

अनेकान्तजयपताका

भाग-१
अधिकार-१,२

द्रव्यास्तिकरथारूढः पर्यायोद्यतकार्मुकः ।
युक्तिसन्नाहवान्वादी, कुवादिभ्यो भवत्यलम् ॥ (स्थानाङ्गवृत्तिः)

रचयिता

याकिनीमहत्तरासूनः

आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

विवेचनप्रेरकः

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः

आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...

- ➡ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
 - ➡ કર્મ, કાયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
 - ➡ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર યુક્તિઓથી અભાષિત સ્થાપના...
 - ➡ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
 - ➡ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
 - ➡ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
-
- ➡ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
 - ➡ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
 - ➡ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અવ્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ફિદા થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્યાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवणेकगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

१४४४-ग्रंथनिर्मातृ-सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भिता
श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितविवरणसंवलित-श्रीपूर्वमहर्षिविहितव्याख्याविभूषिता
नवनिर्मित-'अनेकान्तरश्मि'-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृता

अनेकान्तजयपताका

भाग-१

अधिकां-१, २

✽ प्रेरक ✽

दीक्षादानेश्वरी, ભવોદધિતારક, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી

ગુણશૃંગસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી

રશ્મિશૃંગસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

✽ સંશોધક ✽

શાસનપ્રભાવક આ.ભ.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્ય

વિદ્વદ્વરેણ્ય મુનિરાજશ્રી ભાવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

✽ પ્રકાશક ✽

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

* પરિમિત પરિચય *

- ★ કૃતિ : અનેકાંતજયપતાકા (દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શિરમોર ગણાતી કૃતિ)
- ★ કર્તા : યાકિનીમહત્તરાસુનુ-સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વ્યાખ્યા : પૂર્વમહર્ષિ ★ અપરનામ : ભાવાર્થમાત્રવેદની (અવશૂદ્ધીરૂપ)
- ★ વિવરણ : પૂજ્યમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત
- ★ નામ : અનેકાંતજયપતાકા-ઉદ્યોતદીપિકા (વૃત્તિટિપ્પણરૂપ)
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ (૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, અને (૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ - આ પાંચ વિષયો પર તલસ્પર્શી નિરૂપણ અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદનું અભાષિત સ્વરૂપનિર્દેશ...
- ★ સંપાદન : ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતોના આધારે અનેક ત્રુટિઓનું પરિમાર્જન...
- ★ અનેકાંતરશ્મિ : મૂળગ્રંથ, વ્યાખ્યા અને વિવરણના ગહનતમ પદાર્થોને સુવિશદ શૈલીમાં રજુ કરતું (અનેક સુરમ્ય ટીપ્પણીઓથી સુશોભિત) ગુજરાતી વિવેચન...
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : સિદ્ધાંતમહોદધિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ન્યાયવિશારદ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મેવાડદેશોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ શુભાશીર્વાદ : સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વિવેચનપ્રેરક : દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી (માર્ગદર્શક :) મહારાજ તથા પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ સંશોધક : વિદ્વદ્વ્ય પરમપૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ...
- ★ સહાયક : વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજ... તથા મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજ...
- ★ વિવેચક-સંપાદક : મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજનું સૂરિપદ રજત વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ લાભાર્થી : શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ - સુરત.

- ★ આવૃત્તિ : પ્રથમા
- ★ પ્રતિ : ૫૦૦
- ★ મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-
- ★ પ્રિન્ટીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮૫ ૦૦૪૦૧ - અમદાવાદ.
- ★ કમ્પોઝીંગ+સેટીંગ : મૃગેન્દ્ર એસ. શાહ, મો. ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧ - અમદાવાદ.

સિદ્ધાંતમહોદધિ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાજી

પવિત્ર અંજલીમાં

તથા

ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ.

ભુવનભાગુસૂરીશ્વરજી મહારાજાજી

પવિત્ર હસ્તકમળમાં

તેઓશ્રીની જ કૃપાથી સર્જન પામેલું

સટીક - સવિવરણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ પરનું

ગુજરાતી વિવેચન

સવિનય સમર્પિત કરું છું..

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ યશસ્વત્તવિજય

❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

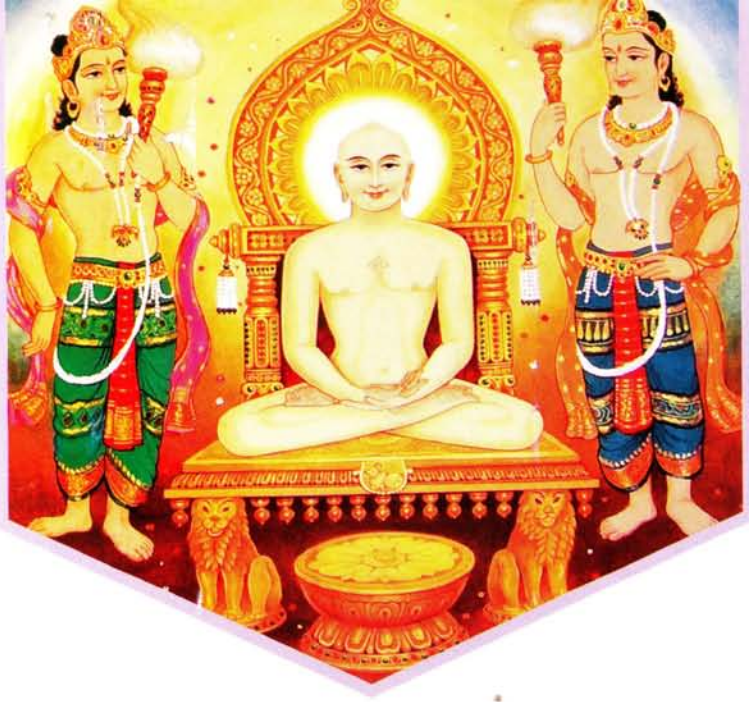
(૧) પ્રકાશકીય વિજ્ઞપ્તિ	૧
(૨) કૃપાવર્ષા	૨
(૩) આશીર્વર્ષા	૪
(૪) અમીવર્ષા	૫
(૫) અન્તર્વર્ષા	૫
(૬) અનેકાંત : તત્ત્વાર્થખજાનાની ચાવી	૯
(૭) અનેકાન્ત એવ કાન્ત:	૨૨
(૮) સંશોધકની કલમે	૩૫
(૯) એક વીર પુરુષ	૩૮
(૧૦) બજે મધુર બંસરી	૪૭
(૧૧) તુજ વચનરાગ સુખસાગરે હું ઝીલું (વિવેચકીય-વચનસ્રોત)	૫૪
(૧૨) કૃપાદંષ્ટિ... ઉપકારવૃષ્ટિ... જીવનસૃષ્ટિ	૬૩
(૧૩) વ્યાખ્યા સ્વોપજ્ઞ કે અન્યકર્તૃક ?	૬૭
(૧૪) સંપાદનશૈલી	૭૦
(૧૫) હસ્તલિખિત પ્રતો	૭૪
(૧૬) અનેકાંત મહત્ત્વદર્શક સુવાક્યો	૮૫
(૧૭) અનેકાંતજયપતાકા સુંદરપદાર્થ-રસાસ્વાદ	૯૧
(૧૮) વિષયાનુક્રમણિકા	૯૩

★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્દ્રવ્યથી થયું હોવાથી, ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં. (પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ)

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

<p>(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી C/O. સિદ્ધાયલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે, હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫. ફોન- ૯૪૨૬૫ ૮૫૮૦૪</p>	<p>(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ C/O. ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા., સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે, અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮. ફોન- (રહે.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦ (મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪</p>
<p>(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ C/O. શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫ રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧. ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩ (મો.) ૯૮૮૦૫ ૮૨૨૨૦</p>	<p>(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો. ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨ (મહારાષ્ટ્ર) ફોન- (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬</p>

(૫) ભંવરભાઈ ચુનીલાલજી
C/O. ભૈરવ કોર્પોરેશન
S/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૯૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

સુવિશુદ્ધ સ્વાદાદિમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષદોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...

વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન
પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજ...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્દમર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદ્ધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ
www.jainelibrary.org

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

Date: 21-11-2012

Message

It is a matter of pleasure to know that a classical work of Indian philosophy in Sanskrit “**Anekant Jay Pataka**” is going to be published with a good translation by **Jain Saint Muni Shri Yashratna Vijayji Maharaj**.

“**Anekantvad**” is the unique principle of the Jain philosophy. A single object can be viewed by the different angles of the eye-sight. The descriptions of the object from different angles will not be the same but they all are correct from their angles and their combinations can describe the object in totality and clarity is the inference of the theory of “**Anekantvad**”. **Anekantvad** advocates the acceptance of the different views and opinions which is required for maintaining the cordial environment in the society. The real **Ahimsa** is not only to abstain from physical violence but also to have the tolerance for different views and opinions is the theme of **Anekantvad**. In this context the sanskrit book **Anekant jay pataka** to be published with a good translation will be a source of guidance and inspiration for the human kind.

Intolerance to the different opinions and views of others, prejudice and bias attitude etc are responsible for any conflict and for which the theory of **Anekantvad** explained in the book **Anekant Jay Pataka** shows the path to bring the harmony in society.

With regards to Acharya Shri Haribhadraserji, the renowned scholar and writer of the book **Anekant Jay Pataka**, I convey my gratitude to Saint Muni Shri Yashratna Vijayji Maharaj, for translation of this wonderful book with the guidance of Acharya Gunratna Surishwarji and Acharya Shri Rashmiratna Surishwarji, for their priceless **boon** to the mankind.

(Narendra Modi)

To,
Shree Acharya Gurratna Surishwarji m.s.,
Anekant Jaypataka Prakashan Samiti,
Jin Gun Aradhna Trust,
C/o Bhairav Corporation,
5/55, Vaibhav Laxmi Complex,
Gheekanta Rd., Ahmedabad-01.

Narendra Modi
Chief Minister, Gujarat State

દીક્ષાદાનેશ્વરી પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી વિજય
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પાવન નિશ્રામાં થયેલ
પ.પૂ.પં.પ્ર.શ્રી. યશોરત્નવિજયજી મ.સા.
પ.પૂ.પં.પ્ર.શ્રી. રવિરત્નવિજયજી મ.સા.
પ.પૂ.પં.પ્ર.શ્રી. રશ્મિરત્નવિજયજી મ.સા.ના
આચાર્યપદપ્રદાનના સુંદર અવસરે સંપન્ન થયેલ
જ્ઞાનદ્રવ્યની વિશાળ નિધિમાંથી

શ્રી અઠવાલઘન્સ શ્રે. મૂ. જૈન સંઘ
તથા

ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટે

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે...

શ્રુતસેવાથી સર્જાયેલ સુકૃતપ્રસંગની
અનુમોદના...

અભિનંદન...

ધન્યવાદ...

દીક્ષાદાનેશ્વરી પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા, અને
પ્રવચનપ્રભાવક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની
પાવનનિશ્રામાં

અઠવાલાઈન્સ જૈનસંઘમાં સર્જાયેલા

ઐતિહાસિક અનુષ્ઠાનોની ઝલકો...

- આરાધનાઓના અનેક રેકૉર્ડ સર્જક બે ભવ્ય ચાતુર્માસ...
- રવિવારીય યુવાહૃદય પરિવર્તન શિબિરો...
- ૭૫ ઉપવાસ, ૭૪ ઉપવાસ, ૬૮ ઉપવાસ, અનેક માસક્ષમણો...
વગેરે ભીષ્મ તપશ્ચર્યાઓ...
- ૨૦૦૦, ૧૫૦૦ અઢાઈ તપની સુંદર આરાધના...
- સવા કરોડ નવકારમંત્રનો મહામંગલકારી જાપ...
- અનેક સંઘ-સમાજો દ્વારા સામૂહિક રાત્રીભોજન બંધ કરવાનો દૃઢ નિર્ધાર...
- શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીના સંઘજિનાલયની ઐતિહાસિક
અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહામહોત્સવ...
- ૨૨૫ આરાધકો દ્વારા ઉપધાનતપની સુંદર આરાધના...
- ત્રણ આચાર્યપદપ્રદાનનો અનુપમ અવસર...
- વૈરાગ્યવર્ધક પ્રવજ્યાપ્રદાનના અનેક સુંદર પ્રસંગો...
- શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈનસંઘથી શ્રી ઝઘડીયાજી તીર્થનો શાસનપ્રભાવક
છ'રીપાલક સંઘ, તથા શ્રી ઝઘડીયાજી તીર્થોદ્ધારના કાર્યો...

સ્યાદ્ધાદ-નય-નિકોપભંગી, દ્રવ્ય-ગુણો સાગરો
શ્રી વીરવાણી ધોધ સહુનો કર્મભલ દૂરે કરો...

પ્રકાશકીય વિજ્ઞાપ્તિ

❧ કુશાગ્રમનિષી પરમપૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજા જેવા તાર્કિકપુરુષની એક અનોખી ભેટ..

❧ અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતોને તર્કપૂર્ણ શૈલીમાં રજૂ કરનારી..

❧ દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠતમ સ્થાન ધરાવનારી..

એક અદ્ભુત કૃતિ - એટલે અનેકાંતજયપતાકા !

આ કૃતિને, વ્યાખ્યા-વિવરણ-ભાવાનુવાદાદિ સર્વાંગીણ સમૃદ્ધિ સાથે, શ્રી ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ પ્રકાશિત કરતાં આજે અમને અનહદ આનંદ થાય છે. શ્રુતપ્રવાહને વેગવંતો બનાવવા, આવી પ્રાચીનતમ કૃતિને ચિરાયુ કરીને કયા આર્હતને આનંદની ઊર્મિઓ ન ઊછળે ?

મુનિરાજશ્રીએ, ખૂબ જ સુંદર ભાવાનુવાદ કર્યો છે. અને અનેક હસ્તપ્રતોના આધારે શુદ્ધિ કરી, આ ગ્રંથરત્નને સરસ રીતે સંપાદિત કરેલ છે..

હસ્તલિખિત પ્રતો માટે, મહાવીરજૈન આરાધના કેન્દ્ર (કોબા), ગીતાર્થગંગા, L.D. વિદ્યામંદિર, જૈનાનંદ પુસ્તકાલય, હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર વગેરે અનેક સંસ્થાઓ તરફથી નિઃસ્વાર્થ સહયોગ મળેલ છે. તે તમામનો સહાયકભાવ ચિરસ્મરણીય છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ, શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈનસંઘ અને ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટે પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સદુપયોગ કરી લીધો છે, તેમની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના..

નવરંગ પ્રિન્ટર્સવાળા અપૂર્વભાઈ અને તેમના મિત્ર મૃગેન્દ્રભાઈ વગેરેએ, ક્લિષ્ટતમ કાર્ય પણ ખૂબ જ કુશલતા અને ઉત્સાહથી પૂર્ણ પાડેલ છે, તેઓ ખૂબ જ ધન્યવાદ અને પ્રશંસાને પાત્ર છે.

પરમપૂજ્ય દીક્ષાદાનેશ્વરી આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને પ્રવચનપ્રભાવક આ.ભ.શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પાવનપ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી, આ પૂર્વે ન્યાયાવતાર, ખવગસેદિ, દેશોપશમનાદિ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું. હમણા આ ગ્રંથ.. અને હવે પછી પણ આવી અનમોલ કૃતિઓનાં પ્રકાશનનો લાભ અમને સતત મળતો રહે એવી વિનંતિ સાથે વિરમીએ છીએ...

લિ. જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટવતી

કૃપાવર્ષા

સંયમીને અને જૈનદર્શનને તર્ક-ન્યાય-ઊહાપોહ-ચિંતનની જરૂરીયાત છે. વિવેકી વિદ્વાન જેમ સમર્પિત હોય છે, તેમ ચિંતન-મનન-ગવેષણામાં તત્પર હોય છે.

→ જ્ઞાની જ્ઞાનીને સમર્પિત હોય, અજ્ઞાનીને નહીં. જ્ઞાની સંયમી હોય, વિવેકી હોય. અજ્ઞાની-અસંયમી નહીં.

→ સંયમી જ્ઞાની હોય અને ક્યારેક જ્ઞાની ન હોય તો પણ જ્ઞાનીને સમર્પિત હોય. જ્ઞાનીને સમર્પિત ન હોય તો એ સંયમી ન કહેવાય.

માટે આચારમાર્ગ, શ્રદ્ધામાર્ગ અને વ્યવહારમાર્ગ એ ત્રણે જ્ઞાનને બંધાયેલ છે.

જ્ઞાનમાર્ગ વિશિષ્ટજ્ઞાનીથી પ્રવર્તનાર છે. માટે શાસન હંમેશા વિશિષ્ટજ્ઞાનીથી સંપન્ન જ હોય. જ્ઞાનીને સમર્પિત બનનાર અને અભ્યાસ-ચિંતન-મનન-ઊહાપોહ કરનાર વિશિષ્ટજ્ઞાની બને છે અને શાસનનો રક્ષકસ્તંભ પણ બને છે.

● સંયમી જ્ઞાન વગર સ્તંભ ન બને.

● જ્ઞાની સંયમ વગર સ્તંભ ન બને.

પ્રભુ પોતે અદ્વિતીય જ્ઞાનસંપન્ન છે અને અપૂર્વ-સર્વોત્તમ સંયમી પણ છે. પ્રભુએ જે દિવસે શાસન સ્થાપ્યું, ત્યારથી શાસનના અગ્રેસરો વિશિષ્ટ જ્ઞાન-સંયમસંપન્ન થતાં જ આવ્યા છે.

● જ્ઞાન વગરના સંયમીને શાસનધુરા ન અપાય.

● સંયમ વિના જ્ઞાનસંપન્ન પણ શાસનના અગ્રેસર ન બને.

પ્રભુ જેમ બંનેથી સંપન્ન છે, અર્થાત્ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-સંયમસંપન્ન છે, તેમ પ્રભુનું શાસન બીજા સર્વ શાસનો કરતા વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને સંયમ સંપન્ન છે.

આજે પણ, પ્રભુશાસનનું જેમ જ્ઞાન ચડીયાતું છે, તેમ સંયમ પણ વિશેષ ચડીયાતું છે. ત્રણે કાળમાં આ એક શાશ્વત કાયદો છે. પ્રભુશાસનથી ચડીયાતું જ્ઞાન કે સંયમ બીજા ધર્મમાં ન હોય... ૬૪ ઈન્દ્રો પણ પ્રભુશાસનના ત્રિકાળ દાસાનુદાસ છે.

સર્વતોમુખી જ્ઞાન પ્રભુશાસનમાં છે. પ્રભુશાસનમાં ન્યાય-તર્ક ભારોભાર ભરેલા ત્રણે કાળ માટે છે. પરંતુ જૈનેતરદર્શનોમાં હુંડાઅવસર્પિષ્ટ્યાદિના કારણે તર્કનું પ્રમાણ કુતર્કરૂપે વધ્યું ત્યારે તે તરફ મંદબુદ્ધિશાળી ખેંચાય નહીં તે માટે જૈનશાસનના ધુરંધરોએ એ દર્શનના તર્કોમાં રહેલ ભ્રામકતા અને વિષમતાને સ્પષ્ટ કરવા દર્શનગ્રંથો તૈયાર કર્યા.

જૈનશાસન આશ્રવની સામે સંવર બતાવે. નવા નવા આશ્રવો સામે નવા નવા સંવરમાર્ગો પણ ગીતાર્થોએ બતાવા પડે અને શાસનની રક્ષા કરવી પડે. માટે ન્યાયગ્રંથો જૈનેતરપ્રભાવમાં બાળકો અંજાય નહીં તેના માટે રચાયા.

એ જ રીતે તે ગ્રંથોના અનુવાદ પણ સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ કરનાર અને મિથ્યાદર્શનના વ્યામોહને દૂર કરનાર છે. તેથી પૂર્વના મહાપુરુષોના તાર્કિકશિરોમણિના માર્ગે ચાલનાર આ અનુવાદ કરનાર છે. એમને આ કાર્ય જે ધગશથી કર્યું છે, તે ધન્યવાદપાત્ર છે. આવકાર્ય-પ્રશંસનીય છે.

આવા ગ્રંથો લખનાર અને ભણનાર રત્નોના વેપારી અને ખરીદનારની જેમ થોડા જ હોય છે. છતાં નિરર્થક કે તુચ્છકાર્ય નથી, મહાગંભીર અને મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે.

બીજી એક વાત - અનાજ અને પાણી વગર રત્નોના ઢગલાથી માણસ જીવતો નથી, એનો વ્યવહાર ચાલતો નથી... તેમ (૧) સર્વત્ર વ્યવહાર-ઔચિત્ય, (૨) વિવેક, (૩) સંયમ, (૪) વૈરાગ્ય, (૫) અધ્યાત્મ, (૬) આચારગ્રંથનું જ્ઞાન, અને (૭) આચારથી શાસન ચાલે છે... જીવન, આત્માના ભાવપ્રાણ અને મોક્ષ પણ આનાથી છે.

આ સાતે વાતો જૈનશાસનમાં સર્વથી ચડીયાતી છે. જૈનેતર શાસન પણ થોડુંઘણું આનાથી શોભે છે. માટે પ્રભુશાસનમાં રહેનારે અને અનુવાદ રચનારે જીવનમાં ઓતપ્રોત આ સાત વાતોને પ્રાધાન્ય આપી જીવન સ્વ-પરને તારણહાર બનાવે અને ઉત્તમ આરાધક બને એવા અંતરના આશીર્વાદ...

આ સાત વાત જૈનશાસનનો અને આરાધનાનો-મોક્ષમાર્ગનો ભાવપ્રાણ છે, આમાં ઘાલમેલ કે મંદતા-ઉપેક્ષા ન ચાલે

॥ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ ॥

આચાર્યવિજય જયઘોષસૂરિ મ.સા.

આશીર્વા

લોકોત્તર જિનશાસનનું 'સર્વમત્યદ્ભુતં' બધું જ અત્યંત અદ્ભુત છે... એમાં પણ એની તત્ત્વવિચારણા શ્રેષ્ઠકોટીની છે... મોક્ષને કેન્દ્રમાં રાખીને ચાલતી આ તત્ત્વવિચારણા બીજે ક્યાંય યથાર્થસ્વરૂપે જોવા-જાણવા-માણવા ન મળે...

જેમને જન્મથી જિનશાસન મળી ગયું છે અને જેમને જન્મથી જિનશાસન નથી મળ્યું એ બંને પ્રકારના જીવો માટે તત્ત્વવિચારણા અત્યંત ઉપકારક છે... એકમાં શ્રદ્ધાનું સ્થિરીકરણ થાય છે અને બીજામાં શ્રદ્ધાનું પ્રગટીકરણ થાય છે...

નિરર્થક પ્રવૃત્તિ 'બાલોડપિ મન્દોડપિ ન કુરતે' અર્થાત્ બાળક પણ કરતો નથી, તો આવા મહાન્ વિદ્વાનો કેવી રીતે કરી શકે? એમનું પણ કોઈક મહત્ત્વનું પ્રયોજન હોય જ... એમના હૈયામાં આવી કરુણાવૃત્તિ જન્મી ત્યારે જ આવી કૃતિઓનો જન્મ થાય છે.

સર્વજ્ઞના સિદ્ધાંતો તર્કશુદ્ધ છે એ સત્યને સ્થાપિત કરવા દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથોમાં તર્કનો પ્રવેશ થયો... તર્કાનુસારી બુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુઓના ગળે વીતરાગની વાણી આના કારણે સોંસરી ઊતરી જાય...

તર્કપ્રધાન તત્ત્વવિચારણા કરતા દાર્શનિકોમાં યાકિનીમહત્તરાસુનું શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું નામ મોખરે છે... સ્વનામધન્ય આ મહાપુરુષે સર્વજ્ઞપ્રતિપાદિત અનેકાંતવાદનું અમોઘશસ્ત્ર લઈ એકાંતવાદીઓના તર્કોનો જાણે કચ્ચરઘાણ કાઢી નાંખવા 'અનેકાંતજયપતાકા' ગ્રંથની રચના કરી છે...

જૈન દાર્શનિક ગ્રંથોમાં ઉચ્ચકોટિના આ ગ્રંથના પદાર્થો અને તર્કપદ્ધતિ સ્વાભાવિક રીતે દુરુહ રહેવાના... આમ પણ તર્કપ્રધાન ગ્રંથોની શૈલી દુરુહ હોય અને એમાં પણ પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજની પ્રાચ્યન્યાયશૈલીથી ભરપૂર આ ગ્રંથ... એટલે ભણવામાં અઘરો પડે જ... સંસ્કૃતભાષાબદ્ધ આ ગ્રંથનો જો અનુવાદ થાય, તો આ ગ્રંથ અભ્યાસુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી સાબિત થાય...

નવ્યન્યાય અને પ્રાચ્યન્યાયના અધ્યયન બાદ મુનિરાજશ્રીએ જૈનદર્શનનો વિસ્તારથી અભ્યાસ કર્યો... ભૂમિકા તૈયાર થયા બાદ એસિડટેસ્ટરૂપે સ્યાદાદભાષા અને ન્યાયાવતારનું કાર્ય ગયા વર્ષે પૂર્ણ કર્યું... એનું પ્રકાશન પણ થઈ ગયું... એની સાથે જૈનદર્શનના ટોચના ગ્રંથોમાં જેનું નામ છે એવા 'અનેકાંતજયપતાકા' ગ્રંથનું ભગીરથ કાર્ય પ્રારંભ્યું... ૮ મહીનાની મહેનતે રંગ લાવી... ખૂબ જ સુંદર પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. તેમને અનેક ધન્યવાદ...

આ રીતે શ્રુતસર્જન દ્વારા સ્વ-પરની આરાધનામાં નિમિત્ત બની જીવન ઉજવલ બનાવે અને પરંપરાને શાશ્વત સુખને પામે એવા અંતરના આશીર્વાદ...

આચાર્ય વિજય ગુણરત્નસૂરિ

અમીવર્ષ

આચાર્ય વિજય જયસુંદરસૂરિ તરફથી, મુનિ યશરત્નવિજયજી મ.સા.ને જોગ અનુવંદના...
દેવ-ગુરુકૃપાથી તમને નાની વયમાં અભ્યાસનો રસ નોંધપાત્ર રહ્યો... ન્યાયશાસ્ત્રમાં સરસ પ્રગતિ કરી... નય-પ્રમાણ-સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદાદિ વિષયોનું સારું પરિશીલન કર્યું.

અવિશ્લિષ્ટ રસપ્રવાહે તમે સન્મતિતર્ક જેવા જટીલ જૈનન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા કમર કસી... પરિશીલન કર્યું... તેના હિન્દી વિવેચનનું અવગાહન કરવાથી તમારા હૈયામાં પણ આવું ઉપયોગી પ્રશસ્ત સ્વાધ્યાયકાર્ય કરવાના કોડ જાગ્યા.

અનેકાન્ત જયપતાકા જેવા જટિલ ન્યાય ગ્રંથનું અધ્યયન કરીને તમે તેના પર ધ્યાનાકર્ષક વિવેચન કરવાની હામ ભીડી. તમારા આ ભગીરથ પ્રયત્નના જેટલા ઓવારણા લઈએ એટલા ઓછા છે.

ગ્રંથસ્થ અનેકાંત હવે જીવનગત બને એવી શુભેચ્છા...

લિ.

આચાર્ય વિજય જયસુંદરસૂરિ

અન્તર્વર્ષ

જયત સવ્વન્નુસાસનમ્ જહદ્વિયવત્થુવાઈણામ્ ।

જયતુ સર્વજ્ઞશાસનમ્ યથાસ્થિતાર્થવાદિનામ્ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદિત્વં તીર્થકૃતાં પ્રતિપાદિતં શ્રીચિરન્તનાચાર્યૈઃ શ્રીપદ્મસૂત્રાખ્યશાસ્ત્રમધ્યે ।
સર્વજ્ઞૈરપિ અનેકાન્તરૂપમેવ વસ્તુસ્વરૂપં દૃષ્ટમ્, ન ત્વેકાન્તૈકરૂપમ્ । તતસ્તથૈવ તૈર્ભગવદ્ભિઃ
પ્રતિપાદિતં પ્રતિપત્રજ્ઞ ॥

તસ્માત્ સિદ્ધમેતત્ → અનેકાન્ત એવ શ્રેયસ્કરઃ, કલ્યાણકરઃ, ભદ્રદ્ધકરઃ, શિવંકરઃ,
રાગદ્વેષશામકો યાવત્ સ એવ કાન્તઃ પ્રિયઃ માન્યશ્ચ ॥

એતાન્યેવ સર્વાણિ વિશેષણાણિ નજ્પૂર્વકાણિ એકાન્તશબ્દે યોજનીયાણિ । તથાહિ -
એકાન્તોઽશ્રેયસ્કરઃ, અકલ્યાણકરઃ, અભદ્રદ્ધકરઃ, અશિવંકરઃ, રાગ-દ્વેષવિવૃદ્ધિકરઃ, કિઞ્ચૈકાન્તો

न कान्तः, न प्रियः, न मान्यश्च ॥

एकान्तपक्षे तैः तैर्दार्शनिकैर्दत्तानि सर्वाण्यपि दूषणानि अनेकान्तपक्षे भूषणानि भवन्ति, यत एकान्तपक्षदूषणमेकमपि न विद्यतेऽत्र ॥

यथा परस्परं विवदमानाः सर्वेऽपि राजानश्चक्रवर्तिनं समाश्रयन्ते, समाश्रिताश्च सर्वेऽपि समाधानेन वर्तन्ते सुखिनश्च भवन्ति, तथैवैकान्तवादिनः सर्वेऽपि विवदमानाः अनेकान्तचक्रवर्तिनः शरणं प्रतिपद्यमानाः समाधानं लभमानाः सुखिनो भवन्ति, नात्र संशयावकाशः ॥

एकान्तोऽसत्यभाषकः ।

अनेकान्तः सत्यभाषकः ।

रामायणपाठावसरे यदि कोऽपि वक्ता एकान्तपक्षमादृत्यैवं वदेत् - ‘रामः पिता एव’ तदा किमेतत् सत्यवचनम् ? किं रामः पुत्रो नास्ति ? किं रामो भ्राता नास्ति ? अत्रावश्यमनेकान्तपक्षादरः कर्तव्यः । तदैव समाधानं स्यात् । यस्मिन् समये रामे लव-कुशनिरूपितपितृत्वं वर्तते तस्मिन्नेव समये रामे लक्ष्मणनिरूपितभ्रातृत्वं सीतानिरूपितपतित्वमित्याद्यपि न विरुध्यते, स एवानेकान्तः ॥

दृश्यन्तेऽत्र स्याद्वादापरनामानेकान्तवादाख्यराजाधिराजस्य प्रशंसापरकाः श्लोकाः अनेकशास्त्रेषु । तथाहि-

उक्तञ्च अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायाम्-

“यदीयसम्यक्त्वबलात् प्रतीमो, भवादृशानां परमस्वभावम् ।

कुवासनापाशविनुशनाय, नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ॥२१॥

प्रगदितश्च सन्मतितर्कप्रकरणे-

“जेण विणा लोगस्स ववहारो सव्वहा न निव्वडइ ।

तस्स भुवणेक्कगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥१६६॥

अकलङ्केनापि प्रोक्तम्-

“श्रीमत्परमगम्भीरस्याद्वादामोघलाञ्छनम् ।

जीयाज्जैनेन्द्रचन्द्रस्य शासनं जिनशासनम् ॥

परमागमस्य बीजं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुविधानम् ।

सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम् ॥”

अभिहितञ्च नन्दीसूत्रे-

“निव्वुइपहसासणयं जयइ सया सब्बभावदेसणयं ।

कुसमयनासणयं, जिणिंदवरवीरसासणयं ॥

उक्तञ्च अन्यत्रापि-

“जैनेश्वरे हि वचसि, प्रमाणसंवाद इष्यते ।

प्रमाणबाधा त्वन्येषामतो द्रष्टा जिनेश्वरः ॥”

प्रतिपादितञ्च बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रे-

“नयास्तव स्यात्पदसत्त्वलाञ्छिता रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥”

प्रकथितञ्च तीर्थोद्गारिके-

“दव्वट्टयाए निच्चो, होइ अणिच्चो अ नयमए बीए ।

एगत्तो मिच्छत्तं जिणाण आणा अणेगंता ॥

सुगदितञ्च श्रीसिद्धसेनद्वित्रिशिकायाम्-

“सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसम्पदः ।

तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥”

एतादृशास्तु बहवः श्लोकाः विद्यन्ते । यद्यपि अनेकान्तवादस्य महिमा वचनागोचरीभूतः, बृहस्पतिरपि तद्वक्तुमसमर्थः, तथापि भक्तिप्रेरितग्रन्थकारैर्विहिताः स्तुतयः ॥ अनेकान्तजयपताकाग्रन्थविषयवस्तुस्तुतिं कृत्वा कथयामि प्रकृतम्-

प्रस्तुतानेकान्तजयपताकाग्रन्थस्य जैनदर्शनाख्यप्रासादे स्तम्भोपमा दीयते । अस्य प्रासादस्य चत्वारः स्तम्भाः । तद्यथा-

एकस्तावत् शास्त्रवार्तासमुच्चयः अस्योपरि वर्धमानतपोनिधिपूज्यभुवनभानुसूरीश्वरैः पंडितवर्यश्रीबदरीनाथशुक्लस्य पार्श्वे समग्रग्रन्थस्यानुवादं कारयित्वा प्रकाशितं दिव्यदर्शनद्वस्तेन ॥

द्वितीयस्तम्भः सन्मतितर्कमहार्णवः । अस्य ग्रन्थस्योपरि पूज्यगुरुदेवश्रीभुवनभानुसूरीश्वरैः सिद्धान्तहार्दज्ञपूज्याचार्यजयघोषसूरीश्वरशिष्य-तार्किकशिरोमणि-पूज्याचार्यश्रीजयसुन्दरसूरैः पार्श्वेऽनुवादं कारयित्वा कलिकुंडस्थदिव्यदर्शनद्वस्तेन प्रकाशितः ॥

तृतीयस्तम्भो द्वादशारनयचक्रग्रन्थः । स्वनामधन्यविद्वद्भ्यमुनिश्रीजम्बुविजयप्रवरैः अनेकभाषामधीत्यास्य ग्रन्थस्य संशोधनं सम्पादनञ्च कृत्वा प्रकाशितः ॥

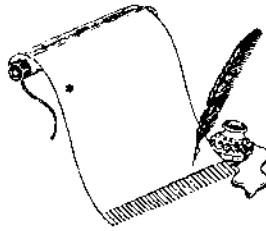
चतुर्थः स्तम्भस्तावद् अनेकान्तजयपताकाग्रन्थः । प्रायः त्रिंशद्वर्षपूर्वं अध्ययनसमये भावनाऽभूद् यदुतास्य क्लिष्टतमग्रन्थस्य साधु-साध्वीमध्येऽध्ययनसौकर्यार्थं किञ्चित् कर्तव्यम् । अधुना सा भावना सफलीभूता ॥

मच्छिष्यमुनिश्रीयशरत्नविजयस्य दृष्ट्वा न्याय-कर्मसाहित्यादौ सरसां गतिं, अध्ययनमध्यापनञ्च सरसं कृतवन्तं समवलोक्य लेखनकार्यार्थं प्रेरणा दत्ता ॥

मुनिश्रीसौम्याङ्गरत्नविजयसाहाय्येन तेन मुनिनाऽल्पदीक्षापर्यायकाले पूज्यगुरुदेव-श्रीगुणरत्नसूरीश्वरकृतदेशोपशमनाग्रथस्य संपादनं संशोधनपूर्वकं कृतम् लब्धा च गुरुकृपा । न्यायग्रन्थलेखनप्रस्तावे च षण्डितशुभविजयगणिरचितस्याद्वादभाषायाः श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरि-रचितन्यायावतारस्य चानुवादः कृतः ॥ प्रेरितश्चास्य महाकायग्रन्थस्यानुवादार्थम् । तेन सहर्षं स्वीकृतम्, गाढपरिश्रमेण च सुविस्तृतविवेचनकार्यमल्पसमयेनैव निष्ठापितम् । परमपूज्यशासनप्रभावक-आचार्यश्रीरत्नसुन्दरसूरीश्वरशिष्यैः विद्वद्भिर्यमुनिभव्यसुन्दरविजयै-श्चायमनुवादः सूक्ष्मेक्षिकया परिमार्जितः, सोल्लसञ्च साहाय्यं वितरितम् ॥

अस्मिन् अनुवादे न केवलं शब्दविवेचनम्, अपि त्वाङ्गलभाषायां यदुच्यते- “टु रीड बिटवीन ध लाईन्स” - तदनुसारेण ग्रन्थपङ्क्तिहार्दमप्याविष्कृतम् । जैनदर्शनशास्त्रस्य सेवामाध्यमेन तेन स्वात्मकर्मक्षयार्थं यत्पुरुषार्थः कृतः स सुतरामनुमोदनीयः । तत्परिश्रमसाफल्यं तदैव भवेद् यदा सुविहितजनमध्ये अस्याध्ययनाध्यापनं व्यापकं भवेत् ।

आशा बलीयसीति न्यायेन आशापूर्वकं विरमामि ॥

लि.
आचार्यरश्मिरत्नसूरिः

અનેકાંત : તત્ત્વાર્થખજનાની ચાવી...

(પ્રસ્તાવના)

અનંતગુણનિધાન અરિહંત પરમાત્માઓના અનંત ગુણો કદાચ ભૂલી જઈએ, તો પણ એક યથાર્થવાદિતા ગુણ એટલો બધો મહાન છે કે તેઓને એ નિમિત્તે અનંતવાર નમીએ તો પણ ઓછું ગણાય... તેથી જ પ્રભુના ચાર મૂળ-મુખ્ય-પાયાભૂત અતિશયોમાં વચનાતિશયનો માત્ર સમાવેશ છે એમ નથી, એ તો મુખ્ય અતિશય છે.. બાકીના ત્રણ અતિશય પણ આ અતિશયની સિદ્ધિ અને મહત્તા માટે છે એમ કહી શકાય..

પ્રભુએ પોતાના વરબોધિરૂપ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવે એવી તીવ્ર કરુણાભાવના ભાવી કે હું સમસ્ત જગતને શાશ્વત સુખરૂપ મોક્ષનો માર્ગ દેખાડું; એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીનો માર્ગ દેખાડું; એટલે કે બધાને શાસનરસી કરું.. આના પ્રભાવે તીર્થંકર નામકર્મ નિકાશિત કર્યું !

તીર્થંકર નામકર્મનું વેદન અને નિર્જરા થાક્યા વિના ધર્મદેશના આપવાથી^૧ થાય છે. પણ ધર્મદેશના આપતાં પહેલા ધર્મ-અધર્મ આદિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જ્ઞાત થવું જરૂરી છે અને તે સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાત તો માત્ર કેવલજ્ઞાનથી જ થાય. તેથી કેવલજ્ઞાન જરૂરી ગણાય. પણ કેવલજ્ઞાન વીતરાગ થયા વિના આવે નહીં. માટે વીતરાગતા પણ જરૂરી ગણાય..

આમ યથાર્થવાદ માટે કેવલજ્ઞાન ને એ માટે વીતરાગતા... આમ અપાયાપગમ અને જ્ઞાન આ બંને અતિશય પણ યથાર્થવાદ માટે જ ઉપયોગી અતિશયો છે.

વળી ઈંદ્રો વગેરે આઠ પ્રાતિહાર્ય રચના વગેરે શોભા કરવા રૂપે જે પૂજાતિશય કરે છે, તે પણ પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળવા ભવ્ય લોકો આકર્ષાય એ માટે હોય છે.. તેથી જ ભક્તામર સ્તોત્રની તેત્રીશમી ગાથામાં^૨ ઇત્યં યથા તવ વિભૂતિ... માં એમ જ કહ્યું છે કે, ધર્મના ઉપદેશની વિધિમાં આપની જે વિભૂતિ થઈ તેવી અન્ય કોઈ તીર્થસ્થાપકોની થઈ નથી.

અન્યયોગ્યવચ્છેદમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ પણ કહે છે - અયં જનો નાથ ! હે

૧. "તં ચ કહં વેદ્મજ્ઞ ? અગિલાણાં ધમ્મદેસણાઈહિં ।

બજ્ઞહિં તં તુ ભગવઓ તદ્વ્યભવોસક્કહિણં ॥૧૮૩॥" -આવશ્યકનિર્યુત્તો ।

૨. ઇત્યં યથા તવં વિભૂતિરભૂજ્જિનેન્દ્ર !,

ધર્મોપદેશનવિધૌ ન તથા પરસ્ય ।

યાદૃક્ પ્રભા દિનકૃતઃ પ્રહતાન્ધકારા,

તાદૃક્ કુતો ગ્રહગણસ્ય વિકાશિનોઽપિ ॥૩૩॥

પ્રભુ ! આ પંડિતમાની જીવ તારા બીજા બધા ગુણોથી તારી સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છાવાળો તો છે જ... છતાં, એક યથાર્થવાદ ગુણની જ સ્તવના કરવા તે ઉદત થયો છે.

વાત આ છે - અન્ય તીર્થંકોનું તીર્થસ્થાપનકાર્ય જગત માટે કલ્યાણકારી નીવડ્યું નથી - નીવડતું નથી, તીર્થસ્થાપકનો કદાચ એ આશય હોય તો પણ ! જ્યારે વીતરાગ અરિહંત પરમાત્માનું તીર્થસ્થાપન જગતના એકમાત્ર કલ્યાણ માટે નીવડે છે, એની પાછળ કારણ છે એમની યથાર્થવાદિતા !

અન્ય તીર્થસ્થાપકોમાં યથાર્થવાદિતાના અભાવનું કારણ છે એકાંતવાદ ! અને પરમાત્મામાં યથાર્થવાદિતા હોવાનું કારણ છે એમણે બતાવેલો અનેકાંતવાદ !

જે કોઈ 'સત્' = વિદ્યમાન છે, એ 'તત્' છે..

એનું સ્વરૂપ એટલે તત્ત્વ..

એ અંગેનું ચિંતન તત્ત્વચિંતન છે, વિચારણા છે તત્ત્વવિચારણા !

પોતે કરેલા ચિંતનની રજુઆત કરી બીજાને એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન તત્ત્વવાદ છે.

સામે બીજો પોતાનો વિરોધી મત બતાવે, તો એને ખોટો ઠેરવવાના પ્રયત્નથી થાય છે વિવાદ..

ને પછી પોતાનો પક્ષ ભૂલી જઈ બીજાને જ ખોટો ઠેરવવાના પ્રયત્નથી થાય છે વિતણા..

તત્ત્વને માત્ર એક જ પ્રકારે સ્વીકારનારા બધા એકાંતવાદી કહેવાય ને એકથી વધુ - પરસ્પર વિરોધી દેખાતા પ્રકારે પણ સ્વીકારનારા અનેકાંતવાદી કહેવાય..

જો કે આ એકાંતવાદો અને અનેકાંતવાદ આ બધા વાદોની ઉત્પત્તિનું બીજ છે ત્રિપદી ! ઉપ્પન્નેઙ્ગ વા, વિગમેઙ્ગ વા, ધુવેઙ્ગ વા એ માતૃકાપદ !

આમાંથી જેઓએ માત્ર ઉપ્પન્નેઙ્ગ વા, વિગમેઙ્ગ વા એટલા જ અંશ સ્વીકાર્યા, એ બધા થયા એકાંત અનિત્યતાવાદી...ને જેઓએ માત્ર 'ધુવેઙ્ગ વા' અંશ જ સ્વીકાર્યો એ બધા થયા એકાંત નિત્યતાવાદી.. ત્રણેય અંશોનો સ્વીકાર અનેકાંતવાદ છે*..

આમ મિથ્યાશ્રુતોના ઉત્પત્તિસ્થાન પણ પ્રભુ હોવાથી નંદીસૂત્રમાં પ્રભુની સ્તવનામાં 'જયઈ સુયાણં પથવો...' એમ કહ્યું. ત્યાં 'શ્રુતોના' આમ બહુવચન પ્રયોગનું તાત્પર્ય ટીકાકારે એ જ બતાવ્યું છે કે મિથ્યાશ્રુતોના પણ ઉદ્ગમસ્થાન પ્રભુ જ છે.. પ્રભુના વચનમાંથી એકદેશ પકડી તેઓએ પોતાનો મત સ્થાપી દીધો..

તેથી મને લાગે છે કે સૌથી પ્રથમ નિત્યાનિત્ય એકાંત પ્રગટ થયો.. એ પછી એ એકાંતોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસમાં ભેદ-અભેદ એકાંત વગેરે પ્રગટ થયા..

૧. 'અયં જનો નાથ ! તવ સ્તવાય, ગુણાન્તરેભ્યઃ સ્પૃહ્યાલુરેવ ।

વિગ્રાહતાં કિન્તુ યથાર્થવાદમેકં પરીક્ષાવિધિદુર્વિદગ્ધઃ ॥૨૧॥'

૨. 'જયઈ સુયાણં પથવો, તિત્થયરાણં અપચ્છિમો જયઈ

જયઈ ગુરુલોગાણં, જયઈ મહાપ્પા મહાવીરો ॥૨૨॥'

એકાંતવાદોની સ્થાપનામાં અધુરા જ્ઞાન કરતાં પણ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ ! જગતમાં મળી જતાં એવા બે-ચાર દૃષ્ટાંત અથવા કલ્પી લીધેલા તેવા દૃષ્ટાંતોના આધારે સિદ્ધાંત સ્થાપી પછી એ સિદ્ધાંત ત્રૈકાલિક સત્યરૂપે સ્થાપવામાં એકાંતવાદ પ્રગટ થાય છે..

ખુબીની વાત તો એ છે કે, એકવાર પોતે જે પક્ષ પકડી લીધો, એ પક્ષથી વિપરીત દૃષ્ટાંતો-તર્કો મળતા હોય, તો પણ તે તરફ આંખમિંચામણા થાય છે, ને કો' તો એ દૃષ્ટાંતો પોતાના જ પક્ષને પૂષ્ટ કરવા કેવી રીતે ઉપયોગી થાય ? એ માટે અથવા એ દૃષ્ટાંતો સર્વજનપ્રસિદ્ધ હોય, તો પણ કેવી રીતે બ્રાન્ત છે ? ઇત્યાદિ સિદ્ધ કરવામાં જ તેઓની બુદ્ધિ પૂરેપૂરી વપરાઈ જાય છે. આ જ દૃષ્ટિરાગ છે, જે કામરાગ-સ્નેહરાગથી પણ વધુ કાતિલ છે.^૧

તેથી, જેમ અચરમાવર્તમાં વાસ્તવિક મુક્તિઅદ્વેષ નહીં હોવાથી ધર્મચેષ્ટા પણ મોક્ષોપાયના મલન માટે થાય છે, એમ તે તીર્થસ્થાપકો વગેરેની ક્રમા વગેરે પણ મિથ્યાત્વની જ પોષક બને છે.

‘एगंतो मिच्छत्तं अनेगंतो सम्मतं’ આ જૈનશાસનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.^૨.. વસ્તુના પરસ્પર વિરોધી દેખાતા પણ અનેકાનેક સ્વરૂપનો નિર્ણયાત્મક સ્વીકાર તે અનેકાંત છે..

પૂજ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ કહ્યું છે.-^૩ ‘जावइआ वयणपहा तावइआ चेव हुंति नयवाया’ અહીં વચનપથો એટલે વસ્તુના ધર્મ-સ્વરૂપને સૂચવતા વચનો.. આવા દરેક વચનો નયરૂપ છે, અને તેઓ વસ્તુના તે-તે કોઈ એક સદ્ભૂત ધર્મ-સ્વરૂપના સૂચક બને છે.. એટલું સમજી લેવાનું કે જે વચન વસ્તુના એકાદ પણ સ્વરૂપનું સૂચક ન હોય, તે નયરૂપ પણ નથી. તેથી જ આકાશકુસુમને સત્ કહેતું વચન નયરૂપ ગણાય નહીં..

પણ આ નયવચન મિથ્યાવચન એટલા માટે બને છે કે એમાં અન્યાંશોનો નિષેધક જકાર હોય છે. આમ તો વ્યાકરણના નિયમ મુજબ દરેક વાક્ય સાવધારણ=જકારયુક્ત જ હોય. જ્યાં સાક્ષાત્ જકાર ન હોય, ત્યાં તે અધ્યાહારથી સમજી લેવાનો હોય છે.. પણ જ્યારે વસ્તુના સ્વરૂપના બોધક વચનમાં જકાર અન્યયોગવ્યવચ્છેદ કરે છે, એટલે કે વસ્તુમાં એ સિવાયના બીજા ધર્મોના નિષેધકરૂપ બને છે, ત્યારે એ નય દુર્નય બને છે ને મિથ્યાવાદ ગણાય છે.

સમ્યક્ત્વી પણ વચન બોલે છે, ત્યારે એકાદ ધર્મ આગળ થતો હોવાથી તે નયવચન બને, પણ એમાં જકાર અયોગવ્યવચ્છેદક હોય છે. એટલે કે વસ્તુમાં એ ધર્મના સ્વીકારરૂપ બને છે. અને અન્ય ધર્મો માટે ઉદાસીન રહે છે, તેથી એ નયરૂપ બને છે. પણ જ્યારે એ વચનની સાથે સ્યાત્ નું જોડાણ થાય છે, ત્યારે તે વચનથી એક ધર્મનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ હોવા છતાં અર્થતઃ બીજા ધર્મોનો પણ સમાવેશ થતો હોવાથી એ ‘પ્રમાણવચન’ બને છે.

૧. “कामराग-स्नेहरागविषत्करनिवारिणौ ।

दृष्टिरागस्तु पापीयान् दुरुच्छेदः सतामपि ॥”-वीतरागस्तोत्रम् ૬/૧૦ ।

૨. “कालो सहावनिअइ पुव्वगयं पुरिसकारणेगंता ।

मिच्छत्तं तं चेव उ समासओ होंति सम्मतं ॥” - सम्मतितर्क. ૩/૧૫૦ ।

૩. जावइया वयणपहा तावइआ चेव हुंति नयवाया ।

जावइया नयवाया तावइया चेव परसमया ॥” - सम्मतितर्क. ૩/૧૪૪ ।

તેથી જ પૂજ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ પ્રભુસ્તવનારૂપ બત્રીશીમાં કહ્યું છે કે - જ્યારે નયો સ્યાદ્યુક્ત બને છે, ત્યારે જેમ લોખંડ સુવર્ણરસના સ્પર્શથી સોનું બને છે. એમ નયો સ્યાદના સ્પર્શથી પ્રમાણરૂપ બને છે..

પૂજ્ય મલ્લિષેણસૂરિએ સ્યાદ્વાદમંજરીમાં તેથી જ કહ્યું છે કે - જૈનમતે વાક્ય જેમ જકારયુક્ત હોય છે એમ 'સ્યાદ્' યુક્ત પણ હોય છે, એટલે કે દરેક વાક્ય જકારયુક્ત અને સ્યાદ્યુક્ત એમ બંને યુક્ત હોય છે.

એમ કલ્પી શકાય કે જે વાક્ય જકારનો નિષેધ કરી માત્ર સ્યાદ્યુક્ત હોય, તે વાક્ય સંભાવના બતાવે છે, સંશય બતાવે છે..

દા.ત. ઘટો નિત્યઃ સ્યાત્ = ઘડો નિત્ય હોઈ શકે..

જે વાક્ય સ્યાદનો નિષેધ કરી માત્ર જકારયુક્ત છે, એ એકાંતવાદરૂપ-દુર્નયરૂપ છે. દા.ત. ઘડો નિત્ય જ છે, એટલે કે ઘડામાં નિત્યત્વને છોડીને બીજો કોઈ ધર્મ નથી..

જે વાક્યમાં બંને હોય, તે વાક્ય પ્રમાણભૂત અથવા સમ્પ્રયરૂપ બને છે. જેમકે 'સ્યાદ ઘટો નિત્ય એવ' અહીં 'સ્યાદ' સંભાવના અર્થે નથી, પણ અન્યધર્મોથી યુક્તતા સૂચવવારૂપે છે.. એટલે કે અન્યધર્મોથી યુક્ત ઘડો નિત્ય છે જ..

આમ અનેકાંતવાદમય જૈનશાસન, વસ્તુસંબંધી એક સ્વરૂપાદિ બોધક તમામ વાક્યોને નયરૂપ ગણે છે, એ બધા સત્યાંશોના સમાવેશરૂપ પ્રમાણભૂત એવું અનેકાંત શાસન છે.. આથી જ ઘડા માટેની માટીને પણ ઘડો કહેતા નૈગમનયથી માંડી માત્ર ઘડા તરીકેના અર્થક્રિયામાં વ્યાપ્ત હોય ત્યારે જ ઘડાને ઘડો કહેતા એવંભૂતનય સુધીના બધા નયોનો આ શાસનમાં - આ અનેકાંતવાદમાં સમાવેશ થાય છે..

એક નયથી એક વાત સ્વીકારતી વખતે બીજા નયનો - બીજા સ્વરૂપનો નિષેધ નહીં કરતો આ વાદ, જેમ શંકરાચાર્ય વગેરે માને છે એમ સંશયવાદ નથી.. તે-તે સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર-નિશ્ચય હોય જ છે. નહીંતર તો સ્યાદ્વાદમય બોધ કરતા સમકિતીને મતિજ્ઞાનનો 'અપાય' નામનો ભેદ રહે જ નહીં અને ઈલા વખતે અન્ય ધર્મોના નિષેધ સાથે સંભવિત ધર્મ તરફી ઝુકાવવાળો ઊહાપોહ પણ થાય નહીં..

જો કે અન્ય ધર્મના નિષેધરૂપ અપોહાત્મક તર્ક વખતે પણ સમ્યક્ત્વ હોવાથી 'સ્યાદ્' તો છે જ, કે જેનું તાત્પર્ય છે કે અત્યારના અસ્તિત્વસંબંધથી એ ધર્મો ઉપલબ્ધ નથી, પણ નાસ્તિત્વસંબંધથી તો એ ધર્મો રહેલા છે જ.. તેથી જ અપાય પણ બે પ્રકારે સંભવે છે : (૧) આ ઝાડ જ છે, અથવા (૨) આ પુરુષ નથી જ..

ટૂંકમાં સ્યાદ્વાદમય બોધ સંશયાત્મક બોધ નથી, પણ પ્રસ્તુત પ્રસંગે જે ધર્મ અંગે વિચારણા હોય, તે ધર્મના તે વખતે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપે સ્પષ્ટ નિર્ણયાત્મક વિચારણા છે કે જે અન્ય સંદર્ભાદિથી અન્ય ધર્મોની હાજરીનો નિષેધ કરતી નથી..

૧. નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઞ્છના ઇમે રસોપવિહ્વા ઇવ લોહધાતવઃ ।

ભવન્ત્યભિપ્રેતફલા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ ॥

આમ સર્વનયમય હોવાથી જ સર્વદર્શનની માન્યતાઓનો જૈનશાસનમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી જ શ્રીસિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકામાં કહ્યું છે કે^૧ - “અનેકાંતમય જિનશાસન તે સમુદ્રસમાન છે ને અન્ય દર્શનો નદીસમાન છે. સમુદ્રમાં નદીઓ સમાવેશ પામે છે. પણ નદીઓમાં સમુદ્ર દેખાતો નથી..”

આ ઉપમાને જ આગળ વધારતા કહી શકાય કે, સમુદ્રમાં નદીઓ સમાવેશ પામતી હોવા છતાં સમુદ્ર નદીઓના માત્ર સરવાળારૂપ નથી, પણ તેથી ઘણો ઘણો વિશિષ્ટ છે.. એમ જૈનશાસનમાં બધા નયો - બધા મતો સમાવેશ પામતા હોવા છતાં જૈનશાસન એમના સરવાળામાત્રરૂપ નથી, પણ ભેદાનુવિદ્ધ અભેદ આદિ જાત્યંતરોનો સ્વીકાર કરતું જૈનશાસન એ બધાથી તદ્દન વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ છે.

ઉપરાંતમાં સાગરથી વાદળા બંધાય છે, પછી પર્વતો પર વરસે છે ને પર્વતોમાંથી નદી નીકળે છે. એમ નદીઓની ઉત્પત્તિ પણ સાગરને આભારી છે, એમ જૈનદર્શનમાન્ય અનેકાંત જ તે-તે એકાંતવાદરૂપી નદીઓનાં ઉદ્દગમનું મૂળ કારણ છે.

★ અનેકાંત અને સ્યાદ્વાદ એક જ કે ભિન્ન ? ★

આમ તો બંને એક જ છે.. અનેકાંતવાદ કહો કે સ્યાદ્વાદ કહો, બંને એક જ છે.. પણ પર્યાયવાચી શબ્દોને નહીં સ્વીકારતા સમભિરૂઢ નયથી વિચારીએ, તો બંનેમાં કાં'ક ભેદ છે. ‘અનેકાંતવાદ’ આ શબ્દ જ અનેક અંત = અંશ અથવા નિશ્ચયને સ્વીકારતો વાદ.. એ રીતે એ સ્પષ્ટપણે અનેક ધર્મોનો - નયોનો સ્વીકાર કરે છે..

‘સ્યાદ્વાદ’થી ‘સ્યાદ્’ શબ્દના કારણે શબ્દથી નહીં, પણ અર્થથી અન્ય અંશો-ધર્મો-નયોનો સ્વીકાર થાય છે..

‘અનેકાંતવાદ’ એ સિદ્ધાંત છે.. ‘સ્યાદ્’ એની ઓળખ છે, એનો ઘોતક છે. તેથી જ ‘સ્યાદ્’ અવ્યય અનેકાંતનો ઘોતક છે એમ કહેવાયું છે. એટલે કે કોઈ ધર્મ-સ્વરૂપની ચર્ચા વખતે ‘અનેકાંત’ શબ્દ નથી બોલાતો, ‘સ્યાદ્’ બોલાય છે.. અને સ્યાદ્ના પ્રયોગથી આ અનેકાંતમય છે એવો બોધ થાય છે. આમ અનેકાંત એ પ્રમાણ છે ને ‘સ્યાદ્’ એ વાક્યને પ્રમાણવાક્ય બનાવે છે..

★ સ્યાદ્વાદ ને સપ્તભંગી એક ખરા ? ★

અહીં સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદમય છે, પણ સ્યાદ્વાદ માત્ર સપ્તભંગીમય નથી, નય-નિર્લેખા-વિકલ્પોથી સભર સ્યાદ્વાદ સપ્તભંગી કરતાં ઘણો વિશાળ છે..

સપ્તભંગી વસ્તુગત તમામ ધર્મોને બે વિરોધી જુથમાં વહેંચી લે છે ને પછી જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા સાત પ્રકારની સંભવતી હોવાથી એ રીતે સાત પ્રકારે જવાબ આપે છે.. પણ સપ્તભંગી બે વિરોધી ધર્મો અંગે જ સંભવે, જેમકે સામાન્ય-વિશેષ, અસ્તિ-નાસ્તિ.. અલબત્ત આવી અનંતી સપ્તભંગીઓ સંભવે. પણ એ દરેક સપ્તભંગીઓ બે વિરોધી ધર્મોને આગળ કરીને જ સંભવે ને એ સાતે ભાંગામાં સ્યાદ્પદ તો હોય જ..

૧. ઉદધાવિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ નાથ ! દૃષ્ટ્યઃ ।

ન ચ તાસુ ભવાન્ પ્રદુશ્યતે પ્રવિરક્તાસુ સરિત્સ્વિવ નોદધિઃ ॥

સ્યાદ્વાદમાં તો એક ધર્મના ઉલ્લેખ વખતે વિરોધી-અવિરોધી બધા જ ધર્મોનો અર્થતઃ નિર્દેશ માન્ય છે. જેમકે સપ્તભંગીમાં સ્યાદ્ ઘટોડસ્તિ એમ બોલાય, ત્યારે બીજો વિકલ્પ એનાથી વિરોધી એવા સ્યાદ નાસ્તિ નો જ આવે. પણ સ્યાદ્વાદમય ત્રિપણમાં સ્યાદ્ ઘટોડસ્તિ એમ બોલતી વખતે ઘટત્વની સાથે મૃત્વ - દ્રવ્યત્વ વગેરે અવિરોધી ધર્મોનો પણ અર્થતઃ સમાવેશ ઈષ્ટ છે.. તેથી સ્યાદ્વાદમાં સપ્તભંગીનો સમાવેશ હોવા છતાં સ્યાદ્વાદ એથી કંઈક વિશેષ છે, કેમકે ‘સ્યાદ્’ યુક્ત એ વચન પ્રમાણવાક્ય છે.

★ સ્યાદ્વાદ ને વિભજ્યવાદ બંને એક ખરા ? ★

એ જ રીતે સૂત્રકૃતાંગમાં ‘વિભજ્જ વાયં વિવાગેજ્જા’ એમ કહ્યું છે, એ વિભજ્યવાદનો સૂચક છે.. તો સ્યાદ્વાદ ને વિભજ્યવાદ એક કે ભિન્ન ? તો જવાબ છે, બંને એક જ છે.. છતાં જો ફરક કહેવો હોય તો એ કહેવાય કે, વિભજ્યવાદનું તાત્પર્ય છે - વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક હોવા છતાં જ્યારે પ્રરૂપણ કરવાની હોય, કોઈની શંકાનું સમાધાન કરવાનું હોય, ત્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પુરુષ, નય વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રરૂપણ કરવી.

જેમકે...

જ્યંતી શ્રાવિકાએ પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘જીવો ઊંઘતા સારા કે જાગતા ?’ તો ભગવાને વિભાગ કરી જવાબ આપ્યો : ‘આરાધના કરવી છે. તો જાગતો સારો, નહીંતર સુતેલો સારો..’

સંવિગ્નભાવિત ક્ષેત્રમાં અલગ વાત થાય ને પાર્શ્વસ્થભાવિત ક્ષેત્રમાં અલગ વાત થાય.. દા.ત. જિનાલયદ્રવ્યોપજીવી શિથિલાચારીઓએ કુવલયપ્રભાચાર્યને (=સાવધાચાર્યને) કહ્યું : ‘તમે લોકોને અહીં જિનાલય માટે પ્રેરણા કરો..’ ત્યારે કુવલયપ્રભાચાર્યે આ ક્ષેત્ર શિથિલાચારીઓથી ભાવિત છે ને તેઓ દેરાસર પોતાની આજીવિકા માટે ઈચ્છે છે એ જાણીને કહ્યું : ‘જો કે આ બાબત જિનાલય અંગે છે, તો પણ આ સાવધ છે, હું એ બાબતમાં વચનમાત્રથી પણ (પ્રેરણારૂપ) આચરણા કરીશ નહીં..’ એમનું આ વચન વિભજ્યવાદનું સરસ દર્શાવ છે.. આ વચનથી એમને (અનિકાચિત) જિનનામકર્મ બાંધ્યું..

એ જ રીતે સુકાળ-દુકાળ વગેરેરૂપકાળ અને જ્ઞાનરુચિ-ક્રિયારુચિ વગેરેરૂપ ભાવ જોઈને દેશના-ઉપદેશ દેવાના છે.. તેથી જ સમ્યક્ત્વના પણ નિસર્ગરુચિ વગેરે દસ ભેદ બતાવ્યા છે.. તેમ જ પુરુષ-નય વગેરે પણ વિચારી ઉપદેશ આપવો જોઈએ, નહીં તો સ્વરૂપથી સત્ય વચન પણ પરસ્થાન દેશનારૂપ બની સ્વ-પરના હિતનો ઘાતક બને છે..

૧. “સુત્તંતં ભંતે ! સાહુ જાગરિયતં સાહુ ?, જયંતી !.. જે હમે જીવા અહમ્મિયા... એસિ ણં જીવાણં સુત્તંતં સાહુ.. જે હમે જીવા ધમ્મિયા... એસિ ણં જીવાણં જાગરિયતં સાહુ ।” - ભગવતીસૂત્રમ્ શત. ૧૨, ઉદ્દે. ૨, સુ. ૪૪૩ ।

૨. ‘જહા ભો ભો પિયંવણ ! જહુ વિ જિણાલણ તહા વિ સાવજ્જમિણં ણાહં વાયામિત્તેણં પેયં આચરિજ્જા, એવં ચ સમયસારપરં તત્તં જહદ્વિયં અવિવરીયં ણીસંકં ભણમાણેણં તેસિ મિચ્છાદિટ્ઠીલીગીણં સાહુવેસધારિણં મજ્જે ગોયમા ! આસકલિયં તિત્થયરણામકમ્મગોયં તેણં કુવલયપ્પભેણં, એગભવાવસેલીકઓ ભવોયહી’ - મહાનિશીથસૂત્રમ્ અધ્ય. ૫, સુ. ૨૮ ।

૩. ‘યદ્ભાષિતં મુનીન્દ્રૈઃ પાપં ધલુ દેશના પરસ્થાને ।

ઉન્માર્ગનયનમેતદ્ ભવગહને દારુણવિપાકમ્ ॥’ - ષોડશક. ૧/૧૪ ।

આમ સ્યાદ્વાદની જ વાત વ્યક્તિઆદિના વિભાગપૂર્વક રજુ કરવી એ વિભજ્યવાદ છે...

સ્યાદ્વાદ એ સંભાવનાવાદ છે? 'Probability' ને આગળ કરે છે? અલબત્ત ફરી એકવાર કહીએ કે સ્યાદ્વાદ હોવાથી જ સંભાવનાઓ ઊભી થાય છે. એકાંતવાદમાં તો બીજી કોઈ સંભાવનાને સ્થાન જ ક્યાં છે? છતાં સ્યાદ્વાદ એ સંભાવનાવાદ નથી.. પ્રોબેબીલીટી - સંભાવનામાં કોઈપણ ધર્મનો હોવાનો નિર્ણય નથી, જ્યારે સ્યાદ્વાદ તો અન્ય ધર્મો પણ હોવાનો નિર્ણય કરે છે. જે ધર્મની વાત છે, એ ધર્મ તો એ સંદર્ભે છે જ.. અન્ય સંદર્ભોથી અન્ય ધર્મો પણ છે.. સીતાના સંદર્ભથી રામમાં પતિત્વ ધર્મ છે જ, ત્યારે જ દશરથના સંદર્ભથી પુત્રત્વ ધર્મની સંભાવના નથી એવું નથી, હકીકતમાં છે જ..

બીજાનો મત પણ સાચો હોઈ શકે, આ સંભાવના ! ને બીજો પણ પોતાની દૃષ્ટિથી સાચો હોઈ શકે, આ સ્યાદ્વાદ ! જો કે સંભાવનાઓ પણ સ્યાદ્વાદને જ આગળ કરે છે..

અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથના પ્રણેતા સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ જન્મથી તો બ્રાહ્મણ હતા.. વેદ-વેદાંતોના જાણકાર પ્રકાશ વિદ્વાન હતા.. જૈનધર્મ પ્રત્યેનો એમનો દ્વેષ જાણીતો હતો.. એમણે જિનપ્રતિમા જોઈ કહેલું : 'મૂર્તિરિવ તવાચ્છે સ્પષ્ટમેવ મિષ્ટમોજિતામ્ ।' એમની પ્રતિજ્ઞા હતી - જે પંક્તિનો અર્થ સમજાય નહીં, તે પંક્તિનો અર્થ સમજાવનારના શિષ્ય થવું...

એકવાર રસ્તેથી જતાં એમણે ઉપાશ્રયમાં બિરાજમાન યાકિની મહત્તરાના મુખેથી સ્વાધ્યાયરૂપે બોલાયેલી આવશ્યકનિર્યુક્તિની ચક્રીદુગં..^૧ ગાથા સાંભળી. અર્થ સમજાયો નહીં, સાધ્વીજીના કહેવાથી આચાર્ય ભગવંત પાસે ગયા. અર્થ સમજી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા દીક્ષા લીધી.

આટલે સુધી તો વાત બરાબર છે.. પણ પછી 'પક્ષપાતો ન મે વીરે...' એમ મધ્યસ્થભાવ બતાવી યુક્તિયુક્ત વચનને જ સ્વીકારવાના આગ્રહવાળા તેઓ, 'હા અનાહા કહં હુંતા, જડ ણ હુંતો જિનાગમો' અર્થાત્ જો જિનાગમ નહીં મળ્યા હોત, તો અનાથ થયેલા અમારી શી હાલત થાત? આટલી દૃઢતાથી જૈનશાસન પ્રત્યે રંગાઈ ગયા કેવી રીતે ?

પેલી ગાથા કોઈ તત્ત્વદર્શક તો હતી નહીં. માત્ર જૈનદર્શનમાન્ય ચક્રવર્તી અને વાસુદેવોનો ક્રમ બતાવતી હતી.. એમાં જૈનેતર વિદ્વાનને સમજ ન પડે, તે કંઈ નવાઈની વાત નથી. છતાં ચાલો પ્રતિજ્ઞા ખાતર દીક્ષા લીધી. પણ આટલો હાડોહાડ રંગ કેવી રીતે આવ્યો ?

તેઓ તત્ત્વરસિક હતાં.. તેઓએ ધર્મની કષ, છેદ ને તાપ આ ત્રણમાંથી તત્ત્વનિર્ણયમાં ઉપયોગી તાપપરીક્ષાથી જૈનસિદ્ધાંત તપાસ્યા.. એમણી કડક ચકાસણીમાંથી અનેકાંત સિદ્ધાંત પસાર થયો..

મને એમ લાગે છે કે જૈનદર્શન પર તેઓ જે ખૂબ ઓવારી ગયા ને આ જ સર્વજ્ઞનું શાસન છે એવા ખોટા સુધી પહોંચી ગયા એ પાછળ એમને ગમી ગયેલો અનેકાંતસિદ્ધાંત મુખ્ય કારણ છે.. આ એક જ મુદ્દે એમણે વેદને માનનારા ને નહીં માનનારા બીજા બધા દર્શનો પર ચોકડી લગાવી દીધી..

૧. "ચક્કિદુગં હરિપણગં પણગં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ દુ ચક્કી કેસી અ ચક્કી અ ॥૪૨૧॥" - આવશ્યકનિર્યુક્તૌ ।

અનેકાંત એમને એટલો બધો પસંદ પડ્યો દેખાય છે કે, એમના ગ્રંથોમાં વારંવાર અનેકાંતની પ્રરૂપણા દેખાયા કરે છે.. ધર્મસંગ્રહણીમાં તો એમને લોકોના સ્વભાવની વિચિત્રતા, કર્મની પરિણતિ વગેરેને આગળ કરી સર્વત્ર અનેકાંતને જ પ્રધાન કરવાની વાત કરી છે.

અને જૈનશાસનમાં તો સર્વત્ર અનેકાંતનો જયજયકાર છે..

❖ ઉત્સર્ગો ને અપવાદો અનેકાંત વિના સંભવે ખરા ?

❖ આય-વ્યયની તુલના કરી તે-તે અવસરે વર્તવાની વાત અનેકાંતની જ સાધિકા છે ને. ?

❖ અરે ! એક બાજુ નિશ્ચયનું અવલંબન કરનારા ઋષિઓ પરિણામને જ પ્રમાણભૂત ગણે છે એમ જણાવ્યું છે.. તો બીજી બાજુ વ્યવહારસૂત્રમાં આલોચનાર્હના ક્રમની ચર્ચામાં કહી દીધું : ‘અમે પરિણામને પ્રમાણભૂત માનીએ છીએ એ પણ અનેકાંતિક છે.. એ અમે એકાંતે પ્રમાણભૂત માનતા નથી..’

❖ દરેક પરચક્રખાણ આગારયુક્ત.. એટલે કે પરચક્રખાણ પણ અનેકાંતમય..

આમ તો ઉપ્પન્નેહ વા.. એ ત્રિપદીની અપેક્ષાએ (આદીપ.. આવ્યોમ..) દીવાથી માંડી આકાશ સુધીના બધા જ દ્રવ્ય અનેકાંતરૂપ જિનાજ્ઞાને વરેલા છે.. તત્ત્વાર્થનું ‘અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ’ સૂત્ર પણ સર્વત્રનય વગેરેને આગળ કરીને અનેકાંતનું જ સમર્થક છે..

અલબત્ત એ સિવાય ક્યાંક ક્યાંક એકાંત છે, જેમકે (૧) દ્રવ્યાર્થિકનયે આત્મા નિત્ય જ છે, પર્યાયાર્થિકનયે અનિત્ય જ.. (૨) અચરમાવર્ત કાળમાં કરેલો ધર્મ યોગરૂપ બને જ નહીં.. (૩) અવસર્પિણીકાળમાં રજથી વધુ તીર્થકરો થાય નહીં.. ઈત્યાદિ કોક-કોક અંશે એકાંતમય વાતો છે, ત્યાં અપવાદ પણ નથી ને અચ્છેરારૂપ પણ વાત નથી. પણ એવા કેટલાક એકાંત હોવાથી જ અનેકાંત હોવામાં ‘ય અનેકાંત છે, એમ સિદ્ધ થવાથી અનેકાંત પરિપૂર્ણ થાય છે.

સર્વત્ર અનેકાંતવાદથી જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત-શુદ્ધ-દૃઢ થાય છે.. અનેકાંત સિદ્ધ કરતા ગ્રંથોના અભ્યાસથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે. તેથી અપેક્ષાએ કહી શકાય કે અનેકાંતસાધક ગ્રંથોનો અભ્યાસ એ દર્શનાચાર છે..

અનેકાંતને જીવનવ્યવહારમાં પણ સર્વત્ર અજમાવવાથી ખોટી પકડ, જીદ રહેતી નથી.. બીજાના દષ્ટિકોણને સમજવાની ઉદારતા આવે છે ને તેથી જ કલહ-કંકાસ પણ રહેતો નથી..

❖ છગને મગનને કહ્યું : ‘રમણે બે દિ’ પહેલા એક દુકાન ખોલી.. આજે એ જેલમાં છે..’ મગને કહ્યું : ‘અરે ! દુકાન ખોલી એમાં જેલ ? આ તો ગધેડાને તાવ આવે એવી વાત છે.. તું જ કહે એણે દુકાન ખોલી એમાં જેલ કેમ થઈ ?’ છગને કહ્યું : ‘એણે હથોડાથી દુકાન ખોલી હતી !’

આ તો મજાક છે.. પણ વાત એ છે કે અનેકાંતવાદ હોય, તો કોઈ પણ વાતની ગાંઠ નહીં રહેવાથી બધી સંભાવનાઓ માપવાનો અવકાશ રહે છે.

૧. ‘આદીપમાવ્યોમ સમસ્વભાવં, સ્યાદ્વાદમુદ્વાનતિભેદિ વસ્તુ ।

તન્નિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ ત્વદાજ્ઞાદ્વિષતાં પ્રલાપાઃ ॥૫॥’ - અન્યયોગવ્યવચ્છેદ૦

એક માણસ વર્ષે દસ લાખ કમાય છે, બીજો વર્ષે પાંચ લાખ કમાય છે.. તો વર્ષના અંતે કોણ વધારે બચત કરશે? અહીં તમે એક જ મુદ્દો જોશો કે - જે વધુ કમાય, તે વધુ બચાવે.. તો ખોટા પડી શકો છો.. બીજા પણ ઘણા મુદ્દાઓ બચત પર અસર કરે છે. જેમ કે જે દસ લાખ કમાય છે, એને ત્યાં ખાવાવાળા દસ છે, ને જે પાંચ લાખ કમાય છે, એને પોતાનો પણ ખાધાખોરાકી ખર્ચ બાપા આપે છે !

પત્નીએ પતિને કહ્યું : ‘મને તો ખૂબ શરમ આવે છે.. ઘરભાડુ મારા પિતા ભરે છે. અનાજખર્ચ મારા કાકા આપે છે. દુધ-લાઈટબીલ ખર્ચ મારા મામા આપે છે.. ખરેખર મને ખૂબ શરમ આવે છે..’

પતિએ કહ્યું : ‘બરાબર છે.. તને શરમ આવવી જ જોઈએ, કારણ કે તારા બંને ભાઈઓ એક પણ ખર્ચ ઉઠાવતા નથી !’

આ છે અનેકાંત ! શરમ આવવાનું કારણ પત્ની જુદું માને છે, ને પતિ જુદું !

પૂજ્યપાદ હરિભદ્રસૂરિમહારાજે આ અનેકાંતની જ તત્ત્વજગતમાં જયપતાકા લહેરી રહી છે એનું સુંદર નિરૂપણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં કર્યું છે.. એવો કયો મુદ્દો છે કે જે અનેકાંત વિના સિદ્ધ થઈ શકે ?

એમણે તો નિત્ય-અનિત્ય, ભેદ-અભેદ વગેરે દરેક મુદ્દા પર અનેકાંતની સિદ્ધિ તર્ક-દૃષ્ટાંત-હેતુઓ પૂર્વક સાધી આપી છે.. બૌદ્ધ, નૈયાયિક, મીમાંસક વગેરે બધા દર્શનો, ભેદ આદિ કોઈપણ પ્રકારની તાત્ત્વિક સિદ્ધિ માટે એકાંત પકડીને પહેલો જ દાખલો ખોટો માંડે છે.. પછી એ સાચી ઠેરવવા ભેજાનું દહીં કરે છે.. છતાં તેઓ ફાવતા નથી..

અને જેમ જહાજના થડા પર બેઠેલું પંખી દરિયામાં આવી ગયા પછી જહાજ છોડી બીજે જવા વારંવાર આંટા મારી છેવટે જહાજનો જ સહારો લે છે, એમ એ બધાને છેવટે તો અનેકાંતના જ સહારા પર આવવું પડે છે, એ વાતો અનેકાંતજયપતાકામાં સુંદરતમા સિદ્ધ કરી છે..

પૂજ્યપાદ દીક્ષાદાનેશ્વરી શાસનપ્રભાવક આ.દે.શ્રી. વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના આશીર્વાદથી અને વિદ્વદ્વ્યં પ્રખર પ્રવચનકાર આ.દે. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાથી એમના શિષ્યરત્ન વિદ્વાન મુનિશ્રી યશરત્નવિજયજી મહારાજે આ ગ્રંથનો વ્યાખ્યા અને વિવરણ સહ ગુર્જરાનુવાદ કરી ખૂબ સુંદર કાર્ય કર્યું છે..

પણ જો ગ્રંથ જ અશુદ્ધ હોય, તો અનુવાદ પણ થાય શી રીતે? તેથી તેઓએ સહુ પ્રથમ તો ઉપલબ્ધ મુદ્રિત પુસ્તકના સંદિગ્ધ સ્થળોને લગભગ ૧૮થી ૨૦ હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવી મહત્ત્વની લગભગ ૩૦૦ ઉપરાંત અશુદ્ધિઓ દૂર કરી.. આમ સંસ્કૃત ગ્રંથને પણ પ્રાયઃ શુદ્ધ કર્યો.. પછી સરળ-સુંદર ભાવાનુવાદ કર્યો.. પૂજ્યપાદ સરસ્વતીલબ્ધપ્રસાદ આ.દે.શ્રી.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજે આ અનુવાદનું સાઘન્ટ સંશોધન કર્યું છે.. તેથી તેઓ પણ ધન્યવાદપાત્ર છે.

‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રંથના અભ્યાસને સામાન્યથી સંસ્કૃત ફાવતું જ હોય છે. તો પછી અનુવાદની શી જરૂરત ? એ એટલા માટે છે કે સંસ્કૃત વાંચતા ક્યાંક પદાર્થ પકડાતો ન હોય, તો ત્યાં અનુવાદ સહાયક થાય છે.. તેથી ગ્રંથ સમજાતો જવાથી વચ્ચેથી મુકી દેવાના બદલે પૂરો કરવાનું મન થાય છે..

સંપાદક મુનિરાજ આ ગ્રંથને પાંચ વિભાગમાં પ્રકાશિત કરાવી રહ્યા છે. એમણે અનુક્રમણિકા પણ

ખૂબ જહેમત ઉઠાવી તૈયાર કરી છે. પૂજ્યપાદ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે આ એક ગ્રંથમાં કેટકેટલી બાબતોને અનેકાંતના આધારે સિદ્ધ કરી છે, ને એ વખતે એકાંત માન્યતાઓ ધરાવતા તે-તે મતોનું જે રીતે નિરાકરણ કર્યું છે, તેનું વિહંગાવલોકન આ અનુક્રમણિકા જોવાથી થઈ શકે છે. આમ અનુક્રમણિકા એ ગ્રંથના અભિધેય બતાવવાની ગરજ સારે છે..

આ ગ્રંથના પૂર્વસંપાદક શ્રીહીરાચંદ્ર કાપડીયાએ જે પ્રસ્તાવના લખી છે, એ પણ અનેકાંત-સ્યાદાદનું જગતના વિદ્વાનોની અપેક્ષાએ મૂલ્યાંકન સમજવા ઉપયોગી થાય એવી છે, એ જુના પુસ્તકમાં જોવા મળે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં, ગુજરાતી વિવેચનમાં તાત્પર્ય-આશય-ભાવાર્થ વગેરે મથાડા હેઠળ પદાર્થો અલગ તારવી લેવાયા હોવાથી પંક્તિ બેસાડવી ને ચર્ચાનો સાર મેળવવો સરળ પડશે એમ લાગે છે.. એના માટે ભાવાનુવાદકારે કરેલી મહેનત દાદને પાત્ર છે..

છતાં આ ગ્રંથ સમજવો મુશ્કેલ પડી શકે, તો એ માટેનો ઉપાય પણ ભાવાનુવાદકારે કરી લીધો છે. તેથી જ એમણે આ ગ્રંથની ભૂમિકારૂપ ‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’ નામનો ગ્રંથ પણ સાનુવાદ સંપાદિત કર્યો છે, ને એ પણ આ ગ્રંથ સાથે જ પ્રકાશિત થાય એવું આયોજન કર્યું છે.. ટુંકમાં ભૂખ લગાડતા જલંજીરાના પાણી સાથે ને ખાધેલું પચાવતા પાયકચૂર્ણ સાથે થાળી માંડવામાં આવી છે, હવે તત્ત્વભૂખને સંતોષવા મંડી પડવાનું છે.

પૂજ્ય મલયગિરિસૂરિ મહારાજ સમર્થ ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ શ્રીનંદીસૂત્ર પર અને આ ગ્રંથકર્તાની જ બીજી કૃતિ ધર્મસંગ્રહણી ગ્રંથ પર ટીકા રચી છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે..

એમાં નંદીસૂત્રમાં જે કેટલીક સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે, તે ધર્મસંગ્રહણિમાં કાં'ક વિસ્તાર સાથે લગભગ સમાન શબ્દો અને મુદ્દાથી કરી છે.. પણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ જોતાં એમ લાગે છે, કે આ ગ્રંથકારે કેટલીક ચર્ચાઓ જે તર્કોથી ને જે શબ્દોથી કરી છે, પ્રાયઃ એ જ તર્કો ને મુદ્દાઓથી પૂ. મલયગિરિસૂરિ મહારાજે એ ચર્ચાઓ શ્રીનંદીસૂત્રની ટીકામાં અને શ્રીધર્મસંગ્રહણિની ટીકામાં કરી છે. જેમકે..

જે નંદીસૂત્રમાં શબ્દ-અપોહ અંગે જે ચર્ચા છે, તે અનેકાંતજયપતાકાના ચોથા અધિકારમાંથી ઉદ્ઘૂત હોય તેમ જણાય છે, કેમકે પંક્તિઓ અને તર્કો લગભગ એક સરખા જણાય છે..

જે એ જ રીતે ધર્મસંગ્રહણિ ભાગ-૨માં બાહ્યાર્થની સિદ્ધિના અધિકારમાં જે ચર્ચાઓ છે એનો આધાર પણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથના પાંચમા અધિકારમાં જોવા મળે છે..

આમ તો પૂર્વસંપાદક + પ્રકાશકે અનેકાંતજયપતાકાની ટીકા સ્વોપજ્ઞ બતાવી છે, એટલે કે મૂળગ્રંથ અને ટીકાગ્રંથ બંનેના રચયિતા એક જ બતાવ્યા છે.. એટલે કે બંનેના રચયિતા સમદર્શી આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ છે એમ સૂચવ્યું છે..

પણ કેટલાક મુદ્દાઓથી આ ગ્રંથના પ્રસ્તુત ભાવાનુવાદકાર અને સંશોધક આ બંને મુનિવરોને એમ સ્પષ્ટ જણાઈ રહ્યું છે કે અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથની ટીકા સ્વોપજ્ઞ નથી.. સંશોધક મુનિવરે આ બાબતને સ્પષ્ટ કરતો નિબંધ જે તૈયાર કર્યો છે, એ પણ પ્રસ્તાવનાની પાછળ જોડવામાં આવ્યો છે. જિજ્ઞાસુઓને એ નિબંધ જોઈ જવાની ખાસ ભલામણ છે..

આ ગ્રંથની પ્રત્યેક પંક્તિ હૃદયમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરવા જેવી છે, કેમકે એ દરેક પંક્તિ સમ્યક્ત્વના

પર્યાયોને વધુ ને વધુ નિર્મળ બનાવતી જાય છે ને શુભ અધ્યવસાયો - શુભભાવોમાં જોડતા-એકાગ્ર-તન્મય બનાવતી જાય છે.. આપણને અનુપ્રેક્ષાસ્વાધ્યાય તરફ લઈ જાય છે ને અનેકાંતમય સર્વજ્ઞશાસન પ્રત્યે અહો ! અહો ! ભાવોના ઉછાળા પ્રગટાવતી જાય છે.. ‘પ્રભુ ! તુજ શાસન અતિ ભલું !’નો નાદ રોમે રોમે ગુંજવા માંડે એ માટે આ ગ્રંથની પંક્તિઓ ખૂબ ઉપયોગી થશે..

આપણને ૨૪ કેરેટનો-સો ટયનો ધર્મ મળ્યાનો એવો આનંદ ઊભો કરાવશે કે બાહ્ય બીજું-ત્રીજું ઓછું-અણગમતું નજરમાં ય નહીં આવે ! કરોડ રૂપિયાની કમાણીના આનંદ વખતે ‘શાકમાં મીઠું ઓછું છે’ એવી ફરિયાદ કરવાનું મન કોને થાય ?

મન નવરું પડે ને અશુભ ભાવોમાં તણાઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ જો ઊભી થવા દેવી ન હોય, તો મનને સ્વાધ્યાયમાં પરોવી દેવું જોઈએ.. સ્વાધ્યાય નામનો તપ જ એવો છે કે જીવને કલાકો-દિવસો-મહિનાઓ ને વર્ષો સુધી સતત શુભભાવોમાં જ રમતો રાખે.. માટે જ ‘સ્વાધ્યાય જેવો તપ નથી’ એમ કહેવાય છે..

આ સ્વાધ્યાયમાં પણ અનેકાંતવાદની સિદ્ધિ કરતો આ તાર્કિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથ એટલા માટે શિરમોર ગણાય કે એ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ માટે ફટકડીનું કામ કરે છે. ધર્મધ્યાન માટેનો માર્ગ બને છે.. આપણને તત્ત્વબોધ કરાવી બાલ-મધ્યમની ભૂમિકાથી ઉપર પંડિતની ભૂમિકાપર લઈ જાય છે.. વેદસંવેદ્યપદનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.. વિષયપ્રતિભાસાત્મક બોધથી ઉપર ઉઠાવી આત્મસંવેદન કે તત્ત્વપરિણતિમત્ બોધના અધિકારી બનાવે છે.. શ્રુતજ્ઞાનના માર્ગે ચિંતાજ્ઞાન દ્વારા ભાવનાજ્ઞાન પર લાવી જિનાજ્ઞાના ઐદંપર્યર્થ સુધી પહોંચાડે છે.

એમાં પણ છઠ્ઠા અધિકારમાં તપ અને ધ્યાનની જે ચર્ચા છે, તે તો ખૂબ જ ઉપયોગી છે, ને પ્રચાર કરવા યોગ્ય છે.

કેટલાક નિશ્ચયાભાસ નામના આકર્ષક દીવાના પતંગિયા બનેલાઓ તપને માત્ર કષ્ટરૂપ માને છે ને શરીરના શોષણરૂપ માને છે.. શરીરને સૂકવવાથી કોઈ ધર્મ થતો નથી એમ માને છે..

તેમના મતે અશાતાવેદનીય, દૌર્ભાગ્યાદિ અને ભોગાંતરાયાદિ અશુભ કર્મોના ઉદયથી તપ થાય છે.. એટલે કે તપ ઔદયિકભાવ છે અને ઔદયિકભાવ આત્મશુદ્ધિનું કે કર્મનિર્જરાનું કારણ બને નહીં.. તેથી જ એમના મતે તપ એ આત્મપીડનરૂપ છે અને એટલે જ એકપ્રકારે એ સ્વહિંસારૂપ છે, કેમકે હિંસાના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) દુઃખોત્પાદન, (૨) પર્યાયનાશ, અને (૩) માનસિકસંતાપ..

બીજા કેટલાક તપનું સ્વરૂપ શું ? તપ પાછળનો આશયો શો ? તપની પદ્ધતિ શું ? વગેરે કશું જાણ્યા વિના જેને ટીકા કરનારાઓ માત્ર લાંઘણ ગણે એ રીતે તપ કરે રાખે છે..

આ બંને પક્ષને આર્હતદર્શનમાન્ય તપ કેટલો બધો મહાન છે, ને કેવો વિશિષ્ટ છે, એનો બોધ અહીંની ચર્ચા જાણવાથી મળી શકે છે.

પહેલો જ ઘડાકો છે, કે તપ ઔદયિકભાવથી નથી કરાતો, ક્ષાયોપશમિકભાવથી કરાય છે..

મોહનીયના ને વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી તપ થાય છે ને ક્ષાયોપશમિકભાવે થતો હોવાથી જ આ તપ કર્મનિર્જરાનું કારણ બને છે.. કાયકલેશરૂપ હોવા છતાં ય મનઃકલેશનું નહીં, મનશુદ્ધિનું કારણ બને છે..

જૈનશાસનમાન્ય તપ...

(૧) જ્ઞાન, સંવેગ અને શમથી યુક્ત છે..

(૨) ક્ષાયોપશમિકભાવજન્ય છે..

(૩) ક્લિષ્ટ કર્મોના ક્ષય માટે છે..

(૪) વિશિષ્ટ બોધ-જ્ઞાનનું કારણ છે. વિશિષ્ટ તપ મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ મોહનીયની પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમની સાથે જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમનું પણ કારણ બને છે. દરેક તીર્થંકર કેવળજ્ઞાન પામતી વખતે બાહ્ય પણ છઠ્ઠ વગેરે તપથી યુક્ત હોય છે.

(૫) વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરાદિ દ્વારા એ મોક્ષની નજીક લાવનારો બને છે..

(૬) દીનતા અને ઉત્સુકતાથી રહિત હોય છે..

(૭) તેથી જ શમભાવયુક્ત હોવાથી પારમાર્થિક સુખનો અનુભવ કરાવે છે..

(૮) જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી જ એ સદ્ અનુજ્ઞાનના હેતુ તરીકે ગણાય છે..

(૯) આથી જ એ શુભ આત્મપરિણામરૂપ છે..

આમ આવી નવ વિશેષતાવાળો આ તપ જૈનશાસનના તીર્થંકરાદિ મહાનુભાવોએ આરાધ્યો હોવાથી પણ આરાધવા યોગ્ય જ છે..

‘નથી મળતું માટે તપ’ એમ નથી, પણ ‘મળેલાના રાગના ત્યાગ માટે તપ’ એ ગણિત છે..

જૈનશાસન ઈન્દ્રિયોની હાનિ કરતાં ને મનને આર્તધ્યાનમાં લઈ જતા તપને માન્ય નથી રાખતું, એ સહુએ ધ્યાનમાં લેવાની વાત છે.. દેહત્યાગ વખતના અંતિમ અનશન વખતે પણ એ વાત પર ખાસ ભાર મૂકાય છે કે, એ વખતે મન અસમાધિમાં રહેવું જોઈએ નહીં.

સૂરિમંત્ર અંગેના ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે તપપૂર્વકનો જાપ જ વિશિષ્ટ રીતે ફળદાયક બને છે. હકીકતમાં તપ, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની કોઈપણ આરાધનાને પાવરફુલ કર્મનિર્જરા માટે બનાવવા માટેનો પાવર પૂરે છે.. જ્ઞાનાચારાદિમાં થતા અતિચારોની શુદ્ધિ કરે છે..

બાહ્ય તપ પણ આત્મ્યંતર તપથી સંમિશ્રિત થવાથી ભાવવિશોધિનું કારણ બને છે.. ભાવના અને ધ્યાન માટે પણ અનશનાદિ તપ ઉપયોગી થાય છે..

તપ કર્મનિર્જરાનું કારણ બને છે, તે માટેના આપેલા છ હેતુઓ પણ ધ્યાનપાત્ર છે.. સમજણ અને સમતા પૂર્વકનો તપ નરકના જીવોની જેમ માત્ર કાયકલેશ સહન કરવારૂપ નથી, એ બાબતનો પણ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે.

વળી જૈનતપ ખૂબ વિશાળ સ્વરૂપવાળો છે. અહીં કાયાને કષ્ટ આપતો બાહ્ય તપ તો છે જ, પણ

મનને શુભભાવોમાં લાવતો, આગળ વધારતો ને સ્થિર કરતો આત્મ્યંતર તપ પણ છે.. ભાવના અને ધ્યાન પણ જૈનમતે તપ જ છે કે જે વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાનને ખેંચી લાવે છે..

તપ અંગે ખૂબ સુંદર વિચારણા રજૂ થઈ છે.. તપ પ્રત્યેના અભિગમને બદલી નાંખે એવી વિચારણા છે.. આ વિચારણા વારંવાર પ્રકાશમાં લાવવા યોગ્ય છે..

અનેકાંતની જયપતાકા દસે દિશામાં આસૂર્યચંદ્ર લહેરાતી રહે એ જ વારંવાર અભિલાષા રહો !

દરેક વસ્તુ અનંત ધર્મમય છે, દરેક વસ્તુ જગતની બીજી તમામ વસ્તુઓ સાથે અસ્તિ-નાસ્તિ ધર્મ-સંબંધથી સંકળાયેલી છે ને તેથી જ એક પણ વસ્તુના સર્વધર્માત્મિકરૂપે જ્ઞાનથી સર્વવસ્તુઓ સર્વધર્માત્મિકરૂપે જ્ઞાત થાય છે ઇત્યાદિ વાતોને સિદ્ધ કરતા સ્યાદ્વાદના મહિમાને વર્ણવવા શબ્દો ટુંકા પડે ! સર્વ પદાર્થોના સર્વ પર્યાયોના પ્રત્યેક સમયે સ્પષ્ટ જ્ઞાતા તીર્થંકર પરમાત્મા સિવાય આ પ્રરૂપણા બીજો કોણ કરી શકે ?

હકીકતમાં તો અનેકાંતની બીજા એકાંતવાદો સાથે તુલના, સરખામણી પણ સિંધુને બિંદુ સાથે સરખાવવા સમાન હાસ્યાસ્પદ છે.. ચમચી તે સમુદ્રના પાણીનો તાગ કાઢવા સમર્થ નથી, એકાંતવાદથી ગ્રસ્ત થયેલી મતિવાળાઓ અનેકાંતની અમાપતાને કેવી રીતે સમજી શકે ? પોતાના ગામની ટેકરીને મેરુ કરતા ઊંચી ગણનારાઓની દયા જ ખવાય ! પોતાના કુવાની વિશાળતા આગળ સાગરને સાંકડો માનનારા દેડકા સાથે ચર્ચામાં ઉતરવામાં પણ મૂરખમાં ખપવાનું આવે ! અનેકાંતવાદને એકાંતવાદીઓ આગળ સાચો ઠેરવવા તર્કો લગાડવા પડે એ કલિકાલની બલિહારી છે..

● એ ત્રૈકાલિક સત્ય સિદ્ધાંત છે..

● અદ્ભુત છે અનેકાંતવાદ !

● અદ્ભુત છે જૈનશાસન !

ભાવાનુવાદ કરનારા મુનિવરે મને અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવાનો અવસર આપ્યો એ બદલ હું એમને ધન્યવાદ પાઠવું છું. આ નિમિત્તે મને પણ અનેકાંતની મહત્તાના આત્મસંવેદનનો અવસર મળ્યો..

અહીં જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્..

સહુ અનેકાંતમય જૈનશાસનને આરાધી શમ-સંવેગના ભાગી બને, મોક્ષયાત્રી બને એવી શુભેચ્છા..

દ.

આચાર્ય અજીતશેખરસૂરિ..

શ્રાવણ સુદ-૧ ૨૦૬૮

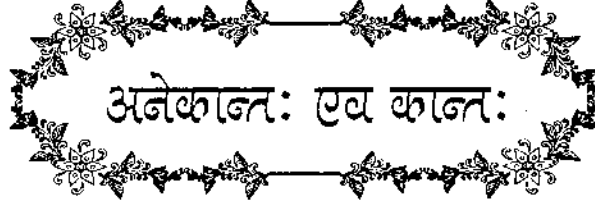
રત્નાગિરિ..

॥ श्रीशत्रुञ्जयतीर्थमण्डन-आदिनाथाय नमः ॥

॥ ॐ ह्रीं श्रीधरणेन्द्रपद्मावतीपरिपूजिताय शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमो नमः ॥

॥ गमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

॥ नमो नमः सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरये ॥

येन विना तु लोकस्य, व्यवहारो न सर्वथा ।

नमोऽनेकान्तवादाय, भुवनगुरवे ननु ॥

अथेह जिहानकभाविजीमूतजलभूषणझञ्झादिजातजलवर्षाजनितजगज्जीवजीवितजिघांसु-
जविजङ्गमोतुङ्गजलवालकाद्रितुङ्गशिखरसन्निभजलतरङ्गोच्छ्रज्जलपिप्पलकादिजलचरजालाकुलजलाधिवद्
दुस्तरे करेणुकण्ठीरवकिरिक्कक्षवासिकासरादिकान्तारपश्चाकीर्णकिसलयादिकीर्णकार-
स्कारुद्धोच्छ्रकालीनकालिन्दीसूकिरणकणकारणिककुपथप्राप्तपथिककणतिकोटिकीर्णकान्तारवद् दुष्पारे
प्रपञ्चेऽस्मिन् विह्वलत्ववशजातवन्दारुविच्चुवैरिवातविनिर्गतवाशिष्ठवेरवेपथुवातवात-
विस्मितविपश्चिद्विरचितवासवावासस्थितवासवाधिकाऽवन्ध्यवोध्रवर्णनावर्षणवशीभूतविश्ववसुधापति-
विजितविभावरीविगमाऽनन्तरभाविविभातकालीनविभाकरविभाविभववरा विनिर्द्रीभूतविकचविमल-
विसप्रसूतविसराक्षिविसमेशुव्यावल्लविद्धविश्ववशीकर्तृविश्रुतवासवावासवासिनी वल्लभावितरितविश्रब्ध-
विनोदवरिवस्यादिव्यस्तविबुधवृन्दवन्द्यवासवादिविशिष्टविभुर्विन्दुव्रातविरचितविशिष्टवरिष्ठसपर्याविभूतिवि-
निर्जिताऽखिलविश्वविभवः अखिलव्यंसकवावदुकव्याहारचातुरीहरक्षुद्रमृगयूथसन्त्रासनसिंहनाद-
कल्पाऽनेकान्तवादप्रकाशककेवलालोकालोकितलोकालोकः श्रमणो भगवान् महावीरः
निर्लिशनिर्घातनियोगनिगडनियन्त्रितनिमेषमात्रान् प्रतिनिमेषनिष्पतत्रेकनरकनिष्पीडन-
निभनिकृष्टनिष्पीडननिकरनिबन्धननिर्गच्छन्निरन्तरार्तनादनिकृतनदीशनिनादान् चतुरन्तसंसारकान्ता-
रप्रसारप्रसृमरविश्वविजित्वरव्यथाविधुरान् वस्तुस्थित्या विभज्यवादं संवेदयन्तोऽपि वितथवासना-
वासिताऽन्तःकरणनिमित्तक वक्रवावदूकवितरितविपर्यस्तविज्ञानविडम्बितान् वैरङ्गिकानपि
वैधयत्वमाप्तान् नियतिप्रातिकूल्येन, विवेकवैकल्येन, उपायज्ञानाभावेन, सम्यग्वस्तुतत्त्वाऽनवबोधेन,
वितथविकृष्टविकृतविकरालैकान्तवादवासनावशवर्तित्वेन, युक्तिपुरस्सरं सम्यग्ज्ञानप्रदातृसंयोगाभावेन

१. जिहानकः = प्रलयकालः २. जलभूषणं = वायुः ३. कक्षः = महाऽरण्यम् ४. वाशिष्ठं = रक्तम् ५. वेरम्
= शरीरम् ६. वीध्रं = स्वभावतो निर्मलम् ७. विसप्रसूतं = कमलम् ८. वरिवस्या = सेवा ९. विन्दुः = विशः ।

वा एकान्तवादवासनापाशतोऽमुच्यमानान् दुःखितान् अखिलान् जन्तून् समभिवीक्ष्य नय-दुर्नय-सुनय-निक्षेप-प्रमाण-सप्तभङ्गी-सकलादेश-विकलादेशानुयोगादिनानाप्रमेयव्याप्तं संसारसागरसंतरणसमीचीनसामुद्रयानसमं विकस्वरविमलवाग्विभवविजितवित्तेशवित्तविभवम् अनेकान्तसिद्धान्तसन्दर्शकस्थापकं द्वादशाङ्गार्थितं जैनेन्द्रप्रवचनं प्रणिनाय ॥

सर्वानर्थपारावारप्रवाहनिमज्जननिदानमूर्द्धाभिषिक्तमिथ्याज्ञानवासनापिशाचिकावेशविवशाः हि जीवाः नित्यानित्यत्वादिशबलधर्माक्रान्तस्यैव वस्तुनः सद्भावेऽपि एकान्तनित्यत्वादिकमुद्भावनतः एकान्तवादावगाहिकृतर्कशततमोमलीमससदृष्टयः अनेकान्तात्मकं वस्तुतत्त्वं याथातथ्येनाऽवगन्तुं न शक्नुवन्ति इति श्रीसिद्धसेनसूरि-हरिभद्राचार्यादिपूर्वाचार्यैः युक्तिसहस्रैः अनुभवलक्षैः व्यवस्थापितः युक्तिपूर्णाऽनेकान्तवादः । तत्परिज्ञानप्रभावप्राप्तयथावद्विवेकालोकसमुत्सारिततमसः हेयोपादयरागद्वेषविहीनाः कर्माण्यसञ्चिन्वानाः क्लिष्टकर्माणि ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृत्य जन्मान्यलभमानाः न बध्यन्ते अनर्थपाशशतैरिति विवेकिभिः आश्रयणीयः अनेकान्तवाद एव अनर्थलक्षमोक्षकाङ्क्षिभिः ।

एतदनेकान्तप्ररूपकं जैनेन्द्रप्रवचनं जैनदर्शनम्, अनेकान्तदर्शनम्, स्याद्वाददर्शनम् - इत्यादिरूपैः प्रसिद्धम् । भारतीयाऽऽस्तिकदर्शनेषु जैनदर्शनस्य मूल्यम्, प्रभावः, वैज्ञानिकत्वम् अनन्यसदृशम्, वैदेशिकविद्वद्भिरपि प्रशंसितम् । एतच्चाऽसहमानाः केचन वावदूकाः विवदन्ते, जैनदर्शनस्य नास्तिकत्वञ्च प्रजल्पन्ति । उक्तं च मञ्जूषादिवृत्तिसमेतन्यायसिद्धान्तमुक्तावलीपुस्तकप्रस्तावनायां शङ्करारामशास्त्रिणा - “आस्तिकदर्शनानि षड्-न्यायः, वैशेषिकः, सांख्यम्, योगः, मीमांसा, वेदान्तश्च” एतेन अन्यैश्च एतादृशैः अन्यत्र अनेकत्र जैनादीनां दर्शनानां नास्तिकत्वव्यवस्थापनाय व्यर्थः स्वमौख्य-मत्सरादिप्रदर्शकः प्रयत्नः कृतः ।

जैनदर्शनम् उत्कृष्टमास्तिकदर्शनम्, तस्य नास्तिकत्वकथनं न युक्तिक्रमं, यतः “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः” (पा. ८/८/६०) इति पाणिनिसूत्राऽनुसारेण आस्तिक-नास्तिकशब्दौ लब्धात्मलाभौ, तयोः मौलिकाऽर्थः अयमेव यदुत-इन्द्रियातीततथ्यस्वीकारः आस्तिकत्वं तत्तिरस्कारः नास्तिकत्वमिति चार्वाकादीनामेव नास्तिकत्वं सिध्येन्न तु जैनादीनामिति स्पष्टम् अवधातव्यम् अङ्गीकार्यं च ।

“वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वं शिष्टत्वम्” इत्यस्य तु “शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं न तु वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वं” इति मुक्तावलीदिनकर्युक्त्यैव दूषितत्वात् जैनानामशिष्टत्वमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन, ‘क्षीणदोषः पुरुषः शिष्टः’ इत्यादिना महोपाध्यायैः यशोविजयगणिवरैः द्वात्रिंशिकाप्रकरणे (१५/१६-३२) अस्माभिश्च तद्वृत्तौ नयलतायाम् अस्य चर्चितत्वात् ।

सूत्रकृताङ्गभगवत्यादिमूलाङ्गसूत्रप्रतिपादितः अनेकान्तः एव जैनदर्शनस्य मुख्यः राद्धान्तः, अनेकान्तदृष्ट्या एव वस्तुतत्त्वस्य परिपूर्णपरिज्ञानसम्भवात्, अनेकान्तवादे एव शबलधर्माक्रान्तवस्तुनः सर्वाङ्गीणबोधसम्भवात् । गजादिदृष्टान्तेन एतत् सुप्रसिद्धम् । यथा गजः सूर्पसदृशोऽपि, स्तम्भ -

सदृशोऽपि, किन्तु कर्णाद्यपेक्षया, न तु सर्वात्मना एकान्तेन । कोऽपि अन्धजनो हस्तिनः पादं स्पृष्ट्वा तं च स्तम्भसदृशं ज्ञात्वा सम्पूर्णं गजमेव यदि स्तम्भसदृशं कथयेत् तदा न तस्य प्रामाणिकत्वम्, गजस्य पादाऽपेक्षयैव स्तम्भसदृशत्वात्, कर्णाद्यपेक्षया तु तस्य सूर्पादिसदृशत्वात् ।

एवमेव स्वपुत्राऽपेक्षया पितृत्वधर्मवतः यथा स्वपित्रपेक्षया पुत्रत्वमपि भवत्येव, न हि केवलः सः पिता पुत्रः वा, किन्तु अपेक्षया पुत्रोऽपि पिताऽपि च, एवम् अपेक्षातो परस्परं विरुद्धतया भासमानानामपि धर्माणाम् एकत्र समावेशः संवेदनं च सर्वैरनुभूयते, किन्तु केचन मिथ्यात्वमोहितमतयः न तत् स्वीकुर्वन्ति, अन्धजनकल्पाः ते आत्मत्वाद्यपेक्षया नित्यत्वाऽऽक्रान्तस्याऽऽत्मनः सर्वथा नित्यत्वं मनुष्यत्वादिपर्यायापेक्षया अनित्यत्वाऽऽक्रान्तस्याऽऽत्मनः सर्वथा अनित्यत्वं वा प्रजल्पन्ति । 'आत्मा नित्य एव, अनित्य एव वा' 'आत्मा एकान्तेन स्वगुणेभ्यो भिन्न एव, अभिन्न एव वा' - इत्याद्येकान्तवादवितथवासनावासितत्वेन तेषां न सम्यग्ज्ञानाऽऽसिः एतज्ज्ञानाऽऽसिं विना न कदाऽपि केवलज्ञानम् । यावच्च न केवलज्ञानाऽऽसिः तावत् करालकष्टकोटिभिः क्लिश्यमानत्वमेव जीवानाम् ॥

एतच्च दृष्ट्वा पुरोदृश्यमानं सुलभममृतं त्यक्त्वा मिथ्यात्वमोहस्य अप्रतिहतप्रसरप्रभावाधीनतया मृगजलंप्रति धावमानानां तेषां मोहापनयनायैव अनेकान्तसिद्धान्तः युक्तिपुरस्सरं करुणापूर्णान्तःकरणैः याकिनीमहतरासूनुसूरिपुरंदरश्रीहरिभद्राचार्यैः प्रदर्शितः । एकान्तवादिनां पुरः अनेकान्तजयद्योतिका गगनचुम्बिनी काञ्चनशैलशिखरस्पर्द्धिनीति पताका स्थापिता । सैवेयम् अनेकान्तजयपताकाधुना भवत्करतलसरोरुहेषु उपायनीभूतेति महान् प्रमोदावसरः ।

यद्यपि अनेकान्तजयपताकाऽऽख्यमिदं प्रकरणं महानर्वकत्वं नानाऽभिनर्वतर्कोच्छलदुर्मिकुलाकुलं दृश्यमानाऽनेकान्तवादमहामुद्रामुद्रिताऽनिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गरिङ्गतरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम् अद्भुताऽनर्घाऽनेकान्तसिद्धान्तरत्नाकरं पद-पदार्थसङ्क्षेपादितिमितिमिङ्गलाद्येकान्तवाद-विनाशबद्धलक्ष्मजलचरनिकराकीर्णम् अत एव मन्दमतीनां दुरधिगम्यम् इति तत्प्रवेशसौकर्याऽऽपादनार्थं ग्रन्थकृतैव अनेकान्तवादप्रवेशग्रन्थः विरचितः तथापि तत्र पद-पदार्थसङ्क्षेपस्य तथाविधत्वादेव अनेकान्तजयपताकामूलग्रन्थवैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं पदार्थस्य सरलसङ्ग्रहार्थं किञ्चित्पदार्थास्वादनकृते अनेकान्तजयपताकाग्रन्थारम्भस्य पदार्थसङ्ग्रहः सरलया गिरा प्रदर्श्यते, अनेन अनेकान्तजयपताका-महार्णवे तथाविधमतिशक्तिलक्षणयानविकलानां अपि समवतारः सुकरः स्यात्, एतत्पदार्थ-सङ्ग्रहपरिज्ञानेन तथाविधमतिशक्त्याधानस्य अत्यन्तं सम्भावितत्वात् ।

'जयति विनिर्जितरागः' इत्यादिश्लोकैः चरमतीर्थाधिपतिमहावीरजिनभावस्वरूपैः प्रारीप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थिप्रत्यूहप्रध्वंसपटीयः परमात्मप्रणमनरूपमङ्गलं कृत्वा प्रकृतप्रकरणं स्वकर्तव्यतयोपदर्शितम्, पूर्वाचार्याचीर्णस्य सात्म्याऽऽपादकस्य स्वप्रिययोगस्य अन्ययोगाऽनपलापेन कर्तव्यत्वात् । ग्रन्थप्रारम्भे एकान्तवादिनां मतं समीक्षणार्थमुपदर्शितम् । अत्र पूर्वपक्षग्रन्थस्य अनेके

अंशाः सौकर्यार्थं कल्पिताः ।

तत्रादौ सदसत्स्याद्वादनिराकरणं पूर्वपक्षेण कृतम् । तस्याऽयमाशयः-एकमेव वस्तु सदपि असदपि वेति न सम्भवति, यतः यत्र सत्त्वं वर्तते तत्र नाऽसत्त्वं भवति, यत्र वाऽसत्त्वं तत्र न सत्त्वमिति सत्त्वाऽसत्त्वयोः परस्परपरिहारेण अवस्थितेः एकस्मिन्नेव वस्तुनि सत्त्वाऽसत्त्वधर्मयुगलं न सम्भवति ।

किञ्च, एकमेव वस्तु सद्रूपमपि असद्रूपमपि इति अभ्युपगच्छता स्याद्वादिना सत्त्वाऽसत्त्वधर्मौ एकस्मिन् धर्मिणि अभ्युपगतौ भवतः । अत्र तावदस्माकं पर्यनुयोगः यदुत सत्त्वाऽसत्त्वधर्म-धर्मिणोः भेदः अभेदः भेदाभेदौः वा ?

(१) नाद्यः, ह्यद्यः, धर्म-धर्मिणोः भेदाऽभ्युपगमे त्रयः पदार्थाः सिद्धाः- धर्मी, सत्त्वम्, असत्त्वञ्च । सत्त्वाऽसत्त्वयोश्च परस्परपरिहारेणाऽवस्थितत्वात् कथमेकमेव वस्तु सत्त्वाऽसत्त्वोभय-धर्मविशिष्टं स्यात् ? - इति न एकं वस्तु सदसद्रूपमिति ।

ननु आदौ 'सत्त्वाऽसत्त्वधर्मयोः परस्परपरिहारेण अनवस्थानलक्षणविरोधः किमर्थं स्वीक्रियते' इति तु दर्शयताम् ? इति चेद् ? न, यतः यद् वस्तु अर्थक्रियाकारि तत् सत्, यच्च न तथा तद् असत् । ततश्च यद् वस्तु अर्थक्रियां करोति तद् 'न करोति' - इति वक्तुं न पार्यते, यच्च न करोति तत् 'करोति' इति वक्तुं न पार्यते । अतः सत्त्वाऽसत्त्वधर्मौ नेकत्राऽवतिष्ठेते ।

(२) सत्त्वाऽसत्त्वधर्म-धर्मिणोः अभेदः यदि स्वीक्रियते तदा सत्त्वाऽसत्त्वयोरेकत्वाऽऽपत्तिः, एकत्रोभयाऽसिद्धिः वा । तथाहि - भवता कीदृशः अभेदः अङ्गीक्रियते ?

क - सत्त्वासत्त्वप्रतियोगिकधर्म्यनुयोगिकः अभेदः ? यद्वा

ख - धर्मप्रतियोगिकसत्त्वासत्त्वाऽनुयोगिकः अभेदः ?

क - यदि सत्त्वादेः अभेदः धर्मिणि वर्तते तदा धर्मिणः एकत्वात् तेन च सत्त्वाऽसत्त्वयोरभेदाद् धर्मि-सत्त्वाऽसत्त्वैतत्त्रितयमपि अभिन्नं जातम् इति सत्त्वाऽसत्त्वधर्मयोरभेदाऽऽपत्तिः ।

ख - यदि च धर्मिणः अभेदः सत्त्वाऽसत्त्वादिधर्मे तदा सत्त्वाऽसत्त्वयोः भेदाद् यस्य धर्मिणः अभेदः सत्त्वे वर्तते तस्यैव धर्मिणः अभेदः असत्त्वे नैव स्यात्, यस्य धर्मिणः अभेदः असत्त्वे वर्तते तस्यैव धर्मिणः अभेदः सत्त्वे न स्यादिति धर्मिद्विकं कल्पनीयम् । ततश्च नैकस्मिन्नेव धर्मिणि उभयधर्मसिद्धिः ।

इदमत्राकूतम् - असत्कल्पनया त्रयः पदार्थाः कल्प्यन्ते । प्रथमस्य कसङ्ज्ञा द्वितीयस्य चसङ्ज्ञा तृतीयस्य च गसङ्ज्ञा । कपदार्थे यदि खपदार्थस्य गपदार्थस्य चाऽभेदः वर्तते तर्हि क-ख-गपदार्थाः अभिन्ना एव जाताः इति खपदार्थ-गपदार्थयोरपि अभेदः एव सिद्ध्यति । यदि ख-गपदार्थयोः अभेदः अनिष्टः, अतः खपदार्थस्य कपदार्थेऽभेदः अस्ति इति कल्प्यते तदैतदवश्यमङ्गीकर्तव्यं यदुत खपदार्थस्यैव कपदार्थे अभेदः सम्भवति, यद्वा केवलगपदार्थस्यैवाऽभेदः कपदार्थे सम्भवति, न तु

ख-गोभयपदार्थयोः, अन्यथा पुनः पूर्वोक्तयुक्त्या ख-गपदार्थयोरेक्याऽऽपत्तेः, तच्चाऽनिष्टमिति खपदार्थस्य यदि कपदार्थे अभेदः तदा गपदार्थस्य अभेदः तत्र न सम्भवति किन्तु अन्यस्मिन् कस्मिंश्चित् सम्भवेत्, यदि च गपदार्थस्य कपदार्थे अभेदः तदा ख-पदार्थस्य कपदार्थातिरिक्ते अभेदः कक्षीकर्तव्यः इति ॥

खपदार्थाऽभिन्नपदार्थतः गपदार्थाभिन्नपदार्थः व्यतिरिक्त एव कल्पनीयः इत्यतः न ख-गपदार्थयोः एकत्रैव कपदार्थे अवस्थानं सम्भवति इति निश्चीयते । प्रकृते कपदार्थविधया अभिप्रेतः एको धर्मी खपदार्थविधया सत्त्वधर्मः, गपदार्थविधयाऽसत्त्वधर्मश्च ज्ञेयः इति ।

(३) यदि तृतीयो विकल्पः भेदाभेदाऽऽख्यः कल्प्यते तर्हि अपि न निस्तारः । तथाहि -

क - “धर्मी येनाऽऽकारेण = येन रूपेण = यदपेक्षया सत्त्वाऽसत्त्वधर्मतोऽभिन्नः न हि तेनैवाऽऽकारेण भिन्नः । ततश्च येनाऽऽकारेण भेदः तेनाऽऽकारेण भेदः एव । येन चाऽभेदः तेनाऽभेदः एव” इति यदि अभ्युपेयते तदा भेदाऽभेदपक्षोक्तोभयदोषाऽऽपत्तिः । धर्म-धर्मिणोः केनाऽपि एकेनाऽऽकारेण भेदः अङ्गीक्रियते तत्र धर्म-धर्मिणोः स्वातन्त्र्यसिद्धेः सत्त्वाऽसत्त्वधर्मयोश्च परस्पर-परिहारेणाऽवस्थानलक्षणविरोधान्नैकं वस्तु उभयरूपम् इति वक्तुं शक्यते इति एकेन आकारेण भेदस्याङ्गीकारेऽपि नाभिलषितसिद्धिः ।

एवञ्च एकेनाऽऽकारेणाऽभेदस्याङ्गीकारेऽपि पूर्वोक्तदोषाः आवर्तन्ते यदुत एकेनाऽऽकारेणा-ऽभेदाभ्युपगमे तदपेक्षया सत्त्वाऽसत्त्वयोरेक्यं स्याद् यद्वा धर्मिद्वयं कल्पनीयमिति नैकत्र उभयसिद्धिः इति नाभिलषितसिद्धिः ।

ख - येनाऽऽकारेण भेदः तेनाऽऽकारेणैवाभेदाङ्गीकारे स्पष्टः एव विरोधः, येनाऽऽकारेण भेदः तेनैवाकारेणाऽभेदस्याऽत्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

ग - “येनाऽऽकारेण भेदः तेनाऽऽकारेण भेदोऽपि, अभेदोऽपि, येनाऽऽकारेण च अभेदः तेनाऽऽकारेण अभेदोऽपि, भेदोऽपि । ततश्च वस्तुनि ये केऽपि आकाराः तैः सर्वैः अपि भेदाभेदः एव, प्रथमाऽऽकारेणाऽपि भेदाभेदः द्वितीयाकारेणाऽपि भेदाभेदः इत्येवं सर्वैराकारैः भेदाभेदः एव, न तु एकेनाऽपि आकारेण केवलं भेद एव अभेद एव वा इति न विरोधः” - इत्येवमङ्गीकारे पुनः पूर्वोक्तमेवाऽऽवर्तते । तथा हि-भेदाभेदः = भेदश्च अभेदश्च । येन एकेनाऽऽकारेण भेदाभेदः वर्तते तस्याकारस्य येनाऽऽशेन = येनाकारेण (आकारस्य अंशोऽपि आकार एव) भेदः तेनैव अभेदः ? यद्वा येन भेदः तेन भेदः एव..... इत्यादिपूर्वोक्त-विकल्पा एवाऽऽवर्तन्ते इति पुनः पुनः भेदाभेदविकल्पाङ्गीकारे अनवस्था अनपलपनीया ततश्च स्पष्टीकर्तव्यमेव केनाऽऽकारेण भेदः केनाऽऽकारेणाऽभेदः, तत्करणे च पूर्वोक्तदोषाः आपद्यन्ते इति सत्त्वाऽसत्त्वधर्म-धर्मिणोः भेदः अभेदः भेदाभेदः वा-कोऽपि विकल्पः न सम्भवति । ततश्च नैकं वस्तु उभयरूपम् इति सिद्ध्यति इति शान्तचेतसा सम्यग्विभावनीयम् ।

किञ्च, धर्म-धर्मिणोः भेदाभेदमभ्युपगच्छता स्याद्वादिना अवश्यमेतत्कक्षीकार्यं यदुत धर्म-धर्मिणोः स्वभावतः तु अभेदः एव, केवलं नामाद्यपेक्षया धर्म-धर्मितया च धर्म-धर्मिणोः भेदः । एतच्च न सम्भवति - (१) वस्तुतः तयोरभेदे यदेव स्वरूपं धर्मस्य तदेव धर्मिणः, यदेव धर्मिणः तदेव धर्मस्य, ततः नैव धर्म-धर्मिणोः धर्म-धर्मिरूपेणाऽपि भेदः सम्भवति, तत्स्वरूपवत् ।

(२) यदि धर्म-धर्मिणोः स्वभावतोऽपि भेद एव स्वीक्रियते तदा धर्मद्वय-धर्मिलक्षणपदार्थत्रितयमेव स्यादिति पूर्वोक्तभेदपक्षयुक्त्या नैकम् उभयरूपं स्यात् । स्याद्वादिना तु एकं वस्तु उभयरूपं साधनीयम् ।

(३) यदि च स्वभावतः तेषां भेदाऽभेदकल्पना क्रियते तदा पुनः ते एव दोषाः यदुत येनाऽऽकारेण भेदः तेनाऽऽकारेण भेदः एव कक्षीक्रियते यद्वा अभेदोऽपि इति पूर्वोक्तविकल्पाऽनुसारेण सत्त्वाऽसत्त्वाभेदाऽऽपत्त्यादयः स्वयमेव विभावनीयाः । ततश्च न हि एकमेव वस्तु सदसद्रूपमिति फलितम् ।

किञ्च, यादृशं ज्ञाने भासते तादृशं वस्तु भवति, न हि एकमेव वस्तु सदसद्रूपं कस्मिंश्चिदपि ज्ञाने भासते । तथा हि - द्विविधं हि ज्ञानम् - १ प्रत्यक्षम्, २ अनुमानञ्च । तत्र १ प्रत्यक्षज्ञाने सत्त्वासत्त्वे नैव भासते, यतः प्रत्यक्षं रूप-रसादिमद् वस्तु एव गृह्णाति, असत्त्वञ्चाऽरूपि, सत्त्वाभावरूपत्वात् । ततः न तस्य प्रत्यक्षं भवति । अतः प्रत्यक्षज्ञाने सद्रूपमेव वस्तु गृह्यते, न तु असद्रूपम् इति स्थितम् ।

२ अनुमानेऽपि न ज्ञायते, यतः अनुमानं केनाऽपि हेतुनैव भवति । 'इदं वस्तु सदसद्रूपम्, तत्कार्यस्य सदसद्रूपत्वाद्' इत्येवं कार्यतोऽनुमानं तस्य नैव भवति, उभयरूपस्य कार्यस्याऽनुपलम्भात् ।

न च सत्त्वधर्मः कारणनिष्ठः कार्ये सत्त्वधर्मं जनयेत्, असत्त्वधर्मश्चाऽसत्त्वं जनयेदिति सिध्यति उभयरूपं कार्यम् इति वाच्यम्; विकल्पद्वयाऽनतिक्रमात् । तथा हि-वस्तु केनचिद्रूपेण कार्यं जनयेत्, सर्वात्मना वा ? १ न केनचिद्रूपेण, यतः तथाऽभ्युपगमे केनचिद्रूपेण वस्तु कार्यं करोति केनचिद्रूपेण न इति आपतितं तच्च विरोधग्रस्तम् ।

२ यदि सर्वात्मना कार्यं करोति तदाऽपि कार्यं भावरूपमेव स्यात्, यतः असत्त्वस्य अभावरूपत्वेन सर्वशक्तिविकलत्वात् कार्यजननशक्तिमत्त्वं तत्र न सम्भवति, ततः कथं कार्यमुत्पादयेद् ? इति भावरूपमेव कार्यं स्यात्, ततः न किमपि कार्यमुभयरूपं स्यात् । यदि अभावोऽपि कार्यं जनयेत् तदा अभावस्य सर्वदा विद्यमानत्वाद् तत्र विशेषस्य असत्त्वात् कनक-कटकाद्युत्पत्त्यनुपपत्तेः विश्वमदरिद्रं स्यात् एकस्मादेवाऽभावात् कनकादिसर्ववस्तूनामुत्पत्तिसम्भवात्, भावपदार्थवत् प्रतिनियतकार्यजननविशेषस्य तत्राऽभ्युपगन्तुम् अशक्यत्वादिति नाऽनुमानतोऽपि किमपि वस्तु सदसद्रूपं संवेद्यते इति स्थितम् ।

अत एव च न किमपि सदसद्रूपमिति स्थितम् ।

एवम् एकमेव वस्तु नित्यमपि अनित्यमपि न सम्भवति, विरोधादेव ।

यदप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं तद् नित्यं कथ्यते, एतद्विपरीतं यत् तदनित्यम्, एतद्विषयश्च एकस्मिन्नेव वस्तुनि कथं सङ्गच्छेतेति ।

न च भवदुक्तं कूटस्थनित्यत्वं नाऽस्माभिः अङ्गीक्रियते, किन्तु परिणामिनित्यत्वमङ्गीक्रियते । मृद्द्रव्यं स्थास-कोश-कुशूलादिपर्यायेषु परावर्तमानेषु अपि अनश्वरमिति घटादेः मृद्द्रव्यत्वेन नित्यत्वम् । मृद्द्रव्यत्वेन घटस्य नित्यत्वेऽपि घटत्वेनाऽनित्यत्वात् पर्यायपरिवर्तने परिवर्तनशीलत्वाद् अनित्यत्वसम्भन्ननित्यत्वं हि तत् १ तदेव हि परिणामिनित्यत्वम् । ततश्च द्रव्यं नित्यम्, पर्यायाः अनित्याः, द्रव्यत्वेन द्रव्यस्य नित्यत्वं पर्यायस्य विनश्वरतया तेन रूपेणाऽनित्यत्वमित्येवम् एकस्मिन् एव वस्तुनि द्रव्यत्वेन नित्यत्वं पर्यायरूपेणाऽनित्यत्वम् अङ्गीक्रियते अस्माभिः इति न काचिद् अनुपपत्तिरिति वाच्यम्;

एतदङ्गीकारे पर्यायतो भिन्नद्रव्यस्य कल्पनाऽऽपत्तेः । न च पर्यायतो भिन्नं द्रव्यम् अनुभवाभावात् । पर्यायविशिष्टम् एव द्रव्यमनुभूयते । यदि द्रव्यं पर्यायतो भिन्नं स्यात् तदा पर्यायविनिर्मुक्त्येन केवलद्रव्यस्याऽपि प्रतीतिः स्यात्, न च सा भवति ।

किञ्च, द्रव्यात् पर्यायस्य भिन्नत्वे 'पर्यायरूपं द्रव्यम्' इति वक्तुं नैव शक्यते । ततश्च 'अनेकरूपमेकं वस्तु' इति अपि वक्तुं नैव शक्यते । 'द्रव्यं पर्यायतो भिन्नाभिन्नम्' इति नैव वक्तव्यम्, विरोधेनैव तन्निरासात् ।

एवम् एकं वस्तु सामान्य-विशेषोभयात्मकं न सम्भवति, यतः 'एकं नित्यं निरवयवम् अक्रियं' सामान्यं भवति । विशेषाश्च अनेके अनित्याः सावयवाः सक्रियाश्च भवन्ति । तत्कथं यत् सामान्यरूपं तद् विशेषरूपं यद् विशेषरूपं तत् सामान्यरूपम् ?

किञ्च, यदि सर्वेषां वस्तूनामुभयरूपत्वमङ्गीक्रियते तदा विषं मोदकोऽपि मोदकश्च विषमपि, विषाऽभिन्नसामान्यस्य मोदकेऽपि अभेदेनैव वृत्तेः । सामान्यञ्च विश्वे एकमेव भवति, यत् सामान्यं मोदके तद् विषेऽपि, सामान्यञ्च मोदकादितोऽभिन्नमेव इति मोदकः न मोदकः एव किन्तु विषमपि, विषं न विषमेव किन्तु मोदकोऽपि । एवञ्च विषार्थी मोदके प्रवर्तते, मोदकार्थी च विषे, न चैवं दृश्यते । तथा विषे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः भवेत्, मोदके भक्षिते विषमपि भक्षितं स्यान्नैतदेवमनुभूयते । एवमन्यत्राऽपि योजनीयम् ।

न च 'केवलमस्माभिः वस्तुनि सामान्यरूपतैवाङ्गीक्रियते, किन्तु विशेषरूपताऽपि । ततश्च प्रतिवस्तु भिन्नाः भिन्नाः विशेषाः, त एव प्रतिनियतप्रवृत्तेर्बीजम् । यः विशेषः मोदके सः न विषे यश्च विषे सः न मोदके । यत्र विषनिष्ठविशेषः तत्रैव विषार्थी प्रवर्तते यत्र च मोदकनिष्ठविशेषः तत्रैव मोदकार्थी प्रवर्ततेति न किञ्चिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्;

विकल्पाऽनुपपत्तेः । तथाहि - विशेषरूपता सामान्यतो भिन्ना अभिन्ना वा ? २-यद्यभिन्ना तदा विशेषः विशेषः एव न भविष्यति सामान्यमेव भविष्यति । यथा सामान्यतो अभिन्नं सामान्यस्वरूपं न विशेषः तथा सामान्यतोऽभिन्नः विशेषोऽपि न विशेषः, सामान्याद् अभिन्नत्वात् ।

१-यदि च सामान्याद् भिन्ना तदा विशेषरूपता एव कल्प्यताम्, यतः विशेषस्यैवाऽर्थक्रियाकारित्वेन तत्तत्पदार्थाधिप्रवृत्तिविषयत्वात्, तद्गतविशेषमाश्रित्यैव कोऽपि तदर्थी तत्र प्रवर्तते इति विशेषस्य तत्तत्प्रवृत्तिविषयतेति विभावनीयम् । एवञ्च न एकं सामान्यविशेषोभयरूपम् । ३-विशेषरूपता सामान्यतो भिन्नाभिन्ना चेद् विरोधस्तदा इति त्यजतु उभयरूपवस्तुवादाभिमानम् ।

प्रमाणवार्तिके (३/१८२) धर्मकीर्तिनाऽयमेव पदार्थः उष्ट्रदधिदृष्टान्ते योजितः ग्रन्थकृता चाऽस्मिन् ग्रन्थे तमनुसृत्य पूर्वपक्षः उत्थापितः । उष्ट्र-दधिदृष्टान्तश्च स्पष्टः । तत्राऽपि स्वयमेव एतत्सर्वं योज्यम् ।

किञ्च, शबलवस्त्वभिमानिनः भवतो मते 'अयं घटः' इत्यादिबुद्धिरपि न घटते, यतः भवन्मताऽनुसारेण घटः घटोऽपि पटोऽपि । उक्तबुद्धौ केवलं घटत्वेन रूपेणैव घटस्य भानं, न तु पटत्वेन रूपेण पटस्याऽपि । घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वम् एव । यत्र पटत्वादिकं स्यात् तत्र न घटशब्दप्रवृत्तिर्भवति, अन्यथा पटमुद्दिश्य कृतस्य 'अयं घटः' इत्यादिप्रयोगस्याऽपि साधुत्वापत्तेः । भवन्मतानुसारेण च घटेऽपि पटत्वस्य सत्त्वान्न तत्र 'अयं घटः' इति बुद्धिः सम्भवति, यदि तत्र घटत्वस्य सत्त्वात् 'अयं घटः' इति बुद्धेः प्रामाणिकत्वमुद्भाव्यते तदा सर्वत्र सर्वमुद्दिश्य तादृशी बुद्धिः स्यात्, सर्वत्र घटत्वस्य सत्त्वात् । तथा च पटत्वाद्यसंसृष्टघटत्वविशिष्टानां वाचकः शब्दः एव न कोऽपि, पटत्वाद्यसंसृष्टघटत्वादिविशिष्टानामभावेन तद्विषयकबुद्धेरप्यभावात् ।

यदि च केवलघटाद्यवगाहिनी बुद्धिः अङ्गीक्रियते तदा घट-पटादीनां स्वभावभेदः सिध्यत्येव, यतः द्वयोः स्वभावस्याऽभिन्नत्वे एकस्य भाने अन्यस्य अवश्यं भानं भवति । स्वभावभेदसिद्धौ च घटः एकान्तेन घटः एव, न पटः, पटश्च पट एव, न घटः । तथा च शबलवस्त्वभ्युपगमो नष्टः भवतः ॥

किञ्च, यदि भवान् अनेकान्तवादी सर्वं सर्वात्मकं कक्षीकरिष्यति तदा घटं घटरूपेणैव कथं जानीयाद् अभिलपेद् वा ? घटे घटरूपताया इव पटरूपतायाः अपि सत्त्वात् केवलघटरूपतायाः ज्ञानस्याऽसम्भवात् । ततश्च घट-पटयोः भेदः एव न स्यात्, ज्ञानाभिलापकृतः भेदः भवति । अत्र च घट-पटयोः ज्ञानस्याऽपि न भेदः, अभिलापस्याऽपि न भेदः । एवं यदि घट-पटादीनां भेद एव नास्ति तदा घट-पटयोरेकीकरणरूपः संहारवादः = स्याद्वादः कथं स्यात् ? 'घटः स्याद् घटः स्याद् अघटः' इत्येवंरूपः भवदभिलषितः स्याद्वादः कथमपि न सिध्येत् । यथा विभक्तयोः संयोगः भवति तथाऽनेकयोरेवैकीकरणं सङ्गच्छते, अत्र च अनेकपदार्थनामेवाऽभावान्न तत् सङ्गच्छते इति सूतम् अनेकान्तवादेन ।

यदि आदौ घटं घटतयैव पटञ्च पटतयैव ज्ञात्वा पश्चाद् घटपटादीनाम् एकीकरणं करोति इति

उच्यते तदा आदौ या केवलघटावगाहिबुद्धिः भवति सा घटमेव गृहणीयात्, या च पटावगाहिबुद्धिः सा केवलं पटमेव जानीयाद् इति सिद्धः तयोः भेदः, तयोरभेदे एकस्य ज्ञाने अन्यस्याप्यवश्यम्भावात् ।

एवमेव अभिलाष्याऽनभिलाष्यं वस्तु नैव भवति - इत्येवम् अनेकान्तवादिकृतः एकत्रैवाऽभिलाष्यत्वाऽनभिलाष्यत्वधर्मद्वयाऽभ्युपगमोऽपि पूर्वपक्षेण निरस्तः, प्रान्ते च मुक्त्यभावोऽपि प्रदर्शितः । एवं सप्रपञ्चं पूर्वपक्षो ग्रन्थकृतोपदर्शितः ।

एते सर्वेऽपि दोषाः विरोधमूलकाः अग्रिमग्रन्थसन्दर्भेण विस्तरतः निरस्ताः ग्रन्थकृता । विरोधः एव यतोऽत्र नास्ति घटादीनां स्वद्रव्यादिना सत्त्वं परद्रव्यादिना च असत्त्वम् अवश्यमभ्युपेयम्, अन्यथा सर्वेषां सर्वात्मकत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः ।

एतद्दिशाऽखिलं प्रकरणं स्वयं समुन्नेयम्, एतद्गौरवभिया अग्रेतनसन्दर्भविवरणस्याऽत्राऽनुचितत्वात् । महार्णवत्वेऽपि अस्य प्रकरणस्य व्याख्या-विवरण-विवेचनादिविनिर्मितमहायानेन अधुना पारं गन्तुं अवश्यं पार्यते मन्दमतिभिः, दिग्दर्शनमपि सज्जातमतः नास्ति किमपि भयम् । यथा यथाऽत्रावगाह्यते तथा तथा सिद्धान्त - तर्करत्नानि प्राप्यन्ते नाऽत्र सन्देहः । नास्ति चेत् प्रत्ययः ? पठन्तु स्वयं विश्वसन्तु चेति ।

अधुना अनेकान्तजयपताकाव्याख्याग्रन्थगतवैशिष्ट्यं कतिपयवाक्याऽन्तर्गतैदम्पर्यप्रकटनपूर्वं नव्यन्यायशैल्या किञ्चिद् वितन्यते इति सावधानमनसा अवधारयन्तु-

‘जयति विनिर्जितरागः’ इत्यादिमङ्गलश्लोकावतरणिकायां उक्तश्लोकस्य मङ्गलरूपत्वेन विघ्नविनायकत्वसिद्ध्यर्थमादौ विघ्ननिर्वचनम् अकारि व्याख्याकृता, तद्ध्वंसजनकत्वज्ञानस्य परम्परया तज्ज्ञानप्रयोज्यत्वात्, प्रतियोगिज्ञानस्याऽभावज्ञाने तद्ध्वंसज्ञानस्य तद्ध्वंसजनकत्वज्ञाने चाऽपेक्षणात् ।

“प्रागुपात्ताऽशुभकर्मोदयलक्षणः विघ्नः” इति निर्मातं विघ्नलक्षणम् अनेकान्तजयपताका-व्याख्याकृता । सत्तायां विद्यमानानां कर्मणां प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्वाभावात्, विघ्नस्य च प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्वनियमात्र तेषां विघ्नत्वमिति उदयपदमुपात्तम्, कर्मणां विपाकोदयस्याऽवश्यं तादृशप्रतिपन्थित्वात् तादृशोदयस्य विघ्नत्वमनाविलम् । अत एव उदयपदेन न प्रदेशोदयोऽपि ग्राह्यः, किन्तु विपाकोदयः एव ग्राह्यः ।

शुभकर्मोदयस्याऽपि तादृशत्वविरहान्न विघ्नत्वमिति अशुभपदोपादानम् । कर्मनिष्ठाशुभत्वञ्च प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्वमेव, कर्मणामुदयस्यैव प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्वेऽपि तज्जनकस्याऽपि तथात्वोक्तिः उपचारात् सङ्गच्छते, यद्वा प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थिप्रतियोगित्वं हि अशुभत्वम्, प्रारिप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थ्युदयस्य अशुभकर्मसम्बन्धित्वनियमात् । तेन भोगान्तरायाद्यशुभ-कर्मणामुदयस्य तथात्वविरहेऽपि न क्षतिः ।

स्वयमनुपात्तानां कर्मणामुदयस्याऽपि तथात्वविरहात् ‘प्रागुपात्तत्वम्’ कर्मणो विशेषणम् ।

न च अनुपात्तानां कर्मणवर्गणापुद्गलानां न कर्मत्वव्यपदेशः जीवैरुपात्तानामेव कर्मत्वव्यपदेशादिति प्रागुपात्तत्वाऽनिवेशोऽपि न अनुपात्तकर्मादाय क्षतिः, अनुपात्तस्य कर्मत्वस्यैवाऽसम्भवेनाऽनुपात्तकर्मणः गगनाऽरविन्दसोदरत्वाद् इति वाच्यम्;

स्वरूपदर्शकत्वेन नैरर्थक्याऽभावात्, कर्मणवर्गणापुद्गलानामपि कथञ्चित् कर्मत्वव्यपदेशसम्भवेन तद्व्यवच्छेदफलकस्य तस्य सार्थक्यसम्भवाद् वा । एतेन पदेन “कर्माणि न स्वयमेव आत्मनि श्लिष्टानि, किन्तु जीवेनैव दुष्कृतानि समाचर्य स्वयमुपादत्तानि । ततश्च न कर्मणां दोषः, जीवस्य स्वस्यैव । कर्माणि प्रागुपात्तत्वमेव स्वोदयस्य विघ्नत्वे मुख्यं कारणम्, दुष्कृताऽनाचरणेन प्रागनुपात्तत्वे तदुदयस्यैवाऽसम्भवेन विघ्नस्य दूरोत्सारितत्वात् । ततश्च साम्प्रतकालीनं विघ्नप्रयोजकत्वं दुष्कृतसमाचरणतः जीवेन कृता कर्मोपादानलक्षणा क्रियैव, प्रागुपात्तत्वविशिष्टकर्मणि कृतस्य विघ्नप्रयोजकत्वविधानस्य तद्विशेषणीभूतप्रागुपात्तत्वे उपसङ्क्रमणाद्” इत्यभिव्यज्यते ।

न च ‘उपात्त’पदगतनिष्ठाप्रत्ययेनैवातीतकालीनत्वस्य बोधाद् निरर्थकं प्राक्पदमिति वाच्यम्; कर्मोपादानक्रियोपरमाऽनन्तरसमयेऽपि निष्ठाप्रत्ययस्य प्रयुज्यमानत्वेन कर्मणाञ्च स्वस्वाऽबाधा-कालाऽनन्तरमेव स्व-स्वफलजननं प्रति सक्रियत्वसम्भवेन निष्क्रियकर्मणां तथात्वविरहेण सक्रियकर्मणामुदयस्यैव तथात्वेन तादृशाऽबाधाकालपूर्णत्वसूचकस्य प्राक्पदस्य सार्थक्याऽनपायात् । तथा च अबाधाकालप्रमितकालपूर्वमुपात्ताऽशुभकर्मोदयलक्षणः विघ्नः इति फलितम् । ततश्च कर्मोपादानक्रियायाः पश्चाद् अबाधाकालोऽपि व्यतीतः, अतः एव च तादृशकर्म उदयप्राप्तम्, यद्यपि अबाधाकालस्याऽपूर्णत्वे न कर्मणामुदयप्राप्तत्वमिति ‘अशुभकर्मोदयः विघ्नः’ इत्यस्यैव समीचीनत्वम्, तथाऽपि अबाधाकालस्याऽपूर्णत्वे कर्मणामुदयस्याऽसम्भवेन ‘कर्मसत्त्वे तदुदयाऽवश्यम्भावेन कर्माणि एव निरुन्ध्यानि इति कर्मणाम् उदयद्वारा प्रारीप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्व’नियमः विभज्येत, तदुपादाने अबाधाकालस्य पूर्णतायामवश्यं तदुदयः इति अन्यत् स्वयमभ्यूह्यम् । यद्वा ‘अशुभकर्मोदयः एव विघ्नः’ इत्यपि साधु इति दिक् ।

ननु कर्मणां विपाकोदयस्य केनाऽपि अनपवर्तनीयत्वेन मङ्गलं निष्फलमेव, मङ्गलादिना उदयाऽप्राप्तानामेव कर्मणां क्षयस्य शक्यत्वात् । उदयप्राप्तानां कर्मणां नाशः न भोगमृते । ततश्च मङ्गलकरणेऽपि न तादृशकर्मोदयरूपविघ्नध्वंसः सम्भवेदिति चेद् ?

मैवम्; मङ्गलेन तादृशकर्मणामेव विधातात्, उदय-सत्तादेः कर्मपुद्गलस्य पर्यायरूपत्वेन कर्मनाशकस्य उदयनाशकत्वाऽनपायात्, द्रव्यनाशकस्य तत्पर्यायनाशकत्वाऽवश्यम्भावात् । अत एव तादृशकर्मणोऽपि विघ्नत्वोक्तिः अन्यग्रन्थेषु सङ्गच्छते, अबाधाकालपूर्णताऽनन्तरं तादृशकर्मणां मङ्गलादिभिः अनाशितानाम् अवश्यं प्रारीप्सितप्रबन्धप्रतिपन्थित्वादिति ।

किञ्चाऽत्र कर्मनाशः = कर्मसंयोगनाशः एव ज्ञेयः इति न काऽप्यनुपपत्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ।

‘जयति विनिर्जितरागः’ इत्यादिश्लोकः भावस्तवरूपः इति प्रख्यापयता व्याख्याकृता

भावस्तवस्य लक्षणं निश्चिद्धम्-

“अयं च यथाभूताऽन्याऽसाधारणगुणोत्कीर्त्तरूपत्वाद् भावस्तवः” इत्याद्युक्त्या, प्रामाणिकत्वं बहुश्रुताऽऽदरणीयत्वञ्चाऽस्य लक्षणस्य नन्दीसूत्रवृत्तिकृदुक्तिप्रदर्शनेन एतदग्रन्थोपरि गुर्जरविवेचनकृता प्रस्थापितमिति एतदुपरि किञ्चिद् विचार्यते - उक्तोक्त्या ‘यथाभूताऽन्याऽसाधारणगुणोत्कीर्त्तरूपत्वं भावस्तवत्वम्’ इति फलितम् । अत्राह - ननु अन्यदर्शनिस्वीकृतदेवेषु अपि केवलज्ञानादिगुणाः सन्ति एव, सर्वात्मनां केवलज्ञानादिगुणवत्त्वात्, केवलं साम्प्रतं तिरोभूताः, किन्तु न न सन्ति । ततश्च तेषां सर्वज्ञत्वकीर्त्तनमपि भावस्तवः स्यात्, यथाभूतगुणोत्कीर्त्तरूपत्वात् । यद्वा तीर्थकृतां सर्वज्ञत्वगुणोत्कीर्त्तनमपि न भावस्तवः स्यात्, सर्वज्ञत्वादीनामन्यसाधारणत्वाद् इति चेद् ?

न; तादृशकेवलज्ञानादीनां तदानीमर्थक्रियाकारित्वविरहाद् निश्चयदृशा गुणत्वाभावात् । न हि काष्ठे प्रस्थकत्वोक्तिः निश्चयसम्मतैति ।

न चाऽन्यकेवललिषु तत् तादृशं वर्तते इति पुनः तदापत्तिरिति वाच्यम्; तथाविधविश्वोपकारि-तीर्थकरनामकर्मोदयसाचिव्यस्याऽन्यत्राऽभावात् । अत एव तीर्थङ्करस्थितकेवलस्य विश्वोपकारित्वेनाऽन्याऽसदृशत्वं विभावनीयम् ।

न च सम्यग्दृष्टिजीवेन ‘आधि-व्याध्युपाधिनाशकः मे अर्हन् जयतु’ इत्यादिरूपेण भौतिकदुःखनाशकत्वेन कृतमर्हत्त्ववन्नं भावस्तवः न स्यात्, तादृशदुःखनाशकत्वस्याऽन्यसाधारणत्वादिति वाच्यम्; शुद्धनिश्चयनयदृष्ट्या तस्य भावस्तवत्वाभावात्, यद्वा, सम्यग्दृष्टिजीवस्य अर्हत्परमात्मनिष्ठशुद्धगुणविषयकश्रद्धा-ज्ञानादिशालित्वेन तादृशाऽन्याऽसाधारणगुणसमानाधिकरणभौतिकदुःखनाशकत्वस्यैव स्तुत्यत्वेनाङ्गीकारान्नाऽव्याप्तिः अन्यथा तादृशदुःखनाशकत्वेन अन्यदेवादीनामपि स्तुत्यत्वापत्तेः, न हि सम्यग्दृष्टिः कदाऽपि स्वदुःखनाशकत्वेन अन्यदेवं तथाबुद्ध्यस्तौति । तादृशदुःखनाशकत्वस्य वाऽन्यत्राऽभावादिति न काऽपि अनुपपत्तिः इति अलं चसूर्या । अत्र बहु वक्तव्यं तच्च विस्तराभ्या उपेक्ष्यते इति ।

एतदनेकान्तजयपताकाऽऽख्यप्रकरणं सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिविरचितं व्याख्यासमलङ्कृतम् । एतद्व्याख्यागतवैशिष्ट्यमस्माभिः दृष्टम्, अधुना एतद्व्याख्योपरि यद् आचार्यवर्यश्री-मुनिचन्द्रसूरिविरचितं विवरणं तद्वैशिष्ट्यमपि किञ्चिदवलोकामहे-

“शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम, ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥”

इतिपराशरपुराणोक्तप्रकरणपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्त्या दर्शयता अनेकान्तजयपताकाव्याख्याकृता “प्रक्रियन्तेऽर्थाः स्वस्थानस्थापनाऽभिव्यक्त्या अस्मिन् इति प्रकरणम्” इत्युक्तम् ।

एतदन्तर्निहितैदम्पर्यप्रकाशनम् अतीव सरलया गिरा विवरणकृता “स्वभावत एव हि पदार्थाः

स्वस्थाने निजस्वभावरूपे स्वहेतुभिरेव व्यवस्थापिताः वर्तन्ते । अनेन च ग्रन्थेन स्वस्थाने स्थापनायाः अभिव्यक्तिः = प्रकाशनमेव क्रियते, तथाविधमोहापसरणेनेति” – इत्येवं कृतम् । (दृश्यतां पृ. २०)

एवम् अनवस्था-चक्रकदोषयोः अन्यत्राऽन्यैः व्यवस्थापितः विशेषः अत्र च अभिप्रेतः तयोः अविशेषः स्पष्टतया विवरणकृता “इह अभयदेवादिग्रन्थान्तरेषु पदत्रयस्य पुनः पुनरावृत्तौ ‘चक्रकं’ नाम दोषो विवक्षितो दृश्यते ।..... अनवस्था तु पुनः पुनः पदद्वयाऽऽवर्तनरूपा प्रसिद्धैव । इह तु अनवस्था-चक्रकयोः नामकृतः एव विशेषो लभ्यते, न पुनरर्थकृतः कश्चिद् । यद् वक्ष्यति सामान्यविशेषवादे ‘चक्रकमनवस्थाऽनतिवृत्तेः’ इति । अत्र हि चक्रके साध्ये अनवस्थाऽनतिवृत्तिलक्षणो हेतुरुपन्यस्तः । अतो ज्ञायते अनवस्थैव चक्रवत् पुनः पुनर्भ्रमणात् चक्रकमित्युच्यते इति ।”

अधिकं किं वक्ष्यामः ? अधिकरसास्वादलिप्सुभिः पठनीयः स्वयमेवैषः ग्रन्थः । एतद्ग्रन्थकृतां तत्तद्व्याख्या – विवरणादिकृतां च परिचयः अत्रैव अन्यत्र चर्चितः इति न तत्राऽस्माकमायासः । नवरं नास्त्यत्र कोऽपि विवादः यदुत सकलशास्त्रकारपरमर्षि-आचार्यहरिभद्रसूरिः किरीटकल्पः तैः रचितश्चाऽयम् अनेकान्तजययताकाऽऽख्यग्रन्थः समस्तग्रन्थेषु किरीटस्थरत्नकल्पः ।

अनेकान्तभास्करे धूलिप्रक्षेपाय प्रयत्नः बहुभिः वावदूकैः कृतः तथाऽपि एतादृशग्रन्थरचनाद्वारा पूर्वाचार्यैः ते सर्वेऽपि प्रयत्नाः विफलीकृताः । प्राचीनन्यायशैलिनिबद्धोऽयं सूरिपुरन्दराचार्य-श्रीहरिभद्रसूरिसन्दृब्धोऽनेकान्तजयपताकादिग्रन्थनिकरः, नव्यन्यायशैलिगुम्फितः महोपाध्याय-श्रीयशोविजयगणिवर्यविरचितः स्याद्वादकल्पलतादिग्रन्थकलाप एवाऽत्र प्रमाणम् । द्रव्य-गुण-पर्यायरासे चतुर्थ-शाखायां प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्लोकेषु परैः अनेकान्तवादे कल्पितानां सप्तदशदूषणानाम् उपदर्शनं निराकरणञ्च नव्यन्यायशैल्योपलभ्यते तच्च नाऽन्यत्र लभ्यते इति तुलनाप्रियविदुषां विनिवेद्यते । अधिकं द्रव्यानुपरामर्शकर्णिकायाम् अवोचामः (४/२-३) ।

अधुना तु अत्यानन्दाऽवसरः यत् तथाविधसंस्कृतभाषापाण्डित्यविकलानाम् एतद्ग्रन्थराजपदार्थ-रसास्वादलिप्सूनाम् अपि एतद्ग्रन्थप्रवेशसौकर्यकारी विस्तृतः विकसितः विशिष्टः सुन्दरः स्वाद्यः सौष्ठवशाली गुर्जरानुवादः प्रकाश्यतां नीयते परमपूज्याऽऽचार्यवर्यश्रीमद्विजयगुणरत्नसूरीश्वर-शिष्यरत्नपरमपूज्याऽऽचार्यश्रीमद्विजयरश्मिरत्नसूरीश्वरशिष्यरत्नेन मुनिराजयशरत्नविजयेन अल्पे एव जन्म-दीक्षापर्याये इति कमपि अमन्दानन्दसन्दोहं गाहते मन्मनः, अतिदुरूहतया सकललोकविख्यातस्य निरुद्धप्रायः पठनपाठनप्रचारस्य एतद्ग्रन्थस्य तथाविधबालादीनामपि गम्यत्वाऽऽपादनात् । शतशः साधुवादाः धन्यवादाः च तस्मै मुनिप्रवराय वितरामः ।

यतः अनेकहस्तप्रत्याधारेण अनेकत्राऽनेकाशुद्धिनिराकरणेन अति स्वच्छतामापादितः एषः ग्रन्थः । पादनोंधे च अतीव उपयोगिन्यः सामग्र्यः निवेशिताः, तेन च संस्कृतोऽयं ग्रन्थः । क्लिष्टस्थलीय-स्पष्टाऽनुवादेन बाहुल्येन व्याख्यादीनां पदार्थवाक्यार्थादेः विवेचने समावेशकरणेन समृद्धः

सकलजनाऽभिगम्यश्च कृतः इति ग्रन्थसम्पादन-संशोधनानुवादनादिकार्येषु मुनिप्रवरेण सफलता आसादिता । अनेकत्र अनेकवैशिष्ट्यम् अनुवादे पादनोंधे च समाविष्टं समस्ति, कस्य कथनं कुर्महे वयं, स्वयमेव पठित्वाऽनुभवतु, श्रवणपठनादितोऽपि अनुभवस्य बलवत्त्वात् । तत्तद्विशेषताभिः वैशिष्ट्यं बिभ्रन् अयं ग्रन्थराजः राजतेतमाम् । संशोधनकुशलमुनिराजश्रीभव्यसुन्दरविजयेन च संशोधितोऽयमनुवादः इति तत्समेतोऽयं ग्रन्थराजः अवश्यं विद्वज्जनवल्लभो भविष्यति इति वाचका एवाऽत्र प्रमाणम् ।

गुणरत्नमहोदधौ रत्नकल्पोऽयं मुनिप्रवरः स्वीयैः धीरश्मिभिः नैकान् ग्रन्थान् संस्कृत-गुर्जर-विवेचनसमलङ्कृतान् करोतु इति आशास्महे ।

प्रान्ते, सकलसचराचरसृष्टिव्याप्यनेकान्तवादसमाश्रयणेन तात्त्विकं तत्परिज्ञानमुपलभ्य शीघ्रं सत्वरं मुक्तिं विन्दताम् अखिलं विश्वमिति कामनया सह विरमामि.....

वि.सं. २०६८

भाद्रपदशुक्ला चतुर्थी

सांवत्सरिकमहापर्व

भुज-कच्छ

लि.

परमपूज्यवर्धमानतपोनिधि-न्यायविशारदा-

ऽऽचार्यवर्यश्रीमद्विजयभुवनभानुसूरीश्वर-

शिष्यरत्नपार्श्वप्रज्ञालयतीर्थप्रेरकपंन्यास-

प्रवरश्रीविश्वकल्याणविजयपदपद्मसदा-

निवासिपंन्यासयशोविजयः ।

સંશોધકની કલમે...

વામન જ્યારે વિરાટ બને છે..

એક સવારે પત્ર આવ્યો, પ.પૂ.મુ. શ્રી યશરત્ન વિ.મ.નો.! વિનંતી હતી, અનુવાદના સંશોધન માટે..

મારા માટે આવા પત્રો આશ્ચર્યજનક નથી રહ્યા, પણ છતાં આ પત્રે આશ્ચર્ય જન્માવ્યું. કારણ હતું ગ્રંથનું નામ: “અનેકાંત જયપતાકા”

તાર્કિક શિરોમણિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના આ ગ્રંથનું મેં નામ જ સાંભળેલું.. જોયો નહોતો.. પણ એટલી તો ખબર હતી કે સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ કૃત સન્મતિતર્ક કે વાદિદેવસૂરિ કૃત સ્યાદ્વાદરત્નાકરની હરોળનો આ ગ્રંથ છે, અતિ ગહન..

આવા ગહન ગ્રંથને વાંચવાનો પણ મેં વિચાર કર્યો નહોતો, ત્યારે આ મુનિવર.. જેમનો પર્યાય માત્ર ૮ વર્ષ હતો અને ઉંમર માત્ર ૨૦ વર્ષ.. તે આ ગ્રંથના અનુવાદ કરવાની હિંમત કરે, એ અતિ-આશ્ચર્યજનક જ હોય ને ?

એક વાર તો એમ લાગ્યું કે આ દુઃસાહસ તો નથી ને ? ૮ ફૂટની ઊંચાઈ ન ધરાવતો માણસ ૮૦૦૦ ફૂટે ઊંચા એવરેસ્ટને સર કરવાની હામ ભીડે, એ દુઃસાહસ જેવું જ લાગે..

સંશોધન સ્વીકારવા માટે પણ મનમાં ગડમથલ થઈ... આવા ગહન ગ્રંથને હું ઉકેલી શકીશ ? પણ એમ થયું કે જ્યારે આ મુનિવર અનુવાદ કરવાની હિંમત કરે છે તો સંશોધન માટે મારે હિંમત કેળવવી જ રહી.. અને મેં સ્વીકારનો પ્રત્યુત્તર લખી નાંખ્યો..

ત્યારે મનમાં કદાચ એમ પણ હતું.. “શરૂ તો થવા દો.. આગળ વધશે એટલે ખબર પડશે, કેટલું કઠિન છે ?”.. પૂર્ણ થવા વિશે શંકા હતી.. અને થાય તો પણ ૪-૫ વર્ષ લાગી જશે.. એવું માનતો હતો..

પણ આનંદ સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બધી શંકા-માન્યતા ખોટી પડી. માત્ર ૮ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં મુનિવરશ્રીએ આ વિરાટ ગ્રંથના અનુવાદનું કાર્ય સુપેરે પૂર્ણ કર્યું..

★ અનરાધાર ગુરુકૃપા..

★ અવિરત પુરુષાર્થ..

★ અવિહત સંકલ્પ..

★ અપ્રતિમ વિનય.. આ બધાનું પરિણામ તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત છે..

મુનિવરને કેટલા ધન્યવાદ આપીએ ?

ગ્રંથની ગહનતાનો ખ્યાલ તો વાંચનાર જ સમજી શકશે. તે અંગે પ્રસ્તાવના વગેરેમાં અન્ય લેખકોએ જણાવ્યું છે, એટલે પુનરુક્તિ કરતો નથી..

મુનિવરે ભારે જહેમત ઊઠાવી છે.. મુદ્રિત પ્રત અશુદ્ધ ભરપૂર હતી. તેના કારણે પદાર્થ સંગત થતો નહોતો. તેથી હસ્તપ્રતોમાંથી શુદ્ધ સંપાદનનું કાર્ય હાથ ધર્યું. વિવિધ સ્થળોથી ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતો એકઠી કરી અને જ્યાં જ્યાં મુદ્રિત સ્થળે શંકા પડે ત્યાં એ બધી જ હસ્તપ્રતો જોઈને શુદ્ધ પાઠ મેળવવા મહેનત કરી. આવા નહીં નહીં તો ૫ ૩૦૦ જેટલા સ્થાનો હશે.. કેટલી મહેનત કરવી પડે? એ સ્વયં વિચારી લેશો..

જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોના પૂર્વપક્ષો આ ગ્રંથમાં છે, તે પણ નામોલ્લેખ વિના.. ત્યારે તે તે પરદર્શનના ગ્રંથમાંથી તે-તે પૂર્વપક્ષ ખોળી કાઢીને તેના આધારે તેમણે તે પદાર્થોનું સુસ્પષ્ટ વિવેચન કર્યું છે.

સામાન્યથી અનુવાદના સંશોધન સમયે હું પહેલા મૂળ ગ્રંથ વાંચતો હોઉં છું. પદાર્થ અવધારીને પછી અનુવાદ વાંચું છું. મારે નિખાલસપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ ગ્રંથમાં અનેકવાર એવું બન્યું છે કે મૂળ ગ્રંથ ૨-૩ વાર વાંચવા છતાં હું સમજી ન શક્યો હોઉં અને પછી મુનિવરના અનુવાદ દ્વારા પદાર્થ સમજી શકાયો હોય..

મુનિવરની બીજી એક મહત્ત્વની વિશેષતા એ અનુભવાઈ કે ભગીરથ પુરુષાર્થથી તેમણે પદાર્થ બેસાડ્યો હોય અને લખ્યો હોય, તેમાં ભૂલ બતાવીએ તો ક્યારેય ન્તુ, ન ચ કર્યું નથી.. તરત જ ભૂલ સ્વીકારી છે, સુધારી છે, પુનર્લેખન કર્યું છે.. ઘણાં અનુવાદના સંશોધન કરવાના થયા છે. પણ આવી સરળતા-વિનય-સમર્પણ ઓછું જોવા મળ્યું છે..

નમ્રતા પણ એટલી છે કે ૯૯% પુરુષાર્થ તેમનો હોવા છતાં, યશ હંમેશા બીજાને આપતા રહ્યા છે..

મુનિવરશ્રીને કોડો અભિનંદન અને અંતરથી અનુમોદના..

દેશોપશમના, ન્યાયાવતાર અને સ્યાદાદભાષા પછી તેઓ આ ચોથો અનુવાદ બહાર પાડી રહ્યા છે. ઉદયસ્વામિત્વની સંસ્કૃત ટીકા દ્વારા સંસ્કૃતલેખન ક્ષેત્રે પણ તેઓ પદાર્પણ કરી રહ્યા છે. પોતાના સહવર્તી મુનિવરોને દિવસમાં ૪-૫ કલાક અધ્યાપન પણ કરાવે છે.

વામન કદ ધરાવતા મુનિવર વિરાટ શક્તિના સ્વામી બન્યા છે, ત્યારે એ શક્તિનો સદુપયોગ શ્રુતના રક્ષણ / સર્જન / ગઠનમાં થતો રહે અને સાથે જ તેઓ આત્મગુણોનો વિકાસ પણ સાધતા રહે એ જ શુભેચ્છા..

અનુવાદના સંશોધનના બહાને ગ્રંથના ઊંડાણપૂર્વકના સ્વાધ્યાયની તેમણે તક આપી, જેનાથી અનેકાંતવાદ પરની મારી શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની, સમ્યક્ત્વની નિર્મળતા / સ્થિરીકરણની તક મળી. તે મહાત્માનો મારા પર પરમ ઉપકાર છે, તે ઋણ કેમ વિસરી શકાય ?

સંશોધનકાર્યમાં યથાક્ષયોપશમ પ્રયાસ કર્યો છે. અજ્ઞાનતા-છત્રસ્થતાવશ ક્યાંય ક્ષતિ થઈ હોય, જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા થઈ હોય તો ગ્રંથકાર, વ્યાખ્યાકાર, વિવરણકાર, અનુવાદક અને સકળ શ્રીસંઘને ક્ષમાયાચના કરું છું..

દ.
ભવ્યસુંદર વિ.
આસો સુદ ૬ વિ.સં.-૨૦૬૮
જવાહરનગર, ગોરેગામ

ગ્રંથકાર જીવન પરિચય

એક વીર પુરુષ

યાકિની મહત્તરાસુનુ આ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના જીવન-કવન-સમય વિશે ઘણા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે.

એમના જીવન વિશે મુખ્યત્વે કહાવલી, પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં કેટલીક વિગતો મળે છે..

અમે, શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા લિખિત 'શ્રીહરિભદ્રસૂરિ' પં. કલ્યાણવિજયગણિ દ્વારા સંસ્કૃતમાં લખાયેલ અને ધર્મસંગ્રહણીમાં પ્રગટ થયેલ 'ગ્રંથકારપરિચય' વગેરેના આધારે અહીં મુખ્ય વિગતો આપીએ છીએ..

એમની જન્મભૂમિ હતી ચિત્તોડ ! (ચિત્રકુટ).. ચિત્તોડ પ્રાચીન સમયથી જૈનતીર્થ તરીકે જાણીતું છે.. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ મ.સા. રચિત 'ચિત્તોડઞ્છપદ.' માં શ્રીચિત્રકુટાદયઃ શબ્દો દ્વારા ચિત્તોડનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એમના પિતાનું નામ હતું શંકરભટ્ટ !

અને માતાનું નામ હતું ગંગા !

પોતે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ હતાં અને તે ચિત્તોડના રાજા જિતારિના પુરોહિત બને છે..

પંડિત હરિભદ્ર ચૌદ વિદ્યાના પારગામી હતા.. પ્રબંધો મુજબ વિદ્યાના કારણે પેટ ન ફાટી જાય તે માટે પેટે પટ્ટો બાંધતા હતા અને વાદી પાતાળમાં ધેસી જાય તો પીછો કરવા કોહાળી ને આકાશમાં ઊડી જાય તો પકડવા નિસરણી રાખતા હતા.

હાથમાં જંબૂવૃક્ષની ડાળી રાખતા, જે જંબૂદ્વીપમાં પોતે જ અનન્ય પંડિત છે એવું સૂચન કરતી હતી.

જ્યારે રાજપુરોહિત હરિભદ્ર, પાલખીમાં બેસીને રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો, ત્યારે હાથી ગાંડો થવાના સમાચારે ચારે બાજુ ભાગાભાગ મચી ગઈ.. પંડિતની આજુબાજુ વિંટળાયેલા પાઠકો વગેરે ભાગવા લાગ્યા.. પં. હરિભદ્રએ પાલખીમાંથી ઉતરીને એક જિનમંદિરનો આશરો લીધો.. ત્યાં બીરાજમાન જિનબિંબને જોતાં જ પંડિતે જિનેશ્વર ભગવંતનો ઉપહાસ કરતો એક શ્લોક રચી

૧. પં. કલ્યાણવિજયગણિના મતે આ વાત બરોબર નથી. એમણે 'ચક્કીદુગં' નો અર્થ ન સમજાયો, તો એ યાકિનીમહત્તરા પાસે ગયા.. એ એમની સરળતા, નિખાલસતા વગેરે ગુણો સાથે આ ઘટનું નથી.

૨. આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્રમાં છે, કહાવલીમાં નથી.

દીધો :

‘વપુરેવ તવાચ્છે સ્પષ્ટં મિષ્ટાન્નભોજનમ્ ।

ન હિ કોટરસંસ્થેઽગ્નૌ તરુર્ભવતિ ષાઙ્ગલઃ ॥”

અર્થ : તમારું હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર જ તમે કરેલા મિષ્ટાન્નનું ભોજન સૂચવે છે.. પોલાણમાં આગ હોય, તો ઝાડ કદી લીલુંછમ થાય જ નહીં.

એક વખત પં. હરિભદ્ર, સાધ્વીજીના ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા.. ત્યારે એમના કાને શબ્દો પડ્યા :

“ચક્કીદુગં હરિપણગં પણગં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ દુ ચક્કી કેસી ય ચક્કી ય ॥”

આવશ્યકનિર્યુક્તિની, અવસર્પિણીમાં થનારા ચકવર્ત્ત, વાસુદેવ વગેરેના કમને સૂચવનારી આ ગાથાનો અર્થ પંડિત હરિભદ્રને ન આવડે એ સ્વાભાવિક હતું..

પંડિતને નિયમ હતો કે - ‘જો મને ન આવડતું હોય એવું કોઈને આવડતું હોય તો તેમના શિષ્ય થઈ જવું..’ પંડિતે યાકિનીમહત્તરા સાધ્વીજીને અર્થ પૂછ્યો.. સાધ્વીજી પંડિતને આ. જિનદત્તસૂરિજી (કેટલાક મતે આ. જિનભટસૂરિજી) પાસે લઈ ગયા..

ગાથાનો અર્થ જાણીને પંડિત હરિભદ્રને પરિપૂર્ણ સંતોષ થયો.. પછી નિયમપાલન માટે આચાર્ય ભગવંતને શિષ્ય બનાવવા વિનંતી કરી.. આચાર્યશ્રીએ તેની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કહ્યું કે - ‘તું યાકિનીમહત્તરાનો ધર્મપુત્ર થા’

આચાર્યશ્રીએ હરિભદ્રની જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં ધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું અને જણાવ્યું કે - “સકામવૃત્તિવાળાને ધર્મનું ફળ દેવલોક અને નિષ્કામવૃત્તિવાળાને ધર્મનું ફળ ભવવિરહથી ઉદ્ભવતું મોક્ષસુખ મળે છે..”

ત્યારે પંડિત હરિભદ્ર બોલ્યા કે મારે તો માત્ર ભવવિરહવાળું ફળ જ જોઈએ છે.. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે - તો તો તારે સંસારત્યાગ કરી સર્વવિરતિ સ્વીકારવી જોઈએ.. અને ત્યારે જ પંડિત હરિભદ્ર બની ગયા મુનિ હરિભદ્ર !

‘ભવવિરહ’ શબ્દ મુનિ હરિભદ્રને અત્યંત પ્રિય હતો. તેઓ વાસકેપ નાંખતા ‘તમને ભવવિરહ થાઓ’ એવો આશીર્વાદ આપતા હતા. તેઓશ્રીના અનેક ગ્રંથોના અંતે ‘વિરહ’ અથવા ‘ભવવિરહ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે.. ‘ભવવિરહ’ એ તો આ. હરિભદ્રસૂરિજીનું ઉપનામ બની ગયું હતું..

મુનિ હરિભદ્રની આચાર્યપદવી ક્યારે થઈ એની કોઈ વિગત મળતી નથી.. પણ એમના ઘણા

૧. બોધ પામ્યા પછી જિનેશ્વર ભગવંતના દર્શન કરતાં એમણે શ્લોકને આ પ્રમાણે સુધાર્યો હતો :

“વપુરેવ તવાચ્છે ભગવન્ ! વીતરાગતામ્ ।”

૨. આ ઘટના કહાવલીમાં આવે છે. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં થોડો ફરક છે..

ગ્રંથોના અંતે ‘હરિભદ્રસૂરિ’ એવો ઉલ્લેખ મળે છે..

આવશ્યકસૂત્રની શિષ્યહિતા ટીકાના અંતે-

“કૃતિ: સિતામ્બરચાર્યજિનભટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો જાણીમહત્તરાસુનોરત્પમતેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય”

ઉપદેશપદના અંતે-

“હરિભદ્રાયરિણ ભવવિરહં ઇચ્છમાણે ॥૧૦૩૯॥”

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની પ્રદેશવ્યાખ્યાની પુષ્પિકામાં-

“આચાર્યજિનભટસ્ય હિ સુસાધુજનસેવિતસ્ય શિષ્યેણ”

આ પ્રમાણે આ. હરિભદ્રસૂરિએ આપેલી વિગત મુજબ તેઓ વિદ્યાધરકુલ-વિદ્યાધરગચ્છ કે વિદ્યાધરીશાખામાં થયા હોવાનું જણાય છે. જિનદત્ત, જિનભટ (કે જિનભદ્ર) વગેરે એમના ગુરુ કે વડિલ આચાર્ય જણાય છે..

તેઓશ્રીએ યાકિનીમહત્તરાના ધર્મધુત્ર તરીકે તો અનેક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

★ શિષ્યવિરહ-વૃત્તાંત ★

કહાવલી પ્રમાણે આ. હરિભદ્રસૂરિજીના બે સંસારી ભાણેજો જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એમના શિષ્ય થયેલા.. ચિત્તોડમાં બૌદ્ધોના હાથે આ બંને શિષ્યોની હત્યા થઈ જવાથી આ. હરિભદ્રસૂરિજીને સખત આઘાત લાગ્યો.. યાવત્ અનશન કરવા તૈયાર થઈ ગયા ! પણ ગુરુ મ.સા.ના સમજાવટથી ગ્રંથોને જ શિષ્ય માની શાસ્ત્રરચનામાં પ્રવૃત્ત થયા..

પ્રભાવકચરિત્રમાં આ પ્રસંગ આ રીતે મળે છે.

ભાણેજોના નામ હંસ-પરમહંસ હતા.. ઘરના કંકાસથી કંટાળીને તેઓએ દીક્ષા લઈ લીધી.. વિશેષ અભ્યાસ માટે બૌદ્ધોના નગરમાં જવાનો આગ્રહ કર્યો.. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેઓએ રજા આપી..

અભ્યાસ દરમિયાન જૈનમતનું જે ખંડન આવતું તેનો પ્રતિકાર તેઓ એક કાપલિકામાં લખતા. આવો એક કાગળનો ટુકડો પવનના ઝાપટાથી ઉડી ગયો.. તે બૌદ્ધોના હાથમાં પકડાયો ને કોઈક જૈન ગુપ્ત રીતે ભણે છે, એ ખ્યાલ આવી ગયો.. આ જે હોય તેને ખુલ્લા પાડવા ષડ્યંત્ર રચાયું..

જ્યાલવાના રસ્તામાં તેઓએ જિનમૂર્તિનું ચિત્ર દોર્યું.. એના ઉપર પગ મૂકીને જ જવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ. ચિત્રમાં થોડા ફેરફારો કરી જિનમાંથી તેને બુદ્ધ બનાવી તેના પરથી પસાર

૧. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં પણ આ જ પ્રસંગ થોડા ફેરફાર સાથે મળે છે.. કહાવલીમાં શિષ્યોના (ભાણેજના) નામ જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર છે..

૨. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ મુજબ કંઠે ત્રણ રેખા કરી હતી. પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં પૃ. ૧૦૫માં અહીંથી બ્રહ્મસૂત્ર બતાવ્યાનું લખ્યું છે.

થઈ ગયા !

રાત્રે વિદ્યાર્થીઓ ઉઘતા હતા. તેઓને ગભરાવી દેવા પાણીના ઘડા ઠાલવી દીધા.. ગભરાઈને બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના ઈષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા.. ત્યારે હંસ-પરમહંસે જિનેશ્વર ભગવાનને યાદ કર્યા.

આવા બે-ચાર પ્રસંગથી તે બે ‘જૈન’ તરીકે ખુલ્લા પડી ગયા..

હવે ભાગી છુટવું જોઈએ એવું લાગતાં હંસ-પરમહંસ ઉપરના માળેથી ત્યાં પડેલા ‘છત્રો લઈને કુદી પડ્યા અને ભાગવા લાગ્યા..

ભાગી રહેલા હંસ-પરમહંસની પાછળ બૌદ્ધના સુભટોએ પીછો કર્યો.. હંસે પરમહંસને કહ્યું કે હું શત્રુઓને રોકું છું. તું આ ખંડનની કાપલીઓ વગેરે લઈને ભાગી જા. ગુરુમહારાજને મારા તરફથી મિચ્છામિ દુક્કડમ્ કહેજે. મેં જે એમની ઈચ્છાને અવગણી, તેનો રંજ છે. અહીં નજીકમાં સુરપાલ રાજા છે. તું એનો આશ્રય લેજે.

હવે એકલો પડેલો હંસ, બૌદ્ધસુભટોના હાથે મરાયો.

પરમહંસે સુરપાલનો આશ્રય લીધો.

બૌદ્ધ આચાર્ય કહે છે : આ આપણા શાસ્ત્રોનું રહસ્ય ચોરીને ભાગ્યો છે. તે લખાણની કાપલિઓ પાછી મેળવો..

સુરપાલ રાજાએ શરણાગત પરમહંસને સોંપવા ના પાડી દીધી અને વાદનું આયોજન કરવા સૂચન કર્યું. બૌદ્ધો કહે છે : આ પરમહંસે અમારા બુદ્ધભગવાનની આકૃતિ ઉપર પગ મૂક્યો છે, માટે અમારે એનું મોઢું પણ જોવું નથી.

પડદાપાછળ રહી વાદ શરૂ થયો. વાદ લાંબો ચાલ્યો ત્યારે પરમહંસે તેનો અંત લાવવાનો ઉપાય શાસનદેવી શ્રીઅંબિકાને પૂછ્યો..

અંબિકાએ કહ્યું : બૌદ્ધોની તારાદેવી પડદાપાછળ રહી ઘડાના મોઢે વાદ કરે છે..

બીજે દિવસે પરમહંસે, પડદો હટાવી ઘડો ફોડી નાંખ્યો.. વાદ કરવો હોય તો સામે આવો એવો પડકાર ફેંક્યો.. પરમહંસનો વિજય થઈ ગયો !

ત્યારપછી તે, ગુરુમહારાજ આ. ભગ. હરિભદ્રસૂરિના ચરણોમાં ચિત્તોડ પહોંચ્યો વીતેલી કથા કહેતાં-કહેતાં એ ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યો.. હંસનું મૃત્યુ.. એણે કહેલ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.. બૌદ્ધોની કુરતા.. ગુરુની ઈચ્છાની અવગણના અને તેનું ફળ.. આ બધું બોલતાં-બોલતાં તો એની છાતી રુંધાઈ

૧. વિમાનમાંથી છત્રી લઈને કુદવાની પદ્ધતિ આજે ચાલુ છે..

૨. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ મુજબ સૂતેલા પરમહંસનું માથું ચિત્તોડમાં આવી બૌદ્ધસુભટો કાપીને લઈ ગયા. ધડ જોઈને આ. હરિભદ્રસૂરિને ઘણો આઘાત લાગ્યો. પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ (પૃ. ૧૦૫) મુજબ પરમહંસનો વાદમાં પરાજય થયો. બૌદ્ધોએ વધ કર્યો. લોહીથી ખરડાયેલ રજોહરણ દેવી દ્વારા ચિત્તોડની પૌષ્પશાળામાં મૂકાયો, એ જોતાં આ. હરિભદ્રસૂરિને આઘાત લાગ્યો..

ગઈ. ને પરમહંસ ત્યાં જ મૃત્યુ પામી ગયો અને કાયમ માટે અલવિદા થઈ ગયો !

★ કોપશમન ★

શિષ્યોના મૃત્યુથી વ્યથિત થયેલા આ. હરિભદ્રસૂરિ, સુરપાલ રાજાની સભામાં આવ્યા.. પરમહંસને આશ્રય આપવા બદલ ધન્યવાદ આપ્યા.. ને બૌદ્ધો જોડે વાદ કરી એમને હરાવી નાંખ્યા..

આ. જિનભદ્રસૂરિને સમાચાર મળ્યા કે બંને શિષ્યોના વધથી અત્યંત આઘાત પામેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ, બૌદ્ધોને મંત્રબળથી ખેંચી તેલની કડાઈમાં નાંખી ખતમ કરવા તૈયાર થયા છે.. ત્યારે એમના ઉગ્ર કોપને શાંત કરવા, આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિએ બે મુનિઓને મોકલ્યા.. મુનિઓએ આવીને કહ્યું કે - ગુરુમહારાજે આ ત્રણ ગાથા લખી મોકલી છે, તેનું ચિંતન કરો.. અને વેરના વિષાકના કટુફળોને ધ્યાનમાં લો..

આ. હરિભદ્રસૂરિ, ‘ગુણસેન અગ્નિસમ્મા...’ એ ગાથા વિચારવા લાગ્યા. લોટના કુકડાની હત્યાથી ભવપરંપરાનું સર્જન - એ બધું વિચારી ચોંકી ઉઠ્યા ! ગુરુમહારાજ પાસે આવી તેમના પગમાં ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા.. પ્રાયશ્ચિત્ત માંગ્યું. ગુરુમહારાજે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી, બંને શિષ્યોના અકાળે કાળધર્મથી ભારે ખિન્ન રહ્યા કરતા હતા.. જ્યારે પોતાનો વંશ-વારસો-પટ્ટપરંપરા ચલાવે તેવું કોઈ જ ન રહ્યું, ત્યારે, અંબિકાદેવીએ એમને સ્વસ્થ કર્યા.. “શિષ્યપરંપરા તમારા ભાગ્યમાં નથી. તમારા રચેલા ગ્રંથો જ તમને અમર બનાવશે” વગેરે કહી શાંત કર્યા..

★ ગ્રંથરચના ★

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ હવે ગ્રંથરચના તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. એમણે ૧૪૦૦ ગ્રંથો રચ્યાના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. ૧૪૪૦ અને ૧૪૪૪ ગ્રંથો રચ્યાના ઉલ્લેખો પણ મળે છે.

★ લલ્લિગની ભક્તિ ★

આ. હરિભદ્રસૂરિના શિષ્યોનો સંસારી પિતરાઈ નામે લલ્લિગ હતો.. એ આ. હરિભદ્રસૂરિનો પરમભક્ત હતો..

આ. હરિભદ્રસૂરિ ગોચરી વાપરવા બેસે ત્યારે લલ્લિગ શ્રાવક શંખ વગાડતો હતો. અને જે કોઈ યાચકો આવે તેઓને જમાડતો હતો..

જો કે આ કાર્ય ગુરુભક્તિથી પ્રેરાઈ લલ્લિગ સ્વયં સ્ફૂરણાથી કરતો, છતાં કેટલાક લોકોએ આ. હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવાસી હોવાનો આરોપ મૂક્યો હતો..

વિ.સં. ૧૦૮૦માં રચાયેલી અષ્ટકપ્રકરણની ટીકામાં આ. જિનેશ્વરસૂરિએ અને દાનદાત્રિશિકામાં મહો. યશોવિજયજી મહારાજે આ આરોપ ખોટો હોવાનું જણાવી ‘હરિભદ્રસૂરિ

૧. પં. કલ્યાણવિજયગણીએ ગ્રંથકારપરિચયમાં (ધર્મસંગ્રહણી પૃ. ૧૦) નવાંગીટીકાકાર અભયદેવસૂરિ મ.સા. વગેરે ગ્રંથકારોએ ૧૪૦૦ ગ્રંથરચના કર્યાના સંદર્ભો આપ્યા છે. ૧૪૪૪ ગ્રંથરચના કર્યાના ત્રણ સંદર્ભો (પૃ. ૧૨માં) અને ૧૪૪૦ ગ્રંથરચના કર્યાનો એક સંદર્ભ (પૃ. ૧૧માં) આપ્યો છે.

સંવિગ્નપાક્ષિક હતા' એવું જણાવ્યું છે.

હકીકતમાં આ. હરિભદ્રસૂરિએ સંબોધપ્રકરણમાં ચૈત્યવાસની વિરુદ્ધમાં ઘણું લખ્યું છે એ જોતાં પણ આ આરોપ નિરાધાર જણાય છે.

‘હરિભદ્ર’ નામના અનેક આચાર્યો શ્વેતાંબર પરંપરામાં થયા છે. પં. કલ્યાણવિજયગણિએ ૯ જુદા જુદા હરિભદ્ર નામના આચાર્યાદિના સંદર્ભો (ગ્રંથકારપરિચય પત્ર-૧-૪માં) આપ્યા છે.

ગણધરસાર્ધશતક ગા. ૫૭માં આ. જિનદત્તસૂરિએ જણાવ્યું છે કે - સરખા નામથી ભૂલમાં કેટલાકે હરિભદ્રસૂરિ ઉપર ચૈત્યવાસીપણાનો આક્ષેપ કર્યો છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિજી રાત્રે પણ ગ્રંથસર્જન કરી શકે એ માટે લલ્લિગશ્રાવકે ઉપાશ્રયની ભીંતમાં રત્ન ગોઠવ્યું હતું એ વિગત કહાવલી વગેરેમાં છે..

કાપાલિક નામનો એક આ. હરિભદ્રસૂરિનો શ્રીમંત ભક્ત હતો, જેણે આચાર્યશ્રીના ઘણાં ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ કરાવી હતી.

ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ મુજબ, કોઈ રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી ગુપ્ત કરેલા સ્તંભમાંથી કોઈક દેવે આ. હરિભદ્રસૂરિજીને ગ્રંથો આપ્યા હતાં. આ જ પ્રબંધમાં (પૃ. ૬૦ પર) આચાર્યશ્રીનું બિરુદ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હોવાનું જણાવ્યું છે.

★ સ્વર્ગ અને મોક્ષ ★

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજા, શ્રુતજ્ઞાનના બળે પોતાનો અંત સમય નજીક જાણી અણસણ કરી સ્વર્ગે ગયા.

કહાવલીના પ્રથમ પરિચ્છેદના આધારે ‘શ્રીહરિભદ્રસૂરિ’ નામની પુસ્તકમાં (પૃ. ૩૫૧ પર) કાપડિયા લખે છે કે -

“હરિભદ્રસૂરિ જ્યાં કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાં સૌધર્મ દેવલોકમાંથી દેવો આવ્યા અને એમને ઉદ્ધોષણા કરી કે ભવવિરહસૂરિ અમારા સ્વામી બન્યા છે અને એઓ સૌધર્મ દેવલોકમાં ‘લીલ’ નામના વિમાનમાં પાંચ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવ થયા છે.. એઓ અમારી સાથે સીમંધરસ્વામી પાસે આવ્યા અને એમણે વંદન કરીને પૂછ્યું કે - મને મુક્તિ ક્યારે મળશે ? સીમંધરસ્વામીએ એમને ઉત્તર આપ્યો કે - સૌધર્મ દેવલોકમાંથી ચ્યવી અપરવિદેહમાં સમૃદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ તમે મોક્ષે જશો.. આ જાણી અમે દેવો રાજી થઈ અહીં આવ્યા છીએ અને હવે અમે અમારા સ્થાને જઈશું.....”

એક અવતાર પછી મોક્ષે જનારા આ. હરિભદ્રસૂરિજીને શતશઃ વંદન !

★ આચાર્યશ્રીનું શ્રુતસર્જન ★

આ. હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રંથોની આગવી વિશેષતા વર્ણવતાં મુનિ ઉદયવલ્લભ વિજયજી મ.સા. (મુનિ યશોવિજયજી દ્વારા સંપાદિત ષોડશક પ્રથમભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૬માં) જણાવે છે કે -

“ધનાશા પોરવાળે નલિનીગુલ્મવિમાનાકારે બંધાવેલ રાણકપુરજીના ભવ્ય જિનપ્રાસાદની

બહુજનપ્રસિદ્ધ એક લાક્ષણિકતા એ છે કે, તે દેવાલયના ૧૪૪૪ થાંભલામાંથી કોઈપણ થાંભલા પાસે ઊભા રહો, કોઈને કોઈ એંગલથી તમને પ્રભુજી દેખાશે જ.. સૂરિપુરન્દર શ્રી હરિભદ્ર સૂરિજી રચિત ૧૪૪૪ ગ્રંથોની પણ આવી જ કોઈ લાક્ષણિકતા છે કે તમે કોઈપણ ગ્રંથ વાંચો એટલે કોઈ અલગ જ કાટખૂણેથી જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતો નજરે ચડે છે. હારિભદ્રીય આવશ્યક વગેરે વિશાળકાય આગમિક ગ્રંથો.. અનેકાંતજયપતાકા જેવા મૂર્ધન્ય કક્ષાના દાર્શનિક ગ્રંથો.. લલિતવિસ્તરા જેવા દાર્શનિક + ભક્તિગ્રંથો.. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય જેવા અધ્યાત્મના ઉચ્ચગ્રંથો.. પંચવસ્તુક જેવા આચાર ગ્રંથો.. હરિભદ્રવાઙ્મય મહાનગરની આ બધી મનોહર ગલીઓ છે.. આ મહાપુરુષે ઘણા સંગ્રહગ્રંથો પણ રચ્યા છે. જેમકે : વિંશતિ-વિંશિકા, પંશાશકજી, અષ્ટકજી...”

પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ (પૃ. ૧૦૪) મુજબ આ. હરિભદ્રના ગ્રંથો સોના અને ચાંદીની સાહીથી લખાયેલા.. ચિત્તોડના પ્રાસાદમાં રસાયણ દ્વારા બનાવેલા સ્તંભમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ સ્તંભ પાણી અને અગ્નિની અસરથી મુક્ત હતો.

જૈનજ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાચવતાં કુલગુરુઓના પુસ્તકોમાં “આ. હરિભદ્રસૂરિજીએ પોરવાડવંશની સ્થાપના કરી” એવી વિગત મળે છે..

આ. હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા ૩૮ ગ્રંથોના નામ ‘ગણધરસાર્પશતક’ ઉપર વિ.સં. ૧૨૯૫ માં સુમતિગણિએ રચેલી ટીકામાં અપાયા છે..

વર્તમાનમાં આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોની સૂચિ બનાવવાનો પ્રયાસ મ. કિ. મહેતા, મ. ન. દોશી, પં. હરગોવિન્દદાસ, પં. કલ્યાણવિજય ગણિ, પં. બેચરદાસ, મોહનલાલ દ. દેસાઈ, હીરાલાલ કાપડિયા, પં. સુખલાલ વગેરેએ કર્યો છે..

એમાં કેટલાક ઉપલબ્ધ, કેટલાક અનુપલબ્ધ, કેટલાક સંદિગ્ધકર્તૃક, કેટલાક ભિન્ન હરિભદ્રકર્તૃક વગેરે હોવાની સંભાવના છે, તો કેટલાક ગ્રંથો જુદા જુદા નામે નોંધાવાના કારણે ગ્રંથ સંખ્યા બધાની જુદી-જુદી છે.

એકંદરે ૬૦ જેટલા ગ્રંથો આપણાં સદ્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ છે. કેટલાક ગ્રંથોના નામ અને અવતરણો અન્ય ગ્રંથમાંથી મળે છે. એ સિવાયના ગ્રંથોના નામો પણ જાણી શકાતા નથી.. આ હરિભદ્રસૂરિજીએ ૧૦૦ શતકો રચ્યાની પ્રબંધકોશ, પ્રભાવકચરિત્રમાં નોંધ મળે છે.. અત્યારે યોગશતક જેવા કોઈક ગ્રંથો સિવાયના નામ કે ગ્રંથો મળતાં નથી.

★ અનેકાંત જયપતાકા ★

‘અનેકાંતવાદ’નું નિરૂપણ કરતી આ. હરિભદ્રસૂરિજીએ ચાર કૃતિઓ રચી હતી. એમાંથી ‘સ્યાદ્વાદકુયોદ્યપરિહાર’નો ઉલ્લેખ અને ‘અનેકાંતસિદ્ધિ’નો ઉલ્લેખ અને સાક્ષીપાઠ અનેકાંતજયપતાકાની ટીકામાં મળે છે..

૧. “મેદપાટદેશે હરિભદ્રસૂરિભિઃ પ્રાગ્વાટ(પોરવાડ)વંશસ્ય સ્થાપના વિહિતા તદ્વંચયાશ્ચ જૈનધર્માભિરતાઃ (પં. કલ્યાણવિ. ગણિ. લિખિત ‘ગ્રંથપરિચય’ પત્ર-૭)

આ ઉપરાંત મ. કિ. મહેતાએ ‘અનેકાંતપ્રઘટ્ટ’નો ઉલ્લેખ ગ્રંથસૂચિમાં કર્યો છે, પણ એ કર્યો કોણે કર્યો તે વિશે કંઈ જણાવ્યું નથી.

‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રંથ^૧, અહીં ટીકા, આ. મુનિચન્દ્રસૂરિજીનું ટીપ્પણ અને ગુજરાતી વિવેચન સાથે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે.

આ ગ્રંથ ભણવામાં ઘણો કપરો છે. ગુર્વાવલીમાં આ. મુનિસુંદરસૂરિએ શ્લો. ૬૮માં જણાવ્યું છે કે -

“हरिभद्रसूरिविरचिताः श्रीमदनेकान्तजयपताकाद्याः ।

ग्रन्थनगा विबुधानामप्यधुना दुर्गमा येऽत्र ॥”

શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા ‘શ્રીહરિભદ્રસૂરિ’ (પૃ. ૬૦-૬૧માં) જણાવે છે કે - “ધર્મકીર્તિકૃત પ્રમાણવાર્તિક ઉપર મનોરથનંદિકૃત મનોરથનંદિની નામની સંસ્કૃતમાં ટીકા છે. આ ટીકા, અનેકાંતજયપતાકા અને ખાસ કરીને એની સ્વોપજ વ્યાખ્યા સમજવામાં ઘણી સહાયક થઈ પડે તેમ છે.....”

આ. હરિભદ્રસૂરિજી ગ્રંથના મંગલાચરણમાં પરમાત્માની સ્તુતિમાં જે વિશેષણો વાપરે છે, તે મોટા ભાગે ગ્રંથગત વિષય જોડે સંબંધ ધરાવતા હોય છે.. યોગબિંદુમાં ‘યોગીન્દ્રગમ્ય’ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં ‘સદ્દર્શન’ તેમ અનેકાંતજયપતાકામાં ‘સદ્ભૂતવસ્તુવાદી’ વિશેષણ છે..

અનેકાંતજયપતાકાની રચનામાં ગ્રંથકારે ‘સન્મતિતર્કપ્રકરણ’નો ત્રીજો કાંડ નજર સામે રાખ્યો જણાય છે.

સિદ્ધહેમ. શબ્દાનુશાસન (૨-૨-૮૭)ની બૃહદ્વૃત્તિમાં “साध्वी खलु अनेकान्तजयपताकायाः कृतिराचार्यहरिभद्रस्य आचार्यहरिभद्रेण वा” આ રીતે ઉદાહરણમાં ગ્રંથ-ગ્રંથકારનો નામોલ્લેખ છે..

અનેકાંતજયપતાકા અને તેની શૈલી વિશે શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા (પૃ. ૬૪માં) લખે છે કે “વિચારસરણી સ્પષ્ટ અને તર્કબદ્ધ છે.. કેટલીકવાર હેતુઓની શૃંખલા નજરે ચડે છે.. વિષયને વિશદ બનાવવા માટે ઉદાહરણો અપાયાં છે અને ન્યાયોનો નિર્દેશ કરાયો છે.. આમ ન્યાયો વાપરનાર જૈન ગ્રંથકારોમાં એઓ સૌથી પ્રથમ હોય એમ લાગે છે.. પ્રસંગોના ઉત્થાન તેમ જ પૂર્ણાહુતિની સમાનતાને લઈને કેટલીકવાર સમાન શબ્દ-ગુચ્છોનો પ્રયોગ કરાયો છે.. પ્રારંભમાં ને અંતમાં પદો છે, તેમ કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે પણ છે.”

★ વ્યાખ્યા વિશે... ★

૧. ‘અનેકાંતજયપતાકા’ મૂળ માત્ર મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી છપાયું છે. ‘યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા’ દ્વારા વી. નિ. સં. ૨૪૩૬ થી ૨૪૩૯ દરમિયાન અ.જ.પ. ત્રણ અધિકાર અને ચોથાનો થોડો ભાગ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે.. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝમાં બે ભાગમાં (ઈ.સ. ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૭માં) અને. જ. પ. તે ટીકા અને મુનિચન્દ્રસૂરિના વિવરણ સાથે પ્રગટ થઈ છે, આનું સંપાદન હીરાલાલ કાપડિયાએ કર્યું છે. ગા. ઓ. સિ. સંસ્કરણના બંને ભાગોની મર્યાદિત ઝેરોશ નકલો શ્રી બાબુલાલ સરેમલ સાબરમતી વાળાના પ્રયત્નથી થઈ છે અને મુખ્ય-મુખ્ય જ્ઞાનભંડારોને ભેટ મોકલાઈ છે.

અનેકાંતજયપતાકા ઉપરની સ્વોપજ મનાતી વ્યાખ્યાનું નામ ‘અનેકાંતજયપતાકોદ્યોતદીપિકા’ હોવાનું આ. મુનિચન્દ્રસૂરિ દિપ્પણમાં જણાવે છે..

આ ટીકા સ્વોપજ હોવાનો જો કે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ટીકાકારના કોઈ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થતો નથી. જો કે સ્વોપજ નથી એવું કોઈએ કહ્યાનું જણામાં નથી, છતાં, ટીકા સ્વોપજ છે કે નહીં એ ટીકાના અંતરંગપરીક્ષણથી ખ્યાલ આવી શકે..

‘યોગબિંદુ’ ઉપરની ટીકા સ્વોપજ મનાતી આવી છે, પણ, આગમપ્રજ્ઞ જંબૂવિજયજી મ.સા.એ એના સ્વાધ્યાય પછી કેટલાક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે અને ટીકા સ્વોપજ ન હોય એવો એમનો અભિપ્રાય રહ્યો છે.

અનેકાંતજયપતાકાની ટીકાનું પણ અંતરંગનિરીક્ષણ કરી વિદ્વાનો તથ્ય શોધે એવી વિનંતી છે.

ટિપ્પનક : આ, આ. મુનિચન્દ્રસૂરિ દ્વારા રચાયું છે.. ટિપ્પનકની વિ.સં. ૧૧૭૭માં લખાયેલી પ્રતની નોંધ જિનરત્નકોશ પૃ. ૯માં છે. મો.દ. દેસાઈના મતે આ ટિપ્પનક વિ.સં. ૧૧૭૭માં રચાયું છે. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ)

અનેકાંતજયપતાકાનું સંસ્કરણ ગા.ઓ.સિ.માં પ્રગટ થયાને ૬૫-૭૦ વર્ષ વીતી ગયા હોવાથી એ દુર્લભ બન્યું હતું. તે સમયે મળેલી મર્યાદિત સામગ્રી વગેરેના કારણે અશુદ્ધિઓ પણ ઘણી રહી ગઈ હતી. આગમપ્રજ્ઞ મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી મ.સા. જોડે આ બાબતે રૂબરૂ વાતચીત થયેલી.. પૂજ્યશ્રીએ આ ગ્રંથનું સંપાદન-સંશોધન કરવા વિચાર્યું હતું.. એ માટે સામગ્રી પણ એકઠી કરેલી. પણ, પૂજ્યશ્રીનો અકાળે કાળધર્મ થતાં આ કાર્ય થઈ શક્યું નહીં.

દીક્ષાદાનેશ્વરી આ. ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યવર્ચ આ.ભ. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના વિનેય મુનિ યશરત્નવિજયજીએ ૧૮/૨૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી સેંકડો અશુદ્ધિઓનું પરિમાર્જન કરી આ ગ્રંથરત્નને ખૂબ સુંદર રીતે સાનુવાદ સંપાદિત કરી શ્રીસંઘને સમર્પિત કર્યો છે..

વિદ્વાન મુનિરાજને અનેક અનેક ધન્યવાદ !

આવા બીજા ગ્રંથરત્નોનું સંપાદન-સંશોધન કરે એવી વિનંતી.. અભ્યાસીઓ આ ગ્રંથનું પરિશીલન કરી ઐદંપર્યને પ્રાપ્ત કરે એ જ મંગલકામના..

દ.
આ. વિ. મુનિચન્દ્રસૂરિ

૧. ‘યોગબિંદુના ટીકાકાર કોણ ?’ એ નામનો લેખ આગમપ્રજ્ઞ પૂ. જંબૂવિજય મ.સા. એ લખ્યો છે.

બજે મધુર બંસરી

અનેકાંતજયપતાકાની વૃત્તિ પર વિવરણ લખનાર

પૂ. આચાર્ય શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીનું જીવનકવન

અગીઆરમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો સમય...

રળીઆમણ દર્ભાવતી નગર... (ડભોઈ નગર)

ચિંતક શેઠ...!

મોંઘીબેન શેઠાણી...!

‘ચિંતય’ એમનું કુળ...!

કોઈ પુણ્યવંતા દિવસે એમને ત્યાં એક તેજસ્વી બાળકનો જન્મ થયો. એના જન્મથી માત્ર માતા-પિતા જ નહિ, પણ બાજુના પાડોશીઓ પણ આનંદિત બની ઊઠ્યા.

એનું મુખ...! જાણે પૂનમનો ચન્દ્ર !

એનું કપાળ ! જાણે આઠમનો ચન્દ્ર !

એની આંખડી ! જાણે કમળની પાંખડી !

એનો ત્રણ રેખાયુક્ત કંઠ ! જાણે કે દક્ષિણાવર્ત શંખ ! આવો મનમોહક બાળક કોને ન ગમે ? જેણે જેણે એ બાળક જોયો તે સૌએ મોંઘીબાઈને રત્નકુક્ષિ કહીને નવાજ્યાં !

એક દિવસે વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી યશોભદ્રસૂરિજી આવી ચડ્યા. ડભોઈના ભક્તિવંતા શ્રાવકોએ ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. દરરોજ વ્યાખ્યાનાદિ ચાલવા લાગ્યા. યશોભદ્રસૂરિજીની જાદુઈ વાણીએ ડભોઈ પર જાણે કામણ કર્યું. નાનાથી માંડીને મોટેરા સૌ વ્યાખ્યાનમાં આવવા લાગ્યા. વિશાળ ઉપાશ્રય પણ સાંકળો પડવા લાગ્યો.

નાના બાળક સાથે મોંઘીબેન પણ પ્રવચનમાં આવતાં હતાં. એક દિવસે આચાર્યશ્રીની નજર એ નાનકડા બાળક પર પડી અને... જાણે તેનું ભાગ્ય પલટાઈ ગયું. આચાર્યશ્રીની આંખો આ તેજસ્વી બાળક પર જડાઈ ગઈ. ઘડીભર તેઓ જોઈ જ રહ્યાં. આચાર્યશ્રીની કાન્તદર્શી આંખો જાણે એ બાળકના કપાળ પરનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય વાંચી રહી હતી. થોડીવાર પછી પૂછ્યું :

‘કેમ બેન...! આ તમારો નંદન છે ?’

‘હા જી’ મોંઘીબેને ઉત્સાહિત ચહેરે કહ્યું.

‘આ બાળકના ચહેરા પર હું જૈનશાસનની મહાન પ્રભાવના જોઈ રહ્યો છું. બેન ! મારું માનતા હો તો આ બાળકને શાસનનાં શરણે સોંપી દો. એનું જીવન ધન્ય બની જશે. માત્ર એનું જ નહિ. પણ તમારું

જીવન પણ ધન્ય બની જશે અને રત્નકુક્ષિ માતા તરીકે તમારું નામ ઇતિહાસ પર સુવર્ણક્ષિરે લખાઈ જશે.

‘ગુરુદેવ ! મારો પુત્ર શાસનને સમર્પિત બને એવા મારા ભાગ્ય ક્યાંથી ? હું તો પહેલેથી જ એવી કામના કરતી રહી છું કે મારો પુત્ર શાસનનો શણગાર બને. આપ મારા પુત્રને સ્વીકારો. એના પિતાની પણ આ અંગે મંજૂરી જ છે. તેઓ તો મારાથી પણ વધુ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા છે. ગુરુદેવ ! એને ભણાવજો, ગણાવજો અને આપનો પદ્મપ્રભાવક બનાવજો. જેથી મારું જીવન પણ ધન્ય બને. મોંઘીબેને મધમીઠો જવાબ આપ્યો.

પહેલે જ ઘડાકે પોતાના તેજસ્વી બાળકને ઉલ્લાસભર્યા હૃદયે સોંપી દેતી મોંઘીબેનને જોઈને આચાર્યશ્રીનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. તેઓ મનોમન બોલી ઊઠ્યા ધન્ય રત્નકુક્ષિ માતા !

ધન્ય ડભોઈની પુણ્યભૂમિ !

મોંઘીબેન અને ચિંતક શેકે પોતાનો વ્હાલસોયો પુત્ર ગુરુચરણે સમર્પિત કર્યો...

શુભ મુહૂર્તે બાળકની દીક્ષા થઈ..

ગુરુએ તેનું નામ પાડ્યું : શ્રી મુનિચન્દ્ર મુનિ !

હા... આ બાલમુનિ ખરેખર ‘મુનિચન્દ્ર’ જ હતા. કારણ કે તેઓ મુનિઓમાં ચન્દ્રની જેમ શોભતા હતા. એમના દર્શન માત્રથી સૌની આંખડી ઠરતી હતી...

બાલમુનિ મુનિચન્દ્ર ઉંમરમાં જ માત્ર બાળ હતા, બુદ્ધિમાં નહિ, નાની ઉંમર.. પણ બુદ્ધિ એવી હતી કે મોટા મોટા ખેરખાંઓ પણ સ્તબ્ધ બની જાય...

બુદ્ધિની સાથે શુદ્ધિ પણ એટલી જ જોરદાર હતી. આત્મશુદ્ધિ અંગે તેમની પહેલેથી જ એટલી તકેદારી હતી કે દીક્ષાના દિવસથી જ છયે વિગઈનો ત્યાગ કર્યો... અને વાપરવામાં બાર દ્રવ્યથી વધારે નહિ લેવા તેવી પ્રતિજ્ઞા કરી. મોટે ભાગે તેઓ આયંબિલ જ કરતાં રહ્યા. બાલ્ય અવસ્થામાં પણ કેવી અબાલ બુદ્ધિ !

(તેઓ પ્રાયઃ કાંજીનું પાણી પીતા, આથી તેઓ ‘સૌવીરપાચી’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.)

તેઓ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયચન્દ્રજી પાસે પોતાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તીવ્ર બુદ્ધિના કારણે તપ સાથે જ્ઞાનમાં પણ તેઓ પ્રગતિ કરવા લાગ્યા...

એમનામાં કેટલી તીવ્ર મેઘા શક્તિ હતી તેનો હજુ ખાસ કોઈને પરિચય થયો નહોતો, પણ એક પ્રસંગ એવો બન્યો જેથી તેમની પ્રતિભાનો સૌને પરિચય થયો...

વિ.સં. ૧૦૮૪માં તેઓ પોતાના ગુરુદેવ સાથે વિહાર કરતા કરતા પાટણ પાસે આવ્યા..

પાટણ છોડીને આગળ વધતાં ગુરુદેવને કહ્યું : ‘ગુરુદેવ ! આપ પાટણ કેમ છોડી દો છો ?’

‘વત્સ ! એનું કારણ છે. પાટણમાં ચૈત્યવાસીઓનું જોર છે. આપણે સંવેગી સાધુઓ કહેવાઈએ.

તેઓ આપણને ઊતરવા નહિ આપે. ચૈત્યવાસી સાધુઓએ રાજાઓ મારફત પોતાના સિવાય અન્ય સાધુઓને નહિ ઊતરવા દેવાનો કાયદો કરાવેલો છે. ઊતરવાની જગ્યા જ ન મળે પછી ત્યાં જવું શી રીતે ?

“ગુરુદેવ ! મને પાટણ જવાની ઘણી હોંશ છે. ત્યાંના તીર્થસ્વરૂપ મોટા-મોટા મંદિરોના દર્શન કરવાની ખૂબ જ ઇચ્છા છે. તો થોડા દિવસ માટે કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં ઊતરવાની વ્યવસ્થા ન થઈ શકે ? આપે તો પાટણમાં ઘણી વાર દર્શન કર્યા હશે, પણ મેં કદી નથી કર્યા. અત્યારે આપણે પાટણની પાસે પહોંચ્યા જ છીએ તો ત્યાં જતા આવીએ...”

‘ભલે, તારી ચૈત્યપરિપાટીની ઇચ્છા હું પૂર્ણ કરીશ.’ અને બાલમુનિ મુનિચન્દ્રની વાત માનીને ગુરુદેવે પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ પરિચિતને ત્યાં ઊતર્યા..

બાલમુનિ ઝટપટ ચૈત્યોની પરિપાટી કરવા માટે નીકળી પડ્યા. એક વખતે તેઓ થરાપદગચ્છના શ્રી આદિનાથ પ્રભુના દેરાસરમાં દર્શન કરવા ગયા.

દર્શન કરીને બહાર નીકળ્યા. ત્યાં એમના કાને સંસ્કૃત ભાષાની ચર્ચાના શબ્દો પડ્યા. તેમણે જોયું તો બાજુના સ્થાનમાં કોઈ આચાર્યશ્રી પોતાના બત્રીશ શિષ્યોને કંઈક ભણાવી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં ખ્યાલ આવ્યો કે ભણાવનાર આચાર્યશ્રી એ બીજા કોઈ નહિ પણ વાદિવેતાલ આચાર્યશ્રી શાન્તિસૂરિજી હતા. તેમને યાદ આવ્યું. ઓહ ! આ તો તે જ આચાર્યશ્રી છે, જેમણે ભોજરાજાની સભામાં ૮૪ વાદીઓને હરાવી જિન-શાસનની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. અને તે બદલ તેમને રાજાએ આપેલા ૮૪ લાખ દ્રમ્મથી ધારામાં જિનાલયો બનાવ્યા હતા. તેમની આવી વાદશક્તિ જોઈને મહાકવિ ધનપાલે રાજા ભોજને કહે : ‘રાજન્ ! દરેક વિજય દીઠ જો આપ એક લાખ દ્રમ્મ આપવા જશો તો તિજોરી સાફ થઈ જશે. આમનું નામ ભલે શાન્તિસૂરિ હોય પણ તેઓ વાદીઓ માટે તો વેતાલ જેવા વિકરાલ છે. કવિની આ વાત વધાવીને રાજાએ તેમને ‘વાદિવેતાલ’ તરીકે ઘોષિત કર્યા હતા. બાલમુનિને આ બધી સાંભળેલી વાતો યાદ આવવા લાગી. આવા મહાન આચાર્યશ્રીના આમ અચાનક જ દર્શન થઈ જશે, એવી તેમને કલ્પના જ ન હતી. તેમના મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો : આવા આચાર્યશ્રી પાસે હું પણ કેમ ન ભણું ? આવો મોકો મળે ક્યાંથી...?

તેઓ તરત જ ચાલતા પાઠમાં ધીરેકથી પહોંચી ગયા અને નમસ્કાર કરી સૌથી પાછળ બેસી ગયા. થોડીવારમાં જ તેઓને સમજાઈ ગયું, કે આચાર્ય શ્રી બૌદ્ધદર્શનના પ્રમેય વાદનો પાઠ આપી રહ્યા છે. પાઠ ખૂબ જ કઠિન હતો. ચર્ચા ઘણી જટિલ હતી. પણ તીક્ષ્ણબુદ્ધિમત્તાના કારણે તેમને તો તદ્દન સરળ લાગવા માંડી.

તેમને પાઠમાં ખૂબ જ રસ પડ્યો. તેઓ દરરોજ પાઠમાં આવવા લાગ્યા.

દસ દિવસના અંતે આચાર્યશ્રીએ બત્રીશેય શિષ્યોનો પાઠ સાંભળવા માંડ્યો. પણ અફસોસ...! બત્રીશમાંથી એક પણ શિષ્યને પાઠ આવડ્યો નહિ કે કઠિન ચર્ચા સમજાણી નહિ. આથી આચાર્યશ્રી નિરાશ બની ગયા : અરેરે...! બત્રીશમાંથી એક પણ પ્રતિભાશાળી નથી ? જો આટલો ય પાઠ નહિ સમજી શકે તો મારી પાટ સંભાળશે કોણ ? મારી વાદકળા અપનાવશે કોણ...? શું મારું જ્ઞાન મારી પાસે જ રહેવાનું ?

આચાર્યશ્રીનો હતાશ ચહેરો જોઈ બાલમુનિ મુનિચન્દ્ર તરત જ તેમની પાસે આવ્યા અને કહ્યું : ‘પૂજ્યવર ! આપ જો આજ્ઞા ફરમાવો તો હું પાઠ સંભળાવું.’

આચાર્યશ્રીએ સામું જોયું. અપરિચિત ચહેરો જોઈ વિચારમાં પડી ગયા : કોણ છે આ બાલમુનિ ? જે હોય તે પાઠ સંભળવા તો દો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : ‘તમે પણ પાઠ સંભળાવી શકો છો.’

અને... તરત જ બાલમુનિએ દસે ય દિવસનો પાઠ કડકડાટ સંભળાવી દીધો. અને આચાર્યશ્રીએ જે કઠિન પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના પણ ઉત્તરો આપી દીધા.

બાલમુનિની પ્રચંડ પ્રતિભા જોઈ આચાર્યશ્રી ચકિત થઈ ગયા. પૂછ્યું : ‘મુનિવર ! તમે કોણ છો ? કયા ગચ્છના છો ? તમારા ગુરુ કોણ છે ? પાઠમાં ક્યારથી આવો છો ?

‘પૂજ્યશ્રી ! મારું નામ છે : મુનિચન્દ્ર. મારા ગુરુજીનું નામ છે : આચાર્યશ્રી યશોભદ્રસૂરિજી. મારા ગચ્છનું નામ છે : વડગચ્છ. હું દસ દિવસથી પાઠમાં આવું છું. આપને પૂછ્યા વિના જ પાઠમાં બેસી ગયો તો ક્ષમા કરશો.’

‘બાલ મુનિવર... ! તમારા જેવાને હું પાઠ ન આપું તો કોને આપું ? મને પૂછ્યા વિના તમે પાઠમાં બેસી ગયા છતાં મને આનંદ થયો છે. આમેય હું મારું જ્ઞાન આપવા કોઈ પાત્રને શોધી જ રહ્યો હતો ત્યાં અચાનક જ તમે આવી ચઢ્યા. પણ મુનિવર ! તમે પુસ્તક ક્યાંથી મેળવ્યું ?

‘મારી પાસે પુસ્તક છે જ નહિ.’

‘પુસ્તક વિના જ બધું યાદ રાખ્યું ?’

‘આપની કૃપા...’

બાલ મુનિશ્રીની આવી પ્રચંડ મેઘા અને નમ્રતાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ જોઈ આચાર્યશ્રી તો રાજીરેડ થઈ ગયા. તેઓ તરત જ પાટ ઉપરથી નીચે ઊતરી તેમને ભેટી પડ્યા અને કહ્યું : ‘મહાત્મન્ ! તમે તો ધૂળમાં ઢંકાયેલા રત્ન છો. તમારા જેવા મેઘાવી વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત કરીને હું પણ ધન્ય બન્યો છું. હવે તમે અહીં જ રહો. મારે તમને ભણાવવા છે. મારું જ્ઞાન તમને આપીને મારે નિર્ભર થવું છે.’

‘પૂજ્યવર...’ અહીં અમારા માટે ઊતરવાની ખૂબ જ તકલીફ છે. આ તો માત્ર ચૈત્યપરિપાટી માટે જ આવ્યા છીએ. આપ જાણો જ છો કે અમે સંવેગી સાધુ છીએ. અમારા માટે ઊતરવાનો તો નિષેધ છે.’

‘મુનિવર... ! તમારી વાત સાચી છે. પણ એ અંગે હવે ચિંતા કરશો નહિ હું બધી વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ. તમે તમારા ગુરુજીને આ વાત જણાવશો.’

આચાર્યશ્રીની આવી કૃપા જોઈ બાલમુનિએ પોતાના ગુરુજીને વાત કરી. તેઓ પણ ત્યાં રહેવા સમ્મત થયા.

આચાર્યશ્રી શાન્તિસૂરિજીએ તેમને ટંકશાળની પાછળ શેઠ દોહડિના મકાનમાં ઊતરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. અને દરરોજ તેઓ પોતાનો ખાસ સમય કાઢીને બાલમુનિને ભણાવવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તેઓ છયે દર્શનના પારગામી બની ગયા.

બસ, ત્યારથી પાટણમાં સંવેગી સાધુઓને ઊતરવાની સુલભતા થવા લાગી.

પોતાનો જ્ઞાન-વારસો આપીને જાણે સંતુષ્ટ થયેલા આચાર્યશ્રી શાન્તિસૂરિજી ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં કાળધર્મ પામ્યા. (વિ.સં. ૧૦૯૬)

વાદિવેતાલ આચાર્યશ્રી શાન્તિસૂરિજીની પરમ કૃપાથી મુનિચન્દ્ર મુનિ પક્ષ મહાન વાદી બન્યા. તેમણે સાંભર (અજમેર પાસે) ના રાજા અર્જોરાજની સભામાં શૈવવાદીને હરાવ્યો અને દિગંબરવાદી ગુણચન્દ્રની સાથે રાજગચ્છીય આચાર્યશ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીના થયેલા વાદમાં તેઓશ્રીએ આ. શ્રીધર્મઘોષ સૂરિજીને સહાય કરી હતી અને દિગંબરવાદીને હરાવ્યો હતો. આમ તેમને અનેક વાદોમાં વિજય મેળવીને શાસનની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી.

મુનિચન્દ્ર મુનિની આવી અદ્ભુત યોગ્યતા જોઈ આચાર્યશ્રી નેમિચન્દ્રએ તેમને આચાર્યપદવીથી અલંકૃત કર્યા. (વિ.સં. ૧૧૨૮ થી ૧૧૩૮ ની વચ્ચેના ગાળામાં)

આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ પોતાના ગુરુભાઈઓ, આનંદમુનિ, દેવપ્રભ મુનિ, માનદેવ મુનિને આચાર્યપદવી આપી હતી તથા શિષ્યોમાં અજિતપ્રભ દેવ (વાદી દેવસૂરિજી) રત્નસિંહ, વગેરેને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા હતા.

★ પૂનમિયો ગચ્છ ★

વિ.સં. ૧૧૪૮માં એક શ્રાવકે, વાદી આચાર્યશ્રી ચન્દ્રપ્રભ જેવા મોટા આચાર્ય બિરાજમાન હોવા છતાં આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આથી ગુસ્સે ભરાયેલા આચાર્યશ્રી ચન્દ્રપ્રભે, સાધુઓ પ્રતિષ્ઠા ન કરાવી શકે, પૂનમના દિવસે પાખી પાળે વગેરે નવી પ્રરૂપણાવાળો ‘પૂનમિયો ગચ્છ’ ચલાવ્યો. ત્યારે આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ ‘આવસ્સય સત્તરી’ બનાવી સંઘને સન્માર્ગ દર્શન કરાવ્યું, આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમના પ્રશિષ્ય આચાર્યશ્રી મુનિભદ્રે (સં. ૧૪૧૦) શાન્તિનાથ મહાકાવ્યમાં કહ્યું છે.

“સમ્માર્ગ પ્રકટીચકાર ભગવાન્ યો જીવમૈત્રી શ્રયન્ ॥”

આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી ખંભાતથી નાગોર સુધીના પ્રદેશમાં વિચર્યા હતાં. તેમના પરિવારમાં ૫૦૦ સાધુઓ તથા અનેક સાધ્વીજી ભગવંતો હતા.

વિ.સં. ૧૧૭૮ કા. વ. ૫ પાટણ મુકામે તેઓ લગભગ ૧૦૦ વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસી બન્યા ત્યારે તેમના શિષ્ય વાદિદેવસૂરિજી આબુ પાસે અંબિકા દેવીની સૂચનાથી આઠ દિવસ અગાઉ હાજર થઈ ગયા હતા.

ગુરુવિરહથી હતપ્રભ બનેલા ઓધાર આંસુએ રડતા આચાર્યશ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ તે વખતે ગુરુવિરહવિલાપ, મુણિચંદસૂરિયુઈ વગેરે ગુરુ પ્રત્યે પોતાનો સમર્પણ ભાવ વ્યક્ત કરતા ગ્રંથો રચ્યા હતા.

આ આચાર્યશ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ દિગંબરવાદી કુમુદચન્દ્ર સહિત અનેક વાદીઓને જીતીને ગુરુનું નામ ઊજળું કર્યું હતું, અને શાસનનું ગૌરવ વધાર્યું હતું.

વિ.સં. ૧૧૭૬માં ‘પિંડ વિસોહી’ની ‘સુબોધા’ નામની ટીકામાં આચાર્યશ્રી યશોદેવસૂરિજીએ આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીને ‘શ્રુત હેમનિકષ’ કહ્યા છે એટલે કે તે યુગમાં આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી

શ્રુતની બાબતમાં સંઘમાં સીમાસ્તભ રૂપ હતા તે સમયનો સમગ્ર સંઘ આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીથી પ્રભાવિત હતો. અને શાસન-પ્રભાવનાના કાર્યો તેમની નિશ્રામાં કરતો હતો.

વિ.સં. ૧૨૮૪માં મહેન્દ્રસૂરિજીએ રચેલા ‘શતપદી’ નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી સાધુ નિમિત્તે બનાવેલી વસતિમાં રહેતા નહોતા. તેઓ વડગચ્છના હતા. તેઓ પોતાને ચૈત્યવાસીઓમાંથી નીકળેલા નહિ, પરંતુ પહેલેથી જ વસતિવાસી માનતા હતા. કેમ કે દેરાસર, પ્રતિમા, પોષાળ અને જૈનવંશો તો ચૈત્યવાસી પરંપરાના હતા.

આચાર્યશ્રી વિનયચન્દ્ર ‘મલ્લિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રશસ્તિમાં આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીને ‘સૈદ્ધાન્તિક’ તરીકે નવાજ્યા છે. તથા વિ.સં. ૧૩૮૪માં રચાયેલા ‘કલાવર્ણ ચરિય’માં પણ આચાર્યશ્રીને ‘સૈદ્ધાન્તિક’ કહ્યા છે.

ગુર્વાવલીમાં આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ “શ્રી મુનિચન્દ્રમુનીન્દ્રો વદાતુ ભદ્રાણિ સંઘાય” (ગુર્વાવલી શ્લોક-૭૨) એમ કહીને શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીની સ્તુતિ કરી છે.

બૃહદ્ગચ્છ પદ્ય ગુર્વાવલીમાં શ્રીમાલ નામના મુનિએ કહ્યું છે : “યશોભદ્રસૂરિજી અને નેમિચન્દ્રસૂરિજીની પાટે મુનિચન્દ્રસૂરિજી થયા. તેમનું બીજું નામ ચન્દ્રસૂરિ પણ જાણવા મળે છે. તેમનું નામ જ શાન્તિક મંત્ર મનાય છે.”

★ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગ્રન્થો ★

પૂ. આ. શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ ઘણા ગ્રન્થો રચેલા છે, તેમાંથી કેટલાકના નામ આ પ્રમાણે જાણવા મળે છે.

(૧) પ્રાભાતિક સ્તુતિ	શ્લોક-૮
(૨) અંગુલસત્તરિ (સ્વોપજા વૃત્તિ સહિત)	શ્લોક-૭૦
(૩) વણસ્સઈસત્તરિ	શ્લોક-૭૦
(૪) આવસ્સય સત્તરિ	શ્લોક-૭૦
(૫) ઉવએસ પંચાસિયા	શ્લોક-૫૦
(૬) મોક્ષોપદેશ પંચાશક	શ્લોક-૫૧
(૭) ઉવએસ પંચવીસિયા	શ્લોક-૨૫
(૮) હિયોવએસ	શ્લોક-૨૫
(૯) વિસયનિદા કુલયં	શ્લોક-૨૫
(૧૦) સામણ્ણ ગુણોવએસ	શ્લોક-૨૫
(૧૧) અણુસાસણંકુસં	શ્લોક-૨૫
(૧૨) ઉવએસામય (પહેલું કુલક)	શ્લોક-૩૨
(૧૩) ઉવએસામય (બીજું કુલક)	શ્લોક-૩૨

(૧૪) સોગહરોએસ	શ્લોક-૩૩
(૧૫) રચણત્તય કુલયં	
(૧૬) બારસ વયં	શ્લોક-૯૪
(બારસવય સંખેવો)	
(૧૭) કાલસયગં	શ્લોક-૧૦૦
(૧૮) તિત્થમાલાથયં	શ્લોક-૧૧૨
(૧૯) પર્યુષણા પર્વાવિચાર	શ્લોક-૧૨૫
(૨૦) ગાહાકોસો	શ્લોક-૩૦૪
(૨૧) પ્રશ્નાવલી	
(૨૨) સમ્મતુપાય વિહિ	શ્લોક-૨૯
(૨૩) સુહુમત્ય વિચારલવ	*શ્લોક-૧૫૦ (અપ્રાપ્ય)
(૨૪) હરિભદ્રસૂરિકૃત ઉપદેશપદ ટીકા	શ્લોક-૧૪૦૦૦

(આ ટીકા નાગોરમાં શરૂ કરી અને પાટણમાં વિ.સં. ૧૧૭૧માં પૂર્ણ કરી. આમાં તેઓશ્રીના શિષ્ય વાદિદેવસૂરિજીએ સહાયતા કરી હતી.

(૨૫) કર્મપ્રકૃતિ ટિપ્પન	શ્લોક-૧૯૫૦
(૨૬) હરિભદ્રસૂરિકૃત ધર્મબિંદુ પર ટીકા	શ્લોક-૩૦૦૦
(૨૭) હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિતવિસ્તરા પર પંજિકા	શ્લોક-૧૮૦૦
(૨૮) હરિભદ્રસૂરિકૃત અનેકાન્તજયપતાકાની ટીકા પર દીપિકા	
(૨૯) દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ પર વૃત્તિ (વિ.સં. ૧૧૬૮)	
(૩૦) શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન	શ્લોક-૧૦
(૩૧) કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન	શ્લોક-૧૦
(૩૨) મંડલ વિચાર શતક	

★ પૂ. આચાર્યશ્રીના જીવનને દર્શાવતા ગ્રન્થો ★

પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રબંધ ચિંતામણિ, પ્રબંધ કોશ, શાન્તિનાથ મહાકાવ્ય પ્રશસ્તિ, કલાવર્ધ ચરિત્ર પ્રશસ્તિ, બૃહદ્ગચ્છ ગુર્વાવલી, ગુરુવિરહ વિલાપ, મુણિચંદ્રસૂરિયુર્ધ, ગચ્છાચાર પયજ્ઞાની વિજયવિમલવીયા વૃત્તિની પ્રશસ્તિ, ગુર્વાવલી, તપાગચ્છ-પટ્ટાવલી વગેરે...

આવા મહાન આચાર્યશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીના ચરણોમાં ડબોઈ જૈન સંઘ શત-શત વંદન કરે છે...

દ.
પ.પૂ.આ.વિ.મુક્તિચંદ્રસૂરિ.મ.સા.
પ.પૂ.આ.વિ.મુનિચંદ્રસૂરિ.મ.સા.

તુજ વચનરાગ સુખસાગરે હું ઝીલું...

(વિવેચકીય-વચનસ્રોત)

યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્ પ્રતીમો ભવાદૃશાનાં પરમસ્વભાવમ્ ।

કુવાસનાપાશવિનાશનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય ॥

● પ્રભુવીરના એકેક વચનો ટંકશાલી કેમ ? શું અદ્ભુત રહસ્યો ભર્યા છે તેમાં ?

● ‘ઉપ્પન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા, ધુવેઈ વા’ એ માત્ર ત્રણ પદમાંથી જ સમસ્ત દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનું સર્જન કેવી રીતે થઈ ગયું ?

● પરમાત્માનું માત્ર એક જ વચન અનેક ભવ્યજીવોને સમ્યક્ત્વ, સર્વવિરતિ ને યાવત્ સિદ્ધિનું કારણ બની જાય એવું શી રીતે ?

● પ્રભુવીરના વચને, પોતાને પ્રકાંડ પંડિત માનનારા પણ ઈન્દ્રભૂતિ વગેરે અત્યંત વિનમ્રશીલ થઈને પરમાત્માની ચરણરજમાં જ અમૃતનો આસ્વાદ માણવા લાગ્યા ! એવું શું માહાત્મ્ય હશે, એ વાણીનું ?

તેનું એક માત્ર કારણ; વીતરાગ પરમાત્માની વાણીમાં ભળેલો ‘અનેકાંત’ છે !

અનેક દષ્ટિકોણો, અનેક અપેક્ષાઓ... દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના અનુસારે જુદા જુદા સ્વરૂપને ધારણ કરનાર તત્ત્વોની યથાર્થ પ્રરૂપણાઓ... ઉત્સર્ગ-અપવાદ, નિશ્ચય-વ્યવહાર, જ્ઞાન-ક્રિયા એ બધાનું ગૌણ-પ્રધાનભાવે નિરૂપણ - એ જ પરમાત્માની વાણીમાં ભળેલો અનેકાંત છે !

એકાંત એટલે કોઈપણ એક જ અંશે વસ્તુનો સ્વીકાર અને તે એકમાત્ર અંશની જ ગાઢ પકડ ! તે સિવાયના તમામ અંશોનો સર્વથા અપલાપ ને સર્વથા તિરસ્કાર ! યુક્તિપૂર્ણ પણ તે અંશોને કુયુક્તિઓ દ્વારા ખોટા ઠેરવવાના અધમતમ દષ્ટિકોણો !

આ એકાંત જ સંસારપ્રવાહનું પ્રબળ કારણ છે.

આવા અધમતમ એકાંતનું પણ જો કોઈ મૂળ કારણ કહીએ, તો એ છે અજ્ઞાન અને અભિનિવેશ !

આ બે દોષના કારણે, જીવ, પોતાની કુમાન્યતા બાંધે છે અને તેના આધારે કુપ્રવૃત્તિ કરે છે, તેનાથી કર્મબંધ અને પછી સંકલ્પ-વિકલ્પોની શૃંખલા સર્જી પરંપરાએ દુર્ગતિનો ભોગ બને છે..

જમાલી જેવા પરમાત્માના શિષ્ય પણ આ બે દોષના કારણે અનર્થની પરંપરાના ભાગી થઈ

ગયા..

સમવસરણ જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ નિર્જરાસ્થાનને પામીને પણ પાખંડીઓ મિથ્યામતના ભોગી થયા..

જે દર્શનથી અનંત આત્માઓએ પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું, તે દર્શનને પામીને પણ નિન્હવોએ પોતાની કુમાન્યતાનું સ્થિરીકરણ કર્યું..

કુલવાલક-ગોષ્ઠામાહિલ જેવા સમર્પણશિથિલ થયા ને મરીચિ-રજ્જસાધ્વી જેવા આચારશિથિલ થયા.. સાવધાચાર્ય જેવા પ્રરૂપણશિથિલ થયા, તો ગોશાલક-વરાહમિહિર જેવા ગુણાનુરાગશિથિલ થયા..

આ બધાનું મૂળ કારણ જોવા જઈએ, તો માત્ર બે જ દોષ નજરે ચડે છે : (૧) અજ્ઞાન, અને (૨) અભિનિવેશ ! આ બે દોષના કારણે ભવ્ય પુરુષોએ પણ સન્માર્ગ ભૂલી ઉન્માર્ગ તરફ દોડ મૂકી દીધી અને તેનું દારુણ પરિણામ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ છે..

સુગરકોટેડ પોઈઝન જેવા ભયાનક છે આ બે દોષો.. તેઓના સેવન વખતે તો એમ જ લાગે કે ‘હું સાચો છું, હું બરાબર છું.. મારું કરેલું બધું તથ્ય જ છે..’ પણ વિપાકની અપેક્ષાએ તો એ બંને દોષો આત્માના મારક જ પુરવાર થાય છે.

(૧) જ્ઞાની ગુરુભગવંતની પરતંત્રતાનો અભાવ.. શાસ્ત્રથી અપરિકર્મિત બુદ્ધિ.. આપમતિએ વસ્તુનિર્ણય કરવાનું દુઃસાહસ.. જ્ઞાનાવરણનો તીવ્ર ઉદય.. અને આ બધાના કારણે વાસ્તવિક તથ્ય શું છે ? એની અસમજણ એ જ ‘અજ્ઞાન’ છે..

(૨) પોતે બાંધેલી માન્યતા.. પોતે ધારેલા આત્મપરિણામો.. પોતે કહેલા વચનો.. પોતે કરેલી પ્રવૃત્તિ એ બધું જ સાચું ! પછી બીજી બાજુના યથાર્થ તર્કો કે દાખલા-દલીલો મળતા હોય, તો પણ એને ન જ સ્વીકારવું; ન જ માનવું - આવો આભિમાનિક આત્મપરિણામ એ જ ‘અભિનિવેશ’ છે..

વ્યક્તિ જ્યારે આ અજ્ઞાન-અભિમાનમાં આવે, ત્યારે તે તથ્યવિહીન વાતને પણ સત્ય ઠેરવવા પ્રયત્ન કરે છે ને પછી ‘મારું કહેલું સાચું થઈ’ એવો અભિમાન પુષ્ટ કરી મિથ્યા તોષને અનુભવે છે..

એકવાર પગથિયા બાજુથી ‘ઘડામ ધમ્’ કરતો જોરથી અવાજ આવ્યો.. ઘરમાંથી વહુ-દીકરીઓ ત્યાં ઊંચા શ્વાસે આવી પહોંચ્યા. જોયું તો દાદાજી પગથિયા ચડતા હતા.. તેઓએ દાદાજીને પૂછ્યું : ‘આટલો જોરથી અવાજ કેમ આવ્યો ? કંઈ થયું તો નથી ને ?’ દાદાજીએ કહ્યું : ‘ના, ના.. આ તો મારા કપડા પડી ગયા હતા..’ તેઓએ આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું : ‘કપડા પડ્યા એમાં આટલો મોટો અવાજ !?’ દાદાજીએ વાત વાળતાં કહ્યું કે, ‘એ કપડામાં હું પણ હતો !!’

આ છે અજ્ઞાન-અભિમાનમાં ઉન્મત્ત થયેલા માણસોની વાતો ! ‘હું પડી ગયો’ એ સત્ય હકીકતને અભિમાની માણસો બોલી શક્તા નથી ને ખોટી વાતોને સત્ય ઠેરવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમની આ કપટવૃત્તિ સજ્જન પુરુષો માટે તો હાસ્યાસ્પદ જ બની રહે !

નિન્હવવાદ પણ આ રીતે જ પ્રસિદ્ધ થયો છે ને ? કે ‘અમે જે સ્વીકાર્યું છે તે ખોટું કેવી રીતે હોઈ શકે ?’ એવું ગાઢ અભિમાન.. અને એ અભિમાનને પુષ્ટ કરવા વાહીયાત દાખલા-દલીલો.. તેની સામે અકાટ્ય અને સત્ય તર્કો રજૂ કરવામાં આવે, તો પણ તેનો ધરાઈ ઇન્કાર ! આ છે એકાંતવાદીઓની દયનીયસ્થિતિ...

એકાંતવાદીઓનો અભિગમ છે : ‘મારું એ સાચું’ જ્યારે અનેકાંતવાદીઓનો અભિગમ છે : ‘સાચું એ મારું’.. આ જ સ્યાદાદમય જિનશાસનની બલિહારી છે, ક્યાંય પોતાનો અહંકાર કે હઠામહ નહીં. જે યથાર્થ બીના છે, તેનો એક માત્ર મધ્યસ્થપરિણામે સરળ સ્વીકાર..

અષ્ટકપ્રકરણની વૃત્તિમાં આગ્રહી કોણ ને અનાગ્રહી કોણ ? એના સ્પષ્ટીકરણ વખતે પૂજ્ય જિનેશ્વરસૂરિ મહારાજે બહુ સરસ મજાની^૧ વાત કહી છે : “આગ્રહી માણસ, જ્યાં પોતાની બુદ્ધિ હોય ત્યાં યુક્તિઓ દોડાવે છે અને અનાગ્રહી માણસ, જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં બુદ્ધિનો વિનિવેશ કરે છે..”

એટલે જ તો વેદવિશારદ વિદ્વદ્વર્ય શ્રીહરિભદ્ર બ્રાહ્મણ પણ, યુક્તિપૂર્ણ એવા પ્રભુવીરના વચનને સમર્પિત થઈ ગયા અને તેથી જ તેમના શબ્દસૂરમાં સંવેદનનું ઝરણું ફૂટ્યું કે, “મને પ્રભુવીર પર પક્ષપાત કે કપિલાદિ પર દ્વેષ નથી, પણ જેનું વચન યુક્તિપૂર્ણ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ..”

શું હશે, આ અનેકાંતમય જિનશાસનમાં ? કે જેનાથી..

- પરમ તાર્કિકાગ્રણિ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજાને પણ આમાં જ તથ્ય દેખાયું.
- પૂજ્ય મલ્લવાદીસૂરિજી જેવા તર્કદિગ્ગજોને પણ આનું જ મૂલ્ય અંકાયું.
- હરિભદ્રસૂરિ-હેમચન્દ્રસૂરિ-યશોવિજયજી જેવા સેંકડો વિદ્વાનોને પણ આ જ સારભૂત છે - એવું

લાગ્યું..

મને લાગે છે કે તમામ આસ્તિક ધર્મોની સાધ્ય-ઉદ્દેશ્ય અવસ્થા છે - મોક્ષ-મુક્તિ, વીતરાગતા, રાગ-દ્વેષથી વિરહિત અવસ્થા, પરમસમભાવની પરાકાષ્ઠા..

પણ આ ઉદ્દેશ અને આ ઉદ્દેશને હાથવગું કરનાર ઉપાયસેવન એ બંને જેવું અનેકાંતમય જિનશાસનમાં જળવાઈ રહે છે, તેવું બીજે ક્યાંય જળવાતું નથી.. પછી તે દર્શન - બૌદ્ધ, વૈદિક કે બીજું કોઈપણ હોય !

પ્રશ્ન : પણ બીજા દર્શનમાં રહીને પણ કેટલાક આત્માઓ મોક્ષમાં ગયા છે, એવું તો શાસ્ત્રમાં પણ સંભળાય^૨ છે, એનું શું ?

ઉત્તર : તે આત્માઓ દ્રવ્યથી જ તે દર્શનમાં રહ્યા હોય છે, બાકી ભાવથી (=તે દર્શનની એકાંત માન્યતાઓને સ્વીકારવારૂપે) ત્યાં ભળેલા હોતા નથી.. ભાવથી તો તેઓ અનેકાંતમય જિનશાસનને જ વરેલા હોય છે અને એટલે જ તેઓ વીતરાગ બની શકે છે..

૧. આગ્રહી બત નિનીષતિ યુક્તિ, તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્યત્ર તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥

૨. ‘પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષો કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥’

૩. અનન્તરસિદ્ધના ૧૫ ભેદોમાંથી એક ભેદ છે : અન્યલિંગસિદ્ધ.. તેનો અર્થ એ કે, જૈનદર્શન સિવાયના લિંગમાં રહીને પણ સિદ્ધ થનારા ભવ્યાત્માઓ..

બાકી તો જ્યાં એકાંત, ત્યાં કોઈ એક અંશની જ પકડ રહે ને બીજા અંશને સમજવા પૂરતો પણ સમભાવ ન રહે ! તો પ્રશાંતવાહિતા ને વીતરાગતાની વાતો ક્યાં રહેવાની ? ખરેખર એકાંતવાદીઓની જે દુર્દશા છે, તે ભયાવહ અને ઐહિક-પારલૌકિક દુઃખોની શૃંખલાને વધારી નાંખનારી છે.

જે લોકો તે તે ધર્મ-નિયમ-સિદ્ધાંત-અવસ્થા વગેરેને દેશ-કાળ-પુરુષાદિને અનુરૂપ ન સમજી એકાંતે પકડી લે છે ને સર્વત્ર તેનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા મથામણ કરે છે, તેમની હાલત પેલા ‘ચમન’ જેવી થાય છે..

ચમન નામનો એક સુકલકડી માણસ, કસરત દ્વારા શરીરને ખડતલ બનાવવા અખાડામાં ગયો.. અખાડાનો માસ્ટર ૫૦ કીલો વજનની લોખંડની પ્લેટો લઈ કસરત કરી રહ્યો હતો.. એ માસ્ટરે ચમનને કહ્યું : ‘તમે આ અડધો કીલો વજનની પ્લેટ લઈ કસરત કરો..’ પેલા ચમનિયાએ રોષે ભરાઈને કહ્યું : ‘તમે આ ૫૦ કીલોવાળી લો છો, ને મને આવી હલકી લેવાની કહો છો.. નહીં, હું પણ ૫૦ કીલોવાળી પ્લેટ જ લઈશ..’ લીધી, ને પેચુટી ખસી ગઈ... પ્લેટ પગ પર પડી, પગ ભાંગી ગયો. હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યો. બે મહીને ઘરે આવ્યો. મિત્ર મળવા આવ્યો, પૂછ્યું : ‘તમે બે મહિના પહેલા કસરત ચાલુ કરવાના હતા.. એનું શું થયું ? કેટલા દિવસ ગયા ?’ એણે કહ્યું : ‘એક દિવસ અખાડામાં.. બાકીના દિવસ હોસ્પિટલમાં...’

તાત્પર્ય આ છે - ‘૫૦ કીલોવાળી પ્લેટથી શરીર પુષ્ટ થાય’ એ વાત સાચી; પણ કોને લઈને ? જે વરસોથી કસરત કરતો હોય, જેના હાથ-પગ-સાંધા મજબૂત થઈ ગયા હોય, તેને લઈને.. પણ પેલો ચમનિયો બધે એ વાત સત્ય ઠેરવવા, પોતા વિશે પણ એ જ વાત લાગુ પાડવા ગયો ! થયું શું ? એ જ કે શરીર પુષ્ટને બદલે ભ્રષ્ટ થઈ ગયું !

એટલે કોઈપણ બીના કઈ પરિસ્થિતિ-આદિને અનુરૂપ છે તે ખાસ સમજવું પડે અને એ સમજ અનેકાંતની ગરજ સારે છે.. અનેકાંતમાં, તે તે ધર્મો દેશાદિ-પરિસ્થિતિને અનુસારે, કોઈપણ રીતે બાધ ન આવે એ રીતે સમન્વિત કરાય છે.. આ જ અનેકાંતમય જિનશાસનક્રમનું ભવ્યભ્રમર-આકર્ષક સુરમ્ય મકરંદ છે.. અને એટલે જ તો મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ અનેકાંતમય શાસન પર નતમસ્તક થઈને ઉચ્ચાર કર્યો હતો કે -

“એક વચન ઝાલીને છાંડે, બીજાં લૌકિકનીતિ.

સકલ વચન નિજ ઠામે જોડે, એ લોકોત્તરનીતિ.”

(૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન ૮/૬)

જે એકાંતવાદમાં માત્ર કોઈ એક અંશને જ પકડી લેવાય છે ને તેથી જગતમાં બીજા અંશને લઈને જે વ્યવહારો પ્રવર્તે છે, તેને સમજવા ને ઉકેલવા અનેક સમસ્યાઓ શિરોભાર કરવી પડે છે..

માતા-પિતાનો એકનો એક દીકરો !

શરીરથી અત્યંત તંદુરસ્ત... પણ ભણવા-ગણવામાં સાવ જ નબળો !

શિક્ષકે ફરિયાદ કરતા કહ્યું : ‘તમારો દીકરો બહુ જ નબળો છે...’

ત્યારે પિતાએ આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું કે, ‘શરીર તો એનું એકદમ મજબૂત દેખાય છે ને ખાવા-પીવાનું પણ માંગ્યા કરતા બમણું અપાય છે, તે છતાં, તમે તેને નબળો કેમ કહો છો? એ જ સમજાતું નથી...’

વાત, એકાંત-અનેકાંતવાદની છે !

પિતા એકાંતવાદી હતા, તેમને દિકરામાં રહેલી તંદુરસ્તી જ દેખાતી હતી ને એટલે જ તેઓ શિક્ષકના અભિપ્રાયને સમજવામાં થાપ ખાઈ જતા હતા. પણ માતા હતી, અનેકાંતવાદી ! તેણે પછી પતિને સમજાવ્યું કે, ‘શરીરની અપેક્ષાએ તંદુરસ્ત પણ દીકરો ભણવાની અપેક્ષાએ તો નાદુરસ્ત જ કહેવાય...’

આ છે અનેકાંતવાદની અનેક અપેક્ષાઓ સમજવાની અને એ મુજબ વ્યવહારોના નિર્વાહ કરવાની આગવી કળા ! આવા અવ્વલ અનેકાંતના ચરણોમાં મસ્તક ઝુક્યા વિના ન રહે..

ખરેખર સ્યાદાદ-અનેકાંતવાદના આવા બે-ચાર ગુણો નહીં, પણ અનંત-અનંત ગુણો છે.. જય હો, આવા અનંત - અનંત ગુણમય જિનશાસનનો ! તેનાં બેજોડ માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા તો બૃહસ્પતિ પણ અસમર્થ છે..

પણ આશ્ચર્ય એ સર્જ્યું કે, એકાંતવાદી-નિન્દવો-કુતીર્થિકોને એ અનંતગુણસંપન્ન અનેકાંત પણ ખારો ને દોષગ્રસિત લાગે છે ! પણ તેમાં દોષ કોનો ? અનેકાંતવાદનો ? ના, ના. હરગિઝ નહીં.. દોષ તો તેઓમાં જ રહેલી કુમાન્યતા અને એકાંત પક્કડનો છે !

જેજસ્વી પણ સૂર્ય ધ્રુવડને અણગમતો લાગે, તેમાં દોષ કોનો ? સૂર્યનો ? ના, ધ્રુવડમાં પડેલા તિમિર-અનુરાગરૂપ તામસી દોષનો જ !

સફેદરંગી શંખ પણ કમળાના દર્દને પીળો દેખાય, તો તેમાં દોષ કોનો ? શંખનો ? નહીં, નહીં.. એ તો એ દર્દમાં જ રહેલા પીળીયા નામના વિપર્યયદર્શક રોગનો !

કીમતી સોનું પણ મુરખને પીત્તડ લાગે, તો તેમાં દોષ કોનો ? સોનાનો ? ના, ના. દોષ તો એ વ્યક્તિમાં જ રહેલી અસમજનો છે..

વાત આ છે - એકાંતવાદીઓમાં ખોટી પક્કડ, હઠાગ્રહ, તીવ્ર અભિનિવેશ, દુર્બુદ્ધિ વગેરે રહ્યા છે અને એટલે જ તેઓને અનેકાંત પણ અશુદ્ધ ભાસે છે..

બાકી હકીકતમાં તો અનેકાંત સો ટચના સોના જેવો સત્ય અને તર્કશુદ્ધ છે.. તેમાં કલંકનો અંશમાત્ર પણ અવકાશ નથી.. કષ-છેદ-તાપ એ ત્રણે પરીક્ષાથી તે ઉત્તીર્ણ છે. આવી ઉચ્ચતમ ક્વોલિટી વિશ્વના બીજા કોઈપણ ધર્મોમાં ન મળે.. એટલે જ તો પૂર્વના મહાપુરુષોની એ માંગણી હતી કે, ‘ભવોભવ તુજ શાસન મળો..’

ખરેખર અનેકાંતમય જિનશાસન મળ્યા પછી, પરમાનંદમાં પરોવાઈ ગયેલું મન પ્રભુ વીરવચન પર ફિદા ફિદા થયા વિના ન રહે ! એના એકેક ગુણો વિચારતા હૈયું અહોભાવથી છલકાઈ ઉઠે અને એક સંવેદના સહજ સર થઈ પડે કે -

‘હે વીતરાગ પ્રભુ !

જો આપશ્રીનું વચન પણ આવું અવ્વલ હોય,

તો પરમ સામ્યની પરાકાષ્ઠા રૂપ

આપશ્રીનું સ્વરૂપ તો કેવું બેજોડ હશે...!"

ધન્ય ધન્ય પ્રભુવીરનું શાસન... ધન્ય ધન્ય પ્રભુવીર...!

વાસ્તવમાં પ્રભુ અને પ્રભુનું અનેકાંતમય વચન મળ્યા પછી, દુઃખનું અંશમાત્ર પણ અસ્તિત્વ રહે જ નહીં.. સર્વાંશે સુખમાત્રની જ લાગણી અનુભવાયા કરે અને સુકૃતોના સર્જનની જે શૃંખલા સર્જાય તે પણ સીમાતીત હોય છે.. એટલે જ તો મહોપાધ્યાયજી મહારાજનો સંગીતમય હૃદયસૂર હતો કે -

“ઋષભ જિનરાજ મુજ આજ દિન અતિ ભલો ગુણનીલો જેણે તુજ નયન દીઠો..

દુઃખ ટળ્યા, સુખ મળ્યા, સ્વામી તુજ નીરખતાં સુકૃત સંચય હુઓ, પાપ નીઠો.....”

અરે ! અનેકાંતનો એક અમૃત ઘૂંટડો પીધા પછી, પેલા મિથ્યાત્વીઓના કડવા ઝેર લીમડાનું આકર્ષણ કોને રહે ? આકંઠ ખીર પીધેલા બાળકને શું કડવા કરીયાતાનું આકર્ષણ રહી શકે ? ન જ રહે... આ જ વાતનું આલેખન^૧ માર્ગશુદ્ધિ નામના ગ્રંથમાં કર્યું છે -

“ખરેખર સ્યાદ્વાદના આસ્વાદમાં પર જીવોને, બીજના મતો વિરસ લાગે છે.. શું આંબાની કળીને ભજનારો મોર, લીમડાના ઝાડ પર આનંદ અનુભવી શકે ?”

આપણા જીવનમાં પણ અનેકાંતનું અમૃત અવતરી જાય, તો એકાંતવાદના કોલાહલો, કલહ-કષાયનાં કંકાસો, કોર્ટ-કેસની કારમી કળતરો.....એ બધું ક્યાંથી રહે ?

આ અનેકાંતને વાગોળવાનો ને તેના પરિશીલનનો એક સુરમ્ય ઉપાય રજુ કર્યો છે, પૂજ્ય તર્કમતંગજ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ !

❧ ‘અનેકાંતજયપતાકા’ એનું અન્વર્થ નામ ! જેણે અનેકાંતનો વિજયધ્વજ વિશ્વમાં ચોમેર ફરકતો કરીને જિનશાસનનો જયજયકાર ફેલાવ્યો છે..

❧ પ્રસ્તુત ગ્રંથના હાર્દ-રહસ્ય અને ઐદંપર્યને સમજવા, કોઈક અજ્ઞાત પૂર્વમહર્ષિએ એક સુરમ્ય વ્યાખ્યાનું સર્જન કર્યું.^૨ જેનું નામ છે ‘ભાવાર્થમાત્રવેદની’ ! મૂળગ્રંથના પ્રતીકોને લઈને તેના રહસ્યોને ઉઘાડવા કુંચિકાનું કામ કરે છે આ !

❧ વ્યાખ્યા પણ એટલી જ ક્લિષ્ટ.. તેની કેટલીક પંક્તિ બેસાડવા તો લોહી-પાણી એક કરવા પડે ! પણ આ સમસ્યાનું સુધેરું સમાધાન આપવા, પરમપૂજ્ય પ્રસિદ્ધટિષ્ઠપણકાર મુનિચન્દ્રસૂરિમહારાજે

૧. “સ્યાદ્વાદાસ્વાદપરાઃ, પ્રતિયન્તિ હિ પરમતાનિ વિરસાનિ ।

નહિ માકન્દમુકુલભુગ્, નન્દતિ પિચુમન્દતરુષુ પિકઃ ॥” - શ્લો. ૩

૨. આ વ્યાખ્યા પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જ બનાવી છે, અર્થાત્ સ્વોપજ છે, એવું અત્યાર સુધીના વિદ્વાનો વડે મનાતું આવ્યું છે. પણ ગ્રંથનું સંપાદન-અનુવાદ-સંશોધન કરતાં, કેટલાક સંદર્ભો ને તર્કોથી અમને જણાઈ રહ્યું છે કે, આ વ્યાખ્યાના રચયિતા કોઈ જુદા જ પૂર્વમહર્ષિ હોવા જોઈએ.. આ વાતને રજુ કરતો લેખ : ‘વ્યાખ્યા સ્વોપજ કે અન્યકર્તૃક’ એ વિદ્વાનો વાંચે એવી વિનમ્ર વિજ્ઞપ્તિ.. અમને જે જણાયું, તે અમે જણાવ્યું છે.. તેનો નિર્ણય, ગીતાર્થ-બહુશ્રુત-માત્સર્યરહિત જીવો કરે..

વ્યાખ્યાની કેટલીક કિલ્લે પંક્તિઓ પર સરળ-સુગમ-સુંદર વિવરણનું નિર્માણ કર્યું.. જેનું નામ છે ‘અનેકાંતજયપતાકા-ઉદ્યોતદીપિકા’ અને એનાથી અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે, એ ‘મહાપુરુષે !

❧ વ્યાખ્યા-વિવરણના પદાર્થોને સાથે લઈને અનેકાંતજયપતાકાના હાઈને, ગુજરાતી ભાષામાં સરળ શબ્દદેહ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન એટલે ગુજરાતી ભાવાનુવાદનું નિર્માણ ! જેનું નામ છે ‘અનેકાંતરશ્મિ’ ! અર્થાત્ અનેકાંતજયપતાકાના પદાર્થો વિશે પ્રકાશ પાથરવા રશ્મિસમી (=કિરણસમી) બનનારી ગુર્જરવૃત્તિ...

★ ગ્રંથની રૂપરેખા ★

ગ્રંથના મુખ્ય પાંચ વિષયો છે :

- (૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ..
- (૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ..
- (૩) સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ..
- (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય અનેકાંતવાદ..
- (૫) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ..

પ્રસ્તુત ગ્રંથ, ૬ અધિકારમાં વિભાજિત છે..

તેમાં પહેલા અધિકારમાં ઉપરોક્ત પાંચે વિષયોનો પૂર્વપક્ષ મૂક્યો છે અને પછી ઉત્તરપક્ષગ્રંથ શરૂ કરી પહેલા વિષયનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ કર્યું છે.. બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધિકારમાં અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વિષયનું સુવિશદ વર્ણન છે.. વચ્ચે પાંચમા અધિકારમાં પ્રસંગોપાત્ બાહ્યાર્થસિદ્ધિનું સુવિસ્તૃત આલેખન છે.. અને છેલ્લે છઠ્ઠા અધિકારમાં પાંચમા વિષયનું સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ છે..

પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પાંચ ભાગ છે, તેમાં પહેલા ભાગમાં બે અધિકાર ને બાકીના ભાગોમાં એકેક અધિકાર.. એમ કુલ ૫ ભાગમાં ૬ અધિકારનું વિભાજન કર્યું છે..

❧ પ્રસ્તુત ગ્રંથની શૈલી જ ખૂબ જ અર્થગંભીર છે, થોડા જ શબ્દોમાં વિપુલ પદાર્થોનો રસથાળ ભર્યો છે..

❧ એક હેતુને સિદ્ધ કરવા બીજો હેતુ.. બીજા હેતુને સિદ્ધ કરવા પાછો ત્રીજો હેતુ.. આ રીતે હેતુશૃંખલા દ્વારા પદાર્થોનું તર્કપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ...

❧ લૌકિક ન્યાયો ને દાખલાઓ દ્વારા પદાર્થને સમજાવવાના સુરમ્ય ઉપાયનો આદર...

❧ ગદ્ય ગ્રંથમાં પણ કેટલાક વિષયોને શ્લોકરૂપે ગૂંથીને ગદ્ય-પદ્યનો સુભગ સમન્વય..

૧. ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાનું જીવન કવન, પ.પૂ. વિદ્વદ્વર્ધ આ.ભ.શ્રી મુનિયન્દ્રસૂરિ મહારાજે આલેખ્યું છે (‘એક વીર પુરુષ’ લેખ) અને વિવરણકારશ્રી મુનિયન્દ્રસૂરિ મહારાજાનું જીવનકવન પ.પૂ. પં.પ્ર. વિદ્વદ્વર્ધ શ્રી મુક્તિયન્દ્ર-મુનિયન્દ્ર મહારાજે આલેખ્યું છે (‘બજે મધુર બંસરી’ લેખ) તે જિજ્ઞાસુઓને જોઈ લેવા ભલામણ..

જે તે તે એકાંત માન્યતાઓને પૂર્વપક્ષરૂપે રજુ કરીને તેઓનું તર્કશઃ નિરાકરણ અને સચોટ યુક્તિઓ દ્વારા એકાંતની નિર્બાધ સ્થાપના.. આ રીતે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ રજુ કરવાની આગવી કળા.. અને કેટલાક ઉત્તરપક્ષો તો ૧૦૦-૧૫૦ પાના જેટલા સુવિસ્તૃત..

જે 'પૂર્વગુરુભિરાચરિતે અનિન્દ્યે માર્ગે પ્રવર્તિતવ્યમ્', 'શક્ત્યનુરૂપમુપાયઃ', 'જિનવચનશ્રવણાન્નઃ શક્તિઃ', 'મુચ્યતામભિનિવેશવૈશસમ્', 'આદાય યુક્તિપ્રદીપં તિરસ્કૃત્ય સ્વદર્શનાભિનિવેશતિમિરં નિભાલ્યતામેતત્', 'પરિત્યજ્યતામસદ્ભિનિવેશઃ'.. એવા અર્થપ્રચુર જીવનસ્પર્શી અનેક સુવાક્યો..

જે શરૂઆતમાં અને છેલ્લે ૧૦-૧૦ શ્લોકો દ્વારા, નિર્વિઘ્નતા અને અવ્યુચ્છિન્નિ માટે પરમમંગલ..

જે જ્ઞાન, આવરણકર્મ, તપ, ધ્યાન, મોક્ષ વગેરે અનેક પદાર્થોનાં સ્વરૂપનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ.. અને તેઓની સાબિતી માટેના અકાટ્ય તર્કો..

જે પૂર્વપક્ષીએ કલ્પેલી માન્યતા પ્રમાણે જ પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંતનો બાધ... વગેરે અવનવી યુક્તિઓ દ્વારા એકાંતવાદીઓના એકાંતનો અપલાપ..

જે ક્યારેક-ક્યારેક જે શબ્દો ને જે પંક્તિઓને લઈને એકાંતવાદીઓએ પૂર્વપક્ષ રજુ કર્યો હતો, તે શબ્દો ને તે પંક્તિઓને જ અનેકાંતમાં ફેરવીને ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા તેમની જ માન્યતાનો આશ્ચર્યસર્જક અપલાપ કરાયો છે.

આવી સેંકડો અદ્ભુત વિશેષતાઓથી સભર આ ગ્રંથરત્ન છે અને તેના કારણે આ ગ્રંથરત્ન જાત્યરત્નની જેમ સર્વત્ર પ્રસરતા પ્રકાશવાળો છે..

દાર્શનિક જૈનન્યાયની શિરમોર ગણાતી આવી મહાન કૃતિને સરળ-શબ્દદેહ આપી ગુજરાતી ભાષામાં રજુ કરવી એ ખરેખર દુઃસાધ્ય જ સિદ્ધિ છે ને મારા જેવાનું તો એ સિદ્ધિ હાંસલ કરવાનું સામર્થ્ય નથી જ નથી..

પણ ઉપકારી કોને કહેવાય? અસંભવને પણ સંભવ બનાવી દે.. વિવેચન મેં નથી લખ્યું; પણ મારા દ્વારા લખાઈ ગયું છે.. લખનાર તો છે, એ પરમોપકારી મહાપુરુષો ! હું તો એક માત્ર વચલો વ્યાપાર છું...

એ ઉપકારીઓએ મારા પર જે અનહદ ઉપકાર કર્યો છે, તેનું વર્ણન મેં 'ઉપકારવૃષ્ટિ' નામના સ્વતંત્ર લેખમાં કર્યું છે, અચૂક વાંચજો એ લેખને..

હું તો એક બાળક છું; તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ તો એ ઉપકારીરૂપ માતૃત્વ પર આધારિત રહ્યો છે.. આજે એ ઉપકારીઓની અનવરત ઉપકારપરંપરાનું અશ્રુપૂર્ણનેત્રે સ્મરણ કરીને જણાવું છું કે, 'આ ગુજરાતી અનુવાદમાં જે કંઈ સારું દેખાય, તેમાં એ મહાપુરુષોનો જ અનુગ્રહ સમજજો.'

એ મહાપુરુષોના અનુગ્રહથી હું અનેકાંતના અધ્યયનમાં જોડાયો ને ક્ષયોપશમાનુસાર એના યત્તિકિદ્ધ રસાસ્વાદ દ્વારા પ્રભુવીરના શાસનને સ્પર્શી શક્યો - એનાથી જીવનમાં ધન્યતાને અનુભવી રહ્યો છું...

છેલ્લે એક જ વિજાપ્તિ કરું છું કે : હું પણ વિષય-કષાયરૂપ અનાદિ શત્રુ પર વિજય મેળવીને, ક્ષપક-શ્રેણીરૂપ વિજયપતાકા ફરકાવા દ્વારા, પરમપદરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્યનો ભોક્તા બનું - એવા મને આશીર્વાદ આપજો..

પ્રસ્તાવનામાં ને ગ્રંથના વિવેચનમાં જિનાજાવિરુદ્ધ અને ગ્રંથકારશ્રીના આશયબાહ્ય જે કંઈ પણ મેં અજ્ઞાનવશાત્ લખ્યું હોય, તેનું હું અંતઃકરણપૂર્વક ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્ માંગુ છું... બહુશ્રુતો યોગ્ય સુધારો જણાવી મને મારી ભૂલ બતાવે એવી વિનમ્ર વિજાપ્તિ સાથે વિરમું છું..

શ્રીવર્ધમાન શ્વે.મૂ. જૈન સંઘ, ઉસ્માનપુરા
અમદાવાદ.. ભા.સુ. પૂર્ણિમા
વિ.સં. ૨૦૬૮ ધર્મચક્રતપપૂર્ણાહુતિસમારોહદિન

કૃપાકાંક્ષી
પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયધોષ-જિતેન્દ્ર
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિ ચરણલવ
મુનિ યશરત્નવિજય...

કૃપાદષ્ટિ... ઉપકારવૃષ્ટિ... જીવનસૃષ્ટિ...

મારી નાનકડી બુદ્ધિ ! નાનકડો ક્ષયોપશમ !
અને પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ.નો ઉચ્ચતમ દાર્શનિક ગ્રંથ ! અને તેના પર વિવેચન !
બરેબર ફૂટપટ્ટીથી આકાશ માપવાની ચેષ્ટા હતી. મારું સામર્થ્ય જ નથી કે આવું વિરાટ કાર્ય હું
સ્પર્શી શકું..

પણ જો...

- સુવર્ણરસના પ્રભાવથી તાંબુ પણ સોનું બની જતું હોય..
- રામના નામથી પથ્થર પણ તરી જતો હોય..
- ફટકડીના પ્રભાવથી મેલું પણ પાણી નિર્મલ અને શુદ્ધ બની જતું હોય..
- વિદ્યાના પ્રભાવથી વામન પણ વિરાટ બની જતો હોય..
- સૂર્યના પ્રભાવથી મંદ આંખવાળો પણ યથાર્થ જોઈ શકતો હોય..

તો સરસ્વતીસમાન એ ઉપકારીઓના પ્રભાવથી મૂર્ખ પણ હું લખી શકું એમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય
નથી.. એ તમામ સામર્થ્ય-પ્રભાવ, ગુરુભગવંતો, સહવર્તીઓ અને ઉપકારીઓનો છે, એ નિશ્ચિત વાત
છે.

તે બધાની ઋણસ્મૃતિનો અવસર ઉપસ્થિત થયો છે, તેમનો જે ઉપકાર મારા પર થયો છે, તે
હકીકતમાં વર્ણનાતીત છે.. તે છતાં, આંશિક શબ્દદેહ આપી તેને હું વ્યક્ત કરવા ઇચ્છું છું...

જ્ઞ પ. પૂ. કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત, સિદ્ધાંતમહોદયિ આ.ભ. શ્રી વિ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
મેવાડદેશોદ્ધારક, ૪૦૦ અઠમના ભીષ્મતપસ્વી પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આ
ત્રણે ગુરુભગવંતોની અનવરત દિવ્ય કૃપાવર્ષા..

જ્ઞ સિદ્ધાંતદિવાકર, સુવિશાળગચ્છાધિપતિ, આગમહાર્દમર્મજ્ઞ પ. પૂ.આ.ભ. શ્રી વિ.

જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ... જેઓશ્રીની અનેકાંતમય હિતશિક્ષાઓથી જીવન ધન્ય બનાવી
શક્યો...તે પાવત્ જયપતાકા ગ્રંથ પરનો ગુર્જરઘોષ હું કરી શક્યો..

શાસ્ત્રસાપેક્ષ જીવનસંવ્યવહારકુશળ, ૩૨૦ દીક્ષાદાનેશ્વરી, ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી ગુરુમૈયા પ.પૂ.આ.ભ. ગુરુદેવશ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા..

જે ગુરુભગવંતશ્રીની

(૧) અનવરત વૈરાગ્યમય વાચનાઓથી સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ.

(૨) સુંદર માર્ગદર્શનથી સમ્યગ્ જ્ઞાનની શુદ્ધિ... અને

(૩) શુદ્ધ આચારપ્રરૂપકપણાને કારણે સમ્યક્ ચારિત્રની શુદ્ધિ...

એમ રત્નત્રયની શુદ્ધિનો આંશિક સ્પર્શ હું અનુભવી શક્યો અને પામર એવા પણ મને પ્રવજ્યા આપીને જેઓશ્રીએ પરમ અનુગ્રહ કરી ભવનિસ્તાર કર્યો, તે ગુરુભગવંતના ચરણોમાં સાદર-સહૃદય વંદનાવલી...

નિખાલસતાનીરૂપિ, મારા પરમ પાવરહાઉસ સમાન, પ.પૂ. પ્રવચનપ્રભાવક ષડ્દર્શનનિષ્ણાત આ ગુરુદેવશ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

○ જેઓશ્રી, દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી માંડીને અત્યાર સુધી અનવરત ગ્રહણ-આસેવન શિક્ષાનું અર્પણ કરી રહ્યા છે..

○ વાત્સલ્ય આપીને મારા ગુણવિકાસને વેગવંત બનાવી રહ્યા છે..

○ ‘ખુમારી સાથે જીવન જીવવું’ ‘કોઈપણ કામ ઈચ્છાપૂર્વક કરવામાં થાક ન લાગે’ ‘સાચો શિષ્ય જ સાચો ગુરુ બની શકે’ ‘એક અપ્રશંસિત કૃત્ય, હજારો સદ્કૃત્યને બાળી નાંખે’ ‘અવસરોચિત હિત-મિત-પથ્ય વાક્ય સત્ય બને’ ‘વસ્તુનો ઉપયોગ એ જ વસ્તુની કિંમત છે’... એવા તો જેમના સેંકડો હિતવાક્યો, પરમપંથ તરફની પ્રગતિ માટે પાથેયરૂપે પુરવાર થયા છે..

○ પૂજ્ય ગુરુદેવના અનંત-અનંત ઉપકારોમાંથી કેટલાક જીવનસ્પર્શી ઉપકારોના સ્મરણથી, આંખ અશ્રુપૂર્ણ થયા વિના ન રહે... એ ગુરુભગવંતના ચરણોમાં કરોડો-કરોડો નતમસ્તક વંદન...

પ. પૂ. શ્રુત-અજોડઉપાસક આ.ભ. શ્રી વિ. મુનિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.એ. ‘હરિભદ્રસૂરિ’ મ.સા.નું જીવનકવન સુરમ્ય રીતે લખી આપીને, પ્રવચનપ્રભાવક પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી વિ. અજીતશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.એ રોચકશૈલીમાં અનુપ્રેક્ષાપૂર્ણ સુંદર ગુજરાતી-પ્રસ્તાવના લખી આપીને, ઇતિહાસવેત્તા પ.પૂ.પં.પ્ર.શ્રી મુક્તિચન્દ્ર-મુનિચન્દ્રવિજયજી મ.સા.એ ‘વિવરણકાર પૂ. મુનિચન્દ્રસૂરિ’ મ.સા.નું જીવનકવન રસપ્રચુર શૈલીમાં લખી આપીને અને લઘુયશોવિજયજી પ.પૂ.પં.પ્ર. શ્રી યશોવિજયજી મ.સા.એ વિદ્વદ્ભોગ્ય શૈલીમાં સૌષ્ઠવપૂર્ણ સંસ્કૃત-પ્રસ્તાવના લખી આપીને મારા પર સુંદર અનુગ્રહ કર્યો છે. તે ઉપકારીઓનો નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર અવિસ્મરણીય છે...

શ્રુતારામૈકમનસ્વી, પ્રવરસંશોધક, વિદ્વદ્દરેણ્ય-ઉપકારીવર્ય પ.પૂ.મુ.શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજા જેઓશ્રીએ પ્રસ્તુત અનુવાદનું સૂક્ષ્મેક્ષિકાપૂર્વક સાઘંત સંશોધન કરી અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.

○ અનુવાદક્ષેત્રે પદાર્પણના પ્રથમ દિવસથી જ જેઓશ્રીનું સુંદર અને લક્ષ્યબદ્ધ માર્ગદર્શન મળ્યું.

○ ગ્રંથસંશોધનના વિશાળકાર્યમાં અનેક પ્રશ્નપરંપરાની શૃંખલા વખતે પણ જેઓશ્રીએ ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહ સાથે પ્રતિસાદ આપ્યો...

○ ‘નાહિંમત ના થવું’ ‘ધીરતાથી કાર્ય કરવામાં સફળતા મળે જ’ ‘ટીકાકારથી ડરવું, ટીકાખોરથી નહીં’ એવા અનેક લાગણીસભર આત્મીયવાક્યો, મને અનુવાદ વગેરે ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહવર્ધક થયા છે..

○ અનેક ક્લિષ્ટ સ્થળોનું રહસ્યોદ્ઘાટન.. યથાર્થ પદાર્થસંગતિ.. શુદ્ધપાઠોની કલ્પનાનું દિશાસૂચન.. તર્કપરિકર્મિત મતિથી ભૂલોનું પરિમાર્જન.. એવા બેજોડ ઉપકારો નિઃસ્વાર્થભાવે કર્યા છે.

એ મહાપુરુષો ! અનંત અનંત વંદન, એ મહાપુરુષના પવિત્ર ચરણોમાં...!

જ્ઞ શ્રુતાચારસંપન્ન, દાક્ષિણ્યતાસભર, વિદ્વદ્વરેણ્ય-વિદ્યાગુરુવર્ય પ.પૂ.મુ.શ્રી સૌમ્યાંગરત્ન વિજયજી મહારાજા... જેઓશ્રીની સતત સહાયનો સદ્ભાગી હું હરહંમેશ બન્યો રહ્યો છું..

○ પ્રવજયાના શરૂઆતના વરસથી લઈને સ્નેહસભર સારસંભાળ રાખીને જેમણે મને તૈયાર કર્યો...

○ સાધુક્રિયાથી લઈને સન્મતિર્ક સુધીના અધ્યયન દરમ્યાન, સહાધ્યાય-અધ્યાપનરૂપે જેઓશ્રીએ મારા પર સીમાતીત અનુગ્રહ કર્યો છે..

○ ‘તમે લખો, બાકીનું હું સંભાળી લઈશ’ એવી એકમાત્ર હૂંફ આપીને, સર્જન વગેરે કાર્યોમાં જેમણે વિશિષ્ટ સહાય આપી છે.. જેમના વિના અત્યારની સિદ્ધિ હું હાંસલ ન કરી શક્યો હોત...

○ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સાધનત્ત બીજું પ્રૂફ જોઈને અને શુદ્ધપાઠોને ગોતવા હસ્તપ્રતોની અનેકવાર સફર કરીને જેમણે નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર કર્યો છે.

તે વિદ્યાગુરુવર્યના પવિત્ર ચરણોમાં શ્રદ્ધાપૂર્ણ સંવેદનાસહ નતમસ્તક વંદન...

જ્ઞ પ.પૂ.મુનિરાજ શ્રી હર્ષરત્નવિજયજી, ચિરંતનરત્નવિજયજી, જીતરત્નવિજયજી, મોક્ષાંગરત્નવિજયજી, જિનપ્રેમવિજયજી, દેવરત્નવિજયજી, પૂર્ણરત્નવિજયજી, નીતિરત્નવિજયજી, સમર્પિતરત્નવિજયજી, પંડિતવર્ય કલ્યાણભાઈ-સંતોષભાઈ-રસિકભાઈ-સંજયભાઈ-ભાવેશભાઈ - આ બધા વિદ્યાપાઠકોએ મને નિઃસ્વાર્થ અધ્યાપન કરાવીને બેજોડ અનુગ્રહ કર્યો છે.. તે બધાને હું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું..

જ્ઞ પ.પૂ.મુનિ શ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજા (પિતા મ.સા.).. જેઓશ્રીએ સંસારીપણામાં મને સંસ્કારવાસિત કર્યો અને સંયમજીવનમાં ને સર્જન વગેરે કાર્યોમાં જેઓ અનેક રીતે સહાયક થયા છે ને જેમણે પૂષ્કળ ભોગ આપ્યો છે, તે પરમોપકારીના પવિત્ર ચરણોમાં સાદર-સહૃદય વંદનાવલી...

જ્ઞ પ.પૂ.મુનિશ્રી તીર્થેશરત્નવિજયજી, રમ્યાંગરત્નવિજયજી, ત્રિભુવનરત્નવિજયજી, રૂપાતીત-વિજયજી, હિતાર્થરત્નવિજયજી, નિરાગરત્નવિજયજી તત્ત્વરત્ન-જ્ઞાનરત્નવિજયજી, મંત્રસિદ્ધિવિજયજી, ત્રિપટીરત્નવિજયજી, શ્રમણ-સંવેગકીર્તિવિજયજી, પાવનરત્નવિજયજી વગેરે અનેક આત્મીયમુનિવરો મને અનેક રીતે અનંતર-પરંપર સહાયક થયા છે, તે બધાને હું આત્મીયભાવે યાદ કરું છું..

જ્ઞ જેઓશ્રીએ મારા સુવિહિતજીવને ઘડવા શિલ્પીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, તે તમામ સહવર્તીઓને

મારા શતશઃ વંદન..

જી પ.પૂ. પ્રવર્તિની શિષ્યાઓના ગુરુમાતા સા. શ્રી પુણ્યરેખાશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યવર્યા સરજસ્વભાવી પ.પૂ.સા. શ્રી સૌમ્યરેખાશ્રીજી મ.સા.ના વિનેયશિષ્યા, પ.પૂ.સા. શ્રી નિરૂપમરેખાશ્રીજી (બા.મ.સા.) અને પ.પૂ.સા. શ્રી ધન્યરેખાશ્રીજી (બેન મ.સા.) આ બંને ઉપકારીઓ, મારા સંસારી-સંયમી ઉભયજીવનમાં સંસ્કારપૂરક ને પ્રાણપૂરક પુરવાર થયા છે... તેમણે કરેલા અનંત ઉપકારોને હું કૃતજ્ઞભાવે યાદ કરું છું...

ગ્રંથનો અનુવાદ કરતી વખતે મને બે અનુભવ અનેકવાર થયા : ગ્રંથની આગળની અઘરી પંક્તિઓ જોતાં ચિંતા થતી કે શી રીતે આ પંક્તિઓ બેસાડીશ ? અને લખાયેલો અનુવાદ જોતાં આશ્ચર્ય થતું કે શી રીતે મારાથી લખાઈ ગયું ?

આ બંને પ્રશ્નોનું સમાધાન વિચારતાં, એક લાગણીશીલ કારણ નજરે દેખાયું.. તે એ કે ઉપકારી દ્વારા થયેલાં અનહદ ઉપકાર ! તેઓશ્રીની જ કરુણાપૂર્ણ ને વાત્સલ્યસભર દ્રષ્ટિ મને કાર્ય સર કરવામાં સહાયક બની... હું જે કંઈપણ થોડુંઘણું લખી શક્યો, તેમાં એ મહાપુરુષોની જ પરમકૃપા છે.. મારી લેશમાત્ર પણ આવડત નથી. શતશઃ વંદન, એ ઉપકારીઓના પવિત્ર ચરણોમાં !

કૃતજ્ઞભાવે તે બધાને સ્મરણ કરવા પૂર્વક હું વિરમું છું...

કૃપાકાંક્ષી
મુ. યશરત્ન વિ.

વ્યાખ્યા સ્વોપજ કે અન્યકર્તૃક ?

પ્રાયઃ સર્વ વિદ્વાનોનું મંતવ્ય એ છે કે અનેકાંત જયપતાકાની વ્યાખ્યા સ્વોપજ છે. બધી મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં પણ એ જ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે..

પ્રસ્તુત અનુવાદનું સંશોધન શરૂ કર્યું, ત્યારે તો હું પણ એમ જ માનતો હતો.. પણ ગ્રંથના અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાક સ્થળો પર વિચારણા કરતા આ બાબતમાં શંકા થવા લાગી.. મેં મારો અભિપ્રાય અનુવાદક મુનિવરશ્રીને જણાવ્યો. તેમણે શરૂઆતમાં તો તેનો મક્કમપણે ઈનકાર કર્યો કારણ કે વ્યાખ્યાના અંતિમ ભાગના કેટલાક અક્ષરો (જેની ચર્ચા મેં આગળ કરી છે) એવો જ આભાસ ઊભો કરે છે કે વ્યાખ્યાકાર પૂ. આ. ભ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી જ છે..

પણ પછી આગળના અભ્યાસમાં તેમને પણ એવું જણાવા લાગ્યું કે ગ્રંથકારના અભિપ્રાય કરતાં વ્યાખ્યાકારનો અભિપ્રાય જુદી દિશામાં જઈ રહ્યો છે, અને સ્વોપજ વ્યાખ્યામાં કદાપિ એવું સંભવિત નથી.

ગ્રંથના અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ સુધીમાં તો અમારી બંનેની એ માન્યતા લગભગ દૃઢ થઈ ચૂકી છે કે વ્યાખ્યાકાર પૂ. આ. ભ. હરિભદ્રસૂ. મ. નથી, પણ અન્ય કોઈ છે.

અલબત્ત, તેવું સિદ્ધ કરવા માટે અમારી પાસે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી, એટલું જ નહીં પણ વ્યાખ્યા અંતમાં જોવા મળતા અક્ષરો પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેનો વિરોધ પણ કરે છે.. એટલે અમે તેવું નિઃશંક પ્રતિપાદન તો કરી શકતા નથી..

છતાં, જે સ્થળોમાં ગ્રંથકાર અને વ્યાખ્યાકારનો અભિપ્રાય અત્યંત ભિન્ન અમને જણાયો છે, તે સ્થળોનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ અહીં રજૂ કરું છું. બહુશ્રુત મહાત્માઓને તે સ્થળો પર વિચાર કરીને આ અંગેનો નિર્ણય સ્વયં કરી લેવા વિનંતી છે..

પાનું ૧૩૨૧

મૂળ ગ્રંથમાં તદનુત્પાદઃ પાઠ છે. તદ્ નો અર્થ ઉત્પાદ કરીએ તો અર્થ સંગત થતો જણાય છે, તેથી એવું અનુમાન થાય છે કે મૂળ ગ્રંથકારને તદ્થી ઉત્પાદ અભિપ્રેત છે. વ્યાખ્યામાં તદ્નો અર્થ ઉત્પદમાન કર્યો છે, જેની સંગતિ મુશ્કેલ જણાય છે. એવો જ એક અનુભવ પાના નં. ૧૩૭૭ પર થયો.

પાનું ૧૩૩૩

મૂળ ગ્રંથમાં 'ક્ષણાનામત્યન્તભેદાત્ વૃદ્ધયનુપપત્તેઃ^૧ સહકારિણોડયોગાત્ અણોર્મહદ્ભાવાસિદ્ધેઃ^૨ અતિપ્રસદ્ધાત્ હેતુધર્માન્વયાનુપપત્તેઃ^૩ આવા અક્ષરો છે. ક્ષણિકવાદમાં પરિણામની અસંગતિ સિદ્ધ કરાઈ રહી છે. અમારી દૃષ્ટિએ વૃદ્ધયનુપપત્તેઃ, અણોર્મહદ્ભાવાસિદ્ધેઃ અને હેતુધર્માન્વયાનુપપત્તેઃ એ ત્રણે પરિણામને અસિદ્ધ કરતા હેતુઓ છે અને ક્ષણાનામત્યન્તભેદાત્ સહકારિણોડયોગાત્ અને અતિપ્રસદ્ધાત્ એ ક્રમશઃ તેના હેતુઓ છે.

(વિસ્તૃત અર્થ માટે અનુવાદ જોવો.) ગ્રંથકારે આ અર્થથી આ પંક્તિઓ મૂકી હોવાનું અમને જણાય છે.

વ્યાખ્યાકારે અસિદ્ધિનો હેતુ અતિપ્રસજ્ઞ અને અતિપ્રસજ્ઞનો હેતુ હેતુધર્માન્વયાનુવપત્તિ બતાવ્યો છે. જેનો ભાવાર્થ અમે સમજી શક્યા નથી..

પાનું ૧૩૩૮

મૂળ ગ્રંથમાં તદનુવેધાસિદ્ધેઃ તદપેક્ષાયોગાત્.. એવા અક્ષરો છે. અમારી સમજ મુજબ તદનુવેધાસિદ્ધેઃ એ પૂર્વપક્ષવચનમાં જોડવાનું છે. અને તદપેક્ષાયોગાત્ એ ઉત્તરપક્ષ છે.. અર્થાત્ ન ચૈતાવતા સર્વથા અસદ્ભવનમ્ તદનુવેધાસિદ્ધેઃ તદપેક્ષાયોગાત્ આ પંક્તિમાં અસિદ્ધિ એ અસદ્ભવનનો હેતુ છે, અને અપેક્ષાયોગ એ અસદ્ભવનનો પ્રતિકાર કરનાર હેતુ છે. વ્યાખ્યાકારે તદનુવેધાસિદ્ધેઃ તદપેક્ષાયોગાત્ એ બંને શબ્દ ઉત્તરપક્ષમાં લીધા છે. જેની સંગતિ અમે કરી શક્યા નથી..

અહીં કેટલાક સ્થાન બતાવીને દિગ્દર્શન માત્ર કર્યું છે. આવા બીજા પણ અનેક સ્થાનો (પાનું નં. ૮૦૧, ૧૩૦૦... વિ.) છે, જે ગ્રંથનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરનારને સ્વયં જણાઈ આવશે.

તે ઉપરાંત ઘણાં સ્થાનોમાં મૂળ ગ્રંથ અને વ્યાખ્યામાં તેનું ઉદ્ધરણ - બંને જુદા પડે છે.. જો કે આમાં લહિયાની ભૂલ પણ કારણ હોઈ શકે છે, પણ આવા અનેક સ્થાનો હોવાથી એવી કલ્પના પણ થાય છે કે વ્યાખ્યાકાર કદાચ ગ્રંથકાર કરતાં જુદા હોવાથી પણ આવું બન્યું હોઈ શકે.

પ્રશ્ન એ થાય કે તો પછી પૂર્વના વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યા સ્વોપજ છે, એવું અનુમાન કેમ કર્યું? તો એનું કારણ છે ગ્રંથની સમાપ્તિમાં જોવા મળતી પંક્તિઓ.

“ટીકાઽપ્યેષાઽવચૂર્ણિકા ભાવાર્થમાત્રાવેદની નામ તસ્યૈવ”

આ શબ્દો પહેલી નજરે એવો અર્થ ઉપસ્થિત કરે છે કે આ ટીકા-અવચૂર્ણિકા-ભાવાર્થમાત્રાવેદની પણ તેમની જ છે.. અહીં તસ્ય માં સર્વનામ તત્ત્વ દ્વારા પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ.ની ઉપસ્થિતિ કરાઈ છે, અને કૃતિઃ એવા પૂર્વવાક્યના પદનું અનુકર્ષણ અપિ થી કરાયું છે, જેથી, વ્યાખ્યા પણ હરિભદ્ર સૂ. મ. ની જ હોવાનું જણાય છે.

પણ મૂળ ગ્રંથ અને વ્યાખ્યાના અનેક સ્થાનો જોતાં, જો એવો નિર્ણય થતો હોય કે મૂળગ્રંથકાર અને વ્યાખ્યાકાર એક નથી.. તો જુદી રીતે અર્થ કરી શકાય છે.

(૧) પૂર્વ વાક્યમાં પ્રકરણ એવું પદ પણ છે, અને તસ્યૈવ માં સર્વનામ તત્ત્વ થી પ્રકરણની ઉપસ્થિતિ થઈ શકે... અને તો અપિ થી સમાપ્તિનું અનુકર્ષણ થાય, જેથી અર્થ થશે, એ જ પ્રકરણની આ ટીકા-અવચૂર્ણિકા-ભાવાર્થમાત્રાવેદની પણ સમાપ્ત થઈ...

આ રીતે અર્થ કરવામાં પણ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ કોઈ વિરોધ જણાતો નથી.

(૨) આ પંક્તિ પછીની પંક્તિઓમાં ગ્રંથકાર લખે છે કે, (નમોઽસ્ત્વનભિયુક્તેભ્યો મન્દધીભ્યો વિશેષતઃ । યત્પ્રભાવાદ્ વયમપિ ગ્રન્થકારત્વમાગતા ॥) તે મંદ પ્રજ્ઞાવાળાઓને નમસ્કાર થાઓ, જેના પ્રભાવે અમે ગ્રંથકાર બન્યા. અહીં બે વસ્તુ પર વિચાર કરવાનો છે.

(ક) પૂર્વની પંક્તિમાં હરિભદ્ર સૂ. મ. નો પ્રયોગ ત્રીજા પુરુષમાં થયો છે.. આ પંક્તિમાં વૃત્તિકારે પોતાના માટે પ્રથમ પુરુષ વાપર્યો છે... જો વૃત્તિકાર હરિભદ્રસૂ. મ. પોતે જ હોય, તો એક પંક્તિમાં પોતાના માટે ત્રી. પુ. વાપરીને તરત પછીની પંક્તિમાં પ્રથમ પુ. વાપરે, તે પણ વિચારણીય લાગે છે... આના પરથી પણ અનુમાન થાય કે વૃત્તિકાર હરિભદ્ર સૂ. મ. નથી.

(ખ) વૃત્તિકારે પોતે ગ્રંથકારપણાને પામ્યા એમ જણાવ્યું છે. અનેકાંતજયપતાકા, હરિભદ્ર સૂ. મ. નો પ્રથમ ગ્રંથ નથી. તેઓ તો પૂર્વેથી જ ગ્રંથકાર છે જ. એટલે એવું જણાય છે કે વૃત્તિકારનો આ પ્રથમ ગ્રંથ હશે, જેથી તેઓ કહે છે કે અમે ગ્રંથકાર બન્યા... આ પણ વૃત્તિકાર હરિભદ્ર સૂ. મ. થી ભિન્ન હોવાનો નિર્દેશ કરે છે.

વળી, મંદબુદ્ધિવાળાના પ્રભાવે ગ્રંથસર્જન થયું હોવાનું વૃત્તિકાર જણાવે છે... હરિભદ્ર સૂ. મ. નો મૂળ ગ્રંથ, મંદબુદ્ધિવાળા માટે નથી, એ તો વાંચતા જ સમજાય તેવું છે... તીવ્રપ્રજ્ઞાવાળા જ એ ગ્રંથને સમજી શકે તેમ છે.

મંદબુદ્ધિવાળા માટે વૃત્તિ રચાઈ છે, એટલે વૃત્તિકાર તેમનો ઉપકાર માની રહ્યા છે. આના પરથી પણ એ જણાય છે કે વૃત્તિકાર હરિભદ્ર સૂ. મ. થી ભિન્ન હોવા જોઈએ.

અને એક શક્યતા એ પણ છે કે, 'વ્યાખ્યા પણ હરિભદ્રસૂરિકૃત છે' એવી ચાલી આવેલી માન્યતાના કારણે 'ટીકાપ્યેષા.....' આ શબ્દો, પાછળના સંપાદકોએ-લહિયાઓએ ઉમેરેલા હોય.

અહીં એ નોંધવા લાયક છે કે વ્યાખ્યાકારશ્રી જુદા હોય તો પણ તેઓશ્રી પૂ. હરિભદ્રસૂ. મ. ના નિકટકાલીન જ હશે... કારણ કે પાના નં. ૪૭ પર વ્યાખ્યાકારશ્રી જણાવે છે કે -

‘અર્થાદુક્તોઽપ્યુપન્યસ્તઃ, સામ્પ્રતકાલીયગ્રન્થકારશૈલ્યા’

એટલે કે પ્રમાણવાર્તિકની વાત અર્થથી જણાઈ જવા છતાં પણ, મૂળકાર (હરિભદ્ર સૂ. મ.), વર્તમાનકાલીન ગ્રંથકારોની શૈલીથી ફરી જણાવે છે...

જો વ્યાખ્યાકારશ્રી દૂરવર્તી હોત, તો સામ્પ્રતકાલીય ના બદલે તત્કાલીય એવો પ્રયોગ કરત... અને તેનો અર્થ એ થાત કે, ‘મૂળકાર, તે કાળના (મૂળકાર વખતના કાળના) ગ્રંથકારોની શૈલીથી ફરી જણાવે છે ઈત્યાદિ.

પણ એવું ન જણાવી ‘હમણાંના ગ્રંથકારોની શૈલીથી મૂળકાર જણાવે છે’ એવું કહ્યું છે, તેનાથી વ્યાખ્યાકારશ્રી પૂ. હરિભદ્ર સૂ. મ. ના નિકટકાલીન હોવા જોઈએ, એવું ફલિત થાય છે.

અલબત્ત,

આ અંગે અંતિમ નિર્ણય કરવો મારા માટે અસંભવ છે. છતાં ઉપલબ્ધ પ્રમાણોનું અવલોકન કરતાં મને જે જણાયું, તે મેં જણાવ્યું છે. બહુશ્રુતો આના ઉપર વિચારે અને જણાવવા જેવું જણાવે, તેવી વિનંતી.

જિનાજાવિરુદ્ધ લખાયું હોય, તેનું અંતઃકરણપૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્...

દ.

મુ. ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

સંપાદનશૈલી...

જૂઞ્ઞ ગ્રંથમાં મૂળ-ટીકા વગેરેનો પૂર્વાપર ગોઠવણનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે - (૧) મૂળગ્રંથ, (૨) વ્યાખ્યા, (૩) ગુજરાતી વિવેચન, (૪) વિવરણ, (૫) ગુજરાતી ટીપ્પણ, અને (૬) પાઠ-પાઠાંતરાદિની ફૂટનોટો...

જૂઞ્ઞ મૂળગ્રંથ આખો જાડા ફોન્ટમાં લીધેલ છે.

જૂઞ્ઞ વ્યાખ્યામાં જે જે મૂળગ્રંથના પ્રતીકો છે, તે બધાના ફોન્ટ જાડા કરેલ છે.

જૂઞ્ઞ મૂળગ્રંથના કયા પદાર્થનું કયું વિવેચન છે - તે જાણવા, મૂળગ્રંથના ફંકરાની પહેલા નંબર આપેલા છે.

જૂઞ્ઞ વૃત્તિની કઈ કઈ પંક્તિઓ પર પૂ. મુનિચન્દ્ર સૂરિ મ.સા.નું વિવરણ છે - તે જાણવા, તે તે પંક્તિઓ પર ઈંગ્લીશ નંબર મૂક્યા છે..

જૂઞ્ઞ વિવેચનમાં, ગ્રંથના ક્લિષ્ટ પદાર્થોને 'તાત્પર્ય' 'આશય' 'ભાવાર્થ' વગેરે મથાડે વધુ વિશદ કર્યા છે..

જૂઞ્ઞ વિવેચનમાં, વ્યાખ્યા + વિવરણના પણ પ્રાયઃ બધા પદાર્થો સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

જૂઞ્ઞ વિવેચનની ટીપ્પણમાં, પૂર્વાપર સંદર્ભો, તે તે વાક્યો કહેવા પાછળના આશયો, શાસ્ત્રપાઠો દ્વારા પ્રસ્તુત વિષયનું વિશદીકરણ, કેટલાક શબ્દોના પ્રતિનિયત અર્થો, પ્રસંગોપાત્ત આવેલી તે તે દર્શનની માન્યતાઓનું સ્પષ્ટીકરણ વગેરે દ્વારા પ્રસ્તુત વિષયને વિશદ કરવા પ્રયત્નો કર્યો છે...

જૂઞ્ઞ વિવેચનમાં જે પદાર્થોનો હજી વધુ વિસ્તાર કરવો જણાયો, તે પદાર્થોનો વિવેચનમાં જ વધુ વિસ્તાર ન કરતાં, તે તે સ્થાને 'V.T.' એવી સંજ્ઞા આપીને, પાછળ પરિશિષ્ટમાં વિસ્તારથી તે 'વિશેષ ટીપ્પણો'નું આલેખન કર્યું છે...

જૂઞ્ઞ મૂળગ્રંથમાં જેટલા પણ પ્રમાણવાર્તિકના શ્લોકો છે, તે બધા ટીકા સાથે, તે તે ભાગના પરિશિષ્ટમાં આપેલા છે.. વિશેષથી પદાર્થના બોધ માટે તે જોઈ શકાય...

જૂઞ્ઞ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથના ૬ અધિકારો છે, તેઓની ગોઠવણ ભાગમાં આ પ્રમાણે વિભાજિત કરવામાં આવી છે.

ભાગ અધિકાર

૧ ૧, ૨ જૂઞ્ઞ (૧) સદસદ્વાદ અધિકાર

(૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ

૨	૩	જી	(૩) સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ
૩	૪	જી	(૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય અનેકાંતવાદ
૪	૫	જી	(૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ અધિકાર
૫	૬	જી	(૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ

જી પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સંપાદિત કરેલ મૂળગ્રંથ-વ્યાખ્યા વગેરે માટે, પં. હીરાલાલ કાપડીયા દ્વારા પૂર્વસંપાદિત મૂળ-વ્યાખ્યા વગેરેનો જ મૂળ આધાર રાખેલ છે અને પૂર્વસંપાદન ખૂબ જ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે થયું હતું.

પણ ત્યારે ઉપલબ્ધ સામગ્રી ઓછી હોવા વગેરેના કારણે ઘણા સ્થળે મહત્વની અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હતી.. એટલે અમે લગભગ ૨૦ જેટલી હસ્તપ્રતોના આધારે, ગ્રંથ-વ્યાખ્યા-વિવરણના જે જે સ્થળે અશુદ્ધિ જણાઈ, ત્યાં બધે શુદ્ધ પાઠોની ગવેષણા કરી. નહીં નહીં તો ૩૦૦ ઉપરાંત અશુદ્ધિઓનું પરિમાર્જન થયું હશે... અને પછી મળેલા શુદ્ધ પાઠોને જ અહીં મુખ્ય તરીકે રાખેલા છે..

જી પૂર્વમુદ્રિતમાં કેટલાક શુદ્ધપાઠો ફૂટનોટમાં મૂક્યા હતા, પણ અમે તે બધાને મુખ્ય તરીકે રાખીને પૂર્વમુદ્રિત પાઠને ફૂટનોટમાં મૂકેલ છે..

★ સંપાદન-અનુવાદાદિ પૂર્વે હસ્તપ્રતો દ્વારા શુદ્ધીકરણની અત્યંત આવશ્યકતા ★

સંસ્કૃતમાં, એક માત્રા કે વિરામચિન્હની નાનકડી ભૂલો પણ અર્થનું અનર્થ સર્જે દે છે...

‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રંથનું સંપાદન-અનુવાદ કરતી વખતે અનેક અનુભવો થયા કે ‘હસ્તપ્રત વિના તે તે અશુદ્ધ પંક્તિઓ દ્વારા ગ્રંથનો રહસ્યાર્થ કોઈ જુદી જ દિશામાં ફેરવાઈ જાત...’

● એક ઠેકાણે પૂર્વમુદ્રિતમાં ‘આક્ષેપતઃ’ એવો પાઠ હતો, તેનો પ્રસંગથી અર્થ એવો નીકળતો હતો કે ‘આક્ષેપથી વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે’ પણ આમાં સમસ્યા એ સર્જાય કે ‘આક્ષેપથી પ્રવૃત્તિ’ એટલે શું ? હસ્તપ્રતો જોઈ.. ત્યારે પકડાયું કે ‘અક્ષેપતઃ’ એવો પાઠ છે, પછી અર્થ બેસી ગયો કે ‘તરત જ વિલંબ વિના વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે...’

હવે અહીં હસ્તપ્રત વિના માત્ર કલ્પનાથી અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો પંક્તિનું તાત્પર્ય કોઈક જુદી જ દિશામાં ફેંકાઈ જાત...

● હસ્તપ્રતમાં ક્યાંક અવગ્રહ ન હોવાથી ને ભૂલથી સંધિચ્છેદ થઈ જતા પણ અર્થનો અનર્થ સર્જઈ જાય છે.. દા.ત. પૂર્વમુદ્રિતમાં ‘સદા ભાવેન’ એવી પંક્તિ હતી, પણ પૂર્વાપર સંદર્ભથી એ પંક્તિ ખોટી જણાતી હતી. હસ્તપ્રત જોતાં જણાયું કે, ત્યાં ‘સદાઽભાવેન’ એમ લખવું જોઈએ...

● વિરામચિહ્ન શબ્દોની આગળ-પાછળ થઈ જતાં, પૂર્વપક્ષની પંક્તિ ઉત્તરપક્ષમાં જતી રહેતાં કે ઉત્તરપક્ષની પંક્તિ પૂર્વપક્ષમાં આવી જતાં, તે તે પદાર્થો બેસાડવાની વિષમ સમસ્યાઓ સર્જઈ જાય ! આવું પણ પૂર્વમુદ્રિતમાં અનેકવાર અનુભવાયું... કલાકો સુધી એ પંક્તિ પર વિચાર કરવા છતાં પણ ન બેસતાં, એક વિરામચિહ્ન બદલી દેવા માત્રથી ક્ષણવારમાં સુંદરતમ અર્થ બેસી ગયો...

● ક્યાંક બે-ચાર પંક્તિઓ ફરી પુનરાવર્તન પામતી દેખાઈ, તો ક્યાંક બે-ચાર પંક્તિઓ પૂર્વમુદ્રિતમાં હતી જ નહીં ને હસ્તપ્રત જોતાં મળી આવી એવું પણ બન્યું !

● ક્યાંક 'પટ' એવો પાઠ હતો, જે માટીજન્યતા વગેરે પ્રસંગને અનુસારે અસંગત જણાતો હતો... પણ હસ્તપ્રતોમાં, ત્યાં 'ઘટ' એવો પાઠ મળી ગયો... આ રીતે અન્યમનસ્કતા વગેરેના કારણે પૂર્વસંપાદકોની અનેક સખલનાઓ હોય છે.

● વ્યાખ્યાની જુદી જુદી પંક્તિઓ પર પૂ. આ. મુનિચંદ્રસૂરિ મ.સા.નું વિવરણ છે.. હવે પૂર્વમુદ્રણગત વિવરણને હસ્તપ્રતો સાથે મેળવતા, કેટલાક વિવરણો તો એવા નવીન પ્રાપ્ત થયા કે જેનું પૂર્વમુદ્રિત પુસ્તકમાં અસ્તિત્વ જ નહોતું..

● ક્યાંક વ્યાખ્યાની કઈ પંક્તિનું કયું વિવરણ છે - એ અંગે થાપ ખાઈ જવાથી, પૂર્વસંપાદક દ્વારા કોઈ જુદી જ પંક્તિના વિવરણ તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરાયો હતો અને તેથી જ પદાર્થ બેસાડવાની મથામણ થયા કરતી હતી...

● ઘણીવાર બે અક્ષર વચ્ચેના વાસ્તવિક અક્ષરના ઠેકાણે બીજો કોઈ અક્ષર વંચાઈ જતા પણ અર્થફેર સર્જાઈ જાય છે. દા.ત. પૂર્વમુદ્રિતમાં 'અતત્સમ્બન્ધ.' એવો પાઠ હતો, પણ તે ભૂલવાળો હતો અને તેથી જ અર્થ નહોતો બેસતો... પછી હસ્તપ્રત જોતા જણાયું કે, અહીં તો 'અતઃ સમ્બન્ધ.' એવો પાઠ છે...

● ક્યાંક હેતુવિભક્તિઓ બદલાઈ ગયેલી દેખાય, તો ક્યાંક સંદર્ભહીન કોઈક જુદા જ શબ્દો આવી ગયેલા દેખાયા... ક્યાંક તો વળી વચલા મહત્વના શબ્દો જ ઊડી ગયેલા દેખાય.. (દા.ત. પૂર્વમુદ્રિતમાં 'સમ્ભવસ્તદાકારત્વાદિતિ । ચત્વારિ (?) બોઘત્ત ઇતરઃ (?) તસ્યાપત્તિઃ' જ્યારે હસ્તપ્રતમાં 'સમ્ભવઃ । ન ચાસમ્ભવસ્તદાકારત્વાદિતિ ત્વવિરોધઃ ઇતરસ્યાપત્તિઃ')

આવી બે-ચાર નહીં; પણ પૂષ્કળ બાબતો છે... ટૂંકમાં એટલું જ જણાવવું છે કે, પૂર્વસંપાદનનું બેઠેબેઠું નવું સંપાદન કરતા પહેલા કે સંધિસીધો અનુવાદ ઉતારી દેતા પહેલા, (૧) ગ્રંથની પંક્તિઓ પર પુષ્પ વિચાર, (૨) પૂર્વાપર સંદર્ભથી અર્થસંગતિ, (૩) અશુદ્ધ જણાતા પાઠોનું હસ્તપ્રતો દ્વારા શુદ્ધીકરણ, (૪) અર્થનો ચોક્કસ નિર્ણય... એ બધું અત્યંત અત્યંત આવશ્યક છે... નહીં તો સૂત્ર, ઉત્સૂત્ર બની જતા વાર ન લાગે ને તેનાથી જે ઉન્માર્ગ પ્રવર્તે તેને રોકનાર કોઈ ન રહે...

એટલે સંપાદક-અનુવાદકો આ બાબતને ગંભીરપણે વિચારે ને અવશ્ય આચરણમાં મૂકે એવી વિનમ્ર વિજ્ઞપ્તિ...

પૂર્વસંપાદકે, ક-પાઠ, ख-પાઠ, ग-પાઠ, घ-પાઠ, ङ-પાઠ અને च-પાઠ આમ લગભગ ૬ સંજ્ઞાઓ આપીને પાઠ-પાઠાંતરોની ટીપ્પણીઓ મૂકી હતી, તેનો પણ અમે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સમાવેશ કર્યો છે... વિદ્વાનો અર્થભેદ જણાતા તે પાઠાંતરોને પણ ઉપયોગમાં લઈ શકે...

અને અર્થશુદ્ધિ-અર્થનિર્ણય માટે અમે, તે તે સ્થળે ૧૮-૨૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના શુદ્ધ પાઠોનો ને પૂર્વમુદ્રિતના અશુદ્ધ પાઠોનો નિર્દેશ પણ તે તે સ્થળે કર્યો છે જ..

અમને હસ્તલિખિત પ્રતોની સામગ્રી ભેગી કરવા માટે, મહાવીરજૈન આરાધના કેન્દ્ર કોબા, જેસલમેર જ્ઞાનભંડાર, ગીતાર્થગંગા, L.D. વિદ્યામંદિર, જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ જૈનાનંદ પુસ્તકાલય વગેરે અનેક સંસ્થાઓ અને તેમના ટ્રસ્ટીગણ વગેરેનો નિઃસ્વાર્થ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે... તેઓ બધાની શ્રુતલાગણી અત્યંત ધન્યવાદને પાત્ર છે...

હસ્તપ્રતો મેળવવા માટે પૂ.ભા.ભ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મ.સા.નું સુંદર માર્ગદર્શન મળ્યું હતું... તેઓશ્રીનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે...

અમે શુદ્ધિ વગેરે માટે ખૂબ જ કાળજી રાખી છે, તે છતાં પ્રમાદ-સ્ખલનાના કારણે ભૂલ રહી ગઈ હોય ને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ સંપાદન-વિવેચન થઈ ગયું હોય, તો તેનું અંતઃકરણપૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્...

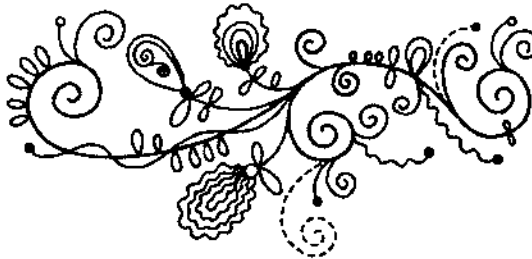
કમ્પોઝિંગ-ટાઇપસેટિંગનું કાર્ય મૃગેન્દ્રભાઈએ અને પ્રીન્ટીંગ-ડીઝાઈનીંગનું કાર્ય અપૂર્વભાઈ શાહે અને પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનાદિનું કાર્ય રાજુભાઈએ ખૂબ જ ઉત્સાહ અને કુશળતાથી પાર પાડેલ છે.

ગીતાર્થગંગા સંસ્થામાંથી, સોફ્ટવેર પદ્ધતિ દ્વારા આ ગ્રંથ-ટીકા વગેરેનો ગ્રંથાગ્ર પણ મળેલ છે...

કઈ હસ્તપ્રતો કઈ સંસ્થા વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં આગળ જ કર્યો છે, ત્યાંથી જોવા ભલામણ...

દ.
પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિ ચરણરજ
મુ. યશરત્ન વિ.
આસો. સુદ-૮-૨૦૬૮

અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથસંબંધી મૂળગ્રંથ - સ્વોપજાવ્યાખ્યા અને વિવરણના
સંપાદન - સંશોધન - અનુવાદમાં ઉપયુક્ત થયેલ .

ଉତ୍କଳଲିଖିତ ଧର୍ମ

આ હસ્તલિખિત પ્રતોની પ્રાપ્તિ માટે, અનેક સંસ્થાઓ તરફથી મળેલો નિઃસ્વાર્થ સહયોગ, અનેક ધન્યવાદને પાત્ર છે. .

A - प्रत

[illegible]

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-મૂળસૂત્ર સ્થિતિ : સુંદર પૃષ્ઠ : ૭૫

संस्था : आ. श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कोषा... कुमांक : १७२

પ્રતિનું મૂળસ્થાન : શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર આગરા...

बंधनश्चेदनिश्चयानां न ते सस्तत्त्ववस्थेत्यफलात्कृत्य ना एवं च यथा
शुक्तेः शुक्तिश्च इत्यश्रुदादरणमेव न वन्तीत्यातदयोगात् शुक्तिका
या अप्यश्रुदाज्ञानेन नीलादिवत्तत्रेनेव ग्रहणात् इच्चमेवेदमिति चे
त्कथं व्यवधानसंभवः तत्तस्मिन्निश्चयानुत्पत्तेरिति चेत् सैव तावकि
मिति चिंत्यं निश्चयान्तरेत्यादादिति चेत् कथमनुसंवांतरानिश्चयान्त
रेत्यादेः तत्र श्रुतावच्छादिति चेत् अनुसंवांतरवन्न तस्य तत्र तत्र चेदा
न तस्तत्त्वादेव व्यवहारनियमो ह्येदः एवं हि नीलादनुसंवातयोपि ना
नश्चयः पीताद्यनुसंवातस्य तत्र श्रुतावच्छादित्यनुसंवातयोपि संसाध्यत एवैष्ट
मम ब्राह्मीति न न्यायविदस्ततो व्यवहारे नियमतः प्रवृत्तिर्युक्ता सव
वा शं कानि वृत्तेरिति नाश्रितवृत्तिः सर्वत्र बीजासावात् वैश्वर्म्पिणसा

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-મૂળસૂત્ર સ્થિતિ : શોભન પૃષ્ઠ : ૨૦૪

संस्था : भांडारकर इंस्टीट्यूट पूणे... क्रमांक : २५१/१८८३-८४

સૌજન્ય : આ. વિ. હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.

C - प्रत

पुनः ताभ्यामनवकाशोपपन्नतिनवशादुक्तवधप्रसेपायाद्यकनित्यामुद्धतप्रकाशानुविधायितानाकतायदकमाना
कायाप्राप्त्यात्तादुक्तवधमौनउकारादिदिश्रुत्यात्तस्यकिंविदत्तयाश्रुतप्राप्तमतेयशावकुलोविलक्षणकार
णकलापुष्ट्यादिनकणामवकार्येणायतनस्यादिप्रयनकारणकलापसंस्कारणातिरिक्तभ्रान्तिवसन्नतावातिकर्ष
निरागोक्तकार्यप्रतिनित्यानिताज्ञावकप्रनयाद्यतःसर्वोक्तजननसुखाववन्तिक्वापितजनकसुमेतत्तत्तत्र
त्रैलोक्यामातुर्निर्गोवतद्विज्ञेयमगन्तिक ॥
पारम्यदकणायासर्ववृत्तिसुखाववाशसायं
चसर्वजनकानिक्वापिजनकानिक्वापि
वृत्तिरितिवत्तस्यसद्विकनकार्येषुसुखा
प्रतिवित्तमाद्व्यवहारकारणकिंविदितप्रसूतोतसिहसाश्रुताकरोहृष्टप्रहाससुखानामार्योपानितनुवायि
युतिःतथादिष्टएकजननताप्राप्तापरणापिभस्वसुसतस्यसुखातःतदपरयानाप्रवृत्तिसुखोतरमप्यतदपर
सुखावज्जननकथंविशेषःउच्यततस्यानंतदिलक्षणद्वितयसुखावोतत्तत्रात्कुरुजनकवेवतद्वप्रकल
विलक्षणमन्यजनविवक्तयावतरमृतजनान्यजनवेषिउतदसिद्धरतितासत्यासुपनियोगकजा

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-મૂળસૂત્ર સ્થિતિ : સરસ પૃષ્ઠ : ૧૦૯

સંસ્થા : (૧) શ્રી વિજય સિદ્ધિમેઘમનોહરસુરી જ્ઞાનભંડાર પંકજ (૨) આ. શ્રી કેલાસસાગરસુરિ જ્ઞાનમંદિર કોબા

પ્રતનું મૂળસ્થાન : હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર પાટણ ડા. : ૧૦૯ ક્રમાંક : ૨૮૩૮

[illegible]

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-સ્વોપજવૃત્તિ સ્થિતિ : સુંદરતમ પૃષ્ઠ : ૧૩૦
સંસ્થા : હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર પાટણ ડા. : ૧૬૯ ક્રમાંક : ૬૬૭૭
સૌજન્ય : આ. વિ. હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.

E - प्रत

निवृत्तेरिति अघानर्घांतरभूतः सहकारिणः कियते विधीषा वस्तुनः अत्रापि विकल्पपुगजमाह
 सविद्यमानो विद्यमानो तैवाक्रियः दूहापि दोषमाह ॥ यदि विद्यमानः कथं कियते करणे वा
 न वस्त्राप्रसंगः कथमित्याह ॥ मरुदेकवारं करणं विद्यमानत्वा विशेषणहेतुना सयोभूयः पुनः
 पुनः करणमित्यनवस्था ॥ अघाविद्यमानः क्रियाने अत्राह्वातमेतस्मिन् विद्यमानस्य वस्तुना
 अनर्घांतरभूतः अविद्यमानश्च विद्यमान एवेति कृत्वा करणे वा अतिरिक्तस्या विद्यमानस्य अ
 नित्यत्वापत्तिर्वस्तुनरतिप्रक्रमः ॥ एतदेव भावयति ॥ तथाहीत्यादिना ॥ तथाहितस्मिन्नयतिरिक्ते
 विद्यमाने विशेषे क्रियमाणे पदार्थव्यवहृतः स्यात् ॥ तदवतिरिक्तत्वात् तस्य विशेषस्य अघमाह
 यदोषो नैतरोदितः न कियतस्याप्येते ॥ सहकारिणः कश्चिद्विधीषः ॥ अत्राह ॥ न तद्विमतस्य वस्तु
 नः सहकारी ॥ कुतस्त्याह ॥ अकिंचित्करत्वात् करणत्वात् ॥ एवमभ्युपगमे दोषमाह ॥ अकिंचित्करत्वेपि
 सति सहकारित्वे ॥ अभ्युपगम्यमाने किमित्याह निप्रसंगः ॥ एनमुपदर्शयन्नाह ॥ तथाहीत्यादि ॥ तथा
 हियदिकंचनविधीषमकुर्वन्नपि स पदार्थो जाते कीदृति स्य वस्तुनः सहकार्यभ्युपगम्यते ॥ ततः
 किमित्याह ॥ सर्वभावानामेव तस्य सहकारित्वप्रसंगः ॥ कुतस्त्याह ॥ तद्विधीषा करणे नाविधीषा तस्य
 वस्तुनः विधीषा करणे नाविधीषा अवर्जभावानामित्येवं यथा सहकारिकल्पना ॥ तथाहीत्यादि ॥ अथोच्य
 ते परमाण्वेव भूत एव तस्या वस्तुनः स्वभावो धर्मः ॥ येन विधीषा कारकमपि प्रतिनियतमेव सहकारि

प्रतः : अनेकांतजयपताका-स्वोपज्ञवृत्ति स्थिति : तुटक-अपूर्णा पृष्ठ : ५४
 संस्था : बालभाई दलपतभाई भारतीयसंस्कृति विद्यामंदिर
 कुमांक : ८२०६

[illegible]

પ્રત્ન : અનેકાંતજયપતાકા-સ્વોપશવૃત્તિ

स्थिति : शोभन

५४ : १३०

संस्था : (१) गीतार्थगंगा ज्ञानभंडार M.S.- १४५

(૨) પૂ. હેમચન્દ્રસુરિ મ. સા. ના સૌજન્યથી પાટણ જ્ઞાનભંડાર.. મૂળસ્થાન : શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર પાટણ

(નોંધ : આ પ્રત અને D-પ્રત બંને એક છે, ભૂલથી તેમનો જુદાડપે ઉલ્લેખ થયો છે..) SI. : ૧૬૯ ક્રમાંક : ૬૬૭૭

1 - प्रत्

[illegible]

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-સ્વોપજીવૃત્તિ સ્થિતિ : સુંદર પૃષ્ઠ : ૧૪૦

संस्था : आ. श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कोषा

મુળસ્થાન : હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર પાટણ (વાડી પાર્શ્વનાથ ભંડાર)

કા. : ૧૭૩ ક્રમાંક : ૬૮૨૫

J-K - प्रत

मण्डितरविपाण्डुरभयकान्तः कथं तत्कार्यं स्यात् ॥ ७ ॥ न तत्सुदृश्यं तन्न एतामिति ॥ कामारविदादिनां स्य दृते इत्यर्थः ॥ ७
 यत्तु कादि स्य संविदिति निदर्शनमिति । यदि हि बीजजगदस्या साक्षादुक्तोकारनाजि विज्ञाने समनुवृत्त्यमाने पितृतिरि
 जातुगमावयथा बोधमवसीयते इत्युक्तं । तदा एतदपि वृत्तं स्यादत एवाप्यथोक्ता दैवदार्पणमिति कल्पकं कानेन शु
 क्तं तेषां नृतेषु विपश्चात्कर्मकाजना । दिव्योतिरीजा गुणमसजाका तृतीयाद्यभ्यासा योजना यते । एवमसत्कल्पेन याद्युक्तं त
 यानां दानां नृतेषु विनिर्विकल्पकानेन सौम्यं तृतीयाद्यभ्यासा योजना यते तन्निवीजा गुणमसजाका यत् ॥ ७ ॥ यथा द्योकर
 यो धवेन द्या दर्शनेनेति ॥ यत्तदा द्योविश्वे यस्यासौ यत्तदा कारवानसतसौ यो धश्च यथा द्या कारवो धस्य स्य वे
 तथ्ये निद्या भूतानां स्य दर्शनमवली कर्तते न तया द्या कारयुक्ते दिव्यो धमिथ्या रूपेण नाना तै विज्ञोक्तिः । अत एवा
 यत्कारानि राकराण पारायणा बुक्तयोर्विनिथ्या रूपेण न वेत्ति ॥ ७ ॥ न हि शत्रुविषाण स्पष्टं विदुः न वदति ॥ न नेव विद्विष्या
 द्यत्र विषाणस्य चरुपसाकं विस्मिन्मिति यत्तु प्रदृशनायः साधते । शत्रुविषाणस्यावृष्टेरीध्यानावो वर्धनं द्रुतिनक
 श्रित्यतिप्रादुर्भूतं ॥ ७ ॥ अत इत्यादि । न यश्चोक्तो नृशत्रुविषाणा न वृष्टं साधति । न यवृष्टे शोभते शोभते विषाणस्य
 नावृत्स्व शत्रुविषाणस्य नावृत्संगत । इति नियते दिव्येरीध्याना श्रेयस्याना वेसाक्षितेति सिद्धं शोभते शोभते विषाणस्य
 नावृत्स्व शत्रुविषाणा नावः स्यात् । एवमवृष्टा दैतिक योजना कार्या । खरविराणाधुर्या अतिरिक्त यादृकाकारः परमतेत
 स्य बुद्धादि संवेक्षिते इति नियते कापिज्ञाने दानावेसाधयितुं प्रोक्तं तैसति चमस्यज्ञानेन शुभार्थं द्रष्टुं संवेक्षितुमियमात्रा
 साः । इति ॥ ७ ॥ अत एवादि ॥ अन्वयिज्ञानं तैरति श्रुतिरिति । विज्ञानांतरं ह्यौ दृश्यं न प्रमादसंवेक्षितं ॥ ७ ॥ तत्क
 ल्पिता दनवनेत्ति ॥ अयमनिकायः ॥ यत्तद्वर्णाश्रमव्याप्तं संवेक्षितं विद्वान्छुद्यः परिकल्पितं च काशे वर्त्ततेन माना
 वाचं श्रुतिविज्ञाने साध्यं इति कदाचिदुक्तं पदमीन विष्णुति एरस्या ॥ ७ ॥ न कल्पिता दनो वदकल्पितं तत्रावेतानि विज्ञा
 यनीयमिति ॥ न नेव कल्पितं स्यात्तिरिक्तं स्यादुक्ताकारस्य संवेक्षे दानाये अकल्पितं तत्रावेतानि चार्थक यादृकाका

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા- વિવરણ સ્થિતિ : શ્રેષ્ઠ પૃષ્ઠ : ૩૬

સંસ્થા : લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીયસંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર ક્રમાંક : ૩૮૦૦૨

(નોંધ : આ એક જ પ્રતનો J-K એમ અલગ-અલગ રૂપે ઉલ્લેખ ભૂલથી થયો છે.)

L - प्रत्

[illegible]

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-વિવરણ સ્થિતિ : સુંદર પૃષ્ઠ : ૪૪

સંસ્થા : લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીયસંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

ક્રમાંક : ૩૫૭૧૫

M - પ્રત

ળવતાતતઃ ચાત્રેન્દ્રનામાવલિકાનસ્યાવાધરૂપતિવસ્તુભાગાકુપ્તવિદેદિરાખ્યિનિમિત્તાદાનતિાચાત્રકાંતવાદિનાહિજિતસ્માતજ્ઞા
નેજ્ઞાતેન્દ્રાચાર્યાપ્રકર્યા - રામકથાકથનરૂપધર્મધ્યાપતેષ્વર્તેતદ્વિગ્નિનિજ્ઞેત્તસ્ફુટવાગ્ધાનિવંધનેકાવાનતિરૂપદિનિ
શ્ચયજ્ઞાનસ્યદિનિરંજિકસનાવંધુપરંપરયાનિવંધનમસ્ફુટવાનતિવશિઃ તાતાનિવંધનસ્યેકવાત્યતિદિગ્તિકાકારાવિકલ્પઃ ધાત્રાનિનુ
વદવંતિભાગાકિન્દિધ્વજ્ઞાનપિયક્તિસાદાપ્રધ્યારૂપજ્ઞાનાપ્યવતિરૂપંદિસમકમતકષમારૂપાકિનિરૂપલસનાનેસર્વેભાગવજ્ઞાનેના
નયતિાનવરમાદિનિજ્ઞાનીયજ્ઞાનમિતિભાગાવિવક્તિસાવનજ્ઞાવયસ્તેતિાવિવક્તિસાવસ્યતજ્ઞાવનુવતિનિયાતિકસ્વરૂપજ્ઞાનયવસ્યા
મયદિાનમ્યાતભાગાસંતાનપરંતોત્યજ્ઞાસાદાધનવવીર્યાત્યવનિશ્ચયાદિતિસાવંતિાસંતાનવદ્વાજ્ઞાસાવંત્યજ્ઞાનસ્યામાસોતાવસ્વા
રૂપતસ્યાયામાધવસેવ સેવીર્યાત્યવવીર્યામોનિશ્ચયસસ્યાત્યજ્ઞમવનંતેવઃ યદાધ્યાદર્શકરાદિસદ્કારિસંપર્કાકથાકારાદિવિતરુ
ળકાર્યાત્યવિતરવતિાનદાધમાતાતદવાલાકરૂપાશ્ચાર્યાત્યજ્ઞાનામાદર્શ્યનિશ્ચિતોતીતિભાગાશ્ચક્રિકાથાનવાવિશ્વાસ્યાવતિાવિનાષદિશ્ચક્રિ
કાકળાનાગોવરઃ સમાગેણાનિશ્ચયાનવંતીતિાતદનુનાવાપાદાનવસ્ત્વતિાશ્ચક્રિકામાવરનિર્વિકલ્પાવસવાનંતરંનિશ્ચયઃ સમાપાપાવાઝયિત
ંતિભાગાઅપરંમિતિાનવંતિવામનાવાક્રાધનિમિત્તવૈષ્ણવસુનિમિત્તાવંત્યર્થઃભાગાઅન્યથાતતપતિાસાનાવંતિામુમસ્વરૂપિજ્ઞાનવંતેસ
રૂપાતસ્વરૂપતિાસાત સમકાનંતરંવંતિનવંતિમજ્ઞાનેભવનસ્યાનત્સર્વક પાંચતિનામનાતિાઅતોવૈષ્ણમવાસ્વદંતેત્યમિદંદ્યુતવંતિાક્રમ
સ્વાનાવાધમઃ પતિનામનાતિાઅત પરમાર્થતાવકિર્ણવતવતિમાસદ્વાયાતેતેવંતમમયાશિણેવપ્રત્યક્કળયુદીતમમજ્ઞાનતજ્ઞાધનાયુવર્ષમા
નમજ્ઞાનેયુદીતજ્ઞાપ્યવ્યાપ્તિભાગાકલ્પનાયોકત્યનાતાપાપાનવાદિતિાઅત્યક્તંકલ્પના પોતામવંધિકાવિશ્વાલોભેસ્વવતીાતવકલ્પના
તવર્તમાનદ્યુતિાનવાગ્ધ્યાત્યંતેતત્તોવગાટામિતિાનિરૂપણનદ્વાવત્તુમ્મરણજ્ઞામિતિકાલેભાગાસ્વાવિકલ્પવંતિાઅદિ
રૂપમાવરનિર્વિકલ્પજ્ઞાનાનંતરંમમાનાવયવદ્દેમનાવળેવવિકલ્પોરૂપમાગ્ધ્યાનવતિાવેનિર્વિકલ્પજ્ઞાનાશ્ચનિર્વિકલ્પાવિદનામાવગદ
નંતરંતાગામાતોવિકલ્પસજ્જનામવનિર્વિકલ્પકલ્પેવદંતામાગ્ધ્યાવિતિાભાગાવિષયોતરંવિશાયાવદનામતત્તમાદિતિાવિશ્વાતરંવિશ્વા

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા- વિવરણ સ્થિતિ : મનોહર પૃષ્ઠ : ૩૩

સંસ્થા : જૈનાનંદ પુસ્તકાલય સુરત

સૌજન્ય : પં. પ્ર. શ્રી પૂર્ણચંદ્રસાગરજી મહારાજ

N - પ્રત

સંબધીસ્વનાવસ્થાઃપ્રતસાંવંતિાસ્વાદિસામાન્યજ્ઞેઃભાગાનંતરંવાદાનસ્વનાવાઃપ્રકર્યાઅપિરૂપેત
રનાવેતયોઃપ્રવર્તેતેતત્ત્વરૂપેતોસત્તદ્વિજ્ઞાનાદત્તરૂપાદર્શતાગ્ધ્યાનવાનિત્તોપાદાનસ્વનાવાઃસંતઃહસ
યાઃઅપિઅસતંતાવદવેશ્વરપાદાનદ્યેતરાયોદ્વાવકામધનયોજેદેનધવર્તેતેતત્ત્વિજ્ઞાદર્શ્યક્રિષ્
તત્ત્વઃતયોઃકલ્પેસરયોઃપદાર્થોઃપ્રવર્તેતઃકેચિત્કલ્પેષુપ્રવર્તેતઃકેચિદ્વાકલ્પેષ્વિતર્થઃકાસ્મિ
તીત્તત્ત્વઃકલ્પેસ્વનાજેકલ્પેતરયોર્જીવઃસજ્ઞાકલ્પેતરજાવઃકેનાંતિત્ત્વત્વંકેનાંતિદ્વાકલ્પત્વમિત
ર્થેસ્તસ્મિત્સતિાઅથપ્રવર્તેતેતત્ત્વરૂપેતોવકલ્પેતરયોર્જીવયોર્નદિનધર્મોધુનઃસર્ગકિતાદ્વાતદ્વિ
જોપાદાનસ્વનાવતિાતેભાંધુરુપાણંતિજોપાદાનઃસ્વનાવઃસ્વરૂપનાજેયેધાંધુરુપાણંતેતત્ત્વાત
દ્વાવસ્તતાજિજોપાદાનજન્યતાદ્યર્થઃઅથમસ્યવાચસ્પરમાર્થઃયોમીવિત્ત્વનોદ્વાંતવેર્જિનઃપ્ર
કર્યાત્તેભાંકમશાન્તાકેચિદ્વિજ્ઞાસકષ્ટચતયઃકલ્પેષુદેવતાદ્વાજનાદિષુપ્રવર્તેતિાઅપેતુધી
તરાદયોમસ્યવંધનોદિશ્ચકલ્પેષુનજેતદેકોપાદાનતાયંતેભાંધુજ્ઞેતેયુક્તનાવાત્સાત્તોત્તમ

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-વિવરણ સ્થિતિ : શ્રેષ્ઠતમ પૃષ્ઠ : ૭૦

સંસ્થા : આ. શ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર કોબા..

ક્રમાંક : ૧૦૧૦૨

www.jainelibrary.org

U - પ્રત

નાશ દનમેયજીભયવધવાદાનેમેલિયજેયજેયદ
પ્રાણિનમાકાકાસાતિભિક્ષવાકાસાકાનતેતેતે
કિપાનિપદકેદરેલિભિક્ષવાકાસાકાકાકા
મંજીઆપતીપાદિકાકાકાકાકાકાકાકાકા
તે

વિભિજનમર્મસાનેસવસમતઃપથાતેસામયેકયતિ
પથાતેવમાપિભિપથાતેવિભિક્ષવાકાસાકાકા
સાતિભિક્ષવાકાસાકાકાકાકાકાકાકાકા
પ્રથમતે

સૂત્રતદ્વયમેકેતઃકલેવિદિહિભયોદિકાસમાધાન
વિભિજનમર્મસાનેસવસમતઃપથાતેસામયેકયતિ
પથાતેવમાપિભિપથાતેવિભિક્ષવાકાસાકાકા
સાતિભિક્ષવાકાસાકાકાકાકાકાકાકાકાકા

સુમુખસોભવતુદ્ધમાધિકાદાપેકેયેપાદેસુકાત
સાતિભિક્ષવાકાસાકાકાકાકાકાકાકાકાકા
પ્રથમતે

પ્રત : અનેકાંતજયપતાકા-વિવરણ સ્થિતિ : સુંદર પૃષ્ઠ : ૨૬૦
સંસ્થા : જેસલમેર જિનભદ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
પેટી નં. : ૦૩૬૨ - JJT

स्याद्वादसूक्तामृतम्

सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसम्पदः ।

तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥

- सिद्धसेनद्वात्रिशिका ।

नयास्तव स्यात्पदसत्त्वलाञ्छिता रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिण्यः ॥

- बृहत्स्वम्भूस्तोत्रम् ।

आत्मानं भवभोगयोगसुभगं विस्पष्टमाचष्टे यो,

यः कर्मप्रकृतिं जगाद जगतां बीजं जगच्छर्मणे ।

नद्योऽब्धाविव दर्शनानि निखिलान्यायान्ति यदर्शने,

तं देवं शरणं भजन्तु भविनः स्याद्वादविद्यानिधिम् ॥

- स्याद्वादकल्पलता ।

गंभीरं सव्वओभदं सव्वभावविभावनं ।

धण्णा जिणाहितं मग्गं सम्मं वेदेति भावओ ॥

- ऋषिभाषितसूत्रम् ।

जिणवयणमोदगस्स उ रत्तिं च दिवा य खज्जमाणस्स ।

तित्तिं बुहो गच्छइ, हेउसहस्सोवगूढस्स ॥

- ध्यानशतकम् ।

उत्सर्पद्व्यवहारनिश्चयकलाकल्लोलकोलाहल-

त्रस्यदुर्नयवादिकच्छपकुलभ्रश्यत्कुपक्षाचलम् ।

उद्यद्युक्तिनदीप्रवेशसुभगं स्याद्वादमर्यादया,

युक्तं श्रीजिनशासनं जलनिधिं मुक्त्वा परं नाश्रये ॥

- अध्यात्मसारः ।

प्रत्यक्षद्वयदीप्तनेत्रयुगलस्तर्कस्फुरत्केसरः,
शाब्दव्यात्तकरालवक्त्रकुहरः सद्भेतुगुञ्जारवः ।
प्रक्रीडन्नयकानने स्मृतिनखश्रेणीशिखाभीषणः,
संज्ञावालिधिबन्धुरो विजयते स्याद्वादपञ्चाननः ॥

- स्याद्वादरत्नाकरः ।

भद्रं मिच्छदंसणसमूहमइअस्स अमयसारस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥

- सन्मतितर्कप्रकरणम् ।

स्याच्छब्दार्थलसद्भवेदभवभावा द्रव्यादिभिर्भास्वती,
स्वान्यद्रव्यचतुष्टयैक्यकलिता सावर्णेक्तिभिः शाश्वती ।
सत्सामान्यविशेषभावललिता स्यात्सप्तभङ्गावली,
धार्या सद्भिरियं सुखैककमिला स्याद्वादमुक्तावली ॥

- जैनस्याद्वादमुक्तावली

परस्परालक्षेपविलुप्तचेतसः, स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।
समीक्ष्य तत्त्वोत्पत्तिकान् कुवादिनः कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥

- अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

दव्वट्टयाए निच्चो, होइ अणिच्चो अ नयमए बीए ।
एगतो मिच्छत्तं जिणाण आणा अण्णेगंता ॥

- तीर्थोद्गारिकप्रकीर्णकम् ।

सिद्धं सिद्धत्थाणं ठाणमणोवमसुहमुवगयाणं ।
कुसमयविसासणं सासणं जिणाणं भवजिणाणं ॥

- सन्मतितर्कप्रकरणम् ।

प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगिस्थिरैकमध्यक्षमपीक्ष्यमाणः ।
जिन ! त्वदाज्ञामवमन्यते यः स वातकी नाथ ! पिशाचकी वा ॥

- अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः, पराजयो यत्तव शासनस्य ।

खद्योतपोतद्युतिडम्बरेभ्यो, विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥

यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यैस्तदन्यथाकारमकारि शिष्यैः ।

न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभूदहो अधृष्या तव शासनश्रीः ॥

-अयोगव्यवच्छेदद्वारिणिका ।

अम्भोराशेः प्रवेशे प्रविततसरितां सन्ति मार्गा इवोच्चैः;

स्याद्वादस्यानुयोगे कति कति न पृथक् सम्प्रदाया बुधानाम् ।

शक्यस्वोत्प्रेक्षितार्थैररुचिविषयतां तत्र नैकोऽपि नेतुं,

जेतुं दुर्वादिवृन्दं जिनसमयविदः किं न सर्वे सहायाः ॥

- अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणम् ।

कुतर्कैर्ध्वस्तानामतिविषनैरात्म्यविषयैस्तवैव स्याद्वादस्त्रिजगदगदङ्कारकरुणा ।

इतो ये नैरुज्यं सपदि न गताः कर्कशरुजस्तदुद्धारं कर्तुं प्रभवति न धन्वन्तरिरपि ॥१०५॥

- न्यायखंडखाद्यमूलम् ।

ऐन्द्रश्रेणिनताय, प्रथमाननयप्रमाणरूपाय ।

भूतार्थभासनाय, त्रिजगद्गुरुशासनाय नमः ॥१॥

- मार्गपरिशुद्धिः ।

स्याद्वादास्वादपराः प्रतियन्ति हि परमतानि विरसानि ।

नहि माकन्दमुकुलभुग्, नन्दति पिचुमन्दतरुषु पिकः ॥३॥

- मार्गपरिशुद्धिः ।

इति विविधभङ्गगहने, सुदुस्तरे मार्गमूढदृष्टीनाम् ।

गुरवो भवन्तु शरणं, प्रबुद्धनयचक्रसंचाराः ॥८॥

- हिंसाष्टकमूलम् ।

जिनैर्नानुमतं किंचि-त्रिषिद्धं वा न सर्वथा ।

कार्ये भाव्यमदम्भेनेत्येषाऽऽज्ञा पारमेश्वरी ॥२०॥

- अध्यात्मसारः ।

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसैस्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।

एतस्मात् पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभूर्भूयः सौरभमुद्धमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥२॥

- अध्यात्मसारः ।

स्याद्दोषापगमस्तमांसि जगति क्षीयन्त एव क्षणादध्वानो विशदीभवन्ति निबिडा निद्रा दृशोर्गच्छति ।

यस्मिन्नभ्युदिते प्रमाणदिवसप्रारम्भकल्याणिनी, प्रौढत्वं नयगीर्दधाति स रविर्जैनागमो नन्दतात् ॥४॥

- अध्यात्मसारः ।

गलत्रयकृतभ्रान्तिर्यः स्याद्विश्रान्तिसम्मुखः ।

स्याद्वादविशदालोकः, स एवाध्यात्मभाजनम् ॥५॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

यत्र सर्वनयालम्बिविचारप्रबलाग्निना ।

तात्पर्यश्यामिका न स्यात्, तच्छास्त्रं तापशुद्धिमत् ॥२९॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

अनेकान्तेऽप्यनेकान्तादनिष्ठैवमपाकृता ।

नयसूक्ष्मेक्षिकाप्रान्ते, विश्रान्तेः सुलभत्वतः ॥४२॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

नित्यानित्यानद्यनेकान्तशास्त्रं तस्माद्विशिष्यते ।

तद् दृष्ट्यैव हि माध्यस्थ्यं, गरिष्ठमुपपद्यते ॥६०॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

यस्य सर्वेषु समता, नयेषु तनयेष्विव ।

तस्यानेकान्तवादस्य, क्व न्यूनाधिकश्लेषेमुषी ॥६१॥

स्वतन्त्रास्तु नयास्तस्य, नांशाः किन्तु प्रकल्पिताः ।

रागद्वेषौ कथं तेषाम् दूषणेऽपि च भूषणे? ॥६२॥

अर्थे महेन्द्रजालस्य, दूषितेऽपि च भूषिते ।

यथा जनानां माध्यस्थ्यं, दुर्नयार्थे तथा मुनेः ॥६३॥

दूषयेदज्ञ एवोच्चैः, स्याद्वादं न तु पण्डितः ।

अज्ञप्रलापे सुज्ञानां, न द्वेषः करुणैव तु ॥६४॥

- अध्यात्मोपनिषद् ।

प्रणिपत्यैकमनेकं केवलरूपं जिनोत्तमं भक्त्या ।

भव्यजनबोधनार्थं नृतत्त्वनिगमं प्रवक्ष्यामि ॥१॥

- लोकतत्त्वनिर्णयमूलम् ।

लोकक्रियात्मतत्त्वे, विवदंते वादिनो विभिन्नार्थः ।

अविदितपूर्वं येषां स्याद्वादविनिश्चितं तत्त्वम् ॥४१॥

- लोकतत्त्वनिर्णयमूलम् ।

विना यं लोकानामपि न घटते संव्यवहृतिः, समर्था नैवार्थानधिगमयितुं शब्दरचना ॥

वितण्डा चण्डाली स्पृशति च विवादव्यसनिनं, नमस्तस्मै कस्मैचिदनिशमनेकान्तमहसे ॥४॥

- अनेकांतवादमाहात्म्यविंशिकामूलम् ।

अनेकान्तं वादं यदि सकलनिर्वाहकुशलं, मतानि स्पर्धन्ते नयलवसमुत्थानि बहुधा ॥

तदा किं नो भावी बहुलकलिकौतूहलवशाद्, घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥६॥

- अनेकांतवादमाहात्म्यविंशिकामूलम् ।

महावाक्यार्थजं सूक्ष्मयुक्त्या स्याद्वादसंगतम् ।

चिन्तामयं विसर्पि स्यात्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥१२॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

स्वामिनो वचनं यत्तु संवादि न्यायसंगतम् ।

कुतर्कध्वान्तसूर्याशुर्महत्त्वं तद्यदध्यधुः ॥१२॥

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥३॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

स्वतोऽपुमर्थताप्येवमिति चेत् कर्मणामपि । शक्त्या चेन्मुख्यदुःखत्वं स्याद्वादे किं नु बाध्यताम् ॥२३॥

स्वतः प्रवृत्तिसाम्राज्यं किं चाखंडसुखेच्छया निराबाधं च वैराग्यमसंगे तदुपक्षयात् ॥२४॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

यत्र स्याद्वादविद्या परमततिमिरध्वान्तसूर्याशुधारा,

निस्ताराज्जन्मसिन्धोः शिवपदपदवीं प्राणिनो यान्ति यस्मात् ।

अस्माकं किं च यस्माद्भवति शमरसैर्नित्यमाकंठतृप्तिर्जैनेन्द्रं

शासनं तद्विलसति परमानन्दकन्दांबुवाहः ॥३२॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

स्याद्वादस्य सकलनयसमूहात्मकवचनस्य,

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकामूलम् ।

सदसदविसेसणाओ विभज्जवायं विण ण सम्मत्तं
जं पुण आणारूइणो तं निउण बिंति दव्वेणं ॥१००॥

-उपदेशरहस्यम् ।

एक वचन झालीने छांडे, बीजां लौकिकनीति;
सकल वचन निज ठामे जोडे, ए लोकोत्तरनीति.

३५० गाथानुं स्तवन ।

અનેકાંતજયપતાકા સુંદર પદાર્થ-રસાસ્વાદ...

આ મહત્તમ અને અર્થગંભીર ગ્રંથ

- ★ અનેક પદાર્થોની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યાઓ...
 - ★ તર્કપૂર્ણ શૈલીમાં તે તે પદાર્થોનું સ્થિરીકરણ...
 - ★ પ્રસંગવશાત્ એકાંતવાદોની સચોટ સમીક્ષા...
 - ★ અબાધિત યુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતોની નિર્બાધ સ્થાપના..
- આવી અનેક આગવી વિશેષતાઓથી તરબતર છે.

આ ગ્રંથમાં અનેક સુંદર પદાર્થોનું તર્કસભર શૈલીમાં સુવિશદ નિરૂપણ છે, તેમાંના કેટલાક પદાર્થોનો રસાસ્વાદ અહીં સંક્ષેપમાં કરાવાય છે -

પ્રથમ અધિકાર - સદસદ્વાદ

- પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા અશુભ કર્મોનો ઉદય તે જ વિધ્ન... (પૃ. ૪)
- ભાવસ્તવ તે બીજાથી અસાધારણ વાસ્તવિક ગુણનાં સ્તવરૂપ છે... (પૃ. ૭)
- શબ્દસ્વરૂપનું સુંદર નિરૂપણ... (પૃ. ૯-૧૦)
- જે માર્ગ અનિંદનીય અને આપ્તપુરુષોથી આચીર્ણ હોય, તે વિશે પ્રવર્તવું... (પૃ. ૧૨)
- શક્તિ-અનુરૂપ પ્રયત્ન જ, પૂર્વપુરુષો જેવી શક્તિ મેળવવાનો અમોઘ ઉપાય છે... (પૃ. ૧૩)
- તે યોગને આચરવો, જેમાં જીવનું સામર્થ્ય અને સાત્મ્ય (=એકાકારપણું) જળવાતું હોય... (પૃ. ૧૪)
- કુવચનથી મોહિત જીવો, કરુણાશીલ વ્યક્તિના કૃપાપાત્ર બને છે. (પૃ. ૧૭)
- જેમ ભારેકર્મી જીવો સંસારની અસારતા નથી સ્વીકારતા, તેમ અજ્ઞાની જીવો, અનુભવસિદ્ધ પણ યથાર્થ તત્ત્વને માનતા નથી અને તેનું કારણ - અનાદિકર્મસામર્થ્યથી થયેલ ભ્રમણા છે... (પૃ. ૨૨)
- કુતર્કપીડિત જીવો, પોતે તો નષ્ટ થાય જ... સાથે, બીજાને પણ વિનષ્ટ કરી નાંખે... (પૃ. ૬૪)
- દરેક વસ્તુઓનું; પોતાના પર્યાયની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને બીજાના પર્યાયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ... (પૃ. ૬૫)

- વસ્તુઓ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એમ ચારે સ્વરૂપી જ હોય, માત્ર એકાદ દ્રવ્યાદિરૂપ નહીં... (પૃ. ૬૭)
- જો સ્વસત્ત્વથી જુદું પરપર્યાયરૂપે અસત્ત્વ ન મનાય, તો વસ્તુનો અભાવ થઈ જાય... (પૃ. ૭૧)
- એક જ વસ્તુમાં ઈન્દ્ર-શક વગેરે જુદા જુદા શબ્દો પણ, તે વસ્તુની અનેકસ્વભાવતા સિદ્ધ કરે છે. (પૃ. ૮૦)
- ૧૨ શ્લોક દ્વારા વસ્તુના અનેકસ્વભાવની સતર્ક સિદ્ધિ... (પૃ. ૮૭)
- જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વસ્તુથી જ થાય એવું જરૂરી નથી... (પૃ. ૮૭)
- નાના દોષને દૂર કરી મોટા દોષને ઊભો કરવો; તે ચેષ્ટા હાનિસર્જક છે... (પૃ. ૧૦૦)
- વસ્તુના અભાવ-અંશનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જ શકે... (પૃ. ૧૪૫)
- ક્ષયોપશમાનુસારે સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં ગૌણ-પ્રધાનભાવે સંવેદનનું સુવિશદ નિરૂપણ... (પૃ. ૧૫૧)

દ્વિતીય અધિકાર-નિત્યાનિત્યવાદ

- પોતાના દર્શનનો ગાઢ અનુરાગ; જીવને મિથ્યા બોલવા મજબૂર કરે છે... (પૃ. ૧૭૮)
- વસ્તુનો અભાવ સર્વથા નિઃસ્વભાવી ન હોય, તુચ્છસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવ તો તેનો પણ હોય છે જ... (પૃ. ૧૮૬)
- વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપતાનું તર્કબદ્ધ નિરૂપણ... (પૃ. ૨૦૧)
- ત્રિકાળસ્થાયી દ્રવ્યને લઈને નિન્યતા અને પર્યાયોને લઈને અનિત્યતા. (પૃ. ૨૦૨)
- અર્થગ્રહણપરિણામ તે જ જ્ઞાનની સાકારતા છે... (પૃ. ૨૦૭)
- વસ્તુનું દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપે સંવેદન થાય છે અને તે અબ્રાન્ત છે... (પૃ. ૨૦૮)
- દ્રવ્ય-પર્યાય બંને પરસ્પર અવિનાભાવી... (પૃ. ૨૧૩)
- દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેનો પરસ્પર ભેદાભેદ... (પૃ. ૨૧૭)
- ભ્રમણા પણ સત્યમૂલક જ હોય છે... (પૃ. ૨૩૬)
- પ્રમાણસિદ્ધ વાતમાં પણ વિરોધો ઊભા કરવા; તેનાથી તો વ્યસન કે બુદ્ધિની જડતા જ પ્રગટ થાય છે. (પૃ. ૨૩૮)

● ॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥ ●

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● પ્રભુ વીર સ્તવનારૂપ મંગળ	૧	● વિશેષરૂપતાથી પ્રતિનિયત વ્યવહારની	
● શિષ્ટસમયપરિપાલન	૨	● સંગતિ	૪૧
● વિઘ્નવિનાયકની ઉપશાંતિ	૩	● સામાન્યરૂપતા તો અસંગત જ	૪૧
● પ્રયોજનાદિનું પ્રતિપાદન	૩	● સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચે વિકલ્પોની	
● મંગળની આવશ્યકતા	૪	● અસંગતિ	૪૨
● પ્રયોજનપ્રતિપાદનની સાર્થકતા	૫	● વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવામાં દહીં-ઊંટ એક	
● અતિશયયતુષ્ઠ્યનું નિરૂપણ	૮	● થવાની આપત્તિ	૪૪
● શબ્દ-અર્થના સંબંધ અંગે બૌદ્ધકૃત		● વસ્તુમાં બૈ રીતે વિશેષતા આવે	૪૫
આશંકાનો નિરાસ	૯	● અનેકાંતવાદીમતે સ્યાદ્વાદની પણ	
● અતિશયના ઉપન્યાસક્રમનું પ્રયોજન	૧૧	● અસંગતિ	૪૫
● ભૂમિકારૂપ શ્લોકો	૧૨	● પ્રતિનિયત શબ્દ/બુદ્ધિનો અભાવ	૪૮
● પ્રકરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૨૦	● (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય	
● વાદપ્રધાન પ્રકરણનો પ્રારંભ	૨૨	● એકાંતવાદ	૫૧
પૂર્વપક્ષગ્રંથ	૨૪-૬૪	● (૫) એકાંતવાદમાં જ મુક્તિ	૫૧
● (૧) સદ્-અસદ્ એકાંતવાદ	૨૪	● અનેકાંતમતે વૈરાગ્યની અસંગતિ	
● એક જ વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવામાં		● અને પરંપરાએ મોક્ષની પણ અસંગતિ ..	૫૩
દોષપરંપરા	૨૫	● તપ તે કાયસંતાપરૂપ હોવાથી કર્મના	
● સંવેદનના આધારે પણ અનેકરૂપતા		● ઉદયરૂપ	૫૪
અસંગત	૩૧	● કાયસંતાપને તપ માનવામાં, દુઃખી જીવો	
● (૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ	૩૪	● તપસ્વી અને યોગીઓ અતપસ્વી બનવાની	
● ઉભયરૂપતામાં વિરોધ	૩૪	● આપત્તિ	૫૫
● સ્યાદ્વાદમતે નિત્યતાનું સ્વરૂપ	૩૫	● ક્ષાયોપશમિકભાવરૂપ તપની પણ	
● સ્યાદ્વાદકલ્પિત નિત્યતા અસંગત	૩૭	● અસંગતિ	૫૬
● (૩) સામાન્ય-વિશેષ એકાંતવાદ	૩૯	● કર્મશક્તિનું સાંકર્ષ પણ અસંભવિત	૫૭
● ઉભયરૂપતામાં લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો		● તપ-કર્મક્ષયવાદમાં પણ મોક્ષની	
ઉચ્છેદ	૩૯	● વ્યવસ્થા તો અસંગત જ	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● અનેકાંતવાદીમતે પ્રમાણાદિની વ્યવસ્થા		● સત્ત્વને જ અસત્ત્વસ્વભાવી કહેવામાં	
પણ અસંગત	૫૯	● અનેકાંતવાદ	૮૪
● એકાંતવાદમાન્યતાસમર્થક શ્લોકો	૬૦	● જુદી જુદી પ્રતીતિ માટે સ્વભાવભેદ	
ઉત્તરપક્ષગ્રંથ	૬૪-૧	● જરૂરી	૮૫
પ્રથમ અધિકાર	૬૪-૧૬૮	● ૧૨ શ્લોક દ્વારા વસ્તુના અનેકસ્વભાવની	
● (૧) સદ્-અસદ્ અનેકાંતવાદ	૬૪	તર્કબદ્ધ સિદ્ધિ	૮૭
● સદસદ્રૂપતા વિના વસ્તુનો જ અભાવ ..	૬૫	● જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વસ્તુથી જ થાય એવું જરૂરી	
● વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું સ્વરૂપ	૬૬	નથી	૮૭
● વસ્તુ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ	૬૭	● સદ્-અસદ્ બંનેની પ્રતીતિ જુદી જુદી ...	૮૮
● વસ્તુને દ્રવ્યાદિ-અન્યતમરૂપ માનવામાં		● અસત્ત્વને કલ્પિત પણ ન મનાય	૮૯
ઘટબુદ્ધિનો અભાવ	૬૮	● અસદ્રૂપતા અઘટિત-પૂર્વપક્ષ	૧૦૧
● વસ્તુ તો માત્ર સદ્રૂપ જ - પૂર્વપક્ષ	૬૮	● પૂર્વોક્ત વિકલ્પ અયુક્ત-ઉત્તરપક્ષ	૧૦૩
● માત્ર સદ્રૂપ માનવામાં વસ્તુનો અભાવ ..	૭૦	● વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું વાસ્તવિક	
● પરપર્યાયરૂપે જુદું અસત્ત્વ ન માનવામાં ઘડો		સ્વરૂપ	૧૦૪
જળ બનવાની કે ઘડાનો અભાવ થવાની		● ઘટની વિભુતાની આપત્તિ પણ અસંગત ૧૦૫	
આપત્તિ	૭૧	● ઘટની વિભુતાના વારણ માટે બીજી રીતે	
● વસ્તુ માત્ર સદ્રૂપ જ - કુક્કાચાર્યમત્ ...	૭૫	પરિહાર	૧૦૬
● કુક્કાચાર્યમતનો નિરાસ	૭૬	● વસ્તુની એકરૂપતાની આશંકા અયુક્ત ૧૧૧	
● વિશિષ્ટ સત્ત્વને અસત્ત્વ માનવામાં		● અનેકાંતવાદમાં પૂર્વપક્ષપ્રલપિત	
અનેકાંતવાદ જ શરણ	૭૭	દોષોનો અભાવ	૧૧૩
● વસ્તુને એકસ્વભાવી માનવામાં પૂર્વપક્ષની		● ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ	૧૧૫
પોતાની માન્યતા પણ અઘટિત	૭૮	● એકાંત ભેદાભેદમાં દોષોનો અનવકાશ ૧૧૮	
● ઈન્દ્ર વગેરે ભિન્ન શબ્દો પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તના		● અનેકાંતવાદની નિર્દોષતા ...	૧૨૨
ભેદથી જ	૮૦	● વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનવામાં ધર્મ-ધર્મીભાવની	
● એક જ દ્રવ્ય અનેકશક્તિથી સમન્વિત અને		અસંગતિનો નિરાસ	૧૨૬
એટલે તેનાથી અનેક કાર્યોની સંગતિ ...	૮૧	● બીજી રીતે ધર્મ-ધર્મીભાવની સંગતિ ..	૧૨૮
● દ્રવ્ય અને અપર્યાય બંનેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો		● સંવેદનની પણ ઉભયરૂપતા	૧૩૨
ભેદ	૮૨	● સદસદ્રૂપ સંવેદન પદાર્થજન્ય જ	૧૩૫

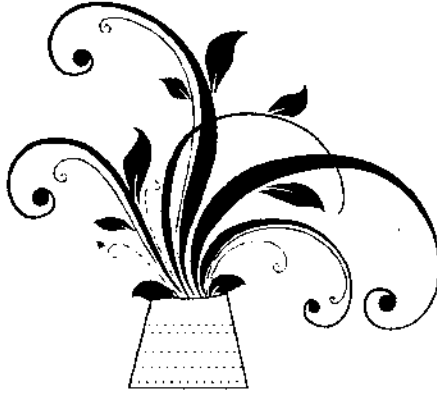

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● દ્વિચંદ્ર વગેરે વિષયક જ્ઞાન પણ		● એકાંતનિત્યને સહકારીની અપેક્ષા	
અનુભવમૂલક	૧૩૬	અઘટિત	૧૭૧
● સદ્-અસદ્રૂપ સંવેદન વસ્તુજન્ય ન હોવાની		● સહકારી દ્વારા ઉપકારની અસિદ્ધિ	૧૭૧
આશંકા	૧૩૭	● એકાંતનિત્યમતે અસમંજસતાનું આપાતતઃ	
● બૌદ્ધ-આશંકાની સચોટ સમીક્ષા	૧૩૮	નિવારણ-પૂર્વપક્ષ	૧૭૬
● બૌદ્ધમતે ઉપાદાન-નિમિત્તની		● પૂર્વપક્ષીનું સર્વકથન વિરોધગ્રસ્ત	૧૭૮
વ્યવસ્થા પણ અસંગત	૧૪૧	● એકાંતનિત્યમતે સર્વત્ર અસંગતિ	૧૮૨
● નિર્વિકલ્પસંવેદનને ઉભયરૂપ માનવું જ		● વસ્તુને એકાંતે અનિત્ય માનવામાં પણ	
પડશે	૧૪૨	દોષપરંપરા	૧૮૩
● સદસદ્રૂપ વિકલ્પદ્વયની વસ્તુજન્યતા .	૧૪૩	● ક્ષણિક પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત ૧૮૪	
● બૌદ્ધને પોતાની વ્યવસ્થા માટે પણ વસ્તુને		● બૌદ્ધકૃત ક્ષણિકતાની સંગતિ	૧૮૫
સદસદ્રૂપ માનવી જરૂરી	૧૪૪	● ક્ષણિકવાદની સચોટ સમીક્ષા	૧૮૬
● અભાવાંશનું પણ પ્રત્યક્ષ શક્ય	૧૪૫	● ભવનક્રિયાનો પ્રતિષેધ અયુક્ત	૧૯૦
● વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ માનવી જ		● ભવનૂ અભવનના અભેદનો પરિહાર .	૨૦૦
રહી	૧૪૮	● નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ	૨૦૧
● અસ્તિ-નાસ્તિ બંને વિકલ્પની નિયતતા	૧૫૦	● નિત્યનિત્યરૂપતાની સિદ્ધિ	૨૦૨
● કાર્ય દ્વારા વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું જ્ઞાન	૧૫૨	● નિરાકારવાદીની દલીલનું નિરાકરણ .	૨૦૪
● કર્તૃત્વને જ અકર્તૃત્વરૂપ ન મનાય	૧૫૪	● નિરાકારવાદી દ્વારા કુવિકલ્પજાળ	૨૦૬
● વૈશેષિકદર્શિત સિદ્ધસાધ્યતા અયુક્ત ..	૧૫૮	● જ્ઞાનની સાકારતાનું સ્વરૂપ	૨૦૭
● ધર્મને જુદા માનવામાં સંબંધની		● દ્રવ્ય-પર્યાયિનું સંવેદન અભ્રાન્ત છે	૨૦૮
● અસંગતિ	૧૬૩	● એકાંતનિત્યમતે યથોક્ત સંવેદનની	
● સમવાયની સિદ્ધિ અસંભવિત	૧૬૫	અસંગતિ	૨૦૯
● પ્રથમ-અધિકારની પૂર્ણાહુતિ	૧૬૮	● એકાંતઅનિત્યમતે યથોક્ત સંવેદનની	
દ્વિતીય અધિકાર	૧૬૯-૨૩૯	અસંગતિ	૨૧૦
● (૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ	૧૬૯	● યથોક્ત સંવેદનની નિર્બાધિકતા	૨૧૨
● વસ્તુને માત્ર નિત્યરૂપ માનવામાં		● દ્રવ્ય-પર્યાયિની અવિનાભાવિતા	૨૧૩
દોષપરંપરા	૧૬૯	● વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધિ	૨૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો અનુવેધ.....	૨૧૫	● કથંચિદ્ નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિભાવની	
● દ્રવ્યનો કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ		સિદ્ધિ.....	૨૩૩
અનુભવસિદ્ધ.....	૨૧૬	● દ્રવ્ય-પર્યાય ભેદાભેદ સાધક શ્લોકો ...	૨૩૫
● દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ	૨૧૭	● ભ્રમણા પણ સત્યમૂલક જ હોય	૨૩૬
● પર્યાયોનો પણ પરસ્પર કથંચિદ્ અભેદ		● દ્રવ્ય-પર્યાયની સિદ્ધિ	૨૩૭
માનવો જોઈએ	૨૨૦	● બીજા અધિકારની પૂર્ણાહુતિ	૨૩૮
● અનેકાંતવાદહાનિનો નિરાસ	૨૩૦	પરિશિષ્ટ	૨૪૦
● અનેકાંતવાદમાં એકાંતગત દોષોનો			
અનવકાશ	૨૩૩		

૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતુશ્રીહરિભદ્રસૂરિસૂત્રિતા
વ્યાખ્યા+શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિપ્રણીતટિપ્પનસંવલિતા
'અનેકાન્તરશ્મિ' -આખ્યયા ગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃતા

અનેકાન્તરશ્મિપતાકા

॥ પ્રથમોઽધિકારઃ ॥

(મૂલમ્)

નમઃ સદ્ગુરુભ્યઃ ।

(૧) જયતિ વિનિર્જિતરાગઃ સર્વજ્ઞસ્ત્રિદશનાથકૃતપૂજઃ ।

સદ્ભૂતવસ્તુવાદી શિવગતિનાથો મહાવીરઃ ॥૧॥

॥ શ્રીશંકરેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રીપ્રેમ-ભુવનધાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઐ નમઃ ॥

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

ઉદ્ભવ્યેયં જિજ્ઞાસ્યં, જિજ્ઞાસ્યં ગુરુક્રમાવલીમ્ ।

ગુર્જરાયાં જિજ્ઞાસ્યં, જિજ્ઞાસ્યં રમ્યા વિવલ્લભી ॥

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની, અપ્રતિહત જ્ઞાનના ધારક શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માએ, મહાન તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ સ્યાદ્વાદરૂપ શ્રુતસિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા કરી અને આ પ્રરૂપણા દ્વારા જ આપણને સર્વ પદાર્થનો યથાવદ્ બોધ શક્ય બને છે.

તીર્થંકર પરમાત્માની વાણી સર્વ નયોથી યુક્ત હોય છે, અત્યાર સુધીમાં થયેલ બધા પૂર્વાચાર્યો અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ, તીર્થંકર ઉપદિષ્ટ શ્રુતસિદ્ધાંતની અદ્ભુત પ્રશંસા કરી છે.. સર્વજ્ઞનાં જ્ઞાન પર ઓવારી જવા, જો કોઈ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હોય, તો તે છે સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ !

જે જીવો જન્મથી જ અન્યધર્મી છે અને અન્યધર્મની માન્યતાથી વ્યામૂઢ છે, તે જીવો પણ, પાછળથી જૈનશાસનને પામીને, તેના અદ્ભુત સિદ્ધાંતો પર ઓવારી ગયા છે ← આ વાતના દષ્ટાંત તરીકે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારશ્રી પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈનન્યાયની અદ્ભુત કૃતિ એટલે અનેકાંતજયપતાકા ! આ કૃતિએ એકાંતવાદની કુમાન્યતાઓનું યુક્તિશઃ ખંડન કરી, અનેકાંતવાદની વિજયપતાકા ફરકાવવા દ્વારા, ખરેખર પોતાનું નામ ચરિતાર્થ કર્યું છે.

૧ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિભિસ્ત્વેષા વૃત્તિરૂપેણોલ્લિખિતા । પ્રેક્ષ્યતાં અષ્ટમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'ૐ નમઃ સર્વજ્ઞાય' इति ग-
पाठः । ૩. आर्याच्छन्दोनिबद्धं पद्यमिदम्, अतः परं नव पद्यान्यपि तथैव ।

(વ્યાખ્યા)

॥ ૐ નમોઽર્હતે ॥

સ્વપરોપકૃતયે અનેકાન્તજયપતાકાખ્યપ્રકરણસ્ય વ્યાખ્યા પ્રસ્તૂયતે । (ક) ઇહ ચાદા-
વેવાચાર્યઃ શિષ્ટસમયપરિપાલનાય વિઘ્નવિનાયકોપશાન્તયે પ્રયોજનાદિપ્રતિપાદનાર્થં ચેયમાર્યા-
સમૂહમાહ-જયતિ વિનિર્જિતરાગ ઇત્યાદિ ।

તત્ર શિષ્ટાનામયં સમયો યદુત શિષ્ટાઃ ક્વચિદિષ્ટે વસ્તુનિ પ્રવર્તમાનાઃ સન્ત ઇષ્ટદેવતા-
નમસ્કારપૂર્વકં પ્રવર્તન્તે । અયમપ્યાચાર્યો ન હિ ન શિષ્ટ ઇતિ, અતસ્તત્સમયપ્રતિપાલનાય તથા
શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ ભવન્તીતિ, ઉક્તં ચ-

“શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ ભવન્તિ મહતામપિ ।

અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં ક્વાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥” ઇતિ ।

ઇદં ચ પ્રકરણં સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુત્વાત્ શ્રેયોભૂતં વર્તતે, અતો મા ભૂદ્ વિઘ્ન ઇતિ ‘વિઘ્ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનેકાંતજયપતાકા તે જૈનાચાર્ય, ૧૪૪૪ ગ્રંથના રચયિતા સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની
કૃતિ છે. આ કૃતિમાં સૂરિજી, ખરેખર પરદર્શનની માન્યતાના ખંડન માટે હરિ=સિંહરૂપે અવતર્યા છે
અને સ્વદર્શનની અનેકાંતશૈલી જાણવા માટે ભદ્ર=કલ્યાણકારી પુરવાર થયા છે.

હવે અનેકાંતજયપતાકાનું, વ્યાખ્યા અને વિવરણગત પદાર્થોને આશ્રયીને, સુગમ ગુજરાતી
વિવેચન પ્રારંભ કરાય છે.

શ્લોકાર્થ :- વિવિધ પ્રકારે નિઃશેષતઃ જીતાયેલા રાગવાળા, સર્વજ્ઞ, દેવોના નાથ એવા ઇન્દ્ર
વડે કરાયેલી પૂજાવાળા, સદ્ભૂત વસ્તુવાદી, મોક્ષગતિના સ્વામી શ્રી મહાવીરપ્રભુ જય પામે છે. (૧)

વિવેચન :- આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં, ગ્રંથકારશ્રી (૧) શિષ્ટાચારના પાલન માટે, (૨) વિઘ્ન-
સમૂહની ઉપશાંતિ માટે, અને (૩) પ્રયોજનાદિના પ્રતિપાદન માટે ← આ ત્રણ કારણથી ગાથાસમૂહનું
પ્રતિપાદન કરે છે.

* (૧) શિષ્ટસમયપરિપાલન *

(ક) શિષ્ટ પુરુષોનો આ આચાર છે, કે તેઓ જ્યારે પણ અભિલષિત કાર્યોમાં પ્રવર્તે, ત્યારે
ઈષ્ટદેવતાના નમસ્કારપૂર્વક જ પ્રવર્તે છે... પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી પણ શિષ્ટ નથી - એવું નથી, અર્થાત્
શિષ્ટ જ છે, માટે તેઓ પણ, શિષ્ટ સમયના પાલન માટે મંગલ કરે છે.

* આવો અર્થ ભાવાનુવાદની અપેક્ષાએ સમજવો. બાકી સામાસિકરૂપે તેનો અર્થ આવો થાય.

જીત્યો છે રાગ જેમણે તેવા ... ઇન્દ્રોએ કરી છે પૂજા જેમની તેવા આવું આગળ પણ સમજવું.

* “પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્યર્થ, ફલાદિવ્રિતયં સ્ફુટમ્ । મઙ્ગલં ચૈવ શાસ્ત્રાદૌ, વાચ્યમિષ્ટાર્થસિદ્ધયે ॥”

“ઉક્તાર્થ જ્ઞાતસમ્બન્ધ, શ્રોતું શ્રોતા પ્રવર્તતે । શાસ્ત્રાદૌ તેન વક્તવ્યઃ, સમ્બન્ધઃ સપ્રયોજનઃ ॥”

૧. વિઘ્નાનાં વિઘ્નેષુ વા વિનાયકઃ-મુખ્યો વિઘ્નવિનાયકઃ-મહાવિઘ્નસ્તસ્યોપશાન્તયે-નાશાયેત્યર્થઃ । વિઘ્નાન્ વિનેતું
શીલમસ્યેતિ વિઘ્નવિનાયકસ્તસ્યોપશાન્ત્યૈ-તુષ્ટ્યૈ ઇત્યર્થઃ સ્પાત્ । ૨. દશકાત્મકમ્ । ૩. ‘જયતિ વિનિર્જિતરાગ ઇત્યાદિ’
ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૪. અત્ર ‘વિનાયક’શબ્દસ્ય વિઘ્ન ઇત્યર્થઃ, ન તુ મુખ્યો ગણપતિર્વા । ૫. અનુદ્રુપ્ ।

વિનાયકોપશાન્તયે' તથા પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણઃ પ્રયોજનાદિશૂન્યે ન પ્રવર્તન્ત્ इति 'પ્રયોજનાદિ-પ્રતિપાદનાર્થ' ચેતિ ॥

અત્ર કશ્ચિદાહ-પ્રકરણકારો હિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારી, સ કિમર્થ પ્રકરણાદૌ તદસમ્બદ્ધમિષ્ટ-દેવતાસ્તવમાહ ? । ન ચ વિઘ્નવિનાયકોપશાન્તિકરણેન પ્રકરણનિષ્પત્ત્યક્તયા તત્સમ્બદ્ધઃ, સ્તવવિઘ્નયોર્વિરોધાસિદ્ધેઃ; તદ્ભાવેઽપિ ક્વચિદ્ વિઘ્નભાવાત્, તદભાવેઽપિ ચાભાવાદિતિ ।

પ્રયોજનાદિપ્રતિપાદનમપ્યનર્થકમેવ, તત્ એવ સમ્યક્પ્રયોજનાદ્યનવગતેઃ । પ્રકરણાર્થ-પરિજ્ઞાનપુરસ્સરમેવ તત્ કથમન્યતો ભવતિ ? અતસ્તત્પ્રતિપાદનેઽપિ તદાશઙ્કાઽનિવૃત્તિરેવેતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ (૨) વિઘ્નવિનાયકની ઉપશાંતિ ❖

જે કાર્ય કલ્યાણકારી હોય, તેમાં ઘણા વિઘ્નોની શક્યતા છે. કહ્યું છે કે → “અશ્રેયસ્કર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થનારને, વિઘ્નો કશે નડતાં નથી, અર્થાત્ દૂર જતાં રહે છે, પણ જ્યારે શ્રેયસ્કર કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયેલી મહાન વ્યક્તિઓને પણ, વિઘ્નો આવી પડે છે.”

અનેકાંતજયપતાકા પણ, સમ્યગ્જ્ઞાનનું અને પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ હોવાથી, શ્રેયસ્કર= કલ્યાણકારી છે અને તેથી પ્રસ્તુત કાર્યમાં પણ વિઘ્નની શક્યતા છે, તેના નિવારણ માટે મંગલનું વિધાન કરે છે.

❖ (૩) પ્રયોજનાદિનું પ્રતિપાદન ❖

પ્રેક્ષાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા જીવો, પ્રયોજનયુક્ત કાર્ય વિશે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, પ્રયોજનશૂન્ય વિશે નહીં, તેથી તે જીવોને, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા, પ્રયોજનપ્રતિપાદન આવશ્યક છે તથા ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયનો નિર્દેશ પણ જરૂરી છે અને સંબંધકથન પણ જરૂરી છે ← આ બધું કથન ગાથાસમૂહથી કરે છે...

❖ ગાથાસમૂહના કારણ અંગે પૂર્વપક્ષીનું મંતવ્ય + બિરાકરણ ❖

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકરણકાર પ્રેક્ષાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર છે - એવું તો તમે પણ માનો છો, તો પછી પ્રકરણની આદિમાં, સંબંધ વિનાના ઇષ્ટદેવતાના સ્તવને, તેઓ શા માટે કહે છે ?

શંકા :- ઇષ્ટદેવતાના સ્તવથી વિઘ્નસમૂહની ઉપશાંતિ થાય અને તેથી પ્રકરણની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થાય, માટે પ્રકરણની આદિમાં સ્તવનો ઉપન્યાસ કરવો અસંબદ્ધ નથી.

સમાધાન :- સ્તવ દ્વારા વિઘ્નની ઉપશાંતિ થવી શક્ય જ નથી, કારણ કે સ્તવાત્મક મંગલ અને વિઘ્ન વચ્ચે વિરોધ જ સિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે → વિરોધના બે પ્રકાર છે (૧) સહાનવસ્થાન અને (૨) પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ... (૧) શીત-ઉષ્ણની જેમ સહાનવસ્થાન તો નથી, કારણ કે કાદંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં, મંગલની સાથે વિઘ્નનું પણ અવસ્થાન દેખાય છે જ, અને (૨) ઘટ-ઘટાભાવની જેમ પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ પણ નથી, કારણ કે આ વિરોધ ત્યારે હોય કે જ્યારે એકના અભાવમાં

❖ પ્રેક્ષાપૂર્વકારી અસંબદ્ધ પ્રલાપ ન કરે ... ઇષ્ટદેવતાસ્તવ પણ અસંબદ્ધ છે, તો શું તેનો પ્રલાપ કરી શકાય ?

૧. 'પ્રકરણાર્થજ્ઞાન' इति क-पाठः ।

एतच्चासारम्, प्रकरणकारो यत एव प्रेक्षापूर्वकारी, अत एव तन्निष्पत्त्यर्थं प्रकरणादौ तदङ्गरूपमिष्टदेवतास्तवमाह । सम्भवत्यत्र विघ्नः प्रागुपात्ताशुभकर्मोदयलक्षणः । स चेष्टदेवता-स्तवकरणतः प्रशस्तभावोपपत्तेरुपशाम्यतीति तन्निष्पत्त्यङ्गमेव । एवं च जलानलवत् स्तव-विघ्नयोर्विरोध एव । न चेहाप्यतिप्रबलोऽग्निः स्वल्पेन जलेनोपशाम्यति । न चाल्पः स्वयमपि

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બીજાની સત્તા અવશ્ય હોય... જેમ ઘટના અભાવમાં ઘટાભાવની અને ઘટાભાવના અભાવમાં ઘટની... પણ પ્રસ્તુતમાં, મંગલના અભાવમાં વિઘ્નની સત્તા હોય એવું દેખાતું નથી, કારણ કે નાસ્તિકના ઢગલાબંધ ગ્રંથોમાં, મંગલના અભાવે પણ વિઘ્નની સત્તા જરાય દેખાતી નથી. ← આમ, મંગલ-વિઘ્ન વચ્ચે વિરોધ જ ન હોવાથી, તેના દ્વારા વિઘ્નની ઉપશાંતિ અસંભવિત છે.

ટૂંકમાં, મંગલ કરો તો પણ કાદંબરી વગેરેની જેમ વિઘ્નો આવી શકે અને ન કરો તો પણ નાસ્તિકગ્રંથોની જેમ વિઘ્નો ન પણ આવે... ફલતઃ સ્તવાત્મક મંગલ અસંબદ્ધ હોવાથી, તેનો ઉપન્યાસ કરવો ઉચિત નથી.

❖ મંગળની આવશ્યકતા ❖

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રકરણકાર, પ્રેક્ષાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, માટે જ પ્રકરણની આદિમાં, પ્રકરણના અંગરૂપ, ઈષ્ટદેવતાનાં સ્તવરૂપ મંગળનું વિધાન કરે છે.

અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરતાં જીવે, પૂર્વે ઘણા અશુભ કર્મોનો બંધ કર્યો છે, તે કર્મોનો જ્યારે ઉદય આવશે ત્યારે અવશ્ય વિઘ્નની સંભાવના છે, તે કર્મનાશ માટે સ્તવ કરાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- પણ સ્તવથી કર્મનાશ શી રીતે થાય ?

ઉત્તરપક્ષ :- અશુભકર્મ અશુભભાવથી બંધાય છે. ઈષ્ટદેવતાસ્તવથી શુભભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે. માટે જો સ્તવાત્મક મંગળ કરાય, તો પ્રશસ્તભાવ થવા દ્વારા અશુભ કર્મોનો નાશ થવાથી, અવશ્ય વિઘ્નો દૂર થાય છે. અને તેથી ગ્રંથની નિષ્પત્તિનું અંગ ઈષ્ટદેવતા સ્તવ બને છે. તેથી તે સંબદ્ધ જ છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ-જળની જેમ સ્તવ-વિઘ્ન વચ્ચે પણ વિરોધ છે જ.

જેમ ભયાનક અને અતિપ્રબળ આગ પ્રજ્વલિત થઈ હોય, તે કાંઈ થોડા જ જળથી ઉપશમિત ન થાય. તે માટે તો પ્રચુર જળ જોઈએ. તેમ કાદંબરી વગેરે ગ્રંથમાં અતિ પ્રબળ વિઘ્ન હોવાથી, ત્યાં પણ મંગળ પ્રચુર પ્રમાણમાં જોઈએ, પણ થયું છે અલ્પપ્રમાણમાં જ... બાકી જો સમબળે જ મંગળ થયું હોત, તો ત્યાં પણ વિઘ્નવિનાશ શક્ય જ હોત... તેથી તમે જે કહ્યું કે → “કાદંબરી વગેરેની જેમ, મંગલ હોવા છતાં પણ વિઘ્નની સત્તા છે” ← તે બધું કથન પરાસ્ત થાય છે.

❖ પ્રશ્ન : વિરોધ તો સ્તવરૂપ પ્રશસ્તભાવ અને વિઘ્નજનક અપ્રશસ્તભાવનો હોઈ શકે, સ્તવ-વિઘ્નનો શી રીતે ?

ઉત્તર : અહીં વિઘ્ન અશુભ કર્મના ઉદયરૂપ છે. એટલે પ્રશસ્તભાવરૂપ સ્તવ સાથે વિરોધ હોવો શક્ય છે. અથવા તો સ્તવ, વિઘ્નના કારણભૂત અશુભકર્મના જનક અપ્રશસ્તભાવનો વિરોધી છે અને કારણનાશકાર્યનાશ પણ થાય, ફલતઃ સ્તવ વિઘ્નનું વિરોધી થાય.

નોપશામ્યતિ । ન ચાનયોર્ન વિરોધ ઇતિ । એવં ચ 'તદ્ભાવેઽપિ ક્વચિદ્ વિઘ્નભાવાત્ તદભાવેઽપિ ચાભાવાદિતિ' વચનમાત્રમેતત્ ।

પ્રયોજનાદિપ્રતિપાદનમપિ સાર્થકમેવ, તત એવ સામાન્યેન સમ્યક્પ્રયોજનાદ્યવગતે-સ્તથાવ્યવહારદર્શનાત્ । તદવગતૌ હિ તદ્વિશેષપરિજ્ઞાનાર્થ પ્રકરણે પ્રવૃત્તેઃ, તતસ્તજ્ઞાનભાવાત્ ।

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

તથા, સ્વલ્પ અગ્નિને ઉપશાંત કરવા, જેમ જળ જરૂરી નથી, અર્થાત્ જળ વિના પણ ઈંધણ પૂરું થયે આપોઆપ તે બુઝાય છે, તેમ નાસ્તિક વગેરેના ગ્રંથમાં પણ વિઘ્નની માત્રા સ્વલ્પ જ હશે અને એટલે જ મંગળ વિના પણ તેનો નાશ થયો છે. તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે → “નાસ્તિક વગેરેના ગ્રંથોમાં, મંગળરૂપ કારણ ન હોવા છતાં પણ, વિઘ્નવિનાશરૂપ કાર્ય દેખાય છે” ← તે કથન પરાસ્ત થાય છે.

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, જળ-અગ્નિની જેમ, સ્તવ્ધવિઘ્ન વચ્ચે પણ વિરોધ છે જ, તેથી વિઘ્નસમૂહના નિવારણ માટે ઈષ્ટદેવતાનું સ્તવરૂપ મંગળ આવશ્યક જ છે.

❖ **પ્રયોજનાદિ પ્રતિપાદન વિષે પૂર્વપક્ષ** ❖

પૂર્વપક્ષ : ગાથાસમૂહથી પ્રયોજનાદિનું તથા વિષય, સંબંધ... વિ.નું પ્રતિપાદન કરવું પણ અનર્થક જ છે, કારણ કે ગાથાસમૂહથી, પ્રયોજનનો સમ્યક્ બોધ થતો નથી.

પ્રશ્ન : કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : કારણ કે પ્રકરણગ્રંથનાં અર્થજ્ઞાનથી જ પ્રયોજનાદિ જણાઈ શકે છે, પ્રયોજન કહેવા માત્રથી નહીં, કહો તો પણ - ખરેખર આ ગ્રંથથી આ પ્રયોજન સરશે કે નહીં ? તેમાં આ વિષય છે કે નહીં ? એ ગ્રંથ વાંચ્યા વિના ખાતરી થતી નથી અને તેથી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા ન શમવાથી - પ્રયોજનવિષયક શંકા ઊભી જ રહે છે... ફલતઃ ગાથાસમૂહથી પ્રયોજનપ્રતિપાદન કરવું નિરર્થક છે.

❖ **પ્રયોજનપ્રતિપાદનની સાર્થકતા** ❖

ઉત્તરપક્ષ : ગાથાસમૂહથી પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન સાર્થક જ છે, કારણ કે સામાન્યથી પ્રયોજનનો બોધ તો આદિવાક્ય દ્વારા શક્ય છે જ અને તેવો (=આદિવાક્યથી સામાન્યરૂપે બોધ થતો હોય એવો) વ્યવહાર પણ દેખાય છે - આમ આદિવાક્ય દ્વારા, સામાન્યથી પ્રયોજનનો બોધ થયા પછી, તે જીવ, વિશેષજ્ઞાન માટે અવશ્ય પ્રકરણ વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે, કારણ કે તે પ્રકરણ દ્વારા જ વિશેષબોધ થવો શક્ય છે.

આમ, પ્રકરણ વાંચીને જ પ્રયોજનાદિ જણાય તે વિશેષથી જ્ઞાન સમજવું; સામાન્યજ્ઞાન તો આદિવાક્યનાં પ્રતિપાદનથી પણ થાય. એટલે, આદિવાક્યનાં પ્રતિપાદનથી સામાન્ય શંકાનું નિરાકરણ થાય અને વિશેષ શંકાનાં નિરાકરણનો ઉપાય આ ગ્રંથ છે, એ પણ જણાય અને તેથી તે ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી વિશેષજ્ઞાન પણ થાય અને માટે શંકા રહે જ નહીં.

પૂર્વપક્ષ : જ્યાં સુધી આ ગ્રંથથી આ પ્રયોજનાદિ સરે છે કે નહીં ? એવી વિશેષ શંકા ઊભી

❖ આ અર્થ 'સદુપાયૈર્વિશેષસિદ્ધેઃ' એ ષ પાઠને અનુસારે કર્યો છે... જો પૂર્વસંપાદિત 'સદુપાયૈર્વિશેષઃ'

૧. તૃતીયે પૃષ્ઠે પદ્મમાયાં પદ્મક્યાં પ્રોક્તમ્ ।

એવં ચ ‘પ્રકરણાર્થપરિજ્ઞાનપુરસ્સર’મપ્યેતદ્ વિશેષેણ, સામાન્યેનાન્યતો ભવતીતિ ન દોષઃ । અતો ન ‘તત્પ્રતિપાદનેઽપિ તદાશઙ્કાઽનિવૃત્તિરેવ’, સામાન્યેન નિવૃત્તેર્વિશેષાશઙ્કાનિવૃત્તેરપ્યુપાયાભિ-ધાનાત્, સંદુપાયૈર્વિશેષસિદ્ધેઃ, અન્યથા સકલવ્યવહારોચ્છેદ इत्यलं चसूर्या, दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थ-त्वादारम्भस्येति ॥

इह चाद्ययाऽऽर्यया इष्टदेवतास्तवमाह । तदन्याभिस्तु सप्रसङ्गं प्रयोजनादीत्यार्या-समूहसमुदायार्थः ॥

અધુનાઽવયવાર્થ ઉચ્યતે-તત્ર જયતિ વિનિર્જિતરાગ इति । અત્ર જયતીતિ ક્રિયા ભૂત-પૂર્વગત્યા તથોપચારત ઉક્તા તત્પ્રકર્ષફલાઽપ્રચ્યુત્યપેક્ષયા વા । અનેકાર્થત્વાદ્ વા ધાતૂનાં જયતીતિ કિમુક્તં ભવતિ ? સર્વાન્ ગુણૈરતિશેતે । ‘વિનિર્જિતઃ’ વિવિધમ્-અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ પ્રતિપક્ષ-ભાવનાદિભિર્નિરાધિક્યેન અપુનર્જેયતયા જિતઃ-વિક્ષિતો રાગોઽભિષ્વજ્જલક્ષણો યેન સ વિનિર્જિત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રહે, ત્યાં સુધી તેમાં પ્રવૃત્તિ કેમ થાય ?

ઉત્તરપક્ષ : સામાન્યથી શંકાની નિવૃત્તિ થઈ જાય, અર્થાત્ સામાન્યજ્ઞાન હોય અને વિશેષની શંકા હોય, તો પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે જ. જેમ ખેતી કરવાથી અનાજ ઉગે એવું સામાન્ય જ્ઞાન હોય છે, ‘મારી ખેતીથી અનાજ ઊગશે’ એવું વિશેષ જ્ઞાન હોતું નથી, શંકા જ હોય છે, છતાં ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પ્રયોજનાદિમાં પણ સમજવું...

જો સામાન્ય જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ નહીં માનો, તો જગતમાં ચાલતા સર્વ વ્યવહારોનાં ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તેનું વિશેષજ્ઞાન કોઈને હોતું નથી.

હવે વધુ ચર્ચાથી સર્પું... અહીં માત્ર દિગ્દર્શનનો જ પ્રયાસ છે...

સારાંશ :તેથી ગ્રંથકારશ્રી (૧) શિષ્ટ સમયપરિપાલન માટે, (૨) વિઘ્નસમૂહની ઉપશાંતિ માટે, અને (૩) પ્રયોજનાદિના પ્રતિપાદન માટે ગાથાસમૂહનું પ્રતિપાદન કરે છે... તેમાં, પ્રથમ ગાથા દ્વારા ઈષ્ટદેવતાનું સ્તવરૂપ મંગળ અને ત્યારબાદ બીજી વગેરે ગાથાઓથી પ્રયોજનાદિનું પ્રતિપાદન કરશે...

❖ પ્રથમ શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

વિવિધ પ્રકારે=પ્રતિપક્ષી અનેક ભાવનાઓ વડે, અર્થાત્ (૧) ક્રોધ માટે ક્ષાન્તિની ભાવના વડે, (૨) માન માટે મૃદુતાની ભાવના વડે, (૩) માયા માટે ઋજુતાની ભાવના વડે, (૪) લોભ માટે સંતોષની ભાવના વડે... વગેરે અનેક ભાવનાઓ વડે તથા ભાવનાના પ્રતિપક્ષી ભાવોની પ્રબળતા દૂર થાય અને ફરીથી તેઓને જીતવા ન પડે તે રીતે નિઃશેષતાઃ જીતાયેલા રાગવાળા=

પાઠ રાખવો હોય તો અર્થ આવો કરી શકાય કે - ‘આ પ્રયોજનાદિ માટે સાચો ઉપાય કયો અને ખોટો ઉપાય કયો, એ ભેદ જણાવાથી (ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી) શંકા રહે નહીં... (પણ ઘ પાઠ વધુ ઉચિત જણાય છે.)

❖ આ વિશે વિશદ જાણકારી મેળવવા સ્યાદાદરત્નાકર વગેરે ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું.

૧. પૂર્વસંપાદિતે તુ મુખ્યરૂપેણ ‘સદુપાયેતરયોર્વિશેષઃ’ इतिरूपान्यपाठ उल्लिखितः, अत्र तु ‘सदुपायैर्विशेषः’ इति घ-पाठः । ૨. પૂર્વસંપાદિતે તુ ‘ફલા પ્રચ્યુત્ય...’ इति अशुद्धसंधिच्छेदः । ૩. ‘સર્વગુણ૦’ इति ड-पाठः ।

રાગઃ । દ્વેષોપલક્ષણમેતત્ । અયમેવ વિશિષ્યતે-**સર્વજ્ઞ** इति । सर्व-सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टं वस्तु जानातीति सर्वज्ञः । अयमेव विशिष्यते-**त्रिदशनाथकृतपूज** इति । त्रिदशनाथाः-इन्द्राः शक्रादयस्तैः कृता पूजा-अशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यादिलक्षणा यस्य स त्रिदशनाथकृतपूजः । अयमेव विशिष्यते-**सद्भूतवस्तुवादी** इति । सद्भूतं-यथाऽवस्थितं वस्तु वदितुं शीलं यस्य स सद्भूतवस्तुवादी । अयमेव विशिष्यते-**शिवगतिनाथ** इति । शिवगतेः-मोक्षगतेर्नाथः-तद्वशीकरणात् स्वामी शिवगतिनाथः । कोऽयमेवम्भूत इत्याह-**महावीर** इति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' इति कषायादिशत्रुजयान्महाविक्रान्तो महावीरः । 'ईर गतिप्रेरणयोः' इत्यस्य वा विपूर्वस्य । विशेषेण ईरयति-कर्म गमयति याति वेह शिवमिति वीरः । महांश्चासौ वीरश्च महावीर इत्येष स्तवः । अयं च यथाभूतान्यासाधारणगुणोत्कीर्त्तनरूपत्वाद् भावस्तवः । तथाहि-गुणा मूला-

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

સત્તામાંથી સંપૂર્ણતયા ક્ષય કરાયેલા અભિષ્વંગરૂપ (આસક્તિરૂપ) રાગવાળા... અહીં 'રાગ' પદથી ઉપલક્ષણથી દ્વેષનું પણ પ્રહણ કરવું... તેથી સંપૂર્ણતયા ક્ષય કરાયેલા રાગ-દ્વેષવાળા, **સર્વજ્ઞ**=સૂક્ષ્મ (પરમાણુ વગેરે) વ્યવહિત (ભીંત વગેરેની વ્યવધાને રહેલા) અને દૂર રહેલા, ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનગત, સર્વ પદાર્થોને સર્વ પર્ચયો સાથે જાણનારા, દેવોના નાથ એવા ઇન્દ્ર વડે કરાયેલી પૂજાવાળા=શક વગેરે ઇન્દ્રો દ્વારા કરાયેલી, અશોકાદિ અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય વગેરે રૂપ પૂજાવાળા, **સદ્ભૂત વસ્તુવાદી**=યથાવસ્થિત વસ્તુનું કથન કરનારા, **મોક્ષગતિના સ્વામી**=મોક્ષગતિને આધીન કરવા દ્વારા સ્વામી રૂપે બનેલા અથવા મોક્ષકન્યાને વરીને તેના ભર્તારૂપ થયેલા **મહાવીર પ્રભુ**=(શૂર વીર વિક્રાન્તૌ એ અર્થને આશ્રયીને) કષાય વગેરે શત્રુઓને જીતવા દ્વારા મહાપરાક્રમી, (ત્રિ ઉપસર્ગપૂર્વક **ઈર ગતિપ્રેરણયોઃ** અર્થને આશ્રયીને) વિશેષથી કર્મોને જતાં કરનાર, અર્થાત્, ક્ષય કરનાર અથવા જેની પાસેથી કર્મો જતાં રહેનાર છે એવા મહાવીર પ્રભુ જય પામે છે=પરમાત્માનો જય થાય છે.

તાત્પર્ય - પ્રભુ જય પામે છે - એ વર્તમાન અર્થ થયો, પણ વર્તમાનમાં તો પ્રભુ મોક્ષમાં છે, એટલે ભૂતકાળમાં વિચરતા હતા ત્યારે જય પામતા હતા, એ ભૂતપૂર્વનો વર્તમાનમાં ઉપચાર કર્યો છે. તે ઉપચાર બે રીતે :

(૧) ભૂતકાળમાં એટલો જય પામ્યા છે કે હજુ પણ તેનો પ્રભાવ વર્તાઈ રહ્યો છે... (તત્પ્રકર્ષફલા...)

(૨) તેમનો જે વિજય છે, તે ક્યારેય નાશ પામતો નથી... (અપ્રચ્યુ...)

અથવા તો જિ ધાતુનો અર્થ જય પામવાના બદલે 'જયતિ=સર્વાન્ અતિશેતે=સર્વ જીવોથી ગુણમાં અતિશાયી છે' એવો કરીએ, તો તે તો વર્તમાનમાં પણ છે જ અને એટલે તો ઉપચાર કરવાની પણ જરૂર ના રહે...

૧-૨. 'વિશેષ્યતે' इत्युभयत्र क-ङ-पाठः । ૩. प्रेक्ष्यतां नवमे पृष्ठे । ૪-૫. 'વિશેષ્યતે' इत्युभयत्र ङ-पाठः । ૬. पाणिनीये धातुपाठे १९०२तमः १९०३तमश्च धातुः । ૭. 'ईर गतौ कम्पने च' इति पाणिनीये धातुपाठे १०१८तमो धातुः । ૮. 'विपूर्वस्य' इति पाठो न विद्यते घ-पुस्तके ।

તિશયાશ્ચત્વારઃ, તદ્ યથા-અપાયાગમાતિશયઃ, જ્ઞાનાતિશયઃ, પૂજાતિશયઃ, વાગતિશયશ્ચ । તત્ર
'વિનિર્જિતરાગ' इत्यनेनापायापगमातिशयमाह । उक्तं च-

(ગ) “વીતરાગા જિનાઃ સર્વે મોહનીયનિવૃત્તિતઃ ।
તદ્વેદા હિ યતઃ પ્રોક્તાઃ સર્વે રાગાદયો મલાઃ ॥” इति ।
તથા ‘સર્વજ્ઞ’ इत्यनेन च ज्ञानातिशयम् । यथोक्तम्-
“संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं ।
तं नत्थि जं न पासइ भूअं भव्वं भविस्सं च ॥”

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અતિશય ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ ❖

પ્રથમ શ્લોક, યથાભૂત અને બીજામાં ન રહે એવા ગુણોનાં ઉત્કર્તનરૂપ હોવાથી ‘ભાવસ્તવ’* છે - આ ભાવસ્તવ દ્વારા, મૂળ ચાર અતિશય રૂપ ગુણોનું સ્વરૂપ જણાય છે, તે આ પ્રમાણે -

(૧) અપાયાપગમાતિશય, (૨) જ્ઞાનાતિશય, (૩) પૂજાતિશય, અને (૪) વચનાતિશય - આ ચાર અતિશયમાંથી ‘વિનિર્જિતરાગઃ’ એ પદથી, પરમાત્માનો અપાયાપગમ અતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે રાગક્ષયના કથનથી મોહનીયરૂપ અપાયનો અપગમ પણ જણાઈ જાય છે. કહ્યું છે કે -

(ગ) “મોહનીયનો ક્ષય થયો હોવાથી, બધા જિનેશ્વરો વીતરાગ જ છે, કારણ કે રાગ વગેરે બધા મળો તો મોહનીયના જ ભેદરૂપ કહેવાયેલ છે.” એટલે અહીં રાગક્ષય હોવાથી, અપાયાપગમ અતિશય જણાય.

તથા ‘સર્વજ્ઞ’ એ પદથી, પરમાત્માનો જ્ઞાનાતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન વિના સર્વ પદાર્થના જ્ઞાતા બનવું અસંભવિત છે. કહ્યું છે કે -

“પરમાત્મા, સર્વ લોક-અલોકને સંપૂર્ણતયા જુએ છે, માટે ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનગત એવો કોઈ જ પદાર્થ નથી, કે જેને પરમાત્મા ન જોતા હોય” આમ, સર્વજ્ઞપણાથી જ્ઞાનાતિશય જણાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

॥ શ્રીવીતરાગાય નમઃ ॥

શેષમતમતિશયાના યસ્યાનેકાન્તજયપતાકેહ ।

હર્તુમશક્યા કેનાપિ વાદિના નૌમિ તં વીરમ્ ॥૧॥

કતિપયવિષમપદગતં વક્ષ્યેનેકાન્તજયપતાકાયાઃ ।

વૃત્તોર્વિવરણમહમત્પબુદ્ધિબુદ્ધયૈ સમાસેન ॥૨॥

❖ “इह स्तुतिर्द्विधा प्रणामरूपा असाधारणगुणोत्कीर्त्तरूपा च” - श्रीमलयगिरीया नन्दीवृत्ति । (શ્લો. ૧ : ટી.)
“महिता-यथावस्थितान्यसाधारणगुणोत्कीर्त्तनलक्षणेन भावस्तवेनार्चिता” - इति तत्रैव ग्रन्थेऽग्रे ।

૧. ‘સર્વરાગા’ इति ड-पाठः । ૨. अनुष्टुप् । ૩. आर्यायां निबद्धस्यास्य पद्यस्य छाया, यथा-संभिन्नं पश्यन् लोकमलोकं च सर्वतः सर्वम् । तत्रास्ति यत्र पश्यति भूतं भवत् भविष्यच्च ॥ ४. पूर्वसंपादिते त्वत्रान्यहस्तप्रतानुसारेण ‘शेषमतिम’ इति पाठस्य मुख्यरूपेणोल्लेखः कृतः, उद्धृतस्त्वत्र ‘मतमति०’ इति ख-पाठः । ५-६ आर्या ।

તથા 'ત્રિદશનાથકૃતપૂજ' इत्यनेन पूजातिशयम् । उक्तं च-
 “अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चामरमासनं च ।
 भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥”
 ‘सद्भूतवस्तुवादी’ इत्यनेन पुनर्वर्गातिशयमाह । यथोक्तम्-
 “पोगलरूवो सहो तहत्थवत्ता तहापयईए उ ।
 सच्चाइचित्तधम्मा तेणिह ववहारसिद्धि ति ॥”

❖.....❖ અનેકાંતરશિષે ❖.....❖

તથા ‘ત્રિદશનાથકૃતપૂજ’ એ પદથી, પરમાત્માનો પૂજાતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે ઇન્દ્ર વગેરે દ્વારા થતી આવી ભવ્ય પૂજા પૂજાતિશયને જણાવે છે. કહ્યું છે કે -

“(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) ભામંડલ, (૭) દુન્દુભિ, અને (૮) છત્ર ← આ આઠ મહાપ્રાતિહાર્યો જિનેશ્વરોનાં છે.” આમ, ઇન્દ્રકૃત પૂજાથી પૂજાતિશય જણાય.

તથા ‘સદ્ભૂતવસ્તુવાદી’ એ પદથી, પરમાત્માનો વચનાતિશય સૂચિત થાય છે, કારણ કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું કથન એ જ વચનાતિશય છે.

❖ બૌદ્ધકૃત આશંકાનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધ : શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ ઘટતા નથી તે આ પ્રમાણે -

(૧) તાદાત્મ્ય તો ન માની શકાય, નહીંતર તો (ક) મોદક શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ મોઢું લાડવાથી ભરાઈ જશે, (ખ) અગ્નિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ મોઢું બળીને રાખ થઈ જશે.

(૨) તદુત્પત્તિ તો સંભવિત જ નથી. તે આ રીતે - (ક) શબ્દથી અર્થની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ‘સો રૂપિયા મને મળો’ એવું બોલવા માત્રથી જ ભિખારીને સો રૂપિયા મળી જશે અને તેથી તો કોઈ ગરીબ રહેશે જ નહીં, પણ તેવું તો દેખાતું નથી, અને (ખ) અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

1. નનુ શબ્દાર્થયોસ્તાવાત્મ્યતદુત્પત્તિસમ્બન્ધવિરહાદ્ વાચ્યવાચકભાવ એવ નાસ્તિ । તતઃ કથં સદ્ભૂત-
 વસ્તુવાદિત્વલક્ષણશ્ચતુર્થોક્તિશયો ઘટતે । इत्याशङ्क्योक्तम्-

“पोगलरूवो सहो तहत्थवत्ता तहापयईए उ ।

सच्चाइचित्तधम्मा तेणिह ववहारसिद्धि ति ॥”

अस्यार्थः-पुद्गलरूपो रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावभाषावर्गणापुद्गलद्रव्योपादानकारणत्वेन मूर्त्तप्रकृतिः, न तु परेषामिव “शब्दोऽम्बरगुणः” इति वचनादाकाशधर्मत्वेनामूर्त्तः, शब्दः प्रतीतिरूप एव । तथेति विशेषणसमुच्चये । अर्थवक्ता-अर्थवाचकः, जीवादितत्त्वसप्तकप्रतिपत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कुत इत्याह-
 तथाप्रकृतेस्तु । तुरेवकारार्थः । ततश्च तथा-तत्प्रकारार्थवचनस्वभावा या प्रकृतिः-स्वरूपं तस्या एव, अर्थवचनस्वाभाव्यादेवेत्यर्थः ।

૧. ઉપજાતિઃ । ૨. ‘તહાડત્થ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. ‘તહા પયઈ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. આર્યાચ્છન્દસિ રચિતસ્યાસ્ય પદ્યસ્ય છાયા-પુદ્ગલરૂપો શબ્દસ્તથાડર્થવક્તા તથાપ્રકૃતેસ્તુ । સત્યાદિચત્રધર્મા તેનેહ વ્યવહારસિદ્ધિરિતિ ॥ ૫. ‘તહાપ્પયઈ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. છાયાર્થ દૃશ્યતાં ચતુર્થકં ટિપ્પણકમ્ । ૭. ‘કારાર્થ મતશ્ચ’ ઇતિ ખ-પાઠઃ ।

માનવામાં આવે, તો તો ઘટથી જ - પુરુષની બુદ્ધિથી નિરપેક્ષ રહીને જ - 'ઘ', 'ટ' વગેરે શબ્દોનું શ્રવણ થવા લાગશે, પણ તેવું તો દેખાતું નથી.

તેથી, શબ્દ-અર્થ વચ્ચે એકે સંબંધ ઘટતાં નથી, ફલતઃ વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ પણ નહીં જ ઘટે - આમ, અર્થનો વાચક શબ્દ જ્યારે બનતો જ નથી, ત્યારે પરમાત્મા, સદ્ભૂત વસ્તુના કથક શી રીતે બને ? અને જો ન બની શકે, તો ચોથો અતિશય શી રીતે ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : પહેલા શબ્દનું સ્વરૂપ સમજો - (૧) શબ્દ તે પુદ્ગલરૂપ છે, કારણ કે શબ્દનું ઉપાદાનકારણ જે ભાષાવર્ગણનાં પુદ્ગલો છે, તે રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શના સ્વભાવવાળા છે અને ઉપાદાનને અનુરૂપ જ કાર્ય થતું હોવાથી શબ્દ પણ પુદ્ગલરૂપ (મૂર્ત) જ સાબિત થાય.

(૨) શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે, કારણ કે 'અર્થને કહેવાનો' શબ્દનો સ્વભાવ જ છે, તેથી ઘટ વગેરે તે તે શબ્દોથી તે તે પદાર્થનું કથન થવું શક્ય જ છે... એટલે શબ્દ બૌદ્ધની કલ્પનાની જેમ વસ્તુવાચકતારહિત નહીં, પણ અર્થવાચક જ છે, એમ નિશ્ચિત થયું... કારણ કે શબ્દ-અર્થ વચ્ચે કથંચિદ્ ભેદાભેદ સંબંધ હોવાથી, શબ્દ દ્વારા અર્થનું કથન શક્ય જ છે.

(૩) શબ્દ તે સત્યાદિ સ્વભાવવાળો છે, અર્થાત્ શબ્દના (A) સત્ય, (B) અસત્ય, (C) સત્યાસત્ય, અને (D) અસત્યામૃષા=એમ ચાર ભેદ છે. આ ચારે ભેદો, તે તે વક્તાના વ્યાપારને કારણે પડે છે.

ભાવાર્થ એ છે કે, શબ્દના ૪ ભેદ, એ શબ્દના સ્વરૂપનાં કારણે નથી, પણ વક્તાના પરિણામાદિ વ્યાપારના કારણે હોય છે.

ફલિતાર્થ :- શબ્દમાં અર્થવાચકતા છે, માટે જ, યોગ્ય વ્યક્તિને 'ઇદં કુરુ-ઇદમાનય' વગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર કરાય છે અને તેને પ્રતિનિયત અર્થનું જ્ઞાન પણ થાય છે. એટલે શબ્દની અર્થવાચકતા અબાધિત છે. કહ્યું છે કે :

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નં તુ “વસ્તુ વાચામગોચર” ઇતિ વચનાદ્ બૌદ્ધપરિકલ્પનાયા ઇવ વસ્તુવાચકસ્વભાવશૂન્ય ઇતિ । તથા સત્યાદિચિત્રધર્મા ભાવપ્રધાનત્વાન્નિર્દેશસ્ય સત્યાદયઃ સત્યા-ઽસત્ય-સત્યામૃષા-ઽસત્યા-મૃષલક્ષણ-ભાષાભેદરૂપાશ્ચિત્રાઃ-નાનાપ્રકારાસ્તથાવિધવક્તૃવ્યાપારપરાધીનતયા ધર્માઃ-સ્વભાવા યસ્ય સ તથા ।

❖ વર્ગણા એટલે પુદ્ગલોનો સમૂહ... ભાષાવર્ગણના એવા પુદ્ગલો છે, કે જેને ગ્રહણ કરીને જીવ શબ્દરૂપે પરિણામે છે. ભાષાવર્ગણની વિશેષ સમજૂતી માટે કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું.

❖ શબ્દની પુદ્ગલરૂપતા સાબિત થવાથી વૈશેષિકાદિનું કથન પરાસ્ત થાય છે... તેઓ શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે અને ગુણ અમૂર્ત હોવાથી, શબ્દ પુદ્ગલરૂપ ન બની શકે - એવી તેઓની દલીલ છે, પણ ઉપરોક્ત રીતે, શબ્દની પુદ્ગલરૂપતા સિદ્ધ જ હોવાથી, તેઓનું કથન નિરસ્ત થયું સમજવું.

❖ બોદ્ધોની એવી માન્યતા છે કે, વસ્તુ તે વાણીનો વિષય ન બને.

❖ અહીં 'ભાવપ્રધાનત્વાન્નિર્દેશસ્ય'નો અર્થ એ કરવો - વાસ્તવમાં સત્ય એ ધર્મ નથી, સત્યત્વ એ ધર્મ છે, એટલે સત્યત્વાદિધર્મા એમ લખવું જોઈએ. પણ નિર્દેશ ભાવપ્રધાન હોય છે. એટલે 'સત્ય' શબ્દનો અર્થ સત્યત્વ કરવાનો છે.

૧. અત્ર તુ 'ન તુ' ઇતિ L-પાઠઃ શુદ્ધરૂપેણ પ્રતિભાતિ, પૂર્વસંપાદિતે તુ 'નનુ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ । ૨. 'કલ્પનાદ્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'બોદ્ધપરિ' ઇતિ ર-પાઠઃ । ૪. 'નિર્દેશસત્યા' ઇતિ ર-પાઠઃ ।

‘શિવગતિનાથ’ इति तु सिद्धत्वख्यापनमेतत् । महावीर इति च नाम भगवतः । यथोक्तम्-
“अम्मापिउसंतिए वद्धमाणे” “देवैहिं से नामे कए ‘समणे भगवं महावीरे’ ति” ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“શબ્દ તે (૧) પુદ્ગલરૂપ છે, (૨) તથાસ્વભાવે અર્થનો વાચક છે, (૩) સત્યાદિ સ્વભાવવાળો છે અને આવા શબ્દથી જ વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે.”

આ રીતે, શબ્દ તે સત્યાદિ ધર્મવાળો અને અર્થનો વાચક હોવાથી, તેના દ્વારા સદ્ભૂત વસ્તુનું કથન શક્ય જ છે. તેથી સર્વજ્ઞ, વીતરાગ પરમાત્માનો ‘સદ્ભૂત વસ્તુવાદિત્વ’ રૂપ ચોથો અતિશય અઘટિત નથી.

❖ પ્રથમ મ્લોકગત અન્યપદોનો ભાવ ❖

‘શિવગતિનાથ’ એ પદથી, પરમાત્માનાં સિદ્ધત્વસ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યો અને ‘મહાવીર’ એ પદથી, ચરમ તીર્થંકરશ્રીનો નામનિર્દેશ કર્યો, કારણ કે ચરમ તીર્થંકરનું નામ મહાવીર હતું. કહ્યું છે કે -

પરમાત્માનું, માતા-પિતા દ્વારા ‘વર્ધમાન’ એવું નામ અપાયું અને દેવો વડે ‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીર’ - એવું નામ અપાયું. પરમાત્મા રૂપ-ઐશ્વર્ય વગેરે સમગ્ર ગુણસમૂહથી યુક્ત હોવાના કારણે ‘ભગવાન’ અને દેવાદિસંબંધી પ્રાણાંત ઉપસર્ગો આવવા છતાં પણ, જરાય ક્ષોભ ન પામતાં હોવાથી ‘મહાવીર’ છે.

❖ અતિશયના ઉપન્યાસક્રમનું પ્રયોજન ❖

જ્યાં સુધી રાગનો ક્ષય ન થાય, ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞ ન બની શકાય, કારણ કે સર્વજ્ઞ તેરમે ગુણઠાણે બનાય છે, તે પહેલાં રાગનો ક્ષય આવશ્યક છે. તેથી સૌ પ્રથમ ‘વિનિર્જિતરાગ’ પદથી અપાયાપગમ અતિશય બતાવ્યો.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ततः किमित्याह-तेन-उक्तलक्षणेन शब्देनेह-संचयवहारार्हजने व्यवहारसिद्धिः प्रतिनियतार्थप्रत्यायनपूर्विका इदं कुरु इदमानयेत्यादिरूपेति । ततो यतस्तथाप्रकृतेरेव शब्दोऽर्थवक्ता सत्यादिचित्रधर्मा च ततः कथं भगवति वीतरागत्वादिगुणग्रामभाजि सद्भूतवस्तुवादित्वातिशयो न घटते ?

2. “देवैहिं से नामे कए समणे भगवं महावीरे ति” । अस्यार्थः-देवैः शक्रादिभिः ‘से’ तस्य मातृपितृभ्यां व्यवस्थापितवर्द्धमानाभिधानस्य भगवतः किमित्याह-नाम-सञ्ज्ञा कृतं-विहितम् । केनोल्लेखेन-

❖ અપાયાપગમ અતિશય આવ્યા બાદ જ શેષ અતિશયો પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. કહ્યું છે કે - “આપાયાપગમાતિશય-પૂર્વકત્વાચ્છેપ્પાણાં” અષ્ટકટીકા...

૧. કલ્પસૂત્રે પંચમે ક્ષણે, ૧૦૮તમે સૂત્રે) । ૨. છાયા-માતાપિતૃસત્કં વર્ધમાનઃ । ૩. નિમ્નલિખિત-પડિકપુરસ્સરઃ પાઠોઽયમ્- “સહસંમુદયાઈ સમણે અયલે ભયભેરવાણં પરીસહોવગ્ગાણં ચંતિચમે પડિમાણ પાલગે ધીમં અરરરસહે દવિઈ વીરિઅસંપન્ને ।” (સહસમ્પુદિતયા શ્રમણઃ અચલો ભયભૈરવયોઃ પરીપહોપસર્ગાણાં ક્ષાન્તિક્ષમઃ પ્રતિમાનાં પાલકો ધીમાનરતિરતિસહો દ્રવ્યં વીર્યસમ્પન્નઃ) । ૪. ‘નામં કયં’ इति घ-पाठः । ૫. છાયા-દેવૈસ્તસ્ય નામ કૃતં ‘શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીર’ इति । ૬. ‘શબ્દાર્થવક્તા’ इति च-पाठः । ૭. ‘ઘટત इति छः ।’ इति ख-पाठः । ૮. છાયાર્થ મૂલસ્થાનાર્થ ચ પ્રેક્ષ્યતાં પદ્યમં પ્રથમં ચ ટિપ્પણકમ્ ।

(૨) ય ઇહાનિન્દ્યો માર્ગો વિશેષતઃ પૂર્વગુરુભિરાચરિતઃ ।

તત્ર પ્રવર્તિતવ્યં પુંસા ન્યાયઃ સતામેષઃ ॥૨॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

(ઘ) આહ-એતેષામતિશયાનામિત્થમુપન્યાસે કિં પ્રયોજનમિતિ ? ઉચ્યતે-એવમેવ ભાવઃ । તથાહિ-નાવિનિર્જિતરાગઃ સર્વજ્ઞો ભવતિ, ન ચાસર્વજ્ઞસ્ય ત્રિદશનાથાસ્તથાપૂજાં કુર્વન્તિ, ન ચ તદભાવે ભગવાન્ ધર્મમાચ્છેદેતિ । પ્રકારાન્તરેણ વચનસાફલ્યં નયપરિકલ્પનાવ્યુદાસશ્ચ સર્વજ્ઞસિદ્ધિટીકાતો વિજ્ઞેય એતિ ॥

(૨) ઇત્થમિષ્ટદેવતાસ્તવમભિધાય પ્રયોજનાદ્યભિધિત્સયા પ્રસન્નમાહ-ય ઇહેત્યાદિ । યઃ કશ્ચિત્ ઇહ-લોકે અનિન્દ્યઃ-અનિન્દનીયો માર્ગઃ-પન્થાસ્તપઃસ્વાધ્યાયાદિલક્ષણઃ વિશેષતઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞ ન બને, ત્યાં સુધી ઈન્દ્ર દ્વારા, અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરે રૂપ પૂજા થતી નથી, તેથી પૂજાતિશય પહેલા 'સર્વજ્ઞ' પદથી પરમાત્માનો જ્ઞાનાતિશય બતાવ્યો.

(૩) જ્યાં સુધી અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યાદિ રૂપ પૂજા ન થાય, ત્યાં સુધી - સમવસરણ વગેરે અવિદ્યમાન હોવાથી - પ્રભુ, ધર્મોપદેશ આપતા નથી. તેથી વચનાતિશય પહેલા 'ત્રિદશ' પદથી પરમાત્માનો પૂજાતિશય બતાવ્યો.

(૪) અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યાદિરૂપ પૂજા થયા બાદ, સમવસરણમાં પરમાત્મા ધર્મોપદેશ આપતા હોવાથી, સૌથી છેલ્લે 'સદ્ભૂત' પદથી પરમાત્માનો વચનાતિશય બતાવ્યો.

પ્રથમ શ્લોકગત વચનોની, બીજી કઈ રીતે સફળતા થાય અને તેના દ્વારા નયપરિકલ્પનાનો વ્યુદાસ-ખંડન શી રીતે થાય - તેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સર્વજ્ઞસિદ્ધિની ટીકાથી જાણવું.

આ પ્રમાણે ઈષ્ટદેવતાનું સ્તવન કરીને, હવે પ્રયોજનાદિને કહેવાની ઈચ્છાથી જણાવે છે -

❖ ❖ દ્વિતીય શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖ ❖

(૨) શ્લોકાર્થ : આ જગતમાં જે પણ (તપ, સ્વાધ્યાયાદિ) માર્ગ, અનિન્દનીય છે અને વળી વિશેષથી પૂર્વપુરુષો વડે આચીર્ણ છે, તે માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, એ સજ્જનોની વ્યવસ્થા છે.

વિવેચન : અહીં જે=આ લોકમાં જે કોઈ પણ અનિન્દ્ય=શિષ્ટ અને આપ્ત પુરુષો દ્વારા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ત્યાહ-શ્રમણોઽકસ્માદેવ તથાવિધિબહુલોકસમ્મત્યા ગૃહસ્થપર્યાયેઽપિ લબ્ધશ્રમણાભિધાનો ભગવાન્ રૂપે-શ્વર્યાદિસમગ્રગુણગ્રામયુક્તોઽસૌ । કિમિત્યાહ-મહાવીરઃ-પ્રાણપર્યન્તપ્રદાયિદિવ્યાયુપસર્ગવર્ગસંસર્ગેઽપિ મનાગપ્યક્ષોભન્ મહાવીરનામા ભવત્તિ ॥

❖ 'નયપરિકલ્પનાવ્યુદાસ'નો અર્થ એવો થઈ શકે કે -

(૧) કોઈએ રાગી એવા પરમાત્મા માન્યા છે, તેનું 'વિનિર્જિતરાગ...'થી નિરાકરણ...

(૨) કોઈ સર્વજ્ઞને માનતું નથી, તેનું 'સર્વજ્ઞ...'થી ખંડન... ઈત્યાદિરૂપે...

❖ મૂર્ખ જીવો દ્વારા થયેલ નિંદા નગણ્ય ગણાય છે, માટે જ કહ્યું કે, શિષ્ટ અને આપ્ત પુરુષો દ્વારા અનિન્દનીય...

૧. 'વિશેષણસાફલ્ય' એતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'ટીકાતોઽવસેય' એતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'છ' ઇત્યાધિકઃ; ય-ચ-પાઠઃ ।

(૩) યદ્યપિ ન તથાભૂતા શક્તિઃ પ્રાક્કર્મદોષતસ્તદપિ ।

શક્ત્યનુરૂપમુપાયો ન યતસ્તત્પ્રાપ્તયેઽપ્યન્યઃ ॥૩॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષેણ પૂર્વગુરુભિઃ--ચિરન્તનવૃદ્ધૈઃ આચરિતઃ--આસેવિતઃ તત્ર માર્ગે પ્રવર્તિતવ્યં-પ્રવૃત્તિઃ કાર્યા પુંસા-પુરુષેણ ન્યાયઃ સદ્વ્યવસ્થારૂપઃ સતાં-સત્પુરુષાણામેષઃ-એવમ્ભૂત ઇતિ ॥

તથાવિધશક્ત્યભાવે કથમિત્યાહ-યદ્યપીત્યાદિ । યદ્યપિ ન તથાભૂતા-પૂર્વગુરુશક્તિતુલ્યા શક્તિઃ સામર્થ્યરૂપા । કુત ઇત્યાહ-પ્રાક્કર્મદોષતઃ--જન્માન્તરકૃતકર્મદોષાત્ । તદપિ-એવમપિ શક્ત્યનુરૂપં-શક્ત્યુચિતં તત્ર પ્રવર્તિતવ્યમ્ । કિમિત્યત આહ-ઉપાયઃ-હેતુર્ન યતઃ-યસ્માત્ તત્પ્રાપ્તયેઽપિ-તથાભૂતશક્તિપ્રાપ્ત્યર્થમપિ અન્યસ્તં તત્પ્રવર્તનાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનિદનીય એવો માર્ગ હોય=તપ-સ્વાધ્યાય-વિનય-વૈયાવશ્ય વગેરે અસંખ્ય યોગરૂપ માર્ગ હોય અને પૂર્વગુરુઓ વડે વિશેષથી આચરાયેલ હોય=જે માર્ગ ચિરંતન વૃદ્ધો વડે વિશેષથી આચરાયેલ હોય, તે વિશે=તે જ્ઞાનાદિ માર્ગ વિશે પુરુષોએ પ્રવર્તવું જોઈએ=સર્વ જીવોએ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અર્થાત્, તે તે યોગ આપણા જીવનમાં લાવવો જોઈએ એ જ સજ્જનોની નીતિ છે=પૂર્વાચીર્ણ અનિન્દ્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ સજ્જનોની સદ્વ્યવસ્થા છે.

❖ તૃતીય શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૩) શ્લોકાર્થઃ : જો કે પૂર્વકૃત કર્મના દોષથી, તેવા પ્રકારની શક્તિ નથી, છતાં પણ શક્તિને અનુરૂપ (ત્યાં પ્રવર્તવું જોઈએ), કારણ કે તેની (શક્તિની) પ્રાપ્તિ માટે પણ બીજો કોઈ ઉપાય નથી (૩) વિવેચનઃ : જો કે=યદ્યપિ શક્તિ તો છે, પણ પૂર્વકૃત કર્મના દોષથી=અધ્યવસાયવિશેષથી જન્માં-તરમાં બાંધેલા જ્ઞાનાવરણ-મોહનીય-વીર્યાતરાય વગેરે કર્મના ઉદયરૂપ દોષથી તેવા પ્રકારની શક્તિ નથી=જ્ઞાનાદિ યોગો સેવવા માટે, જેવાં શક્તિ-સામર્થ્ય પૂર્વપુરુષો પાસે હતાં, તેવા શક્તિ-સામર્થ્ય તો આપણી પાસે નથી જ, છતાં પણ=તેવું સામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ શક્તિને અનુરૂપ=યથાશક્તિએ તે માર્ગ વિશે પ્રવર્તવું જોઈએ, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ માટે પણ=પૂર્વપુરુષો જેવી શક્તિને મેળવવા માટે પણ બીજો કોઈ ઉપાય નથી=પૂર્વાચીર્ણ અનિન્દ્ય માર્ગ વિશે પ્રવર્તન સિવાય તથાવિધ શક્તિપ્રાપક બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અર્થાત્ તથાવિધ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિથી જ, પૂર્વપુરુષો જેવી શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩. તત્ર તત્પ્રવર્તનાદિતિ । તત્ર-અનિન્દ્યપૂર્વપુરુષાચરિતે માર્ગે તત્પ્રવર્તનાત્-શક્ત્યનુરૂપચેષ્ટનાત્ ॥

❖ આ વ્યવસ્થેદક વિશેષણ છે, તેથી અર્થ થશે : જે અનિન્દ્ય હોવા છતાં પૂર્વપુરુષો દ્વારા આચીર્ણ નથી, તે માર્ગ આચરણીય નથી.

❖ શક્તિનું ઉલ્લંઘન કે ગોપન કર્યા વિના, યથાશક્તિએ તે માર્ગ વિશે અવશ્ય પ્રવર્તવું જોઈએ.

૧. 'યતસ્તત્ પ્રાપ્તયેઽપ્યન્યઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ઇત્યમ્ભૂત' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'નાતન્શક્ત્યનુ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૪) સત્યપિ ગુણવત્યેવ તુ સ ચાન્યભાવેઽપિ પણિડતૈર્ગદિતઃ ।

યત્રૈવ યસ્ય શક્તિઃ સાત્મ્યં ચ વિશેષતસ્તેષામ્ ॥૪॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સત્યપીત્યાદિ । સત્યપ્યસ્મિન્નુપાયે દાનશીલાદૌ કિમિત્યત આહ-ગુણવત્યેવ તુ પ્રવર્તિ-
તવ્યમ્, અંક્ષેપત ઉપેયસાધકે इत्यर्थः । સ ચ ગુણવાનેવોપાયઃ । અન્યભાવેઽપિ-સામાન્યેનોપાયા-
ન્તરભાવેઽપિ પણિડતૈઃ-ઉપાયજ્ઞૈઃ ગદિતઃ-ઉક્તઃ । ક इत्याह-યત્રૈવ-ઉપાયે શીલસ્વાધ્યાયાદૌ
યસ્ય-કર્તુઃ શક્તિઃ સામર્થ્યલક્ષણા સાત્મ્યં ચ સુખિભાવસાધનલક્ષણમ્ । યથોક્તમ્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

❖ ચતુર્થ શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૪) શ્લોકાર્થઃ : અન્ય ઉપાયો હોવા છતાં ગુણવાન્ વિશે જ (પ્રવર્તવું) બીજા ઉપાયો હોવા
છતાં પણ, પંડિતો વડે તે જ ઉપાય ગુણવાન્ કહેવાયેલ છે કે, જ્યાં જેની શક્તિ અને સાત્મ્ય હોય.
તેઓના (મધ્યમાં) વિશેષથી (પ્રવર્તવું જોઈએ). (૪)

વિવેચન : અન્ય ઉપાયો હોવા છતાં પણ=સામાન્યથી દાન-શીલ-વિનય-વૈયાવચ્ચ વગેરે
અસંખ્ય ઉપાયો મોક્ષસાધક હોવા છતાં પણ, બધા ઉપાયો તો જીવ દ્વારા આત્મસાત્ થવા અસંભવિત
છે, તો પછી શું કરવું ? તે માટે કહે છે કે, ગુણવાન્ વિશે જ=જે ઉપાયો શીઘ્રતાથી મોક્ષરૂપ ઉપેય
સાધી આપે, તે ઉપાય વિશે જ પ્રવર્તવું જોઈએ. દાન, શીલ વગેરે અનેક બીજા ઉપાયો હોવા છતાં,
જે શીઘ્ર ઉપેય સાધે, તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી. (સ ચ) તે શીઘ્ર ઉપેયસાધક ઉપાય કયો ? તો કહે છે કે
ઘણાં ઉપાયો હોવા છતાં પંડિતોએ તેને જ શીઘ્ર ઉપેયસાધક કહ્યો છે કે જ્યાં જેની શક્તિ અને સાત્મ્ય
હોય=જે ઉપાયને આચરવામાં જીવની શક્તિ(=સામર્થ્ય) અને સાત્મ્ય હોય.

પ્રશ્ન : ‘સાત્મ્ય’ એટલે શું ?

ઉત્તર : સાત્મ્ય એટલે સુખીપણાનું નિમિત્ત... ભાવ એ કે, ચિકીર્ષિત યોગની યોગ્યતા
આત્મામાં હોવાથી, તેના કરણમાં આત્મા એકરૂપ-તદાકાર-તચ્ચિત થઈ જાય એ જ સાત્મ્ય કહેવાય
અને તેના કારણે પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ એવા પણ અન્ય તત્ત્વો તેને દુઃખ પહોંચાડી શકતા નથી, સુખનું જ
કારણ બને છે. કહ્યું છે કે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

4. સાત્મ્યં ચ સુખિભાવસાધનલક્ષણમિતિ । સમાનઃ-સદૃશ ઉચિતત્વેન આત્મા યસ્ય સ સાત્મા
તસ્ય ભાવઃ સાત્મ્યમ્ । ચકારઃ સમુચ્ચયે । ‘સુખિભાવસાધનલક્ષણં’ સુખિભાવસ્ય સુખિત્વસ્ય સાધનં
નિમિત્તં તદેવ લક્ષણં યસ્ય તથા । इदमुक्तं भवति-कर्तुमिष्टेन आसेवितुमिष्टेन वस्तुना यदात्मनो योग्यत्वेन
समानता सम्पन्ना भवति तदा तत् ‘सातम्य’मुच्यते । तस्मिंश्च सति प्रकृतिविरुद्धस्नानपानाहारविहारदि-
क्रियाकलापोपनिपातेऽपि सति जन्तोः सुखित्वमेवोत्पद्यत इति ॥

૧. પૂર્વસંપાદિતે તુ ‘આંક્ષેપતઃ’ इत्यात्मकः पाठः संस्थापितः, स च न सम्यक्, हस्तलिखितप्रतिषु तथात्वेनाऽदर्शनात् ।

૨. ‘સાધનમ્’ इति घ-पाठः । ૩. ‘કર્તુમિષ્ટં ન’ इति ख-पाठः ।

(૫) સ તમારાધયિતુમત્લં યસ્માદારાધ્ય ચૈનમાજ્ઞોતિ ।

શક્યન્તરં હ્યુપાયાન્તરસાધકમુત્તમં નિયમાત્ ॥૫॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

“પાનાહારાદયો યસ્ય વિરુદ્ધાઃ પ્રકૃતેરપિ ।

સુખિત્વાયૌવકલ્પન્તે તત્ ‘સાત્મ્ય’મિતિ ગદ્યતે ॥”^૧

વિશેષતઃ-વિશેષેણ તેષામ્-ઉપાયાનાં દાન-શીલ-તપઃ-સ્વાધ્યાયલક્ષણાનાં મધ્યે તત્ર પ્રવર્તિતવ્યમિતિ ॥

કિમિત્યેતત્ ? એવમિત્યાહ-સ તમિત્યાદિ । સઃ-એવમ્ભૂતઃ પુમાન્ તમ્-ઉપાયં દાનાદિક-મારાધયિતું-નિષ્ઠાં નેતુમ્ અત્લં-પર્યાસયે યસ્માદ્ ભવતિ, આરાધ્ય ચૈનમ્-ઉપાયં આજ્ઞોતિ-પ્રાજ્ઞોતિ । કિમિત્યાહ-શક્યન્તરં તતોડન્યચ્છોભનતરમ્ । સાત્મ્યાન્તરોપલક્ષણમેતત્ । સાત્મ્યાન્તરં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ, પાન-આહાર વગેરે, જેને સુખકારી લાગે છે, તે ‘સાત્મ્ય’ કહેવાય છે.”

વિશેષાર્થઃ (૧) જે યોગ પોતાને પ્રિય અને હિતકારક હોય, તે યોગમાં તે જીવનું સાત્મ્ય કહેવાય, અથવા (૨) જે યોગમાં પોતાની એકાકારતા રહેતી હોય, તે યોગમાં તે જીવનું સાત્મ્ય કહેવાય. તેથી જે યોગ પ્રિય, હિતકારક, શક્તિ અનુરૂપ અને એકાકારતાકારક હોય, તે યોગ શીઘ્રતયા મોક્ષરૂપ ઉપેયને સાધી આપે છે. જે જીવને વૈયાવચ્ચમાં રસ હોય, તે જીવ સ્વાધ્યાય કરવા બેસે, તો વિશેષ ઉલ્લાસ ન જાગે અને ઉલ્લાસ ન જાગે તો તે યોગ તે જીવને શીઘ્રતયા મોક્ષસાધક ન બને, અને હવે તે જ જીવ જો વૈયાવચ્ચમાં જોડાઈ જાય, તો તેને ભાવવૃદ્ધિ સહજ થવા લાગે... ફલતઃ તે યોગ તે જીવને શીઘ્રતયા મોક્ષસાધક બને. આમ, સ્વાધ્યાયાદિ યોગો અંગે પણ સમજવું...

ટૂંકમાં, જે જીવને જે યોગમાં શક્તિ અને સાત્મ્ય જળવાતું હોય, તે જીવને તે યોગ શીઘ્રતયા મોક્ષસાધક બને છે, તેથી તેઓના=શક્તિ + સાત્મ્યવાળા દાન-શીલ-તપ-સ્વાધ્યાય-વૈયાવચ્ચ રૂપ યોગોના મધ્યમાં વિશેષથી પ્રવર્તવું જોઈએ.

❖ પંચમ શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૫) શ્લોકાર્થઃ કારણ કે તે, તેને આરાધવા સમર્થ થાય છે અને તેને આરાધીને અન્ય ઉપાય-સાધક બીજી શક્તિઓને નિયમા પ્રાપ્ત કરે છે. (૫)

વિવેચનઃ શક્તિ-સાત્મ્યવાળા યોગમાં પ્રવર્તવા પાછળ કારણ શું ? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં, ગ્રંથકારશ્રી કહે છે → કારણ કે તે=જે જીવને જે યોગમાં શક્તિ-સાત્મ્ય જળવાતું હોય, તે જીવ તેને=તે વૈયાવચ્ચાદિ યોગને આરાધવા સમર્થ થાય છે=અતિશય ભાવોલ્લાસપૂર્વક વિશેષથી ઉપાસના કરવા સમર્થ બને છે અને તેને આરાધીને=શક્તિ-સાત્મ્યવાળા યોગની રસપૂર્વક આરાધના કરીને, અન્ય ઉપાયસાધક બીજી શક્તિઓને નિયમા પ્રાપ્ત કરે છે=તે અભિલષિત વૈયાવચ્ચાદિ યોગની એવી

❖ “સાત્મ્ય=એકીભાવઃ ।” વીતરાગસ્તોત્રટીકા ૧૪/૪

૧. ‘યાવત્કલ્પન્તે’ इति क-पाठः । ૨. अनुष्टुप् ।

(૬) તસ્માન્ મમાપિ જાતા શઠોક્તિભિર્મોહિતાન્ જડાન્ વીક્ષ્ય ।

પ્રકરણકરણસમીહા પૂર્વનિમિત્તાત્ કૃપાતશ્ચ ॥૬॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-ઉપાયાન્તરસાધકં-શીલાદ્યુપાયાન્તરનિષ્પાદકમુત્તમં-પ્રધાનં નિયમાત્-નિયમેનૈતદેવં સમ્યગુપાયસ્ય ઉપેયાવ્યભિચારાત્ । યસ્માદેવં તસ્માદિત્યાદિ । તસ્માત્ કારણાત્ મમાપિ જાતેતિ પ્રકરણકારવચનમેતત્ । પ્રકરણકરણસમીહા, પ્રકરણકરણબુદ્ધિરિતિ યોગઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-શઠોક્તિભિર્મોહિતાન્ જડાન્ વીક્ષ્ય પૂર્વનિમિત્તાત્ કૃપાતશ્ચેતિ । ઇહાનેકાન્તાત્મકે વસ્તુતત્ત્વે એકાન્તવ્યાજમોહનાચ્છઠાઃ એકાન્તવાદિનઃ । તદુક્તિભિઃ-એકાન્તપ્રતિપાદિકાભિર્મોહિતાન્-અનેકાન્તાત્મકાત્ તત્ત્વાત્ પ્રચ્યાવિતાન્ જડાન્-મન્દમતીન્ વીક્ષ્ય-દૃષ્ટ્વા પૂર્વનિમિત્તાત્ અનિન્દ્યમાર્ગપ્રવર્તનાદેઃ । પ્રકરણકરણં હ્યનિન્દ્યો માર્ગઃ પૂર્વગુરુભિશ્ચ કુવ્કાચાર્યાદિભિરસ્મદ્વંશજૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જબરદસ્ત તાકાત છે, કે તે બીજા હજારો યોગોને સાધવાની શક્તિ અર્પે છે. અહીં શક્તિપદથી ઉપલક્ષણથી સાત્મ્યનું પણ ગ્રહણ કરવું... અર્થાત્ અભિલષિત યોગને ઉલ્લાસપૂર્વક આરાધીને, તે જીવ, નિયમા એવી અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, કે જેથી બીજા ઉપાયોને સાધવા તે સક્ષમ બને છે અને એવું સાત્મ્ય પણ પ્રાપ્ત કરે છે કે, જેથી બીજા ઉપાયોમાં પણ એકાકારતા લાવી શકે.

આ આ રીતે છે, અર્થાત્ આ ઉપાય ઉપાયાન્તરસાધક શક્તિને સાધે જ છે, કારણ કે સમ્યગ્ ઉપાય, અવ્યભિચારીપણે ઉપેયને લાવે જ...

સારાંશ : જે શિષ્ટ + આપ્ત પુરુષો વડે અનિન્દ્ય હોય અને પૂર્વ ગુરુઓ દ્વારા આચાર્ય હોય, તે બધા યોગરૂપ ઉપાયોમાંથી, જે ઉપાયમાં શક્તિ અને સાત્મ્ય હોય, તે ઉપાયને પહેલા વિશેષથી આરાધવો, પછી તે ઉપાય - સર્વ ઉપાયોને લાવી આપવા દ્વારા - અવશ્ય મોક્ષને સાધી આપશે.

❖ છઠ્ઠા શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૬) શ્લોકાર્થ : તેથી મને પણ, શઠની ઉક્તિઓ વડે મોહિત થયેલા જડોને જોઈને, પૂર્વનિમિત્તથી અને કૃપાથી પ્રકરણ કરવાની ઈચ્છા થઈ છે. (૬)

વિવેચન : જે કારણથી આવું છે, તેથી=જે યોગમાં શક્તિ-સાત્મ્ય હોય, તે યોગને વિશેષથી આરાધવામાં આવે, તો બીજા ઉપાયોમાં પણ સમર્થ થવાય છે એવા કથનથી મને પણ=પ્રકરણનો પ્રારંભ કરવા તૈયાર થયેલા પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજીને પણ, શઠની ઉક્તિઓ વડે=શઠ (લુચ્ચા) યૈક્તિ-ઓની, ઉપરથી રમણીય લાગતી પણ પરમાર્થથી તુચ્છ એવી, એકાંતને કહેનારી કુયુક્તિઓ વડે મોહિત થયેલા જડોને જોઈને=અનેકાંતરૂપ તત્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા મંદમતિ જીવોને જોઈને પૂર્વનિમિત્તથી=અનિન્દ્ય અને પૂર્વાચીર્ણ માર્ગ વિશે પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહ્યું હોવાથી, ‘પ્રકરણકરણ’ પણ અનિન્દ્ય માર્ગ છે અને તે અમારા

❖ અહીં શઠ તરીકે એકાંતવાદીઓ સમજવા, કારણ કે તેઓ અનેકાંતરૂપ વસ્તુતત્ત્વમાં પણ એકાંતનો મોહ ઊભો કરી ખરેખર લોકોને છેતરી રહ્યા છે.

૧. પૂર્વસંપાદિતે તુ ‘એતદેવ’ ઇતિ પાઠ ઉલ્લિખિતઃ, સ ચ ન સમ્યક્ પ્રતિભાતિ । અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠઃ સંસ્થાપિતઃ ।

(૭) જિનવચનશ્રવણાન્નઃ શક્તિરપિ ન નાસ્તિ તત્ર તસ્યૈવ ।

સદ્બોધહેતુભાવાત્ તુચ્છત્વાદ્ વા શઠોક્તીનામ્ ॥૭॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રાચરિત્ત્વમિતિ । હેત્વન્તરમાહ-કૃપાતશ્ચ-કરુણાતશ્ચ । કૃપાયતનમેવ હિ શઠોક્તિભિર્મોહિતા જડાઃ કારુણિકસ્ય, તથાસ્વભાવત્વાદિતિ ॥

ન શક્ત્યભાવે કૃપામાત્રેણેષ્ટસિદ્ધિરિત્યાશંક્યાહ-જિનવચનેત્યાદિ । જિનવચનસ્ય શ્રવણાત્ કારણાત્ । નઃ-અસ્માકમિતિ ગ્રન્થકાર આહ । શક્તિરપિ ન નાસ્તિ । “દ્વૌ પ્રતિષેધૌ પ્રકૃતમર્થ ગમયતઃ” ઇતિ કૃત્વાઽસ્ત્યેવ । તત્રેતિ પ્રકરણકરણે તસ્યૈવ-જિનવચનસ્ય સદ્બોધ-હેતુભાવાત્ કારણાત્ । ઉક્તં ચ-

“જિનવચનાત્ સદ્બોધો નિયમાચ્ચિન્તામણેઃ સુખં યદ્વત્ ।

વિધ્યાસાદનુબન્ધિ તદ્વદિતિ નિર્દર્શનં હ્યેતત્ ॥”

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વંશજ-પૂર્વગુરુ શ્રી કુકકાચાર્ય-વગેરે દ્વારા આચીર્ણ પણ છે, તે કારણથી અને કૃપાથી=જો હું પ્રકરણ નહીં રચું, તો શઠોક્તિઓથી મોહિત થયેલા બિચારા અજ્ઞાની જીવોનું શું થશે ? એવી વિચારણાથી મને તેઓ પ્રત્યે કરુણાભાવ પ્રગટ્યો છે. આ વાસ્તવિકતા છે કે, શઠોક્તિઓથી મોહિત થયેલ જીવો, તથાસ્વભાવે કારુણિક જીવોની કૃપાનું ભાજન બને છે, તેથી તેઓ પ્રત્યેની કરુણાથી પ્રકરણ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, અર્થાત્ ‘અનેકાંત જયપતાકા’ નામનું પ્રકરણ કરવાની ભાવના થઈ છે.

❖ સાતમા શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૭) શ્લોકાર્થઃ : તે વિશે જિનવચનનું શ્રવણ હોવાથી અમારી શક્તિ નથી એવું નથી, અર્થાત્ છે જ... (શ્રવણથી શક્તિ શી રીતે ?) કારણ કે જિનવચનનું જ્ઞાન એ જ પ્રકરણકરણનો હેતુ છે. વળી, શઠોક્તિઓ તુચ્છ છે. (૭)

વિવેચનઃ : શઠોક્તિઓથી મોહિત થયેલ જડોને જોઈને કરુણા આવવા માત્રથી ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ ન થાય, પણ સાથે સાથે પ્રકરણ કરવાની શક્તિ પણ જોઈએ, તો તે શક્તિ કોનાથી પ્રાપ્ત થાય તે બતાવતાં કહે છે કે - તે વિશે=તે પ્રકરણ કરવા વિશે જિનવચનનું શ્રવણ હોવાથી અમારી પાસે શક્તિ નથી એવું નથી, અર્થાત્ છે જ, કારણ કે અમારી પાસે સદ્બોધ છે=વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞા-રૂપ વચનનો સમ્યગ્ બોધ છે. પણ, તે સદ્બોધ મેળવવા માટે જિનવચનનું વિધિપૂર્વક આસેવન અત્યાવશ્યક છે. કહ્યું છે કે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

5. તદ્વદિતિ નિર્દર્શનં હ્યેતદિતિ । તદ્વત્-ચિન્તામણિવદ્ યદુચ્યતે ઇત્યેતન્નિર્દર્શનં-વૃષ્ટાન્તમાત્રમ્,

❖ કારુણિકોનો એ સ્વભાવ જ છે કે, મોહિત-મૂંઝાયેલા જીવો પર કરુણા ઉત્પન્ન થાય...

૧. ‘વિધ્યાત્વાદ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. આર્યા । ૩. અત્ર તુ ચ-પાઠાનુસારેણ શુદ્ધપાઠઃ સંસ્થાપિતઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘વદુચ્યતે’ ઇતિ પાઠો મુખ્યરૂપેણ લિખિતઃ ।

(૮) તુચ્છત્વં પુનરાસાં પ્રદર્શિતં પૂર્વસૂરિભિર્બહુધા ।

ન્યક્ષેણ સૂક્ષ્મયુક્તિભિરતિગમ્भीરં સ્વશાસ્ત્રેષુ ॥૮॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હેત્વન્તરમાહ-તુચ્છત્વાત્-અસારત્વાદ્ વા કારણાત્ શઠોક્તીનામ્-અધિકૃતપ્રકરણ-નિરાકાર્યાણામિતિ ॥ અનેન વિષયાલ્પતયા સૌકર્યમાહ-

તુચ્છત્વં પુનરિત્યાદિ । તુચ્છત્વં પુનઃ-અસારત્વં પુનરાસાં-શઠોક્તીનાં નિર્દર્શિતં પૂર્વ-સૂરિભિઃ-પૂર્વાચાર્યૈઃ સિદ્ધસેનદિવાકરાદિભિર્બહુધા-અનેકધા ન્યક્ષેણ-વિસ્તરેણ સૂક્ષ્મ-યુક્તિભિઃ-નિપુણોપપત્તિભિઃ અતિગમ્भीરં નિર્દર્શિતમિતિ ક્રિયાવિશેષણમ્, તદુત્થાનાસમ્ભવ-પરતયેત્યર્થઃ । સ્વશાસ્ત્રેષુ-સમ્મત્યાદિષુ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“વિધિપૂર્વક સેવાયેલ ચિંતામણિથી, જેમ નિયમા (સાનુબંધ) સુખ મળે છે, તેમ વિધિપૂર્વક સેવાયેલ જિનવચનથી, અવશ્ય સદ્બોધ મળે છે.”

એટલે જિનવચનનું જ્ઞાન એ જ અમારા માટે પ્રકરણકરણનો પ્રથમ હેતુ છે. વળી, અધિકૃત પ્રકરણથી જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે, તે શઠોક્તિઓ તુચ્છ છે=અસાર છે. શઠોક્તિઓની તુચ્છતા કહેવા દ્વારા, ગ્રંથનો વિષય અલ્પ હોવાથી તે સુકર છે, એ કહ્યું. (એ પ્રકરણકરણની શક્તિ હોવાનો બીજો હેતુ છે...)

આમ, અમારી પાસે બંને હેતુ હોવાથી પ્રકરણ રચવાનું સામર્થ્ય છે જ અને એટલે પ્રકરણ રચવારૂપ ઇષ્ટસિદ્ધિ અવશ્ય થશે.

❖ આઠમા શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૮) શ્લોકાર્થઃ એઓનું તુચ્છત્વ, પૂર્વસૂરિઓ વડે પોતાના શાસ્ત્રોમાં, વિસ્તારથી સૂક્ષ્મ યુક્તિઓ વડે અનેકવાર એકદમ ગંભીરતાથી બતાવ્યું છે. (૮)

વિવેચન : શઠોક્તિઓ તુચ્છ હોવાથી, તેઓના નિરાકરણ માટે પ્રકરણ રચવું સરળ છે, પણ તેઓ તુચ્છ કેમ છે - તે બતાવવા માટે કહે છે કે - એઓનું તુચ્છત્વ=એકાંતવાદીઓની એકાંત નિત્યા-નિત્ય, સદસદ્ વગેરે ઉક્તિઓની તુચ્છતાનું (અસારતાનું) સ્વરૂપ તો પૂર્વસૂરિઓ વડે=શ્રી સિદ્ધસેન-દિવાકરસૂરિ વગેરે મહાન શ્રુતધરો વડે પોતાના શાસ્ત્રોમાં=સન્મતિતર્ક વગેરે ઢગલાબંધ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી=સંક્ષેપમાં પતાવી દીધું હોય એમ નહીં, અને સૂક્ષ્મ યુક્તિઓ વડે=વસ્તુની પર-માર્થિકતાને સિદ્ધ કરવામાં નિપુણ એવી સમીક્ષાત્મક યુક્તિઓ દ્વારા અનેકધા-અનેકવાર એકદમ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ન પુનઃ સર્વસાધર્મ્યમસ્તિ જિનવચનચિન્તામણિસાધ્યયોર્યયોરત્યન્તભેદાત્ ॥

6. તદુત્થાનાસમ્ભવપરતયેતિ । તાસાં-શઠોક્તીનામુત્થાનસ્ય-ઉત્પત્તેરસમ્ભવપરતયા-અઘટમાનતા-

૧. શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરપ્રભૃતિભિરિત્યર્થઃ । ૨. ‘કરણાત્’ इति घ-पाठः । ૩. ‘સતોક્તીમાઁ’ इति ख-पाठः ।

(૧) તત્ તુ શઠોક્તિવિમૂઢા ન જડાઃ સજ્ઞાનતે યતસ્તેન ।

સન્દર્શ્યતે સમાસસ્થૂરોક્તિશઠોક્ત્યપાકરણૈઃ ॥૧॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદ્યેવં કિમનેનેત્યાહ-તત્ તુ શઠોક્તીત્યાદિ । તત્ પુનસ્તુચ્છત્વમાસાં શઠોક્તિવિમૂઢાઃ સન્તો ન જડાઃ પ્રાણિનઃ સજ્ઞાનતે-અવગચ્છન્તિ, યતઃ-યસ્માત્ તેન-કારણેન સન્દર્શ્યતે-તત્પ્રતિપત્ત્યાનુગુણ્યેન સમ્યગ્ દર્શ્યતે । કથમિત્યાહ-સમાસસ્થૂરોક્તિશઠોક્ત્યપાકરણૈઃ । સમાસેન સ્થૂરોક્તિભિઃ શઠોક્ત્યાપાકરણાનીતિ વિગ્રહસ્તૈરપિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગંભીરતાથી=માત્ર ઉપરછલ્લું નહીં, પણ એ રીતે કે ફરીથી તે કુયુક્તિઓનું ઉત્થાન જ ન થઈ શકે - એવી જડબેસલાક યુક્તિઓથી બતાવ્યું છે=શઠોક્તિઓની તુચ્છતા બતાવી છે. આમ શઠોક્તિઓ તુચ્છ હોવાથી, તેઓના નિરાકરણ માટે પ્રકરણ રચવું સરળ જ છે.

❖ નવમા શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૯) શ્લોકાર્થ : શઠોક્તિઓથી મૂઢ થયેલ જડો, જેથી તેને જાણતા નથી તે કારણથી, તેને સંક્ષેપથી, સ્થૂળ ઉક્તિઓ વડે શઠોક્તિઓના અપાકરણ દ્વારા બતાવાય છે. (૯)

વિવેચન : જો આવું જ હોય, તો પ્રસ્તુત પ્રકરણ રચવાથી શું ? તે કહે છે - શઠોક્તિઓથી=એકાંતવાદીઓની કુયુક્તિગમિત અને અજ્ઞાનાવલંબિત ઉક્તિઓ વડે મૂઢ થયેલ જડો=વિવેકવિકલ બની દયનીયસ્થિતિ પામેલા જડો જેથી તેને જાણતા નથી= પૂર્વસૂરિઓએ બતાવેલ શઠોક્તિઓનું તુચ્છત્વ, જે કારણથી સમજી શકતા નથી તે કારણથી=તેઓ સુખેથી સમજી શકે તે માટે, તેને=તે શઠોક્તિઓના તુચ્છત્વને સંક્ષેપથી=વિસ્તારથી કહેવામાં, વિસ્તારરુચિ ન હોવાથી કંટાળે અને અલ્પ-ધારણશક્તિ હોવાથી યાદ ન રાખી શકે, માટે સંક્ષેપથી સ્થૂળ ઉક્તિઓ વડે=સૂક્ષ્મ ઉક્તિઓ જડજીવો ન સમજી શકે, માટે સ્થૂળ ઉક્તિઓ વડે શઠોક્તિઓના અપાકરણ દ્વારા=એકાંતવાદીની એકાંત નિત્યાનિત્ય વગેરે ઉક્તિઓનાં નિરાકરણ દ્વારા બતાવાય છે=જ્ઞાન કરાવાય છે, અર્થાત્ જડજીવો સમજી શકે તે રીતે બતાવાય છે.

આ શ્લોક દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, હવે સંક્ષેપથી અને સ્થૂળ ઉક્તિઓથી, એ રીતે નિરાકરણ કરવામાં આવશે, કે જેથી જડજીવોને શઠોક્તિઓની તુચ્છતાનું ભાન થાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પ્રધાનતયા । અયમત્ર ભાવઃ-પૂર્વસૂરિભિઃ સ્યાદ્વાદયુક્ત્યા તથા શઠોક્તયો નિરાકૃતાઃ, યથા નિર્બીજતાં યાતાઃ પુનરુત્પાતું ન પ્રવર્તન્તે ॥

❖ પૂર્વસૂરિએ, વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ યુક્તિઓથી તુચ્છત્વ બતાવ્યું છે, તેને સમજવા પ્રસ્તુત જડજીવો અસમર્થ છે, પણ તેને જો સંક્ષેપ + સ્થૂળ યુક્તિઓથી કહેવામાં આવે, તો જડજીવો પણ સમજી શકે.

૧. 'શક્ત્યા' इति क-पाठः ।

(૧૦) પ્રારંભ્યતે તત્ત્વં સમ્યગ્નેકાન્તજયપતાકાચ્ચમ્ ।

પ્રકરણમુક્તગુણયુતં જડાવબોધાય ધર્મફલમ્ ॥૧૦॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં પ્રયોજનાદિપ્રસન્નમભિધાયાહ-પ્રારંભ્યતે ઇત્યાદિ । પ્રારંભ્યતે-પ્રક્રમ્યતે । તત્ત્વ-તસ્માત્ કારણાત્ । ઇદમિત્યનેનાન્તસ્તત્ત્વનિષ્પન્નં બુદ્ધૌ વ્યવસ્થિતં પ્રકરણમાહ । સમ્યગિતિ । જડ-પ્રતિપત્તાનુગુણ્યેન અનેકાન્તજયપતાકાચ્ચં આચ્ચા-સજ્જા અનેકાન્તજયપતાકાસજ્જકમ્ । પ્રકરણમિતિ । પ્રક્રિયન્તેઽર્થાઃ સ્વસ્થાનસ્થાપનાભિવ્યક્ત્યાઽસ્મિન્નિતિ ‘પ્રકરણમ્’ । કિંવિશિષ્ટ-મિત્યાહ-ઉક્તગુણયુતં-સમાસસ્થૂરોક્તિશઠોક્ત્યપાકરણરૂપમ્ । કિમર્થમિત્યાહ-જડાવબોધાય-મન્દમત્યવબોધાર્થમ્ । એતદેવ વિશિનષ્ટિ-ધર્મફલમ્ । ધર્મઃ ફલં-પ્રયોજનમસ્યેતિ ધર્મફલમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ દશમા શ્લોકનો ભાવાર્થ ❖

(૧૦) પ્રથમ શ્લોક દ્વારા ગ્રંથકારશ્રીએ ‘મંગળ’ કર્યું, બીજા શ્લોક દ્વારા ‘ગુરુપર્વકમ્’રૂપ સંબંધ બતાવ્યો, છઠ્ઠા શ્લોક દ્વારા ‘પ્રયોજન’નો નિર્દેશ કર્યો અને નવમા શ્લોક દ્વારા ‘વિષય’નું કથન કર્યું - આમ, પ્રસંગોપાત મંગળાદિનું સ્વરૂપ કહીને, હવે એક શ્લોક દ્વારા પ્રતિજ્ઞા + પ્રયોજન વગેરેને સંક્ષેપથી કહે છે -

શ્લોકાર્થ : તેથી, જડજીવોના બોધ માટે, ઉક્તગુણથી યુક્ત, ધર્મરૂપ ફળવાળું, સમ્યગ્ એવું આ ‘અનેકાંત જયપતાકા’ નામનું પ્રકરણ પ્રારંભાય છે. (૧૦)

વિવેચન : તેથી=પૂર્વોક્ત કારણથી, જડજીવોના બોધ માટે=શઠોક્તિઓથી મોહિત થયેલ જડજીવો વાસ્તવિક તત્ત્વનો સદ્બોધ મેળવે અને મેળવીને મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારને દૂર કરી પરમ-કલ્યાણને પામે તે માટે ઉક્તગુણથી યુક્ત=સંક્ષેપ અને સ્થૂળ ઉક્તિઓ દ્વારા શઠોક્તિના નિરાકરણરૂપ અને પોતાની સુંદર માન્યતાના સ્થિરીકરણરૂપ ગુણથી યુક્ત, ધર્મરૂપ ફળવાળું=ધર્મ છે પ્રયોજન જેનું તેવું, તથા સમ્યગ્=સુંદર, મંદમતિ જીવો સમજી શકે એવું આ=નજીક રહેલું - પોતાની બુદ્ધિમાં રહેલું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૭. સ્વસ્થાનસ્થાપનાઽભિવ્યક્ત્યેતિ । સ્વભાવત એવં હિ પદાર્થઃ સ્વસ્થાને-નિજસ્વભાવરૂપે સ્વહેતુમિ-રેવં વ્યવસ્થાપિતા વર્તન્તે । અનેન ચ ગ્રન્થેન સ્વસ્થાને સ્થાપનાયા અભિવ્યક્તિઃ-પ્રકાશનમેવ ક્રિયતે તથાવિધ-મોહાપસરણેનેતિ ॥

❖ પ્રશ્ન : હજી ગ્રંથ રચાયો નથી જ તો તેને માટે હિમ્ કેવી રીતે વાપરી શકાય ? (હિમસ્તુ સંનિકૃષ્ટે=જે નજીક હોય તેના માટે હિમ્ વપરાય.)

ઉત્તર : ગ્રંથકારના અંતઃકરણમાં, તે ગ્રંથનું તત્ત્વ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ થઈ ગયું છે. એટલે બુદ્ધિમાં તે ગ્રંથ રહેલો છે, તેના માટે હિમ્ વપરાયું છે.

૧. ‘રૂપે સ્વહેતુમિરેવ’ ઇત્યધિકઃ ક-પાઠઃ ।

તદત્ર તાવદનેકાન્તજયપતાકાઽભિધાનેન શઠોક્ત્યપાકરણમનન્તરપ્રયોજનં કર્તુઃ, પરમ્પરાપ્રયોજનં તુ ધર્મઃ, ઉક્તવદનિન્દ્યામાર્ગપ્રવૃત્તેઃ, વિષયે કૃપાસાફલ્યકરણાચ્ચ । અભિધેયમપ્યેતદેવ । તથા- ઽભિધીયમાનં કર્મરૂપાપત્રમિતિ સાધ્યસાધનલક્ષણશ્ચ સમ્બન્ધઃ । શ્રોતૃણાં ત્વનન્તરપ્રયોજનં પ્રકરણ- ર્થપરિજ્ઞાનમેવ, પરમ્પરાપ્રયોજનં ધર્મ એવ ઇતિ । એવં ચ નારઘ્યવ્યમેવેદં પ્રકરણં પ્રયોજનાદિરહિત- ત્વાત્ ઉન્મત્તકવિરુતવદિત્યેવમાદિ નિરાકૃતમેવ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવું તત્ત્વથી બનેલું કાર્યવિશેષ અનેકાંત જયપતાકા નામનું પ્રકરણ પ્રારંભાય છે=અનેકાંત જયપતાકા નામનું પ્રકરણ ચાલુ કરાય છે, જે તત્ત્વ ગ્રંથકારશ્રીને બુદ્ધિમાં રહેલું છે, તેને શબ્દદેહ અપાય છે.

પ્રશ્ન : ‘પ્રકરણ’ એટલે શું ?

ઉત્તર : જે પદાર્થો જે સ્વરૂપમાં હોય, તે પદાર્થના તે સ્વરૂપનું વિપરીત માન્યતાને દૂર કરવા દ્વારા જેમાં પ્રગટીકરણ કર્યું હોય, તેને ‘પ્રકરણ’ કહેવાય છે. ‘પ્રકરણનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પણ આ જ છે → “પ્રક્રિયન્તેઽર્થાઃ સ્વસ્થાનસ્થાપનાભિવ્યક્ત્યાઽસ્મિન્નિતિ પ્રકરણમ્ ।”

આ શ્લોકના અમુક પદોના પદકૃત્ય દ્વારા પ્રયોજન વગેરે જ્ઞાત થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

પ્રકરણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રીનું (૧) અનંતરપ્રયોજન - એકાંતવાદીઓની ઉક્તિઓનું નિરાકરણ છે, અને (૨) પરંપરપ્રયોજન - ધર્મની પ્રાપ્તિ છે, કારણ કે પરંપરાએ બે રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, (ક) એક તો પ્રકરણ કરવાથી પહેલા જણાવી ગયા તે રીતે પૂર્વાચીર્ણ અનિર્ધાર્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી, અને (ખ) બીજું શઠોક્તિનું અપાકરણ કરવાથી કૃષ્ણાના વિષયભૂત મંદમતિ જીવો પ્રત્યેની કૃષ્ણાનું સફળીકરણ થવાથી... અને આમ ધર્મની પ્રાપ્તિ એ જ ગ્રંથકારશ્રીનું પરંપરપ્રયોજન છે.

પ્રકરણ વાંચવા માટે શ્રોતાનું (૧) અનંતરપ્રયોજન - પ્રકરણના અર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન છે, અને (૨) પરંપરપ્રયોજન - ધર્મની પ્રાપ્તિ જ છે.

તથા, ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય વિષય પણ ‘શઠોક્તિઓનું નિરાકરણ’ જ છે અને ‘જેનું કથન કરવાનું હોય તે કર્મરૂપ-સાધ્યરૂપ બને છે’ એ નિયમ પ્રમાણે, પ્રસ્તુત પ્રકરણ વડે શઠોક્તિના અપાકરણનું કથન કરવાનું છે, માટે પ્રકરણ તે સાધન બનશે અને શઠોક્તિનું અપાકરણ તે સાધ્ય બનશે - આમ, પ્રકરણ અને શઠોક્તિના અપાકરણરૂપ વિષય વચ્ચે સાધ્ય-સાધનભાવરૂપ સંબંધ પણ છે.

આ રીતે, પ્રયોજન-વિષય સંબંધ વગેરે બધું જ હોવાથી, જે લોકો એમ કહે છે કે, “આ પ્રકરણનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે ઉન્મત્ત કવિ વડે બોલાયેલા શબ્દોની જેમ, આ પ્રકરણ, પ્રયોજનાદિથી રહિત છે” તે બધું કથન નિરાકૃત થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રયોજન વગેરેનું સ્વરૂપ કહીને, હવે પ્રસ્તુત પ્રકરણનું જે મૌલિક અભિધેય છે, તે શઠોક્તિઓના અપાકરણનો પ્રારંભ કરાય છે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૪. અભિધેયમપ્યેતદેવિતિ । શઠોક્ત્યપાકરણમ્ ॥

(૧૧) ઇહ ચ નાનુપન્યસ્તાનાં શઠોક્તીનામપાકરણાનીતિ તા એવોપન્યસ્યન્તે । તત્ર શઠાઃ સદસન્નિત્યાનિત્યાદ્યનેકરૂપં વસ્તુ પ્રતિનિયતાદિસંવેદનાનુભવેનાન્યથા તદનુપપત્તે-રનુભવન્તોઽપિ વસ્તુસ્થિત્યાઽનાદિકર્મસામર્થ્યદોષતો ભવસમુદ્રનૈર્ગુણ્યમિવ ન પ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામ્પ્રતમધિકૃતપ્રયોજનાનુવાદેનૈવ વિવક્ષિતમુપક્રમતે ઇહ ચેત્યાદિના । ઇહ ચ-પ્રક્રમે નાનુપન્યસ્તાનામ્ આદૌ શઠોક્તીનામપાકરણાનીતિ કૃત્વા તા એવ ઉપન્યસ્યન્તે-શઠોક્તયઃ । તત્ર શઠાઃ પ્રાગુક્તલક્ષણાઃ । સદસન્નિત્યાનિત્યાદ્યનેકરૂપમ્ । 'આદિ' શબ્દાત્ સામાન્ય-વિશેષાદિપરિગ્રહઃ । વસ્તુ ચેતનાચેતનમ્ ઘટજ્ઞાનાદિ । 'અનુભવન્તોઽપિ ન પ્રતિપદ્યન્ત' इति યોગઃ । કથમિત્યાહ-પ્રતિનિયતાદિસંવેદનાનુભવેન । પ્રતિનિયતં-તદન્યાભવનસ્વભાવમ્, 'આદિ'શબ્દાદ-નુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિસ્વભાવાદિપરિગ્રહઃ, સંવેદનં-વિજ્ઞાનમ્ । પ્રતિનિયતાદિ ચ તત્ સંવેદનં ચેતિ સમાસઃ । તસ્યાનુભવસ્તેન હેતુના । અન્યથા-વસ્તુનઃ સદસદાદિરૂપતાં વિહાય તદનુપપત્તેઃ-પ્રતિનિયતાદિસંવેદનાનુભવાનુપપત્તેઃ કારણાત્ । અનુભવન્તોઽપિ વસ્તુસ્થિત્યા જ્ઞાનજ્ઞેયાપેક્ષયા ઉભયથા વસ્તુસ્થિતિમાશ્રિત્ય કુતો ન પ્રતિપદ્યન્ત इत्याહ-અનાદિકર્મસામર્થ્યદોષતઃ । અનાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ વાદપ્રધાન પ્રકરણનો પ્રારંભ ❖

(૧૧) પ્રસ્તુતમાં શઠ પુરુષોની ઉક્તિઓનું નિરાકરણ કરવું છે, પણ ઉપન્યાસ વિના તેઓનું નિરાકરણ અશક્ય હોવાથી, પહેલાં તેઓનો ઉપન્યાસ કરાય છે —

ઘટ, જ્ઞાનાદિ ચેતન-અચેતન વસ્તુ તે (૧) સદ્-અસદ્ (૨) નિત્ય-અનિત્ય, (૩) સામાન્ય-વિશેષ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય આદિ અનેકરૂપ છે અને તે જ રીતે વસ્તુનું સંવેદન અનુભવાય છે. જો વસ્તુ અનેકરૂપ ન મનાય, તો પ્રતિનિયતાદિ (આદિશબ્દથી અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ વગેરે તેના સ્વભાવનું...) સંવેદન જ નહીં ઘટે અને આવું સંવેદન તો તમામ જીવોને (શઠોને પણ) અનુભવસિદ્ધ છે.

પણ તે શઠ પુરુષોમાં ^{VT}અનાદિકાલીન જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મનાં સામર્થ્યથી થયેલો^૦ દોષ રહ્યો

❖ નાસ્તિતાના જ્ઞાન માટે, જેમ પ્રતિયોગીનું સ્મરણ જરૂરી છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ શઠોક્તિના નિરાકરણ માટે, તેઓનો ઉપન્યાસ કરવો જરૂરી છે.....

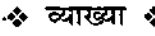
❖ સામર્થ્ય એ જ કે તે કર્મો દ્વારા આત્મામાં ભ્રાન્તિ આદિ પરિણામો ઉદ્ભવે છે અને તેથી જ જીવ વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપ વિશે પ્રવર્તે છે.....

❖ આવું કહી ગ્રંથકારશ્રી ઈશ્વરાદિની (તીર્થંકર, વિશિષ્ટ જ્ઞાનસંપન્નાદિ મહાત્માઓની) બાદબાકી કરે છે, કારણ કે તેઓને કર્મજનિત ભ્રમણારૂપ દોષ ન હોવાથી તેઓ તો યથાર્થરૂપે જ જ્ઞાન-જ્ઞેયાદિ વસ્તુને જાણે છે...

૧. 'ક્રમ્યતે' इति ડ-પાઠઃ । ૨. 'વસ્તુસ્થિત્યા જ્ઞાનજ્ઞેયાપેક્ષયા ઉભયથા વસ્તુસ્થિતિમાશ્રિત્ય' इति સમાધિકઃ પાઠઃ ક-પ્રતૌ ।

પદ્યન્તે, અપાયહેત્વસદ્ભિનિવેશાધ્માતમાનસાઃ પ્રત્યવતિષ્ઠન્તે ચ, (૧૨) કથમેકમેવ

વ્યાખ્યા

યોગાદનાદિ, અનાદિ ચ તત્ કર્મ ચ અનાદિકર્મ, કર્મ જ્ઞાનાવરણીયાદિ, તસ્ય સામર્થ્યમાત્મનો
ભ્રાન્તિપરિણામાદ્યાપાદનલક્ષણં તતો દોષઃ, આત્મનો ભ્રાન્તિપરિણામાદિરિતિ વિગ્રહઃ, તતઃ ।
અનેનેશ્વરાદિવ્યવચ્છેદમાહ, તસ્ય વીતરાગત્વાદિના દોષહેતુત્વાયોગાત્ । કિમિવ ન પ્રતિપદ્યન્ત
ઇત્યાહ-ભવસમુદ્રનૈર્ગુણ્યમિવ । ભવન્ત્યસ્મિન્ કર્મવશવર્તિનઃ પ્રાણિન ઇતિ 'ભવઃ'-સંસારઃ,
સમુદ્ર ઇવાનર્વાકપારત્વાદ્ ભવસમુદ્રઃ, તસ્ય નૈર્ગુણ્યં નિર્ગુણત્વમ્, જન્માનિત્યાદિભાવેનેતિ ભાવઃ ।
તદ્વત્-ભવસમુદ્રનૈર્ગુણ્યમિવ ન પ્રતિપદ્યન્તે, અસત્પ્રતિપત્યા તદ્વિકારેષ્વેવાસ્થયા પ્રવૃત્તેરિતિ । ન
કેવલં યથોક્તં વસ્તુ ન પ્રતિપદ્યન્તે, કિંચ અપાયેત્યાદિ । અપાયહેતુશ્ચાસૌ નરકાદિનયનેન
અસદ્ભિનિવેશશ્ચાલીકનિર્બન્ધરૂપતયેતિ સમાસઃ । તેન ઔધ્માતમ્-આપૂરિતં માનસં-ચિત્તં
યેષાં તે તથાવિધાઃ । કિમિત્યાહ-પ્રત્યવતિષ્ઠન્તે ચ-પ્રત્યવસ્થાનં ચ કુર્વન્તિ । કથમિત્યાદિ ।

અનેકાંતરશ્મિ

હોવાથી, જેમ ભારેકર્મી જીવો ભવસમુદ્રની નિર્ગુણતા(=તેમાં જન્મ અનિત્ય છે, કોઈ શરણ નથી...
વગેરેને કારણે રહેલી અસારતા) સ્વીકારતા નથી, તેમ તેઓ જ્ઞાન-જ્ઞેય ઉભયને વાસ્તવિકરૂપે સ્વીકારતા
નથી.

તથા સર્વ દોષોનાં કારણભૂત એવા ખોટા અભિનિવેશ-આગ્રહથી વ્યાપ્ત મનવાળા તેઓ આવું
પ્રત્યવસ્થાન* કરે છે —

(સંદર્ભ : હવે, ગ્રંથકારશ્રી સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષીની વાત રજૂ કરે છે. તેમાં પાંચ વિભાગ કયાં
છે - (૧) સદસદ્ એકાંતવાદ, (૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષ એકાંતવાદ, (૪)
અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય એકાંતવાદ અને (૫) એકાંતવાદમાં જ મુક્તિ. ત્યારપછી ગ્રંથકારશ્રીએ એક-
એક વાદનું સચોટ યુક્તિઓ અને શાસ્ત્રપાઠો દ્વારા ખંડન કરી (૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ, (૨)
નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય
અનેકાંતવાદ, અને (૫) અનેકાંતવાદમાં જ મુક્તિ - આ પાંચ વાદની સિદ્ધિ કરી અનેકાંતવાદની

❶ ભવન્ત્યસ્મિન્ કર્મવશવર્તિનઃ પ્રાણિન ઇતિ ભવઃ, એટલે કર્મવશ પ્રાણીઓ જેમાં ઉત્પન્ન થાય તે ભવ, તે રૂપ
સમુદ્ર... અહીં સમુદ્રની ઉપમા એટલે આપી, કારણ કે સમુદ્રની જેમ ભવનો પાર પામવો સહેલો નથી.

* શેના પરથી જાણ્યું કે સ્વીકારતા નથી ? તો કે, અસત્-ખોટા જ્ઞાનથી, વસ્તુ (માં નહીં પણ તે)ના વિકારોમાં
જ શ્રદ્ધાથી પ્રવૃત્તિ કરતા દેખાય છે એટલે... ભાવ એ કે, વસ્તુ નિત્યાનિત્ય છે, પણ તે અનિત્ય છે, તેવા ખોટા
જ્ઞાનથી; વસ્તુને બદલે તેના માની લીધેલ અનિત્ય અંશમાં (=તેના વિકારમાં) જ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

* પ્રત્યવસ્થાન એટલે દૂષણોનું અભિધાન

૧. 'પૂર્વસંપાદિતે તુ 'પ્રતિપદ્યન્તે, સત્પ્ર૦' ઇતિ પાઠઃ, સ ચાશુદ્ધપ્રાયત્વાત્ D-પ્રતાનુસારેણ સંમાર્જિતઃ । ૨. 'તદ્વિકારે-
ષ્વેવાસ્થયા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ધ્માતં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. 'કથમિત્યાહ' ઇતિ ક-ચ-પાઠઃ ।

ઘટાદિરૂપં વસ્તુ સંચ્વાસચ્ચ ભવતિ ? તથાહિ-સત્ત્વમસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્, અસત્ત્વં સત્ત્વપરિહારેણ; અન્યથા તયોરવિશેષઃ સ્યાત્ । તતશ્ચ તદ્ યદિ સત્ કથમસત્ ? અથાસત્ કથં સદિતિ ? એકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધાત્ । તથા ચોક્તમ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિતિ ક્ષેપે । એકમેવ તથોપલમ્બાત્, ઘટાદિરૂપં વસ્તુ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ વિજ્ઞાનાદિપરિગ્રહઃ । સચ્વાસચ્ચ ભવતિ દ્વિરૂપમ્ ? નૈવેત્યભિપ્રાયઃ, એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહી-ત્યુપદર્શને । સત્ત્વં પ્રસિદ્ધં તદ્ અસત્ત્વપરિહારેણ-અસત્ત્વાનાપત્ત્યા વ્યવસ્થિતમ્, અસત્ત્વમ્ અપિ પ્રતીતં સત્ત્વપરિહારેણ, વ્યવસ્થિતમિતિ વર્તતે । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा-એવમનઙ્ગીકરણે તયોઃ-સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ અવિશેષઃ સ્યાત્-અભેદઃ સ્યાત્ । ન ચૈતદેવમ્ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં સતિ તત્-વસ્તુ યદિ સત્ કથમસત્ ? અથાસત્ કથં સદિતિ ? । કિં નૈવમિત્યાહ-એકત્ર વસ્તુનિ સદસત્ત્વયોર્વિરોધાત્ । પરસ્પરપરિહારસ્થિતિલક્ષણોઽયં વિરોધ इति । न चैतत् स्वमनीषिकया उच्यत इत्याह-તથા ચોક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ । યસ્માદિત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્થાપના કરી છે. ...)

❖ પૂર્વપક્ષ ગ્રંથ ❖

❖ ૧ સદસદ્ એકાંતવાદ ❖

(૧૨) એક જ ઘટ-જ્ઞાનાદિ વસ્તુ “સત્ પણ હોય અને અસત્ પણ હોય” - એવું શી રીતે ઘટે ? ન જ ઘટે. તે આ રીતે --

“અસત્ત્વના અભાવમાં જ સત્ત્વનું અવસ્થાન હોવાથી, જ્યાં અસત્ત્વ ન હોય ત્યાં જ સત્ત્વનું અસ્તિત્વ ઘટી શકે અને સત્ત્વના અભાવમાં જ અસત્ત્વનું અવસ્થાન હોવાથી, જ્યાં સત્ત્વ ન હોય ત્યાં જ અસત્ત્વનું અસ્તિત્વ ઘટી શકે” - આવું જો ન માનવામાં આવે, તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નહીં રહે, બંને એક થઈ જશે ...

તેથી ઘટાદિ પદાર્થ જો અસત્ હોય તો તે સત્ શી રીતે મનાય ? અને જો સત્ હોય તો અસત્ શી રીતે મનાય ?

પ્રશ્ન : - એક જ પદાર્થમાં, જેમ દ્રવ્યત્વ-પૃથ્વીત્વ વગેરે અનેક ધર્મો રહી શકે, તેમ સત્ત્વ-અસત્ત્વ પણ કેમ ન રહી શકે ?

ઉત્તર : - કારણ કે સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને વિરોધી ધર્મો હોવાથી, એક જ ઠેકાણે તે બંનેનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. કહ્યું છે કે -

૧. ‘આદિ’ શબ્દાજ્ઞાનાદિ જ્ઞેયમ્ । ૨. અનેકાન્તવાદપ્રવેશટિપ્પને પ્રોક્તં ચ-

“અર્થક્રિયાસમર્થં ચ સદન્યદસદુચ્યતે । સમાવેશો ન ચૈકત્ર તયોઃ પ્રોક્તો વિરોધતઃ ॥”

૩ અભેદ इत्यर्थः । ૪. ‘તથાહીત્યુપદર્શને’ इति ड-पाठः ।

(૧૩) “યસ્માત્ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વિરુદ્ધં હિ મિથો દ્વયમ્ ।

વસ્ત્વેકં સદસદ્રૂપં તસ્માત્ ખલુ ન યુજ્યતે ॥”^૧

કિઞ્ચ સદસદ્રૂપં વસ્ત્વભ્યુપગચ્છતા સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વસ્તુધર્મતયા અભ્યુપગતં ભવતિ । તતશ્ચાત્રાપિ વક્તવ્યમ્-ધર્મધર્મિણોઃ કિં તાવદ્ ભેદઃ, આહોસ્વિદભેદઃ, આહોસ્વિદ્ ભેદાભેદ इति ? તત્ર યદિ તાવદ્ ભેદસ્તતઃ સદસત્ત્વયોર્ભિન્નત્વાત્ કથમેકં સદસદ્રૂપ-મિતિ ?

અથાભેદસ્તતઃ સદસત્ત્વયોરેકત્વમ્, એકસ્માદ્ ધર્મિણોઽભિન્નત્વાત્ તત્સ્વરૂપવત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યસ્માત્ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વિરુદ્ધં હિ ‘હિ’શબ્દ એવકારાર્થોઽવધારણે, વિરુદ્ધમેવ, મિથઃ-પરસ્પરં દ્વયમ્ એતદ્ વસ્ત્વેકં સદસદ્રૂપં ઘટાદિ તસ્માત્ ખલુ ન યુજ્યતે । ચલ્વિત્યેવકારાર્થોઽવધારણે । સં ચ ભિન્નક્રમઃ, ન યુજ્યતે એવેત્યર્થઃ ॥

દોષાન્તરમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ-સદસદ્રૂપં વસ્ત્વભ્યુપગચ્છતા પરેણ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વસ્તુધર્મતયાઽભ્યુપગતં ભવતિ । તતઃ કિમિત્યાહ-તતશ્ચાત્રાપિ વક્તવ્યં પરેણ-ધર્મધર્મિણોઃ કિં તાવદ્ ભેદઃ, આહોશ્વિદભેદઃ, આહોશ્વિદ્ ભેદાભેદ इति વિકલ્પાઃ । કિઞ્ચાત્ इत्याહ-તત્ર યદિ તાવદ્ ભેદો ધર્મધર્મિણોઃ, તતઃ સદસત્ત્વયોર્ભિન્નત્વાત્ ધર્મિણઃ સકાશાત્, ત્રિતયમેતત્ કથમેકં સદસદ્રૂપમિતિ ? ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૩) “સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને ધર્મો પરસ્પર વિરોધી છે. માટે એક જ વસ્તુને સદ્-અસદ્ ઉભયરૂપે માનવી યોગ્ય નથી જ ...”

❖ એક જ વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા ❖

જો એક જ વસ્તુને સદ્સદ્ ઉભયરૂપે માનવામાં આવે, તો તે વસ્તુમાં (૧) સત્ત્વ અને (૨) અસત્ત્વ એમ બે વિરોધી ધર્મો સ્વીકારવા પડે, તેથી અહીં પણ કહો કે ધર્મ અને ધર્મો બંને વચ્ચે (૧) ભેદ છે, (૨) અભેદ છે, કે (૩) ભેદાભેદ છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ તો યુક્ત નથી, કારણ કે સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો, જો ધર્મથી જુદા હોય, તો તે ત્રણેનું જુદું જુદું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી, “એક જ વસ્તુ સદ્-અસદ્ ઉભયરૂપ છે” - એમ શી રીતે કહી શકાય ?

(૨) બીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી, કારણ કે અહીં અભેદ બે રીતે હોઈ શકે → ^૧સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મનો ધર્મો સાથે, અથવા ^૨ધર્મનો સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મ સાથે ...

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘એવ’ इति क-पाठः । ૩. ‘આહોશ્વિદ્’ इति क-पाठः । ૪. ‘સ્વરૂપવદ્ ધર્મિસ્વરૂપવદતોઽપિ’ इत्यधिकः क-पाठः ।

અતોઽપિ કથમેકં સદસદ્રૂપમિતિ ? ધર્મિણો વા^૧ ભેદઃ સદસત્ત્વયોરભિન્નત્વાત્ તત્સ્વાત્મ-
વદિત્યમપિ કથમેકમુભયરૂપમ્ ?

(૧૪) અથ ભેદાભેદઃ । અત્રાપિ યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ, યેન ચાભેદ-
સ્તેનાભેદ એવ; તદેવમપિ નૈકમુભયરૂપમ્ । અથ યેનૈવાકારેણ ભેદસ્તેનૈવાભેદઃ, યેનૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથાભેદઃ સદસત્ત્વયોર્ધર્મિણઃ, તતઃ સદસત્ત્વયોરેકત્વમ્, એકસ્માદ્ ધર્મિણઃ અભિન્ન-
ત્વાત્ તત્સ્વરૂપવત્-ધર્મિસ્વરૂપવત્ । અતોઽપિ કથમેકં સદસદ્રૂપમિતિ ? એકમેવ
તદિત્યભિપ્રાયઃ । ધર્મિણો વા ભેદઃ સદસત્ત્વયોરભિન્નત્વાત્ તત્સ્વાત્મવત્-ધર્મસ્વાત્મવત્ ।
ઇત્યમપિ કથમેકમુભયરૂપમ્ ? દ્વ્યાત્મકત્વાત્ તસ્યેત્યર્થઃ ॥

અથ ભેદાભેદઃ ધર્મધર્મિણોઃ । અત્રાપિ-ભેદાભેદે યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ, યેન
ચાભેદસ્તેનાભેદ એવ । તદેવમપિ-ભેદાભેદાઙ્ગીકરણેઽપિ નૈકમુભયરૂપમ્,^{૧૦} તત્ત્વતઃ પૂર્વોક્ત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

^Aપહેલા અભેદ પ્રમાણે → ધર્મીથી અભિન્ન, જેમ ધર્મીનું સ્વરૂપ જુદું-જુદું ન હોય, તેમ ધર્મીથી
અભિન્ન સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ ધર્મ પણ જુદાં-જુદાં નહીં રહે, અર્થાત્ બંને એક જ રહે, અને જો બંને
એક જ રહે, તો પછી એક વસ્તુ 'ઉભયરૂપ' શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે સત્ત્વ-અસત્ત્વનું જો જુદું
જુદું અસ્તિત્વ હોય તો જ ઉભયરૂપતાનો વ્યપદેશ ઘટી શકે.

^Bબીજા અભેદ પ્રમાણે → ધર્મીનો, સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો સાથે અભેદ થવાથી, જેમ બંને
ધર્મીનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે તેમ સત્ત્વધર્મથી અભિન્ન ધર્મી જુદો અને અસત્ત્વધર્મથી અભિન્ન
ધર્મી જુદો - એમ જુદા જુદા બે ધર્મો થઈ જવાથી, 'એક જ ધર્મી ઉભયરૂપ છે' - એવું કહી નહીં
શકાય. વળી, ધર્મી બે હોય એવું તો કદી જોવાતું પણ નથી અને તમે માનતા પણ નથી.

(૧૪) (૩) ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ પણ ન માની શકાય, કારણ કે, જે આકારે ધર્મ-
ધર્મીનો ભેદ હોય, તે આકારે તો બંનેનો ભેદ જ છે અને જે આકારે ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ હોય, તે
આકારે તો બંનેનો અભેદ જ છે - એમ ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદ-અભેદ માનવો પડે અને એમ માનવામાં
એક જ વસ્તુ ઉભયરૂપ છે, એવું ન ઘટી શકે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૯. ધર્મસ્વાત્મવદિતિ યથાહિ-ધર્મયોઃ-સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ સ્વાત્મા પરસ્પરં ભેદવાન્, અન્યથા દ્વયાયોગાત્,
એવં તાભ્યામભિન્નો ઘટાદિધર્મો ભેદવાન્ સ્યાત્ । અન્યથા કથં તાભ્યામભિન્નત્વં તસ્ય ? એવં ચ ધર્મિણાવપિ
દ્વૌ પ્રાપ્નુતઃ, ન ચેદં દૃષ્ટમિષ્ટં વા ॥

૧૦. તત્ત્વતઃ પૂર્વોક્તદોષાનતિક્રમાદિતિ । તત્ત્વતઃ-પરમાર્થવૃત્ત્યા પૂર્વોક્તદોષાણાં કેવલભેદાભેદ-

૧. 'વાઽભેદઃ' इति पूर्वमुद्रिते पाठः । २. अभेदो हि द्विधा भवति-(अ) सत्त्वासत्त्वधर्मौ धर्मिणा सहाभिन्नौ विद्येते,
(आ) धर्मौ सत्त्वासत्त्वधर्माभ्यां सहाभिन्नौ भवति । ३. 'वान् न स्यात्' इति पूर्वमुद्रिते पाठः । ४. 'पूर्वदोष०' इति क-
पाठः ।

ચાભેદસ્તેનૈવ ભેદ ઇતિ । એતદપ્યચારુ, વિરોધાત્ । તથાહિ-ચદિ યેનાકારેણ ભેદઃ કથં તેનૈવાભેદઃ ? અથાભેદઃ કથં ભેદ ઇતિ ? અથ યેનાપ્યાકારેણ ભેદસ્તેનાપિ ભેદશ્ચાભેદશ્ચ, યેનાપિ ચાભેદસ્તેનાપ્યભેદો ભેદશ્ચ । અત્રાપિ યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ, યેન ચાભેદ-સ્તેનાભેદ એવેતિ તદેવાવર્તતે ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષાનતિક્રમાત્ । અથ યેનૈવાકારેણ ભેદઃ તેનૈવાભેદઃ, ધર્મધર્મિણોરિતિ પ્રક્રમઃ, યેનૈવ ચાભેદસ્તેનૈવ ભેદ ઇતિ । એતદપ્યચારુ-અશોભનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-વિરોધાત્ । તથાહિ-ચદિ યેનાકારેણ ભેદઃ કથં તેનૈવાભેદઃ ? અથાભેદઃ કથં ભેદ ઇતિ ? અભિવ્રત્તિનિમિત્તત્વાદિતિ ગર્ભઃ । અથ યેનાપ્યાકારેણ ભેદસ્તેનાપિ ભેદશ્ચાભેદશ્ચેત્યુભયમ્, યેનાપિ ચાભેદસ્તેનાપ્યભેદશ્ચ ભેદશ્ચેત્યુભયમેવ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રાપીત્યાદિ । અત્રાપિ-આકુલવાદે યેનાકારેણ ભેદસ્તેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ કે, ધર્મ-ધર્મીનો જે આકારે ભેદ છે તે આકારે ભેદ જ હોવાથી, ભેદપક્ષભાવી પ્રથમ-વિકલ્પગત દોષ આવશે અને જે આકારે ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ છે, તે આકારે અભેદ જ હોવાથી, અભેદપક્ષભાવી દ્વિતીયવિકલ્પગત દોષ આવશે. એટલે એક જ વસ્તુ ઉભયરૂપ બને નહીં.

પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીનો જે આકારે ભેદ હોય, તે જ આકારે અભેદ પણ અને જે આકારે અભેદ હોય, તે જ આકારે ભેદ પણ કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર : કારણ કે સત્ત્વાદિ અને ઘટનો જે આકારે ભેદ હોય, તે આકારે અભેદ શી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય, તે જ આકારે ભેદ શી રીતે ? આશય એ કે, ભેદ-અભેદ બંને વિરોધી હોવાથી, એક જ આકારે બંને ન જ ઘટે...

ભાવાર્થ : બંનેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જુદું છે એટલે જ તે બેનો ભેદ છે. હવે જો પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જુદું જુદું હોય તો તે બેનો અભેદ શી રીતે થાય ? અને જો એક હોય તો ભેદ શી રીતે થાય ? એટલે એક જ આકારે ભેદાભેદ હોવાની વાત તુચ્છ જણાય છે.

પ્રશ્ન : જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે પણ ભેદ-અભેદ બંને હોવાથી, અભેદ પણ તેનાથી ઘટી જશે અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે અભેદ-ભેદ બંને હોવાથી, ભેદ પણ તેનાથી ઘટી જશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પક્ષદ્વયભાવિનામનતિક્રમાત્-અનુલ્લઙ્ઘનાત્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-કેવલભેદપક્ષે અભેદપક્ષે ચ યે પ્રાગેવ નિરૂપિતા દોષાસ્તે ઉભયપક્ષાભ્યુપગમે સુતરાં પ્રાપ્નુવન્તિ । યદુક્તમ્-

“પ્રત્યેકં યો ભવેદ્ દોષો દ્વયોર્ભાવે કથં ન સઃ ?” ઇતિ ॥

11. આકુલવાદે ઇતિ । સદસત્ત્વયોઃ પરસ્પરં સઙ્ઘીર્ણવાદે ॥

૧. ‘યેન ચાભેદ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘યેનૈવાકારેણ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ભેદ એવ, પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદાત્, યેન ચાભેદસ્તેનાભેદ એવ, અભિન્નનિમિત્તત્વાત્, ઇતિ-એવં તદેવાવર્તતે પૂર્વોક્તમિતિ¹² ચક્રકમનવસ્થા વા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉત્તર : આવા સંકીર્ણવાદમાં પણ ફરી એની એ જ વાત આવશે. અર્થાત્ અનવસ્થા આવશે કે જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો માત્ર ભેદ જ હોય, અભેદ શી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે તો માત્ર અભેદ જ હોય, ભેદ શી રીતે ?

નિષ્કર્ષ : અગ્નિ, જો સ્વરૂપે દાહક છે, તો શીતકારક ન બની શકે, તેમ આકાર જો ભેદક હોય તો અભેદક ન બને અને અભેદક હોય તો ભેદક ન બની શકે. તેથી ભેદાભેદ પક્ષમાં જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે ભેદ જ હોવાથી અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે અભેદ જ હોવાથી, પ્રથમ-દ્વિતીયવિકલ્પગત દોષો આવશે જ... માટે, ત્રણેય વિકલ્પ પ્રમાણે એક વસ્તુ ઉભયરૂપ માની શકાતી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

12. ચક્રકમનવસ્થા વેતિ । ઇહ અભયદેવાદિગ્રન્થાન્તરેષુ પદત્રયસ્ય પુનઃ પુનરાવૃત્તૌ 'ચક્રકં' નામ દોષો વિવક્ષિતો દૃશ્યતે, યથા મીમાંસકઃ પ્રાહ-સ્વત એવ સર્વજ્ઞાનાનિ પ્રમાણાનિ, ન પુનઃ સંવાદજ્ઞાનાપેક્ષ્યા, તત્ર ચક્રકદોષપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-"ન યાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય યથાવસ્થિતાર્થપરિચ્છેદલક્ષણો વિશેષઃ સિદ્ધ્યતિ, ન તાવત્ તત્પૂર્વિકા પ્રવૃત્તિઃ સંવાદાર્થિનામ્, યાવચ્ચ ન પ્રવૃત્તિર્ન તાવદર્થક્રિયાસંવાદઃ, યાવન્ન સંવાદો ન તાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય યથાવસ્થિતાર્થપરિચ્છેદકત્વસિદ્ધિરિતિ ચક્રકપ્રસજ્ઞઃ" ઇતિ । અનવસ્થા તુ પુનઃ પુનઃ પદદ્વયાવર્તનરૂપા પ્રસિદ્ધૈવ । ઇહ તુ અનવસ્થાચક્રકયોર્નામકૃત એવ વિશેષો લ્ઘ્યતે, ન પુનરર્થકૃતઃ કશ્ચિદ્ યદ્ વક્ષ્યતિ સામાન્યવિશેષવાદે 'ચક્રકમનવસ્થાનતિવૃત્તે'રિતિ । અત્ર હિ ચક્રકે સાધ્યે અનવસ્થાનતિવૃત્તિ-લક્ષણો હેતુરુપન્યસ્તઃ । અતો જ્ઞાયતે અનવસ્થૈવ ચક્રવત્ પુનઃ પુનર્ભ્રમણાત્ ચક્રકમિત્યુચ્યત ઇતિ ॥

❖ અહીં પૂર્વપક્ષીના કથનને 'સંકીર્ણવાદ' એટલા માટે કહ્યું, કારણ કે જે આકારે ભેદ છે, તે આકારે ભેદ-અભેદ બંને માનવામાં, વસ્તુમાં જે આકારે સત્ત્વ રહે છે, તે જ આકારે સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને રહી જવાથી ધર્મોવિષયા બંનેનો અભેદ થઈ જવાથી, બંને ધર્મોનો સંકર થાય છે...

❖ બીજા ગ્રંથોમાં ત્રણ પદની વારંવાર આવૃત્તિ તે 'ચક્રક' કહેવાય છે. જેમકે મીમાંસક કહે છે - બધા જ્ઞાનો સ્વતઃ પ્રમાણ છે, સંવાદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ નહીં... કારણ કે સંવાદક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રમાણ માનવા જતાં ચક્રક દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

(૧) વિજ્ઞાનનો યથાવસ્થિત અર્થને જાણવારૂપ વિશેષ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી સંવાદાર્થોનો પ્રવૃત્તિ ન થાય, અને (૨) પ્રવૃત્તિ વિના અર્થક્રિયાનો સંવાદ ન થાય, અને (૩) અર્થક્રિયાના સંવાદ વિના યથાવસ્થિત અર્થપરિચ્છેદકતારૂપ વિશેષ સિદ્ધ ન થાય... આમ, ત્રણ પદ જ પુનઃ પુનઃ આવૃત્ત થયા કરે - તે જ ચક્રક... અને અનવસ્થા એટલે બે પદની પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ...

પણ, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ચક્રક અને અનવસ્થાનો માત્ર નામકૃત જ ફેર છે. બાકી અર્થતઃ કોઈ તફાવત નથી (આ વાત ત્રીજા અધિકાર વખતે સ્પષ્ટ થશે) એટલે આ ગ્રંથમાં અનવસ્થા જ ચક્રની જેમ વારંવાર ભ્રમાડવાથી 'ચક્રક' નામે કહેવાય છે.

૧. ભિન્ન૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'તદાહિ ન યાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય ચ યથા૦' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'પરિચ્છેદત્વસિદ્ધિરિતિ સિદ્ધ્યતિ' ઇતિ ઘ-ચ-પાઠઃ । ૪. પ્રેક્ષ્યતાં સન્મતિપ્રકરણસ્ય વૃત્તિઃ (પૃ.૫) ।

(૧૫) કિञ્ચ ભેદાભેદમધ્યુપગચ્છતા અવશ્યમેવેદમઙ્ગીકર્તવ્યમ્, ઇહ ધર્મધર્મિણો-
ધર્મધર્મિતયા ભેદઃ સ્વભાવતઃ પુનરભેદઃ । સ્વભાવતોઽપિ હિ તયોર્ભેદઽઙ્ગીક્રિયમાણે પર-
સ્પરતઃ પ્રવિભક્તરૂપં પદાર્થદ્વયમેવાઙ્ગીકૃતં સ્યાત્, ન પુનરેકં દ્વિરૂપમિતિ । તદત્રાપિ
નિરૂપ્યતે-ન હિ અનાસાદિતસ્વભાવભેદયોર્ધર્મધર્મિણોર્ધર્મધર્મિતયાઽપિ ભેદો યુજ્યતે ।
તથાહિ-યદિ યો ધર્મસ્ય સ્વભાવઃ સ એવ ધર્મિણોઽપિ; એવં સત્યસૌ ધર્મી ધર્મ એવ સ્યાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચેત્યાદિ । કિञ્ચ ભેદાભેદમધ્યુપગચ્છતા પરેણ અવશ્યમેવેદમઙ્ગીકર્તવ્યમ્, ઇહ-
પક્ષે ધર્મધર્મિણોર્ધર્મધર્મિતયા ભેદઃ નિયતસ્વરૂપતયા, સ્વભાવતઃ પુનરભેદઃ, વસ્તુત્વેનેત્યર્થઃ ।
કિમિત્યેતત્ એવમિત્યાહ-સ્વભાવતોઽપિ હિ તયોઃ-ધર્મધર્મિણોર્ભેદઽઙ્ગીક્રિયમાણે પરસ્પરતઃ
પ્રવિભક્તરૂપં પદાર્થદ્વયમેવ ધર્મધર્મિરૂપમઙ્ગીકૃતં સ્યાત્, ન પુનરેકં વસ્તુ દ્વિરૂપમિતિ ।
યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાશંક્યાહ-તદત્રાપિ નિરૂપ્યતે-ન હિ-નૈવ અનાસાદિતસ્વભાવ-
ભેદયોર્ધર્મધર્મિણોર્ધર્મધર્મિતયાઽપિ નિયતસ્વરૂપતયા ભેદો યુજ્યતે । એતદેવ ભાવયતિ તથાહી-
ત્યાદિના । તથાહિ-યદિ યો ધર્મસ્ય સ્વભાવઃ વસ્તુત્વલક્ષણઃ સ એવ ધર્મિણોઽપિ, નાન્યઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી.

※ તૃતીય વિકલ્પની વિશેષ સમીક્ષા ※

(૧૫) ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે જો ભેદાભેદ સ્વીકારવો હોય, તો પણ આટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું જ પડશે -

ધર્મ અને ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મિત્વેન ભેદ છે, એટલે કે ઘટત્વેન ઘટ જુદો અને ધર્મત્વેન તેના ધર્મો જુદા અને ધર્મ-ધર્મીનો સ્વભાવતયા અભેદ છે, અર્થાત્ વસ્તુત્વેન ધર્મ-ધર્મી બંને એક છે. જેમ આચાર્ય-આચાર્યત્વેન અને સાધુત્વેન જુદા હોવા છતાં વ્યક્તિત્વેન એક જ છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીનો સ્વભાવતયા (=વસ્તુત્વેન) પણ ભેદ માનવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો વસ્તુત્વેન ધર્મ-ધર્મી બંનેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે અને તો - ધર્મી તે ધર્મરૂપ ન બની શકવાથી - એક જ વસ્તુની ઉભયાત્મકતા સંગત થશે નહીં.

માટે, ધર્મ-ધર્મિત્વેન બંનેનો ભેદ અને સ્વભાવતયા બંનેનો અભેદ માનવો જ જોઈએ, તો જ તમારું કથન સંગત થશે.

પણ, આ માન્યતા અંગે અમારે કહેવું છે કે, ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મિત્વેન પણ ત્યારે જ ભેદ મનાય કે જ્યારે બંનેના સ્વભાવનો ભેદ હોય. જો બંનેનો સ્વભાવ જુદો ન હોય, તો બંનેનો ભેદ પણ ન ઘટે. તે આ રીતે -

૧. 'ધર્મનિયતરૂપતયા ભેદઃ ધર્મિસ્વભાવતઃ' इति क-पाठः ।

તત્સ્વભાવત્વાદ્ ધર્મસ્વરૂપવત્ । ધર્મો વા ધર્મિસ્વભાવાવ્યતિરિચ્યમાનમૂર્તિર્ધર્મિમાત્રમેવ સ્યાદિતિ । તતશ્ચૈવં ધર્મધર્મિણૌ સ્વભાવભેદાનાસાદનેનાપ્રતિલબ્ધભેદૌ કથં ભેદનિમિત્તં ભવત ઇતિ ? ન ચ સ્વભાવતોઽપિ તયોર્ભેદાભેદકલ્પના યુક્તા, પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । (૧૬) તથા ચોક્તમ્-

“ભેદો વા સ્યાદભેદો વા દ્વયં વા ધર્મધર્મિણોઃ ।

ભેદે નૈકમનેકં સ્યાદભેદેઽપિ ન યુજ્યતે ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં સત્યસૌ ધર્મી ધર્મ એવ સ્યાત્, તત્સ્વભાવત્વાદ્-ધર્મસ્વભાવત્વાત્ । ધર્મસ્વરૂપવદિતિ દૃશાન્તઃ । ધર્મો વા ધર્મિસ્વરૂપાવ્યતિરિચ્યમાનમૂર્તિઃ સન્ ધર્મિમાત્રમેવ સ્યાત્, તત્સ્વરૂપવત્ ઇતિ । તતશ્ચૈવં ધર્મધર્મિણૌ દ્વાવપિ સ્વભાવભેદાનાસાદનેન હેતુના અપ્રતિલબ્ધભેદૌ સન્તૌ કથં ભેદનિમિત્તં ભવત ઇતિ ? સ્વભાવાભેદાન્નૈવ ભવત ઇત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સ્વભાવતોઽપિ સકાશાત્ તયોઃ ધર્મધર્મિણોર્ભેદાભેદકલ્પના યુક્તા । કુત્ત ઇત્યાહ-પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । પૂર્વોક્તદોષાશ્ચ અત્રાપિ ‘યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવે’ત્યાદયઃ^૧ । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ ભેદો વેત્યાદિના । ભેદો વા સ્યાદભેદો વા દ્વયં વા ભેદાભેદલક્ષણં ધર્મધર્મિણોઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ધર્મનો જે સ્વભાવ છે, તે જ જો ધર્મીનો સ્વભાવ હોય, તો ધર્મના સ્વભાવથી જેમ ધર્મનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે, તેમ ધર્મી પણ અભિન્ન થઈ જવાથી, ધર્મી પણ ધર્મરૂપ જ બની જશે.

અથવા તો ધર્મીના સ્વભાવથી જેમ ધર્મનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે, તેમ ધર્મ પણ અભિન્ન થઈ જવાથી, માત્ર ધર્મી જ શેષ રહેશે...

તેથી, ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદ માનવા સ્વભાવભેદ પણ માનવો જ પડે, નહીંતર - બંનેનો સ્વભાવ અભિન્ન થઈ જવાથી - બંને વચ્ચે ભિન્નતા જ ન રહે અને જો સ્વભાવભેદ સ્વીકારશો તો ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ શી રીતે સંગત થાય ?

પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીનો, સ્વભાવથી ભેદ-અભેદ બંને માની લઈએ, તો તો ભેદાભેદ સંગત થઈ જશે ને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે અહીં પણ “જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ જ હોય અભેદ શી રીતે ?...” ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત બધા દોષો આવશે જ, તેથી ત્રીજો વિકલ્પ પણ અસંગત છે.

(૧૬) કહ્યું છે કે -

“ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ છે, અભેદ છે, કે ભેદાભેદ છે ? જો ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ હોય તો જેટલા ધર્મી છે, તે બધા જુદા છે, ધર્મીરૂપ નથી. અને તો એક ધર્મી, અનેકરૂપવાળો સિદ્ધ ન થાય... જો અભેદ

૧. ‘તદ્ધર્મસ્વરૂપવત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. ‘ધર્મસ્વભાવાત્’ ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ ।

૪. ‘સ્વભાવાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘સ્વરૂપવ્યતિઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૬. પ્રેક્ષ્યતાં સપ્તવિંશતિતમં પૃષ્ઠમ્ ।

દ્વયપક્ષોઽપિ ચાયુક્તો વિકલ્પાનુપપત્તિઃ ।

તેનાનેકાન્તવાદોઽયમજ્ઞૈઃ સમુપકલ્પિતઃ ॥''^૧

(૧૭) કિઞ્ચ સંવિત્રિષ્ઠા વિષયવ્યવસ્થિતયઃ । ન ચ સદસદ્રૂપં વસ્તુ સંવેદ્યતે, ઉભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યાભાવાત્ । તથાહિ-નાક્ષજે વિજ્ઞાને સદસત્ત્વે પ્રતિભાસેતે, અસત્ત્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિઞ્ચાતો ભેદે નૈકં વસ્તુ અનેક સ્યાત્, અનેકત્વાદેવ, અભેદેઽપિ ન યુજ્યતે એકમનેકમ્, એકત્વાદેવ । દ્વયપક્ષોઽપિ ચાયુક્તો ભેદાભેદપક્ષઃ । કુત ઇત્યાહ-વિકલ્પાનુપપત્તિઃ । ઇયં ચોક્તવદ્ યોજનીયા । તેનાનેકાન્તવાદોઽયમજ્ઞૈઃ પ્રાણિભિઃ સમુપકલ્પિત ઇતિ ॥

ઈહૈવાખ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્છેત્યાદિના । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ । સંવિત્રિષ્ઠાઃ-સંવેદનપર્યવસાના વિષયવ્યવસ્થિતયઃ-વિષયમર્યાદાઃ । યદિ નામૈવં તતઃ, કિમિત્યાહ-ન ચ સદસદ્રૂપં વસ્તુ સંવેદ્યતે । કુત ઇત્યાહ-ઉભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યાભાવાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ નાક્ષજે વિજ્ઞાને, ઇન્દ્રિયજ્ઞાને ઇત્યર્થઃ, સદસત્ત્વે પ્રતિભાસેતે । કુત ઇત્યાહ-અસત્ત્વસ્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોય, તો બધા ધર્મો ધર્મી સ્વરૂપ હોવાથી માત્ર ધર્મી જ છે, એક જ છે, તે અનેકરૂપ હોવો સિદ્ધ નહીં થાય...

અને વિકલ્પો સંગત ન થઈ શકવાથી, ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ પણ અયુક્ત છે, તેથી આ અનેકાંતવાદ માત્ર અજ્ઞાની પ્રાણીઓ વડે કલ્પાયો છે, વાસ્તવમાં છે જ નહીં."

❖ સંવેદનના આધારે પણ અનેકરૂપતા અસંગત ❖

(૧૭) વિષયની વ્યવસ્થા સંવેદન-જ્ઞાનના આધારે થાય છે. ભાવ એ કે વિષય-ઘટ, તેની સિદ્ધિ-તેના સ્વરૂપની સિદ્ધિ જ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ વસ્તુ હોય છે. જેવું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ વસ્તુ હોય છે...

તેથી, વસ્તુ જો સદસદ્રૂપ માનવી હોય, તો પહેલા સદસદ્રૂપ વસ્તુનું સંવેદન થવું જરૂરી છે, પણ વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે - એવું સંવેદન જ નથી થતું, કારણ કે સદસદાકારે જ્ઞાનનો અનુભવ જ નથી થતો.

આશય એ કે, જ્ઞાનમાં જે આકાર ભાસે, તે જ આકારે વિષયની વ્યવસ્થા થાય છે. જેમ જ્ઞાનમાં ઘડાનું 'માટીરૂપે' સંવેદન થયું, તો ઘડો 'માટીનો જ છે' એવો નિર્ણય થાય, તેમ વસ્તુનું સંવેદન જો સદસદાકારે થાય, તો વસ્તુને 'સદસદ્રૂપ' માની શકાય, પણ તેવું સંવેદન થતું જ નથી.

પ્રશ્ન : સદસદ્રૂપ આકારે સંવેદન નથી થતું -એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે, ^(૧) ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં, કે ^(૨) અનુમાનમાં - બંનેમાંથી એકેમાં સદસદ્રૂપ આકારનો પ્રતિભાસ થતો નથી. તે આ રીતે -

૧. અનુદ્રુપ્ । ૨. જ્ઞાનાયતા ઇત્યર્થઃ । ૩. 'સંવેદનાભાવાત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. 'નાક્ષજવિજ્ઞાને' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્યારૂપત્વાત્, રૂપત્વે ચાસત્ત્વવિરોધાત્, તથાઽનુભવાભાવાચ્ચ । (૧૮) ન ચ કાર્ય-
દ્વારેણાપિ સદસદ્રૂપં વસ્તુ પ્રતિપત્તું શક્યતે, યતો નોભયરૂપં કાર્યમુપલભ્યતે । ન ચ તત્
કાર્યકરણે પ્રવર્તમાનં કેનચિદાકારેણ કરોતિ કેનચિન્ન કરોતિ, એકસ્ય કરણાકરણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપત્વાત્ । અરસાદ્યુપલક્ષણમેતત્ । રૂપત્વે ચાસત્ત્વવિરોધાત્, તથાઽનુભવાભાવાચ્ચ નાક્ષજ-
જ્ઞાનેન તુચ્છાનુભવઃ । એવં પ્રત્યક્ષેણોભયરૂપસ્યાગ્રહણમભિધાય અનુમાનેનાભિધાતુમાહ-ન ચેત્યાદિ ।
ન ચ કાર્યદ્વારેણાપિ સદસદ્રૂપં વસ્તુ પ્રતિપત્તું શક્યતે । કાર્યમત્ર સમાનજાતીયમભિપ્રેતમ્ ।
તથા ચાહ-યતો નોભયરૂપં કાર્યમુપલભ્યતે । ન ચ તત્-વસ્તુ કાર્યકરણે પ્રવર્તમાનં સત્
કેનચિદાકારેણ કરોતિ કેનચિન્ન કરોતિ કાર્યમ્ । કુત્તરિત્યાહ-એકસ્ય કરણાકરણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં તો રૂપ-રસાદિવાળા પદાર્થનું જ સંવેદન થાય છે, જ્યારે ઉભયરૂપતા
અંતર્ગત એવી અસદ્રૂપતામાં તો રૂપ-રસાદિ કશું જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષમાં અસદ્રૂપતાનું સંવેદન
શી રીતે થાય ? અને જો અસદ્રૂપતાનું સંવેદન ન થાય, તો ઉભયરૂપતાનું સંવેદન પણ ન જ ઘટે...

પ્રશ્ન : અસદ્રૂપતામાં પણ રૂપ-રસાદિ માની લઈએ, તો તો તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ જશે ને ?

ઉત્તર : પણ, એ રીતે રૂપ-રસાદિ માનવામાં તો એની અસદ્રૂપતા જ ન ઘટે, કારણ કે રૂપાદિ
હોય તો એને અસદ્ શી રીતે કહેવાય ?

સદસત્ બંને અક્ષજજ્ઞાનમાં જણાતા હોય એવો કદી અનુભવ નથી થતો. માટે, પ્રત્યક્ષથી તો
ઉભયરૂપતાનું સંવેદન અશક્ય જ છે.

(૧૮) (૨) અનુમાનમાં કાર્ય દ્વારા કારણનું જ્ઞાન થાય, જેમ ધૂમ દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન...
પરંતુ, આ રીતે પણ સદસદ્રૂપ વસ્તુનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે, કારણ કે સદસદ્રૂપ એવું કોઈ કાર્ય જ
નથી, કે જેના આધારે સજાતીય એવા સદસદ્રૂપ કારણનું અનુમાન થઈ શકે.

વળી, વસ્તુ જ્યારે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે અમુક આકારે કાર્ય કરે અને અમુક આકારે કાર્ય
ન કરે - એવું ન બને.

પ્રશ્ન : કેમ ન બને ?

ઉત્તર : કારણ કે, એક જ વસ્તુમાં કરણ-અકરણ બંનેનો વિરોધ છે. અને તે વસ્તુ જો સંપૂર્ણપણે
કાર્ય કરે, તો તેનાથી થનાર વસ્તુ ભાવરૂપ જ થાય. તે આ પ્રમાણે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

13. કાર્યમત્ર સમાનજાતીયમભિપ્રેતમિતિ । इह मृदादिरूपं कारणं जैनैः सदसद्रूपमभ्युपगतम्,
तच्च न कार्यद्वारेणावबोद्धुं शक्यते, यतः सर्वमपि कार्यमत्र लोके समानजातीयं कारणेन सह सदृशं
सत् कारणस्वभावं गमयितुं समर्थम्, न च कार्यं घटादिसम्बन्धि सदसद्रूपं वेद्यते, वेद्यमानरूपत्वेनैव
तस्य प्रत्यक्ष एवोपलम्भादिति ॥

વિરોધાત્, સર્વાત્મના ચ કરણે તદ્ભાવરૂપમેવ સ્યાત્ । તથાહિ-નાભાવઃ કસ્યચિત્ કારણં ભવિતુમર્હતિ, અભાવત્ત્વવિરોધાત્, તત્કારણત્વે ચ વિશ્વમદરિદ્રં સ્યાત્, તત એવ કટક-કુણ્ડલાદ્યુત્પત્તેઃ । ન ચ તસ્માન્નિરુપાખ્યતયાઽવિશિષ્ટાત્ કસ્યચિદેવ ભાવઃ, ન સર્વસ્યેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિરોધાત્ । સર્વાત્મના ચ કરણે કાર્યસ્ય તદ્ભાવરૂપમેવ સ્યાદ્ વસ્તુ । તથાહિ-નાભાવઃ કસ્યચિદ્ વસ્તુનઃ કારણં ભવિતુમર્હતિ । કુત્ત્વમિત્યાહ-અભાવત્ત્વવિરોધાત્ સકલશક્તિ-વિકલસ્તુચ્છેઽયમિતિ । તત્કારણત્વે ચ-અભાવકારણત્વે ચ વિશ્વં-જગત્ અદરિદ્રં સ્યાત્ । તત એવ અભાવાત્, કટક-કુણ્ડલાદ્યુત્પત્તેઃ । ન ચ તસ્માત્-અભાવાત્ નિરુપાખ્યતયા અવિશિષ્ટાત્ કસ્યચિદેવ ભાવો મૃદાદેરિવ ઘટાદેઃ, ન સર્વસ્યેતિ વક્તું યુજ્યતે । કુત્ત્વમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

અસદ્દરૂપ તો તુચ્છ અભાવરૂપ હોવાથી - સકળ શક્તિથી વિકલ હોવાથી - કોઈ પણ વસ્તુનું કારણ બની શકે નહીં. જો અસદ્દરૂપને પણ કારણ માનવામાં આવે, તો તેની અસદ્દરૂપતા જ નહીં રહે, કારણ કે જો કારણ હોય - કાર્ય પેદા કરવાની શક્તિવાળો હોય - તો તે અસત્ શી રીતે ? શક્તિ હોવી એ જ ભાવનું ચિહ્ન છે.

વળી, અભાવને કારણ માનવામાં, તે અભાવથી જ કડા-કુંડળ વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ જતાં - તે માટે બીજા કોઈ ભાવ પદાર્થની અપેક્ષા ન રહેવાથી - સંપૂર્ણ વિશ્વ અદરિદ્ર થઈ જશે, ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ થઈ જશે.

વળી, અભાવથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો બધા અભાવ (=નિરુપાખ્ય=સ્વરૂપ વિનાના હોવાથી) અવિશિષ્ટ સમાન જ હોવાથી “અભાવથી અમુક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, બધાની નહીં” - એવો પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ પણ નહીં ઘટી શકે.

પ્રશ્ન : માટીથી જેમ ઘડો જ ઉત્પન્ન થાય, તેમ અભાવથી પણ નિયત જ કાર્ય કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર : કારણ કે માટી તો ભાવરૂપ છે, તેથી તેમાં તો ઘટ વગેરે પ્રતિનિયત વસ્તુને જ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રતિનિયત શક્તિ માની શકાય, પણ અભાવ તો નિઃસ્વભાવ-તુચ્છ હોવાથી, એમાં પ્રતિનિયત શક્તિ ન ઘટવાથી - પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ ન થઈ શકે.

નિષ્કર્ષ : કારણનું જે અસદ્દરૂપ તમે માનો છો - તે તો અભાવરૂપ હોવાથી - તેનું કોઈ કાર્ય જ

❖ પદાર્થ સ્પષ્ટીકરણ :

દા.ત. મૃદ્દ્ર વ્ય સદસદ્દરૂપ માનીએ તો મૃત્ત્વરૂપે સત્ છે, જલત્વાદિરૂપે અસત્ છે... હવે તે ઘટનું કારણ છે... તેમાં મૃત્ત્વેન જ તે ઘટનું કારણ છે. જલાભાવત્વેન નહીં, એવું તો તમે કહી નહીં શકો, કારણ કે એક જ વસ્તુ અમુકરૂપે કરે અને અમુકરૂપે ન પણ કરે, એવું તો બની શકે નહીં.

જો સંપૂર્ણરૂપે કરે, તો સંપૂર્ણ વસ્તુ ભાવરૂપ (સત્) જ થાય... અભાવરૂપ તો કોઈનું કારણ બનતું નથી, બને તો તેને અભાવ કહેવાય નહીં... (અભાવ તો સર્વશક્તિરહિત હોય છે...) અભાવને પણ તમે કારણ માનતા હો તો

૧. ‘ભાવાત્’ इति ड-पाठः ।

વસ્તુ યુજ્યતે, હેત્વભાવાત્, અતઃ શ્રદ્ધાગમ્યમેવેદં સદસદ્રૂપં વસ્ત્વિતિ । તથા ચોક્તમ્-
(૧૯) “ન ચ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યં કાર્યતોઽપિ ન ગમ્યતે ।

શ્રદ્ધાગમ્યં યદિ પરં વસ્ત્વેકમુભયાત્મકમ્ ॥”^૨

(૨૦) એતેન નિત્યાનિત્યમપિ પ્રત્યુક્તમવગન્તવ્યમ્, વિરોધાદેવ । તથાહિ-
“અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમાખ્યાયતે, પ્રકૃત્યૈકક્ષણસ્થિતિધર્મકં ચાનિત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા❖

હેત્વ^૩ભાવાત્, મૃદાદેરિવ ઘટાદૌ પ્રતિનિયતશક્ત્યભાવેનેતિ । અતઃ શ્રદ્ધાગમ્યમેવેદં સદસદ્રૂપં
વસ્ત્વિતિ નિગમનમ્ । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યમ્
ઉભયાત્મકં વસ્તુ કાર્યતોઽપિ ન ગમ્યતે ઉક્તવદેતત્ । શ્રદ્ધાગમ્યં યદિ પરં પ્રમાણાવિષયત્વેન
વસ્ત્વેકમુભયાત્મકમ્, સદસદાત્મકમિત્યર્થઃ ॥

અતિદેશેન દૂષણાન્તરમાહ એતેનેત્યાદિના । એતેન-અનન્તરોદિતેન સદસદ્રૂપતાનિરાકરણેન
નિત્યાનિત્યમપિ વસ્તુ પ્રત્યુક્તં-નિરાકૃતમ્ અવગન્તવ્યમ્ । કુત્વિત્યાહ-વિરોધાદેવ । એતદ્ધા-
વનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપદર્શને । અપ્રચ્યુતઃ અનિવૃત્તિસ્વભાવતયા અનુત્પન્નઃ સદા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ❖

નથી, તો પછી કાર્ય દ્વારા તે અસદ્દ્રૂપનું જ્ઞાન શી રીતે ? અને જો અસદ્દ્રૂપનું જ્ઞાન ન થાય, તો કાર્ય
દ્વારા ‘વસ્તુ સદસદ્દ્રૂપ છે’ એવું અનુમાન પણ કેવી રીતે ? તેથી, વસ્તુ સદસદ્દ્રૂપ છે - એ વાતમાં
કોઈ પ્રમાણ નથી, માત્ર એમાં શ્રદ્ધા જ કારણ છે અને શ્રદ્ધામાત્રથી વાસ્તવિકતાની સિદ્ધિ થાય નહીં.

તેથી જ કહ્યું છે કે :

(૧૯) “પ્રત્યક્ષ દ્વારા સંવેદન નથી થતું અને કાર્ય દ્વારા અનુમાન પણ નથી થતું, છતાં જો
એક વસ્તુ ઉભયાત્મક જ હોય તો તે શ્રદ્ધાગમ્ય જ છે... (વાસ્તવમાં નહીં.)”

❖ (૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ ❖

(૨૦) સદસદ્દ્રૂપતાના નિરાકરણની જેમ, વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ છે - એનું પણ નિરાકરણ
થાય છે, કારણ કે નિત્ય-અનિત્ય વચ્ચે પણ વિરોધ છે. તે આ રીતે -

(૧) જે વસ્તુ અપ્રચ્યુત (=વિનાશ ન પામે તેવા), અનુત્પન્ન (=ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય તેવા),
અને સ્થિર એવા એક સ્વભાવવાળી હોય, તેને ‘નિત્ય’ કહેવાય છે.

પૈસાના અભાવથી જ સોનું વગેરે ઉત્પન્ન થવાથી જગતમાં કોઈ ગરીબ નહીં રહે...

પ્રશ્ન : અભાવ બધું ઉત્પન્ન કરે, એવો નિયમ નથી. પ્રતિનિયત અભાવ, પ્રતિનિયત વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે...

ઉત્તર : એવું કહી શકાય નહીં. કારણ કે અભાવ બધા સરખા છે - દરેક અભાવનું જુદું જુદું પ્રતિનિયતસ્વરૂપ
નથી... એટલે, જેમ મૃદ્ધમાં ઘટજનનશક્તિ મનાય છે, તેમ પ્રતિનિયત અભાવમાં પ્રતિનિયત કાર્યની શક્તિ માની
શકાતી નથી. તેથી અભાવથી કોઈ પ્રતિનિયત કાર્યની ઉત્પત્તિ ન મનાય...

૧. અત્ર પૂર્વપક્ષસ્ય પ્રથમાંશઃ સમ્પૂર્ણઃ । ૨. અનુદ્રુપ્ । ૩. ‘હેતુભાવાત્’ इति ङ-पाठः । ૪. ‘તથાહીત્યુપદર્શને’
इति ङ-पाठः ।

મિતિ” । તતશ્ચ તદ્ યદિ નિત્યં કથમનિત્યમ્ ? અનિત્યં ચેત્ કથં નિત્યમિતિ ? (૨૧)
 સ્યાદારેકા-ન હિ કૂટસ્થનિત્યતયા નિત્યં દ્રવ્યમભ્યુપગમ્યતેઽસ્માભિઃ, પરિણામાનિત્યતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવેન સ્થિર એવંરૂપતયા એકઃ સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથાવિધં નિત્યમાખ્યાયતે । અંથવૈવં વિશેષણસાફલ્યમ્-એકસ્વભાવં નિત્યમાખ્યાયત ઇત્યુક્ટે ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવમપ્યેકસ્વભાવં ભવતિ । તદ્વ્યવચ્છેદાર્થ ‘સ્થિર’ગ્રહણમ્ । સ્થિરૈકસ્વભાવમપિ મુક્તવસ્તુ કૈશ્ચિન્નિત્યમિષ્યત ઇતિ તદ્વ્યવ-
 ચ્છેદાર્થમ્ ‘અનુત્પન્ન’ગ્રહણમ્ । અનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવમપિ સ્વપ્રચ્યુતિસમયં યાવત્ કૈશ્ચિ-
 ન્નિત્યમિષ્યત ઇતિ તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમ્ ‘અપ્રચ્યુતગ્રહણ’મિતિ । પ્રકૃત્યેત્યાદિ । પ્રકૃત્યા-સ્વભાવેન,
 એકક્ષણસ્થિતિધર્મકં ચાનિત્યમિતિ અનિત્યમાખ્યાયતે તતશ્ચ તત્-વસ્તુ યદિ નિત્યં કથમ-
 નિત્યમ્ ? અનિત્યં ચેત્ કથં નિત્યમિતિ ? વિરોધાત્ । સ્યાદારેકેત્યાદિ । સ્યાદારેકા-
 સ્યાદાશઙ્કા । ન હિ-નૈવ કૂટસ્થનિત્યતયા-એકરૂપતયા નિત્યં દ્રવ્યમભ્યુપગમ્યતેઽસ્માભિઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : નિત્યનાં આવા ત્રણ વિશેષણો મૂકવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : જો માત્ર ‘એકસ્વભાવી’ એટલું જ કહીએ, તો ક્ષણસ્વભાવી વસ્તુ પણ - એક સ્વભાવી હોવાથી - નિત્ય બની જશે, માટે જ ‘સ્થિર’ એમ કહ્યું. વળી, અમુક લોકો સ્થિર-એકસ્વભાવી એવા મોક્ષને અને ધ્વંસને નિત્ય માને છે, તેના વ્યવચ્છેદ માટે ‘અનુત્પન્ન’ એમ કહ્યું, જ્યારે મોક્ષ ધ્વંસ તો ઉત્પન્ન થાય છે. (તે બધા સાદિ, અનંત છે...)

તથા નૈયાયિકો, કાર્યોત્પત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સ્થિર-એકસ્વભાવી અને અનાદિ એવા પ્રાગભાવને નિત્ય માને છે, તેના વ્યવચ્છેદ માટે ‘અપ્રચ્યુત’ એમ કહ્યું, જ્યારે પ્રાગભાવ તો નાશ પામે છે.

(૨) જે વસ્તુ સ્વભાવથી માત્ર એક જ ક્ષણ રહેનારી હોય, તેને ‘અનિત્ય’ કહેવાય છે.

આમ, નિત્ય-અનિત્ય બંનેનું સ્વરૂપ વિરુદ્ધ હોવાથી, જો વસ્તુ નિત્ય (=અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકસ્વભાવી) હોય તો અનિત્ય (=ક્ષણસ્થિતિક) શી રીતે ? અને અનિત્ય હોય તો નિત્ય શી રીતે ? તેથી, એક જ વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ બની શકે નહીં...

❖ સ્યાદાદમતે નિત્યતાનું સ્વરૂપ ❖

(૨૧) સ્યાદાદી : અમે, દ્રવ્યને કૂટસ્થનિત્યરૂપે (=સદાસ્થાયી એકસ્વરૂપે) નિત્ય નથી સ્વીકારતા, કારણ કે અમે તો પર્યાયને આશ્રયીને તેને અનિત્ય પણ સ્વીકારીએ છીએ. ભાવ એ કે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

14. કૈશ્ચિન્નિત્યમિષ્યત ઇતિ । કૈશ્ચિત્-નૈયાયિકૈર્નિત્યં-શાશ્વતમભ્યુપગમ્યતે । નૈયાયિકા હિ ઘટાદિ-કાર્યાણાં પ્રાગભાવમનુત્પન્નસ્થિરૈકભાવતયા ઘટાદિકાર્યોત્પત્તિસમયં યાવન્નિત્યમભ્યુપગચ્છન્તોઽપિ તદુત્પત્તૌ પ્રચ્યવમાનં મન્યન્ત ઇતિ ॥

❖ તે સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી છે. બાહ્ય હેતુથી નહીં...

૧. ‘અથ ચૈવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવતયા ઘટાદિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ઽભ્યુપગમાત્, કિન્તુ પૂર્વોત્તરક્ષણપ્રવિભાગેન પ્રબન્ધવૃત્ત્યા । ન હ્યસ્ય પર્યાયાણામિવોચ્છેદઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત્ત્વ ઇત્યાહ-પરિણા¹⁵માનિત્યતાઽભ્યુપગમાત્ કારણાત્ । કિન્તુ એવં નિત્યમભ્યુપગમ્યતે ઇત્યાહ-પૂર્વોત્તરક્ષણપ્રવિભાગેન । અયં પૂર્વઃ, અયમુત્તરઃ, અયમનયોઃ પ્રવિભાગોઽત્યન્તભેદરૂપ ઇત્યેવમ્ભૂતેન પ્રબન્ધ¹⁶વૃત્ત્યા હેતુભૂતયા । ન હ્યસ્ય-દ્રવ્યસ્ય પર્યાયાણામિવોચ્છેદઃ પૂર્વોત્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરિણામ-અનિત્યતા માનીએ છીએ. પરિણામ એટલે દ્રવ્યનું અલગ-અલગ પર્યાયરૂપે ગમન... વસ્તુનું સર્વથા સ્થાયિત્વ કે સર્વથા વિનાશ તે પરિણામ તરીકે ઈષ્ટ નથી... (એટલે અમારે મતે અનિત્યતા પરિણામરૂપે જ છે, નિરન્વયનાશરૂપે નહીં...)

પ્રશ્ન : તો પછી સ્યાદ્વાદમતે નિત્યતા કેવી હોય ?

ઉત્તર : વસ્તુ પૂર્વક્ષણમાં પણ હોય છે, ઉત્તરક્ષણમાં પણ હોય છે... એ બંને ક્ષણકાલીન અવસ્થા જુદી જુદી છે, પણ એ બે વચ્ચે સંબંધ છે, પૂર્વાવસ્થાના ત્યાગથી જ ઉત્તરાવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે... આ સંબંધથી જ જે અસ્તિત્વમાં આવે છે, તે અન્વયી એવું દ્રવ્યત્વ છે અને તેને લઈને જ અમે નિત્યત્વ માનીએ છે... ‘અર્થાત્, પ્રતિક્ષણે પર્યાયો ભિન્ન છે, પણ તેમાં એક જ દ્રવ્ય રહેલું છે, તેને આશ્રયીને નિત્યતા છે... દા.ત. નરકમાંથી તિર્યંચ-મનુષ્ય થવા પર પણ, આત્મરૂપ દ્રવ્યત્વેન નિત્યતા છે...

વળી, દ્રવ્યમાં હંમેશા, પૂર્વ-ઉત્તર ક્ષણ એવો વિભાગ થઈ જ શકે... પણ તે રૂપે તેનો ઉચ્છેદ ક્યારેય થતો નથી. (અર્થાત્ એક અન્વયી પદાર્થ તો રહે જ...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

15. પરિણામાનિત્યતાઽભ્યુપગમાદિતિ ।

“પરિણામો હૃથાન્તરગમનં ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥”

ઇતિ ઉક્તલક્ષણેન પરિણામેન, ન તુ નિરન્વયક્ષણક્ષયિતયાઽનિત્યતા, તસ્યા અનભ્યુપગમાત્ । તત્તશ્ચ ન કૂટસ્થનિત્યતાયા અવકાશઃ ॥

16. પ્રબન્ધવૃત્ત્યા હેતુભૂતયેતિ । પ્રકૃષ્ટોઽન્યબન્ધેભ્યો ચિત્તક્ષણઃ પૂર્વાવસ્થાપરિત્યાગેન ઉત્તરાવસ્થા-રૂપતયા પરિણમનેન ચો બન્ધઃ-સમ્બન્ધઃ સ ‘પ્રબન્ધ’ ઇત્યુચ્યતે । તેન વૃત્તિઃ-વર્તનં સ્વભાવલાભો યઃ પદાર્થાનાં તયા હેતુભૂતયા નિત્યત્વમભ્યુપગમ્યતે । ઇદમપ્યુક્તં ભવતિ-પૂર્વોત્તરયોઃ ક્ષણયોઃ કાલસમયલક્ષણયોનારક-મનુષ્યત્વયોરિવ પરસ્પરં યઃ પ્રવિભાગોઽત્યન્તભેદરૂપસ્તેનોપલક્ષિતા યા પ્રબન્ધવૃત્તિઃ સર્વક્ષણેષુ એકદ્રવ્યાનુવૃત્તિ-લક્ષણા તયા નિત્યત્વમાસ્થીયતે જૈનૈઃ, પ્રતિક્ષણં પર્યાયેષુ વર્તમાનેષ્વપિ યા દ્રવ્યાનુવૃત્તિસ્ત્રિકાલકોટિસ્પર્શિની સા નિત્યતેતિ પરમાર્થઃ ॥

૧. આર્યાચ્છન્દોનિબદ્ધમિદં પદ્યં સ્થાનાઙ્ગ- (સુ. ૫૩૭)ટીકાયાં અવતરણરૂપેણ શ્રીઅખ્યદેવસૂરિણોલ્લિખિતમ્ ।

૨. ‘ક્ષિયતયા નિત્યતા’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર M-પ્રતપાઠઃ ।

તદ્રૂપેણ તથા પ્રતીતેઃ । પર્યાયા એવ હિ પર્યાયરૂપેણ નિરુદ્ધ્યન્તે, ન તુ દ્રવ્યમિતિ નિત્યમ-
ભ્યુપગમ્યતે । (૨૨) ઇયમપ્યયુક્તા યસ્માદેષાઽપ્યત્ર નિત્યતા ન સમ્ભવતિ, પર્યાયવ્યતિ-
રિક્તસ્ય દ્રવ્યસ્યાસિદ્ધેઃ । તથાહિ-ન પર્યાયવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યમસ્તિ તથાઽનુભવાભાવાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્ષણપ્રવિભાગેન । કુત્તરિત્યાહ-તદ્રૂપેણ-દ્રવ્યરૂપેણ તથા પ્રતીતેઃ-ઉચ્છેદેનાપ્રતીતેઃ પ્રબન્ધવૃત્ત્યા;
અથવા તદ્રૂપેણ-દ્રવ્યરૂપેણ તથાપ્રતીતેઃ-અનુચ્છેદેન પ્રતીતેઃ । એવં ચ પર્યાયા એવ યસ્માત્ તત્-
ત્ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવતયા પર્યાયરૂપેણ નિરુદ્ધ્યન્તે-વિનશ્યન્તિ, ન તુ દ્રવ્યં¹⁷ તત્તત્સ્વભાવતયા
તન્નિરોધબીજમ્ ઇતિ-એવં નિત્યમભ્યુપગમ્યતે । અનિત્યતાનુવિદ્ધં તદાધારભૂતમિત્યર્થઃ । એતદાશ-
હ્યક્યાહ-ઇયમપ્યયુક્તા-આરેકા યસ્માદેષાઽપિ અનન્તરોદિતા અત્ર-દ્રવ્યે નિત્યતા ન સમ્ભવતિ ।
કુત્તરિત્યાહ-પર્યાયવ્યતિરિક્તસ્ય દ્રવ્યસ્યાસિદ્ધેઃ સ્વતઃ¹⁸ પરતશ્ચ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એ વાતમાં કારણ એ જ કે, પૂર્વ-ઉત્તર અવસ્થા વચ્ચે જે સંબંધ (અન્વય) છે, તેનાથી અસ્તિત્વમાં આવતા અન્વયી એવા દ્રવ્યરૂપે કદી ઉચ્છેદની પ્રતીતિ થતી નથી. (અર્થાત્ પૂર્વ-ઉત્તર અવસ્થા વચ્ચે સંબંધ હંમેશાં જણાય છે...) ભાવાર્થ એ કે, કમભાવી બે પર્યાય વચ્ચેના સંબંધના (આ પૂર્વપર્યાય અને આ ઉત્તરપર્યાય એવા સંબંધના) નાશની પ્રતીતિ કદી થતી નથી. એટલે એવા બે વિભાગ જેના થઈ શકે, એવું દ્રવ્ય નિત્ય જ છે.

તથા, દરેક ક્ષણે જે નાશ થાય છે, તે પર્યાયનો જ થાય છે, કારણ કે તેનો જ સ્વભાવ એકક્ષણ રહેવાનો છે. દ્રવ્યનો તેવો સ્વભાવ ન હોવાથી તેનો નાશ થવાનું કારણ જ નથી અને તેથી તેનો નાશ પણ થતો નથી. તેથી ઘટ-કપાલાદિત્વેન ઘટાદિ પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતાં, દ્રવ્યત્વેન-પુદ્ગલત્વેન તો તેઓ નિત્ય જ છે - એમ નિત્યાનિત્ય બંને ઘટી શકવાથી - વસ્તુ ઉભયાત્મક કેમ ન કહેવાય ?

❖ સ્યાદ્વાદકલ્પિત નિત્યતા અસંગત ❖

(૨૨) એકાંતવાદીઃ સ્યાદ્વાદીનું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે દ્રવ્યાનુવૃત્તિના આધારે જે નિત્યતા કહો છો, તે નિત્યતા તો સંભવિત જ નથી.

પ્રશ્ન : - પણ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે સ્વતઃ¹⁹ કે પરતઃ પર્યાયથી જુદા એવા દ્રવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ભાવઃ ઘટમાં,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

17. તત્તત્ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવતયેતિ । તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ ક્ષણે સ્થિતિઃ-અવસ્થાનં સ્વભાવો યેષાં તે તથા તેષાં ભાવસ્તત્તા તયા ॥ 18. તત્તત્સ્વભાવતયેતિ । સઃ-અવિનશ્વરઃ સ્વભાવો યસ્ય તત્ તત્સ્વભાવં તસ્ય ભાવસ્તત્તા તથા તસ્ય-દ્રવ્યસ્ય તત્સ્વભાવતા તયેતિ ॥ 19. સ્વતઃ પરતશ્ચેતિ । ઘટે હિ માર્દોઽયં ઘટ ઇતિ

❖ ઘટમાં, 'આ માટીનો ઘડો છે' - એ પર્યાય દ્રવ્યનો સ્વતઃ કહેવાય છે અને 'આ નવો માટીનો ઘડો છે' એ

૧. 'તથાપ્રતીતેઃ' इत्यपि चारु, व्याख्यानंतरशक्यत्वात् । ૨. 'भावस्तत्रास्य' इति क-पाठः । ૩. 'तत्भावता' इति क-पाठः । ૪. 'मार्तो हि घट' इति ख-पाठः ।

વ્યતિરિક્તભાવે વા^૧ અનેકરૂપૈકવસ્તુવાદહાનિપ્રસન્નઃ । તથા ચોક્તમ્-

“પર્યાયાભેદતોઽનિત્યં દ્રવ્યં સ્યાત્ તત્સ્વરૂપવત્ ।

સ્યાદ્વાદવિનિવૃત્તિશ્ચ નાનાત્વે સમ્પ્રસજ્યતે ॥”^૩

વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તપક્ષસ્તુ વિરોધાઘાતત્વાન્યાયબહિર્ભૂતત્વાદનુદ્ધોષ્ય એવેતિ ॥^૪

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહિ-ન પર્યાયવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યમસ્તિ, તથાઽનુભવાભાવાત્ । ન હિ પિણ્ડ-શિવકાદિવ્યતિ-રિક્તં મૃદ્દ્રવ્યમનુભૂયતે । વ્યતિરિક્તભાવે વા પર્યાયેભ્યો દ્રવ્યસ્ય, અનેકરૂપમેકં વસ્તુ ઇતિ વાદહાનિપ્રસન્નઃ, દ્વયોરપ્યેકૈકત્વાદિતિ । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ-પર્યાયેત્યાદિ । પર્યાયા-ભેદતઃ કારણાત્ અનિત્યં દ્રવ્યં સ્યાત્ તત્સ્વરૂપવત્-પર્યાયસ્વાત્મવત્ । સ્યાદ્વાદવિનિવૃત્તિશ્ચ-અનેકાન્તહાનિશ્ચ નાનાત્વે સમ્પ્રસજ્યતે દ્રવ્યપર્યાયયોઃ । વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તપક્ષસ્તુ અનયો-વિરોધાઘાતત્વાદ્ હેતોર્ન્યાયબહિર્ભૂતત્વાદનુદ્ધોષ્ય એવેતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મૃત્વ વગેરે દ્રવ્યથી જ ઉત્પન્ન થતા પર્યાય સ્વતઃ પર્યાય છે અને નવો-જુનો વગેરે પર્યાય પરતઃ પર્યાય છે, કારણ કે તે વ્યપદેશ જૂના કાળને સામે રાખીને અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે... તો આ બંને પ્રકારના પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત એવા દ્રવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી તેમાં કારણ એ કે, (૧) તેવો અનુભવ થતો નથી, અર્થાત્, શિવકાદિ પર્યાયોથી સર્વથા જુદી એવી માટીનો કદી અનુભવ થતો નથી અને (૨) પર્યાયથી દ્રવ્યને જુદું માનવામાં દ્રવ્ય-પર્યાયનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં - દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ ન બની શકવાથી ‘એક દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયસ્વરૂપ છે’ તેવું કહી નહીં શકાય અને તેથી તો - એક જ વસ્તુ અનેક પર્યાયરૂપ છે - એવું સિદ્ધ નહીં થાય... ફલિતઃ સ્યાદ્વાદની હાનિ થશે. કહ્યું છે કે -

“પર્યાયોની સાથે અભેદ માનવાથી, પર્યાયના સ્વરૂપની જેમ, દ્રવ્ય અનિત્ય થાય છે અને પર્યાયોથી ભેદ માનતાં-એક વસ્તુ અનેકરૂપ ન થવાથી - સ્યાદ્વાદની હાનિ થાય છે.”

વળી, દ્રવ્ય-પર્યાયોનો ભેદાભેદ પણ ન માની શકાય, કારણ કે એક જ ઠેકાણે ભેદ-અભેદ બંનેનો વિરોધ છે, તેથી આ પક્ષ પણ ન્યાયસંગત ન હોવાથી, આની પણ ઉદ્ઘોષણ ન કરવી...

નિષ્કર્ષ : તેથી દ્રવ્યનું જુદું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ ન થતાં - તે દ્રવ્યને આશ્રયીને નિત્યતા પણ સંગત ન થઈ શકવાથી - વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપ પણ ન માની શકાય, એવું ફલિત થયું...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્વતઃ પર્યાયઃ નવોઽયં ઇત્યાદિશ્ચ પરં કાલમપેક્ષ્યેતિ ॥

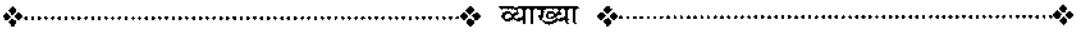
પર્યાય દ્રવ્યનો પરતઃ કહેવાય, કારણ કે તે વ્યપદેશ જૂના કાળને સામે રાખીને કરાય છે.

૧. ‘ચાનેક૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વસ્તુહાનિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. અનુદ્ધુપ્ । ૪. અત્ર પૂર્વપક્ષસ્ય દ્વિતીયાંશઃ સમ્પૂર્ણઃ । ૫. ‘ન ચાયં ઇતિ’ ચ-પાઠઃ ।

(૨૩) એતેન સામાન્યવિશેષરૂપમપિ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમ્ । તથાહિ-एकादिधर्मकं सामान्यम्, अनेकादिधर्मका विशेषाः । ततश्च तद् यदि सामान्यरूपं कथं विशेषरूपम् ? विशेषरूपं चेत् कथं सामान्यरूपम् ? इति विरोधात् ॥

કિञ્ચ સામાન્યવિશેષોભયરૂપત્વે સતિ વસ્તુનઃ સકલલોકપ્રસિદ્ધસંવ્યવહાર-નિયમોચ્છેદપ્રસન્નઃ । તથાહિ-विष-मोदक-क्षीर-कर्कादिव्यक्त्यभिन्नमनानास्वभावमेकं

અતિદેશૈનૈવ દોષાન્તરમાહ-एतेनेत्यादिना । એતેન-નિત્યાનિત્યનિરાકરણેન સામાન્યવિશેષ-રૂપમપિ વસ્તુ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમ્ । એતદેવ યોજયતિ-तथाहीत्यादिना । તથાહિ एकादि-धर्मकं सामान्यम्, “एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगतं च सामान्यम्” इति वचनात् । अनेकादिधर्मका विशेषा अनेके अनित्या इत्यादयः । ततश्च तत्-वस्तु यदि सामान्यरूपं कथं विशेषरूपम् ? विशेषरूपं चेत् कथं सामान्यरूपम् ? इति-एवं विरोधात् प्रतिक्षि-मवगन्तव्यमिति ॥

इहैवाभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना । किञ्च सामान्यविशेषोभयरूपत्वे सति वस्तुनः किमित्याह-सकललोकप्रसिद्धो यः संव्यवहारनियमः तदुच्छेदप्रसङ्गः । तद्भावनायैवाह-

※ (૩) સામાન્ય-વિશેષ એકાંતવાદ ※

(૨૩) નિત્યાનિત્યનું નિરાકરણ થવાથી, વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે - એનું પણ નિરાકરણ જાણવું, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચે પણ વિરોધ છે, તે આ રીતે -

(૧) સામાન્ય તે એક, નિત્ય, નિરવયવ (અંશ રહિત), નિષ્ક્રિય, અને સર્વત્ર વ્યાપી છે.

(૨) વિશેષ તે.અનેક, અનિત્ય, સાવયવ, સક્રિય અને અસર્વગત છે...

આમ, સામાન્ય-વિશેષ બંનેનું સ્વરૂપ વિરોધી છે, તેથી વસ્તુ જો સામાન્યરૂપ (એક-નિત્યાદિરૂપ) હોય, તો તે વિશેષરૂપ (અનેક-અનિત્યાદિરૂપ) શી રીતે ? અને જો વિશેષરૂપ હોય તો સામાન્યરૂપ શી રીતે ?

બીજી વાત, વસ્તુને જો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક માનવામાં આવે, તો સકળલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા વ્યવહારનો જે નિયમ, તેનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, અર્થાત્ મોદક વગેરેનો અર્થા મોદકાદિ અંગે જ પ્રવર્તે=એવું નિયમન નહીં રહે. તે આ રીતે -

❖ લોકમાં આ વ્યવહાર નિશ્ચિતપણે પ્રસિદ્ધ છે કે, વિધાર્થી વિષમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે... તે જ એક પ્રકારનો નિયમ છે.

૧. ‘વિશેષાઃ, તથા નિત્યં સામાન્યં અનિત્યા વિશેષાસ્તથા નિરવયવં સામાન્યં સાવયવવિશેષાઃ, તથા નિષ્ક્રિયં સામાન્યં સક્રિયા વિશેષાઃ તથા સર્વગતં સામાન્યં અસર્વગતા’ इत्यधिकः क-पाठो ग-घ-पुस्तकयोर्नास्ति, व्याख्यायामपि स न वर्तते ।
૨. ‘भिन्नं नानા’ इति ग-पाठः । ૩. ‘धर्मविशेषास्त्वेने’ इति ड-पाठः । ૪. ‘इत्यादि ततश्च’ इति पूर्वमुद्रिते पाठः ।
૫. ‘पर्यायेत्यादि पर्यायभेदतः’ इत्यधिको ड-पाठः ।

સામાન્યં વર્તતે । (૨૪) તતશ્ચ ન વિષં વિષમેવ, મોદકાદ્યભિન્નસામાન્યાવ્યતિરેકાત્ । નાપિ મોદકો મોદક એવ, વિષાભિન્નસામાન્યાભેદાત્ । કિં તર્હિ ? ઉભયમપ્યુભયરૂપમ્ । તતશ્ચ વિષાર્થી વિષે પ્રવર્તેત મોદકે ચ, એવં મોદકાર્થ્યપિ મોદકે પ્રવર્તેત વિષે ચ । (૨૫) લોકશ્ચ વિષાર્થી વિષ એવ પ્રવર્તેત, ન મોદકે, મોદકાર્થ્યપિ મોદક એવ, ન વિષે, ઇત્યસ્ય નિયમસ્યોચ્છેદઃ સ્યાત્ । તથા વિષે ભક્ષિતે મોદકોઽપિ ભક્ષિતઃ સ્યાત્, મોદકે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપદર્શને । વિષ-મોદક-ક્ષીર-કર્કાદિવ્યક્તિભ્યઃ । કર્કઃ-અશ્વ-વિશેષઃ । 'આદિ'શબ્દાદ્ ગજાદિવ્યક્તિગ્રહઃ, અભિન્નમ્-અવ્યતિરિક્તમ્ અનાનાસ્વભાવમ્-અચિત્રસ્વભાવમ્ એકં સામાન્યં વર્તતે । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તતશ્ચ ન વિષં વિષમેવ એકાન્તતઃ, મોદકાદ્યભિન્નસામાન્યાવ્યતિરેકાત્ કારણાદ્ વિષસ્ય । નાપિ મોદકો મોદક એવ નિયતરૂપેણ, વિષાભિન્નસામાન્યાભેદાત્ મોદકસ્ય । કિં તર્હિ ? ઉભયમપિ-વિષમોદક-લક્ષણમ્ ઉભયરૂપં-શબલમ્, ઇતરેતરાભિન્નસામાન્યાભેદેન વિષમોદકરૂપમિત્યર્થઃ । તતશ્ચ વિષાર્થી જનઃ વિષે પ્રવર્તેત મોદકે ચ, તત્ત્વત્ ઉભયોસ્તુલ્યત્વાત્ । એવં મોદકાર્થ્યપિ મોદકે પ્રવર્તેત વિષે ચ । ભાવના પૂર્વવત્ । ન ચૈતદેવમિત્યાહ-લોકશ્ચ વિષાર્થી વિષ એવ પ્રવર્તેત નિયમેન, ન મોદકે । મોદકાર્થ્યપિ મોદક એવ પ્રવર્તેત, ન વિષે । ઇતિ-એવમસ્ય નિયમસ્ય પ્રવૃત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(A) વિશ્વમાં સામાન્ય માત્ર એક છે, (B) સામાન્યનો સ્વભાવ ચિત્ર નથી, એક જ છે અને (C) સામાન્ય તે વિષ, મોદક, ક્ષીર, કર્ક (ઘોડાની જાતિવિશેષ-સફેદ ઘોડો) વગેરે તમામ પદાર્થોની સાથે જોડાયેલ છે, અભિન્ન છે.

તેથી, વિષ તે માત્ર વિષ જ નહીં રહે, કારણ કે મોદકાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યની સાથે તેનો અભેદ હોવાથી, તે મોદકાદિરૂપ પણ બની જશે. તેમ, મોદક પણ માત્ર મોદક જ નહીં રહે, કારણ કે વિષાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યની સાથે તેનો અભેદ હોવાથી, તે વિષાદિરૂપ પણ બની જશે.

(૨૪) આમ, વિષ તે વિષ-મોદક ઉભયરૂપ અને મોદક તે મોદક-વિષ ઉભયરૂપ થઈ જશે, અને તેથી તો વિષનો ઈચ્છુક વ્યક્તિ - વિષ-મોદક બંને તુલ્ય હોવાથી - વિષ-મોદક બંને વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે અને મોદકનો ઈચ્છુક વ્યક્તિ - મોદક-વિષ બંને તુલ્ય હોવાથી - મોદક-વિષ બંને વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે...

(૨૫) પણ, જગતમાં તો એવું દેખાય છે કે, વિષાર્થી વ્યક્તિ વિષ અંગે જ પ્રવર્તે છે, મોદક અંગે નહીં અને મોદકાર્થી વ્યક્તિ મોદક અંગે જ પ્રવર્તે છે, વિષ અંગે નહીં. જો વસ્તુને સામાન્યરૂપ પણ માનશો તો - સામાન્યતયા બધા પદાર્થો એક થઈ જતાં - લોકપ્રસિદ્ધ પ્રતિનિયત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે.

૧. 'પ્રવર્તેત' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તથાહીત્યુપદર્શને' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ચ ભક્ષિતે વિષમપિ ભક્ષિતં સ્યાત્, તથા ચ પ્રતીતિવિરોધઃ । એવં ક્ષીર-કર્કાદિષ્વપિ યોજ્યમ્ । (૨૬) સ્યાદેતદ્ વિષાદિષુ વિશેષરૂપતાઽપ્યસ્ત્યેવ, સા તદર્થિનો નિયમેન પ્રવૃત્તેર્બીજમ્, તદ્ભક્ષણે ચ નાન્યભક્ષણં સ્યાદિતિ । (૨૭) એતદપ્યયુક્તમ્, વિકલ્પા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગોચરસ્ય ઉચ્છેદઃ સ્યાત્, નિમિત્તાભાવાત્ । તથા વિષે ભક્ષિતે મોદકોઽપિ ભક્ષિતઃ સ્યાત્ । મોદકે ચ ભક્ષિતે વિષમપિ ભક્ષિતં સ્યાત્ । તથા ચ પ્રતીતિવિરોધઃ, इत्थं लोकेऽप्रतीतेः । એવમિત્યાદિ । એવં ક્ષીરકર્કાદિષ્વપિ યોજ્યં ન ક્ષીરં ક્ષીરમેવેત્યાદિના । સ્યાદેતદિત્યાદિ । અર્થેવં મન્યસે-વિષાદિષુ વિશેષરૂપતાઽપ્યસ્ત્યેવ, સા-વિશેષરૂપતા તદર્થિનઃ-વિષાદ્યર્થિનો નિયમેન પ્રવૃત્તેર્વિષાદિગોચરાયા બીજમ્, તદ્ભક્ષણે ચ-વિષાદિભક્ષણે ચ નાન્યભક્ષણં સ્યાત્- ન મોદકાદિભક્ષણં સ્યાત્ ઇતિ । એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ત્વમ્-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । એતામેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તથા વિષ ખાવાથી, સાથે-સાથે મોદક પણ ખવાઈ જ જશે અને મોદક ખાવાથી, સાથે સાથે વિષ પણ ખવાઈ જ જશે, પણ હકીકતમાં તો કદી એવી પ્રતીતિ થતી જ નથી, કારણ કે જો મોદક સાથે વિષ પણ ખવાઈ જતું હોય, તો વ્યક્તિનું પુષ્ટિના બદલે મૃત્યુ જ થઈ જાય.

એ જ રીતે, ક્ષીર પીવા ઇચ્છતો વ્યક્તિ કર્કને પણ પીવા દોડશે અને કર્ક પર ચડવા ઇચ્છતો વ્યક્તિ ક્ષીર પર ચડી જશે... વગેરે રીતે પ્રતિનિયત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, માટે વસ્તુમાં સામાન્યરૂપતા માની શકાય નહીં.

❖ વિશેષરૂપતાથી પ્રતિનિયત વ્યવહારની સંગતિ ❖

(૨૬) સ્યાદ્વાદી : વિષાદિમાં માત્ર સામાન્યરૂપતા જ નથી, પરંતુ સાથે વિશેષરૂપતા પણ છે અને આ વિશેષરૂપતા જ, તે-તેના અર્થી વ્યક્તિઓને, તે-તે વિશે જ વ્યવહાર કરવામાં નિયંત્રિકા બનશે...

આશય એ કે, મોદકમાં પુષ્ટિદાયકત્વ વગેરેરૂપ એવી વિશેષરૂપતા છે કે, જે વિષાદિ કોઈ પદાર્થમાં નથી - માત્ર લાડવો જ પુષ્ટિ આપે છે, વિષ નહીં અને માત્ર વિષથી જ મૃત્યુ થાય છે, લાડવાથી નહીં - તેથી એ વિશેષતારૂપતાના કારણે, મોદકનો ઇચ્છુક વ્યક્તિ માત્ર મોદકનું જ ભક્ષણ કરશે, વિષનું નહીં અને વિષનો ઇચ્છુક વ્યક્તિ માત્ર વિષનું જ ભક્ષણ કરશે, મોદકનું નહીં.

એમ બધો જ પ્રતિનિયત વ્યવહાર ઘટી શકવાથી, વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

❖ પણ, સામાન્યરૂપતા તો નહીં જ ઘટે - એકાંતવાદી ❖

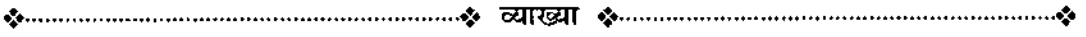
(૨૭) એકાંતવાદી : જૈનનું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે તેમાં વિકલ્પો ઘટી શકતા નથી. તે

❖ ‘વિષાદિ’માં રહેલ આદિપદથી મોદકનું ગ્રહણ કરવું તથા ‘મોદકાદિ’માં રહેલ આદિપદથી વિષનું ગ્રહણ કરવું... તેથી ‘મોદકના ભક્ષણથી વિષનું ભક્ષણ થઈ જવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે’ આવો અર્થ પણ ફલિત થશે..

૧. ‘પ્રવૃત્તિર્વિષાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘ન’ ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૩. ‘એતામેવ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

નુપપત્તેઃ । વિશેષરૂપતા હિ સામાન્યાદ્ વ્યતિરિક્તા વા સ્યાદવ્યતિરિક્તા વા । અવ્યતિરિક્તત્વે તત્સ્વરૂપવત્ તસ્યાસ્તત્ત્વમ્ । વ્યતિરિક્તત્વે ચ તદર્થપ્રવૃત્તિવિષયત્વાત્ તસ્યા એવ વસ્તુતા । વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તેતિ ચેત્, નન્વેવં વિરોધ ઇતિ ત્યજ્યતામુભયરૂપવસ્તુવાદાભિમાનઃ । (૨૮) તથા ચોક્તમ્-

દર્શયન્નાહ-વિશેષરૂપતા હિ વિષાદિસમ્બન્ધિની સામાન્યાદ્ યથોદિતાદ્ વ્યતિરિક્તા વા સ્યાદ-વ્યતિરિક્તા વા । કિઞ્ચાત્ ઇત્યાહ-અવ્યતિરિક્તત્વે સામાન્યાત્ તત્સ્વરૂપવત્-સામાન્યસ્વરૂપ-વત્ ન તસ્યાઃ-વિષાદિવિશેષતાયાઃ તત્ત્વં-વિશેષરૂપત્વમ્, સામાન્યાવ્યતિરેકાદિત્યર્થઃ । વ્યતિ-રિક્તત્વે ચ વિષાદિવિશેષરૂપતાયાઃ સામાન્યાત્, તસ્યા એવ-વિશેષરૂપતાયાઃ વસ્તુતા ઇતિ યોગઃ । કુત્ ઇત્યાહ-તદર્થપ્રવૃત્તિવિષયત્વાત્, તસ્યા એવાર્થક્રિયાકારિત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । વ્યતિરિક્તા-વ્યતિરિક્તેતિ ચેત્ સામાન્યાદ્ વિશેષરૂપતેતિ પ્રક્રમઃ । એતદાશંક્યાહ-નન્વેવમિત્યાદિ । નન્વેવં-વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તાઙ્ગીકરણે વિરોધ ઇતિ કૃત્વા ત્યજ્યતામુભયરૂપવસ્તુવાદાભિમાનઃ, અસારત્વાદસ્યેત્યભિપ્રાયઃ । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ પ્રવૃત્તિત્યાદિના । પ્રવૃત્તિનિયમઃ તદન્ય-

આ રીતે → તમે જે વિશેષરૂપતા દ્વારા પ્રતિનિયત વ્યવહારની સંગતિ કરો છો, તે વિશેષરૂપતા સામાન્યથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૨) જો અભિન્ન માનશો, તો સામાન્યનાં સ્વરૂપની જેમ વિશેષરૂપતા પણ સામાન્યથી અભિન્ન થવાથી - સામાન્યરૂપ જ બની જવાથી - એની વિશેષરૂપતા જ નહીં રહે અને માત્ર સામાન્યરૂપતા જ શેષ રહેતાં, વિષાદિ અંગેના પ્રતિનિયત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ યથાવસ્થિત જ રહેશે.

(૧) જો ભિન્ન માનશો, તો તો માત્ર વિશેષરૂપતા જ વસ્તુરૂપે સિદ્ધ થશે, કારણ કે માત્ર વિશેષરૂપતા જ વિષાદિના ઈચ્છુક વ્યક્તિના વ્યવહારનો વિષય બને છે.

આશય એ કે, જે અર્થક્રિયાકારી હોય, તે જ પરમાર્થરૂપે સત્ હોય છે. પ્રસ્તુતમાં, વિશેષરૂપતા જ મોદકાર્થી વ્યક્તિને મોદક વિશે પ્રવર્તવે છે, સામાન્યરૂપતા નહીં - એમ અર્થક્રિયાકારી માત્ર વિશેષરૂપતા જ હોવાથી, વસ્તુની માત્ર વિશેષરૂપતા જ પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ થશે... એટલે સામાન્યરૂપતા રહેશે જ નહીં.

પ્રશ્ન : સામાન્ય-વિશેષરૂપતા વચ્ચે ભેદાભેદ ન મનાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે બંને વચ્ચે વિરોધ હોવાથી, ભેદ હોય ત્યાં અભેદ ન ઘટે અને અભેદ હોય ત્યાં ભેદ ન ઘટે. તેથી, વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે - એવું ફોગટનું અભિમાન છોડી દો !

(૨૮) કહ્યું છે કે -

૧. 'નન્વેવમિત્યાદિ' ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ ।

“પ્રવૃત્તિનિયમો ન સ્યાદ્ વિષાદિષુ તદર્થિનઃ ।
 મોદકાદ્યપૃથગ્ભૂતસામાન્યાભેદવૃત્તિષુ ॥^૧
 ભેદે ચોભયરૂપૈકવસ્તુવાદો ન યુજ્યતે ।
 ભેદાભેદવિકલ્પસ્તુ વિરોધેનૈવ બાધિતઃ ॥^૨
 વિશેષરૂપં યત્ તેષુ તત્પ્રવૃત્તેર્નિયામકમ્ ।
 સાધ્વેતત્ કિન્તુ વસ્તુત્વં તસ્યૈવેત્થં પ્રસજ્યતે ॥”^૩
 (૨૯) તથા પરેણાપ્યુક્તમ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 વ્યવચ્છેદેન²⁰ તત્રૈવ ન સ્યાદ્ વિષાદિષુ પદાર્થેષુ । કસ્યેત્યાહ-તદર્થિનઃ-વિષાદ્યર્થિનઃ । કિંવિશિષ્ટેષુ વિષાદિષુ ? અત્રાહ-મોદકાદ્યપૃથગ્ભૂતસામાન્યાભેદવૃત્તિષુ^૧ મોદકાદ્યપૃથગ્ભૂતં યત્ સામાન્યં તદ-ભેદેન યે વર્તન્તે इत्यર્થઃ । ભેદે ચેત્યાદિ । ભેદે ચ સામાન્યાદમીષામિષ્યમાણે કિમિત્યાહ-ઉભય-રૂપૈકવસ્તુવાદો ન યુજ્યતે-ઉભયરૂપમેકં વસ્તિત્વેવમ્ભૂતો વાદો ન ઘટતે, દ્વયસ્યાપિ પ્રત્યેક-મેકૈકત્વાદિતિ ભાવઃ । ભેદાભેદવિકલ્પસ્તુ પ્રક્રમાત્ સામાન્યવિશેષયોર્વિરોધેનૈવ બાધિતો યદિ ભેદઃ કથમભેદ इत्याદિના । વિશેષેત્યાદિ । વિશેષરૂપં યત્ તેષુ-વિષાદિષુ તત્પ્રવૃત્તે-ર્નિયામકં તદ્વિષયાયાઃ । સાધ્વેતત્-અનન્તરોદિતં કિન્તુ વસ્તુત્વં-પરમાર્થસત્ત્વં તસ્યૈવ-વિષાદિ-વિશેષરૂપસ્ય इत्થમ્-एवं પ્રસજ્યત इति ॥

તથા પરેણાપ્યુક્તમ્ । એતદેવેતિ દર્શયતિ સર્વસ્યેત્યાદિના । સર્વસ્ય-વસ્તુન ઉભયરૂપત્વે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“વિષાદિને, મોદકાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યની સાથે અભેદ માનવામાં આવે, તો વિષાદી વ્યક્તિઓની મોદકાદિ બીજી વસ્તુને છોડીને માત્ર વિષાદિ અંગેની જ પ્રવૃત્તિનો નિયમ નહીં રહે.

સામાન્યથી વિશેષનો ભેદ માનવામાં આવે, તો - સામાન્ય-વિશેષ બંનેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ થઈ જતાં એક જ વસ્તુ બંને રૂપ ન બની શકવાથી - ‘એક જ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક છે’ એવો વાદ નહીં ઘટે અને એકત્ર બંનેનો વિરોધ હોવાથી, ભેદાભેદ વિકલ્પ પણ બાધિત છે.

વિષાદી આદિની, માત્ર વિષાદિ અંગે જ પ્રવૃત્તિ માટે, વસ્તુમાં જો વિશેષરૂપતા માનતા હો, તો તો સાદું જ છે, પણ એ રીતે તો માત્ર વિશેષરૂપતાનું જ વસ્તુત્વ સિદ્ધ થશે.”

(૨૯) તથા બીજા વડે પણ કહેવાયું છે કે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

20. તત્રૈવ ન સ્યાદ્ વિષાદિષ્ઠિતિ । તત્રૈવ-તેષ્વેવ વિષાદિષ્ઠિતિ ॥

‘^{PP}સર્વસ્યોભયરૂપત્વે તદ્વિશેષનિરાકૃતે: ।

‘^૧નોદિતો દધિ ખાદેતિ કિમુષ્ટ્રં નાભિધાવતિ ? ॥’^૩

તથાહિ-ઉષ્ટ્રોઽપિ સ્યાદ્ દધિ, નાપિ સ એવોષ્ટ્રો યેનાન્યોઽપિ સ્યાદુષ્ટ્ર:; તથા દધ્યપિ સ્યાદુષ્ટ્ર:; નાપિ તદેવ દધિ યેનાન્યદપિ સ્યાદ્ દધિ । તદેવમનયોરેકસ્યાપિ કસ્યચિત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામાન્યવિશેષરૂપત્વે । ઉભયગ્રહણમને²¹કેત્વોપલક્ષણમ્ । અસ્મિન્ સતિ કિમિત્યાહ-તદ્વિશેષ-નિરાકૃતે: । તદ્વિશેષસ્ય ઉષ્ટ્ર ઉષ્ટ્ર એવ, ન દધિ; દધિ દધ્યેવ, નોષ્ટ્ર:; इति-एवंलक्षणस्य निराकृते:-इतररूपावेशेन निराकरणात् । नोदितो दधि खादेति । दधि खादेत्येवं नोदितः पुरुषः किमुष्ट्रं नाभिधावति खादितुम्, तस्य कथञ्चिद् दध्नोऽप्यभेदात् ? यद्वा सामान्येनैव किमुष्ट्रं नाभिधावति, खादनक्रियाया अपि कथञ्चिदभिधावनक्रियाऽव्यतिरेकादिति ? तथाहीत्यादि विवरणम् । तथाहीत्युपदर्शने । उष्ट्रोऽपि स्याद् दधि-केनचित् प्रकारेण दधि, न तदभावानुविद्ध इत्यर्थः । नापि स एवोष्ट्र एव-उष्ट्रस्वरूपनियत एकान्तेन येनान्योऽपि-दध्यादिकः स्यादुष्ट्र:-भवेदुष्ट्र:, उभयरूपतया । अथवा स्यादुष्ट्र इत्यभ्युपगमयुक्तिः । तथा दध्यपि स्यादुष्ट्र:-केनचित्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“બધા જ પદાર્થ જો ઉભયરૂપ હોય, (ઉપલક્ષણથી એ પણ સમજવું કે જો સત્ત્વ-પ્રમેયત્વાદિ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ હોય) તો વસ્તુના વિશેષરૂપનું નિરાકરણ થવાથી, ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરાયેલ વ્યક્તિ ઊંટને ખાવા કેમ દોડતો નથી ? અર્થાત્ ઊંટને કેમ ખાતો નથી ?

ઊંટ ઊંટ જ છે, દહીં નહીં અને દહીં દહીં જ છે, ઊંટ નહીં... એવા જે તદ્દતદ્વગત વિશેષ (બીજાથી ભેદક) છે, તે નીકળી જશે, કારણ કે તેમાં સામાન્યનો પ્રવેશ થયો અને એટલે હવે ઊંટ દહીં સાથે પણ સમાનતા ધરાવે; એવું થવાથી ઉપરોક્ત વિશેષ તેમાં રહી નહીં શકે... (આ પદાર્થ આગળ સ્પષ્ટ થશે...)

જો વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ હોય, તો (ક) ઊંટ પણ દહીંરૂપ થશે, પણ તેના અભાવરૂપ નહીં રહે, (ખ) વળી, તે એકલો જ ઊંટ સ્વરૂપ છે, તેવું નથી, કારણ કે (દહીં વિ.) અન્ય પણ ઊંટસ્વરૂપ હોઈ શકે છે... (ભાવ એ કે, ઊંટ-દહીં બંનેમાં એક જ સામાન્ય હોવાથી સામાન્ય અંશથી ઊંટ પણ દહીં બને... તેમ દહીં પણ ઊંટ બને...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. અનેકત્વોપલક્ષણમિતિ । સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-મૂર્તત્વાદિના પર્યાયપર્યાલોચનેન વસ્તુનો યદનેકત્વમ્-અનેકસ્વભાવત્ત્વં તત્સૂચકમિતિ ॥

22. સ્યાદુષ્ટ્ર इत्यभ्युपगमयुक्तिरिति । स्यात्-कथञ्चित् स्याच्छब्दस्यानेकान्तार्थत्वात् उष्ट्रः न पुनः

૧. ‘નોદિત:’ इति पूर्वमुद्रिते पाठः । ૨. अनुष्टुप् । ૩. ‘તથાહીત્યુપપ્રદર્શને’ इति घ-पाठः । ૪. ‘વસ્તુતો’ इति क-पाठः ।

તદ્રૂપાભાવસ્યાભાવાત્, સ્વરૂપસ્ય વાઽતદ્ભાવિનઃ સ્વનિયતસ્યાભાવાત્ ન કશ્ચિદ્ વિશેષ
ઇતિ । તતશ્ચ દધિ ણાદેતિ ચોદિત ઉષ્ટ્રમપિ ણાદેત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકારેણોષ્ટ્રઃ, નં તદભાવાનુષક્તમિતિ ભાવઃ । નાપિ તદેવ દધિ એવ-દધિસ્વભાવનિયતં સર્વથા
યેનાન્યદપિ-ઉષ્ટ્રાદિકં સ્યાદ્ દધિ । એતેન સર્વસ્યોભયરૂપત્વં વ્યાખ્યાતં તદ્વિશેષનિરાકૃતેરિત્યેતત્
તદેવમનયોરિત્યાદિના વ્યાચષ્ટે । ઉભયથા હિ દધ્યુષ્ટ્રયોઃ વિશેષઃ સ્યાત્-દધિરૂપાભાવો વા
ઉષ્ટ્રો ભવેત્, ઉષ્ટ્રસ્વરૂપં વા દધ્યસમ્ભવ્યુષ્ટ્રસ્વરૂપ એવ નિયતં સ્યાત્ । એવં દધ્યપિ વાચ્યમ્ ।
આદ્યસ્ય તાવદસમ્ભવસ્તદિત્યાદિના કથ્યતે । તદેવમનયોઃ-દધ્યુષ્ટ્રયોર્ન કશ્ચિદ્ વિશેષ ઇતિ
સમ્બન્ધઃ । એકસ્યાપીતિ દધ્નઃ ઉષ્ટ્રસ્ય વા કસ્યચિત્ । તદ્રૂપાભાવસ્યેતિ ઉષ્ટ્રરૂપાભાવસ્ય
દધિરૂપાભાવસ્ય વા અભાવાત્ । દ્વિતીયસ્યાપિ પ્રકારસ્યાભાવમાહ સ્વરૂપસ્યેત્યાદિના । સ્વરૂપસ્ય
વા-ઉષ્ટ્રસ્વરૂપસ્ય અતદ્ભાવિનઃ-દધ્યભાવિનઃ, ઉષ્ટ્રાભાવિનો વા દધિસ્વરૂપસ્ય, સ્વનિયતસ્ય-
ઉષ્ટ્રભાવનિયતસ્ય દધિભાવનિયતસ્ય વા અભાવાન્ન કશ્ચિદ્ વિશેષઃ, સંકીર્ણતયા દધ્યુષ્ટ્રયોઃ ।
તતઃ કિમિત્યાહ-તતશ્ચ દધિ ણાદેતિ ચોદિતે સતિ ઉષ્ટ્રમપિ ણાદેત્ । ણાદેતિ ચાભિધાવનો-
પલક્ષણમેતત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પહેલા દહીં-ઊંટમાં 'વિશેષ' કેવી રીતે સંભવે ? તે જણાવો.

ઉત્તર : જુઓ, વિશેષ બે રીતે સંભવી શકે=(૧) દહીંમાં જે રૂપ છે, તે ઊંટમાં ન હોય અને
ઊંટમાં જે રૂપ છે, તે દહીંમાં ન હોય... (૨) દહીંમાં જે રૂપ નથી, તે ઊંટમાં હોય અને ઊંટમાં જે રૂપ
નથી, તે દહીંમાં હોય...

પણ ઉપર (ક) કહ્યું, તેનાથી નક્કી થયું કે, ઊંટ, દહીંરૂપના અભાવવાળો નથી. એટલે પહેલી
રીતે વિશેષ ન ઘટે અને (ખ)માં કહ્યું, તેનાથી નક્કી થયું કે, ઊંટનું સ્વરૂપ માત્ર ઊંટમાં જ હોય તેવું
નથી, બીજામાં પણ હોય છે...

એટલે બંનેમાંથી એક પણ રીતે વિશેષ સિદ્ધ ન થતાં બંનેની સંકીર્ણતા થશે અને એટલે 'દહીં
ખા' એમ કહેવાથી ઊંટ ખાવા દોડશે....

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સર્વે રૂપૈઃ इत्येवंरूपो योऽभ्युपगमः-पक्षपरिग्रहः स्याद्भाविनः स एव युक्तिः । इदमुक्तं भवति-स्यादुष्ट्रः-
भवेदुष्ट्र इत्येकं व्याख्यानम्; द्वितीयं तु स्यात् उष्ट्रः-कथञ्चिदुष्ट्र इत्याचार्याभ्युपगमेनैवेति ॥

❖ અહીં મૂળગ્રંથમાં 'આદેત્' ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેનાથી ધાવનક્રિયા પણ ઉપલક્ષણથી સમજવી, એટલે
આવી પણ આપત્તિ આવે કે ઊંટ તરફ દોડવાનું કહેવાયેલ વ્યક્તિ, દહીં તરફ પણ કેમ ન દોડે ?

૧. 'ન' इत्यधिको घ-ङ-पाठः । ૨. 'कृतैरित्येतदेवमनयोः' इति ङ-पाठः । ૩. 'वाभिधानोप०' इति ङ-पाठः ।

(૩૦) “અર્થાસ્ત્યતિશયઃ કશ્ચિદ્ યેન ભેદેન વર્તતે ।

સ એવ દધિ સોઽન્યત્ર નાસ્તીત્યુભયં પરમ્ ॥”^૧

અથાનયોઃ કશ્ચિદતિશયોઽસ્તિ યેનાયં તથા ચોદિતઃ ક્ષીરવિકાર એવ પ્રવર્તતે, નાન્યત્ર । એવં તર્હિ સ એવાતિશયોઽર્થક્રિયાર્થિપ્રવૃત્તિવિષયો દધિ । તત્ફલવિશેષો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથેત્યાદિ । અથ અસ્તિ દધ્યુષ્ટ્રયોઃ અતિશયઃ કશ્ચિદ્ યેન-અતિશયેન દધિ યદાદિતિ ચોદિતઃ પુરુષો ભેદેન વર્તતે, ઉષ્ટ્રપરિહારેણ દધ્નિ । સ એવ અતિશયઃ દધિ; સોઽન્યત્ર-ઉષ્ટ્રે, નાસ્તીત્યુભયં-વિભક્તરૂપસ્વરૂપં સર્વં વસ્તુ તદેવ ચ પરં-પરમાર્થઃ । એકત્વં તુ કલ્પિતમ્ । દધ્નો વા પરમુષ્ટ્રાદિકમનુભયરૂપમિતિ વ્યાખ્યેયમ્ । અથાનયોઃ કશ્ચિદતિશયોઽસ્તિ । અનયોરિતિ દધ્યુષ્ટ્રયોર્યેનાયં પુરુષસ્તથા ચોદિત ઇતિ-દધિ યદાદિતિ ચોદિતઃ ક્ષીરવિકાર એવ-દધ્નિ પ્રવર્તતે, નાન્યત્ર ઉષ્ટ્રે । એવં તર્હિ સ એવાતિશયો દધીતિ સમ્બન્ધઃ । કિમ્ભૂત ઇત્યાહ-અર્થક્રિયાર્થિપ્રવૃત્તિવિષયઃ । દધિસાધ્યા યા અર્થક્રિયા તયા યોઽર્થો પુરુષસ્તસ્ય પ્રવૃત્તિવિષયઃ । કિં કારણમ્ ? તત્ફલેત્યાદિ । દધ્નૈવ સાધ્યત્વાત્ તત્ફલવિશેષઃ । સ ચાસૌ ફલવિશેષશ્ચેતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૩૦) “હવે, જો દહીંમાં એવો કોઈ અતિશય વિશેષ મનાય કે, જેથી ‘દહીં ખા’ એમ કહેતા, ઊંટને છોડીને વ્યક્તિ દહીંમાં જ પ્રવર્તે, તો તે અતિશય જ દહીં બનશે અને આ અતિશય ઊંટ વગેરેમાં નથી - આ રીતે અનુભયરૂપ જ વસ્તુ પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ થશે.

[દહીં અને ઊંટનું એકત્વ (સામાન્યત્વ) કલ્પિત થશે. અથવા દહીંથી પર - બીજી વસ્તુ ઊંટ વગેરે, તે ઊંટ-દહીં ઉભયરૂપ નથી. (માત્ર ઊંટરૂપ જ છે.)]

શ્લોકનું વિવરણ :

સ્યાદ્વાદી : દહીં અને ઊંટનો એવો કોઈ અતિશય છે કે, એ બંનેની એવી વિશેષતા છે કે, જેથી ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરિત વ્યક્તિ માત્ર દહીંમાં જ પ્રવર્તે છે, ઊંટમાં નહીં...

એકાંતવાદી : જે અતિશયના કારણે, ‘દહીં ખા’ કહેવાયેલ વ્યક્તિ દહીંમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે... તે અતિશય જ તો દહીં (દધિત્વ) છે... કારણ એ કે, દહીં કોને કહેવાય ? તો દહીંથી સાધ્ય ફળ (શુકન વગેરે)ના કારણભૂત સ્વભાવ જેમાં હોય તે... (દા.ત. પાણી કોને કહેવાય ? તૃષાશમન (પાણીનું ફળ)નું કારણ હોય તે...)

અહીં, દહીંમાં રહેલ અતિશયના કારણે જ, દહીંના ફળનો (અર્થક્રિયાનો) ઈચ્છુક, દહીંમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો તે અતિશય જ દહીંસાધ્ય ફળનું કારણ છે. એટલે તે અતિશય જ દહીં છે... અને તે અતિશય ઊંટમાં તો નથી, કારણ કે તમે જ કહ્યું કે, અતિશય દહીંમાં જ હોવાથી ‘દહીં ખા’ કહેવાથી

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘કશ્ચિદ્ યેનાતિશયૈઃ’ इत्यधिकः क-पाठः । ૩. ‘વિભક્તસ્વરૂપં’ इति क-पाठः ।

પાદાનભાવલક્ષિતસ્વભાવં હિ વસ્તુ દધીતિ । સ ચ તાદૃશઃ સ્વભાવોઽન્યત્ર નાસ્તિ, પ્રવૃત્ત્યભાવાર્થિનઃ, તસ્માન્નોભયરૂપમિત્યેકાન્તવાદઃ ॥

(૩૧) કિઞ્ચ સર્વવસ્તુશબલવાદિનઃ ક્વચિદન્યાસંસૃષ્ટાકારબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
વિગ્રહઃ । તસ્ય ઉપાદાનભાવઃ-હેતુભાવસ્તેન લક્ષિતઃ સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુનઃ તદેવ દધીતિ કૃત્વા । સ ચ તાદૃશ ઇત્યનન્તરોક્તો દધિસ્વભાવઃ । અન્યત્રેત્યુષ્ટે નાસ્તિ । કસ્માદિત્યાહ-પ્રવૃત્ત્યભાવાર્થિનઃ દધ્યર્થિન ઉષ્ટે । તસ્માન્નોભયરૂપં વસ્તુ ઇત્યેકાન્તવાદઃ । અયં ચ પરોદિતો ગ્રન્થઃ ²³અર્થાદુક્તોઽપ્યુપન્યસ્તઃ, સામ્પ્રતકાલીયગ્રન્થકારશૈલ્યા ²⁴સ્પષ્ટતરં વા તથાઽભિધાય પુનઃ પરાભ્યુપગમપ્રદર્શનાર્થમિતિ ॥

અધિકૃત એવાભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ સર્વવસ્તુશબલવાદિનઃ-અનેકાન્તવાદિનઃ । ક્વચિત્-વસ્તુનિ ઉષ્ટાદૌ અન્યાસંસૃષ્ટાકારબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ-દધ્યાદ્યસંસૃષ્ટ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દહીમાં પ્રવૃત્તિ થાય, અન્યમાં નહીં... આમ, ઊંટમાં દધિરૂપ ન હોવાથી સામાન્યરૂપ ન રહ્યું અને એટલે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપતા પણ ન રહી... ફળતઃ એકાંતવાદનો જ જય થયો !

પ્રશ્ન : આ બધી જ વાત, વિષ-મોદકના દષ્ટાંતથી કહી જ હતી, તો પછી દહીં-ઊંટના દષ્ટાંતથી ફરી કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર : એકવાર કહેલો પણ ગ્રંથ, તે જ વિષયના સ્પષ્ટ બોધ માટે, જુદા જુદા પ્રકારોથી ફરીવાર પણ કહી શકાય છે, માટે પ્રસ્તુતમાં કઈ અસમંજસ નથી.

❖ અનેકાંતવાદીમતે સ્થાદ્વાદ પણ અસંગત થશે ❖

(૩૧) જે લોકો વસ્તુને અનેકાંતરૂપ માને છે, તે લોકોના મતે પ્રતિનિયત બુદ્ધિ-શબ્દ પણ ન ધટવાથી, સંહારવાદ પણ અસંગત થઈ જશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

23. અર્થાદુક્તોઽપીતિ । વિષ-મોદકદૃષ્ટાન્તેનૈવ ભણિત ઇત્યર્થઃ ॥

24. સ્પષ્ટતરં વા તથાઽભિધાય પુનઃ પરાભ્યુપગમપ્રદર્શનાર્થમિતિ । સ્પષ્ટતરં-સ્ફુટતરં યત્ પરા-ભ્યુપગમસ્ય પ્રદર્શનં-પ્રકાશનં તદર્થમ્ । કથં યત્પ્રદર્શનમિત્યાહ-તથા-યથા પ્રથમવાસયામ્ અભિધાય-ઉક્ત્વા પુનઃ-દ્વિતીયસ્ય વેલાયામ્ । ‘વા’શબ્દઃ પક્ષાન્તરસૂચનાર્થઃ । इदमुक्तं भवति-यदेकदोक्तो ग्रन्थः प्रकारान्तरेण पुनरपि दश्यते स तस्यैव स्फुटतरावबोधार्थमिति ॥

❖ ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુનું એકત્ર મીલન તેને ‘સંહાર’ કહેવાય છે, સંહારની જે વાદમાં પ્રધાનતા હોય તેને સંહારવાદ-સ્થાદ્વાદ કહેવાય છે.

૧. ‘પુરઃ પરાઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પ્રકાશનં’ ઇત્યાદેરાભ્ય ‘ગ્રન્થઃ’ પર્યન્તઃ પાઠો ન વિદ્યતે ચ-પ્રતૌ ચ-પ્રતૌ ચ ।

વાચકાભાવાત્ સંહારવાદાનુપપત્તિઃ, તત્ત્સિદ્ધૌ વા તત એવ તત્ત્વભાવભેદાત્ તદેકરૂપતૈ-
વેતિ । (૩૨) તથા ચોક્તમ્ -

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ શબલતયા । તથા-અન્યાસંસૃષ્ટાકારત્વેન વાચકાભાવાત્, પ્રવૃત્તિનિમિત્તાભાવેન
શબ્દાપ્રવૃત્તેઃ । કિમિત્યાહ-સંહારવાદાનુપપત્તિઃ । સંહારવાદઃ સ્યાદુષ્ટો દધીત્યાદિકઃ । તત્ત્સિદ્ધૌ
વા ક્વચિત્-અન્યાસંસૃષ્ટાકારબુદ્ધ્યાદિસિદ્ધૌ વા તત એવ-ક્વચિત્ અન્યાસંસૃષ્ટાકારબુદ્ધ્યાદિ-
સિદ્ધેરેવ તત્ત્વભાવભેદાત્ તસ્ય-વસ્તુન ઉષ્ટ્રાદેઃ સ્વભાવભેદાત્ । તમન્તરેણ અન્યાસંસૃષ્ટાકાર-
બુદ્ધ્યાદ્યસિદ્ધેઃ । તદેકરૂપતૈવ તસ્ય-ઉષ્ટ્રાદેર્વસ્તુન એકરૂપતૈવ ઇતિ ન સંહારવાદો વાસ્તવઃ ।
તથા ચોક્તમિતિ પરાધ્યુપગમં દર્શયતિ સર્વાત્મત્વે ચેત્યાદિના । સર્વાત્મત્વે ચ ભાવાનામ્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તે આ પ્રમાણે -

જૈનો સર્વ વસ્તુને શબલ માને છે (સર્વ સર્વમયં)... તેમના મતે ઊંટમાં પણ દહીંનું સ્વરૂપ
(કથંચિદ્) છે. (કારણ કે ઉષ્ટ્રોઽપિ સ્યાદ્ દધિઃ એવું તેઓ કહે છે) એટલે કોઈ પણ ઊંટ વગેરે વસ્તુમાં
અન્ય દહીં વગેરે વસ્તુથી સ્વતંત્ર એવા આકારની બુદ્ધિ જ નહીં થઈ શકે... અને તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ
જ, શબ્દપ્રયોગનું કારણ હોવાથી, બુદ્ધિના અભાવમાં શબ્દપ્રયોગ પણ નહીં થાય, એટલે તેનો વાચક
શબ્દ પણ નહીં મેળે...

(ઉદાહરણ : ઠૂંઠાને જોઈએ ત્યારે ‘અયં સ્થાણુઃ’ એવી બુદ્ધિ થાય છે, તે પુરુષના આકારથી
અસંસૃષ્ટ હોય છે, અન્યથા ‘સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ?’ એવી શંકા જ થાય, નિર્ણય નહીં... જો સર્વ વસ્તુ
શબલ હોય, તો બધે બધા જ આકાર હોવાથી, કોઈ નિર્ણય જ નહીં થાય. સ્થાણુમાં પણ પુરુષનો
આકાર હોવાથી ત્યાં પણ પુરુષની શંકા જ ઊભી રહેશે. અને ‘અયં સ્થાણુઃ’ એવો નિર્ણય થાય તો જ
તેનો શબ્દપ્રયોગ થાય. તે વિના ન થાય.)

અને જો ઊંટમાં દહીં વગેરે અન્યથી અસંસૃષ્ટ-આકારવાળી બુદ્ધિ માનશો તો ઊંટમાં ઊંટનું જ
સ્વરૂપ છે, દહીંનું નહીં. એ નક્કી થઈ જશે... (નહીં તો અસંસૃષ્ટ બુદ્ધિ જ ન થાય...) અને તો ઊંટ
ઊંટરૂપ જ રહેશે દહીં નહીં અને એટલે તો - વસ્તુની એકરૂપતા જ રહેવાથી - અનેકરૂપતાસાધક
સ્યાદ્વાદ અસિદ્ધ જ થઈ જશે !

(૩૨) કહ્યું છે કે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. સંહારવાદઃ સ્યાદુષ્ટો દધીત્યાદિક ઇતિ । સંહરણમ્ અનેકેષાં વિપ્રકીર્ણાનામ્ એકત્ર મીલનં
સંહારઃ, તત્પ્રધાનો વાદઃ, સ્યાદ્વાદ ઇત્યર્થઃ ॥

૧. ‘અન્યાં તત એવ’ ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૨. ‘તત એ(વ) ક્વચિત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩.
‘તત્ત્વભાવભેદાત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘રૂપતત્ત્વૈવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

“^{PP}સર્વાત્મત્વે ચ ભાવાનાં ભિન્નૌ સ્યાતાં ન ધી-ધ્વની ।

ભેદસંહારવાદસ્ય તદભાવાદસમ્ભવઃ ॥”^૧

સોડ્યમનેકાન્તવાદી ક્વચિદપ્યેકમાકારં પ્રતિનિયતમપશ્યન્ વિભાગાભાવાદ્ ભાવાનાં કથમસંસૃષ્ટાન્યાકારવત્યા બુદ્ધ્યાઽધિબુદ્ધ્યેતાર્થાનભિલપેદ્ વા ? (૩૩) તતો ભેદાગ્રહણાત્ તત્સંહારવાદો ન સ્યાત્, સ્યાદુષ્ટો દધિ સ્યાન્નેતિ । અથ પુનરસંસૃષ્ટાવાકારૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉષ્ટ્રાદીનાં ભિન્નો સ્યાતાં ન ધી-ધ્વની-જ્ઞાન શબ્દશ્ચ નિયતાર્થો ન સ્યાતામ્, ભેદસંહારવાદસ્ય તદેકીકરણલક્ષણસ્ય તદભાવાત્-ભિન્નધીધ્વન્યભાવાત્, અસમ્ભવો ભેદેન ગૃહીતયોઃ શ્રુતયોર્વા એકત્વેનોપસંહારો ભવતિ, સ્યાદુષ્ટો દધીત્યાદિ, નાન્યથા ॥

તદેતત્ સોડ્યમિત્યાદિના વ્યાચષ્ટે-સોડ્યમનેકાન્તવાદી-સર્વવસ્તુશબલવાદી ક્વચિદપિ-ઉષ્ટ્રે દધિ વા એકમાકારં પ્રતિનિયતમ્-ઇતરરૂપવ્યવચ્છિન્નમપશ્યન્ । અદર્શને નિમિત્તમાહ-વિભાગાભાવાદ્ ભાવાનાં શબલરૂપતયા ઇતરેતરરૂપાપત્તેઃ । કિમિત્યાહ-કથમિત્યાદિ । કથં-કેન પ્રકારેણ । અસંસૃષ્ટાન્યાકારવત્યેતિ । અસંસૃષ્ટોઽન્યાકારો યસ્મિન્નર્થે સ તથોક્તઃ, સ યસ્યા બુદ્ધેરસ્તિ સા અસંસૃષ્ટાન્યાકારવતી, વિભક્તાર્થગ્રાહિણીતિ યાવત્ તયા, બુદ્ધ્યા એવમ્ભૂતયા અધિબુદ્ધ્યેતાર્થાન્-સમ્યગ્ જાનીયાત્ અભિલપેદ્ વા ધ્વનિના । તતો ભેદાગ્રહણાત્-એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“બધા જ પદાર્થો જો સર્વાત્મક હોય, તો દરેક વસ્તુના જુદા જુદા જ્ઞાન અને શબ્દપ્રયોગ નહીં થાય અને જો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિ અને શબ્દપ્રયોગ નહીં થાય, તો તે ભિન્ન પદાર્થોના એકીકરણરૂપ સ્યાદ્વાદ નહીં થતે.”

આ શ્લોકનો ભાવ પૂર્વે જણાવ્યો હોવા છતાં, વિશેષ બોધ થાય - એ માટે ગ્રંથકારશ્રી વિવરણ કરે છે -

અનેકાંતવાદીમતે સામાન્યરૂપતયા બધા પદાર્થો સર્વમય હોવાથી - એકબીજાનો વિભાગ ન રહેવાથી - દહીં, ઊંટ વગેરે એકેય પદાર્થમાં કોઈ ઇતર પદાર્થરહિત પ્રતિનિયત આકાર જ નહીં દેખાય અને તો અન્યાકારથી અસંસૃષ્ટ એવી બુદ્ધિથી, પ્રતિનિયત અર્થનું જ્ઞાન શી રીતે થશે ? અને તેવા જ્ઞાન વિના પ્રતિનિયત અર્થનો, શબ્દ દ્વારા અભિલાપ પણ શી રીતે થશે ?

(૩૩) તથા, ભેદ વડે ગૃહીત પદાર્થોનું એકત્ર મીલન તેને ‘સંહારવાદ’ કહેવાય છે, પણ -

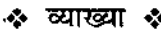
❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. તદેકીકરણલક્ષણસ્યેતિ । તેષાં-દધ્યાદુષ્ટ્રાદિભેદાનાં યદેકીકરણં તત્તલક્ષણસ્ય ॥

૧. અનુષ્ટુપ । ૨. ‘નિયતાર્થે ન’ इति क-पाठः । ૩. ‘અસંસૃષ્ટાન્યાકારવત્યેતિ’ इति पाठो नास्ति च-प्रतौ । ૪. ‘કારાર્થવતી’ इति घ-पाठः । ૫. ‘અધિબુદ્ધ્યેતાર્થાન્ સમ્યગ્’ इति च-पाठः । ૬. ‘અધિબુદ્ધ્યેત=સમ્યગ્ જાનીયાત્ અર્થાન્’ इत्यर्थः ।

પ્રતિપદ્ય સંહરેત્, એકરૂપસંસર્ગિણ્યા બુદ્ધેઃ ક્વચિત્ પ્રતિનિયમાત્ તત્પ્રતિભાસભેદકૃત એવ તયો રૂપયોઃ સ્વભાવભેદોઽપિ સ્યાત્, એકાનેકવ્યવસ્થિતેઃ પ્રતિભાસવિષયત્વાત્ । તથા ચ નૈકસ્તદુભયરૂપઃ સ્યાદિતિ મિથ્યાવાદ એષઃ ॥

વ્યાખ્યા

વિશેષાનુપલબ્ધેઃ કારણાત્ તત્સંહારવાદઃ-ભેદસંહારવાદો ન સ્યાત્ । કિમ્ભૂત ઇત્યાહ-સ્યાદુષ્ટો દધિ સ્યાન્નેતિ । અથ પુનરસંસૃષ્ઠૌ-અસંસૃષ્ઠૌ આકારૌ દધ્યુષ્ટયોઃ પ્રતિપદ્ય સંહરેત્ સ્યાદુષ્ટઃ સ્યાદ્ દધીતિ । તતઃ કિમિત્યાહ-એકરૂપસંસર્ગિણ્યાઃ-ઉષ્ટ્રરૂપેણૈવ દધિરૂપેણૈવ વા સમ્બન્ધ-વત્યા બુદ્ધેઃ ક્વચિત્-ઉષ્ટ્રે દધિ વા પ્રતિનિયમાત્-કારણાત્ તત્પ્રતિભાસભેદકૃત એવ-બુદ્ધિ-પ્રતિભાસભેદકૃત એવ, તયો રૂપયોઃ-દધ્યુષ્ટસમ્બન્ધિનોઃ । કિમિત્યાહ-સ્વભાવભેદોઽપિ સ્યાત્ । કુત ઇત્યાહ-એકાનેકવ્યવસ્થિતેઃ ઇદમેકમિદમનેકમિત્યેવમ્ભૂતાયાઃ પ્રતિભાસવિષયત્વાત્ । એકપ્રતિભાસાલમ્બનમેકમ્, અનેકપ્રતિભાસાલમ્બનં ચાનેકમ્, ભિન્નપ્રતિભાસવિષયૌ ચ દધ્યુષ્ટૌ । તથા ચ સતિ નૈક ઉષ્ટ્રો દધિ વા તદુભયરૂપઃ સ્યાત્, તદુભયં દધ્યુષ્ટોભયં રૂપમસ્યેતિ વિગ્રહઃ । ઇતિ-એવમનેન પ્રકારેણ મિથ્યાવાદ એષઃ-સ્યાદ્વાદ ઇતિ । અત્રાપિ સામાન્યેનાર્થમભિધાય પર-ગ્રન્થોપન્યાસઃ વિદિતપ્રયોજન એવ ॥

અનેકાંતરશ્મિ

પ્રતિનિયત (અન્યાકારથી અસંસૃષ્ટ) બુદ્ધિ અને શબ્દ જ ન રહેવાથી - ભેદ વડે પદાર્થનું ગ્રહણ જ ન થતાં, 'સ્યાદુષ્ટો દધિઃ સ્યાન્' એ રૂપ સ્યાદ્વાદ જ થઈ નહીં શકે...

હવે જો દહીં-ઊંટ બંનેનો આકાર અસંસૃષ્ટ, અર્થાત્ જુદો જુદો માની, બંને ભિન્ન આકારોનું એકત્ર મીલન કરી સ્યાદ્વાદ માનો, તો પછી દહીં-ઊંટની અન્યાકારથી અસંસૃષ્ટ એવી જે બુદ્ધિ થાય છે, તે બુદ્ધિ પ્રતિનિયતરૂપે માત્ર દહીં-ઊંટ વિશે જ પ્રવર્તે છે અને આમ બંનેનું જ્ઞાન જુદું જુદું હોવાથી સિદ્ધ થશે કે દહીં-ઊંટ બંનેના સ્વભાવનો ભેદ છે.

ઊંટ વગેરે એક રૂપને જ ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ; ઊંટ વગેરે નિયત પદાર્થવિષયક જ હોય છે. એટલે તેવા જ્ઞાનનાં કારણે જ ઊંટ વગેરે પદાર્થોનો સ્વભાવભેદ થઈ જાય; કારણ કે આખરે તો પદાર્થોનો સ્વભાવ, જ્ઞાનથી જ નક્કી થાય છે... એકનું જ્ઞાન થાય તે એક છે, અનેકનું જ્ઞાન થાય તે અનેક છે. એટલે ઊંટને દધિથી વ્યવસ્થિન્નરૂપે ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ ઊંટવિષયક જ હોય, તેમ દધિને ઊંટથી વ્યવસ્થિન્નરૂપે ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ દધિવિષયક જ હોય અને તો ઊંટ-દધિનો સ્વભાવભેદ થઈ જવાથી તે બંને જુદા - જુદા છે એ નક્કી થવાથી એક જ વસ્તુ અનેકરૂપ છે, એ વાતનું ખંડન થઈ જશે... એટલે જ આ સ્યાદ્વાદ મિથ્યાવાદ છે...

૧. ઇતિ પૂર્વપક્ષસ્ય તૃતીયાંશોઽત્ર સમ્પૂર્ણઃ । ૨. 'એકપ્રતિપદ્ય સંહરેત્ સ્યાદુષ્ટઃ સ્યાદ્ દધીતિ તતઃ કિમિત્યાહ' ઇત્યધિકશ્ચ-પાઠઃ ।

(૩૪) એવમભિલાષ્યાનભિલાષ્યમપિ વિરોધબાધિતત્વાદેવાનુદ્ધોષ્યમ્ । તથાહિ-અભિલપ્યતે યત્ તદભિલાષ્યમ્, એતદ્વિલક્ષણં ચાનભિલાષ્યમિતિ । તતશ્ચ યદિ તદભિલાષ્યં ન તર્હાનભિલાષ્યમ્, અનભિલાષ્યં ચેન્ન તર્હાભિલાષ્યમિતિ, એકસ્યાનેકવિરુદ્ધધર્માનુગમાભાવાત્ ॥

(૩૫) કિઞ્ચ વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વાદ્ વસ્તુનોડનેકાન્તવાદિનો મુક્ત્ય-ભાવપ્રસન્નઃ । તથાહિ-એતદાત્મા-ડઙ્ગના-ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકમનાત્મક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવમિત્યાદિ । એવમભિલાષ્યાનભિલાષ્યમપિ, વસ્ત્વિતિ પ્રક્રમઃ । વિરોધબાધિતત્વાદેવ કારણાદ્ અનુદ્ધોષ્યમ્-અનુચ્ચારણીયમ્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપદર્શનિ । અભિ-લપ્યતે-વ્યક્તમુચ્યતે યદ્ વસ્તુ તદભિલાષ્યમ્, એતદ્વિલક્ષણં ચાનભિલાષ્યમિતિ । તતઃ કિમિત્યાહ-તતશ્ચેત્યાદિ । એવં ચં સતિ યદિ તદભિલાષ્યં ન તર્હિ અનભિલાષ્યમ્, અનભિલાષ્યં ચેન્ન તર્હિ અભિલાષ્યમિતિ । એકસ્ય વસ્તુનઃ અનેકવિરુદ્ધધર્માનુગમાભાવાદિતિ ॥

કિઞ્ચેત્યાદિ । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ-વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વાદ્ વસ્તુનઃ સર્વસ્યૈવ અનેકાન્તવાદિનો વાદિનઃ મુક્ત્યભાવપ્રસન્નઃ । કથમિત્યેતદભિધાતુમાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

* (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય એકાંતવાદ *

(૩૪) સામાન્ય-વિશેષની જેમ, એક જ વસ્તુ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ઉભયરૂપ છે - એનું પણ નિરાકરણ જાણવું, કારણ કે અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય વચ્ચે પણ વિરોધ છે. તે આ રીતે -

(૧) વ્યક્તરૂપે જેનું ઉચ્ચારણ કરાય, શબ્દશઃ જેનું કથન થાય, તે પદાર્થ 'અભિલાષ્ય' કહેવાય છે.

(૨) વ્યક્તરૂપે જેનું ઉચ્ચારણ ન થાય, શબ્દશઃ જેનું કથન ન થાય, તે પદાર્થ 'અનભિલાષ્ય' કહેવાય છે.

આમ, બંનેનું સ્વરૂપ વિરોધી હોવાથી - એકત્ર અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોનો અનુગમ (=સંબંધ) ન થઈ શકવાથી વસ્તુ જો અભિલાષ્ય હોય તો અનભિલાષ્ય ન બને અને અનભિલાષ્ય હોય તો અભિલાષ્ય ન બને. તેથી એક જ વસ્તુને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ઉભયરૂપ માનવી યોગ્ય નથી...

* (૫) એકાંતવાદમાં જ મુક્તિ *

(૩૫) વળી, વસ્તુને આવા વિરુદ્ધ ધર્મવાળી માનવાથી, અનેકાંતવાદીને મુક્તિનો પણ અભાવ થશે. તે આ રીતે -

સામે રહેલ આત્મા, સ્ત્રી, ઘટ, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય... વગેરે તમામ પદાર્થો અનાત્મરૂપ

૧. 'ઇતિ પૂર્વપક્ષસ્ય ચતુર્થાશઃ સમ્પૂર્ણઃ' । ૨. 'તથાહીત્યુપદર્શનિ' ઇતિ ઘ-ચ-પાઠઃ । ૩. 'ત(૭૯)તદ્વિ(લ)ક્ષણં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. 'ભાવઃ' ઇત્યધિકઃ ક-પાઠઃ । ૫. 'તથાહીત્યાદિના' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

મનિત્યમશુચિ દુઃખમિતિ કથञ्ચિદ્ વિજ્ઞાય ભાવતસ્તથૈવ ભાવયતો વસ્તુતસ્તત્રાભિષ્વજ્ઞા-
સ્પદાભાવાદ્ ભાવનાપ્રકર્ષવિશેષતો વૈરાગ્યમુપજાયતે, તતો મુક્તિઃ । તથાહિ-આત્માત્મીય-
દર્શનમેવ મોહઃ, તત્પૂર્વક એવ આત્માત્મીયસ્નેહો રાગઃ, તત્પૂર્વિકૈવાનુરાગવિષયોપરોધિનિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતત્-અધ્યક્ષં સમધિગન્તવ્યમ્, આત્મા-ડઙ્ગના-ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકં વસ્તુ
અનાત્મકં-પરપરિકલ્પિતાત્મશૂન્યમ્ અનિત્યમશુચિ દુઃખં સ્વરૂપતો હેતુતશ્ચ ઇતિ-એવં
કથञ्ચિત્-તત્સ્વભાવતયા હેતુપરમ્પરાતો વિશિષ્ટક્ષણોત્પાદેન વિજ્ઞાય શ્રુતમય્યા પ્રજ્ઞયા ભાવતઃ-
પરમાર્થેન તથૈવ ભાવયતઃ-અભ્યસ્યતો વિજ્ઞાય શ્રુતમય્યા પ્રજ્ઞયા ભાવતઃ-પરમાર્થેન તથૈવ
ભાવયતઃ-અભ્યસ્યતો વસ્તુતઃ-પરમાર્થેન તત્ર-વસ્તુનિ અભિષ્વજ્ઞાસ્પદાભાવાત્ અનાત્મ-
કત્વાદિના । કિમિત્યાહ-ભાવનાપ્રકર્ષવિશેષતઃ-અભ્યાસપ્રકર્ષવિશેષતઃ, અભ્યાસપ્રકર્ષવિશેષા-
દિત્યર્થઃ, વૈરાગ્યમુપજાયતે । તતઃ-વૈરાગ્યાત્ મુક્તિઃ, નાન્યથા । તથાહીત્યાદિ । તથાહિ-
આત્માત્મીયદર્શનમેવ મોહઃ, વિપર્યયરૂપત્વાત્ । તત્પૂર્વક એવ-આત્માત્મીયદર્શનપૂર્વક એવ
આ(?આત્મા)ત્મીયસ્નેહો રાગઃ તત્પૂર્વિકૈવ-આ(?આત્મા)ત્મીયસ્નેહપૂર્વિકૈવ, અનુરાગવિષયો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=નિઃસ્વરૂપ) છે, અનિત્ય છે, અશુચિ છે, સ્વરૂપથી દુઃખરૂપ છે અને દુઃખના કારણ છે - એમ કંઈચિદ્
(તેવા સ્વભાવે જ તે પદાર્થો હેતુપરંપરાએ વિશિષ્ટ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા) દુઃખાદિરૂપ જાણીને
ભાવ થકી તેવી જ ભાવના કરતા કરતા, તે વસ્તુમાં વાસ્તવિક આસક્તિ કરવા જેવું કંઈ જ નથી,
એમ ભાવનાનો પ્રકર્ષ થતાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પછી મુક્તિ થાય છે.

પ્રશ્ન : તે તે પદાર્થ વિશે આત્મકર્તાદિનો બોધ થતાં શું મોક્ષ ન થાય ?

ઉત્તર : ન થાય, કારણ કે (૧) 'હું' અને 'મારું' એવી જે આત્મ-આત્મીય ભાવના છે, તે જ
*મોહ છે, (૨) તે મોહપૂર્વક આત્મા અને આત્મીય વિશે જે સ્નેહ થાય, તે રાગ છે, અને (૩) આત્મ-
આત્મીયના સ્નેહથી ઈષ્ટવિષયના પ્રતિબંધક ઉપર જે અણગમો થાય, તે દ્વેષ છે... તેથી આત્મ-
આત્મીય ભાવના ન હોય, તો જ - રાગ-દ્વેષ-મોહનો ઘટાડો થતાં - મોક્ષપ્રાપ્તિ શક્ય છે.

❖ અહીં આવો અર્થ લાગે છે : તે તે પદાર્થો (૧) અનિત્ય વગેરે તો સ્વભાવથી જ છે, (૨) અશુચિ-દુઃખરૂપ
સ્વભાવથી નથી, પણ પરંપરાએ એવી વિશિષ્ટ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે... (જેમ કે ભોજન વિષ્ટારૂપ બને - અશુચિ...
શ્રી ભવાંતરમાં દુર્ગતિ આપે - દુઃખ...)

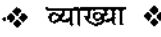
❖ “અહં મમેતિ મન્ત્રોડયં, મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ । અયમેવ હિ નઞ્પૂર્વઃ પ્રતિમન્ત્રોડપિ મોહજિત્ ॥” (જ્ઞાનસારઃ
૪/૧)

૧. 'સમધિગમ્યમ્' ઇતિ ડુ-પાઠઃ । ૨. ભાવપ્રધાનત્વાન્નિર્દેશસ્ય 'આસ્પદત્વાભાવાત્' ઇતિ જ્ઞેયમ્ । ૩. 'પૂર્વિકૈવ'
ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પ્રતિહતિદ્વેષ ઇતિ કૃત્વા । યદા તુ તદાત્માઽજ્ઞનાદિકં સાત્મકાદ્યપિ તદા યથોક્તભાવનાઽ-
ભાવાદ્ ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપત્વાદ્ વૈરાગ્યાભાવઃ, તદભાવાચ્ચ મુક્ત્યભાવ ઇતિ ॥

(૩૬) સ્યાદેતત્ કિમનેનેત્થમસમ્ભવિના મુઘધવિસ્મયકરેણ ભાવનાવાદેન ? કૃત્સ્ન-
કર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ, સ ચ કાયસન્તાપલક્ષણેન તપસા પ્રાગુપાત્તકર્મનિર્જરણતઃ, અનાગતસ્ય

પરોધિનિ વસ્તુનિ પ્રતિહતિદ્વેષ ઇતિ કૃત્વા સર્વમુપપદ્યતે ॥

વિપક્ષે દોષમાહ-યદા તુ તદાત્માઽજ્ઞનાદિકં વસ્તુ સાત્મકાદ્યપિ-શબલરૂપતયા સાત્મકં
નિત્યં શુચિ સુખમિત્યપિ તદા કિમિત્યાહ-તદા યથોક્તભાવનાઽભાવાત્-વસ્ત્વન્યથાત્વેન,
ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપત્વાદ્ ભાવનાયાઃ । અત એવ હેતોવૈરાગ્યાભાવ ઉપાયાભાવેન તદભાવાચ્ચ-
વૈરાગ્યાભાવાચ્ચ મુક્ત્યભાવઃ, તત્પૂર્વકત્વાત્ મુક્તેરિતિ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્ કિમનેન-અનન્તરોદિતેન ઇત્થમસમ્ભવિના-એવમાત્માદ્ય-
ભાવેનાસમ્ભવિના મુઘધવિસ્મયકરેણ-અનાલોચકવિસ્મયકરણશીલેન ભાવનાવાદેન અનુપાય
એષ મોક્ષસ્ય । કુત ઇત્યાહ-કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ કૃત્સ્નમ્-અશેષં કર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્ષયઃ-
આત્યન્તિકઃ સમ્બન્ધાભાવઃ અસ્માન્મોક્ષ ઇતિ । સ ચ-કૃત્સ્નકર્મક્ષયઃ કાયસન્તાપલક્ષણેન

હવે અનેકાંતવાદીમતે - કોઈ એકાંત ન હોવાથી - સ્ત્રી-ધર વગેરે માત્ર અનાત્મ, અનિત્ય,
અશુચિ, દુઃખરૂપ જ નહીં રહે, પણ સાથે સાથે આત્મ, નિત્ય, શુચિ, સુખરૂપ પણ લાગશે અને આ
રીતે તો - આત્મ-આત્મીય ભાવનાપૂર્વક મોહ આવી જવાથી - યથોક્ત (અનાત્માદિરૂપ) ભાવના
પણ નહીં થઈ શકે.

કદાચ યથોક્ત ભાવના થઈ પણ જાય, તોયે તે ભાવનાં તો અનેકાંતમતે, મિથ્યારૂપ જ છે,
અને મિથ્યાત્વ હોય તો વૈરાગ્ય ન થાય અને વૈરાગ્ય ન થતાં તો મુક્તિનો જ અભાવ થશે.

(૩૬) પૂર્વપક્ષઃ : તમે જે કહ્યું કે, “અનાત્મ-અશુચિ વગેરે ભાવનાથી અનાસક્તભાવ, તેનાથી
વૈરાગ્ય, તેનાથી મોક્ષ... વગેરે” - તે બધું જ કથન માત્ર ભોળા જીવોને જ વિસ્મય કરનારું છે, બાકી
એ રીતે મોક્ષ થતો નથી.

પ્રશ્ન : તો કઈ રીતે થાય ?

ઉત્તર : જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોના આત્યંતિક ક્ષયથી.

✽ “નિત્યશુચ્યાત્મતાંચ્યાતિરનિત્યાશુચ્યનાત્મસુ । અવિદ્યા તત્ત્વધીર્વિદ્યા, યોગાચારૈઃ પ્રકીર્તિતા ॥” (જ્ઞાનસારઃ
૧૪/૧)

✽ અનેકાંતમતે, દરેક વસ્તુ સાત્મક-અનાત્મકાદિ ઉભયરૂપ છે, જ્યારે ભાવનામાં તો માત્ર અનાત્મકતાનો
જ બોધ કરાય છે, માટે તે ભાવના મિથ્યારૂપ બનશે.

૧. ‘સ્યાદેતદિત્યાદિ’ ઇતિ પાઠો ન વિદ્યતે ઢ-પ્રતૌ ।

ચાકરણેનેતિ । એતદપ્યસત્, કાયસન્તાપસ્ય કર્મફલત્વાત્, નારકાદિકાયસન્તાપવત્ તત્ત્વતસ્તપસ્ત્વાયોગાત્ । (૩૭) ન સ્વેચ્છાપ્રતિપત્ત્યા તપસ્ત્વમ્, સ્વેચ્છાપ્રતિપત્તિમ- દ્રાજ્યસુખાદેરપિ તપસ્ત્વપ્રસજ્ઞાત્, અભ્યુપગમે ચ પ્રતીત્યાદિવિરોધઃ । તથાવિધરાજ્યાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તપસા-ષષ્ઠાષ્ટમાદિલક્ષણેન પ્રાગુપાન્તકર્મનિર્જરણતઃ-પૂર્વોક્તકર્મનિર્જરણાત્ કારણાત્ અનાગતસ્ય ચ કર્મણોઽકરણેન, ભવતીતિ શેષઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્-અશોભનમ્ । કુત્તરિત્યાહ-કાયસન્તાપસ્ય-ષષ્ઠાષ્ટમાદેઃ કર્મફલત્વાત્-ઔદયિકભાવરૂપત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-નારકાદિકાયસન્તાપવદિતિ દૃશ્યન્તઃ । તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તપસ્ત્વાયોગાત્ । આશઙ્ક્યા-શેષપરિહારાર્થમાહ-નેત્યાદિ । ન સ્વેચ્છાપ્રતિપત્ત્યા નારકાદ્યપોહેન તપસ્ત્વં કાયસન્તાપસ્ય । સ્વેચ્છાપ્રતિપત્તિમદ્રાજ્યસુખાદેરપિ । 'આદિ'શબ્દાદ્ ભોગસુખગ્રહઃ, તપસ્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । સ્વેચ્છા-પ્રતિપત્તિદ્વૈર્ઔદયિકભાવત્વેઽપિ તપસ્ત્વે નિમિત્તમિતિ કૃત્વા । અભ્યુપગમે ચ સ્વેચ્છાપ્રતિપત્તિ-મદ્રાજ્યસુખાદેરપિ તપસ્ત્વસ્ય કિમિત્યાહ-પ્રતીત્યાદિવિરોધઃ । ન હિ સ્વેચ્છાપ્રતિપત્તિમ-દ્રાજ્યસુખાદિ તપ્તિતિ પ્રતીતિઃ । 'આદિ'શબ્દાન્ન ચૈવમભ્યુપગમ્ ઇત્યભ્યુપગમવિરોધશ્ચ । ઇહૈવા-તપસ્ત્વે નિમિત્તમાહ તથાવિધેત્યાદિના । તથાવિધરાજ્યાદિસુખભોગે-સ્વેચ્છાપ્રતિપત્તિમદ્રાજ્યાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : કર્મોનો ક્ષય શી રીતે ?

ઉત્તર : બે રીતે - (૧) દેહના સંતાપરૂપ છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ વગેરે તપ કરવાથી, પૂર્વે ત્રણ કરેલા કર્મોની નિર્જરા (ક્ષય) થાય છે, અને (૨) નવા કર્મોનો બંધ ન થાય - એમ સત્તાગત કર્મોની નિર્જરા અને નવા કર્મોના અનાગમનથી સકળ કર્મોનો ક્ષય થતાં મોક્ષની સંગતિ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારું કથન બરાબર નથી, કારણ કે કાયસંતાપ તો અશાતાવેદનીય વગેરે કર્મના ઉદયરૂપ છે અને જે જે કર્મોદયરૂપ હોય, તે બધું તપરૂપ ન બની શકે, જેમ કે નારકાદિને થતો કાયસંતાપ... છઠ્ઠ/અઠ્ઠમ વગેરે પણ કર્મોદયરૂપ હોવાથી, તેને પણ તપરૂપે માની શકાય નહીં. અહીં અનુમાનનો પ્રયોગ આવો થશે - “કાયસન્તાપઃ, ન તપોરૂપઃ, કર્મોદયરૂપત્વાત્ નારકાદિકાયસન્તાપવત્”

(૩૭) પૂર્વપક્ષ : નારકાદિને જે કાયસંતાપ છે, તે કષ્ટ તો આવી પણ માટે ભોગવવું પડે છે, જ્યારે છઠ્ઠ/અઠ્ઠમ વગેરે કાયસંતાપ તો જીવ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારે છે... એટલે તે તપરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ : સ્વેચ્છાથી સ્વીકારે એટલા માત્રથી તે તપ ન બને, નહીંતર સ્વેચ્છાથી સ્વીકૃત રાજ્યનું સુખ વગેરે પણ તપરૂપ બની જશે અને જો રાજ્યસુખાદિને પણ તપરૂપ માનશો, તો પ્રતીતિ વગેરેનો વિરોધ થશે, કારણ કે રાજ્યસુખાદિ તપરૂપ છે - એવી પ્રતીતિ કદી પણ નથી થતી અને એવું કોઈ સ્વીકારતું પણ નથી.

૧. 'શબ્દેન ભોગો' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'તપસ્ત્વં સ્યાત્' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

સુખભોગે પ્રમાદતોઽપરબન્ધ इति चेत्, स कायसन्तापे नन्वार्तध्यानादपि तुल्यः ॥

(૩૮) ચિત્રશક્તિકં ચ કર્મ, તુચ્છભોગમહાભોગકાયસન્તાપવ્યાધ્યારોગ્યાદિચિત્ર-
ફલદર્શનાત્; તન્ન કાયસન્તાપમાત્રાત્ ચિત્રશક્તિકસ્યાસ્ય ક્ષય ઉપપદ્યતે, અતિપ્રસજ્ઞાત્,
આહ્લાદાદપિ તત્ક્ષયાપત્તેઃ । દુઃખ્યેવ ચૈવં તપસ્વી સ્યાત્ । ન ચૈતદુપપન્નમ્, અભ્યુપગમાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સુખભોગે સતિ પ્રમાદતઃ-પ્રમાદાત્ કારણાત્ અપરબન્ધઃ-અન્યકર્મબન્ધઃ । અતો નેદં તપ इति
હૃદયમ્ । इति चेत् एतदाशङ्क्याह-स इत्यादि । सः-अपरबन्धः कायसन्तापे तपसि सति
પ્રમાદત इव नन्वार्तध्यानादपि तुल्यः-સમાન એવ, અતો નાયમપિ તપ इत्यभिप्रायः ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ ચિત્રશક્તિકં ચેત્યાદિના । ચિત્રશક્તિકં ચ-નાનાશક્તિકં ચ કર્મ-
વેદનીયાદિ । કુત इत्याह-तुच्छभोगमहाभोगकायसन्तापव्याध्यारोग्यादिचित्रफलदर्शनात् ।
ન હ્યચિત્રાત્ કારણાત્ ચિત્રકાર્યોત્પાદઃ યત એવમ્ । તન્નેત્યાદિ । તસ્માન્ન કાયસન્તાપમાત્રાત્
સકાશાત્ ચિત્રશક્તિકસ્યાસ્ય-કર્મણઃ ક્ષય ઉપપદ્યતે । કુત इत्याह-अतिप्रसज्ज्ञात् । एनमेवाह-
આહ્લાદાદપિ સકાશાત્ સન્તાપાદિવત્ તત્ક્ષયાપત્તેઃ-કર્મક્ષયાપત્તેઃ, વિજાતીયત્વાવિશેષાદિત્યર્થઃ ।
દુઃખ્યેવ ચૈવં તપસ્વી સ્યાત્, કાયસન્તાપલક્ષણે તપસિ સતિ । અસ્તિત્વતિ एतदाशङ्क्याह-न

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : સ્વેચ્છાથી સ્વીકૃત રાજયસુખાદિના ભોગમાં તો પ્રમાદ થતો હોવાથી, નવા-નવા
કર્મનો બંધ થાય છે, એટલે તે તપરૂપ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : તો, છઠ્ઠ/અઠ્ઠમ વગેરે કાયસંતાપમાં પણ, આર્તધ્યાન થતું હોવાથી, નવા-નવા કર્મોનો
બંધ થાય છે, તો તેને પણ તપ કેમ મનાય ?

(૩૮) બીજી વાંત, તુચ્છભોગ, મહાભોગ, કાયસંતાપ, વ્યાધિ, આરોગ્ય વગેરે જે જુદા-જુદા
ફળો દેખાય છે, તે ત્યારે જ ઘટી શકે કે જ્યારે તેના કારણીભૂત કર્મની વિચિત્ર શક્તિઓ માનવામાં
આવે, અને આવી વિચિત્રશક્તિવાળા વેદનીય વગેરે કર્મોનો ક્ષય, માત્ર કાયસંતાપથી ન થાય, કારણ
કે, કાયસંતાપથી તો માત્ર કાયસંતાપપ્રાયોગ્ય કર્મનો જ ક્ષય થાય છે, ભોગાદિકલક કર્મનો નહીં...
જો વિજાતીય કર્મનો ક્ષય પણ તેનાથી માનવામાં આવે, તો તો ભોગાદિજન્ય આહ્લાદથી પણ બધા જ
કર્મનો ક્ષય થવાની આપત્તિ આવે અને તેથી તો કાયસંતાપ કરવાની પણ જરૂર ના રહે...

તથા, કાયસંતાપરૂપ તપ માનશો, તો બે મોટા દોષ આવશે - (૧) અતિશય વેદનાથી પરાભવ
પામેલા, નારક-તિર્થંથ વગેરે બધા જ દુઃખી જીવો તપસ્વી બની જશે અને જેમ અધિક ધનથી મહાન
ધનિક બનાય, તેમ વધારે દુઃખી જીવો વિશિષ્ટ તપસ્વી બનશે, અને (૨) યોગીઓને કાયસંતાપરૂપ

❖ "सर्व एव च दुःखेवं, तपस्वी सम्प्रसज्यते । विशिष्टस्तद्विशेषेण, सुधनेन धनी यथा ॥" (अष्टकप्रकरणम् ૧૧/૨)

૧. 'न त्वार्तं' इति क-पाठः । ૨. 'दुःखीव' इति क-पाठः ।

વિરોધાત્, અતપસ્વિનશ્ચૈવં યોગિનઃ સ્યુઃ, કાયસન્તાપાભાવાત્ । ન ચૈતદપિ ન્યાય્યમ્, અભ્યુપગમાદિવિરોધાદેવ ॥

(૩૧) અથ ન કાયસન્તાપસ્તપ્ત્વમ્ ઇતિ, અપિ ત્વન્યદેવ । હન્તૈવમપિ ન તદેકરૂપં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ચૈતદુપપન્નં યદુત્તુઃ સ્વેવ તપસ્વીતિ । કુત્તુ ઇત્યાહ-અભ્યુપગમાદિવિરોધાત્ । 'આદિ'શબ્દાત્ લોકયુક્તિવિરોધગ્રહઃ । અતપસ્વિનશ્ચૈવં-યથોદિતે તપસિ સતિ યોગિનઃ સ્યુઃ-પ્રાપ્તર્હ્યો ભવેયુઃ । કુત્તુ ઇત્યાહ-કાયસન્તાપાભાવાત્ યોગબલેન । ન ચૈતદપિ-યોગિનામતપસ્વિત્વં ન્યાય્યમ્ । કુત્તુ ઇત્યાહ-અભ્યુપગમાદિવિરોધાદેવ ઇતિ । 'આદિ'શબ્દઃ પૂર્વવત્ ॥

પક્ષાન્તરાશઙ્કાપોહ્યાહ-અથેત્યાદિ । અથ ન કાયસન્તાપસ્તપ્ત્વમ્ ઇતિ, અપિ ત્વન્યદેવ-ક્ષાયોપશમિકં ભાવાન્તરમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-હન્તેત્યાદિ । હન્તૈવમપિ-અન્યત્ તપ્ત્વમ્ ઇતિ પક્ષે ન તત્-અન્યત્ એકરૂપં સત્, તપઃ ચિત્રશક્તિકસ્ય કર્મણઃ-ચિત્રફલદર્શનાનુમિતસ્ય વેદ-નીયાદેઃ ક્ષયાયાલં-ક્ષયાર્થં પર્યાપ્તમ્ । કુત્તુ ઇત્યાહ-અન્યતમશક્તિતોભાવાત્ અન્યતમસ્મિન્ એકશક્તિકે કર્મણિ, ક્ષયમધિકૃત્યેતિ પ્રક્રમઃ, શક્તિરસ્યેત્યન્યતમશક્તિઃ, તપ્ત્વમ્ ઇતિ ગમ્યતે,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 તપ્ત્વમ્ ન હોવાથી, સમતાસુખની પ્રધાનતાવાળા બધા જ યોગીઓ અતપસ્વી બની જૈશે... પણ, આવી પ્રતીતિ કદી પણ નથી થતી અને આવું કોઈ સ્વીકારતું પણ નથી. તેથી છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ વગેરે કાયસંતાપને તપરૂપ માની શકાય નહીં.

❖ ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ તપ પણ અસંગત ❖

(૩૮) શંકા : તપ તે કાયસંતાપરૂપ નહીં, પણ એને એક 'ક્ષાયોપશમિકભાવ' રૂપ માનવામાં આવે, તો તો તેનાથી કર્મક્ષયાદિ ઘટી જશે ને ? આશય એ કે, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમમાં રહેલ બાહ્ય કાયસંતાપ તપરૂપ નથી, પણ આહારવર્જન-કષ્ટસહનાદિના પરિણામરૂપ જે ક્ષાયોપશમ ભાવ છે, તે તપ છે... એટલે ઉપર કહેલ દુઃખીને તપસ્વી માનવાની કે યોગીને અતપસ્વી માનવાની આપત્તિ નહીં આવે.

સમાધાન : ના, કારણ કે ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ તપ પણ એકરૂપ હોવાથી, તેના દ્વારા વિચિત્ર શક્તિવાળા કર્મનો ક્ષય અશક્ય છે (તેમાં કારણ જણાવે છે -) અન્યતમ - કોઈ એક કર્મને હણવાની શક્તિ જેનામાં છે તેવા તપથી ચિત્રશક્તિવાળા કર્મનો ક્ષય થઈ શકે નહીં... એ કારણે એક શક્તિવાળો તપ, ચિત્રશક્તિવાળા કર્મનો વિરોધી હોઈ શકે નહીં...

આશય એ કે, ક્ષાયોપશમિક ભાવ એકરૂપ હોવાથી, તેમાં જો આહ્લાદપ્રાયોગ્ય કર્મને હણવાની શક્તિ હોય, તો તેના દ્વારા વિષાદપ્રાયોગ્ય કર્મનો ક્ષય ન થાય અને જો વિષાદપ્રાયોગ્ય કર્મને હણવાની શક્તિ હોય, તો તેના દ્વારા આહ્લાદપ્રાયોગ્ય કર્મનો ક્ષય ન થાય - એમ કર્મની સર્વ શક્તિ સાથે વિરોધ ન ઘટવાથી, એક શક્તિવાળો ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ તપ, અનેક શક્તિવાળા કર્મને હણવા

❖ "મહાતપસ્વિનશ્ચૈવં, ત્વનીત્યા નારકાદયઃ । શમસૌખ્યપ્રધાનત્વાદ્, યોગિનસ્ત્વતપસ્વિનઃ ॥" (અષ્ટકપ્રકરણમ્ ૧૧/૩)

૧. 'પક્ષો ન' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ચિત્રશક્તિકસ્ય કર્મણઃ ક્ષયાયાલમ્, અન્યતમશક્તિતોઽભાવાત્, સર્વશક્તિવિરોધાસિદ્ધેઃ ॥

(૪૦) અથ તપઃ કર્મશક્તિસાદ્ધ્યક્ષયકારીત્વેકરૂપાદપિ તતઃ ક્ષયઃ । નનુ ચૈવમપિ કથચ્છિત્ સુખેનૈવાલ્પેઽપિ કર્મણિ ક્ષીણે તદ્દશેષક્ષયાપત્તિઃ, તત્સાદ્ધ્યર્થાન્યથાનુપપત્તેઃ, તદ્ભાવેનૈવ તત્ક્ષયાઙ્ગીકરણાત્, તદક્ષયે સાદ્ધ્યર્થાદ્યસિદ્ધિરિતિ તપઃકર્મક્ષયવાદોઽપ્યબુધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તસ્માદન્યતમશક્તિતસ્તપસ એકરૂપતયા કારણેન અભાવાત્ । અધિકૃતકર્મણઃ ક્ષયસ્ય કથમભાવ
ઇત્યાહ-સર્વશક્તિવિરોધાસિદ્ધેઃ । સર્વશક્તિભિઃ ચિત્રકર્મગતાભિઃ સહ વિરોધાસિદ્ધેઃ અન્યતમ-
શક્તિતસ્તપસઃ । એકશક્તિકં દ્વેકશક્તિકસ્યૈવ વિરોધીત્યભિપ્રાયઃ ॥

આશઙ્કાન્તરાપોહયાહ-અથ તપ ઇત્યાદિ । અથ તપઃ કર્મશક્તીનાં સદ્ધરેણ ક્ષયકરણ-
શીલમિતિ કૃત્વા એકરૂપાદપિ તતઃ-તપસઃ ક્ષયઃ, ચિત્રશક્તિકસ્ય કર્મણ ઇતિ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-નન્વિત્યાદિ । નનુ ચૈવમપિ-અનન્તરોદિતન્યાયયોગે કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ-
કરોમોત્પાટાદિના સુખેનૈવાલ્પેઽપિ કર્મણિ ક્ષીણે સતિ તદ્દશેષક્ષયાપત્તિઃ તસ્ય-કર્મણોઽશેષસ્ય
ક્ષયાપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-તત્સાદ્ધ્યર્થાન્યથાનુપપત્તેઃ-²⁷કર્મશક્તિસાદ્ધ્યર્થાન્યથાનુપપત્તેઃ, ²⁸તદ્ભાવેનૈવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
સમર્થ થાય નહીં... તેથી ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ તપથી પણ અશેષ કર્મોનો ક્ષય શક્ય નથી...

❖ કર્મશક્તિનું સાંકર્ય પણ અસંભવિત ❖

(૪૦) પૂર્વપક્ષઃ કર્મની તમામ શક્તિઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે, મિશ્રિત છે, તેથી એકરૂપ તપથી પણ - કર્મની એક શક્તિનો ક્ષય થવા સાથે તત્સંકીર્ણ - કર્મની સર્વ શક્તિઓનો એક સાથે જ ક્ષય થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષઃ આ રીતે તો એક રોમાંચ ખડા થવા વગેરે રૂપ સુખથી, તેના જનક અલ્પ પણ કર્મ ક્ષીણ થયે, અશેષ કર્મનો ક્ષય થઈ જશે, કારણ કે કર્મની શક્તિઓ પરસ્પર મિશ્રિત છે=અનુવિદ્ય છે, એવું ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે, કે જ્યારે એક કર્મશક્તિનો ક્ષય થતાં તેનાથી અભિન્ન બધી જ કર્મશક્તિઓને ક્ષય થાય... કારણ કે તમે સાંકર્યને લઈને કર્મશક્તિનો ક્ષય સ્વીકાર્યો છે, અર્થાત્, તપથી એક કર્મશક્તિનો ક્ષય થતાં, તદભિન્ન સર્વ કર્મશક્તિનો ક્ષય સ્વીકાર્યો છે..

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

27. કર્મશક્તિસાદ્ધ્યર્થાન્યથાનુપપત્તેરિતિ । અયમત્ર ભાવઃ-કર્મશક્તીનાં સાદ્ધ્યર્થ-પરમ્પરાનુવિદ્ધરૂપતા તદૈવ સિદ્ધયતિ યદૈકસ્યાં કર્મશક્તૌ ક્ષીયમાણાયાં તદભિન્નસ્વભાવત્વેન અન્યા અપિ ક્ષીયન્ત ઇતિ ॥

28. તદ્ભાવેનૈવ તત્ક્ષયાઙ્ગીકરણાદીતિ । તદ્ભાવેનૈવ સાદ્ધ્યર્થલક્ષણેન તત્ક્ષયાઙ્ગીકરણાત્-કર્મશક્તિ-પ્રલયાભ્યુપગમાત્ ।

૧. વિષાદાહ્વાદકાયસન્તાપાદિચિત્રફલજનકનાનાકર્મસુ યદિ તપસિ વિષાદજનકકર્મનાશકત્વં ન તદાઽઽહ્વાદજનક-કર્મનાશકત્વમિત્યેવં કર્મનાશકાન્યતમશક્તિમત્તપસઃ કૃત્સ્વક્ષયાભાવાદિત્યર્થઃ । ૨. 'રૂપતાયા કારણેન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'કર્મક્ષયસ્ય' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. 'સુખેનૈવાલ્પે કર્મણિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

જનમનોહર એવેત્યપકર્ણયિતવ્યઃ ॥

(૪૧) ન ચાસ્મિન્ સત્યપિ મોક્ષસૌવિહિત્યમ્, અનેકાન્તોપદ્રવાનિવૃત્તેઃ । તથાહિ-
મુક્તોઽપિ ન મુક્ત એવ, અનેકાન્તવાદહાનેઃ, અપિ ત્વમુક્તોઽપિ, ઇતિ નેદમપુષ્કલમુપાદેય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ક્ષયાઙ્ગીકરણાત્-કર્મશક્તિસાઙ્કર્યભાવેનૈવ કર્મક્ષયાઙ્ગીકરણાત્ । તદક્ષયે તસ્ય-કર્મણઃ
અશેષસ્યાક્ષયે સાઙ્કર્યાદ્યસિદ્ધિઃ । 'આદિ'શબ્દાત્ વિવક્ષિતકર્મક્ષયગ્રહઃ । ઇતિ-એવં તપઃકર્મ-
ક્ષયવાદોઽપિ પૂર્વોદિતઃ અબુધજનમનોહર એવેતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-અપકર્ણયિતવ્યઃ ॥

ઈહૈવાભ્યુચ્ચયમભિધાતુમાહ-ન ચાસ્મિન્નિત્યાદિ । ન ચાસ્મિન્-તપઃકર્મક્ષયવાદે સત્યપિ
મોક્ષસૌવિહિત્યં-મોક્ષસ્ય સુવિહિતભાવઃ । કુત ઇત્યાહ-અનેકાન્તોપદ્રવાનિવૃત્તેઃ અનેકાન્તઃ-
સ્યાદ્વાદઃ સ એવોપદ્રવઃ, તદિતરરૂપાપાદનેન તદનિવૃત્તેરિતિ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ તથાહીત્યાદિના ।
તથાહિ મુક્તોઽપિ ન મુક્ત એવ એકાન્તેન । કુત ઇત્યાહ-અનેકાન્તવાદહાનેઃ, અપિ ત્વમુક્તોઽપિ,
અનેકાન્તાઙ્ગીકરણાત્ । ઇતિ-એવં નેદં-મુક્તત્વમ્ અપુષ્કલમ્-અસમ્પૂર્ણ સર્વથા મુક્તતાઽભાવેન,
ઉપાદેયફલપ્રકર્ષઃ । ઉપાદેયં ચ તત્ ફલં ચેતિ વિગ્રહઃ, તસ્ય પ્રકર્ષઃ-પર્યન્તો ન । કુત ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જો એક કર્મશક્તિનો ક્ષય થવા સાથે, બધી કર્મશક્તિનો ક્ષય નહીં થાય, તો કર્મશક્તિની
મિશ્રિતતા જ નહીં ઘટે અને જો મિશ્રિતતા નહીં ઘટે તો - બધી કર્મશક્તિઓ જુદી જુદી રહેવાથી -
માત્ર એક તપથી બધા કર્મોનો ક્ષય અસંગત થઈ જશે.

તેથી, તપથી કર્મોનો ક્ષય થાય - એ વાત માત્ર અબુધ જનોને જ મનોહર છે, વિદ્વાન જનોને
નહીં, માટે આવી વાત સાંભળવી જોઈએ જ નહીં.

❖ તપ-કર્મક્ષયવાદમાં પણ મોક્ષની વ્યવસ્થા તો અસંગત જ રહે ❖

(૪૧) તપથી કર્મનો ક્ષય માની લઈએ, તો પણ મોક્ષ તો નહીં જ ઘટે, કારણ કે અહીં પણ
અનેકાંતરૂપ ઉપદ્રવ નિવૃત્ત થાય નહીં, ઊભો જ રહે. તે આ રીતે -

અનેકાંતવાદીમતે કોઈ એકાંત ન હોવાથી બધી જ વસ્તુમાં ઈતરરૂપનું આપાદન થવાથી મુક્ત
જીવ માત્ર મુક્ત જ નહીં રહે, અમુક્ત પણ થઈ જશે. અર્થાત્ સંસારી પણ થઈ જશે. જો એને સર્વથા
મુક્ત માનશો તો - એકાંત આવી જવાથી - અનેકાંતવાદની હાનિ થશે...

આ રીતે તો - સર્વથા મુક્તપણું ન આવવાથી - જીવમાં રહેલું મુક્તત્વ અસંપૂર્ણ જ રહેશે,
તેથી એ મુક્તત્વને ઉપાદેયફળના પ્રકર્ષરૂપે માની શકાશે નહીં.

પ્રશ્ન : કેમ નહીં મનાય ?

ઉત્તર : કારણ કે આવું મુક્તત્વ તો મુક્ત જીવો સિવાય સંસારી જીવોમાં પણ રહેલું છે, (અર્થાત્
આ રીતે અપવાદ સહિતનું મુક્તત્વ=અસંપૂર્ણ મુક્તત્વ તો સંસારીમાં પણ રહેલું છે) જે પૂર્ણ અને
અન્યમાં અસાધારણ હોય તે જ પ્રકર્ષરૂપ હોઈ શકે, પ્રકૃતમુક્તત્વ તો અસંપૂર્ણ અને અન્યસાધારણ

ફલપ્રકર્ષઃ, તદન્યસાધારણત્વાત્, इत्थं सापवादस्य संसारिष्वपि भावात् । तथाहि-न वः संसार्यपि सर्वथा संसार्येव, एकान्तवादापत्तेः, अपि त्वसंसार्यपीति नेदमकृत्स्नं हेयानर्थोत्कर्ष इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

(૪૨) કિંચ્છ અનેકાન્તવાદિનો માનમપિ ન માનમેવ, સ્યાન્માનમિતિ તત્ત્વનીતેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદન્યસાધારણત્વાત્ । તસ્માત્-મુક્તાદન્યોઽમુક્તઃ તત્સાધારણત્વાત્ અધિકૃતમુક્તત્વસ્ય । કથ-મેતદેવમિત્યાહ-इत्थम्-एवमुक्तवदमुक्तत्वयोगेन सापवादस्य-अपुष्कलस्य, मुक्तत्वस्येति प्रक्रमः । संसारिष्वपि प्राणिषु भावात् । एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथाहि न वः-न युष्माकं संसार्यपि प्राणी सर्वथा संसार्येव, असंसारिव्यवच्छेदेन । कुत इत्याह-एकान्त-वादापत्तेः कारणात्, अपि त्वसंसार्यपि, स्याद्वादनीतेः । इति-एवं नेदं-संसारित्वम् अकृत्स्नम्-असम्पूर्णम् एकान्तेन संसारित्वाभावेन हेयानर्थोत्कर्षः । हेयश्चासौ अनर्थश्चेति विग्रहः, तदुत्कर्षः-निष्ठा न । इति-एवं यत्किञ्चिदेतत्-असारमधिकृतमनेकान्तदर्शनमिति ॥

કિંચ્છેત્યાદિ । કિંચ્છાયમપરો દોષઃ-અનેકાન્તવાદિનો વાદિનઃ માનમપિ-પ્રત્યક્ષાદિ ન માનમેવ એકાન્તેન, અપિ ત્વમાનમપિ । કુત્ત્વમિત્યાહ-स्यान्मानमिति तत्त्वनीतेः-कथञ्चिन्मानमिति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવાથી પ્રકર્ષરૂપ ન હોઈ શકે...

પ્રશ્ન : અમુક્તત્વસહિતનું મુક્તત્વ સંસારી જીવોમાં શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે અનેકાંતવાદીમતે, સંસારી જીવ પણ માત્ર સંસારી જ નહીં રહે, અસંસારી પણ થશે, અર્થાત્ મુક્ત પણ થશે. જો એને સર્વથા સંસારી જ માનવામાં આવે તો તો એકાંતવાદ આવી જાય, તેથી સંસારી જીવમાં પણ - મુક્તસહિતનું જ સંસારીપણું હોવાથી - અમુક્તત્વસહિતનું મુક્તત્વ સંગત જ છે.

તથા, સંસારી જીવોમાં - સર્વથા સંસારીપણું ન હોવાથી - તેઓમાં રહેલું સંસારીપણું અસંપૂર્ણ જ રહેશે અને તેથી તો તે સંસારીપણાને હેય એવા અનર્થના પ્રકર્ષરૂપ પણ નહીં માની શકાય, કારણ કે હેયનો પ્રકર્ષ તો સર્વથા હેયમાં જ આવે, જ્યારે અસંપૂર્ણ એવું સંસારીપણું તો - મુક્તત્વથી અનુવિદ્ય હોવાથી પૂર્ણપણે હેય નથી...

એમ, અનેકાંતવાદીમતે “મુક્તપણું ઉપાદેયફળના પ્રકર્ષરૂપ હોય અને સંસારીપણું હેય એવા અનર્થના પ્રકર્ષરૂપ હોય” - એવી વ્યવસ્થા અસંગત થવાથી, અનેકાંતવાદ અસાર જ સિદ્ધ થાય છે.

❖ અનેકાંતવાદીમતે પ્રમાણાદિની વ્યવસ્થા પણ અસંગત છે ❖

(૪૨) અનેકાંતવાદીમતે - કોઈ પણ એકાંત ન રહેવાથી - પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પણ, કથંચિદ્ જ પ્રમાણરૂપ હોવાથી, માત્ર પ્રમાણ જ નહીં રહે, પ્રમાણાભાસ પણ બની જશે... તેમ, પ્રમાણાભાસો

ઇત્થં તદાભાસમપિ । તતશ્ચૈવં તદતદાત્મકે પ્રમાણપ્રમેયરૂપે સર્વસ્મિન્નેવાસ્મિન્ વસ્તુતત્ત્વે વિરોધભાજિ અસ્ય તદતદ્વાદિનો નિષ્કલઙ્કમતિસમુત્પ્રેક્ષિતસત્ત્વાયાનુસારતઃ સર્વમેવ પ્રમાણાદિ પ્રતિનિયતં ન ઘટત ઇત્યલમત્રાતિનિર્બન્ધેન ॥

(૪૩) તથા ચોક્તમ્-

“યઃ^{PP} પશ્યત્યાત્માનં તત્રાસ્યાહમિતિ શાશ્વતઃ સ્નેહઃ ।

સ્નેહાત્ સુખેષુ તૃષ્યતિ તૃષ્ણાદોષાંસ્તિરસ્કુરુતે ॥”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
ન્યાયાત્ । ઇત્થમિત્યાદિ । એવં તદાભાસમપિ-માનાભાસમપિ ન તદેવ, સ્યાત્ તદાભાસમિતિ તત્ત્વનીતેઃ । તતશ્ચૈવમ્-ઉક્તેન ન્યાયેન તદતદાત્મકે તત્ત્વાતચ્ચ તદતદી તે આત્મા યસ્ય તત્ તથા તસ્મિન્ પ્રમાણપ્રમેયરૂપે સર્વસ્મિન્નેવાસ્મિન્-અનન્તરોદિતે વસ્તુતત્ત્વે વિરોધ-ભાજિ વિરોધં ભજતે તચ્છીલં યત્ તથા તસ્મિન્ અસ્ય તદતદ્વાદિનઃ-અનેકાન્તવાદિનઃ નિષ્કલઙ્કમતિસમુત્પ્રેક્ષિતસત્ત્વાયાનુસારતઃ । નિષ્કલઙ્કમતયઃ-બૌદ્ધાઃ તૈઃ સમુત્પ્રેક્ષિતો યઃ સત્ત્વાયઃ-ઉક્તલક્ષણઃ તદનુસારેણ સર્વમેવ પ્રમાણાદિ । ‘આદિ’શબ્દાત્ પ્રમેયગ્રહઃ । પ્રતિનિયતમ્-ઇતરરૂપાનનુષક્તં ન ઘટત ઇતિ કૃત્વા અલમત્રાતિનિર્બન્ધેન નિર્રથકેન, અસ્થાનાભિનિવેશ એષ ઇતિ ॥

તથા ચોક્તમન્યૈરપિ । એતદેવેત્યાહ-યઃ પશ્યતીત્યાદિ । યઃ પશ્યતિ આત્માનમ્ અનાદિ-મોહાત્ તત્ર-આત્મનિ અસ્ય-આત્મદર્શિનઃ અહમિતિ-એવં શાશ્વતઃ સ્નેહઃ વિષયનિત્યતયા । તતઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ, કંઈચિદ્ જ પ્રમાણભાસરૂપ હોવાથી, માત્ર પ્રમાણભાસરૂપ જ નહીં રહે, પ્રમાણ પણ બની જશે... એ રીતે, પ્રમેય પણ અપ્રમેય બનશે અને અપ્રમેય પણ પ્રમેય બનશે.

આ પ્રમાણે અનેકાંતવાદીમતે, પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ બધા જ પદાર્થો - તદ્-અતદાત્મક હોવાથી - વિરોધને ભજનારા છે અને તેથી તો, બૌદ્ધ=બુદ્ધિશાળી પડિતો, તેમના વડે વિચારાયેલ સન્ન્યાય=અહીં પૂર્વપક્ષીએ અનેકાંતવાદના ખંડન માટે આપેલ યુક્તિઓ, તેને અનુસારે, સર્વ પ્રમાણ-પ્રમેય વસ્તુ પ્રતિનિયતરૂપે - પ્રમાણ તે પ્રમાણ જ છે, અપ્રમાણ નથી ઈત્યાદિરૂપે - નહીં ઘટે, અર્થાત્ તે વ્યવસ્થાનો વિલોપ થઈ જશે. માટે, આવા નિર્રથક વાદથી સર્થું.

(૪૩) તથા, બીજાઓ વડે પણ કહેવાયું છે કે -

“(૧) જે અનાદિમોહથી આત્માને જુએ છે, તે આત્મદર્શી વ્યક્તિને, આત્મામાં ‘હું’ એવો સ્નેહ (રાગ) પરિણામ ઉભો થાય છે અને તે રાગથી સુખવિષયક પદાર્થોમાં આસક્તિ કરે છે અને

૧. ‘તત્ર સોઽહમિતિ’ ઇતિ ક-પ્રતૌ પાઠાન્તરમ્ । ૨. આર્યા । ૩. ‘ભાસમપિ તત્ત્વં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘તદિત્યાત્મા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘નિર્રથકેન’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ક-ચ-પ્રતયોઃ ।

PP
ગુણદર્શી પરિતૃષ્ણન્ મમેતિ તત્સાધનાન્યુપાદત્તે ।
તેનાત્માભિનિવેશો યાવત્ તાવત્ સ સંસારે ॥
PP
આત્મનિ સતિ પરસઙ્ગા સ્વ-પરવિભાગાત્ પરિગ્રહ-દ્વેષૌ ।
અનયોઃ સમ્પ્રતિબદ્ધાઃ સર્વે દોષાઃ પ્રજાયન્તે ॥
કર્મક્ષયાદ્ધિ મોક્ષઃ સ ચ તપસસ્તત્ત્વ કાયસન્તાપઃ ।
કર્મફલત્વાન્નારકદુઃખમિવ કથં તપસ્તત્ સ્યાત્ ? ॥^૪

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-સ્નેહાત્ હેતોઃ સુખેષુ તૃષ્ણતિ-અભિષ્વજ્ઞં કરોતિ । એવમપિ કિમિત્યાહ-²⁹તૃષ્ણા-
દોષાંસ્તિરસ્કુરુતે-સ્થગયતિ ॥

તથા ગુણદર્શી સન્ પરિતૃષ્ણન્ મોહાત્ મમેતિ-એવં વિપ્રલબ્ધઃ તત્સાધનાનિ-ગુણસાધનાનિ
ઉપાદત્તે-ગૃહ્ણત્યશ્રાન્તઃ । યેનૈતદેવં તેનાત્માભિનિવેશો યાવત્ પ્રાણિનસ્તાવત્ સં સંસારે પ્રાણી ॥

તથાઽઽત્મનિ સતિ પરસઙ્ગા ભવતિ, સ્વપરવિભાગાત્ પરિગ્રહઃ-દ્વેષૌ ભવતઃ । અનયોઃ
સમ્પ્રતિબદ્ધાઃ-પરિગ્રહ-દ્વેષયોઃ સર્વે દોષાઃ પ્રજાયન્તે રાગાદયઃ ।

કર્મક્ષયાદ્ધિ મોક્ષઃ, ન ભાવનાતઃ । સ ચ તપસઃ કર્મક્ષયઃ, તત્ત્વ કાયસન્તાપઃ, તપ

❖.....❖ અનંકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આસક્તિ હોવાથી) તે લોભ વગેરેમાં અર્થોપાર્જનના કષ્ટ વગેરે દોષોને જોતો નથી, અર્થાત્ દોષોમાં
પણ ગુણને જ જુએ છે...

(૨) તે ગુણદર્શી વ્યક્તિ લોભિત થઈને, 'એ બધું મારું છે' એમ કરી સુખના સાધનોને નિરંતર
બ્રહ્મ કરવા દોડે છે. આમ, જ્યાં સુધી આત્માભિનિવેશ છે, ત્યાં સુધી જીવ સંસારમાં જ છે.

(૩) આત્માભિનિવેશ થયે, હું અને મારા સિવાયના પદાર્થોમાં 'પર' એવી સંજ્ઞા થાય છે અને
સ્વ-પરનો વિભાગ થવાથી, સ્વનો પરિબ્રહ્મ અને પરનો દ્વેષ થાય છે અને પરિબ્રહ્મ-દ્વેષ સાથે સંકળાયેલા
રાગાદિ બધા જ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

29. તૃષ્ણાદોષાંસ્તિરસ્કુરુત્ત્વમ્ ઇતિ । તૃષ્ણાયાં-લોભલક્ષણાયાં યે દોષા અર્થોપાર્જનાદિક્લેશલક્ષણા-
સ્તાન્ તિરસ્કુરુતે, ન પશ્યતીત્યર્થઃ । તથાવિધિગૌરિ(રી)ગાનાક્ષિપ્તહરિણ ઇવ મરણમિતિ ॥

❖ અહીં ગુણદર્શીનો અર્થ આવો જણાય છે - (૧) આગળ તૃષ્ણાદોષની વાત છે, એટલે તૃષ્ણામાં ગુણને
જોનાર... અથવા (૨) ધનાદિ સાધનોમાં (જેનાથી તૃષ્ણા તૃપ્ત થાય તેમાં) ગુણ જોનાર... અને 'પરિતૃષ્ણન્' એટલે
મોહથી તેની ઈચ્છા કરતો.

❖ 'ભીમો ભીમસેનઃ' એ ન્યાયે આત્મશબ્દથી આત્માભિનિવેશ લેવો...

❖ આ ત્રણેનો ફલિતાર્થ એ છે કે, આત્માભિનિવેશ છે ત્યાં સુધી મોક્ષ થવાનો નથી.

૧-૨. આર્યા । ૩. 'ક્ષયાદ્ધિમોક્ષઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. આર્યા । ૫. 'સ' ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ઘ-પુસ્તકે । ૬.
'ક્ષયાદ્ધિમોક્ષઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૭. 'તૃષ્ણાયા લોભલક્ષણાયા યે' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૮. 'ગોરિગાનાં' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૪૪) ન સ્વેચ્છાપ્રતિપત્ત્યા વિશિષ્ટસુખભાવતુલ્યવૃત્તિત્વાત્ ।

ઇષ્ઠૌ પ્રતીતિકોપસ્તદન્યબન્ધો દ્વયેઽપિ સમઃ ॥

ચિત્રં ચ કર્મ કાર્યાત્ સદ્વલેશાદેવ તત્ક્ષયોઽયુક્તઃ ।

દુઃખ્યેવ તપસ્વીતિ ચ તદભાવો યોગિનાં ચૈવ ॥

અન્યદપિ ચૈકરૂપં તચ્ચિત્રક્ષયનિબન્ધનં ન સ્યાત્ ।

તચ્છક્તિસંક્લરક્ષયકારીત્યપિ વચનમાત્રં તુ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इति पूर्वपक्षः । कर्मफलत्वात् कारणात् । नारकदुःखमिवेति दृष्टान्तः । कथं तपस्तत् स्यात् कायसन्तापरूपमित्युत्तरम् ।

ન સ્વેચ્છાપ્રતિપત્ત્યા તત્ તપઃ । કુત્તરિત્યાહ-વિશિષ્ટસુખભાવતુલ્યવૃત્તિત્વાત્, સ્વેચ્છા-પ્રતિપત્તિમદ્રાજ્યસુખાદેરપિ તપસ્ત્વપ્રસન્નાદિત્યર્થઃ । ઇષ્ઠૌ પ્રતીતિકોપઃ અધિકૃતરાજ્યસુખાદે-સ્તપસ્ત્વે । તદન્યબન્ધઃ પ્રમાદાર્તધ્યાનાભ્યાં દ્વયેઽપિ-પ્રસ્તુતરાજ્યસુખે પ્રસ્તુતતપસિ ચ સમઃ-તુલ્યઃ ।

ચિત્રં ચ કર્મ કાર્યાત્-તુચ્છભોગાદિફલદર્શનાત્, અતઃ સદ્વલેશાદેવ એકરૂપાત્ તત્ક્ષયોઽયુક્તઃ, ચિત્રકર્મક્ષયઃ અઘટમાનક ઇતિ । દુઃખ્યેવ તપસ્વીતિ ચ અયુક્તં તદભાવઃ-તપસ્વિત્વાભાવો યોગિનાં ચૈવ અયુક્તઃ ।

અન્યદપિ ચ યુક્તં એકરૂપં તત્-તપઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-ચિત્રકર્મક્ષયનિબન્ધનં ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૪) પૂર્વપક્ષ : મોક્ષ તે કર્મના ક્ષયથી, કર્મનો ક્ષય તપથી અને તપ તે કાયસંતાપરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ : નારકાદિના દુઃખની જેમ, કર્મના ફળરૂપ હોવાથી, કાયસંતાપને તપરૂપ શી રીતે કહી શકાય ?

(૪૪) (૫) પૂર્વપક્ષ : કાયસંતાપ તો સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું છે...

ઉત્તરપક્ષ : એ રીતે તો રાજ્યસુખાદિ પણ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું હોવાથી, તપરૂપ બનશે અને તેને તપરૂપ માનવામાં તો પ્રતીતિનો વિરોધ છે...

પૂર્વપક્ષ : રાજ્યસુખાદિમાં તો પ્રમાદના કારણે નવા નવા કર્મનો બંધ થાય છે...

ઉત્તરપક્ષ : નવા કર્મનો બંધ તો કાયસંતાપમાં પણ આર્તધ્યાનથી થાય છે જ...

(૬) કાર્ય વિચિત્ર હોવાથી કારણભૂત કર્મ પણ વિચિત્ર છે અને એવા વિચિત્ર કર્મનો ક્ષય માત્ર કાયસંતાપરૂપ એકસ્વરૂપી કારણથી અયુક્ત છે અને જો કાયસંતાપને તપરૂપ મનાય તો બધા દુઃખીઓ તપસ્વી અને બધા યોગીઓ અતપસ્વી બની જશે.

(૭) ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ તપ પણ એકરૂપ હોવાથી વિચિત્રકર્મના ક્ષયનું કારણ ન બને.

૧. આર્યા । ૨. 'યોગિના' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩-૪. આર્યા । ૫. 'તુલ્યરૂપત્વાત્' ઇતિ ક-ઘ-પાઠઃ । ૬. 'રાજ્યે સુખે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

અવક્લેશાત્ સ્તોકેઽપિ ક્ષીણે સર્વક્ષયપ્રસન્નો યત્ ।
 સાઙ્કર્યાદેર્ન્યાયાત્ તદ્ભેદો હ્યન્યથા નિયમાત્ ॥
 મુક્તો ન મુક્ત એવ હિ સંસાર્યપિ સર્વથા ન સંસારી ।
 માનમપિ માનમેવ હિ હેત્વાભાસોઽપ્યસાવેવ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાત્ । ચિત્રં ચ કર્મ, તચ્છક્તિસઙ્કરક્ષયકારિ-કર્મશક્તિસઙ્કરક્ષયકારિ તપઃ । इत्यपि वचन-
 मात्रम् एव ।

કુત્ત ઇત્યાહ-અવક્લેશાત્ એકરોમોત્પાટનેન સ્તોકેઽપિ કર્મણિ ક્ષીણે સતિ સર્વક્ષયપ્રસન્નો
 યત્-યસ્માત્ । કુત્ત ઇત્યાહ-સાઙ્કર્યાદેર્ન્યાયાત્ । ‘આદિ’શબ્દાત્ સ્તોકકર્મક્ષયઃ । તદ્ભેદઃ-
 કર્મશક્તિભેદઃ । કર્મશક્તિભેદો હ્યન્યથા-સર્વક્ષયમન્તરેણ નિયમાત્ અત્ત ઇત્યપિ વચનમાત્રમેવેતિ
 સ્થિતમ્ ।

તથા મુક્તો ન મુક્ત એવ હિ-એકાન્તેન, સંસાર્યપિ સર્વથા ન સંસારી, એકાન્તવાદાપત્તેઃ ।
 માનમપિ માનમેવ હિ ન, સ્યાદ્વાદપ્રામાણ્યાત્ । હેત્વાભાસોઽપિ પ્રમાણાભાસોપલક્ષણમેતત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“તપ તે એકબીજાથી મિશ્રિત એવી કર્મશક્તિઓનો ક્ષયકારી છે” - એ કથન પણ વચનમાત્ર જ છે,
 યુક્તિરહિત છે...

(૮) કર્મની શક્તિઓનું સાંકર્ય (મિશ્રણભાવ) માનશો, તો સુખરૂપ એવા એક રોમોત્પાટનાદિથી
 થોડા પણ કર્મનો ક્ષય થતાં બધા કર્મોનો ક્ષય માનવો પડશે, કારણ કે બધા કર્મોના ક્ષય વિના કર્મની
 આંશિક શક્તિનો ક્ષય પણ અસંગત છે અને જો અલ્પ કર્મક્ષયે સર્વકર્મક્ષય ન થાય તો બધા કર્મો જુદા
 જુદા માનવા પડે... અને તો તપથી પણ સર્વકર્મક્ષય નહીં થાય...

(૯) અનેકાંતવાદીમતે, મુક્ત પણ માત્ર મુક્ત જ નહીં રહે અને સંસારી પણ માત્ર સંસારી જ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

30. ‘આદિ’શબ્દાત્ સ્તોકકર્મક્ષય ઇતિ । અયમત્ર ભાવઃ-યદિ સ્તોકેઽપિ કર્મણિ ક્ષીયમાણે સર્વાસાં
 કર્મશક્તિનાં ક્ષયો નેષ્યતે, તદા કથં તાસાં સાઙ્કર્યં સ્વવાચૈવ પ્રતિપન્નં ભવતઃ સઙ્ગચ્છતે ? તથા-
 સાઙ્કર્યેણાઽક્ષીયમાણાસુ કર્મશક્તિષુ સ્તોકસ્થાપિ કર્મણઃ ક્ષયો ન પ્રાપ્નોતિ, સર્વકર્મશક્ત્યનુવિદ્ધસ્વભાવત્વાત્
 તસ્ય । તત્ત ઇદમાયાતમ્-સ્તોકેઽપિ કર્મણિ ક્ષીયમાણે સર્વાઃ કર્મશક્તયઃ ક્ષીયન્તે, સર્વાસુ ચ ક્ષીયમાણાસુ
 સ્તોકમિતિ ॥

❖ આશય એ છે કે કર્મની તમામ શક્તિઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે, તેથી એકશક્તિનો ક્ષય થતાં સર્વ
 શક્તિનો ક્ષય થશે અને સર્વ શક્તિનો ક્ષય થાય ત્યારે જ થોડા કર્મનો ક્ષય થશે.

૧. ‘કિञ्च’ इत्यधिकः क-पाठः । २-३. आर्या । ४. ‘निबन्धनं न स्यात्’ इत्यधिको ड-पाठः । ५. ‘तद्
 यथा’ इति पूर्वमुद्रिते पाठः । ६. पूर्वमुद्रिते तु ‘येण क्षीयः’ इति पाठः । स चाशुद्धत्वात् L-प्रतानुसारेण संशोधितः । ७.
 ‘तस्याः’ इति पूर्वमुद्रिते पाठः ।

एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नेव वस्तुतत्त्वेऽस्मिन् ।

स्याद्वादिनः सुनीत्या न युज्यते सर्वमेवेह ॥”^१ इत्यादि ॥^२

(૪૫) તદેવમેતે મન્દમતયો દુસ્તર્કોપહતાસ્તીર્થ્યાઃ સ્વયં નષ્ટાઃ પરાનપિ નાશયન્તિ મન્દમતીન્, અતઃ પ્રતિવિધીયતે-

(૪૬) તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્-^૩ ‘કથમેકમેવ ઘટાદિરૂપં વસ્તુ સચ્ચાસચ્ચ ભવતિ’

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

असावेव-हेत्वाभास एव न, तत एव हेतोरिति ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तेन प्रकारेण सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नेव प्रामाणादिरूपे वस्तुतत्त्वे-
ऽस्मिन् लोकसिद्धे स्याद्वादिनः-अनेकान्तवादिनः सुनीत्या उक्तवत् न युज्यते सर्वमेवेह दृष्टम् ।
इत्यादि । एष पूर्वपक्षः ॥

एनमुपन्यस्यात्र दूषणमभिधातुमाह-तदेवमित्यादि । तच्छब्दः प्रस्तुतार्थપ્રદર્શકः । एवं-
यथોक्तं एते-शाक्यादय एवंवादितया लોકે सिद्धा मन्दमतयो विशिष्टक्षयोपशमाभावेन
दुस्तर्कोપહતાઃ-एकान्तविषयतर्कपीडिताः तीर्थाः-शाक्यादय एव, न स्वयं नष्टा एव,
સન્યાયાજ્ઞાનાદિતિ ગમ્યતે, પરાનપિ નાશયન્તિ ન સામાન્યેનેત્યાહ-મન્દમતીન્-જડબુદ્ધીન્ । યત
एवम् अतः प्रतिविधीयते-सर्वत्रैवात्र प्रतिक्रियत इत्यर्थः ॥

તત્રેત્યાદિ । તત્ર યત્ તાવદુક્તમાદૌ કથમેકમેવ ઘટાદિરૂપં વસ્તુ સચ્ચાસચ્ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં રહે... પ્રમાણ પણ માત્ર પ્રમાણ જ નહીં રહે અને હેત્વાભાસાદિ પણ માત્ર હેત્વાભાસાદિ જ નહીં રહે.

(૧૦) આમ, અનેકાંતવાદીમતે, બધા જ પદાર્થો પ્રતિપક્ષસહિત હોવાથી, પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ સર્વ દષ્ટ વસ્તુઓ ઉપર કહેલ ન્યાયપૂર્વક ઘટી શકશે નહીં...”

॥ આ પ્રમાણે એકાંતવાદીઓનો પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત થયો ॥

❖ ઉત્પલ્લભ્ય ગ્રંથ ❖

(૪૫) આ રીતે મંદબુદ્ધિવાળા, એકાંતવાદના કુતર્કોથી પીડિત થયેલ એવા બૌદ્ધ વગેરે, ગાઢ અજ્ઞાનથી પોતે તો નષ્ટ થયા જ છે, સાથે સાથે મંદબુદ્ધિવાળા બીજા જીવોને પણ નષ્ટ કરે છે... તેથી, આ બધા એકાંતવાદોનું હવે ક્રમશઃ પ્રતિવિધાન કરાય છે -

❖ (૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ ❖

(૪૬) પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “સદ્-અસદ્ બંને વચ્ચે વિરોધ હોવાથી, એક જ ઘટાદિ

૧. આર્યા । ૨. इति पूर्वपक्षस्य पञ्चमांशः सम्पूर्णः । ૩. त्रयोविंशतितमे पृष्ठे । ४. ‘लोके सिद्धे’ इति ड-पाठः । ५. ‘एवमुप०’ इति ड-पाठः । ६. ‘प्रस्तुतार्थप्रदर्शकः’ इति ड-पाठः । ७. ‘लोकसिद्धाः’ इति क-पाठः । ८. प्रेक्ष्यतां त्रयोविंशतितमं पृष्ठम् ।

તદેતતદાગોપાલાઙ્ગનાદિપ્રસિદ્ધમનાશઙ્કનીયમેવ, યતસ્તત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ સદ્ વર્તતે, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ ચાસત્; તતશ્ચ સચ્ચાસચ્ચ ભવતિ, અન્યથા તદભાવ-પ્રસજ્ઞાત્ । (૪૭) તથાહિ-યદિ તદ્ યથા સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ સત્, એવં પરદ્રવ્યાદિરૂપેણાપિ સ્યાત્, તતશ્ચ તદ્ ઘટવસ્ત્વેવ ન સ્યાત્, પરદ્રવ્યાદિરૂપેણાપિ સત્ત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવતીતિ પૂર્વપક્ષે । તદેતદિત્યાદિ । તદેતત્-ઘટાદિરૂપં વસ્તુ સચ્ચાસચ્ચેતિ આગોપાલા-ઙ્ગનાદિપ્રસિદ્ધં-તથોપલમ્ભનાર્થક્રિયાભ્યાં પ્રતિષ્ઠિતમ્, અનાશઙ્કનીયમેવ । યતસ્તત્-ઘટાદિરૂપં વસ્તુ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ સદ્ વર્તતે, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ ચ-પટાદિરૂપેણ અસત્ । તતશ્ચ સચ્ચાસચ્ચ ભવતિ, તદ્ વસ્તુ શબલમ્ । અન્યથા-એવમનઙ્ગીકરણે તદભાવ-પ્રસજ્ઞાત્-તસ્ય-ઘટાદિરૂપસ્ય વસ્તુનોઽભાવપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-યદિ તત્-ઘટાદિરૂપં વસ્તુ યથા સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ સત્, એવં પરદ્રવ્યાદિ-રૂપેણાપિ સ્યાત્ । ‘આદિ’શબ્દાત્ પરક્ષેત્રકાલભાવરૂપપરિગ્રહઃ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ તદ્ ઘટવસ્ત્વેવ ન સ્યાત્ । કુર્તં ઇત્યાહ-પરદ્રવ્યાદિરૂપેણાપિ સત્ત્વાત્, તદન્યસ્વાત્મવત્-પટાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વસ્તુ સદ્ અને અસદ્ બંને રૂપ શી રીતે ?... વગેરે” - તે બધું જ કથન અયુક્ત છે, કારણ કે - એ રીતે જ પ્રતીતિ અને અર્થક્રિયા ઘટતી હોવાથી - ‘વસ્તુ સદસદ્ઉભયાત્મક છે’ એવું ગોપાલ-અંગનાદિ બધાને પ્રસિદ્ધ છે, માટે એમાં બિલકુલ શંકાને સ્થાન નથી.

✽ સદસદ્રૂપતા વિના વસ્તુનો જ અભાવ ✽

પ્રશ્ન : સદસદ્ રૂપ માન્યા વિના શું વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન ઘટે ?

ઉત્તર : ન ઘટે, કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ જ સદસદ્ ઉભયાત્મક છે. તે આ રીતે - એક જ ઘટાદિ વસ્તુઓ, પોતાના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ, અને (૪) ભાવ... આ ચારને આશ્રયીને ‘સત્’ છે અને બીજા પટાદિના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ અને (૪) ભાવને આશ્રયીને ‘અસત્’ છે - આ રીતે, વસ્તુને જો સદસદ્રૂપ નહીં માનવામાં આવે, તો ઘટાદિ વસ્તુનો અભાવ થશે....

પ્રશ્ન : અભાવ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે વસ્તુ સદસદ્ ઉભયરૂપ ન રહેવાથી, કોં તો માત્ર સદ્રૂપ બનશે અથવા તો માત્ર અસદ્રૂપ બનશે અને તેમ માનવામાં તો ઘટાદિ વસ્તુનો અભાવ થાય જ.

(૪૭) તે આ રીતે-

(૧) વસ્તુ, જેમ પોતાના દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને સત્ છે, તેમ બીજાના દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને પણ સત્ હોય તો ઘડો પટરૂપે પણ સત્ થવાથી પટરૂપ જ થઈ જતાં - જેમ પટ એ ઘટ નથી, તેમ ઘટ પણ ઘટ નહીં રહે...

૧. ‘પ્રસિદ્ધમનાઙ્ગ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પટાદિગતેન, અસત્’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. ‘તતશ્ચેવં સતિ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

તદન્યસ્વાત્મવત્ । તથા યદિ યથા પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાસત્, એવં સ્વદ્રવ્યાદિ-
રૂપેણાપિ સ્યાત્, ઇત્યમપિ તદ્ ઘટવસ્ત્વેવ ન સ્યાત્, સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણાપ્યસત્ત્વાત્ ખર-
વિષાણવત્ । ઇત્યેવં તદભાવપ્રસંગાત્ સદસદ્રૂપં તદઙ્ગીકર્તવ્યમિતિ । (૪૮) તથા ચ તદ્
દ્રવ્યતઃ પાર્થિવત્વેન સત્, નાબાદિત્વેન; તથા ક્ષેત્રતઃ ઇહત્યત્વેન, ન 'પાટલિપુત્રકા'દિત્વેન;
તથા કાલતો ઘટકાલત્વેન, ન મૃત્પિણ્ડાદિકાલત્વેન; તથા ભાવતઃ શ્યામત્વેન, ન
❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વાત્મવદિત્યર્થઃ । તથા યદિ યથા પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાસત્ તદ્ ઘટાદિરૂપં વસ્તુ,
એવં સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણાપિ સ્યાત્ । 'આદિ'શબ્દાત્ સ્વક્ષેત્રકાલભાવપરિગ્રહઃ । ઇત્યમપિ-એવમપિ
તદ્ ઘટવસ્ત્વેવ ન સ્યાત્, સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણાપિ અસત્ત્વાત્ । કિંવદિત્યાહ-ખરવિષાણવત્ ।
ખરવિષાણં હિ પરરૂપેણ સ્વરૂપેણ ચાસત્, તુચ્છમિતિ ભાવનીયમ્ । ઇત્યેવમ્-ઉક્તન્યાયેનં તદ્-
ભાવપ્રસંગાત્ તસ્ય-ઘટાદિરૂપસ્ય વસ્તુનોઽભાવપ્રસંગાત્ સદસદ્રૂપં તદઙ્ગીકર્તવ્યમિતિ । એતદેવ
વિશેષેણાહ-તથા ચેત્યાદિ તથા ચ તત્-ઘટાદિરૂપં વસ્તુ દ્રવ્યતઃ-દ્રવ્યમાશ્રિત્ય પાર્થિવત્વેન
સત્-તથાપરિણતપૃથિવીવિકારત્વેન સત્, નાબાદિત્વેન । તથા ક્ષેત્રતઃ-ક્ષેત્રમાશ્રિત્ય ઇહત્યત્વેન,
ઇહભવઃ=ઇહત્યઃ તદ્ભાવેન, ન 'પાટલિપુત્રકા'દિત્વેન । તથા કાલતઃ-કાલમાશ્રિત્ય ઘટ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) વસ્તુ, જેમ બીજાના દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને અસત્ છે, તેમ પોતાના દ્રવ્યાદિને આશ્રયીને
પણ અસત્ હોય, તો સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે, જેમ ગધેડાના શીંગડાનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ માટી આદિરૂપે
ઘડાનું પણ અસ્તિત્વ ન રહેવાથી, ઘડાનો પણ અભાવ થઈ જશે...

આમ, માત્ર સત્ કે અસદ્ માનવામાં, વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન ઘટતું હોવાથી, વસ્તુને સદસદ્
ઉભયરૂપ જ માનવી રહી.

❖ વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું સ્વરૂપ ❖

(૪૮) એક જ ઘટાદિ વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ
અસત્ છે. અહીં પહેલા સ્વદ્રવ્યાદિ કયા અને પરદ્રવ્યાદિ કયા ? તે વિચારીએ -

(૧) દ્રવ્ય : ઘડો માટીનો છે, પૃથ્વીનો છે... માટે, માટી-પૃથ્વી એ ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય કહેવાય
અને તેથી તેમાં મૂળમયત્વ-પાર્થિવત્વરૂપ ધર્મ આવે છે... આમ, જે જે ધર્મો પ્રસ્તુત ઘડામાં રહેલા
હોય, તે બધા ધર્મો તેના 'સ્વ'ધર્મ અથવા 'સ્વ'રૂપ કહેવાય છે... આ સિવાયના ધર્મો - ઘડામાં નહીં
રહેનારા ધર્મો એના માટે 'પર'ધર્મો અથવા 'પર'રૂપ કહેવાય છે. જેમ કે ઘડો જળરૂપ ન હોવાથી -
તેમાં જલત્વ ન હોવાથી - જળ તે પરદ્રવ્ય કહેવાય અને જલત્વ તે પરધર્મ કહેવાય.

(૨) ક્ષેત્ર : ઘડાની ઉત્પત્તિ અથવા સ્થિતિ અહીં હોવાથી આ ક્ષેત્ર તે સ્વક્ષેત્ર કહેવાય અને
પાટલિપુત્ર વગેરે જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ ન હોય, તે પરક્ષેત્ર કહેવાય.

(૩) કાળ : જે કાળમાં ઘડો રહ્યો છે, તે સ્વકાળ કહેવાય અને મૃત્પિંડ, કપાલાદિ અવસ્થાભાવી
જે કાળમાં ઘડો નથી રહ્યો, તે પરકાળ કહેવાય.

રક્તત્વાદિનેતિ; અન્યથા ઇતરરૂપાપત્ત્યા તત્સ્વરૂપહાનિપ્રસન્ન ઇતિ ॥

(૪૯) દ્રવ્યાદ્યાત્મકત્વં ચ ઘટસ્ય, તૈર્વિનાઽભાવાત્ । તથાહિ-ન મૃદાદિદ્રવ્યમાત્ર-મેવ તથાવિધક્ષેત્રાનનુવિદ્ધમ્, ઋતે તત્કાલભાવિતાં, કૃષ્ણાદિભાવશૂન્યં ઘટઃ, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
કાલત્વેન-તથાતત્સ્થિતિસ્વભાવત્વલક્ષણેન, ન મૃત્પિણ્ડકપાલકાલત્વેન । તથા ભાવતઃ-ભાવમાશ્રિત્ય શ્યામત્વેન-શ્યામત્વભાવેન, ન રક્તત્વાદિના સત્ ઇતિ । ઇત્યં ચૈતદંગીકર્તવ્યમ્ । અન્યથા-એવમનંગીકરણે ઇતરરૂપાપત્ત્યા-અભાદિરૂપેણાપિ સત્ત્વેન તસ્ય-ઘટાદિરૂપસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપહાનિપ્રસન્નઃ, પાર્થિવત્વાદ્યભાવાદિતિ ॥

દ્રવ્યાદ્યાત્મકત્વં ચ યથોદિતં ઘટસ્ય-અધિકૃતવસ્તુનઃ । કથમિત્યાહ-તૈર્વિનાઽભાવાત્ । તૈઃ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવૈર્વિનાઽભાવાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ ન મૃદાદિ-દ્રવ્યમાત્રમેવ એકાનૈકસ્વભાવમ્, તથાવિધક્ષેત્રાનનુવિદ્ધં-તદાધારત્વપરિણતક્ષેત્રાનાધેય-

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૪) ભાવ : વિવક્ષિત ઘડો શ્યામ છે, વૃત્ત છે, માટે શ્યામત્વ - વૃત્તત્વ વગેરે સ્વભાવ કહેવાય અને વિવક્ષિત ઘડો રક્ત-ચોરસ ન હોવાથી, રક્તત્વ-ચોરસત્વ વગેરે પરભાવ કહેવાય.

આમાંથી સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વસ્તુ સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વસ્તુ અસત્ છે. તે આ રીતે -

(૧) દ્રવ્યથી, ઘડો પાર્થિવત્વેન સત્ છે અને જલત્વેન અસત્ છે.

(૨) ક્ષેત્રથી, ઘડો ઈહત્યત્વેન સત્ છે અને પાટલિપુત્રત્વેન અસત્ છે.

(૩) કાળથી, ઘડો ઘટકાલત્વેન સત્ છે અને મૃત્પિંડાદિકાલત્વેન અસત્ છે.

(૪) ભાવથી, ઘડો શ્યામત્વેન સત્ છે અને રક્તત્વેન અસત્ છે.

આમ, જે નિયતરૂપે સદસદ્વસ્તુતા નહીં માનવામાં આવે, તો અધિકૃત ઘડો જળાદિરૂપ થઈ જતાં (પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ થઈ જતાં) અને એટલે માટી વગેરે પોતાનાં સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ જતાં (સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ થઈ જતાં) ઘડાના સ્વરૂપની જ હાનિ થશે.

❖ વસ્તુ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ ❖

(૪૯) ઘટાદિ વસ્તુઓ (૧) માત્ર દ્રવ્યરૂપ, (૨) માત્ર ક્ષેત્રરૂપ, (૩) માત્ર કાળરૂપ, કે (૪) માત્ર ભાવરૂપ નથી, પણ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ છે, કારણ કે દ્રવ્યાદિ ચારે વિના તેઓનું અસ્તિત્વ જ અઘટિત છે. તે આ રીતે -

“પાટલિપુત્ર વગેરે ક્ષેત્રમાં નહીં રહેનારું, ઘટકાળું વિનાનો, કૃષ્ણ વગેરે વર્ણ વિનાનો, માત્ર

❖ ક્ષેત્રાનનુવિદ્ધં=તદાધારત્વપરિણતક્ષેત્રાનાધેયસ્વભાવં, એટલે ઘડો જે ક્ષેત્રમાં રહે છે, તે ક્ષેત્રમાં આધારતા આવે છે અને ઘડામાં આધેયતા આવે છે... આધારક્ષેત્રનિરૂપિત આધેયતા વિના ઘડાનું અસ્તિત્વ ન હોય...

❖ સ્વસ્થિતિકાલભાવિતાં=ઘડો જેટલો કાળ રહે તે તેની સ્થિતિ, તે સ્થિતિકાળમાં ભાવિતા-રહેવાપણું વિના ઘટ ન હોય...

૧. ‘નુ બદ્ધં તથાધાર૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તથાધાર૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ઽનુપલમ્ભાત્, (૫૦) તત્તદન્યતમમાત્રત્વે તદિતરવૈકલ્યેન તત્સ્વરૂપાનુપપત્તેઃ, વિવિક્તા-
નામસમ્ભવાત્, સમ્ભવેઽપિ તન્માત્રત્વેન તદ્દ્રવ્યત્વાદિબુદ્ધિહેતુત્વતો ઘટબુદ્ધ્યભાવપ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવમ્, ઋતે તત્કાલભાવિતાં-વિના સ્વસ્થિતિકાલભાવિતાં કૃષ્ણાદિભાવશૂન્યં-કૃષ્ણો-
ર્ધ્વાદિભાવશૂન્યં ઘટઃ । કુત્તરિત્યાહ-તથાઽનુપલમ્ભાત્ । તથા-તેન પ્રકારેણ તથાવિધક્ષેત્રાદ્ય-
નુવેધાદિરહિતમૃદાદિદ્રવ્યમાત્રલક્ષણેનાનુપલમ્ભાત્ । અત્રૈવ કારણમભિધાતુમાહ-તત્તદન્યતમે-
ત્યાદિ । તસ્ય-ઘટસ્ય તેષાં-પાર્થિવદ્રવ્યત્વાદીનામન્યતમમાત્રત્વે-પાર્થિવદ્રવ્યમાત્રત્વે સતિ તદિતર-
વૈકલ્યેન-ઇહત્યત્વાદ્યભાવેન તત્સ્વરૂપાનુપપત્તેઃ-અધિકૃતપાર્થિવદ્રવ્યત્વસ્વરૂપાનુપપત્તેઃ ।
'ઘટબુદ્ધ્યભાવપ્રસન્નઃ' इति योगः । अनुपपत्तिश्च विविक्तानामसम्भवात् । पार्थिवद्रव्यत्वादी-
नामिति प्रक्रमः । सम्भवेऽपीत्यादि । सम्भवेऽप्यधिकृतपार्थिवद्रव्यत्वादीनां तन्मात्रत्वेन-
पार्थिवद्रव्यादिमात्रत्वेन हेतुना, तद्द्रव्यत्वादिबुद्धिहेतुत्वतः-पार्थिवद्रव्यत्वादिबुद्धिहेतुत्वतः, तेषां
घटबुद्ध्यभावप्रसङ्गः । नान्यालम्बनाऽन्या बुद्धिः साध्वी भवितुमर्हतीति भावनीयम् । न
चेत्यादि । निष्णातव्यपदेशोऽयम् । द्रव्यतः पार्थिवत्वेन सदित्यत्र सत्त्वम् पार्थिवद्रव्यत्वमिति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માટીરૂપ જ ઘડો છે" - એમ ઘડાને માત્ર દ્રવ્યરૂપ માની શકાય નહીં, કારણ કે ક્ષેત્રાદિથી રહિત માત્ર
દ્રવ્યરૂપે ઘડાની ક્યારેય પ્રતીતિ નથી થતી...

આશય એ કે, ઘડા વગેરેની પ્રતીતિ માત્ર માટી વગેરે રૂપે નથી થતી, પણ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપે
થાય છે, તેથી દરેક વસ્તુઓને દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ જ સ્વીકારવી જોઈએ.

જો ઘડાને માત્ર માટીરૂપ જ માનીએ અને ક્ષેત્રાદિરૂપ ન માનીએ, તો ઘડાનું સ્વરૂપ જ સંગત
નહીં થઈ શકે, ઘડો પોતાના સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત નહીં કરી શકે.

(૫૦) એ રીતે, ઘડાને માત્ર દ્રવ્યાદિરૂપ જ માનીએ અને ક્ષેત્રાદિરૂપ ન માનીએ, તો દ્રવ્યાદિરૂપ
ઘડાનું સ્વરૂપ અસંગત જ રહેશે. ઉપર કહ્યું કે વિવિક્ત દ્રવ્યાદિ હોતા જ નથી, જો (સમ્ભવેઽપિ-)
વિવિક્ત દ્રવ્યાદિ હોય તો, અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ દ્રવ્યત્વાદિ જુદા જુદા હોઈ શકતા હોય (અને તેથી
ઘટ પણ અન્યતમ-દ્રવ્યત્વાદિરૂપ હોઈ શકતો હોય) તો પછી તે વિવિક્ત એવા દ્રવ્યત્વાદિની બુદ્ધિના
જ કારણ બને ('ઇદં પાર્થિવદ્રવ્યં' 'ઇદં ઇહત્યમ્' ઇત્યાદિરૂપ વિવિક્ત બુદ્ધિના જ કારણ બને), 'ઘટઃ'
એવી બુદ્ધિના નહીં... 'ઘટઃ' એવી બુદ્ધિ તો જ્યાં દ્રવ્યાદિ ચારે પરસ્પર અનુવિદ્ય હોય ત્યાં જ થાય...

હવે અહીં નિષ્ણાત વ્યક્તિ(=શબ્દાર્થના તાત્પર્યને જાણનાર વાદી) પ્રશ્ન કરે છે -

પ્રશ્ન : ઘટ જો દ્રવ્યાદિ અન્યતમત્વરૂપ હોય તો દ્રવ્યત્વાદિ બુદ્ધિ જ થાય, ઘટબુદ્ધિ ન થાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

31. નિષ્ણાતવ્યપદેશોઽયમિતિ । નિષ્ણાતસ્ય-શિક્ષિતસ્ય શબ્દાર્થતાત્પર્યવેદિનો વાદિન इत्यर्थः ।

૧. 'લક્ષણેનાનુપલક્ષણેનાનુપલમ્ભાત્' इति क-पाठो भ्रान्तिमूलको भाति । २. 'स्वरूपत्वानुपपत्तैः' इति घ-पाठः ।
૩. 'સમ્ભવેત્યાદિ' इति क-पाठः ।

ન ચ પાર્થિવદ્રવ્યત્વાદિબુદ્ધિરેવ ઘટબુદ્ધિઃ, તથાઽપ્રતીતેઃ, ઇતિ નિર્લોઠયિષ્યામઃ ॥

(૫૧) સ્યાદેતત્, સ્વદ્રવ્યાદિસત્ત્વમેવ પરદ્રવ્યાદ્યસત્ત્વમ્ । તથા ચ ઘટવસ્તુનઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
કૃત્વા । ન ચ પાર્થિવદ્રવ્યત્વબુદ્ધિરેવ-પાર્થિવદ્રવ્યભાવબુદ્ધિરેવ ઘટબુદ્ધિઃ । કુત્તરિત્યાહ-
તથાઽપ્રતીતેઃ-પાર્થિવદ્રવ્યભાવબુદ્ધિર્ઘટબુદ્ધિત્વેનાપ્રતીતેઃ । એતત્ નિર્લોઠયિષ્યામઃ ઉપરિષ્ટાદ્
વિજ્ઞાનવાદનિરાકૃતૌ અવયવિચિન્તાધિકારે પ્રાયો વિપ્રતિપત્તિનિરાકરણેન સુનિર્લોઠનાદિતિ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અર્થેવં મન્યસે સ્વદ્રવ્યાદિસત્ત્વમેવ । 'આદિ'શબ્દાત્ સ્વક્ષેત્ર-
કાલભાવપરિગ્રહઃ । પરદ્રવ્યાદ્યસત્ત્વમ્ । અત્રાપિ 'આદિ'શબ્દેન પરક્ષેત્રકાલભાવપરિગ્રહઃ । ન
સ્વદ્રવ્યાદિસત્ત્વાદર્થાન્તરભૂતમેતદિત્યર્થઃ । એતદેવ ભાવયતિ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ ઘટવસ્તુનઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમ તમે કહ્યું, તે બરાબર નથી, કારણ કે દ્રવ્યત્વાદિ બુદ્ધિ તે જ ઘટબુદ્ધિ છે.

જુઓ, ઘટબુદ્ધિ તે 'સન્ ઘટઃ' એવા આકારની છે. ત્યાં સત્ એટલે સ્વદ્રવ્યાદિના સત્ એમ તમે
કહ્યું. એટલે ઘટઃ પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ એવો આકાર થયો, તો ત્યાં સત્ત્વ પાર્થિવદ્રવ્યત્વરૂપ જ થયું. સત્
એ દ્રવ્યત્વેન સત્ છે, એટલે 'પાર્થિવો દ્રવ્યત્વેન સત્' એવો આકાર થયો...

તો ઘટઃ પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ કે પાર્થિવો દ્રવ્યત્વેન સત્ એ બંનેમાં માત્ર શબ્દભેદ જ છે, અર્થ તો
સરખો જ છે, કારણ કે સત્ વસ્તુ દ્રવ્યત્વેન પાર્થિવઃ કહો કે પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન કહો તે સમાન જ છે.
એટલે દ્રવ્યત્વાદિબુદ્ધિ તે જ ઘટબુદ્ધિ છે... (આ બધી વાત સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞાવાળો જ કહી શકે, મંદમતિ
નહી...)

ઉત્તરઃ ના, સત્ પાર્થિવઃ એવી બુદ્ધિ એ સત્ ઘટઃ એવી જ બુદ્ધિ હોય તેવી પ્રતીતિ થતી ન
હોવાથી તેવું માની શકાય નહીં... આ વાત વિસ્તારથી આગળ (વિજ્ઞાનવાદના નિરાકરણ વખતે
અને અવયવીની વિચારણા વખતે) સિદ્ધ કરાશે.

❖ વસ્તુ તો માત્ર સદૃશ જ - પૂર્વપક્ષ ❖

(૫૧) પૂર્વપક્ષઃ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવને આશ્રયીને વસ્તુનું જે સત્ત્વ છે, તે જ બીજાના

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વ્યપદેશઃ-ભાષણમ્ । અયં પાર્થિવદ્રવ્યત્વાદિબુદ્ધિરેવ ઘટબુદ્ધિરિત્યેવંરૂપઃ । અત્ર હેતુમાહ-દ્રવ્યતઃ પાર્થિવત્વેન
સદિત્યત્ર સત્ત્વં પાર્થિવદ્રવ્યત્વમિતિ કૃત્વેતિ । હ્રદમત્રૈદમ્પર્ય-યત્ પૂર્વં તથા ચ તદ્દ્રવ્યતઃ પાર્થિવત્વેન સદિત્યત્ર
વાક્યે પાર્થિવત્વેન કરણભૂતેન સદિતિ સત્ત્વરૂપં ઘટાદિ વસ્તુક્તં તદેવેહ પાર્થિવે સદ્દ્રવ્યત્વશબ્દેનોચ્યતે ।
એવં ચ કિં સિદ્ધમ્ ? પૂર્વં દ્રવ્યતઃ પાર્થિવત્વેન સદિત્યુક્ત્વા સામ્પ્રતમસ્મિન્નેવાર્થે પાર્થિવદ્રવ્યત્વશબ્દેન ભાષ્યમાણે
વચનવિસંવાદાદસાદૃશ્યં મન્યતે જડબુદ્ધિઃ । નિષ્ણાતબુદ્ધિસ્તુ સૂત્રકારોઽર્થદૃષ્ટિપ્રધાનત્વાદ્ દ્વયોરપિ વાક્યયોઃ
શબ્દભેદેઽપિ એકમેવાર્થં પ્રતિપત્તરિતિ વૃત્તિકૃતા હ્રદિ નિવેશ્યોક્તમ્-“નિષ્ણાતવ્યપદેશોઽયમિત્યાદીતિ ॥

૧. 'અપ્યેવં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ભાવયન્નાહ-તથા' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'ત્યાદીનિ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ અબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વમ્; ઇહક્ષેત્રસત્ત્વમેવ 'પાટલિપુત્રા'દ્યસત્ત્વમ્; ઘટકાલસત્ત્વમેવ મૃત્પિંડકાલાદ્યસત્ત્વમ્; શ્યામત્વસત્ત્વમેવ રક્તત્વાદ્યસત્ત્વમ્; ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકૃતસ્ય પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ અબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વમિત્યાદિ યાવત્ શ્યામત્વસત્ત્વમેવ રક્તત્વાદ્યસત્ત્વમિતિ યથોક્તદોષાનુપપત્તિરેવ યથોક્તદોષઃ-અધિકૃતવસ્ત્વભાવપ્રસંગ્ગલક્ષણઃ, તસ્યાનુપપત્તિરેવ, અધિકૃતસત્ત્વસ્યૈવેતરાસત્ત્વેન તદ્વાવનિવૃત્તિરિત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને આશ્રયીને અસત્ત્વ છે... એટલે, અસદ્રૂપતા તે સદ્રૂપતાથી જુદી નથી, પણ સદ્રૂપતા સ્વરૂપ જ છે, તેથી

(૧) ઘડાનું પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે જે સત્ત્વ છે, તે જ જળાદિદ્રવ્યરૂપે અસત્ત્વ છે.

(૨) ઘડાનું મથુરાત્વેન જે સત્ત્વ છે, તે જ પાટલિપુત્રત્વેન અસત્ત્વ છે.

(૩) ઘડાનું ઘટકાલત્વેન જે સત્ત્વ છે, તે જ મૃત્પિંડાદિકાલત્વેન અસત્ત્વ છે.

(૪) ઘડાનું કૃષ્ણત્વેન જે સત્ત્વ છે, તે જ રક્તત્વેન અસત્ત્વ છે.

ટૂંકમાં, અસત્ત્વરૂપતા જુદી નથી, પણ સદ્રૂપતારૂપ જ છે, તેથી વસ્તુ તો માત્ર સદ્રૂપ જ સિદ્ધ થશે, સદસદ્ ઉભયરૂપ નહીં.

અહીં ઉપરોક્ત દોષ પણ નહીં આવે, જુઓ; યથોક્તદોષ=પાના નં. ૬૫ પર સ્યાદ્વાદીએ જે કહ્યું કે, વસ્તુ સદસત્ ન હોય તો તેનો અભાવ થાય; તેની અહીં અનુપપત્તિ થશે, અર્થાત્ તે દોષ અમને નહીં આવે. કારણ કે અમે માત્ર સત્ રૂપ જ માની અને પરદ્રવ્યેણ અસત્ત્વ તે સત્ત્વરૂપ જ માની લીધું.

તાત્પર્ય : ઘટને પટાદિરૂપે અસત્ ન માનો, તો તે પટાદિરૂપ થવાથી ઘટાભાવ થવાની આપત્તિ આવે. પણ હવે ઘટરૂપે સત્ત્વ એ જ પટાદિરૂપે અસત્ત્વ હોવાથી તે પટાદિરૂપ નથી, એટલે ઘટાભાવ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

❖ માત્ર સદ્રૂપ માનવામાં વસ્તુનો અભાવ ❖

ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વપક્ષી, અસત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતો જ નથી, પણ જો ન માને તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને એક જ છે, એવું કહી જ નહીં શકે, કારણ કે 'અસત્ત્વ' એવો શબ્દપ્રયોગ જ નિરર્થક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

32. અધિકૃતસત્ત્વસ્યૈવેતરાસત્ત્વેન તદ્વાવનિવૃત્તિરિતિ । અધિકૃતસત્ત્વસ્યૈવ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદિ-લક્ષણસ્ય 'ઇતરાસત્ત્વેન' ઇતરેષામ્-અબાદીનાં તત્રાસત્ત્વેન-અવિદ્યમાનતથા કિમિત્યાહ-તદ્વાવનિવૃત્તિઃ-અબાદિરૂપનિવૃત્તિઃ । ઇદમુક્તં ભવતિ-ન હિ કિશ્ચિત્ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદિવ્યતિરિચ્યમાનમૂર્તિરબાદ્યસત્ત્વં પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વે સમસ્તિ, કિન્તુ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ અબાદ્યસત્ત્વમિતિ શબ્દાન્તરેણોચ્યત ઇતિ ॥

૧. 'કૃતસ્યૈવ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. 'દ્રવ્યત્વાદિવ્યતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'કિસ્તિ (?)' ઇત્યધિકઃ ચ-પાઠઃ ।

યથોક્તદોષાનુપપત્તિરેવ । એતદપ્યસારમ્, (૫૨) ઇત્યમપિ કલ્પનાયાં તદવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-યદિ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ અબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વમ્, એવં તર્હિ યથા તત્ પાર્થિવ-દ્રવ્યત્વેન સત્, એવમબાદિદ્રવ્યત્વેનાપિ સ્યાત્, તત્સત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તંદિતરાસત્ત્વસ્ય ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદપ્યસારમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-ઇત્યમપીત્યાદિ । એવમપિ કલ્પનાયાં ક્રિયમાણાયાં તદવસ્તુત્વ-પ્રસજ્ઞાત્ તસ્ય-અધિકૃતસ્ય વસ્તુનઃ-ઘટાદિરૂપસ્ય અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । એતદેવાહ તથાહી-ત્યાદિના । તથાહિ યદિ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ અબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વં^{૩૩} સત્ત્વમેવાસત્ત્વમિત્યુભયમ-પ્યાશ્રિત્ય, અન્યથૈવમભિધાનં ન યુજ્યત ઇત્યભિપ્રેતાં પરવિવક્ષામનાદૃત્ય તાવદેવમાહ-એવં તર્હિ યથા તત્ પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ ઘટાદિરૂપં વસ્તુ, એવમબાદિદ્રવ્યત્વેનાપિ સ્યાત્ સદેવ । કુત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

થાય (અસત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી અસત્ત્વશબ્દ, કોઈનો વાચક નથી અને તો તેવા શબ્દનો પ્રયોગ નિરર્થક જ થાય...) માટે તમારી એ વાત તો માનવા જેવી જ નથી, એટલે એને અવગણીને શ્રેયકાર ઉત્તર આપે છે...

(૫૨) જો વસ્તુના સ્વદ્રવ્યાદિથી સત્ત્વને જ પરદ્રવ્યાદિથી અસત્ત્વ માની લેવામાં આવે, તો વસ્તુનો જ અભાવ થશે. તે આ રીતે -

(૧) ઘડાનું પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન જે સત્ત્વ છે, તેને જ જો જલાદિત્વેન અસત્ત્વ કહેવાય, તો પાર્થિવદ્રવ્યનું સત્ત્વ અને જળાદિદ્રવ્યનું અસત્ત્વ બંને એક થઈ જવાથી - (A) અસત્ત્વ પણ સત્ત્વરૂપ બનશે, અને (B) સત્ત્વ પણ અસત્ત્વરૂપ બનશે, તેથી તો - (A) ઘડો જેમ પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ છે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

33. સત્ત્વમેવાસત્ત્વમિત્યુભયમપ્યાશ્રિત્યાન્યથૈવમભિધાનં ન યુજ્યતે ઇત્યભિપ્રેતાં પરવિવક્ષામનાદૃત્ય તાવદેવમાહેતિ । પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવાબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વમિત્યનેન વાક્યેન સત્ત્વમેવંરૂપો યઃ પરમાનાનુવાદઃ ક્રિયતે સૂત્રકારેણ સ ઉભયમપિ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વાસ્તવમાશ્રિત્યાત્રૈવ વિપક્ષે બાધકમાહ-અન્યથા વાસ્તવદ્વયાનાશ્રયણે એવં સત્ત્વમેવાસત્ત્વમનેનોલ્લેખેનાભિધાનં-ભાષણં પરસ્ય ન યુજ્યતે ઇતિ-અસ્માત્ કારણાત્ અભિપ્રેતાં સમ્મતાં પરવિવક્ષાં પરમાર્થતઃ સત્ત્વાદ્ વ્યતિરિક્તં ન કિન્ચિદસત્ત્વં વચનભેદેપિ સમસ્તીત્યેવંલક્ષણામ્ અનાદૃત્ય-પરિહૃત્ય, તાવદિતિ પ્રક્રમાર્થઃ । એવં વક્ષ્યમાણં દૂષણમાહ-ઇદમિહાકૂતં વાસ્તવયોરેવ સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ સત્ત્વ-મેવાસત્ત્વમિતિ શબ્દાર્થવિદઃ પરસ્ય વક્તું યુક્તમ્, ન પુનરન્યથા, નિરર્થકસ્ય કસ્યચિચ્છબ્દસ્ય લોકે પ્રયોગા-ભાવાત્ ઇત્યભિપ્રાયમઙ્ગીકૃત્ય ઉક્તલક્ષણપરવિવક્ષાનાદરણેન વક્ષ્યમાણં દૂષણં પ્રસ્તૂયત ઇતિ ॥

૧. 'તદત્ત્વસ્ય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સત્ત્વમેવ રૂપો' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'પરમાનાનુવાદઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'બાધકમિત્યાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. અભિપ્રેતાં સમતાં પરવિવક્ષાયાં પરમાર્થતઃ વ્યતિઃ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. 'ઇહાકૂતં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૭. 'પરસ્ય ચ યુક્તમ્' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

યથા ચાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ તથા પાર્થિવદ્રવ્યત્વેનાપિ સ્યાત્, તદસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સત્ત્વસ્ય; એવં ક્ષેત્રાદિષ્વપિ વાચ્યમ્; તતશ્ચ તદિતરરૂપાપત્યાદિનાઽવસ્તુત્વપ્રસન્નઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-તત્સત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્, ઇતરાસત્ત્વસ્ય-અબાદિ-દ્રવ્યાસત્ત્વસ્ય । યથા ચાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ તથા પાર્થિવદ્રવ્યત્વેનાપિ સ્યાત્ અસદેવ । કુત ઇત્યાહ-તદસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્-અબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સત્ત્વસ્ય-પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વસ્ય । એવં ક્ષેત્રાદિષ્વપિ વાચ્યમ્ ઇહત્યત્વ'પાટલિપુત્રકા'દિત્વાદ્યપેક્ષયા । યદિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમ જલાદિરૂપે પણ સત્ થશે, અને (B) ઘડો, જેમ જલાદિરૂપે અસત્ છે, તેમ પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે અસત્ થશે.

(૨) ઘડાનું મથુરાત્વેન જે સત્ત્વ છે, તે જ જો પાટલિપુત્રત્વેન અસત્ત્વ માનવામાં આવે, તો - (A) અસત્ત્વ સત્ત્વરૂપ, અને (B) સત્ત્વ અસત્ત્વરૂપ બની જવાથી (A) ઘડો, જેમ મથુરારૂપે સત્ છે તેમ પાટલિપુત્રરૂપે પણ સત્ થશે, અને (B) ઘડો, જેમ પાટલિપુત્રરૂપે અસત્ છે, તેમ મથુરારૂપે પણ અસત્ થશે...

(૩) તે જ રીતે, ઘડો (A) જેમ ઘટકાલત્વેન સત્ છે, તેમ મૃત્પિંડકાલત્વેન પણ સત્ થશે, અને (B) મૃત્પિંડકાલત્વેન જેમ અસત્ છે તેમ ઘટકાલત્વેન પણ અસત્ થશે.

(૪) તે જ રીતે, ઘડો (A) જેમ શ્યામરૂપે સત્ છે, તેમ રક્તરૂપે પણ સત્ થશે, અને (B) રક્તરૂપે જેમ અસત્ છે, તેમ શ્યામરૂપે પણ અસત્ થશે.

આ રીતે, પાર્થિવ વગેરે રૂપ ઘડો, જળાદિ રૂપ પણ બની જવાથી - પોતાનું દ્રવ્યાદિ સ્વરૂપ ય્યુત થવાથી - ઘટાદિ વસ્તુનો અભાવ થશે જ...

બીજી વાત, જળાદિનું અસત્ત્વ અને પાર્થિવાદિનું સત્ત્વ બંને એકરૂપ માનવામાં આવે, તો બે દોષ આવશે -

(૧) પ્રથમ દોષ : “જે જેનાથી અભિન્ન હોય તે તેના રૂપ જ બને છે” - એ નિયમ પ્રમાણે જલાદિઅસત્ત્વ, પાર્થિવસત્ત્વથી અભિન્ન હોવાથી, પાર્થિવસત્ત્વરૂપ જ બની જશે અને સત્ત્વરૂપ બનવાથી તેની અસત્ત્વરૂપતા જ નહીં રહે. એટલે જલાદિઅસત્ત્વની નિવૃત્તિ થશે... અને જલાદિના અસત્ત્વની નિવૃત્તિ થવાથી જળાદિનું સત્ત્વ થઈ જશે, કારણ કે જળાદિના અસત્ત્વની નિવૃત્તિ=જળાદિસત્ત્વ... તેથી પાર્થિવસત્ત્વ - જળાદિઅસત્ત્વનિવૃત્તિ - જળસત્ત્વ, એમ પાર્થિવસત્ત્વ અને જળસત્ત્વ બંને એક થઈ જવાથી, જે ઠેકાણે પાર્થિવની સત્તા હોય તે જ ઠેકાણે જળની પણ સત્તા માનવાનો પ્રસંગ આવશે...

આમ, પાર્થિવ જળરૂપ બનશે અને જળ પાર્થિવરૂપ બનશે, પણ એવું તો જોવાનું નથી, તેથી સત્ત્વને અસત્ત્વરૂપ માનવામાં પાર્થિવ-જળ બંનેનો અભાવ થઈ જવા રૂપ પહેલો દોષ આવશે.

૧. 'યથા વાઽબાદિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'ઇત્વરાસત્ત્વસ્ય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'યથા વાઽબાદિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર 'સદેવ' ઇતિ પાઠઃ, સ ચાશુદ્ધત્વાદુપેક્ષિતઃ ।

(५३) आह-कथं पार्थिवद्रव्यसत्त्वाद्यव्यतिरिक्तत्वेऽप्यबाद्यसत्त्वस्य पार्थिवद्रव्य-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

इहत्यत्वसत्त्वमेव 'पाटलिपुत्रका'दित्वासत्त्वम्, एवं सति यथा तदिहत्यत्वेन सत्, एवं 'पाटलि-
पुत्रका'दित्वेनापि स्यात्, तत्सत्त्वाव्यतिरिक्तत्वादितरासत्त्वस्य । यथा वा 'पाटलिपुत्रका'दि-
त्वेनासत् तथा इहत्यत्वेनापि स्यात्, तदसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात् तत्सत्त्वस्य । एवं घटकाल-
मृत्पिण्डादिकालत्वं च । तथा श्यामत्वसत्त्वं रक्तत्वाद्यसत्त्वं चाङ्गीकृत्य भावना कार्या ।
ततश्चेत्यादि । ततश्च-एवं च सति तदितररूपापत्त्यादिना तस्य-पार्थिवद्रव्यादिसत्त्वस्य
इतररूपापत्त्यादिना-अबादिद्रव्यत्वादिरूपापत्त्यादिना । 'आदि'³⁴शब्दात् तदभावपरिग्रहः । किमि-
त्याह-अवस्तुत्वप्रसङ्गः, अभावापत्तिरिति निगमनम् ।

आहेत्यादि । आह-कथं पार्थिवद्रव्यसत्त्वाद्यव्यतिरिक्तत्वेऽपि कस्येत्याह-अबाद्य-
सत्त्वस्य पार्थिवद्रव्यसत्त्वादेः अवधिभूतस्य, अबाद्यात्मकत्वं सुष्ठ्वप्यबाद्यसत्त्वात्मकत्वं भवतु

❖.....❖ अनेकांतरिणि ❖.....❖

(२) द्वितीय दोष : जलादिअसत्त्व साथे, जो पार्थिवद्रव्यसत्त्वनो संपूर्णतया अत्मेद थशे तो
पार्थिवद्रव्यसत्त्व, अबादिअसत्त्व द्वारा पूर्णपक्षे ग्रस्त थई जशे (बाकी ते बेनी अेकइपता न घटे)
अने तो ते अबादिअसत्त्वइप बेनी जतां - ते पार्थिवद्रव्यसत्त्वनुं अलग कोई अस्तित्व ज नही रहे...

(५३) पूर्वपक्ष : अेक वात स्पष्ट नथी थती, के पार्थिवसत्त्व साथे जणअसत्त्वनो अत्मेद होय,
तेटला मात्रथी पार्थिवसत्त्व जणइप शी रीते बने ? अत्मेद तो जणना असत्त्व साथे छे, जण साथे

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

34. 'आदि'शब्दात् तदभावपरिग्रह इति । अबाद्यसत्त्वस्य वास्तवस्य सतः पार्थिवद्रव्यादिसत्त्वेन
सहैकरूपतायामभ्युपगम्यमानायां परस्य द्वौ दोषौ प्रसज्येते । तद् यथा-यद् यतोऽभिन्नं तत् तदेव, यथा
पार्थिवद्रव्यादिसत्त्वस्यैव स्वरूपम् । ततश्चाबाद्यसत्त्वस्य पार्थिवद्रव्यादिसत्त्वतया परिणामात् सर्वथाऽभाव
एव । एवं चाबादिसत्त्वस्य तत्प्रतिपन्थिनाऽबाद्यसत्त्वेन प्रतिस्खलनात् पार्थिवद्रव्यादिसत्त्वे सर्वात्मना
सङ्क्रमेण पार्थिवद्रव्यसत्त्वाक्रान्ते क्षेत्रे सत्ता स्यात् । एवं च पार्थिवादिद्रव्यस्य अबादिस्वभावतापन्ना
अबादिद्रव्यस्य वा पार्थिवादिरूपता । न चेदृशं वस्तु समस्तीति बलावुभयोरपि अभाव एवेत्येको दोषः ।

यद्वा अबाद्यसत्त्वेन पार्थिवद्रव्यसत्त्वस्य सर्वात्मना ग्रस्तत्वात्, अन्यथा एकरूपताया अभावात्,
पार्थिवादिद्रव्यस्याभाव एव स्यात् । इति द्वितीयो दोष इति ॥

35. पार्थिवद्रव्यसत्त्वादेरवधिभूतस्येति । अबाद्यसत्त्वं हि पार्थिवद्रव्यसत्त्वमवधिमुपेक्ष्य व्यवह्रियते

१. 'भाव इत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य उक्तलक्षणपरविवक्षणादरेण परिग्रहः' इति ख-च-पाठो भ्रान्तिमूलको भाति । २. 'सर्वथा भाव एव' इति पाठो नास्ति च-प्रतौ, पूर्वमुद्रिते तु 'सर्वथा भाव' इति पाठः, स चासम्यक्, प्रकृते तु 'सर्वथाऽभाव एव' इत्येव पाठस्य D-आदिहस्तप्रतानुसारेणोचितप्रतिभासित्वात् । ३. 'रूपतां' इति च-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते तु 'सर्वा-त्मना पार्थिवद्रव्यसत्त्वतया स्वरूपताया अभावात्' इति पाठः, तस्य चाशुद्धत्वात् N-प्रतानुसारेणात्र शुद्धपाठः संस्थापितः ।

સત્ત્વાદેરબાદ્યાત્મકત્વમ્ ? ઉચ્યતે-તસ્ય સત્ત્વાવ્યતિરિક્તતયા તદ્રૂપતાપત્તેઃ । ન હ્યબાદ્ય-
સત્ત્વમ્, અબાદિસત્ત્વરૂપતાપત્તિમન્તરેણ અસત્તાં જહાતિ, તત્તત્ત્વાનિવૃત્તેઃ તત્ત્વતસ્તદ-
વ્યતિરિક્તત્વાભાવાત્ । (૫૪) તત્સત્ત્વરૂપતાપત્તિરેવ તત્તત્ત્વાનિવૃત્તિરિતિ ચેત્, ન, યુક્ત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

³⁶તદસત્ત્વાવ્યતિરિક્તતયેતિ ભાવઃ । એવં પૂર્વપક્ષમાશંક્યાહ-ઉચ્યતે તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય-
અબાદ્યસત્ત્વસ્ય સત્ત્વાવ્યતિરિક્તતયા-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વેન તદ્રૂપતાપત્તેઃ-અબાદિ-
રૂપતાપત્તેઃ । એતદેવ ભાવયતિ ન હીત્યાદિના । ન હિ-યસ્માદ્ અબાદ્યસત્ત્વમ્ અબાદિસત્ત્વ-
રૂપતાપત્તિમન્તરેણ-વિનાઽસત્તાં જહાતિ-પરિત્યજતિ । કુત્ત્વમ્-તત્તત્ત્વાનિવૃત્તેઃ અસત્તાયા-
સ્તત્ત્વમસત્ત્વમેવ તદનિવૃત્તેઃ, તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ તદવ્યતિરિક્તત્વાભાવાત્-પાર્થિવદ્રવ્ય-
સત્ત્વાદ્યવ્યતિરિક્તત્વાભાવાત્, તદસત્ત્વાપરિત્યાગેનેતિ ભાવનીયમ્ । તત્સત્ત્વેત્યાદિ । તત્સત્ત્વ-
રૂપતાપત્તિરેવ-પાર્થિવદ્રવ્યત્વાદિસત્ત્વરૂપતાપત્તિરેવ તત્તત્ત્વાનિવૃત્તિઃ-અબાદ્યસત્ત્વતત્ત્વાનિવૃત્તિઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

નહી, એટલે પાર્થિવસત્ત્વ, જળના સત્ત્વનું વિરોધી હોવાથી જળ-અસત્ત્વરૂપ બની શકે, જળરૂપ નહીં...

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ, જલાદિઅસત્ત્વને પાર્થિવસત્ત્વની સાથે એકરૂપ માન્યું અને તો તે જલાદિ-
અસત્ત્વનો અભાવ જ થઈ જાય... (બાકી જો તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ રહે તો તે બેની એકસ્વભાવતા
સિદ્ધ થાય નહીં) એટલે જલાદિઅસત્ત્વ પોતાનું અસત્ત્વપણારૂપ સ્વરૂપને છોડી પાર્થિવસત્ત્વ સાથે એક
થઈ જાય...

હવે જલાદિઅસત્ત્વનો પાર્થિવસત્ત્વ સાથે અભેદ કરવા માટે, અસદ્ગુણનાનો ત્યાગ માનવો પડશે
અને અસદ્ગુણનાને છોડવા જળનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડશે - એમ પાર્થિવસત્ત્વ=જળઅસત્ત્વ-
નિવૃત્તિ=જળસત્ત્વ હોવાથી, પાર્થિવસત્ત્વ/જળસત્ત્વ બંને એક થઈ જતાં, પાર્થિવ પણ જળરૂપ બનશે...

પણ, પાર્થિવ જળરૂપ હોય, એવું કદી બનતું નથી, વાસ્તવમાં તો પાર્થિવ જળના અભાવરૂપ
જ હોય છે.

(૫૪) પૂર્વપક્ષ : જળઅસત્ત્વ પાર્થિવસત્ત્વ થાય, તે જ જળઅસત્ત્વની નિવૃત્તિ છે... આશય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

દીર્ઘત્વમિવ હ્રસ્વત્વમિતિ ॥

36. તદસત્ત્વાવ્યતિરિક્તતયેતિ । તસ્ય-અબાદેરસત્ત્વં તદસત્ત્વમ્, તસ્માદવ્યતિરિક્તતયા પાર્થિવદ્રવ્ય-
સત્ત્વસ્ય અબાદ્યસત્ત્વાવ્યતિરેકે હિ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્ય સુતરામબાદિસત્ત્વાનાપત્તિઃ । અબાદિસત્ત્વસ્ય પ્રતિપન્થિ-
ભાવસ્વભાવત્વાત્ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્યેતિ ॥

❖ તદવ્યતિરિક્તં=પાર્થિવસત્ત્વાવ્યતિરિક્તં હિ, તદ્ (=પાર્થિવસત્ત્વં) એવ તદ્ (જલાસત્ત્વં) ભવતિ । ઇતિ
અન્વયઃ ।

૧. 'અબાદ્યસત્ત્વં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પાર્થિવસત્ત્વસ્ય' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર 'સત્ત્વાપત્તિઃ'
ઇતિ પાઠઃ તસ્ય ચાશુદ્ધપ્રાયત્વાત્ N-પ્રતાનુસારેણાત્ર 'સત્ત્વાનાપત્તિઃ' ઇતિ પાઠઃ ઉલ્લિખિતઃ ।

❖❖❖ નુપપત્તેઃ, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેરપિ તદિતરાસત્ત્વસ્વભાવત્વાત્, તથાપ્રતીતેઃ । ન ચ તદિતરા-
સત્ત્વનિવૃત્તૌ તદભાવેનાસ્યેત્થંસ્વભાવત્વં યુક્તમ્ । ન હ્યસતિ ચેતનાત્વેઽણુશ્ચેતનાસ્વભાવો
નામ । (૫૫) એતેન પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેઃ સત્ત્વવિશેષત્વાત્ તદવ્યતિરિક્તત્વેઽપ્યબાદ્ય-

❖❖❖ વ્યાખ્યા ❖❖❖

૩૭ તદવ્યતિરિક્તં હિ તદેવ તદ્ ભવતિ । ઇતિ-એવં ચેન્મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્,
યુક્ત્યનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેરપિ । ‘આદિ’શબ્દાદિહત્યત્ત્વક્ષેત્રસત્ત્વાદિ-
પરિગ્રહઃ । તદિતરાસત્ત્વસ્વભાવત્વાત્, અબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવત્વાદિત્યર્થઃ । કુત એતદેવમિત્યાહ-
તથાપ્રતીતેઃ । તથા-તેન પ્રકારેણ-અબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવત્વેન પ્રતીતેઃ, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેરિતિ
પ્રક્રમઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ તદિતરાસત્ત્વનિવૃત્તૌ સત્યાં તદ-
ભાવેનેતિ અબાદ્યસત્ત્વાભાવેન હેતુના અસ્ય-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેઃ ઇત્થંસ્વભાવત્વમ્-અબાદ્ય-
સત્ત્વસ્વભાવત્વં યુક્તમ્ । એતદેવ ભાવયતિ ન હીત્યાદિનાં । ન હિ-નૈવ અસતિ-અવિદ્યમાને
ચેતનાત્વે-ચેતનાભાવેઽણુઃ-પરમાણુઃ ચેતનાસ્વભાવશ્ચેતનાધર્મા નામેતિ । અનેન નૈકાન્તાવિદ્યમાનં
વિશેષણં ભવિતુર્મહતીત્યેતદેવાહ; તતશ્ચાબાદ્યસત્ત્વેન તત્ર ભવિતવ્યમિતિ ભાવઃ । એતેનેત્યાદિ ।

❖❖❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖❖❖

એ કે, જળઅસત્ત્વની નિવૃત્તિ જલાત્મક નથી, પણ પાર્થિવસત્ત્વાત્મક જ છે - આ રીતે અસત્ત્વનિવૃત્તિ
માનવાથી, પાર્થિવમાં જળનું આપાદાન પણ નહીં થાય અને જળાદિઅસત્ત્વનું પાર્થિવસત્ત્વ થવું પણ
સંગત થઈ જશે...

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ યુક્તિ દ્વારા અસંગત જણાય છે, કારણ કે પાર્થિવસત્ત્વ પણ જળાદિના
અસત્ત્વરૂપ છે, કારણ કે જળાદિના અસત્ત્વરૂપે જ પાર્થિવસત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. (એટલે
જળાદિઅસત્ત્વ જ પાર્થિવસત્ત્વરૂપ થઈ ગયું, એમ ન કહી શકાય... તેમાં યુક્તિ જણાવે છે-)

પાર્થિવસત્ત્વરૂપ બનવામાં જલાસત્ત્વની નિવૃત્તિ જ થઈ જાય, તો જલાસત્ત્વનો અભાવ થઈ
જતાં, પાર્થિવસત્ત્વ પણ જલાસત્ત્વરૂપ ન રહી શકે... જેમ ચેતનાત્વ ન હોય તે પરમાણુને ચેતન કહી
શકાય નહીં... જે એકાંતે વિદ્યમાન જ નથી, તે વિશેષણ શી રીતે બને ? એટલે જળ-અસત્ત્વ પણ
ત્યાં રહેવું તો જોઈએ જ... (તો જ પાર્થિવસત્ત્વનો જલાસત્ત્વરૂપે વ્યપદેશ સંગત થાય.)

❖❖❖ વસ્તુ માત્ર સદ્‌રૂપ જ - કુક્કાચાર્યમત ❖❖❖

(૫૫) કુક્કાચાર્યઃ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ, સત્ત્વવિશેષરૂપ છે, સત્ત્વસામાન્ય નહીં, એટલે જળાસત્ત્વ,

❖❖❖ વિવરણમ્ ❖❖❖

૩૭. તદવ્યતિરિક્તં હિ તદેવ તદ્ભવતીતિ । તદવ્યતિરિક્તં પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદભિન્નં હિ-યસ્માત્ ।
તદેવ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ તદબાદ્યસત્ત્વં ભવતિ, ન પુનરન્યઃ કશ્ચિદસત્ત્વાંશસ્તત્રાવશિષ્યત ઇતિ ।

૧. ‘તદતિરિક્ત’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર પંક્તિદ્વયં પ્રમાદદોષેણ લુપ્તમ્ ।

સત્ત્વસ્ય પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદિત્વમેવેત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

વ્યાખ્યા

એતેન-અનન્તરોદિતેન વસ્તુના પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેઃ પ્રસ્તુતસ્ય સત્ત્વવિશેષત્વાત્ કારણાત્ તદવ્યતિરિક્તત્વેઽપિ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદ્યવ્યતિરિક્તત્વેઽપિ અબાદ્યસત્ત્વસ્ય । કિમિત્યાહ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદિત્વમેવ । સત્ત્વવિશેષાવ્યતિરેકેણ તદ્વાવાપત્તેરિત્યભિપ્રાયઃ । इत्येतदपि-कुक्काचार्यादिचोदितं प्रत्युक्तं-निराकृतम् इति सूक्ष्मधिया भावनीयम् । सत्त्वविशेषा-व्यतिरेकोऽपि नाधिकृतासत्त्वस्य स्वरूपापरित्यागेन । न चाबाद्यसत्त्वमबादिसत्त्वरूपतापत्ति-मन्तरेण असत्तां जहातीति दर्शितमेतत् । अतोऽबाद्येव तदव्यतिरिक्तमित्यबाद्यात्मकं तत्, अबादिनिवृत्तौ तु तदसत्त्वं तदव्यतिरिक्तमिति पूर्वोक्तो दोष इत्यलं प्रसङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रत्वात् प्रारम्भस्य ॥

અનેકાંતરશ્મિ

પાર્થિવસત્ત્વથી અભિન્ન હોય તો સત્ત્વવિશેષ-પાર્થિવસત્ત્વરૂપ જ થાય, જળસત્ત્વરૂપ નહીં.

સ્યાદ્વાદી : સત્ત્વવિશેષથી અભિન્ન થવા માટે પણ અસત્ત્વરૂપ છોડવું તો પડે જ... અને જળાસત્ત્વએ પોતાનું અસત્ત્વરૂપ છોડવા માટે સત્ત્વરૂપ સ્વીકારવું પડે... એટલે પાર્થિવદ્રવ્યથી અભિન્ન (તદવ્યતિરિક્તમ્) જળ જ (અબાદ્યેવ) થઈ શકે (જળાસત્ત્વ નહીં) અને એટલે (તત્) જળાસત્ત્વ પણ જળરૂપ જ થઈ જશે.

જો (અબાદિનિવૃત્તૌ તુ તદ્...) પાર્થિવમાં જળસત્ત્વ ન માનો, તોપણ જળાસત્ત્વ, પાર્થિવસત્ત્વથી અભિન્ન થવાથી (પાર્થિવસત્ત્વરૂપ જ બની જાય અને તો તેનું અસત્ત્વરૂપ ન રહેતાં તે જળસત્ત્વરૂપ જ બની જાય અને તો) જળરૂપે પણ સત્ત્વ થઈ જવાની પૂર્વોક્ત આપત્તિ આવશે...

આ પદાર્થ ઘણો ગહન હોવાથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક એકાગ્રતાથી વિચાર કરવો.

વિવરણમ્

38. અસત્તાં જહાતીતિ । અબાદ્યસત્ત્વસ્ય હિ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વેન સહૈકરૂપતાપત્તૌ નિયમાદભાવ એવ, અન્યથા એકસ્વભાવતાયા અસિદ્ધેઃ । તતોઽબાદ્યસત્ત્વસ્યાસત્તાલક્ષણે સ્વરૂપપરિત્યાગે સતિ બલાત્ પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વમાપદ્યત ઇતિ ॥

39. અબાદિનિવૃત્તૌ તુ તદસત્ત્વં તદવ્યતિરિક્તમિતિ પૂર્વોક્તો દોષ ઇતિ । યદ્યબાદિસત્ત્વનિવૃત્તિઃ પાર્થિવદ્રવ્યેઽભ્યુપગમ્યતે તદા તદસત્ત્વમ્-અબાદ્યસત્ત્વં તદવ્યતિરિક્તં-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદવ્યતિરિક્તમિત્યુક્તકૃતં સ્યાત્ ઇત્યસ્માદ્દેતોઃ પૂર્વોક્તો દોષઃ । સ ચ યદિ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવાબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વમ્ । એવં તર્હિ યથા તત્ પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સદેવમબાદિદ્રવ્યત્વેનાપિ સ્યાત્ તત્સત્તાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તદસત્ત્વસ્યેત્યાદિના ગ્રન્થેન પૂર્વ પ્રતિપાદિત ઇતિ ॥

૧. 'ત્યાગેન ચાબાદ્ય૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સત્ત્વ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'સત્ત્વસ્ય સત્તા૦' ઇતિ ખ-પાઠઃ । ૫. 'સ્વરૂપેઽપરિ૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૫૬) અથોચ્ચેત-ન હિ નઃ કિઞ્ચિદબાદ્યસત્ત્વં નિરુપાખ્યં નામાસ્તિ યદપેક્ષયા-
ઽવ્યતિરિક્તવિકલ્પોપન્યાસેનાવસ્તુત્વાપત્યાઽઽત્મનો ન્યાયાભિજ્ઞતા ધ્યાપ્યતે, અપિ તુ
પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ વિશિષ્ટમેકસ્વભાવમબાદ્યસત્ત્વમુચ્યતે; તતશ્ચ યથોક્તદોષાભાવાદ્
વ્યર્થો વિકલ્પોપન્યાસપરિશ્રમઃ । એવં શેષેષ્વપિ ભાવનીયમિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથેત્યાદિ । અથ ઉચ્ચેત પરેણ-ન હિ નઃ-અસ્માકં કિઞ્ચિદબાદ્યસત્ત્વં નિરુપાખ્યં-
તુચ્છં નામાસ્તિ યદપેક્ષયા-યદાશ્રયણેન અવ્યતિરિક્તવિકલ્પોપન્યાસેન અવસ્તુત્વાપત્યા-
અવસ્તુત્વપ્રસન્નેનાધિકૃતસ્ય વસ્તુનઃ આત્મનો ન્યાયાભિજ્ઞતા-સૂક્ષ્મોક્તિકત્વં ધ્યાપ્યતે ભવતા ।
અપિ તુ-કિં તર્હિ ? પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ પ્રસ્તુતં વિશિષ્ટં-ત્રૈલોક્યવ્યાવૃત્તમ્ એકસ્વભાવં
સદેકરૂપતયા અબાદ્યસત્ત્વમુચ્યતે, ⁴⁰ ન તુ તદન્યત્ તદિતિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ યથોક્તદોષા-
ભાવાત્-અધિકૃતસ્ય વસ્તુનોઽવસ્તુત્વપ્રસન્નો નામ યથોક્તો દોષસ્તદભાવાદ્દેતોર્વ્યર્થો વિકલ્પો-
પન્યાસપરિશ્રમઃ અનન્તરકૃતઃ । એવં શેષેષ્વપિ-^૩ઈહત્યત્ત્વસત્ત્વ'પાટલિપુત્રકા'દિત્વાસત્ત્વાદિષુ
ભાવનીયમિતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

❖ વિશિષ્ટ સત્ત્વને જ અસત્ત્વ માનીએ તો... ❖

(૫૬) પૂર્વપક્ષઃ “ઘટાદિ વસ્તુમાં રહેલ જળાદિઅસત્ત્વ એ જ પાર્થિવસત્ત્વરૂપ હોય તો ઘટ
જળાદિરૂપે પણ સત્ થઈ જશે કે પાર્થિવાદિરૂપે પણ અસત્ થઈ જશે અને તેથી તેનું નિયત સ્વરૂપ ન
રહેવાથી અવસ્તુ જ બની જશે” - તેવું કહીને તમે તમારી ન્યાયકુશળતા બતાવી, પણ અમે ઘટાદિમાં
રહેલ જળાદિઅસત્ત્વ કંઈ તુચ્છ અભાવરૂપ નથી માનતા કે જેથી તે વાત સાચી પડે...

પ્રશ્નઃ તો કેવું અસત્ત્વ માનો છો ?

ઉત્તરઃ ત્રૈલોક્યગત બીજા પદાર્થોંથી વ્યાવૃત્તરૂપે (ભિન્નરૂપે) રહેલું, સદ્ગુણ જ એક-
સ્વભાવવાળું, પાર્થિવત્વેન વસ્તુનું જે સત્ત્વ છે, તે જ જળાદિઅસત્ત્વ છે, અર્થાત્ પાર્થિવસત્ત્વથી ભિન્ન
જળાસત્ત્વ નથી, પણ તેવા વિશિષ્ટસત્ત્વનો જ અસત્ત્વરૂપે વ્યપદેશ થાય છે.

તે જ રીતે (૨) ઘડાનું, મથુરારૂપે જે સત્ત્વ છે, તે જ ઈતરવ્યાવૃત્તતયા પાટલિપુત્રરૂપે અસત્ત્વ
છે... (૩) ઘટકાળરૂપે જે સત્ત્વ છે, તે જ ઈતરવ્યાવૃત્તતયા મૃત્પિંડકાળરૂપે અસત્ત્વ છે... (૪) કૃષ્ણરૂપે
જે સત્ત્વ છે, તે જ ઈતરવ્યાવૃત્તિથી રક્તરૂપે અસત્ત્વ છે...

આમ, નિઃસ્વભાવ અસત્ત્વ માન્યું જ ન હોવાથી, પૂર્વોક્ત એકેય દોષ આવતા નથી, તેથી
અમારા ખંડન માટે, તમે જે વિકલ્પોના ઉપન્યાસનો પરિશ્રમ કર્યો, તે બધો વ્યર્થ છે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

40. ન તુ તદન્યત્ તદિતિ । ન પુનઃ તસ્માત્-સત્ત્વાદન્યત્-ભિન્નં તદન્યત્ તત્ અસત્ત્વમ્ ॥

૧. 'વ્યતિરેકવિકલ્પો' इति क-पाठः । ૨. 'ત્મનોપાયાભિજ્ઞતા' इति क-पाठः । ૩. 'ઈહત્યત્ત્વ' इति क-
पाठः ।

(૫૭) અહો દારુણો મોહઃ, સ્વવાચાઽપિ પ્રતિપાદયન્નનેકાન્તં ન પ્રતિપદ્યતે । તથા ચ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ વિશિષ્ટમબાદ્યસત્ત્વમિતિ વક્તિ, ન ચ સદસદ્રૂપં વસ્તુ પ્રતિપદ્યતે इत्यपूर्वो विभ्रमः । ન હિ સ્વપરસત્તાભાવાભાવોભયરૂપતાં વિહાય વસ્તુનો વિશિષ્ટતૈવ સમ્ભવતિ ॥

ન ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સદ્ વર્તતે, તેનૈવાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્, અભિન્નનિમિત્તત્વે સત્યેકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધાત્ । તથાહિ-તેનૈવ સ્વભાવેન સચ્ચાસચ્ચેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં પૂર્વપક્ષમાશङ्क्याह-अहो दारुणो मोह इत्यादि । अहो विस्मये । दारुणो मोह आदिमध्यावसानरौद्रो येन स्ववाचाऽपि प्रतिपादयन्नेकान्तं पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेव विशिष्ट-मित्यभिधानेन न प्रतिपद्यते-नावगच्छति । एतदेव भावयति तथा चेत्यादिना । तथा च पार्थिव-द्रव्यसत्त्वमेव विशिष्टम् अबाद्यसत्त्वस्वभावतया अबाद्यसत्त्वमिति-एवं वक्ति, न च सदसद्रूपं वस्तु प्रतिपद्यत इत्यपूर्वो विभ्रमः-भ्रान्तिविशेषः, उभयनिमित्तभावेऽपि उभयाप्रतिपत्ते-रित्यर्थः । कथमेतदेवमित्याह-न हीत्यादि । न यस्मात् स्वपरसत्ताभावाभावोभयरूपतां विहाय वस्तुनः सर्वस्यैव विशिष्टतैव सम्भवति, विशेषणमन्तरेण वैशिष्ट्यायोगादिति भावः ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્-અધિકૃતં વસ્તુ યેનૈવ સ્વભાવેન-આત્મસત્તારૂપેણ પાર્થિવ-દ્રવ્યત્વેન સત્ તેનૈવાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ । યેનૈવ સત્ તેનૈવાસન્ન ભવતીત્યર્થઃ । કુત્તરિત્યાહ-અભિન્નનિમિત્તત્વે સત્યેકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધાત્ । ન હિ યદેવ સત્ત્વસ્ય નિમિત્તં તદેવાસત્ત્વસ્ય ભવિતુમર્હતિ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ તેનૈવ સ્વભાવેન સચ્ચાસચ્ચેતિ વિરુદ્ધ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ એ રીતે તો અનેકાંતવાદ જ શરણ થશે ❖

(૫૭) ઉત્તરપક્ષ : અહો ! પોતાની વાણીથી અનેકાંતવાદનું પ્રતિપાદન તો કરો છો, પણ તે જ અનેકાંતવાદને સ્વીકારતાં નથી, કેવો પ્રબલ મોહ છે !

તમે, વિશિષ્ટ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વને જ જળાદિના અસત્ત્વરૂપ કહો છો અને છતાં જે વસ્તુમાં તે બંને રહ્યા છે, તે વસ્તુને ઉભયરૂપ માનતાં નથી કેવો અપૂર્વ વિભ્રમ (=અજ્ઞાન) છે ? (ઉભયનાં જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ઉભય હોવા છતાં ઉભયનું જ્ઞાન નથી થતું તે જ વિભ્રમ (=અજ્ઞાન)... તદ્વતિ તદ-પ્રકારકજ્ઞાનં એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે...)

તમે વસ્તુમાં રહેલ વિશિષ્ટસત્ત્વને જ અસત્ત્વરૂપ કહ્યું, તે વિશિષ્ટતા, વસ્તુમાં પરદ્રવ્યાદિથી અસત્ત્વરૂપ વિશેષણ માન્યા વિના આવી ન શકે... આમ, વસ્તુમાં પરદ્રવ્યઅસત્ત્વ-સ્વસત્ત્વ બંને તમે માન્યા જ છે.

વળી, તમે (પાના નં. ૬૯ પર સ્યાદેતત્ થી) જળાદિઅસત્ત્વને જ પાર્થિવસત્ત્વરૂપે કહ્યું... ત્યાં, વસ્તુ જે સ્વભાવથી પાર્થિવત્વેન સત્ છે, તે જ સ્વભાવથી જળાદિત્વેન અસત્ ન હોઈ શકે, કારણ કે

વિરુદ્ધમેતત્ ॥

(૫૮) કિઞ્ચ સર્વથૈકસ્વભાવત્વે તદેવાબાદ્યસત્ત્વમુચ્યત इत्येतदप्ययुक्तम्, भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तानुपपत्तेः, एकान्तैकस्वभावतायां हि तत्र स्वसत्त्वासत्त्ववद् अबाद्यसत्त्वा-न्तराभावात् । न च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण शब्दान्तरप्रवृत्तिर्न्याय्या, अतिप्रसङ्गात्,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મેતત્ । ન સર્વથૈકં દ્વયરૂપમિતિ ભાવનીયમ્ ॥

કિઞ્ચેત્યાદિ । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ-સર્વથૈકસ્વભાવત્વે વસ્તુનઃ તદેવ-પાર્થિવદ્રવ્ય-સત્ત્વમેવ અબાદ્યસત્ત્વમુચ્યત इत्येतदपि-एवं भणनम् अयुक्तम् । कुत इत्याह-भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तानुपपत्तेः । न हि सदसच्छब्दयोः प्रवर्तमानयोरेकत्र भिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यर्थः । न चैतदसिद्धमित्याह-एकान्तेत्यादि । एकान्तैकस्वभावतायां हि स्वसत्त्वरूपायां सत्यां तत्र-वस्तुनि स्वसत्त्वासत्त्ववदिति दृष्टान्तः, अबाद्यसत्त्वान्तराभावात् । यथा तत्र स्वसत्त्वासत्त्वं न, एवमबाद्यसत्त्वान्तरमपीति कुतस्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति चिन्तनीयम् । न चेत्यादि । न च भिन्न-कथञ्चिदर्थान्तरभूतं प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण-विना शब्दान्तरप्रवृत्तिः-अबाद्यसत्त्वमित्येवंરૂપા ન્યાય્યા । कुत इत्याह-अतिप्रसङ्गात्-स्वसत्त्वासत्त्वલक्षणशब्दान्तरप्रवृत्त्यापत्तेः । आपत्तिश्च

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એક જ વસ્તુમાં, એક જ નિમિત્તથી સત્ત્વ/અસત્ત્વ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો આવી શકે નહીં...

❖ એકસ્વભાવી માનવામાં તમારી માન્યતા પણ અદ્યટિત ❖

(૫૮) જો વસ્તુને સર્વથા એકસ્વભાવી જ માનવામાં આવે, તો “પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ જળાદિદ્રવ્ય અસત્ત્વ છે” - એવું કથન પણ નહીં થઈ શકે, કારણ કે એ કથનમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, પણ એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુમાં - જુદું જુદું નિમિત્ત જ ન રહ્યું હોવાથી - જુદા જુદા સત્ત્વ-અસત્ત્વ શબ્દનો પ્રયોગ જ અસંભવિત છે...

જેમ એકાંત એકસ્વભાવ હોવાથી પોતાની સત્તા (સ્વભાવ) જ છે, પણ તેનું (સ્વભાવનું) અસત્ત્વ નથી, તેમ ત્યાં જળાદિઅસત્ત્વ (રૂપ બીજું નિમિત્ત) પણ નથી...

પ્રશ્ન : જુદા જુદા પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વિના પણ જુદા જુદા શબ્દનો પ્રયોગ ન માની શકાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે, ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વિના પણ - એક જ સ્વભાવે જુદા જુદા શબ્દનો પ્રયોગ માનવામાં આવે, તો વસ્તુમાં, જેમ સ્વસત્ત્વનો (ઘટાદિત્વેન સ્વસત્ત્વનો) શબ્દપ્રયોગ થાય છે, તેમ સ્વસત્ત્વના અસત્ત્વનો (ઘટાદિત્વેન સત્ત્વાભાવનો) પણ શબ્દપ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવી જશે...

❖ જે શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં કારણ બને, તેને ‘પ્રવૃત્તિનિમિત્ત’ કહેવાય છે. જેમ કે જ્યાં ઘટત્વ હોય, ત્યાં જ ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય.. જો તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન હોય, તો ભિન્ન શબ્દની પ્રવૃત્તિ શક્ય છે, જો ભિન્ન ન હોય, તો જુદા શબ્દનો પ્રયોગ અશક્ય છે.

૧. ‘સ્વસત્તાસત્ત્વ૦’ इति ग-पाठः । ૨. ‘भिन्नप्रवृत्ति०’ इति क-पाठः ।

(૫૧) ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરન્દરાદિશબ્દનામપિ ઇન્દન-શકન-પૂર્દારણાદિ-ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્ત-ત્વાત્ । (૬૦) દ્રવ્યેઽપર્યાયશબ્દવદ્ ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવ્યતિરેકેણાપિ શબ્દાન્તરપ્રવૃત્તે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિમિત્તાભાવાવિશેષાદિતિ । ઇહૈવેન્દ્રાદિશબ્દાપેક્ષયા લૌકિકમાર્ગનિષેધાયાહ-ઇન્દ્ર-શક્રેત્યાદિ । ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરન્દરાદિશબ્દનામપિ લોકે પર્યાયશબ્દતયા રૂઢાનામ્ ઇન્દન-શકન-પૂર્દારણાદિ-ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાત્ । તથાહિ-ઇન્દનાદિન્દ્રઃ, શકનાચ્છક્રઃ, પૂર્દારણાત્ પુરન્દરઃ । ‘આદિ’-શબ્દાદ્ વજ્રપાણ્યાદિપરિગ્રહઃ, વજ્રં પાણાવસ્યેતિ કૃત્વા । एवं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता एवैते शब्दा इति । अत्राह-द्रव्य इत्यादि । द्रव्ये-मृदादौ अपर्यायशब्दवत् अपर्यायो द्रव्यम्, द्रव्यमपर्याय

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ ત્યાં ઘટાદિ સત્ત્વાભાવ છે નહીં, તો તેનો શબ્દપ્રયોગ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : જો માત્ર સ્વસત્ત્વ હોવા છતાં, બીજા કોઈ નિમિત્ત વિના પર-અસત્ત્વનો પ્રયોગ થઈ શકે, તો સ્વ-અસત્ત્વનો પણ પ્રયોગ થઈ શકે. (તમે પર-અસત્ત્વ સ્વતંત્ર માનતા નથી, છતાં તેનો શબ્દપ્રયોગ માનો છો, તેથી...) તેથી ભિન્ન ભિન્ન શબ્દપ્રયોગ માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માનવું જ પડશે, જે એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અસંભવિત છે...

❖ ઇન્દ્રાદિ ભિન્ન શબ્દપ્રયોગ પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદથી જ ❖

(૫૮) પ્રશ્ન : એક જ વ્યક્તિમાં ઇન્દ્ર, શક, પુરંદર... વગેરે જુદા જુદા શબ્દનો પ્રયોગ થાય જ છે ને ?

ઉત્તર : પરંતુ, તે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દપ્રયોગ પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ છે, માટે થાય છે... પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન-ભિન્ન શી રીતે ? તે જોઈએ -

(૧) ઇન્દ્ર : ઐશ્વર્ય ભોગવતો હોવાથી ‘ઇન્દ્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય.

(૨) શક : યજ્ઞ કરતો હોવાથી ‘શક’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય...

(૩) પુરંદર : દાનવની નગરીનો નાશ કરતો હોવાથી ‘પુરંદર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય.

(૪) વજ્રપાણિ : વજ્ર હાથમાં હોવાથી ‘વજ્રપાણિ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય.

આમ, એક વ્યક્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદથી જ શબ્દભેદ થઈ શકે, માટે વસ્તુને એક સ્વભાવી માનવામાં - પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ ન રહેવાથી - સદ્-અસદ્ રૂપ બે શબ્દનો પ્રયોગ અસંભવિત જ રહેશે.

(૬૦) પૂર્વપક્ષ : માટી વગેરે દ્રવ્યમાં, જેમ ‘અપર્યાય’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, અર્થાત્, પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદ વિના પણ, જેમ માટીમાં ‘આ દ્રવ્ય પર્યાય નથી’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે, તેમ એકસ્વભાવી વસ્તુમાં પણ ભિન્ન-ભિન્ન (પાર્થિવસત્ત્વ, જળાસત્ત્વ) શબ્દપ્રયોગ થઈ શકશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

41. લૌકિકમાર્ગનિષેધાયાહેતિ । લૌકિકમાર્ગો યથાવસ્થિતશબ્દાર્થાનભિજ્ઞ મુગ્ધજનવ્યવહારરૂપઃ ॥

૧. ‘દ્રવ્યે પર્યાય૦’ इति क-पाठः ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 રદોષ ઇતિ ચેત્, ન, ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવ્યતિરેકાસિદ્ધે: દ્રવ્યસ્યાનેકશક્તિસમન્વિતત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ઇત્યેવમ્ । ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવ્યતિરેકેણાપિ દ્રવ્યસ્યૈવાપર્યાયત્વેન શબ્દાન્તરપ્રવૃત્તે:-દ્રવ્યે-
 ઽપર્યાયશબ્દપ્રવૃત્તે: અદોષ:-તદેવાબાદ્યસત્ત્વમુચ્યત ઇત્યત્ર ય ઉક્તો ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિતાનુપપત્ત્યાચ્ચો
 દોષ: સોઽયમદોષ: । ઇતિ-એવં ચેત્ મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નૈત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત
 ઇત્યાહ-ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તવ્યતિરેકાસિદ્ધે: । વ્યતિરેકો હ્યભાવ: । એનમેવાહ-દ્રવ્યસ્યાનેક-
 શક્તિસમન્વિતત્વાત્, ભિન્નં પ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ યોગ: । ભેદે⁴²પ્યનેકશક્તિસમન્વિતત્વમિષ્યત એવ
 કૈશ્ચિદિત્યાશઙ્ક્યાહ-શક્તિશક્તિમતોશ્ચ-દ્વયોરપિ પરસ્પરં ભેદાભેદસંવિત્તે:-ભેદાભેદસંવેદનાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ કે, ઈન્દ્રમાં જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને જુદા જુદા શબ્દની પ્રવૃત્તિ બતાવી, પણ
 માટી વગેરે દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય છે, પર્યાય નથી એમ કહેવાય ત્યારે ‘દ્રવ્ય છે’ - ‘પર્યાય નથી’ એવા બંને
 વ્યપદેશનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એક જ છે - તેમાં રહેલું દ્રવ્યત્વ... ! એટલે એક નિમિત્તને લઈને બે વ્યપદેશ
 થયા, તો ઘટમાં પણ તેના સત્ત્વરૂપ એક નિમિત્તને લઈને જ સ્વદ્રવ્યાદિથી સત્ છે, પરદ્રવ્યાદિથી
 અસત્ છે એવા બે વ્યપદેશ થઈ શકે ને ? તેથી, તમે જે દોષ આપ્યો હતો કે, “સત્ત્વને જ અસત્ત્વરૂપ
 માનો તો - વસ્તુ એકસ્વભાવી જ રહેવાથી - ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ન મળતાં, ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દપ્રયોગ
 નહીં થઈ શકે” - તે દોષ નહીં આવે...

ઉત્તરપક્ષ : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે માટીમાં દ્રવ્ય-અપર્યાય વગેરે જુદો જુદો શબ્દપ્રયોગ
 પણ, પ્રવૃત્તિનિમિત્તની જુદાઈ હોય તો જ ઘટી શકે... પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદ વિના જુદો જુદો
 શબ્દપ્રયોગ પણ ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન : એક જ દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન-ભિન્ન હોઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં અનેક શક્તિઓ રહેલી છે. તેથી જુદા જુદા શબ્દપ્રયોગ
 માટે, પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ જુદી જુદી શક્તિઓ હોવી શક્ય જ છે.

શક્તિઓ અને શક્તિમાન - બંનેનું ભેદ-અભેદ રૂપે જ સંવેદન થતું હોવાથી, શક્તિ-શક્તિમાન
 - બંનેનો કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ છે, અર્થાત્ શક્તિ-શક્તિમાન બંને અપેક્ષાએ જુદા પણ
 છે અને એક પૈણ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

42. ભેદેઽપ્યનેકશક્તિસમન્વિતત્વમિષ્યત એવ કૈશ્ચિદિતિ । નૈયાયિકૈ: । તેષાં હિ મતે અન્યદ્
 ઘટાદિદ્રવ્યમ્, અન્યા શક્તિરિતિ ॥

❖ નૈયાયિકો, શક્તિ-શક્તિમાનનો સર્વથા ભેદ માને છે. પણ, તેમ માનવામાં પ્રતીતિ વગેરેનો અપલાપ
 થતો હોવાથી, ભેદાભેદ માનવું જ યુક્તિસંગત છે.

૧. ‘નૈત્યાદિ નૈતદેવ’ ઇતિ ક-પાઠ: । ૨. ‘ત્યાહ’ ઇતિ ઘ-પાઠ: । ૩. ‘ભેદેઽપ્યન્ય એવં કૈશ્ચિદિતિ કૈશ્ચિદિતિ’
 ઇતિ ચ-પાઠ: ।

શક્તિશક્તિમતોશ્ચ ભેદાભેદસંવિત્તેઃ, અભ્યન્તરીકૃતપર્યાય એવ શાબ્દન્યાયાત્ પ્રાધાન્યતો દ્રવ્યે દ્રવ્યશબ્દપ્રવૃત્તેઃ ।

❖ વ્યાખ્યા ❖

એવં સતિ અભ્યન્તરીકૃતપર્યાય એવ એકાનેકરૂપતયા શબ્લે, નૈકાન્તૈકરૂપે, દ્રવ્યે દ્રવ્યશબ્દ-પ્રવૃત્તિરિતિ યોગઃ । કથં તત્ત્વતઃ શબ્લે તથાઽશબ્લશબ્દપ્રવૃત્તિરિત્યાહ-શાબ્દન્યાયાત્ પ્રાધાન્યતઃ ।⁴³ ઇહ પ્રધાનગુણભાવેનૈવાનેકૈકરૂપે વસ્તુનિ યત્ સાક્ષાત્ શબ્દેનાભિધીયતે તત્ પ્રધાનમ્, ઇતરદ્ ગુણભૂતમિતિ શાબ્દો ન્યાયઃ । અસ્માચ્છાબ્દન્યાયાત્ પ્રાધાન્યતઃ-પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યે શબ્દાન્તર-પ્રવૃત્તિનિમિત્તગર્ભ એવ, ન કેવલે, દ્રવ્યશબ્દપ્રવૃત્તેઃ, શબ્દાન્તરનિમિત્તાન્તરાક્ષેપેણેત્યર્થઃ । એત-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

(અહીં આવું કહેવાની જરૂર શા માટે પડી ? શક્તિ-શક્તિમાનનો ભેદ માની લેત, તો વાંધો શું આવત કે આ લખવું પડ્યું ? તે માટે અહીં તાત્પર્ય કહે છે -)

પ્રશ્ન : એક રૂપવાળું હોય, તેને જ દ્રવ્ય કહેવાય. અનેક શક્તિ (રૂપ-પદાર્થ ઈત્યાદિ) હોય તેને દ્રવ્ય કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : શક્તિ (પર્યાય) અને શક્તિમાન (દ્રવ્ય)ના કથંચિદ્ ભેદાભેદનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે અનેક શક્તિવાળી (એકાંત એકરૂપવાળી નહીં) વસ્તુને, પ્રધાનતાને આશ્રયીને શાબ્દન્યાયથી ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે. શાબ્દન્યાય એ જ કે જે શબ્દથી કહેવાય તે પ્રધાન - બીજું ગૌણ...

(જૈનમતે, અમુક અંશને પ્રધાન અને અમુક અંશને ગૌણ કરીને શબ્દપ્રયોગ કરાય છે. તેથી એક-અનેકરૂપ વસ્તુનું (૧) જ્યારે ધર્માને પ્રધાન કરીને પ્રતિપાદન કરાય, ત્યારે - અનેક શક્તિઓનો એક ધર્મ સાથે અભેદ વિવક્ષિત હોવાથી - તે વસ્તુનું પ્રધાનતયા એકરૂપે અને ગૌણતયા અનેકરૂપે પ્રતિપાદન થાય, અને (૨) જ્યારે ધર્મને પ્રધાન કરીને પ્રતિપાદન કરાય, ત્યારે - એક ધર્મનો અનેક શક્તિઓ સાથે અભેદ વિવક્ષિત હોવાથી - તે વસ્તુનું પ્રધાનતયા અનેકરૂપે અને ગૌણતયા એકરૂપે પ્રતિપાદન થાય છે.)

❖ દ્રવ્ય-અપર્યાય બંનેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ ❖

(૧) દ્રવ્ય → ઉપરોક્ત રીતે ગૌણ-પ્રધાનભાવે શબ્દપ્રયોગ થતો હોવાથી, જ્યારે પર્યાય અંશને ગૌણ અને અન્વય અંશને પ્રધાન કરીને પ્રતિપાદન કરાય, ત્યારે માટી વગેરે દ્રવ્યમાં બીજા શબ્દોના નિમિત્તનો આક્ષેપ (=તિરસ્કાર) કરવા દ્વારા ‘દ્રવ્ય’ એવા શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

❖ વિવરણમ્ ❖

43. ઇહ પ્રધાનગુણભાવેનૈવાનેકૈકરૂપે વસ્તુનીતિ । ઇહ-જૈનમતે પ્રધાનગુણભાવેનૈવ પ્રધાનભાવેન ગુણભાવેન ચ નિયમાત્ અનેકૈકરૂપે-અનેકરૂપે એકરૂપે ચ વસ્તુનિ યદા હિ ધર્મપ્રધાનો નિર્દેશસ્તદા પ્રાધાન્યેનૈકરૂપં વસ્તુ શબ્દેન પ્રતિપાદ્યતે, ગુણભાવેન ચાનેકરૂપતા । યદા પુનર્ધર્મપ્રધાનો નિર્દેશસ્તદા-અનેકરૂપતા પ્રધાનભાવેન, ગુણભાવેન ચૈકરૂપતેતિ ॥

૧. ‘કાન્ત એકરૂપે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પ્રવૃત્તિઃ, શબ્દાં’ ઇતિ ક-ચ-પાઠઃ । ૩. ‘એતદ્વાવનયૈવાહ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. ‘પ્રાધાન્યેઽનેકરૂપં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૬૧) તથાહિ-દ્રવતિ-ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ક્ષરતિ વેતિ 'દ્રવ્યમ્', તદ્વન્ન પર્યેતિ દ્રવ્યાત્મનેત્યપર્યાયસ્તદિતિ ભિન્નં પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । દ્રવતિ-ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ તદ્વાવ-પરિણામેન, ક્ષરતિ-મુચ્ચતિ વેતિ^૧ દ્રવ્યમ્ । इदमस्यान्वर्थतः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अन्वय इत्यर्थः । ततः किमि-त्याह-तद्वत्-एवमेव यथा गच्छति क्षरति च तथा न पर्येति-न समन्तान्निवर्तते द्रव्यात्मना इत्यपर्यायस्तत्-द्रव्यमितरस्याप्यन्वर्थतः प्रवृत्तिनिमित्तं पर्यायाभाव इति भावः । न चान्वयमात्र-मेव पर्यायाभावः, पर्यायाभावमात्रं वाऽन्वयः, पर्यायभावेऽन्वयाभावप्रसङ्गात्,^{४४} अन्वयभावाव्यतिरिक्ततया पर्यायाभावस्येत्युक्तवद् भावनीयम् । इति-एवं भिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तम्,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૬૧) તે આ રીતે - (દ્રવતિ-ગચ્છતિ) માટી આદિ ઘટ-કપાલ વગેરે પર્યાયરૂપે પરિણમીને, તે તે પર્યાયોને પામે છે અથવા (દ્રવતિ-ક્ષરતિ) તે તે પર્યાયોને છોડે છે - આમ દરેક પર્યાયોમાં તેનો અન્વયભાવ (અનુગતતા) હોવાથી, 'અન્વય' રૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તને લઈને વસ્તુમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

(૨) અપર્યાય → જેમ જુદા જુદા પર્યાયોને પામે છે - છોડે છે; તેમ દ્રવ્યાત્મના=માટીરૂપે (ન પર્યેતિ) તે નાશ પામતું નથી. આમ 'પર્યાયાભાવ' રૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તને લઈને વસ્તુમાં 'અપર્યાય' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

આ રીતે, પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ હોવાથી જ, માટી વગેરેમાં દ્રવ્ય-અપર્યાય વગેરે જુદા જુદા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે.

પ્રશ્ન : તમે અન્વય અને પર્યાયાભાવ, એ બે જુદા જુદા પ્રવૃત્તિનિમિત્ત બતાવ્યા, પણ તે તો પરમાર્થથી એક જ છે ને ? પર્યાયાભાવ (ન બદલવાનું) તે જ અન્વય (એકરૂપે રહેવું) છે ને ?

ઉત્તર : ના, આગળ અમે, જળાદિ-અસત્ત્વ એ જ પાર્થિવસત્ત્વરૂપ નથી એ સિદ્ધ કર્યું, તે રીતે જ પર્યાયાભાવ જ અન્વયરૂપ નથી એ સિદ્ધ થઈ જાય... જો પર્યાયાભાવને જ અન્વયરૂપ માનીએ, તો અન્વયસ્વભાવી પણ જીવાદિમાં દ્રવ્ય શબ્દનો વ્યપદેશ નહીં થઈ શકે, તે આ રીતે -

જીવમાં, જ્યારે દેવરૂપ પર્યાય ઉદ્ભવશે, ત્યારે પર્યાયાભાવ રૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો નાશ થશે અને પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એક જ હોવાથી, પર્યાયાભાવ સાથે અન્વયરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો પણ નાશ થવાથી,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

44. અન્વયાભાવાવ્યતિરિક્તતયા પર્યાયાભાવસ્યેતિ । यदि ह्यन्वयमात्रमेव पर्यायाभावः पर्याया-भावमात्रं चान्वयः स्यात् तदा जीवादेर्द्रव्यस्यान्वयस्वभावस्य क्वचिद् देवादौ पर्याये समुत्पन्ने परमतेना-

૧. 'વેતિ' इति पूर्वमुद्रिते पाठः । स च प्रकृते अनुसंधानासंलग्नत्वेन घ-पाठानुसारेण शोधितः । २. 'वेति' इति पूर्वमुद्रिते पाठः । ३. 'द्रव्यमेतदस्याप्य' इति घ-पाठः । ४. 'चान्वयः' इति क-पाठः ।

(૬૨) અબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવમેવ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમિતિ ચેત્, ઇષ્ટસ્તર્હિ તદનુવેધઃ । પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવમબાદ્યસત્ત્વધર્મકમ્, ન તુ સ્વસત્ત્વમાત્રમિતિ સમાશ્રિતઃ તર્હિ મદીયોઽભ્યુપગમઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્રવ્યેઽપર્યાયશબ્દસ્યેતિ પ્રક્રમઃ ॥

પુનરપિ પ્રસ્તુતમેવાધિકૃત્યાહ-અબાદીત્યાદિ । અબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવમેવ પાર્થિવદ્રવ્ય-સત્ત્વમિતિ ચેત્, એવં કિલૈકરૂપતેતિ પરાભિપ્રાયઃ । એનમનાદૃત્યૈવમેવ વસ્તુતત્ત્વમિતિ ચૈતસ્યાધાય સિદ્ધાન્તવાદ્યાહ-ઇષ્ટ ઇત્યાદિ । ઇષ્ટસ્તર્હિ-અભ્યુપગત એવૈવં તદનુવેધઃ-પ્રક્રમાત્ પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વસ્ય અબાદ્યસત્ત્વાનુવેધઃ । એતદ્ભાવનયૈવાહ-પાર્થિવેત્યાદિ । પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમબાદ્ય-સત્ત્વસ્વભાવમિતિ કોઽર્થઃ ઇત્યાહ-અબાદ્યસત્ત્વધર્મકમ્, ન તુ સ્વસત્ત્વમાત્રમ્ । ઇતિ-એવં સમાશ્રિતસ્તર્હિ મદીયોઽભ્યુપગમઃ, અબાદ્યસત્ત્વસ્ય પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વધર્મત્વેન તદનેકસ્વભાવ-ત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જીવમાં દ્રવ્ય શબ્દનો પણ વ્યપદેશ નહીં થઈ શકે...

નિષ્કર્ષ : માટીમાં દ્રવ્ય-અપર્યાય શબ્દ, ઈન્દ્રમાં શક-પુરંદરાદિ શબ્દ... વગેરે જુદા જુદા શબ્દો પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદ વિના અસંભવિત છે, માટે પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ સ્વીકારવો જ જોઈએ, પણ વસ્તુને એકાંત એકસ્વભાવી માનવામાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ ન થઈ શકવાથી, સદ્-અસદ્ રૂપ બે જુદા શબ્દનો પ્રયોગ નહીં જ થાય.

❖ સત્ત્વને જ અસત્ત્વસ્વભાવી કહેવામાં અનેકાંતવાદ ❖

(૬૨) પૂર્વપક્ષ : પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ જળાદિ અસત્ત્વસ્વભાવી છે.

(અહીં પાના નં. ૬૮ પર સ્પષ્ટતાથી શરૂ કરેલ પૂર્વપક્ષમાં જળાસત્ત્વને પાર્થિવસત્ત્વરૂપ માનીને દલીલ કરી... હવે એ ખંડિત થતાં પોતાની વાત ઊલટાવે છે - પાર્થિવસત્ત્વ જ જળાસત્ત્વરૂપ છે...)

ઉત્તરપક્ષ : તો પછી પાર્થિવસત્ત્વ જળાસત્ત્વથી અનુવિદ્ય છે, એ તમારે માનવું પડશે... અને તો પાર્થિવસત્ત્વ માત્ર સત્ત્વરૂપ નથી, જળાસત્ત્વરૂપ પણ છે, એમ માનવાથી અમારો અનેકાંતમત (વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે એ જ) સિદ્ધ થયો.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ન્યયભાવાવ્યતિરેકિણઃ પર્યાયાભાવસ્ય વ્યાવૃત્તત્વાત્ દ્રવ્યસ્યાપિ સર્વથોપરમઃ પ્રસજ્યેત, કથમન્યથા પરાભિમતં તથોરૈક્યં સ્યાદિતિ ॥

૧. 'ઇષ્ટં તર્હિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ચેત્ તસ્યાધાય' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'એતદ્ભાવનાયાઽહ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ । ૪. 'પાર્થિવે દ્રવ્યત્વં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'તત્રાનેકં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૬૩) સ્વો ભાવઃ સ્વભાવ ઇતિ પાર્થિવદ્રવ્યસ્યૈવાત્મીયા સત્તા અબાદ્યસત્ત્વમ્, ન ધર્માન્તરમિત્યેકસ્વભાવતૈવેતિ ચેત્, ન, તતઃ સદસત્પ્રત્યયાસિદ્ધેર્દ્વયનિમિત્તાભાવાત્, અસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્, તદેવ તદિતરવિવિક્તતાવિશિષ્ટં સત્ સદસત્પ્રત્યયનિમિત્તમિતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અત્રાહ-સ્વો ભાવ ઇત્યાદિ । સ્વો ભાવઃ સ્વભાવ ઇતિ અન્વર્થયોગાત્, પાર્થિવદ્રવ્યસ્યૈ-વાત્મીયા સત્તા અબાદ્યસત્ત્વં વર્તતે, ન ધર્માન્તરમિતિ-એવમ્ એકસ્વભાવતૈવ પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વસ્ય ઇતિ ચેત્ એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તતઃ-પાર્થિવદ્રવ્યાત્ સદૈકાન્તૈક-સ્વભાવાત્, સદસત્પ્રત્યયાસિદ્ધેઃ સચ્ચાસચ્ચ સદસતી તયોઃ પ્રત્યયૌ તદસિદ્ધેઃ । કથમિત્યાહ-દ્વયનિમિત્તાભાવાત્, દ્વયોઃ-સદસત્પ્રત્યયયોર્નિમિત્તાભાવાત્, પાર્થિવદ્રવ્યે સદૈકાન્તૈકસ્વભાવ-તયૈવેતિ પ્રક્રમઃ । નૈવાતો યથોદિતં પ્રત્યયદ્વયમિત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-અસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્ । અસ્ય ચ-સદસત્પ્રત્યયદ્વયસ્યાનુભવસિદ્ધત્વાત્, પાર્થિવદ્રવ્યે હિ તદ્રૂપતયા સદનુભવઃ, અબાદિ-રૂપતયા ચાસદનુભવઃ પ્રતિસત્ત્વં પ્રતિષ્ઠિતઃ । 'વિકલ્પરૂપોઽયમયુગપચ્ચ' ઇત્યાદૌ તુ સ્વયમેવ વક્ષ્યતીત્યુપરિણાન્નિવિકલ્પક્રવિચારે ॥

અત્રાહ-તદેવેત્યાદિ । તદેવ-પ્રક્રમાત્ પાર્થિવદ્રવ્યં પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વં વા, તદિતર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૬૩) પૂર્વપક્ષઃ : “પોતાનો જે ભાવ હોય, તેને ‘સ્વભાવ’ કહેવાય છે.” આવી સ્વભાવની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, પાર્થિવદ્રવ્યનો જે પોતાનો સત્ત્વરૂપે સ્વભાવ તે જ જળાદિઅસત્ત્વ છે... જળાદિ-અસત્ત્વ કોઈ જુદો ધર્મ નથી. આમ, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ માત્ર એકસ્વભાવી જ સિદ્ધ થશે.

ઉત્તરપક્ષઃ : જો ઘટાદિને માત્ર સત્સ્વભાવી જ માનવામાં આવે, તો સદ્-અસદ્-રૂપે જે બે પ્રતીતિ થાય છે, તે નહીં થઈ શકે, કારણ કે બે પ્રતીતિના નિમિત્તભૂત બે ધર્મો નથી. જ્યારે એક જ પાર્થિવદ્રવ્યની, પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સદ્-રૂપે અને જળાદિત્વેન અસદ્-રૂપે પ્રતીતિ થાય છે - આમ, સદ્-અસદ્ બંને પ્રતીતિ તો અનુભવસિદ્ધ છે... (આ વાત ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષની વિચારણા વખતે ત્રીજા અધિકારમાં વિસ્તારથી કહેશે..)

પૂર્વપક્ષઃ : જળાદિરહિતતાવિશિષ્ટ એવું પાર્થિવદ્રવ્ય જ પાર્થિવસત્ત્વ અને જળાદિ-અસત્ત્વની પ્રતીતિનું કારણ છે, અથવા જળાદિસત્ત્વરહિતતાવિશિષ્ટ એવું પાર્થિવસત્ત્વ જ પાર્થિવસત્ત્વ અને જળાદિઅસત્ત્વની પ્રતીતિનું કારણ છે. આમ, માત્ર સત્સ્વભાવી વસ્તુમાં પણ ઇતરવિવિક્તતા-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

45. વિકલ્પરૂપોઽયમિત્યાદૌ વાક્યે વક્ષ્યતીતિ-રૂપં પદં વાક્યાન્તં યોજનીયમિતિ ॥

❖ પાર્થિવદ્રવ્ય તે જળાદિથી રહિત છે, માટે તેમાં જળાદિરહિતતા ધર્મ આવે છે અને આ ધર્મને કારણે જ પાર્થિવદ્રવ્યની અસદ્-રૂપે પ્રતીતિ થઈ જશે.

૧. ‘સ્વભાવ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘વાત્મીયસત્તા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘સદૈકાન્ત૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘સદૈકાન્ત૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘વાઽસદનુ’ ઇતિ ક-ઙ-પાઠઃ ।

ન, વિચારાક્ષમત્વાત્, તદિતરવિવિક્તતાયાસ્તદવ્યતિરેકેણ વસ્તુતસ્તન્માત્રત્વાત્ । તતશ્ચ સર્વથાઽભિન્નનિમિત્તત્વે સદસત્પ્રત્યયાનુપપત્તિઃ, (૬૪) અન્યથા હેતુભેદેન ફલભેદા-
ભ્યુપગમવિરોધઃ । તત્ તદુભયજનનૈકસ્વભાવમિતિ ચેત્, ન, ઁભયોરુભયરૂપતાપત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવિક્તતાવિશિષ્ટં તદિતરે-અબાદયઃ અબાદિસત્ત્વં વા તદ્વિવિક્તતાવિશિષ્ટં-તદ્રહિતતાવિશિષ્ટં
સદ્ ભવત્ । કિમિત્યાહ-સદસત્પ્રત્યયનિમિત્તં તત્ત્વત એકરૂપમેવેત્યભિપ્રાયઃ ઇતિ-એવં ચેત્
મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત ઇત્યાહ-વિચારાક્ષમત્વાત્ । કથમિત્યાહ-
તદિતરે-ત્યાદિ । તદિતરવિવિક્તતાયાઃ-ઉક્લક્ષણાયાઃ તદવ્યતિરેકેણ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વા-
વ્યતિરેકેણ હેતુના વસ્તુતઃ-પરમાર્થતઃ તન્માત્રત્વાત્-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમાત્રત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-
તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ સર્વથા-સર્વેઃ પ્રકારૈઃ અભિન્નનિમિત્તત્વે સતિ પાર્થિવદ્રવ્ય-
સત્ત્વસ્યૈકાન્તેન એકરૂપતયા સદસત્પ્રત્યયાનુપપત્તિઃ, ઁભયનિમિત્તાભાવાદિતિ હૃદયમ્ । ઇત્થં
ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમ્ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે હેતુભેદેન ફલભેદાભ્યુપગમવિરોધઃ । અત્રૈવ
હેતુભેદમન્તરેણાપિ ફલભેદોપપત્તેઃ, ભિન્નૌ હિ સદસત્પ્રત્યયૌ, એવં ચ “અયમેવ ભેદો ભેદહેતુર્વા
ભાવાનાં યદુત વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ કારણભેદશ્ચ” ઇતિ વચનમાત્રમ્ । તત્ તદિત્યાદિ । તત્-
પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વં તદુભયજનનૈકસ્વભાવં-સદસત્પ્રત્યયોભયજનનૈકસ્વભાવમ્ । ઇતિ-એવં ચેત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશિષ્ટત્વેન સદ્-અસદ્ બંને પ્રતીતિ ઘટી શકશે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારું કથન અયુક્ત છે. જળાદિરહિતતા તે પાર્થિવસત્ત્વરૂપથી અભિન્ન હોવાથી
વસ્તુમાં માત્ર પાર્થિવસત્ત્વ જ રહેશે અને તો જુદું જુદું નિમિત્ત ન રહેવાથી - એકાંત એકરૂપવાળા
પાર્થિવદ્રવ્યમાં સદ્-અસદ્રૂપ જુદી જુદી પ્રતીતિ નહીં થઈ શકે.

(૬૪) પૂર્વપક્ષ : જુદું જુદું નિમિત્ત ન હોવા છતાં, જુદી જુદી પ્રતીતિ માનીએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તરપક્ષ : તો હેતુભેદ વિના પણ ફળભેદ માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તમે
એકસ્વભાવી વસ્તુમાં - નિમિત્તભેદ ન હોવા છતાં - સદસદ્રૂપ બે જુદી જુદી પ્રતીતિ માનો છો અને
તેથી તો તમારો જે સિદ્ધાંત છે કે “(૧) વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ તે જ વસ્તુનો ભેદ છે, અને (૨)
કારણની ભિન્નતા જ વસ્તુના ભેદમાં કારણ છે...” - તે બધું માત્ર બોલવા પૂરતું જ રહેશે, કારણ કે
કારણભેદ વિના પણ સદ્-અસદ્ રૂપ પ્રત્યયભેદ તમે માન્યો...

પૂર્વપક્ષ : પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વનો એવો એક ઁભયજનનસ્વભાવ છે કે જેનાથી સદ્-અસદ્ રૂપ બંને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

46. વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ કારણભેદશ્ચેતિ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભેદઃ, કારણભેદસ્તુ ભેદહેતુરિતિ ॥

૧. ‘સર્વથા ભિન્ન’ ઇતિ ઘ-પાઠશ્ચિન્તનીયઃ । ૨. ‘ઁભયોરુભયરૂપતાપત્તેઃ’સ્થાને ‘યુક્ત્યનુપપત્તેઃ’ ઇતિ ક-પાઠો
વિચારણીયઃ । ૩. ‘ભવતુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ‘ભવતિ’ ઇતિ તુ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ । અત્ર તુ ઙ્-પાઠસ્ય મુખ્યત્વેનોલ્લેખઃ કૃતઃ ।
૪. ‘ભેદેષેતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

અસંકીર્ણોભયજનનૈકસ્વભાવમિતિ ચેત્, ન, યુક્ત્યનુપપત્તેઃ, અસંકીર્ણોભયભાવે બલાત્ તત્સ્વભાવભેદપ્રસંગાત્ । (૬૫) તથાહ-

“યતઃ સ્વભાવતો જાતમેકં નાન્યત્ તતો ભવેત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉભયોઃ-સદસત્પ્રત્યયયોઃ ઉભય-રૂપતાપત્તેઃ-સદસદ્રૂપતયોભયરૂપતાપત્તેઃ, ઉભયજનનૈકસ્વભાવાદ્ હેતોર્દ્વયોરપિ ભાવાદિત્યર્થઃ । અત્રાહ-અસંકીર્ણોત્યાદિ । અસંકીર્ણં ચ તત્ ઉભયં ચ-સદસત્પ્રત્યયયોભયં તજ્જનન એકઃ સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા । તત્પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમિતિ વર્તતે, તતશ્ચ યથોક્તદોષાભાવઃ । ઇતિ-એવં ચેત્ મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-યુક્ત્યનુપપત્તેઃ । કથમિત્યાહ-અસંકીર્ણોત્યાદિ । અસંકીર્ણોભયભાવે-વિભિન્નસદસત્પ્રત્યયયોભયભાવે । પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વાદેરિતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-બલાત્-સામર્થ્યેન તત્સ્વભાવભેદપ્રસંગાત્ તસ્ય-પાર્થિવ-દ્રવ્યસત્ત્વસ્ય સ્વભાવભેદાપત્તેઃ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપદર્શને । યતઃ સ્વભાવતઃ કારણગતાત્ જાતમેકં-સત્પ્રત્યયાદિ કાર્યં નાન્યત્-અસત્પ્રત્યયાદિ તતઃ-સ્વભાવાદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રતીતિઓ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ : જો તે ઉભયજનનસ્વભાવી હોય, તો તેનાથી થતી સત્પ્રતીતિ અને અસત્પ્રતીતિ બંને પ્રતીતિ સદસદ્ ઉભયરૂપ જ થશે. આશય એ કે, ઉભયજનનસ્વભાવી વસ્તુથી ઉભયરૂપે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી સત્પ્રતીતિ પણ સદસદ્રૂપ અને અસત્પ્રતીતિ પણ સદસદ્રૂપ થવા લાગશે. અર્થાત્ પાર્થિવત્વેન સત્ના બદલે સદસત્, જલત્વેન અસત્ના બદલે સદસત્ પ્રતીતિ થશે... જ્યારે અનુભવે તો બંનેની સ્વતંત્ર પ્રતીતિનો છે...

પૂર્વપક્ષ : પાર્થિવસત્ત્વનો માત્ર ઉભયજનનસ્વભાવ નથી, પણ અસંકીર્ણ ઉભયજનનસ્વભાવ છે, અર્થાત્ એવો સ્વભાવ છે કે જેનાથી સદ્-અસદ્ બંને પ્રતીતિ અસંકીર્ણરૂપે-અમિશ્રિતરૂપે - જુદી જુદી થશે. તેથી પૂર્વોક્ત દોષ નહીં રહે.

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ યુક્તિથી અસંગત જણાય છે, કારણ કે અમિશ્રિતરૂપે જો સદ્-અસદ્ની પ્રતીતિ માનવી હોય, તો અનિશ્ચયે પણ તેના કારણભૂત સ્વભાવમાં તો ભેદ માનવો જ પડશે... પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વનો જો સ્વભાવભેદ ન હોય, તો કાર્યરૂપ જુદી જુદી પ્રતીતિ જ અસંભવિત છે. (૬૫) તે આ રીતે -

❖ જુદી જુદી પ્રતીતિ માટે સ્વભાવભેદ જરૂરી ❖

(૧) જે સ્વભાવથી સત્પ્રત્યયરૂપ એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, તે જ સ્વભાવથી અસત્પ્રત્યયરૂપ

❖ હવે, ગ્રંથકારશ્રી જુદી જુદી પ્રતીતિ માટે સ્વભાવભેદની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરશે. સ્વભાવભેદ દ્વારા વસ્તુની અનેકરૂપતા સિદ્ધ થવાથી, અનેકાંતવાદ જ નિર્દોષ પ્રતીત થશે...

૧. ‘તથાહીત્યુપદર્શને’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

કૃત્સ્નં પ્રતીત્ય તં ભૂતિભાવત્વાત્ તત્સ્વરૂપવત્ ॥
અન્યચ્ચૈવંવિધં ચેતિ યદિ સ્યાત્ કિં વિરુદ્ધયે ?
તત્સ્વભાવસ્ય કાત્સ્ન્યેન હેતુત્વં પ્રથમં પ્રતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવેત્ । કિમિત્યત આહ-કૃત્સ્નં-સમ્પૂર્ણ પ્રતીત્ય-આશ્રિત્ય તં-સ્વભાવં ભૂતિભાવત્વાત્-ઉત્પત્તિસ્વભાવત્વાત્ એકસ્ય કાર્યસ્ય તત્સ્વરૂપવત્-⁴⁹અધિકૃતૈકકાર્યસ્વરૂપવત્, ⁵⁰ન હિ તદન્યત્; ⁵¹ન સત્પ્રત્યયોઽસત્પ્રત્યયસ્તદભિન્નહેતુજશ્ચેતિ ચિત્રમ્ ।

આહ-અન્યચ્ચેત્યાદિ । અન્યચ્ચ-કાર્યાન્તરં ચ, એવંવિધં ચેતિ-કૃત્સ્નં પ્રતીત્ય તં ભૂતિભાવં ચેતિ યદિ સ્યાત્-યદિ ભવેત્ કિં વિરુદ્ધયે ? અત્રોત્તરમાહ-તત્સ્વભાવસ્ય-કારણગતસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

બીજા કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે, કારણ કે કારણનો તે સ્વભાવ સંપૂર્ણ અંશે સત્પ્રત્યયરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જ વ્યાપૃત છે.

પ્રશ્ન : કારણ અમુક અંશથી સત્પ્રત્યયને અને અમુક અંશથી અસત્પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે, એવું ન બને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સત્પ્રત્યયરૂપ કાર્ય પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કારણ પણ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને આશ્રયીને જ સત્પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપૃત થાય છે..

હવે, જે કારણ એકત્ર (સત્પ્રત્યય વિશે) વ્યાપૃત હોય, તે જ કારણ અન્યત્ર (અસત્પ્રત્યય વિશે) વ્યાપાર કરે, એવું માનો તો સત્પ્રત્યયથી અસત્પ્રત્યય જુદો છે, એવું નહીં ઘટી શકે, કારણ કે એકસ્વભાવી કારણથી બે જુદા જુદા કાર્ય ન થઈ શકે...

(૨) પ્રશ્ન : કારણસ્વરૂપને આશ્રયીને કાર્યનો ઉત્પાદ થાય છે. તૈથી, કારણ જેમ સંપૂર્ણ અંશને આશ્રયીને સત્પ્રત્યયરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તેમ સંપૂર્ણ અંશને આશ્રયીને અસત્પ્રત્યયરૂપ કાર્યને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

49. અથ 'યતઃ સ્વભાવતો જાત'મિત્યાદિવૃત્તૌ અધિકૃતૈકકાર્યસ્વરૂપવદિતિ ! યથાહિ-સત્પ્રત્યય-લક્ષણં કાર્યં કૃત્સ્નં સ્વરૂપમાશ્રિત્યોત્પદ્યતે, ન પુનઃ સ્વરૂપસ્યાંશમાશ્રિત્યેતિ । એવં કારણસ્વરૂપમપિ કૃત્સ્નં વ્યાપ્રિયમાણમાશ્રિત્ય ॥

50. નહિ તદન્યદિતિ । ન-નૈવ હિ:-યસ્માત્ તત્-એકત્ર વ્યાપૃતં કારણં કાર્યાન્તરે વ્યાપ્રિયમાણં અન્યત્-ભિન્નમ્, કિન્તુ તદેવ, નિરંશૈકસ્વભાવતાભ્યુપગમાત્ । એવં સતિ કિં સિદ્ધમિત્યાહ- 51. ન

❖ અહીં ટીકામાં હેતુત્વ એ પ્રતીત્યઉત્પાદની અપેક્ષાએ કેમ લીધું ? તેનું કારણ એ જણાય છે કે, ગ્રંથમાં જે હેતુત્વ છે, તે તો ઉપાદાન અથવા નિમિત્ત બંને હોય... જૈનમતે તો, કાર્યમાં ઉપાદાનકારણનો અન્વય હોય છે - એ

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. 'તત્સ્વભાવસ્ય' इति क-पाठः । ૪. 'स्वल्पमस्यांश' इति क-पाठः । ૫. 'व्यावृत्तं' इति क-पाठः । ૬. 'तस्य वा नैरंशेक' इति क-पाठः ।

(૬૬) કાત્સર્ન્યેન તસ્ય હેતુત્વે તત્ર વીર્યોપયોગતઃ ।

કુતોઽન્યભાવો ભાવે વા સર્વતદ્વીર્યતો ભવઃ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાત્સર્ન્યેન-સર્વાત્મના હેતુત્વ⁵² પ્રતીત્યોત્પાદાપેક્ષયા પ્રથમં પ્રતિ-આદ્યં કાર્યં પ્રતિ વિરુદ્ધયતે, તત્રૈવ સર્વાત્મનાઽસ્યોપયોગાદિતિ ।

एतदेवाह-क़ात्सर्न्येनेत्यादि । क़ात्सर्न्येन-सर्वात्मना तस्य-कारणगतस्य स्वभावस्य हेतुत्वे-एकं कार्यं प्रति कारणत्वे तत्र-कार्ये वीर्योपयोगतः प्रतीत्य समुत्पादेन कुतोऽन्यभावः ?-कुतः स्वभावात् कार्यान्तरोत्पादः ? भावे वाऽन्यस्य कार्यान्तरस्य तत एव स्वभावात् सर्वतद्वीर्यतः-सर्वस्मात् तत्सामर्थ्याद् भवः-उत्पादः कुतोऽन्यस्य तस्य वैति ?

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પન્ન કરે તો શું વિરોધ ?

સ્યાદ્વાદી : વિરોધ એ જ કે, જો તે કારણ સંપૂર્ણ અંશને આશ્રયીને અસત્પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપ્ત બને, તો - તે કારણનો ઉપયોગ સર્વાંશે અસત્પ્રત્યય વિશે જ રહેવાથી - તેના દ્વારા સત્પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ જ નહીં થઈ શકે. (આ જ વાતને આગળ કહે છે)

(૬૬) (૩) કારણ જો સર્વાંશે એક કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય, તો તે કારણવીર્યનો ઉપયોગ તે કાર્ય વિશે જ રહેવાથી - તેના દ્વારા કઈ રીતે અન્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થશે ? અને કોઈપણ રીતે બે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, તો પ્રથમ કે દ્વિતીય કાર્ય તેના સંપૂર્ણ સામર્થ્યથી થયું, એવું શી રીતે કહી શકાય ? જે કારણ એકાંત એકરૂપ હોય, તે કારણનો સર્વાંશે ઉભયત્ર ઉપયોગ હોવો અસંભવિત છે... (આ જ વાતને હવે દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

सत्प्रत्ययोऽसत्प्रत्ययस्तदभिन्नहेतुजश्चेति चित्रमिति । महाश्वर्यमेतद् वर्तते, सत्प्रत्ययविलक्षणोऽसत्प्रत्ययः । अथ च तस्मात् सत् प्रत्ययहेतोरभिन्नेन हेतुना जन्यत इति ॥

52. 'अन्यच्चे'त्यादिकारिकाव्याख्यायां प्रतीत्योत्पादापेक्षयेति । कारणस्वरूपं प्रतीत्य-आश्रित्यैव कार्यस्योत्पादो बौद्धमते, न पुनः कारणस्वरूपं किञ्चिदनुवर्तते कार्यम् । अतः प्रतीत्योत्पादापेक्षया हेतुत्व-मित्युक्तम् ॥

જ હેતુત્વ છે... પણ બૌદ્ધો અન્વય નથી માનતા, તો હેતુત્વ શું ? તો પ્રતીત્યોત્પાદ... એટલે, બૌદ્ધમતના સમાવેશ માટે હેતુત્વનો અર્થ પ્રતીત્યોત્પાદ કર્યો... પ્રતીત્યોત્પાદમાં, કારણને આશ્રયીને જ કાર્યનો ઉત્પાદ થાય છે, પણ કારણનું સ્વરૂપ અંશતઃ પણ કાર્યમાં અનુગત થતું નથી.

૧. 'તોઽન્યભવઃ' इति घ-पाठः । २. अनुष्टुप् । ३. 'स्वभावहेतुत्वे' इति ड-पाठः । ४. 'स्वभावे' इति ड-पाठः । ५. 'एव भावात्' इति ड-पाठः । ६. 'चेति' इति घ-पाठः । ७. 'प्रत्ययेन हेतुना जनयत' इति क-पाठः । ८. 'हेतुर्वक्तव्यः' इति क-पाठः ।

સર્વતદ્વીર્યતદ્ભાવે સેતિકાજન્યતૃપ્તિવત્ ।

તત્ત એવ ન સાઽન્યસ્ય તદ્દેશાદન્યથા તુ સા ॥^૧

(૬૭) કાત્સ્ન્યેનૈવાસ્ય તત્કર્તૃ વીર્ય તસ્યૈવ કિન્તુ ન ।

યુક્તસ્તતોઽન્યભાવોઽપિ સેતિકાજ્ઞાતતો ન હિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અત્રૈવ નિર્દર્શનમાહ ⁵³સર્વેત્યાદિના । સર્વસ્માત્ તદ્વીર્યાત્-કારણગતાત્ સ્વભાવસામર્થ્યાત્ તદ્ભાવે-વિવક્ષિતકાર્યભાવે । કિમિત્યાહ-સેતિકાજન્યતૃપ્તિવત્ इति નિર્દર્શનમ્ । તત્ત એવ-સેતિકાતઃ ન સા-તૃપ્તિઃ અન્યસ્ય, કાત્સ્ન્યેન તસ્યાસ્તત્રોપયોગાત્ । અથેષ્યત્ इत्याહ-તદ્દેશાત્-સેતિકાદેશાત્, અન્યથા તુ સા-તૃપ્તિરાદ્યસ્યેતરસ્ય ચ । ⁵⁴યદ્યન્યસ્યાપિ સ્યાત્-એકાન્તેનૈકરૂપાયા ન કાત્સ્ન્યેન દ્વયોરુપયોગ इति ભાવના ।

અવધારણદ્વારેણાધિકૃતદોષપરિજિહ્વીર્ષયાઽઽહ-કાત્સ્ન્યેનૈત્યાદિ । કાત્સ્ન્યેન એવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૪) આખી સેતિકા જે વ્યક્તિ ખાય, તે જ વ્યક્તિને તૃપ્તિ થાય છે, તે સેતિકાથી બીજા વ્યક્તિને તૃપ્તિ થવી અસંભવિત છે, કારણ કે સેતિકા ખાનાર વ્યક્તિને જ સર્વાંશે તૃપ્તિકારક બને છે, તેમ ઘટાદિ કારણગત વીર્યનો જો સર્વાંશે સત્પ્રત્યય વિશે જ ઉપયોગ હોય, તો તેના દ્વારા અસત્પ્રત્યયરૂપ બીજા કાર્યની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે...

જેમ સેતિકા ખાવાથી જે તૃપ્તિ થાય, તે ખાનારને જ થાય, બીજાને નહીં; તેમ સર્વશક્તિએ કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તો તેને જ કરે, બીજાને નહીં... જો સેતિકાથી બીજાને તૃપ્તિ થઈ હોય તો માનવું જ પડે કે સેતિકાના એકદેશથી થઈ છે, આખી સેતિકાથી નહીં.... (કારણ કે આખી સેતિકા બે જણા ના ખાઈ શકે^{૫૮}...) તેમ જો બે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તો માનવું જ પડે કે બે જુદા જુદા અંશથી થયા છે.

(૬૭) (૫) બૌદ્ધ : “ઘટાદિ કારણગત સ્વભાવ સર્વાંશે જ સત્પ્રત્યયનો કર્તા છે” - આનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

53. ‘સર્વતદ્વીર્યતદ્ભાવે’ इत्याદિકારિકાયામયં દૃષ્ટાન્તવાર્ષાન્તિકાર્થઃ । યથાહિ સેતિકાયાં સામસ્યેન એકસ્ય ભોક્તુરુપભુજ્યમાનાયાં નાન્યસ્યાપિ તૃપ્તિહેતુતોપપદ્યતે એવં ઘટાદિકારણગતવીર્યસ્યૈકત્ર સત્પ્રત્યયાદૌ કાર્યે સામસ્યેનોપયોગે સતિ ન તતઃ કાર્યાન્તરોત્પાદઃ સમ્ભવતીતિ ॥

54. યદ્યન્યસ્યાપિ સ્યાદિતિ । યદિ હિ સેતિકાયાઃ સકાશાદન્યસ્યાપિ ભોક્તુસ્તૃપ્તિરભ્યુપગમ્યતે તદા સેતિકાદેશાદેવ માનકદ્વયાદેરભ્યુપગન્તવ્યા, ન પુનસ્તસ્યા એવ સમસ્તાયા इति ॥

* સેતિકા તે એક ખાદ્ય પદાર્થ છે.

૧. અનુદ્વપ્ । ૨. ‘જ્ઞાનતો’ इति ઘ-પાઠોઽશુદ્ધઃ । ૩. અનુદ્વપ્ । ૪. ‘કાત્સ્ન્યેનૈકરૂપાયાઃ ન કાત્સ્ન્યેન દ્વયોરુપેત્યાદિકાત્સ્ન્યેનૈવ’ इति ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘તદ્ભાવે इत्याદિ’ इति ક-પાઠઃ । ૬. ‘નાન્યસ્યાપિ’ इति ક-પાઠઃ, ‘ચ-પાઠસ્તુ ‘યદ્યન્યસ્યાપીતિ’ ।

નાકાત્સર્ન્યેન અસ્ય-અધિકૃતકારણગતસ્વભાવસ્ય તત્કર્તૃ-વિવક્ષિતકાર્યકર્તૃ વીર્ય-સામર્થ્ય તસ્યૈવ-વિવક્ષિતકાર્યસ્ય કિન્તુ ન કર્તૃ, કિં તર્હિ ? અન્યસ્યાપિ,⁵⁵ તત્ર તુ તદકર્તૃ ન ભવતિ, અયોગવ્યવચ્છેદમાત્રમ્, ન પુનરન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ ।⁵⁷ યુક્તસ્તતોડન્યભાવોડપિ અન્યયોગાવ્યવચ્છેદાત્ તત એવ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સેતિકાજ્ઞાતતઃ-સેતિકોદાહરણાત્ ન હિ-નૈવ યુક્તસ્તતોડન્યભાવ એવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવ એવો નથી કે સત્પ્રત્યય સિવાય કોઈને ઉત્પન્ન ન કરે... તો કેવો ભાવ છે ? તો કે સત્પ્રત્યયને સર્વાંશે જ ઉત્પન્ન કરે છે, અસર્વાંશે નહીં.

ભાવાર્થ : અસત્પ્રત્યયનું જે કારણ છે, તે સત્પ્રત્યયનો અકર્તા નથી, પણ કર્તા જ છે... એટલે આ કથનનો ફલિતાર્થ એ થાય કે, ‘કાત્સર્ન્યૈવ’ એ અવધારણા અયોગવ્યવચ્છેદરૂપ છે, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદરૂપ નહીં. તેથી અર્થ એવો થશે : (અન્વય : અસ્ય વીર્ય, કાત્સર્ન્યૈવ તત્કર્તૃ, ન તસ્યૈવ કર્તૃ) કારણગત સામર્થ્ય, કાર્યનું પૂર્ણપણે જ કર્તા છે (આ રીતે અવધારણાનો અર્થ કરવો) તેનો જ કર્તા છે, તેમ નહીં (તેનો જ કર્તા છે - બીજાનો નહીં - એમ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ અર્થ ન કરવો...)

આમ, અવધારણાને અયોગવ્યવચ્છેદપરક લઈ લેવાથી - જકારનું સ્થાન બદલાઈ જવાથી - ફાયદો એ કે, કારણભૂત સામર્થ્યથી સત્પ્રત્યયની જેમ અસત્પ્રત્યયની પણ ઉત્પત્તિ થઈ જશે (કારણ કે અવધારણા દ્વારા ‘એક જ કાર્યનો કર્તા છે - બીજાનો નહીં’ એમ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ તો કર્યો નથી.)

સ્યાદ્વાદી : પણ, સેતિકાના દષ્ટાંતથી કારણગત સ્વભાવથી અસત્પ્રત્યયની પણ ઉત્પત્તિ થવી અસંભવિત છે. (કેમ અસંભવિત છે ? તે હવે જણાવે છે.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

55. કાત્સર્ન્યૈવવાસ્યેતિકારિકાવૃત્તૌ તત્ર તુ તદકર્તૃ ન ભવતીતિ । તત્ર-તસ્મિન્ પુનઃ પ્રથમકાર્યે તદ્-દ્વિતીયાદિકાર્યકારણં અકર્તૃ ન ભવતિ । એવં ચ કિં સિદ્ધમિત્યાહ- 56. અયોગવ્યવચ્છેદમાત્રં સર્વત્ર કાર્યકારણચિન્તાયાં બૌદ્ધમતે-આયામમતે અયોગવ્યવચ્છેદમાત્રમ્ અયોગસ્ય-દ્વિતીયકાર્યકર્તૃત્વાસમ્બદ્ધસ્ય વ્યવચ્છેદમાત્રમ્, ન પુનરન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ એકસ્યૈવ કાર્યસ્ય કારકમિત્યેવંરૂપ આદ્રિયતે । એવં ચ યત્ સિદ્ધં તદાહ- 57. યુક્તસ્તતોડન્યભાવોડપિ અન્યયોગાવ્યવચ્છેદાત્ તત એવૈતિ । યુક્તઃ-ઘટમાનકસ્તત- એવં સતિ અન્યસ્ય-દ્વિતીયકાર્યસ્ય ભાવઃ, અપિશબ્દાત્ પ્રથમસ્ય ચ, તત એવ-પ્રથમકાર્યોપયુક્તહેતોરેવ । કુત્ । ઇત્યાહ-અન્યયોગાવ્યવચ્છેદાત્-અન્યયોગસ્યાવ્યવર્તનાત્ ॥

❖ અયોગવ્યવચ્છેદ એટલે તેના અસંબંધનું નિરાકરણ... દા.ત. ચૈત્ર વિદ્વાનેવ... અહીં ચૈત્રમાં વિદ્વાતાના અસંબંધનું નિરાકરણ કરી, ચૈત્રની વિદ્વતા ફલિત કરી છે.

❖ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ એટલે તેના સિવાયમાં સંબંધનું નિરાકરણ... દા.ત. ધનુર્ધર તો અર્જુન જ... અહીં ધનુર્ધરપણું માત્ર અર્જુનમાં જ સાબિત કરી, તેના સિવાયમાં ધનુર્ધરતાનો વ્યવચ્છેદ કર્યો...

૧. ‘કાર્યેણ દ્વિતીયાદિકાર્યકર્તૃકારણં’ ઇતિ રૂ-ચ-પાઠઃ । ૨. ‘આયામમતે’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ચ-પ્રતૌ । ૩. ‘આસ્તે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘સ્યાવર્તનાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

નાવધારણસામર્થ્યાદ્ વસ્તુ તાદાત્મ્યમુજ્જતિ ।
ઉક્તાવધારણેઽપ્યેકતૃપ્તયે હ્યુક્તસેતિકા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદ્વાવનાયૈવાહ-નાવધારણેત્યાદિ । નાવધારણસામર્થ્યાત્ શાબ્દન્યાયાનુગતાદ્ વસ્તુ તાદાત્મ્યમુજ્જતિ-તદાત્મત્વં પરિત્યજતિ । કુત્તરિત્યાહ-ઉક્તાવધારણેઽપિ સતિ એકતૃપ્તયે હિ-એકતૃપ્ત્યર્થમેવ ઉક્તસેતિકા । તથાહિ-અત્રાપ્યેવમવધારણં કર્તુ શક્યત એવ-કાત્સ્ન્યૈનૈવ સેતિકૈકતૃપ્તિજનનસ્વભાવા, એકતૃપ્તિજનનસ્વભાવૈવેત્યેતત્ તુ ન । ન ચૈવમપિ સા કાત્સ્ન્યૈનૈકતૃપ્તિ વિધાય અન્યસ્યાપિ વિધત્તે, ⁵⁸ ન સા તત્ત્વત ઉભયતૃપ્તિજનનૈકસ્વભાવેતિ કોઽત્રાપવાદહેતુઃ ? તસ્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૬) ખાલી અવધારણ કરી દેવા માત્રથી વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી, કારણ કે એવું અવધારણ તો સેતિકા વિશે પણ થઈ શકે છે. તે આ રીતે : “સેતિકા એક વ્યક્તિને સર્વાંશે જ તૃપ્તિ કરનાર છે - આનો ભાવ એવો નથી કે તે બીજાને તૃપ્તિ ન કરી શકે. તો કેવો ભાવ છે ? તો કે એક વ્યક્તિને સર્વાંશે જ તૃપ્તિ કરે છે, અસર્વાંશે નહીં... તેથી અવધારણથી માત્ર એટલું જ ફલિત થશે કે, એક જણને તૃપ્તિ થાય જ (બીજાને તૃપ્તિ ન થાય એવું ફલિત નહીં થાય) અને એટલે તો બીજા વ્યક્તિને પણ તૃપ્તિ થઈ શકે.”

પણ, એક જ સેતિકા સર્વાંશે બંનેને તૃપ્તિ કરે, એવું તો જોવાતું નથી. તેથી અવધારણ કરી દેવા માત્રથી વસ્તુનું સ્વરૂપ ન બદલાય.

સેતિકા - બે જણને તૃપ્તિ કરતી નથી, કારણ કે તત્ત્વથી તે ઉભયને તૃપ્તિ કરાવનારા એકસ્વભાવવાળી નથી... તો, ઘટાદિ સર્વ વસ્તુથી બે કાર્ય થાય અને સેતિકાથી ન થાય એવો (ઉત્સર્ગના પ્રતિષેધરૂપ) અપવાદ માનવામાં કારણ શું છે ?

પૂર્વપક્ષ : સેતિકાનો તેવો સ્વભાવ.

ઉત્તરપક્ષ : તે શી રીતે જાણ્યો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

58. ‘નાવધારણો’ત્યાદિકારિકાવિવરણે ન સા તત્ત્વત ઉભયતૃપ્તિજનનૈકસ્વભાવેતિ કોઽત્રાપવાદ-હેતુરિતિ ? । આચાર્ય આહ-ન સા સેતિકા તત્ત્વતઃ પરમાર્થવૃત્ત્યા ઉભયસ્ય-ભોક્તૃદ્વયસ્ય તૃપ્તિજનન એકઃ સ્વભાવો યસ્યાઃ સા તથા ઇતિ । કોઽત્ર સેતિકાયા અપવાદહેતુઃ, અપવાદસ્યોત્સર્ગપ્રતિષેધરૂપસ્યૈકસ્માદપિ કારણાત્ અનેકકાર્યોત્પત્તિલક્ષણે ઉત્સર્ગે સર્વત્રાભ્યુપગમ્યમાને સતિ હેતુઃ-કારણમિતિ આચાર્યઃ । તસ્યા એવ તત્ત્વસ્વભાવતા । આચાર્યઃ કથમિદં જ્ઞાયત ઇતિ સુગમમેવ । અથ પરઃ તથાવિધકાર્યદ્વયાભાવેનેતિ કાર્યાનુમેયા હિ કારણસ્વભાવાઃ, તતઃ કાર્યદ્વયાનુપલભ્મેન નિશ્ચિયેતે, યદુત્ એકતૃપ્તિજનનસ્વભાવૈવ સેતિ-કેતિ આચાર્યઃ ॥

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘ગમાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘અપવાદ ઉત્સર્ગો’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. ‘તત્ત્વસ્વભાવાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘એકકર્તૃજનન’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર ચ-પાઠઃ ।

(૬૮) નાકારણં યતઃ કાર્યં નાન્યકારણકારણમ્ ।

અન્યથા ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ કાર્ય-કારણયોઃ ક્વચિત્ ॥^૧

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

૧ એવ તત્સ્વભાવતા । કથમિદં જ્ઞાયતે ? તથાવિધકાર્યદ્વયાભાવેન, તદેકાન્તૈકરૂપતાયામયમેવા-
યુક્તઃ ।^{૬૦} ભાવે વાઽસ્ય પ્રસ્તુતહેતુસ્વભાવાદપિ તદભાવોઽસ્તુ, ^{૬૧} એકરૂપત્વાવિશેષાદિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ।

એવં નાકારણમિત્યાદિ । નાકારણં યતઃ-યસ્માત્ કાર્યં સદાભાવાદિપ્રસજ્ઞાત્ અન્ય-
કારણકારણં ન એકાન્તેન, અત એવ હેતોઃ, એવં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમ્ । इत्याह-अन्यथा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : કારણ કે બે વ્યક્તિને તૃપ્તિ નથી થતી, એ કાર્યથી જ જણાય છે કે, સેતિકામાં બે વ્યક્તિને તૃપ્તિ કરવાનો સ્વભાવ નથી.

સ્યાદ્વાદી : જેમ એકાંત એકસ્વભાવી ઘટથી, સદ્-અસદ્ રૂપ બે પ્રતીતિ તમે માનો છો, તેમ એકાંત એકસ્વભાવી સેતિકાથી પણ, બે વ્યક્તિને તૃપ્તિ કેમ ન થઈ શકે ? અથવા જેમ એકાંત એકસ્વભાવી સેતિકાથી, બે વ્યક્તિને તૃપ્તિ ન થઈ શકે, તેમ એકાંત એકસ્વભાવી ઘટથી પણ, સદ્-અસદ્ રૂપ બે પ્રતીતિ ન થઈ શકે...

(૬૮) (૭) આ બે નિયમ અવશ્ય માનવા જોઈએ : (૧) કોઈ પણ કાર્ય કારણ વિનાનું ન હોય, નહીંતર તે કાર્ય કાં' તો આકાશની જેમ નિત્યસત્ રહેશે અને કાં'તો શશશૂંગની જેમ હંમેશાં અસત્ રહેશે, અને (૨) કોઈ પણ કાર્ય પોતાના કારણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજાના કારણથી નહીં, કારણ કે ઘટાદિની જો માટી સિવાય તંતુ વગેરેથી પણ ઉત્પત્તિ મનાય, તો - તેવા અન્ય કારણો જગતમાં હંમેશા રહ્યા હોવાથી - હંમેશા ઘડાની ઉત્પત્તિ થયા કરશે અથવા તો - અન્ય કારણો હોવા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

59. તદેકાન્ત(?)રૂપતાયામયમેવાયુક્ત ઇતિ । યદિ હિ સા સેતિકા એકાન્તેન એકસ્વભાવા-
ઽભ્યુપગમ્યતે તતો ન કાર્યદ્વયાભાવો યુજ્યતે, એકસ્વભાવાદપિ ઘટાદેઃ સદસત્પ્રત્યયદ્વયાભ્યુપગમાત્ ॥

60. ભાવે વાઽસ્ય પ્રસ્તુતહેતુસ્વભાવાદપિ તદાભાવોઽસ્તિત્વતિ । યદિ હિ સેતિકાયાઃ સકાશાદસ્ય
કાર્યદ્વયાભાવસ્ય ભાવો ભવતાઽભ્યુપગમ્યતે, તદા પ્રસ્તુતહેતુસ્વભાવાદપિ ઘટાદિકારણરૂપાત્ તદભાવઃ-
સદસત્પ્રત્યયલક્ષણકાર્યદ્વયાભાવોઽસ્તુ । કુત ઇત્યાહ- 61. એકરૂપત્વાવિશેષાદિતિ એકરૂપા સેતિકા
ઘટાદિશ્ચ, અતઃ કોઽનયોર્વિશેષો યૈન ઘટાત્ કાર્યદ્વયં સેતિકાતસ્તુ એકમેવાભ્યુપગમ્યતે ઇતિ ? ॥

62. 'નાકારણ'મિત્યાદિકારિકાદિવરણે અન્યકારણકારણં નૈકાન્તેનેતિ । અન્યસ્ય-પટાદેર્યત્ કારણ-
સૂત્રપિપ્પ્ણાદિ તદન્યકારણં ક્તોઽન્યકારણં કારણં યસ્ય ઘટાદેસ્તત્ તથા ન-નૈવ એકાન્તેન-નિયમેન । કુત

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. 'એવાતત્સ્વ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. 'જાયતે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. 'કસ્વરૂપ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

૫. 'એવાહેતોઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. 'યો' ઇત્યાધિકઃ ક-પાઠઃ । ૭. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ઘટાદે' ઇતિ પાઠાશુદ્ધિઃ । ૮. 'અન્યત્ કારણં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તતશ્ચ કાર્યનાનાત્વં સર્વથા કારણૈકતામ્ ।
 બાધતેઽનેકતાયાં ચ સ્થિતાનેકસ્વભાવતા ॥
 એતેનૈકસ્વભાવોઽપિ તત્સ્વભાવત્વતઃ પરૈઃ ।
 ય ઇષ્ટોઽનેકફલકૃદ્ ભાવઃ સોઽપિ નિરાકૃતઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવમનભ્યુપગમે ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ નિયમવતી કાર્ય-કારણયોઃ ક્વચિદ્ ઇદમસ્ય કારણ-
 મિદમસ્ય કાર્યમિત્યેવમ્, તદ્ભાવેઽપિ તત્ત્વતસ્તદુત્પત્તેરિતિ ।

તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ કાર્યનાનાત્વં-કાર્યભેદલક્ષણં સર્વથા કારણૈકતાં-તથાવિધૈ-
 કસ્વભાવરૂપતામ્ । કિમિત્યાહ-બાધતે-નિરાકરોતિ અનેકતાયાં ચ કારણસ્ય સ્થિતાનેક-
 સ્વભાવતા, તત્સ્વભાવભેદતઃ કાર્યભેદોપપત્તેઃ ।

એતેનૈત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન એકસ્વભાવોઽપિ ભાવઃ તત્સ્વભાવત્વતઃ કારણાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છતાં જેમ હંમેશા ઉત્પત્તિ નથી થતી તેમ - નિયત સમયે પણ ઉત્પત્તિ નહીં થાય... માટે, પોતાના
 કારણથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ. જો આ બંને નિયમ ન માનવામાં આવે, તો કાર્ય-કારણની
 ક્યાંય વ્યવસ્થા જ નહીં થઈ શકે.

(૮) તેથી કાર્યની ભિન્નતા કારણની એકસ્વભાવતાનું નિરાકરણ કરે-છે, એટલે, કાર્ય જો અનેક
 છે, તો કારણ પણ અનેક છે અને તો કારણરૂપ વસ્તુની (સદસદ્રૂપ) અનેકસ્વભાવતા સિદ્ધ થશે,
 કારણ કે એક કારણ જુદા જુદા સ્વભાવથી જ જુદા જુદા (સદસત્ પ્રતીતિરૂપ) કાર્ય કરી શકે છે..

(૯) કારણભેદ વિના કાર્યભેદ ન થતો હોવાથી, બૌદ્ધો વડે જે કહેવાયું છે, કે “એક જ સ્વભાવી
 પદાર્થ અનેકકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી, તેના દ્વારા અનેક ફળની ઉત્પત્તિ થાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

इत्याह-अत एव हेतोरिति अत एव पूर्वोक्तात् सदाभावादिप्रसङ्गाद्धेतोः । तथाहि-यथा कारणविकलं सत्
 कार्यं नित्यं विद्यमानमविद्यमानं वा स्यात्, एवमन्यकारणकारणमपि कार्यं सदाभावभागभावभाग् वा
 प्राप्नोति, अन्यकारणानां सदा जगति विद्यमानत्वादिति ॥

63. તદભાવે તત્ત્વતસ્તદુત્પત્તેરિતિ । વિવક્ષિતનિજકારણાઢભાવે પરમાર્થવૃત્ત્યા વિવક્ષિતઘટાદિ-
 કાર્યોત્પત્તેઃ ॥

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘અન્યકારણમપિ’ ઇતિ પાઠઃ । સ ચ અશુદ્ધપ્રાયત્વાત્ N-પ્રતાનુસારેણ સંશોધિતઃ ।
 ૪. ‘સદાભાગભાવગ્ વા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘સદાભાગભાગ્ વા’ ઇતિ પાઠઃ, તસ્ય ચાશુદ્ધત્વેન N-પ્રતાનુસારેણ
 શુદ્ધિઃ કૃતા । ૫. ‘તદુપપત્તેરિતિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ । ૬. ‘કારણભાવે’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । ૭. ‘કાર્યોત્પત્તિઃ’ ઇતિ
 ક-પાઠઃ ।

(૬૧) एको ह्यनेकजननस्वभावस्तद्विचित्रताम् ।

ऋते न युज्यते यस्मादुक्तदोषप्रसङ्गतः ॥

तथादर्शनतोऽप्यस्य तत्स्वभावत्वकल्पना ।

अत एव स्थिरत्वादिसिद्धिसङ्गादસજ્જતા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરૈ:-બૌદ્ધૈ: ય ઇષ્ટ:-અભ્યુપગત: અનેકફલકૃત્-અનેકકાર્યકરણશીલો ભાવ: સોઽપિ નિરાકૃત: ।

एतदेव प्रकटयति एको हीत्यादिना । एको यस्मात् अनेकजननस्वभावः तद्विचित्रतां-स्वभावविचित्रताम् ऋते-विना न युज्यते, यस्मात् उक्तदोषप्रसङ्गतः ।

अत्रैवोपचयमाह तथेत्यादिना । 64 तथादर्शनतोऽपि अनेकविज्ञानजनकत्वेन अस्य-भावस्य तत्स्वभावत्वकल्पना-अनेककार्यकरणैकस्वभावत्वकल्पना । किमित्याह-अत एव-तथादर्शनात्

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે”* - તેનું પણ નિરાકરણ થાય છે. (શી રીતે નિરાકરણ થાય ? તે કહે છે.)

(૬૮) (૧૦) સ્વભાવની વિચિત્રતા વિના, એક જ પદાર્થ અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો માનવો યુક્ત નથી, કારણ કે પૂર્વોક્ત દોષ (કાર્યકારણની વ્યવસ્થા જ ન રહેવારૂપ દોષ) આવે છે.

(૧૧) બૌદ્ધ : પૂર્વ-પશ્ચિમ વગેરે જુદી જુદી દિશામાં રહેલા પ્રમાતાઓને, એક જ સ્તંભાદિ પદાર્થનો એક જ કાળે ‘આ પૂર્વમાં છે’, ‘આ પશ્ચિમમાં છે’ એમ જુદો જુદો ઉલ્લેખ થતો હોવાથી, તે પદાર્થ દ્વારા અનેક વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જે પ્રત્યક્ષ જોવાતું હોય, તેમાં અસંગતિ ન બતાવી શકાય, માટે એકસ્વભાવી પણ પદાર્થમાં અનેકકાર્યજનનતા સ્વીકારવી જ જોઈએ....

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

64. ‘तथे’त्यादिकारिकावृत्तौ तथादर्शनतोऽपि अनेकविज्ञानजनकत्वेनेति । एकस्यापि स्तम्भादेः पदार्थस्य पूर्वोऽयं पश्चिमोऽयमित्याद्युल्लेखेनानेकेषु विज्ञानलक्षणेषु कार्येषु जायमानेषु साक्षादेव दृश्यते हेतुभावः । न च दृष्टेऽनुपपत्तिरुद्ग्राहणीया इति तथादर्शनादेव किं नोपपद्यते एकस्मादप्यनेककार्योत्पत्तिरिति पराभिप्रायः ॥

❖ બૌદ્ધો, એક જ પૂર્વક્ષણથી, રૂપ-રસાદિરૂપ ઉત્તરક્ષણોની ઉત્પત્તિ માને છે, તેની આ વાત છે - એવું લાગે છે...

* સ્તંભની પૂર્વમાં રહેલ પ્રમાતાને સ્તંભ પશ્ચિમમાં જણાય... વગેરે...

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. ‘हेतुमानः’ इति क-पाठः । ४. ‘न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम इति हि न्यायस्वरूपम्’ इति क-टिप्पणकम् ।

યુક્ત્યા ન યુજ્યતે સ્થૈર્યં કયા વૈકસ્વભાવતઃ ।
 નાનાકાર્યસમુત્પાદઃ સ્વાત્મના ચિન્ત્યતામિદમ્ ॥
 (૭૦) યથાઽનેકસ્વભાવં તત્ સર્વેષાં સર્વદર્શિનામ્ ।
 કરોત્યનેકં વિજ્ઞાનમિદમિત્યં કથં ન તે ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્થિરત્વાદિસિદ્ધિસજ્ઞાત્ કારણાત્ ન સજ્ઞતેતિ ।

આહ-યુક્ત્યેત્યાદિ । યુક્ત્યા-ક્રમ-યૌગપદ્માભ્યામર્થક્રિયાવિરોધભાવલક્ષણયા ન યુજ્યતે સ્થૈર્યં ભાવાનામ્ । અત્રોત્તરમ્-કયા વા યુક્ત્યા ? એકસ્વભાવતો ભાવાત્ નાનાકાર્યસમુત્પાદો યુજ્યતે સ્વાત્મના ચિન્ત્યતામિદમ્ । ન સર્વથા તત્સ્વભાવભેદમન્તરેણ તથાઽનેકવિજ્ઞાનજનક-ત્વમપિ, દિગાદિભેદેન તથાપ્રતીત્યયોગાદિતિ ।

આહ-યથેત્યાદિ । યથાઽનેકસ્વભાવં તત્ કાત્સ્ન્યેનૈવૈકત્રોપયોગમધિકૃત્ય સર્વેષાં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તમારી કલ્પના અયુક્ત છે, કારણ કે જો તેવું જોવાતું હોવાથી, વસ્તુનો અનેક-કાર્યજનનરૂપ એક સ્વભાવ સ્વીકારી શકાતો હોય, તો વસ્તુ સ્થિરરૂપે પણ દેખાતી હોવાથી, વસ્તુને સ્થિરરૂપે કેમ ન સ્વીકારાય ?

(૧૨) બૌદ્ધ : વસ્તુને સ્થિર માનવામાં, તે વસ્તુમાં કમથી કે યૌગપદ્યથી અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી, માટે જ અમે વસ્તુને સ્થિર માનતા નથી.

સ્યાદ્વાદી : જો યુક્તિથી સ્થૈર્ય નથી ઘટતું, તો એક જ સ્વભાવી પદાર્થથી અનેક કાર્યની ઉત્પત્તિ પણ કઈ યુક્તિથી ઘટે છે ? એટલું તો તમે જાતે જ વિચારો !

આશય : પ્રત્યક્ષથી સ્થિરત્વાદિ દેખાવા છતાં, યુક્તિસંગત ન હોવાથી તમે તેને માનતા નથી તો પ્રત્યક્ષથી એકવસ્તુથી અનેકકાર્યોત્પત્તિ દેખાવા પર પણ - યુક્તિસંગત ન હોવાથી તે કેમ માની લેવાય ?

જો સ્તંભમાં એક જ સ્વભાવ હોય, તો પૂર્વ-પશ્ચિમ વગેરે ભેદ તેના ન પડી શકે અને આ પૂર્વમાં છે - આ પશ્ચિમમાં છે વગેરે રૂપ પ્રતીતિ ન થઈ શકે અને એટલે સ્વભાવભેદ વિના એકસ્વભાવથી અનેક જ્ઞાન પણ ન થાય...

(૭૦) (૧૩) બૌદ્ધ : સ્યાદ્વાદમતે જીવ કે અજીવ રૂપ સઘળી વસ્તુ અનંતસ્વભાવી છે અને તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

65. 'યથાઽનેકસ્વભાવ'મિત્યાદિકારિકાવ્યાખ્યાને કાત્સ્ન્યેનૈકત્રોપયોગમધિકૃત્યેતિ । તથાહિ-જીવ-

❖ અહીં મૂળમાં 'ન સજ્ઞતા' શબ્દ છે, તેનો અર્થ આવો લાગે છે કે, તથાદર્શનથી જ સ્થિરત્વાદિની (આદિશબ્દથી સ્થૂરત્વાદિની) સિદ્ધિનો સંગ થવાથી તમારી વાત સંગત નથી...

૧. 'ચૈક૦' इति क-पाठः । २-३. अनुष्टुप् । ४. 'सज्ज्ञता' इति घ-पाठः । 'समता' इति तु ङ-पाठः ।

સ્વરૂપમેવ સર્વેષાં સર્વજ્ઞાનાં તથાવિધમ્ ।

વિજ્ઞાનં ન તુ તત્ તેન તત્ત્વતઃ ક્રિયતે યતઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વદર્શિનાં વીતરાગાણાં કરોત્યનેકં વિજ્ઞાનં યાવન્તસ્તે, અન્યથા તદસર્વદર્શિત્વપ્રસજ્ઞાત્ । इदम्-અધિકૃતં વસ્ત્વેકસ્વભાવમેવ इत्थं कथं न ते-તવ કરોત્યનેકં વિજ્ઞાનં કાત્સ્ન્યોપયોગાવિશેષા-દિતિ ?

અત્રોત્તરમ્-સ્વરૂપમિત્યાદિ । સ્વરૂપમ્ એવ સાંસિદ્ધિકં સર્વેષાં સર્વજ્ઞાનાં વીતરાગાણાં તથાવિધં-તત્કાત્સ્ન્યગ્રહણપ્રકારં વિજ્ઞાનં ન પુનઃ તત્ તેન-વસ્તુના તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ ક્રિયતે યતઃ, અતો નેદમિત્થં મમેતિ યોજના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વસ્તુ, પોતાના સંપૂર્ણ અંશને આશ્રયીને, જેમ ઋષભદેવનાં વિજ્ઞાનમાં વ્યાપૃત થાય છે, તેમ મહાવીરસ્વામીનાં વિજ્ઞાનમાં પણ વ્યાપૃત થાય છે. તેથી, અનેકસ્વભાવી વસ્તુનો, જેમ સંપૂર્ણતયા એક વિજ્ઞાન પ્રત્યે વ્યાપાર હોવા છતાં, તેનાથી બીજા વિજ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ શક્ય છે, તેમ એકસ્વભાવી વસ્તુનો સર્વાંશે વ્યાપાર તો બંનેમાં સરખો જ છે, તો સર્વાંશે અનેક વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, તેમાં વાંધો શું ?

(૧૪) સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! બધા જ સર્વજ્ઞ પુરુષોનો વસ્તુને સંપૂર્ણતયા ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ જ છે, ત્યાં વસ્તુ દ્વારા તે વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. (કેમ નહીં ? તે જણાવે છે.)

આશય : બૌદ્ધે, દરેક વસ્તુ સર્વાંશે વ્યાપૃત થઈને અનેક સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં નિમિત્ત બને છે, તેમ કહ્યું, તેનું ખંડન થાય છે - સર્વજ્ઞનાં જ્ઞાનમાં વસ્તુ નિમિત્ત બનતી જ નથી, સર્વજ્ઞને સ્વભાવથી જ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

લક્ષણમજીવલક્ષણં વા વસ્તુ અનન્તસ્વભાવમ્ એકત્ર-ઋષભાદિવિજ્ઞાને કાત્સ્ન્યેન સવ્યાપારમભૂત, અન્યથા કેષાશ્ચિત્ સ્વભાવવિશેષાણામનવગમપ્રસજ્ઞાત્ । एवं महावीरविज्ञानेऽपि तत् सर्वात्मनैव व्यापृतम् । તતશ્ચ યથાઽનેકસ્વભાવેન વસ્તુના સર્વાત્મના એકવિજ્ઞાનજનનવ્યાપૃતેનાપિ સતા વિજ્ઞાનાન્તરમપિ જન્યતે, તથા અમન્મતેઽપિ એકસ્વભાવેનૈવ સ્તમ્ભાદિના યદ્યનેકં વિજ્ઞાનં જનયિષ્યતે તદા કિં નામ ભવતઃ ક્ષુણ્ણં સ્યાદિતિ પરસ્યાશયઃ ।

❖ પ્રશ્ન : તે વસ્તુ અમુક અંશે ઋષભદેવના જ્ઞાનમાં અને અમુક અંશે મહાવીરસ્વામીના જ્ઞાનમાં કારણ મानीએ તો ?

ઉત્તર : એવું ન માની શકાય, કારણ કે અમુક અંશથી ઉત્પન્ન કરે, તો જે અંશથી ઉત્પન્ન કરશે તેટલા અંશનો જ બોધ થશે, તે સિવાયના અંશનો નહીં અને તેમ થતાં તો ઋષભાદિ અસર્વજ્ઞ જાહેર થશે. તેથી, તે વસ્તુ દરેક વિજ્ઞાનને સર્વાંશે જ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ જ માનવું જોઈએ...

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. 'વસ્ત્વેવ સ્વ૦' इति ङ-पाठः । ૩. 'कात्स्न्येनोप०' इति घ-पाठः । ૪. 'असताऽपि एकस्वभावेनैव स्तम्भादिना यद्यनेकं' इति ख-पाठः । ૫. 'क्षुण्णं' इति च-पाठः ।

અતીતાદેરસત્ત્વેન ન સ્યાદ્ ગ્રહણમન્યથા ।

તસ્યાપિ જ્ઞાનકર્તૃત્વેઽતીતત્વાદિવિરોધતઃ ॥^૧

(૭૧) ન ચ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વપ્રત્યય એવાબાદ્યસત્ત્વપ્રત્યયઃ, તથાઽપ્રતીતેઃ ।
અસતોઽનુપાખ્યત્વેન પ્રત્યયહેતુત્વાનુપપત્તિરિતિ ચેત્, ન, સદનુવેધેન સર્વથાઽનુપાખ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अतीतादेरित्यादि । अतीतादेर्भावस्य असत्त्वेन हेतुना न स्याद् ग्रहणम्, अन्यथा-एवमनभ्युपगमे । न ह्यसत् ज्ञानकर्तृ । तथा चाह-तस्यापि-अतीतादेः ज्ञानकर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽतीतत्वादिविरोधतः कारणात् स्वरूपमेव सर्वेषामित्यादिक्रियायोगः, अतः सदसत्प्रत्ययभेदादनेकरूपं वस्तु इति स्थितम् ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વપ્રત્યય એવ સર્વથૈકરૂપતયા નિરંશઃ અબાદ્ય-
સત્ત્વપ્રત્યયસ્તથા-તદેકરૂપતયા અપ્રતીતેઃ, કિન્તુ પ્રત્યયાન્તરમયમ્ । અત્રાહ-અસત્ત્વેન ઇત્યાદિ ।
અસતોઽનુપાખ્યત્વેન હેતુના પ્રત્યયહેતુત્વાનુપપત્તિઃ, અતઃ કથમબાદ્યસત્ત્વપ્રત્યયઃ ? ઇતિ-એવં
ચેત્ મન્યસે, એતદાશંક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-સદનુવેધેન-પાર્થિવદ્રવ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૫) જો વસ્તુ દ્વારા જ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો અતીતાદિ પદાર્થનું શ્રદ્ધા જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે અતીતાદિ પદાર્થ તો વર્તમાન કાળમાં અસત્ હોવાથી, તેના દ્વારા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે... જો અતીત પદાર્થને વર્તમાનગત જ્ઞાનના કર્તા તરીકે મનાય, તો - વર્તમાનમાં પણ જ્ઞાનકર્તૃત્વરૂપે તેનું અસ્તિત્વ હોવાથી - તેની અતીતરૂપતા જ નહીં રહે.

નિષ્કર્ષ : એટલે સર્વજ્ઞોને સ્વરૂપથી જ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, એમ માનવું પડે અને તો બૌદ્ધની દલીલ - એકસ્વભાવથી અનેક કાર્યોત્પત્તિ ખંડિત થતાં સદ્ અને અસદ્ એવી જે જુદી જુદી પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રતીતિ વસ્તુનો જુદો જુદો સ્વભાવ માનવાથી જ ઘટે અને જુદો જુદો સ્વભાવ માનવાથી વસ્તુની અનેકરૂપતા જ સિદ્ધ થાય, તેથી “એક જ વસ્તુ અનેકાત્મક છે” એવો અનેકાંતવાદ સ્વીકારવો જ જોઈએ...

❖ સદ્-અસદ્ બંને પ્રતીતિ જુદી જુદી ❖

(૭૧) પૂર્વપક્ષ : ઘટાદિની, પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન જે સત્ત્વપ્રતીતિ છે, તે જલાદિત્વેન અસત્ત્વપ્રતીતિ કહેવાય છે - આમ, અસત્ત્વપ્રતીતિ જુદી ન હોવાથી, જુદી પ્રતીતિના કારણે વસ્તુનો જુદો સ્વભાવ માનવો જરૂરી નથી.

ઉત્તરપક્ષ : સત્ત્વપ્રતીતિ અને અસત્ત્વપ્રતીતિ બંનેનો એકરૂપે કદી અનુભવ થતો નથી, બંને પ્રતીતિનો જુદા જુદા રૂપે જ અનુભવ થાય છે અને જુદી જુદી પ્રતીતિ માટે વસ્તુનો જુદો જુદો સ્વભાવ સ્વીકારવો જ પડશે...

પૂર્વપક્ષ : તમે વસ્તુને સદ્સદ્રૂપ માની, સદ્રૂપથી સત્ત્વપ્રતીતિ અને અસદ્રૂપથી અસત્ત્વપ્રતીતિ

ત્વાસિદ્ધેઃ, અસત્પ્રત્યયાવિરોધાચ્ચ । અસદનનુવિદ્ધસ્ય ચ સતસ્તન્માત્રત્વાદ્ વિશેષા-
નુપપત્તેરિતરેતરાનુવેધ इति कुत एकस्वभावत्वसिद्धिः ? (७२) स्यादेतत्, तत्राबादि-
द्रव्यासत्त्वस्य परिकल्पितत्वात् यथोक्तदोषाभाव इति । सोऽयं 'गडुप्रवेशेऽक्षितारिका-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સત્ત્વાનુવેધેન હેતુના સર્વથા-સર્વેઃ પ્રકારૈઃ અનુપાખ્યત્વાસિદ્ધેઃ અબાદ્યસત્ત્વસ્ય । ઉપપત્ય-
ન્તરમાહ-અસત્પ્રત્યયાવિરોધાચ્ચ । અસત इति प्रक्रमः । ⁶⁶सत इवासतोऽसत्प्रत्ययभाव इति
भावः । सदनुવેધેનેત્યાદિમૌલં હેતું સમર્થયન્નાહ-અસદિત્યાદિ । અસદનનુવિદ્ધસ્ય ચ સતઃ-
પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાદેઃ તન્માત્રત્વાત્-સન્માત્રત્વાત્, વિશેષાનુપપત્તેઃ કારણાત્ इतरेतरानुवेधः
सदसतोः इति-एवं कुत एकस्वभावत्वसिद्धिः ? नैवेत्यर्थः । स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्-
अथैवं मन्यसे । तत्र-पार्थिवद्रव्यसत्त्वे अबादिद्रव्यासत्त्वस्य परिकल्पितत्वात् कारणात् ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઘટાવો છો, પણ અમારે એ કહેવું છે કે, વસ્તુનું અસદ્રૂપ તો નિઃસ્વભાવ છે, અર્થાત્ સ્વભાવરહિત
તુચ્છ છે, તો પછી તેના દ્વારા (તુચ્છ એવા અસદ્રૂપથી) જળાદિઅસત્ત્વની પ્રતીતિ શી રીતે થઈ શકે ?
શું શશશૃંગથી ક્યારેય કોઈ પ્રતીતિ થાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ : વસ્તુનો તે અસદંશ, સદંશથી કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી, સર્વથા સ્વભાવરહિત કે
તુચ્છ નથી, માટે તેના દ્વારા અસત્ત્વપ્રતીતિ નિર્બાધપણે ઘટી શકશે. વળી, અનુરૂપ કારણથી જ કાર્યની
ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, જેમ સત્ત્વપ્રતીતિ વસ્તુના સદ્રૂપથી જ થાય છે, તેમ અસત્ત્વપ્રતીતિ વસ્તુના
અસદ્રૂપથી જ થઈ શકે છે, તેથી વસ્તુમાં સદ્-અસદ્ બંને અંશ સ્વીકારવા જોઈએ...

બીજી વાત, વસ્તુનો સદંશ, અસદંશથી યુક્ત જ માનવો જોઈએ, નહીંતર પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ
માત્ર સત્ત્વરૂપ થવાથી, જળાદિથી તેનો ભેદ જ નહીં ઘટી શકે.

આશય : જે માત્ર સદ્રૂપ છે, તેનો બીજા સત્ પદાર્થોથી ભેદ ન થઈ શકે... પણ, તેને જો
જળાદિઅસત્ત્વરૂપ પણ માનવામાં આવે, તો તેનો જળાદિથી ભેદ ઘટી શકશે. તેથી, વસ્તુનો સદંશ
અસદંશથી યુક્ત અને અસદંશ સદંશથી યુક્ત માનવો જોઈએ અને તેમ માનવામાં - વસ્તુની અનેક-
રૂપતા જ સિદ્ધ થવાથી - એકસ્વભાવતાની સિદ્ધિ ન જ થઈ શકે.

❖ અસત્ત્વને કલ્પિત પણ ન માની શકાય ❖

(૭૨) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન જે સત્ત્વ છે, તે જ પારમાર્થિક છે અને જળાદિઅસત્ત્વ
તો કલ્પિત હોવાથી અવાસ્તવિક છે - આમ માત્ર સદ્રૂપતા જ પારમાર્થિક હોવાથી, વસ્તુને ઉભયરૂપ
માનવાની જરૂર નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

66. सत इवासतोऽसत्प्रत्ययभाव इति । यथाहि-सतः सकाशात् सत्प्रत्ययस्तथाऽसतोऽसत्प्रत्ययो
भवति, अनुरूपकारणप्रभवत्वात् सर्वकार्याणामिति ॥

૧. 'અસત્પ્રત્યયાસિદ્ધે (?) વિરોધાચ્ચ' इति ङ-पाठः । ૨. 'સત્પ્રકાશાત્' इति क-पाठः ।

વિનિર્ગમ'ન્યાયઃ । તથાહિ-તત્રાબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વસ્ય પરિકલ્પિતત્વાત્ સ્વસત્ત્વાસત્ત્વવદ-
સત્ત્વાત્ તદ્રૂપેણાપ્યસ્તિત્વપ્રસન્નઃ, અનિષ્ટં ચૈતદિતિ । (૭૩) સ્યાદેતત્ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ-
વ્યતિરિક્તમબાદ્યસત્ત્વં પરિકલ્પિતમ્, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ પુનરબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવમિષ્યત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-યથોક્તદોષાભાવ ઇતિ-ઉભયરૂપત્વાભાવઃ, પરમાર્થતસ્તદસત્ત્વાદિતિ । એતદા-
શબ્દ્યાહ-સોઽયમિત્યાદિ । સોઽયં '૬૭'ગદુપ્રવેશેઽક્ષિતારિકાવિનિર્ગમ'ન્યાયઃ । પ્રસ્તુતદોષપરિ-
હારેણાધિકતરદોષાન્તરાપત્તિરિત્યર્થઃ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ તત્ર-પાર્થિવ-
દ્રવ્યસત્ત્વેઽબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વસ્ય પરિકલ્પિતત્વાત્ પરમાર્થતઃ સ્વસત્ત્વાસત્ત્વવદસત્ત્વાત્ ।
કિમિત્યાહ-તદ્રૂપેણાપિ-અબાદિદ્રવ્યસત્ત્વરૂપેણાપિ અસ્તિત્વપ્રસન્નઃ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્ય ।
અનિષ્ટં ચૈતદિતિ । તથાહિ-ન તત્ર સ્વસત્ત્વાસત્ત્વમિતિ સ્વસત્ત્વમ્, એવમબાદ્યસત્ત્વાભાવે સ્યાત્
તત્સત્ત્વમ્, અન્યથા તદભાવાભાવ ઇતિ ભાવના । સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે
પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વવ્યતિરિક્તં ધર્માન્તરમ્ અબાદ્યસત્ત્વં પરિકલ્પિતમ્, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આવી શેષ્ટા તો મોટા દોષને ઉત્પન્ન કરનારી બનશે. જેમ એક વ્યક્તિને
આંખની પાસે ગડુ (ગૂમડું) ઉત્પન્ન થયું, ત્યાર પછી કોઈક વૈદ્ય વડે ઔષધપ્રયોગથી એવો ઉપચાર
કરાયો, કે જેથી તે ગૂમડું ત્યાંથી નીકળીને આંખની અંદર પેસી ગયું અને અંદર પેસતાં જ તે વ્યક્તિના
આંખની કીકી બહાર નીકળી ગઈ - આમ તે વ્યક્તિ દૂર કરવા ગયો નાનાં દોષને અને પામી ગયો
મોટા દોષને ! તેમ તમે પણ પ્રસ્તુત દોષનો પરિહાર કરવા ગયા, પણ અધિકતર દોષને પામ્યા. તે
આ રીતે -

જળાદિઅસત્ત્વ જો કલ્પિત હોય, તો જેમ સ્વસત્ત્વનું અસત્ત્વ ન હોવાથી સ્વસત્ત્વની સિદ્ધિ થાય
છે, તેમ જળાદિઅસત્ત્વ ન હોવાથી=તે કલ્પિત હોવાથી, જળાદિસત્ત્વ પણ સિદ્ધ થશે. (જો જળાદિસત્ત્વ
ન હોય તો જળાદિઅસત્ત્વ નથી એવું કહી જ ન શકાય...) અને તો ઘટનું જળરૂપે પણ અસ્તિત્વ
સિદ્ધ થશે... પણ એવું તો કોઈને ઈષ્ટ નથી.

(૭૩) પૂર્વપક્ષ : અમે જળાદિઅસત્ત્વનો સાવ નિષેધ નથી કરતાં, પણ અમારું કહેવું એ છે કે,
જે પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ છે, તે જ જળાદિઅસત્ત્વ છે, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વથી જુદું જળાદિઅસત્ત્વ કલ્પિત છે,
અર્થાત્ છે જ નહિ - આમ, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ જળાદિઅસત્ત્વરૂપ હોવાથી, જળાદિસત્ત્વની આપત્તિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

67. 'ગદુપ્રવેશેઽક્ષિતારિકાવિનિર્ગમ'ન્યાય ઇતિ । કસ્યચિદક્ષિસમીપે તથાવિધબાધાવિધાયકં ગદુ-
ત્પન્નમ્ । તતશ્ચ કેનચિદ્ ભિષજ્ઞા તથાવિધૌષધપ્રયોગેણ તથા ઉપચરિત યથાઽક્ષિમધ્યે તત્ પ્રવિવેશ ।
પ્રવિષ્ટે ચ તત્રાક્ષિણિ તત્ક્ષણાદેવ તદુત્પાટિતા કનીનિકા ડક્ષિતારિકા બહિર્નિર્જગામેતિ પ્રસ્તુતદૃષ્ટાન્તાર્થઃ ॥

એવેતિ, અતોઽનપરાધ ઇતિ । અહો દુરન્તઃ સ્વદર્શનાનુરાગઃ, પ્રત્યુક્તમપિ નાવધારયતિ, યતો ન ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ તેનૈવાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ ઇત્યાદિ તદેવાવર્તત ઇત્યલં સ્વદર્શનાનુરાગાકૃષ્ટચેતસા સહ પ્રસજ્ઞેનેતિ ॥

(૭૪) અપરસ્ત્વાહ-સદસદ્રૂપં વસ્તિત્યત્રાસત્પક્ષે પ્રસજ્યપ્રતિષેધો વા સ્યાત્, પર્યુદાસો વા । કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષઃ । તથાહિ-યદિ સન્ન ભવતીત્યસત્, સન્નિવૃત્તિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પુનઃ એકરૂપમ્, અબાદ્યસત્ત્વસ્વભાવં વસ્તુસ્થિત્યા ઇષ્યત એવેતિ, અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ અનપરાધ ઇતિ-નાસ્તિ કશ્ચિદ્ દોષઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અહો દુરન્ત સ્વદર્શનાનુરાગઃ । કથમિત્યાહ-પ્રત્યુક્તમપિ નાવધારયતિ, એતત્સામર્થ્યાત્ । એતદેવાહ યત ઇત્યાદિના । યતો ન ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ તેનૈવાબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ ઇત્યાદિ તદેવાવર્તતે પૂર્વોક્તં ચક્રકમ્ ઇત્યલં સ્વદર્શનાનુરાગાકૃષ્ટચેતસા સહ પ્રસજ્ઞેન નૈવ પ્રજ્ઞાપનાવિષયઃ ॥

અપરસ્ત્વાહ-સદસદ્રૂપં વસ્તિત્યત્રાસત્પક્ષે પ્રસજ્યપ્રતિષેધો વા સ્યાત્ સન્ન ભવતીત્યસત્, પર્યુદાસો વા સતોઽન્યદસદિતિ । કિઞ્ચાત ઇત્યાહ-ઉભયથાઽપિ દોષઃ । કથમિત્યાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ યદિ સન્ન ભવતિ ઇત્યસત્ । કિમુક્તં ભવતિ ? સન્નિવૃત્તિમાત્રં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવી શકશે નહીં અને એકસ્વભાવતાની સિદ્ધિ પણ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ : અહો ! પોતાના દર્શનનો કેટલો ગાઢ અનુરાગ ! વારંવાર તેનો નિષેધ કરવા છતાંય તમે કંઈ સાંભળતાં જ નથી... પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વને જ જળાદિઅસત્ત્વરૂપ માનવામાં, ફરી એની એ જ વાત ચાલ્યા કરશે, કે “વસ્તુ જે સ્વભાવે પાર્થિવદ્રવ્યત્વેન સત્ હોય, તે જ સ્વભાવે જલાદિત્વેન અસત્ શી રીતે ? (ગ્રંથના પાના નં. ૭૮ પર) એક જ સ્વભાવે સદ્-અસદ્ બંનેનો તો વિરોધ છે... વગેરે...”

તેથી, પોતાના દર્શનના ગાઢ અનુરાગથી ખેંચાયેલા મનવાળા વ્યક્તિ સાથે વાદ કરવાથી કોઈ જ લાભ નથી, કારણ કે તેને કંઈ સમજાવી શકાતું નથી... (તે અપ્રજ્ઞાપનીય છે...)

❖ અસદ્રૂપતા અઘટિત - નૈયાયિક ❖

(૭૪) પૂર્વપક્ષ : તમે વસ્તુને સદ્-અસદ્રૂપ માનો છો, પણ ‘અસત્’થી તમને કયો પ્રતિષેધ અભિપ્રેત છે ? (૧) પ્રસજ્યપ્રતિષેધ, કે (૨) પર્યુદાસપ્રતિષેધ ? આ બંને રીતે દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

❖ એતત્સામર્થ્યાત્ । દુરન્ત દર્શનરાગના સામર્થ્યથી જ તમે, કહ્યું હોવા છતાં સાંભળતા નથી. એતદેવાહ=એ પ્રત્યુક્ત જ કહી રહ્યા છે.

❖ તદભાવમાત્રદ્યોતકઃ પ્રસજ્યપ્રતિષેધઃ ‘ઘટો નાસ્તિ’ ઇતિરૂપઃ । તદ્ભિન્નાઽન્યદ્યોતકઃ પર્યુદાસપ્રતિષેધઃ ‘અબ્રાહ્મણમાનય’ ઇતિરૂપઃ ।

૧. ‘તસ્માત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘એતત્સામર્થ્યાદુભયથાઽપિ એતદેવાહ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘તદેવાહ ય (ત) ઇત્યાદિના’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

માત્રં નિરુપાખ્યમસત્ । તતશ્ચ તસ્ય પ્રમાણગોચરાતીતત્વાદ્ વસ્તુધર્મત્વાનુપપત્તિઃ, અભ્યુ-
પગમે વા વસ્તુન એવ નિરુપાખ્યત્વપ્રસન્નઃ । તથાહિ-ન નિરુપાખ્યસ્વભાવં સોપાખ્યં
ભવિતુમર્હતિ ॥

(૭૫) અથ સતોઽન્યદસત્ સદન્તરમેવાસદિતિ । એવમપિ તસ્ય સદાત્મકત્વાદેવ
સદસદ્રૂપત્વાનુપપત્તિઃ । તથાહિ-ન સત્ સદન્તરાત્મકમિતિ સચેતસો વક્તું યુજ્યતે ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિરુપાખ્યમસત્ પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપમ્ । તતઃ કિમિત્યાહ-તતશ્ચ તસ્ય-અસતઃ પ્રમાણગોચરા-
તીતત્વાત્ કારણાદ્ વસ્તુધર્મત્વાનુપપત્તિઃ । અભ્યુપગમે વાઽસતો વસ્તુધર્મત્વસ્ય । કિમિત્યાહ-
વસ્તુન એવ નિરુપાખ્યત્વપ્રસન્નઃ । તથાહિ-ન નિરુપાખ્યસ્વભાવં-ન તુચ્છધર્મકં સોપાખ્યં
ભવિતુમર્હતિ-અતુચ્છં ભવિતુમર્હતિ ॥

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથેત્યાદિ । અથ સતોઽન્યદસત્ સદન્તરમેવાસત્
પર્યુદાસરૂપમ્ ઇતિ । એવમપિ તસ્ય-અસતઃ સદાત્મકત્વાદેવ કારણાત્ સદસદ્રૂપત્વાનુપપત્તિઃ
વસ્તુનઃ । તથાહી-ત્યાદિ । તથાહિ ન સત્ સદન્તરાત્મકમિતિ-એવં સચેતસો વક્તું યુજ્યતે,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) પ્રસજ્યપ્રતિષેધઃ : અસત્ને જો પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપ માનવામાં આવે, તો અસત્ની “સત્
ન ભવતિ=અસત્=સત્નિવૃત્તિ”=આવી વ્યુત્પત્તિ થશે અને આ રીતે તો અસત્ માત્ર સત્નિવૃત્તિરૂપ
હોવાથી, નિઃસ્વભાવ છે, અર્થાત્ સ્વભાવરહિત-તુચ્છ છે... જે સ્વભાવરહિત-તુચ્છ હોય, તે
શશશૃંગની જેમ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વિષય ન બની શકે અને જે પ્રમાણનો વિષય ન બને, તે વસ્તુનો
ધર્મ પણ ન બની શકે, અને જો સ્વભાવરહિત પણ અસત્ત્વને વસ્તુનો ધર્મ માની લઈએ, તો વસ્તુ
પણ સ્વભાવરહિત-તુચ્છ માનવી પડશે, કારણ કે તુચ્છસ્વભાવી વસ્તુ અતુચ્છ ન હોઈ શકે, એટલે કે
જે વસ્તુનો સ્વભાવ તુચ્છ હોય, તે વસ્તુ પોતે પણ તુચ્છ જ હોય છે, વાસ્તવિક નહીં. આમ પ્રસજ્યપક્ષે
તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નહીં ઘટે...

(૭૫) (૨) પર્યુદાસપ્રતિષેધઃ : અસત્ને જો પર્યુદાસપ્રતિષેધરૂપ માનવામાં આવે, તો અસત્ની
“સતઃ અન્યત્-અસત્-સદન્તરમ્, અર્થાત્ એક સત્ સિવાય બીજો સત્ પદાર્થ” - આવી વ્યુત્પત્તિ થશે
અને આ રીતે તો અસત્ તે એક પ્રકારનું સદ્રૂપ જ બનવાથી, વસ્તુની માત્ર સદ્રૂપતા જ સિદ્ધ થશે,
અસદ્રૂપતા નહીં. એકસત્ત્વેઽપિ દ્વયં નાસ્તિ - ન્યાયે અસદ્રૂપતા ન હોવાથી ઉભયરૂપતા પણ અનુપપન્ન
જ રહે...

પ્રશ્ન : વસ્તુનું અસદ્રૂપ પણ છે, તો અસદ્રૂપતા કેમ ન ઘટે ?

ઉત્તર : પર્યુદાસપક્ષે અસત્ તે સદંતરરૂપ (બીજા સત્પદાર્થરૂપ) છે અને આવું સદંતર તે વસ્તુનું
સ્વરૂપ બની શકે નહીં, કારણ કે ઘટ તે અસત્-સદંતર-પટ રૂપ છે, એવું કોઈ કહેતું નથી - એમ

૦૯
 એતદપ્યયુક્તમ્, ભગવદર્હન્મતાપરિજ્ઞાનાત્ । ભગવદર્હન્મતં હિ વસ્ત્વેવ સદસદ્રૂપતયોભયા-
 ત્મકમ્, ન સત્ત્વાનનુવિદ્ધમસત્ત્વં નામ તત્ર યદપેક્ષયૈતદુભયરૂપમિતિ । ઉક્તં ચ વાદિ-
 મુખ્યેન-“સ્વપરસત્ત્વવ્યુદાસોપાદાનાપાદ્યં હિ વસ્તુનો વસ્તુત્વમ્ ।” અતો યદ્યપિ સન્ન
 ભવતીત્યસત્, તથાપિ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સતઃ પ્રતિષેધાત્ તસ્ય ચ તત્રાસત્ત્વાત્ તત્સ્વરૂપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રાપ્નોતિ ચૈતત્ અસ્મિન્ પક્ષે અસતોઽપિ સદન્તરત્વાદિતિ । અન્નાહ-એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્વ ઇત્યાહ-
 ભગવદર્હન્મતાપરિજ્ઞાનાત્ । કથમપરિજ્ઞાનમિત્યાહ-ભગવદર્હન્મતં હિ-યસ્માદ્ વસ્ત્વેવ-આત્મ-
 ઘટાદિ સદસદ્રૂપતયોભયાત્મકં વર્તતે, ન સત્ત્વાનનુવિદ્ધમસત્ત્વં નામ તત્ર-વસ્તુનિ યદપેક્ષ-
 યૈતદુભયરૂપં વસ્તુ ઇતિ । ઉક્તં ચ વાદિમુખ્યેન-મલ્લવાદિના સમ્પ(ન્મ)તૌ-સ્વપરેત્યાદિ ।
 સ્વપરસત્ત્વયોર્યથાયોગં યૈ વ્યુદાસોપાદાને તાંધ્યામાપાદ્યતે વ્યવહારવિષયતયેતિ એવમ્ભૂતમેવ
 વસ્તુનો વસ્તુત્વમ્ । અતો યદ્યપિ સન્ન ભવતીત્યસત્ પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપમ્, તથાપિ પરદ્રવ્યાદિ-
 રૂપેણ સતઃ પ્રતિષેધાત્ તસ્ય ચ-૬૮-પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સતઃ તત્ર-વિવક્ષિતસત્ત્વે અસત્ત્વાત્

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસદ્રૂપ ન હોવાથી, વસ્તુની અસદ્રૂપતા જ નથી... તેથી, વસ્તુ સદ્-અસદ્રૂપ છે, એવું કથન
 આ પક્ષે પણ અસંગત છે...

❖ પૂર્વોક્ત વિકલ્પ અયુક્ત છે - ઉત્તરપક્ષ ❖

ઉત્તરપક્ષ : તમારું, સઘળું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે આર્હતદર્શનનું તમને સમ્યગ્ જ્ઞાન જ
 નથી... પહેલા ભગવાન અરિહંતનો મત સમજો - સ્યાદ્વાદમતે આત્મા-ઘટ વગેરે તમામ પદાર્થો સદ્રૂપ
 અને અસદ્રૂપ હોવાથી, સદસદ્રૂપ ઉભયાત્મક છે... સત્ત્વથી તદ્દન ભિન્ન (અનનુવિદ્ધ) એવા અસત્ત્વની
 અપેક્ષાએ સદસદ્રૂપ છે, એવું અમે માનતાં જ નથી.

પ્રશ્ન : તો શું માનો છો ?

ઉત્તર : પૂજ્ય મલ્લવાદીજીએ સન્મતિ ટીકામાં કહ્યું છે કે-

“સ્વસત્ત્વનું ગ્રહણ અને પરસત્ત્વનું નિરાકરણ ← આ બે દ્વારા જ વસ્તુનું વસ્તુત્વ
 (=નિયતસ્વરૂપ) બને, અર્થાત્ વસ્તુ વ્યવહારનો વિષય બને છે...”

એટલે, અસત્માં તો છે પ્રસજ્યપ્રતિષેધ જ, સત્ ન ભવતીતિ અસત્ એ જ રૂપ લેવાનું છે, પણ
 છતાં તેનાથી તમે આપેલ આપત્તિ (વસ્તુ તુચ્છ બનવારૂપ આપત્તિ આવતી નથી.) કારણ કે, તે અસત્માં
 પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્નો જ નિષેધ છે, સર્વથા નહીં... (પરદ્રવ્યાદિરૂપે તો સત્ત્વ નથી જ..) અને એ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

68. પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સતઃ તત્ર-વિવક્ષિતસત્ત્વે અસત્ત્વાદિતિ । ઇહ સર્વેઽપિ ભાવાઃ સ્વરૂપ-

૧. શ્રીમલ્લવાદિસૂરિણા । ૨. સન્મતિપ્રકરણટીકાયામિત્યર્થઃ । ૩. ‘યે’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ઙ-પ્રતૌ । ૪. ‘તાંધ્યામપોદ્યતે’
 ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘રૂપેણસતઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. ‘વિવક્ષિતત્ત્વે’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સત્ત્વાનુવેધાત્ ન નિરુપાખ્યમેવ તત્ ઇતિ પ્રસજ્યપ્રતિષેધપક્ષોદિતદોષાભાવઃ ॥

(૭૬) પર્યુદાસપ્રતિષેધપક્ષદોષસ્ત્વત્ર વ્યતિકરેઽનભ્યુપગમાદેવ ન નઃ ક્ષંતિ-
માવહતિ । એતદુક્તં ભવતિ-વસ્ત્વેવ તત્ સદસદાત્મકમ્, ન તત્ર સ્વરૂપસત્ત્વપૃથગ્ભૂતં
પરરૂપાસત્ત્વમ્, ન ચ પરરૂપાસત્ત્વાસમ્પૃક્તં સ્વરૂપસત્ત્વમ્ । ન ચાનયોરેકત્વમેવ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્સ્વરૂપસત્ત્વાનુવેધાત્ તત્સ્વરૂપસ્ય તત્પ્રતિષેધાયાતાસત્ત્વરૂપસ્ય સત્ત્વાનુવેધાત્-વિવક્ષિત-
સત્ત્વાનુવેધાત્ કારણાત્ ન નિરુપાખ્યમેવ-તુચ્છમેવ તત્-અસત્ત્વમ્ । ઇતિ-એવં પ્રસજ્યપ્રતિષેધ-
પક્ષોદિતદોષાભાવઃ ॥

પર્યુદાસપ્રતિષેધપક્ષદોષસ્ત્વત્ર વ્યતિકરે ઉભયરૂપવસ્તુચિન્તાઽધિકારે અનભ્યુપગમાદેવ
કારણાત્ ન નઃ-નાસ્માકં ક્ષંતિમાવહતિ । ભાવાર્થમાહ-એતદુક્તં ભવતિ-વસ્ત્વેવ તત્
સદસદાત્મકં-શબલમ્, ન તત્ર-વસ્તુનિ સ્વરૂપસત્ત્વપૃથગ્ભૂતમ્ અન્યદેવ પરરૂપાસત્ત્વમ્,
ન ચ પરરૂપાસત્ત્વાસમ્પૃક્તં સ્વરૂપસત્ત્વં કેવલમ્ । ન ચાનયોઃ-સ્વરૂપસત્ત્વપરરૂપાસત્ત્વયોઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસત્ત્વ, (સ્વદ્રવ્યાદિના) સત્ત્વથી અનુવિદ્ધ હોવાથી (કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી) સર્વથા તુચ્છરૂપ બનતું
નથી. આમ, તે પ્રમાણવિષય પણ બનશે, વસ્તુધર્મ પણ બનશે અને છતાં વસ્તુ પણ તુચ્છ પણ નહીં
બને...

(૭૬) બીજું, પર્યુદાસપક્ષમાં તમે જે દોષો આપ્યા, તે તો અમને આવતા જ નથી, કારણ કે
અસત્ત્વની વ્યુત્પત્તિ, પર્યુદાસપક્ષ પ્રમાણે અમે સ્વીકારી જ ન હોવાથી, અમને કોઈ ક્ષતિ નથી.

❖ વસ્તુની સદસદરૂપતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ❖

આત્મા-ઘટ વગેરે દરેક વસ્તુઓ સદ્-અસદ્ ઉભયાત્મક છે, શબલરૂપ છે. સ્વદ્રવ્યાદિની
અપેક્ષાએ જે સત્ત્વ છે, તેનાથી પરદ્રવ્યાદિઅસત્ત્વ સાવ જુદું નથી, પણ કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે,
તેમ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ જે અસત્ત્વ છે, તેનાથી સ્વદ્રવ્યાદિસત્ત્વ સાવ જુદું નથી, પણ કથંચિદ્
અભિન્ન પણ છે અને સ્વરૂપસત્ત્વ-પરરૂપઅસત્ત્વ બંને એક પણ નથી, કારણ કે સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંનેની
પ્રતીતિ અવિરોધપણે ઉપલબ્ધ થાય છે. (સમ્યક્ ઉપલબ્ધેઃ - તદ્વાવભાવિત્વનો અર્થ :) જે વસ્તુ હોય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

માત્રનિયતાઃ ન પરરૂપેણ સ્વસત્ત્વમપેક્ષન્તે । તતઃ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ પ્રતીતલક્ષણેન સતઃ-ઘટાદેર્વસ્તુનઃ
પ્રતિષેધાદિત્યનેન ધ્વનિના તસ્ય ચ પરસ્ય-પટાદેઃ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સતઃ-વિદ્યમાનસ્ય તત્ર-વિવક્ષિતસત્ત્વે-
ઘટાદૌ અસત્ત્વાત્-અવિદ્યમાનત્વાત્ । એવં ચ યદ્યપિ પરસ્પરાપેક્ષયા ઘટપટાદયઃ પદાર્થાસ્તુચ્છરૂપાઃ
સંવૃત્તાસ્તથાપિ તુચ્છતાયાઃ સ્વસત્તાનુવેધાત્ પ્રસજ્યપ્રતિષેધેઽપિ નાત્યન્તં તુચ્છરૂપતેતિ ॥

૧. 'ક્ષતિઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ક્ષિ ક્ષયે' ઇત્યસ્ય કૌ રૂપમ્ । ૩. 'ક્ષિતિમાઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

અવિગાનતઃ સમ્યગુભયોપલબ્ધેઃ । ન ચ નાનાત્વમેવ, તદ્વ્યવસ્થાઽયોગાત્ તથાઽનુપલબ્ધેઃ ।
 इत्यन्योन्यानुविद्धं भेदाभेदवृत्ति तत्स्वभावं विशिष्टमुभयमेव तत्, अन्यथा वस्तूनां
 वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति । एतेन (७७) “अबादेर्नियतदेशस्वरूपव्यतिरेकेण सर्वत्रासत्त्वात्

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 एकत्वमेव सर्वथा, अविगानतः-अविगानेन सम्यक्-तद्भावभावित्वनीतितः उभयोपलब्धेः
 उक्तवत् सदसत्प्रत्ययभावादिति । न च नानात्वमेव एकान्तेन अनयोरिति, तद्व्यवस्थाऽयોगात्,
 तयोः-स्वरूपसत्त्व-पररूपासत्त्वयोः व्यवस्थाऽयોगात् तथाऽनુपलब्धेः-नानात्वेनादर्शनात् ।
 इति-एवम् अन्योन्यानुविद्धं मेचकमणिवर्णकल्पनया भेदाभेदवृत्ति एकान्तभेदाद्यपोहेन
 तत्स्वभावं-भेदाभेदवृत्तिस्वभावं विशिष्टम्-इत्थमेव नियतं तथास्वभावतया उभयमेव-
 स्वरूपसत्त्व-पररूपासत्त्वोभयमेव तत्-वस्तु । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे वस्तूनां-घटादीनां
 वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति । एतेन-उक्तवत् उभयरूपत्वव्यवस्थापनेन अबादेर्नियतदेशस्वरूप-
 व्यतिरेकेण सर्वत्रासत्त्वात् । तथाहि-यत्रैवाबादयस्तत्रैव ते, अन्यत्र तु तदभावः । तस्य च-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 (तद्भाव), त्पारे ज थनारी (तद्भाविनी) उपलब्धिने सम्यक् उपलब्धि कहेवाय, अर्थात् उभयनी
 अविगानतः=अपवाद विना; सम्यक्=साथी, उपलब्धि थती होवाथी ऐक्य न मनायै.

પ્રશ્ન : સ્વરૂપસત્ત્વ અને પરરૂપઅસત્ત્વ બંને સાવ જુદા માની શકાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે બંનેની ભિન્નરૂપે જ પ્રતીતિ કદી ન થતી હોવાથી, તેમની ભિન્નત્વેન
 વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થઈ શકે નહીં, તેથી તેમનું એકાંતે નાનાત્વ=ભિન્નત્વ નથી...

જેમ માણીમાં અનેક જુદા જુદા વર્ણો અભિન્નરૂપે રહે છે, તેમ વસ્તુમાં પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મો
 જોડાઈને રહે છે. એટલે (તત્=) વસ્તુ (ઉભયમ્=)ઉભયરૂપ છે. તે ઉભય અન્યોન્યાનુવિદ્ધ છે, પરસ્પર
 એકબીજાથી સંવલિત છે અને તેમની વૃત્તિ (એકાંતભેદ કે અભેદરૂપે નહીં, પણ) ભેદાભેદરૂપે થતી
 હોવાથી, તેઓ ભેદાભેદવૃત્તિ-સ્વભાવવાળા છે અને આવા સ્વભાવરૂપે જ તેઓ નિયત છે... તેથી,
 વસ્તુ સ્વરૂપસત્ત્વ અને પરરૂપઅસત્ત્વ એમ ઉભયરૂપ માનવી જ જોઈએ...

✽ ઘટની વિભૂતાની આપત્તિ પણ અસંગત ✽

(૭૭) પૂર્વપક્ષ : જળાદિઅસત્ત્વ અને પાર્થિવસત્ત્વ જો કથંચિદ્ અભિન્ન હોય, તો જળાદિ-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

69. તદ્ભાવભાવિત્વનીતિત્ત્વમ્ ઇતિ । તદ્ભાવે-સત્ત્વાસત્ત્વભાવે ભવતીત્યેવંશીલા તદ્ભાવભાવિની તસ્યા
 भावस्तत्त्वं तदेव नीतिस्ततः । सर्वलोकाविगानेन हुभयोपलब्धिः । सत्त्वासत्त्वसद्भावभाविन्येवोपलभ्यते,
 न तु तदभावे । अतः कथं सत्त्वमात्रनियतैवासौ स्यादिति ? ॥

૧. 'અનેન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ઉભયરૂપલબ્ધેઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'વૃત્તિ એકાન્તભેદાભેદવૃત્તિ
 એકાન્તભેદાદ્યપોહેન' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ । ૪. 'વિજ્ઞાનેન' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તસ્ય ચ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વેનાનુવેદ્યાભ્યુપગમાત્ તદ્વ્યામેર્ઘટસ્ય પ્રાયો વિભુત્વપ્રસન્નઃ”
 ઇત્યેતદપિ કુશાગ્રીયબુદ્ધિપરિચોદિતં પરિહૃતમવગન્તવ્યમ્, ‘વસ્ત્વેવ તત્ સદસદાત્મકમ્’
 ઇત્યાદેર્ગ્રન્થસ્યાન્યથા ભાવાર્થાયોગાત્ ॥

(૭૮) અથવા વિશ્વજગદન્તર્ગતાનાં સકલવસ્તુસત્ત્વાનામેવ તદસત્ત્વાનુવેદઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અબાદ્યસત્ત્વસ્ય પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વેનાનુવેદ્યાભ્યુપગમાત્ કારણાત્ । કુત્ ઇત્યાહ-તદ્વ્યામે:-
 પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વવ્યામે: । કિમિત્યાહ-ઘટસ્ય પ્રાયઃ-બાહુલ્યેન અબાદેર્નિયતદેશસ્વરૂપં વિહાય
 વિભુત્વપ્રસન્નઃ-સર્વગતત્વાપત્તિઃ, યથોદિતપાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાત્મકત્વાદ્ ઘટસ્યેતિ ભાવઃ ઇતિ
 એતદપિ ચોદ્યં કુશાગ્રીયબુદ્ધિપરિચોદિતં-સૂક્ષ્મબુદ્ધિપરિચોદિતં પરિહૃતમવગન્તવ્યમ્ । કુત્
 ઇત્યાહ-વસ્ત્વેવ તત્ સદસદાત્મકમિત્યાદેર્ગ્રન્થસ્ય-અનન્તરોદિતસ્ય અન્યથા-પ્રકારાન્તરેણ
 70 ભાવાર્થાયોગાદિતિ ભાવનીયમેતત્ ॥

પરિહારાન્તરમાહ અથવેત્યાદિના । અથવા વિશ્વજગદન્તર્ગતાનાં સકલવસ્તુસત્ત્વાનામેવ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસત્ત્વ, જળ સિવાયના દરેક પ્રદેશમાં વિદ્યમાન હોવાથી - તદભિન્ન પાર્થિવસત્ત્વ પણ દરેક ઠેકાણે
 વિદ્યમાન થઈ જવાથી - પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વેન ઘટનું સર્વત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડશે અને તેમ થતાં તો
 ઘટને વિભુ માનવાની આપત્તિ આવશે...

ઉત્તરપક્ષ : તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળાએ કરેલું આ કથન પણ અયુક્ત છે, તે આ રીતે - “વસ્તુ જ સદસદ્
 આત્મક છે...” વગેરે ગ્રંથનો આ રીતે અર્થ ન થઈ શકે... કારણ કે જળાદિઅસત્ત્વ ભલે સર્વત્ર હોય,
 પણ પાર્થિવસત્ત્વ તો અમુક નિયત દેશમાં જ હોવાથી, તે નિયતદેશની બહાર પાર્થિવસત્ત્વ, જળાદિ-
 અસત્ત્વરૂપ બનતું નથી. એટલે પાર્થિવસત્ત્વથી અભિન્ન એવું જળાદિઅસત્ત્વ, ઘટાદિમાં જ છે, અન્યત્ર
 નહીં... તેથી, નિયત દેશમાં જ ઘટનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે, સર્વત્ર નહીં, માટે ઘટ વિભુ નહીં બને.

❖ ઘટની વિભુતાના વાચણ માટે બીજી રીતે પરિહાર ❖

(૭૮) અથવા, વિશ્વમાં રહેલ જેટલી વસ્તુ છે, તે બધી જ વસ્તુના સત્ત્વ સાથે જળાદિઅસત્ત્વનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

70. ભાવાર્થાયોગાદિતિ । યથાહિ-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વં સ્વરૂપનિયતતયા નાન્યત્ર વૃત્તિમવલમ્બતે તદા
 કથં તદન્યત્રાપિ વિદ્યમાનમબાદ્યસત્ત્વભાવં સમ્પદ્યતે ? ઇતિ ।

કથમબાદ્યસત્ત્વાક્ષિપ્તં પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્ય વિભુત્વં પ્રસજ્યતે ?, નિયતરૂપપાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વાક્રોડિતસ્ય
 અબાદ્યસત્ત્વસ્ય અન્યત્ર વૃત્તેરભાવાત્ । એતાવતાઽભિપ્રાયેણ પ્રથમઃ પરિહારઃ ॥

અથવેત્યાદિ ગ્રન્થોક્તં તુ પરિહારાન્તમ્ અબાદ્યસત્ત્વસ્યૈવ પ્રતિ પૃથિવ્યાદિસત્ત્વમન્યાન્યરૂપેણ વર્તનાત્ર
 તદાક્ષિપ્તં કસ્યચિદ્ ઘટાદેર્વિભુત્વમાપદ્યતે ઇત્યપેક્ષયતિ ॥

૧. સમીક્ષ્યતાં ૧૦૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘યદા હિ’ ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ ।

અન્યથા સ્વસ્વરૂપવત્ તેષુ તત્સત્ત્વાપત્તિઃ । ન ચ વસ્ત્વન્તરેણાપ્યનુવેધ ઇષ્યત્ત્વમિતિ ન વિભુત્વપ્રસંગઃ । ન ચ તદસત્ત્વેનાનનુવેધસ્તસ્ય, તદન્યાનાત્મકેનાનુવેધાત્ । ન ચેત્થં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-તદસત્ત્વાનુવેધઃ-અબાદ્યસત્ત્વાનુવેધઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનન્યુપગમે, સ્વસ્વરૂપવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ, અબાદીનામાત્મીય ઇવ સ્વરૂપે તદસત્ત્વા-નનુવેધાત્ કારણાત્ તેષુ-સકલવસ્તુસત્ત્વેષુ તત્સત્ત્વાપત્તિઃ-અબાદિસત્ત્વાપત્તિઃ । ન ચૈવમ્, ઇત્યતસ્તદસત્ત્વાનુવેધસ્તેષામિતિ સ્થિતમ્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ વસ્ત્વન્તરેણાપિ સહ અનુવેધ ઇષ્યતે, પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । ઇતિ-એવં ન વિભુત્વ-પ્રસંગઃ, ઘટસ્યેતિ વર્તતે । ન ચેત્યાદિ । ન ચ તદસત્ત્વેન-અબાદ્યસત્ત્વેન અનનુવેધસ્તસ્ય-પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વસ્ય । કુત્ત્વમિત્યાહ-તદન્યાનાત્મકેન-⁷¹અપરાસંસૃષ્ટેન અનુવેધાદ્ અસત્ત્વેન । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનુવેધ (જોડાણ) માનવો જોઈએ... જો પટાદિના સત્ત્વ સાથે જળાદિઅસત્ત્વનો અનુવેધ ન માનવામાં આવે, તો જળાદિઅસત્ત્વ ન હોવાથી, જેમ જળમાં જળસત્ત્વ રહ્યું છે, તેમ પટાદિમાં પણ જળસત્ત્વ માનવાની આપત્તિ આવશે... પણ, તેમાં જળસત્ત્વ હોય, એવું તો કદી જોવાતું નથી, તેથી જળાદિઅસત્ત્વનો, પટાદિ તમામ વસ્તુના સત્ત્વ સાથે અનુવેધ માનવો જોઈએ.

આમ, જળાદિઅસત્ત્વનો તો, બીજા તમામ પદાર્થો સાથે અનુવેધ છે, પણ પાર્થિવસત્ત્વ તો માત્ર પાર્થિવમાં જ રહેલું છે, બીજા પદાર્થોની સાથે તેનો અનુવેધ નથી. આમ, પાર્થિવસત્ત્વનો અન્યત્ર અનુવેધ ન હોવાથી - જળઅસત્ત્વ હોવા છતાં - ઘટના વિભુત્વની આપત્તિ નહીં આવે...

[બે પરિહારમાં તફાવત આ રીતે વિચારવો : (૧) પહેલામાં અન્યદેશમાં પાર્થિવસત્ત્વ નથી એ હેતુ લીધો, (૨) બીજામાં પાર્થિવસત્ત્વ અન્યદ્રવ્ય સાથે અનુવિદ્ય નથી એ હેતુ લીધો...]

આગળ કહ્યું કે, અન્યસત્ત્વોથી અનુવિદ્ય એવા જળાસત્ત્વનો પાર્થિવસત્ત્વ સાથે અનુવેધ નથી, તો પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પાર્થિવસત્ત્વનો જળાસત્ત્વ સાથે અનુવેધ જ નથી; છે તો ખરો, પણ તે તદન્યાનાત્મકેન ! ... એટલે ઘટભિન્નાનાત્મકેન - ઘટાત્મકેન જ છે... એટલે અન્યસત્ત્વાનુવિદ્ય જળાસત્ત્વ, ઘટમાં અનુવિદ્ય નથી, પણ પાર્થિવસત્ત્વાનુવિદ્ય જળાસત્ત્વ તો ઘટમાં અનુવિદ્ય છે જ...

આમ, પાર્થિવસત્ત્વ જળાસત્ત્વ સામાન્યને નહીં, પણ જળાસત્ત્વવિશેષને વ્યાપ્ત છે અને જળાસત્ત્વવિશેષ વિભુપ્રાયઃ નથી કે જેથી ઘટના વિભુત્વની આપત્તિ આવે...

પ્રશ્ન : પટ વગેરેમાં રહેલું જળાદિઅસત્ત્વ જુદું અને પાર્થિવમાં રહેલું જળાદિઅસત્ત્વ જુદું -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

71. અપરાસંસૃષ્ટેનાનુવેધાદિતિ । અબાદ્યસત્ત્વેનાપરૈ-પટાદિભિરસંસૃષ્ટેન ઘટસ્યાનુવેધાત્ । એવં હિ ઘટાત્મકમબાદ્યસત્ત્વં ન પટાદૌ, યચ્ચ પટાદૌ તન્ન ઘટે । કથમબાદ્યસત્ત્વસ્ય સામાન્યેન વ્યાપિત્વેઽપિ ઘટસ્ય વ્યાપિત્વં પ્રસજ્યતે, અબાદ્યસત્ત્વવિશેષાક્રોડિતત્વાદ્ ઘટાદિસત્ત્વસ્યેતિ ? ॥

૧. 'નાનુવેના(?)વેધાદિતિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તત્સદેશતાપત્તિઃ, તદન્યેષામેવ તત્ત્વતસ્તદાત્મકત્વાત્, (૭૧) ન ચાત એવ તત્સદ્વૂપતૈવ, અસદ્બુદ્ધ્યાઽવગમાત્ । ન ચાતદનુવેધતઃ તથા તદસત્ત્વપ્રતીતિહેતુતા, અન્યગતનિજા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેત્યાદિ । ન ચ ઇત્યમ્-એવં તત્સદેશતાપત્તિઃ-અબાદ્યસત્ત્વસદેશતાપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-તદન્યેષામેવ વસ્તુસત્ત્વાનાં તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તદાત્મકત્વાત્-અબાદ્યસત્ત્વાત્મકત્વાત્ । ન પુનરબાદ્યસત્ત્વં કેવલં નામ યસ્ય સદેશતાપત્તિરિત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અત એવ કારણાત્ તત્સદ્વૂપતૈવ તદન્યેષાં-વસ્તુસત્ત્વાનાં સદ્વૂપતૈવ । કુત ઇત્યાહ-અસદ્બુદ્ધ્યા, પ્રક્રમાદબાદ્ય-સત્ત્વવિષયયા અવગમાત્-પરિચ્છેદાત્; ન હ્યતત્ત્વભાવાનાં તયા તથાઽવગમઃ, શુક્લાનામિવ નીલતયેતિ ભાવનીયમ્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અતદનુવેધતઃ-અબાદ્યસત્ત્વાનનુવેધતઃ, તથા-
72. ઇતરેતરરૂપાપત્ત્યા તદસત્ત્વપ્રતીતિહેતુતા તૈષામ્-અન્યવસ્તુસત્ત્વાનામ્ અબાદ્યસત્ત્વપ્રતીતિકારણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ રીતે તો જળાદિઅસત્ત્વ સદેશ (તેના જુદા જુદા વિભાગો) માનવાની આપત્તિ આવશે...

ઉત્તર : ના, એવી આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે પટ વગેરેનું જે સત્ત્વ છે, તે જ જળાદિઅસત્ત્વરૂપ છે... એટલે, જળાદિઅસત્ત્વ જેવું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે જ નહીં, કે જેની સદેશતાનું તમે અપાદન કરી શકો...

(૭૯) પૂર્વપક્ષ : અરે ! આ રીતે તો તમે, જળાદિઅસત્ત્વને પણ, પટ વગેરેના સત્ત્વરૂપ માની બેઠા અને તેથી તો - સત્ત્વ ધર્મ જ શેષ રહેવાથી - વસ્તુની સદ્વૂપતા-એકરૂપતા જ સિદ્ધ થશે, અનેકરૂપતા નહીં...

ઉત્તરપક્ષ : એવું નથી, કારણ કે અસત્ત્વનો બોધ તો ત્યાં થાય જ છે.

જો વસ્તુમાં અસત્ત્વ જેવો કોઈ ધર્મ જ ન હોય, તો જળાદિઅસત્ત્વરૂપે જે ઘટનો બોધ થાય છે, તે નહીં થઈ શકે, કારણ કે જેમ શુક્લનો નીલરૂપે બોધ નથી થતો, તેમ માત્ર સદ્વૂપનો અસદ્વૂપે બોધ ન થઈ શકે, પણ થાય તો છે જ...

પાર્થિવસત્ત્વ જો જળાદિઅસત્ત્વથી અનુવિદ્ધ ન હોય અને માત્ર સત્ત્વરૂપ જ હોય, તો પછી તે (માત્ર સત્ત્વ) જળાસત્ત્વની પ્રતીતિનું કારણ ન બની શકે... જો જળાસત્ત્વ અનુવિદ્ધ ન હોવા છતાં તેની પ્રતીતિ થાય, તો જળમાં રહેલું પાર્થિવસત્ત્વ ઘટમાં અનુવિદ્ધ ન હોવા છતાં પણ ત્યાં તેની પ્રતીતિની આપત્તિ આવે... (ઘટ પાર્થિવ છે, એટલે ત્યાં પાર્થિવસત્ત્વની પ્રતીતિ ન થાય, પણ તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો તેની પણ પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

72. ઇતરેતરરૂપાપત્ત્યેતિ । સત્ત્વાસત્ત્વયોરેકવસ્તુસ્વભાવતયા ઇતરેતરરૂપાપત્તિઃ પ્રાગ્ત્ર પ્રતિપાદિતા તયાઽનનુવેધે અનુવેધાભાવે ઇતિ યોજના કાર્યા, સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પરસ્પરમનુવેધાભાવે ઇત્યર્થઃ ।

૧. 'તત્ત્વનો(?તો)ઽતદાં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તથા ન સદસત્ત્વં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. સમીક્ષતાં ૭૧તમં પૃષ્ઠં ।

સત્ત્વેન વ્યભિચારાત્ । તથાહિ-નાન્યગતં તદસત્ત્વં તત્રાસત્ત્વપ્રતીતિકારણમ્, તેનાનનુવેધાત્
ઇત્યેવમન્યદપિ કુચોદ્યમનયા દિશા પરિહર્તવ્યમિતિ ॥

(૮૦) તતશ્ચૈવં ન સર્વથા સત્ત્વમસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્, ન ચાસત્ત્વં
સત્ત્વપરિહારેણ । ન ચાનયોરવિશેષ એવ, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્ । તથાહિ-સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તેતિ ભાવઃ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-અન્યગતનિજાસત્ત્વેન તથા તદનનુવેધતઃ કારણાદ્ વ્યભિચારાત્ ।
એતદ્ભાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । નાન્યગતં-પૃથિવ્યાદિગતં તદસત્ત્વમ્-
અબાદ્યસત્ત્વં તત્ર-અબાદૌ અસત્ત્વપ્રતીતિકારણમ્ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-તેનાનનુવેધાત્ તેન-અબાદ્ય-
સત્ત્વેનાનનુવેધાદ્દેતોઃ, અતોઽબાદ્યસત્ત્વેનાનનુવેધોઽન્યવસ્તુસત્ત્વાનામ્, અન્યથા ત્વબાદિસત્ત્વવત્
તદસત્ત્વપ્રતીત્યભાવ ઇતિ ભાવના । ઇત્યેવમન્યદપિ કુચોદ્યમ્ અનેકાન્તે અનયા દિશા પરિ-
હર્તવ્યમિતિ ॥

તતશ્ચૈત્યાદિ । તતશ્ચ એવમ્-ઉક્તેન પ્રકારેણ ન સર્વથા સત્ત્વમસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવ-
સ્થિતમ્, ન ચાસત્ત્વં સત્ત્વપરિહારેણ, વ્યવસ્થિતમિતિ વર્તતે । ન ચાનયોઃ-સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ
અવિશેષ એવ-અભેદ એવ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-ભિન્નનિમિત્તત્વાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહી-
ત્યાદિના । તથાહિ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ ચાસદિત્યુક્તમિતિ નિમિત્તભેદઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ હકીકતમાં જળાદિમાં રહેલું પાર્થિવાસત્ત્વ કંઈ ઘટમાં પાર્થિવાસત્ત્વની પ્રતીતિનું કારણ બનતું
નથી, કારણ કે ઘટમાં તે અનુવિદ્ય નથી...

એટલે પાર્થિવાદિસત્ત્વ જળાદિ-અસત્ત્વથી અનુવિદ્ય જ છે, નહીં તો ત્યાં જેમ જળસત્ત્વની પ્રતીતિ
નથી થતી, તેમ જળાસત્ત્વની પણ પ્રતીતિ નહીં થાય...

નિષ્કર્ષ : તેથી પટ વગેરે તમામ પદાર્થોમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો માનવા જોઈએ એ બંને
ધર્મો માનવાથી વસ્તુની અનેકરૂપતા જ સિદ્ધ થશે... આ રીતે અનેકાંત વિશે, બીજા જે પણ કુતર્કો
છે, તેઓનો પણ ઉપરોક્ત રીતે પરિહાર કરી લેવો...

(૮૦) ઉપરોક્ત રીતે, પાર્થિવસત્ત્વ સર્વથા જળાદિઅસત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું અને
જળાદિઅસત્ત્વ પણ સર્વથા પાર્થિવસત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું, પણ બંનેનો કથંચિદ્ જ ભેદ છે, અમુક
અંશે તો બંનેનો અભેદ પણ છે...

વળી, પાર્થિવસત્ત્વ અને જળાદિઅસત્ત્વનો સર્વથા અભેદ છે, એવું પણ નહીં માનવું, કારણ કે
બંનેનું નિમિત્ત ભિન્ન ભિન્ન છે. તે આ રીતે - ઘટાદિ વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને
પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે. આમ સત્ત્વનું નિમિત્ત સ્વદ્રવ્યાદિ અને અસત્ત્વનું નિમિત્ત પરદ્રવ્યાદિ
- એમ બંનેનું નિમિત્ત ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી, બંનેનો સર્વથા અભેદ પણ નથી.

જે કારણથી વસ્તુ સત્ છે, તે જ કારણથી વસ્તુ અસત્ છે, કારણ કે વસ્તુ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ

સત્ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ ચાસદિત્યુક્તમ્^૧ । તતશ્ચ તદ્ યત એવ સત્, અત એવાસત્, પરદ્રવ્યાદિ-
રૂપાસત્ત્વે સતિ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્ત્વાત્ । યત એવ ચાસત્, અત એવ સત્, સ્વદ્રવ્યા-
દિરૂપસત્ત્વે સતિ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણાસત્ત્વાત્ । અત એવ ચૈકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધોઽપિ ન
સમ્ભવતિ, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્, સ્વદ્રવ્યપરદ્રવ્યાદીનાં સદસદ્દેતુત્વાત્, અનુભવસિદ્ધત્વાચ્ચ ।
તથાહિ-સ્વપરરૂપાનુવૃત્તવ્યાવૃત્તરૂપમેવ તદ્ વસ્ત્વનુભૂયતે ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ તત્-વસ્તુ યત એવ સત્, અત એવાસત્ । કુત્ ઇત્યાહ-પરદ્રવ્યાદિરૂપાસત્ત્વે
સતિ તદનાત્મકત્વેન સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્ત્વાત્ । તથા યત એવ ચાસત્, અત એવ સત્,
તદિતિ પ્રક્રમઃ । યુક્તિમાહ-સ્વદ્રવ્યાદિરૂપસત્ત્વે સતિ ભાવાત્મકત્વેન પરદ્રવ્યાદિરૂપેણા-
સત્ત્વાત્ । અત એવેત્યાદિ । અત એવ ચ કારણાત્ એકત્ર-વસ્તુનિ સદસત્ત્વયોર્વિરોધોઽપિ ન
સમ્ભવતિ, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્ કારણાત્ સ્વદ્રવ્યપરદ્રવ્યાદીનામ્ । કિમિત્યાહ-સદસદ્દેતુત્વાત્,
સ્વદ્રવ્યાદયઃ સત્ત્વકલ્પનાયા નિમિત્તમ્, પરદ્રવ્યાદયશ્ચ અસત્ત્વકલ્પનાયા ઇતિ । તથા અનુભવ-
સિદ્ધત્વાચ્ચ એકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધોઽપિ ન સમ્ભવતિ । એતદ્વાવનાયાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ
સ્વપરરૂપાભ્યાં યથાસદ્ગ્રહ્યં અવ્યાવૃત્તવ્યાવૃત્તરૂપમેવ તદ્ વસ્ત્વનુભૂયતે ।^{૭૩} અનુભવે ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસત્ છે, માટે જ - તે વસ્તુ પરરૂપ ન હોવાથી - સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને જે કારણથી
વસ્તુ અસત્ છે, તે જ કારણથી વસ્તુ સત્ છે, કારણ કે વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે, માટે
જ - તે વસ્તુ માત્ર પોતાનાં સ્વરૂપે જ હોવાથી - પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

સત્ત્વનું નિમિત્ત સ્વદ્રવ્યાદિ અને અસત્ત્વનું નિમિત્ત પરદ્રવ્યાદિ, આમ સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંનેનું
નિમિત્ત જુદું જુદું હોવાથી, એક જ ઘટાદિ વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો માનવામાં કોઈ વિરોધ
નથી. હા, એક જ નિમિત્તને આશ્રયીને સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ન ધટે, પણ પ્રસ્તુતમાં તો બંનેનું નિમિત્ત
જુદું-જુદું હોવાથી, બંને ધર્મો અવિરોધપણે ઘટી શકશે.

જેમ ઘટાદિ વસ્તુની સત્ત્વરૂપતા-નીલરૂપતા-રક્તરૂપતા કે જ્ઞાનની સત્ત્વાકાર-નીલાકાર-
હર્ષાદિઆકાર વગેરેરૂપે અનેકરૂપતા હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી, તેમ સ્વદ્રવ્યથી સત્ અને પરદ્રવ્યથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૭૩. અનુભવે ચ સદ્બોધાદ્યનેકરૂપતાયામિવ કો વિરોધ ? ઇતિ । અનુભવે ચ સ્વયમેવ સંવેદ્ય-
માનતાયાં પુનઃ સદ્બોધાદ્યનેકરૂપતાયામિવ સદાદિરૂપતાયાં-બોધાદિરૂપતાયાં ચ કો વિરોધઃ ? ન કશ્ચિદિ-
ત્યર્થઃ । તત્ર સદાદિરૂપતા સત્ત્વ-નીલત્વ-રક્તત્વાદિરૂપા ઘટાદેરર્થસ્ય, બોધાદિરૂપતા ચ બોધ-હર્ષ-વિષાદ-
દૈન્યાદિરૂપા જ્ઞાનગતા ॥

૧. પ્રેક્ષ્યતાં દૃષ્યતમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'કલ્પનાનિમિત્તમ્' ઇતિ ક-ક-પાઠઃ । ૩-૪. 'સ દ્વેધાદ્યનેક૦' ઇત્યુભયત્ર ક-
પાઠઃ । ૫. '-વેધાદિ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૮૧) સ્યાદાશઙ્કા-સ્વરૂપાવ્યાવૃત્તિરેવ પરરૂપાવ્યાવૃત્તિરિતિ । एषाऽपि अयुक्ता,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

सद्बोधाद्यनेकरूपतायामिव को विरोधः ? ॥

स्याદાશઙ્કેત્યાદિ । સ્યાદાશઙ્કા સ્વરૂપાવ્યાવૃત્તિરેવ એકરૂપા પરરૂપાવ્યાવૃત્તિરિતિ ।

आह च-

“⁷⁴ सर्वे ^{PP} भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभाव-परभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥

तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनाः ॥”³ इत्यादि ॥

एषाऽप्ययुक्ता आशङ्का । कुत इत्याह-विहितोत्तरत्वात्, न स्वरूपसत्त्वमेव पररूपासत्त्व-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

असत्तूनो अनुत्पद्यते लोय तो तेमां पञ्च विरोध शी रीते करी शक्य ?

❖ वस्तुनी ओकइपतानी आशंका अयुक्ता ❖

(૮૧) પૂર્વપક્ષ : સર્વ ભાવો, સજાતીય બીજા પદાર્થો (બીજા ઘટાદિ) કે વિજાતીય (પટાદિ)થી; પોતાના સ્વભાવથી જ જુદા પડે છે... (તે માટે તેમાં તે પરપદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિરૂપ સ્વતંત્ર અસત્ત્વ માનવાની જરૂર નથી) કારણ કે, પદાર્થો, સ્વભાવમાં જ રહેલા છે અને તે સ્વભાવ જ અન્ય પદાર્થો કરતાં અસાધારણ છે... એટલે, જે જે પદાર્થોથી, ઘટાદિની વ્યાવૃત્તિ થાય છે, તે વ્યાવૃત્તિનાં કારણરૂપ વિશેષધર્મોનું અવગાહન કરનારી જાતિઓની કલ્પના, અતત્ત્વજ્ઞાનીઓ કરે છે. પણ વાસ્તવમાં તેવા વિશેષો હોતા નથી.

ઉદાહરણ : રક્ત ઘટ, પીતઘટ કે પટથી જુદો પડે છે, તેમાં તેનો પોતાનો સ્વભાવ જ કારણ છે, પણ તેને પીતઘટાદિથી કે પટાદિથી જુદો પાડવાના હેતુભૂત, રક્તત્ત્વ-ઘટત્વાદિ જાતિઓની કલ્પના તેમાં કરાય છે... અને પછી તેવો વ્યવહાર કરાય છે કે રક્ત એટલે પીતાદિ નહીં... ઘટ એટલે પટાદિ નહીં... એટલે હકીકતમાં તે પર-અસત્ત્વ પણ સ્વભાવસત્ત્વરૂપ જ છે...

ઉત્તરપક્ષ : આ કલ્પના પણ અયુક્ત છે, કારણ કે આનો ઉત્તર તો “સ્વરૂપસત્ત્વ જ પરરૂપઅસત્ત્વ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

74. सर्वे भावाः स्वभावेनेत्यादि कारिकाद्वयम् । अथास्य व्याख्या-सर्वे भावाः-बाह्याभ्यन्तररूपाः पदार्थाः स्वभावेन-निजसत्तालक्षणेन ‘व्यावृत्तिभागिनः’ इत्युत्तरेण योगः । कुत इत्याह-स्वस्वभावव्यवस्थितेः स्वस्मिन् स्वस्मिन् भावे सत्त्वरूपे व्यवस्थिते-व्यवस्थानात् । काभ्यां सकाशाद् व्यावृत्तिभागिन इत्याह-स्वभाव-परभावाभ्यां स्व-स्वकीयो भावः स्वभावो घटस्य घटान्तरलक्षणः, पर-परकीयो भावः परभावो घटस्यैव पटादिः, ताभ्यां व्यावृत्तिभागिनः-पार्थक्यभाजः । सर्वे हि भावाः सर्वासाधारणरूपभाजो वर्तन्ते ।

વિહિતોત્તરત્વાત્ । યસ્માદેવં તસ્માત્ સમુત્સારિતપક્ષપાતૈઃ ન્યાયવિદ્ધિર્યુક્તિયુક્તત્વાત્
સદસદ્રૂપં વસ્ત્વજ્ઞીકર્તવ્યમિતિ । (૮૨) આહ ચ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિત્યાદિના । અનન્તરોદિતમપિ શ્લોકદ્વયં સદસદ્રૂપવસ્તુવ્યવસ્થાપકમેવ, તત્ત્વતોઽન્યરૂપા-
ભાવમન્તરેણ અન્યતોઽન્યવ્યાવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ, સ્વવ્યાવૃત્તિવદ્ વ્યાવૃત્ત્યન્તરાભાવે ન પ્રકલ્પનાં બીજા-
ભાવાદિતિ નિર્લોઠિતમેતદર્થતઃ । યસ્માદેવં તસ્માત્ સમુત્સારિતપક્ષપાતૈર્ન્યાયવિદ્ધિ-
ર્યુક્તિયુક્તત્વાત્ કારણાત્ સદસદ્રૂપં વસ્ત્વજ્ઞીકર્તવ્યમિતિ । આહ ચ-યસ્માત્ સત્ત્વમસત્ત્વં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ન બની શકે” વગેરે ગ્રંથમાં પાનું-૭૧ કથનથી અમે પહેલા આપી જ દીધો છે. વળી, તમે કરેલી
ઉપરોક્ત સઘળી વાત પણ, વસ્તુની સદસદ્રૂપતાને જ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે અન્યથી વ્યાવૃત્તિ ત્યારે
જ ઘટી શકે, જ્યારે વસ્તુમાં પરરૂપે અસત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે... વસ્તુમાં સ્વઅસત્ત્વની જેમ, જો
પરઅસત્ત્વ પણ ન હોય, તો પરઅસત્ત્વની પણ કલ્પના ન થઈ શકે. અર્થાત્ રક્તઘટને પોતાનાથી
વ્યાવૃત્ત માનવા માટે કોઈ જાતિની કલ્પના કરતું નથી, કારણ કે તેની પોતાનાથી વ્યાવૃત્તિ નથી...
તેમ બીજાથી વ્યાવૃત્તિ ન હોય તો તેના માટે પણ કોઈ કલ્પના કરે જ નહીં. કલ્પના તો કરે છે જ,
તેથી વ્યાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય અને તે અસત્ત્વ વિના થઈ શકે નહીં.

આ કારણથી, પક્ષપાતને છોડીને વિદ્વાનોએ, વસ્તુને સદ્-અસદ્રૂપ જ માનવી જોઈએ, કારણ
કે વસ્તુને સદસદ્રૂપે માનવી તે જ યુક્તિસંગત છે.

(૮૨) તેથી, પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં તમે જે શ્લોક કહ્યો હતો, તે જ શ્લોક અમે બદલીને કહીએ
છીએ કે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તતઃ સજાતીયાદ્ વિજાતીયાચ્ચ પદાર્થરાશેઃ સ્વસત્ત્વેનૈવ સ્વરૂપનિયતેન સ્વભિન્નવ્યાવૃત્ત્યંશનિરપેક્ષેણ વ્યાવૃત્તિ
ભજન્તિ ઇતિ । एवं सति किं सिद्धमित्याह-(पृ. १११) तस्मात्-स्वपरव्यावृत्तिरूपाद्धेतोर्यतो यतः-सजातीयाद्
विजातीयाद् वाऽर्थात् अर्थानां-घटादीनां व्यावृत्तिः-भिन्नरूपता तन्निबन्धनाः-व्यावृत्तिहेतुका जातिभेदाः
परस्परपरिकल्पितसामान्यलक्षणाः प्रकल्प्यन्ते । कीदृशा इत्याह-तद्विशेषावगाहिन इति । तस्य-स्वस्य
परिव्यावृत्तिभाजः स्वलक्षणस्य विशेषाः-‘मार्तव्य’-‘पाटलिपुत्रक’त्व-वासन्तकत्व-रक्तत्वादिलक्षणास्तान्
विकल्पबलाद्यान् अवगाहन्ते अवलम्बन्त इत्येवंशीला ये ते तथा । न हि निरंशे वस्तुनि अत एव
स्वरूपमात्रनियते केचिद् विशेषाः सन्ति, परं तत्तद्व्यावृत्तिवशेन विकल्पविज्ञानसन्निधापिता अतत्त्वदर्शिभिः
प्रमातृभिर्यवह्रियन्ते, यथा-मार्त इति कोऽर्थः ? अमार्तो न भवति । ‘पाटलिपुत्रक’ इति कोऽर्थः ? ।
अ‘पाटलिपुत्र’को न भवति । इत्यादि ॥

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૧૨મું પૃષ્ઠ । ૨. ‘વ્યાવૃત્તિસિદ્ધેઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘બીજભાવાદિતિ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘આહ
યસ્માત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘યાચ્છાર્થાત્ અર્થાનાં’ ઇતિ ઘ-ચ-પાઠઃ । ૬. ‘વર્તમાનપાટલિપુત્ર’ ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે
‘વિશેષાઃ-‘માર્તવ(ત્વ?)’’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર O-K-પ્રતપાઠઃ । ૭. ‘દ્યાન્યાનવગાહન્તે’ ઇતિ ઘ-ચ-પાઠઃ ।

“યસ્માત્ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ ન વિરુદ્ધં મિથો દ્વયમ્ ।

વસ્ત્વેકં સદસદ્રૂપં નનુ તત્ કિં ન યુજ્યતે ? ॥”

યદપ્યુક્તમ્-‘સદસદ્રૂપં વસ્ત્વભ્યુપગચ્છતા સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વસ્તુ ધર્મતયાઽભ્યુપગતં ભવતિ’ इत्येतदिष्यत एव । यत् पुनरिदमुक्तम्-‘ततश्चात्रापि वक्तव्यं धर्मधर्मिणोः किं तावद् भेदः’ इत्यादि, अत्रापि सर्वथा भेदपक्षोदितोऽभेदपक्षोदितश्च दोषोऽनभ्युपगम-तिरस्कृतत्वादेव न नः क्षितिमावहति । भेदाभेदपक्षस्त्वभ्युपगम्यत एव । (८३) आह-ननु ‘अत्रापि येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव’ इत्यादि दूषणमुक्तम्, उक्तमिदम्; अयुक्तं

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ । કિમિત્યાહ-ન વિરુદ્ધં મિથો દ્વયમ્, ઉક્તવદિતિ । વસ્ત્વેકં સદસદ્રૂપં શબલતયા । નનુ તત્ કિં ન યુજ્યતે ? યુજ્યત એવ । એવં પૂર્વપક્ષશ્લોકપરાવર્તના ॥

ભૂયોઽપિ પૂર્વપક્ષગ્રન્થમુપન્યસ્ય તત્પરિહારમાહ યદપ્યુક્તમિત્યાદિના । યદપ્યુક્તં પૂર્વપક્ષ-ગ્રન્થ-‘સદસદ્રૂપં વસ્ત્વભ્યુપગચ્છતા સત્ત્વમસત્ત્વં ચ વસ્તુધર્મતયાઽભ્યુપગતં ભવતિ’ इत्येतदिष्यत एव, न ह्यभ्युपगमा एव बाधायै भवन्ति । यत् पुनरिदमुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थ एव-‘ततश्चात्रापि वक्तव्यं धर्मधर्मिणोः किं तावद् भेदः’ इत्यादि, अत्रापि-उक्ते सर्वथा भेद-पक्षोदितोऽभेदपक्षोदितश्च दोषः । किमिત્યાહ-अनभ्युपगमतिरस्कृतत्वादेव कारणात् न नः-नास्माकं क्षितिमावहति, भेदाभेदपक्षस्तु तृतीयः अभ्युपगम्यत एव । अत्रापि नाभ्युपगमा एव बाधायै भवन्ति । आहेत्यादि परः । ननु अत्रापि-भेदाभेदपक्षे येन आकारेण भेदस्तेन

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો - પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી, તેથી એક જ વસ્તુને સદ્-અસદ્ ઉભયરૂપ માનવી કેમ યોગ્ય નથી ? યોગ્ય જ છે.”

પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “જો વસ્તુને સદ્-અસદ્ રૂપ માનવામાં આવે, તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંનેને વસ્તુના ધર્મરૂપે સ્વીકારવા પડશે...” - તે કથન તો અમને ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે અમે પણ વસ્તુના ધર્મરૂપે જ સત્ત્વ-અસત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે.

પણ, પછી તમે જે કહ્યું હતું કે, “અહીં પણ તમારે કહેવું પડશે કે ધર્મ-ધર્મા બંને વચ્ચે ભેદ છે, અભેદ છે કે ભેદાભેદ છે ? વગેરે” - ત્યાં ધર્મ-ધર્મા વચ્ચે એકાંતભેદ કે એકાંતઅભેદનો અમે સ્વીકાર જ ન કર્યો હોવાથી, ભેદ અને અભેદ પક્ષગત દોષો તો અમને આવતા જ નથી, કારણ કે અમે તો વસ્તુનો ભેદાભેદ સ્વીકારીએ છીએ.

(૮૩) પૂર્વપક્ષ : તો પછી “જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ જ રહેવાનો, અભેદ શી

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨-૩. ઉપયત્ર ૨૫તમે પૃષ્ઠે । ૪. ‘નઃ ક્ષિતિમા’ इति क-पाठः । ૫. ૨૬તમે પૃષ્ઠે । ૬. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૭-૮. ઉપયત્ર ૨૫તમે પૃષ્ઠે । ૯. ‘ક્ષિતિમાવહતિ’ इति ड-पाठः । ૧૦. ‘येन प्रकारेण भेदोऽस्ति भेद एवेत्यादि’ इति क-पाठोऽशुद्धः ।

તૂત્તમ્, ભેદાભેદપક્ષે તદસમ્ભવાત્ । અસમ્ભવશ્ચાન્યોન્યવ્યાપ્તિભાવેનાસ્ય જાત્યન્તરા-
ત્મકત્વાત્, કેવલભેદાભેદાનુપપત્તેઃ । તતશ્ચ 'યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ, યેન
ચાભેદસ્તેનાભેદ એવ' ઇત્યત્યન્તપરિત્યક્તાનેકાન્તવાદવિષયમેતત્, અભેદાનનુવિદ્ધસ્ય
કેવલભેદસ્યાસિદ્ધેઃ, ભેદાનનુવિદ્ધસ્ય ચાભેદસ્યેતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદ એવેત્યાદિ દૂષણમુક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થં ઇતિ । અત્રાહ-ઉક્તમિદં દૂષણમ્, અયુક્તં તૂત્તમ્ ।
કુત ઇત્યાહ-ભેદાભેદપક્ષે અસ્મદધિમતે તદસમ્ભવાત્-ઉક્તદૂષણાસમ્ભવાત્ । અસમ્ભવશ્ચ
ઉક્તદૂષણસ્ય અન્યોન્યવ્યાપ્તિભાવેન હેતુના અસ્ય-ભેદાભેદપક્ષસ્ય જાત્યન્તરાત્મકત્વાત્ કેવલ-
ભેદાભેદાનુપપત્તેઃ, ન હ્યન્યોન્યાનનુવિદ્ધાવેતાવિતિ જૈનં દર્શનમ્ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ
સતિ 'યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ, યેન ચ અભેદસ્તેનાભેદ એવ' ઇતિ એતત્ પૂર્વપક્ષવચન-
મિતિ યોગઃ । કિમિત્યાહ-અત્યન્તપરિત્યક્તાનેકાન્તવાદવિષયં ન તદગોચરે ઢૌકતેઽપીતિ ।
કુત ઇત્યાહ-અભેદાનનુવિદ્ધસ્ય કેવલભેદસ્યાસિદ્ધેઃ કારણાત્ ભેદાનનુવિદ્ધસ્ય ચાભેદસ્ય
ઇતિ અસિદ્ધેરેવ । 'યેનાકારેણ ભેદસ્તેન ભેદ એવ' ઇત્યાદિસ્ત્વત્ર પ્રવૃત્તિનિમિત્તશૂન્ય એવ શબ્દ
ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે તો અભેદ જ રહેવાનો; ભેદ શી રીતે ?" - એમ
ભેદાભેદ પક્ષમાં પણ દોષો તો કહ્યા જ છે ને ?

ઉત્તરપક્ષ : કહ્યા છે, પણ બરાબર નથી કહ્યા, કારણ કે અમે માનેલા ભેદાભેદપક્ષમાં તે દોષોનો
સંભવ જ નથી. તે આ રીતે - અમે ભેદ અને અભેદ બંનેને પરસ્પર મિશ્રિતરૂપે જ માનીએ છીએ,
એકલા ભેદ કે એકલા અભેદ તો અસંગત જ હોવાથી, જૈનદર્શન ભેદ-અભેદને પરસ્પર અનનુવિદ્ધ
(અમિશ્રિત) માનતો જ નથી... તેથી, જૈનદર્શનસ્વીકૃત ભેદાભેદપક્ષ અલગ જ પ્રકારનો છે.

ભાવ એ કે, અમે ભેદાભેદ એ સ્વતંત્ર જાતિ માનીએ છીએ, જેમાં અન્યોન્યથી અનનુવિદ્ધ
કેવળ ભેદ અને કેવળ અભેદ નથી હોતા, પણ અન્યોન્યવ્યાપ્ત એવો ભેદાભેદ એક જ હોય છે...

તેથી, "જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે ભેદ જ હોય અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે
અભેદ જ હોય" વગેરે બધું કથન એકાંતભેદ કે એકાંતઅભેદ ઘટિત ભેદાભેદ પક્ષમાં જ દોષરૂપ બને
છે, અનેકાંતવાદમાં તો એ કથન લાગુ જ નથી પડતું, કારણ કે અનેકાંતમતે, ધર્મ-ધર્મીનો અભેદરહિત
કેવળ ભેદ કે ભેદ રહિત કેવળ અભેદ સ્વીકૃત નથી, પણ ભેદાભેદ જ માન્ય છે.

આશય : એકલો ભેદ-અભેદ હોય તો ભેદ-અભેદ એવા શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે, અમારા મતે
તે બંને છે જ નહીં, ભેદાભેદ નામની ત્રીજી વસ્તુ જ છે, તો ભેદ-અભેદ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ જ
અમારા મતમાં માન્ય નથી, તો તેને લઈને દોષ કેમ આપી શકાય ?

(૮૪) યચ્ચોક્તમ્-‘અથ યેનૈવાકારેણ ભેદસ્તેનૈવાભેદઃ’ ઇત્યાદિ, તદપિ અનેકાન્ત-વાદાનાકર્ણનસૂચકમ્ । યતો ન હ્યેકેનૈવાકારેણ ભેદાભેદૌ ઇત્યનેકાન્તનીતિઃ, સર્વથૈક-નિમિત્તત્વે ભેદાભેદદ્વયાનુપપત્તેઃ; કિન્તુ એકધર્મિપ્રતિબદ્ધત્વેઽપિ ધર્માણાં મિથો ભેદાદ્ ધર્મધર્મિભાવેન ભેદઃ, અન્યથાઽન્યતરરૂપાપત્ત્યા તદ્ભાવાનુપપત્તિઃ । પ્રતીતિબાધિતા ચેયમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થૌ એવ-‘અથ યેનૈવાકારેણ ભેદસ્તેનૈવાભેદઃ’ ઇત્યાદિ તદપિ કિમિત્યાહ-અનેકાન્તવાદાનાકર્ણનસૂચકં વર્તતે । અનાકર્ણનમ્-અશ્રવણમ્ । કથમિત્યાહ-યત ઇત્યાદિ । યતો ન હ્યેકેનૈવાકારેણ ભેદાભેદૌ ઇત્યનેકાન્તનીતિઃ । કુત ઇત્યાહ-સર્વથૈકનિમિત્તત્વે ભેદાભેદદ્વયાનુપપત્તેઃ । પ્રતીતમેતત્ । કિન્તુ એવમેકાન્તનીતિરિત્યાહ-એકધર્મિપ્રતિબદ્ધત્વે અપિ ⁷⁵દ્રવ્યદેશનિયતતયા ધર્માણાં-સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદીનાં મિથઃ-⁷⁶પરસ્પરં ભેદાત્ કારણાત્ ધર્મધર્મિભાવેન તથાઽનુભવસિદ્ધેન ભેદઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ ❖

(૮૪) પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “જો જે આકારે ભેદ છે, તે જ આકારે અભેદ છે અને જે આકારે અભેદ છે, તે જ આકારે ભેદ છે... એવું માનતા હો તો વિરોધ હોવાથી એવું પણ ન માની શકાય... વગેરે” - તે બધું કથન એ જ સૂચવે છે કે તમે અનેકાંતવાદનું બરાબર શ્રવણ નથી કર્યું, કારણ કે અનેકાંતમતે, ભેદ-અભેદ બંને એક જ આકારે નથી સ્વીકારાતા. કારણ કે એક જ નિમિત્તને આશ્રયીને ભેદ-અભેદ બંને અઘટિત છે, તેથી અમે ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ-અભેદ જુદી જુદી અપેક્ષાએ ઘટાવીએ છીએ, તે આ રીતે -

(૧) ભેદ : જે પ્રદેશમાં ઘટાદિ ધર્મી રહેલ છે, તે જ પ્રદેશમાં પાર્થિવત્વ વગેરે ધર્મો પણ રહેલા છે - આમ, એક ધર્મી સાથે તેના ધર્મો જોડાયેલા છે... પણ, ધર્મ-ધર્મીનો જો સર્વથા અભેદ માનવામાં આવે, તો ઘટના “મૃન્મયત્વ, રક્તત્વ... વગેરે” તદ્દન વિલક્ષણ ધર્મો જ નહીં ઘટે, કારણ કે તે બધા જ એક જ ધર્મીથી અભિન્ન હોવાથી વિલક્ષણ ન થઈ શકે... એથી જણાય છે કે, ધર્મ અને ધર્મી બંને જુદા જુદા છે... જો બંને જુદા ન હોય, અર્થાત્ ધર્મ-ધર્મીનો સર્વથા અભેદ જ હોય, તો - ધર્મ ધર્મીરૂપ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

75. દ્રવ્યદેશનિયતતયેતિ । યત્રૈવ પ્રદેશે દ્રવ્યમવગાદં ઘટાદિ તત્રૈવ તદ્ધર્માઃ શ્યામત્વાદયઃ ॥

76. પરસ્પરં ભેદાત્ કારણાદિતિ । યદિ હિ એકાન્તેન ધર્મિણઃ સકાશાદ્ ધર્મા અભેદભાજો ભવેયુ-સ્તવા કથમેકસ્યૈવ ઘટાદિધર્મિણઃ પૃથુબુદ્ધોદરત્વ-વૃત્તાયતગ્રીવકુણ્ડલાકારૌષ્ઠત્વ-મૃન્મયત્વ-રક્તત્વાદયઃ પરસ્પરં વૈલક્ષણ્યમાબિભ્રાણા અનેકધર્મા ઘટેરન્, એકધર્મિસ્વરૂપાવ્યતિરિક્તત્વાત્ તેષામ્ ? અતો જાયતે અન્યઃ કશ્ચિદ્ ધર્મો અન્યે ચ તતો ધર્મા ઇતિ ॥

૧. ૨૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘ધર્મધર્મભાવેન’ ઇતિ ગ-ઘ-પાઠઃ । ૩. ૨૬તમે પૃષ્ઠે ।

(૮૫) મિથો ભેદેઽપિ ચાશેષધર્માણાં ધર્મિણા વ્યાસેર્વિશિષ્ટાન્યોન્યાનુવેધતોઽભેદઃ, અન્યથા તસ્યેતિ સજ્ઞાયોગાત્, તદ્ધર્મિધર્મ(?)સ્વભાવત્વસજ્ઞસ્યાપિ ધર્મેભ્યોઽન્યત્વે ધર્મિણો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે અન્યતરરૂપાપત્ત્યા તદ્ધાવાનુપપત્તિઃ-ધર્મધર્મિ-ભાવાનુપપત્તિઃ । અસ્તુ કો દોષ इत्याशङ्क्याह-પ્રતીતિબાધિતા ચેયમ્-ધર્મધર્મિભાવાનુપપત્તિઃ ક્ષયોપશમાનુરૂપં તથા તદુભયપ્રતીતેઃ । તથા મિથ इत्याદિ । મિથો ભેદેઽપિ ચ-પરસ્પરભેદેઽપિ ચ અશેષધર્માણાં-સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદીનાં ધર્મિણા-દ્રવ્યેણ વ્યાસેઃ । કિમિત્યાહ-વિશિષ્ટાન્યો-ન્યાનુવેધતઃ કારણાત્ અભેદઃ, ધર્મધર્મિણોરિતિ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે તસ્યેતિ સજ્ઞાયોગાત્, તસ્ય ધર્મિણો ધર્મા इति सम्बन्धायोगात् । તદિત્યાદિ । તયોઃ-ધર્મ-ધર્મિણોઃ સ્વભાવત્વસજ્ઞસ્યાપિ 77 એવ ધર્મી તદ્ધર્મધર્મિસ્વભાવઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અથવા ધર્મી ધર્મરૂપ બનવાથી - બેમાંથી એકનું અસ્તિત્વ ન રહેતાં, “આ ઘડો છે અને આ તેના ધર્મો છે” - એમ ધર્મ-ધર્મીભાવ જ નહીં ઘટી શકે. અને તો ધર્મ-ધર્મીભાવની ક્ષયોપશમાનુસારે જે નિર્બાધ પ્રતીતિ થાય છે, તેનો વિરોધ થશે, તેથી ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ ભેદ અવશ્ય માનવો જોઈએ.

(૮૫) (૨) અભેદઃ : સર્વ ધર્મોનો પરસ્પર ભેદ હોવા છતાં, દ્રવ્ય (ઘટ) તે સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે બધા ધર્મોને વ્યાપીને રહ્યો હોવાથી - ધર્મોનો વિશિષ્ટ (=એક ધર્મ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોવારૂપે) અનુવેધ (મિશ્રણ) થતાં - ધર્મ અને ધર્મીનો કથંચિદ્ અભેદ પણ સ્વીકારવો જોઈએ.

આશય : ધર્મો બધા જુદા જુદા છે, પણ એક ધર્મી તેમાં વ્યાપ્ત છે, એ રીતે ધર્મોનો પરસ્પર અનુવેધ પણ છે, અર્થાત્ અભેદ પણ છે અને તેથી જ ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ પણ નક્કી થાય. (કારણ કે એક ધર્મિત્વેન જ તેમનો અભેદ છે...)

પ્રશ્ન : જો ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો “ઘટના કૃષ્ણત્વ વગેરે ધર્મો છે” - એમ ધર્મ-ધર્મીનો સંબંધ જ નહીં ઘટે. તે આ રીતે - (A) શ્યામત્વ વગેરે ધર્મો તે “ઘટાદિ પ્રતિનિયત ધર્મોને કારણે ધર્મ” રૂપ સ્વભાવને પામે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

77. સ એવ ધર્મી તદ્ધર્મધર્મિસ્વભાવઃ ત એવ ચ ધર્માસ્તદ્ધર્મિધર્મસ્વભાવા इति । અયમત્ર ભાવઃ-તૈઃ-વિવક્ષિતૈરેવ ધર્મૈર્ધર્મવાન્ સ્વભાવઃ-સ્વરૂપં यस્ય ઘટાદેઃ સ તથા । તથા તેન-પ્રતિનિયતેન ઘટાદિના

❖ અહીં એવું રહસ્ય જણાય છે કે, ઉભયની પ્રતીતિ જણાવી છે, ત્યાં કોઈ મત, ઉભયની પ્રતીતિ જ ન માનતો હોય; તો તેનું કારણ તેનો કર્મોદય છે, જો ક્ષયોપશમ હોત, તો તેના અનુસારે તેને ઉભયની પ્રતીતિ પણ નિર્બાધ થાત. એટલે તેના વ્યવચ્છેદ માટે ક્ષયોપશમાનુરૂપં... આપ્યું છે... (પ્રાયઃ અહીં બૌદ્ધનો વ્યવચ્છેદ હોઈ શકે, કારણ કે તેના મતે ધર્મી જ અસિદ્ધ છે, માત્ર ધર્મો (પર્યાયો) છે...)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ડસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ ધર્માણામ્ અભ્યન્તરીકૃતધર્મિસ્વરૂપત્વાત્ ધર્મિણોઽપિ ચાભ્યન્તરીકૃત-
 ધર્મસ્વરૂપત્વાદ્ ભેદાભેદ ઇતિ । પ્રતીતિસચિવનિમિત્તભેદે સતિ વિરોધાત્ ઇત્યપિ યદુક્તં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ત એવ ચ ધર્માસ્તદ્ધર્મિધર્મસ્વભાવા ઇતિ એવમ્ભૂતસ્ય । કિમિત્યાહ-ધર્મેભ્યોઽન્યત્વે સતિ, ધર્મિણઃ
 સકાશાદિતિ ગમ્યતે । કિમિત્યાહ-ધર્મિણોઽસમ્ભવાત્ । તદ્ધર્મધર્મિસ્વભાવત્વસ્યાપિ ધર્મત્વાત્
 તસ્ય ચ તતો વ્યતિરિક્તત્વેન ⁷⁸ધર્મિણો નિઃસ્વભાવત્વાત્ તસ્યેતિ સજ્ઞાયોગઃ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-
 એવં ચ સતિ ધર્માણામ્ અભ્યન્તરીકૃતધર્મિસ્વરૂપત્વાત્ ઇતરેતરવ્યાપ્ત્યા ધર્મિણોઽપિ ચાભ્યન્તરી-
 કૃતધર્મસ્વરૂપત્વાત્ ઉક્તાદેવ હેતોઃ । કિમિત્યાહ-ભેદાભેદ ઇતિ; અન્યથા તત્તત્ત્વાયોગઃ, એવં
 ચ પ્રતીતિસચિવનિમિત્તભેદે-પ્રતીતિસહાયનિમિત્તભેદે સતિ, ધર્મધર્મિણોર્ભેદાભેદં પ્રતીતિ પ્રક્રમઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 અને (B) ઘટ વગેરે ધર્મા તે “શ્યામત્વાદિ ધર્મને કારણે ધર્મા”રૂપ સ્વભાવને પામે છે - આમ ધર્મ
 અને ધર્મા બંને પરસ્પર પ્રતિબદ્ધ છે...

હવે ધર્માથી જો ધર્મ જુદા હોય, તો - તેનો ધર્મિત્વરૂપ સ્વભાવ પણ એક પ્રકારનો ધર્મ જ હોવાથી
 (કારણ કે ધર્માનો સ્વભાવ એમ પછી, તે ધર્મા અને સ્વભાવ વચ્ચેના ભેદને જણાવે છે, તે સ્વભાવને
 ધર્મ માનો તો જ ઘટી શકે એટલે તે) - ધર્મિત્વરૂપ સ્વભાવ પણ ધર્માથી જુદો થશે, ધર્મા નિઃસ્વભાવ
 બની જશે અને તો ઘટાદિનું ધર્મિત્વ (સ્વભાવ) જ ન રહેતાં, તે ધર્મા નહીં રહે.

અને એટલે તો “કૃષ્ણત્વ વગેરે ધર્મા ઘટરૂપ ધર્માના છે” - એમ ધર્મ-ધર્માનો સંબંધ જ નહીં
 ઘટે, કારણ કે સંબંધ દ્વિષ્ઠ (બે પદાર્થમાં રહેલો) હોય છે, જો બેમાંથી કોઈ એક પદાર્થ ન હોય, તો
 પણ તે સંબંધનું અસ્તિત્વ નહીં ઘટે.. પ્રસ્તુતમાં ધર્મ-ધર્માનો સંબંધ, જો ધર્મ-ધર્મા બંનેનું અસ્તિત્વ હોય
 તો જ ઘટી શકે, પણ પૂર્વોક્ત રીતે જો ધર્માનો અભાવ થઈ જાય તો તે સંબંધ ઘટી શકે નહીં.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ધર્મિણા ધર્મરૂપઃ સ્વભાવો યેષાં તે તથા । પરસ્પરપ્રતિબદ્ધસ્વરૂપો હિ પદાર્થાનાં ધર્મધર્મિભાવઃ, અતો ન
 યૈઃ કૈશ્ચિદ્ ધર્મૈર્ધર્મી ભવતિ, નાપિ યેન તેન ધર્મિણા ધર્મા ઇતિ વૈશેષિકાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

78. ધર્મિણો નિઃસ્વભાવત્વાદિતિ । એવં હિ તસ્ય-ધર્મિણઃ સ્વભાવ ઇતિ ભેદલક્ષણાષ્ટી-
 નિર્દેશાન્યથાનુપપત્યા સ્વભાવત્વસ્યાપિ ધર્મત્વમાપતિતં ધર્માણાં ચ ધર્મિણોઽત્યન્તભેદાત્ સ્વભાવસ્યાપિ ધર્મિણઃ
 સકાશાદ્ વ્યતિરેકપ્રાપ્તેઃ તદ્વ્યતિરેકે ચ ધર્મિરૂપસ્યાન્યસ્યાભાવાત્ ધર્મ્યેવ ન સ્યાદ્ યદાધારા ધર્મા ભવતા
 પ્રપજ્યન્તે તતસ્તસ્ય ધર્મા ઇતિ સમ્બન્ધાભાવ એવ, દ્વિષ્ટત્વાત્ સમ્બન્ધસ્ય ॥

૧. ‘તસ્ય તતો’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. ‘ભૂતધર્મ’ ઇતિ ઘ-ઢ-પાઠઃ । ૩. ‘તતત્ત્વાયોગઃ’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।
 ૪. ‘પૃષ્ઠેનિર્દેશોઽન્યથા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘જોઽભ્યન્તરભે’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ
 સંમાર્જિતઃ । ૬. ‘તદ્વ્યતિરેકઃ પ્રાપ્તઃ તદ્’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. ‘રૂપસ્યાભાવાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર
 ‘રૂપસ્યાન્યોન્યસ્યા’ ઇતિ પાઠઃ, તસ્ય ચ ક્ષતિગ્રસ્તત્વાત્ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

તદુક્તિમાત્રમેવ । તથાહિ-‘યદિ યેનાકારેણ ભેદઃ કથં તેનૈવાભેદઃ ? અથાભેદઃ કથં ભેદ ઇતિ ?’^૧ અસ્ય વચનસ્યોક્તવદ્ વ્યપેતવિષયત્વાત્ પ્રકારાન્તરેણ ભેદાભેદસિદ્ધેઃ । (૮૬) સર્વથાભેદાભેદવાદિનસ્તુ તદસત્ત્વાપત્તિલક્ષણો વિરોધોઽપરિહાર્ય એવ । તથાહિ-એકાન્તત એવ ધર્મધર્મિણોર્ભેદે ધર્મિણો નિઃસ્વભાવત્વાપત્તિઃ, સ્વભાવસ્ય ધર્મત્વાત્ તસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-વિરોધાદિત્યપિ યદુક્તં પૂર્વપક્ષે-‘અથ યેનૈવાકારેણ ભેદસ્તેનૈવાભેદઃ’ ઇત્યેત-દપ્યચારુ, વિરોધાદિત્યેવમ્ । કિમિત્યાહ-તદુક્તિમાત્રમેવ, નિરર્થકમિત્યર્થઃ । તથાહીત્યાદિ ભાવના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ‘યદિ યેનાકારેણ ભેદઃ કથં તેનૈવાભેદઃ ?’, ધર્મધર્મિણોરિતિ વર્તતે, ‘અથાભેદઃ કથં ભેદ ઇતિ ?’ । નિમિત્તાભેદેનેત્યર્થઃ । અસ્ય વચનસ્ય પૂર્વપક્ષસદ્ગતસ્ય ઉક્તવદ્ વ્યપેતવિષયત્વાત્ વ્યપેતવિષયત્વં ચ પ્રકારાન્તરેણ-જાત્યન્તરાત્મકત્વેન ભેદાભેદ-સિદ્ધેઃ । સર્વથાભેદાભેદવાદિનસ્તુ-એકાન્તવાદિનઃ । કિમિત્યાહ-તદસત્ત્વાપત્તિલક્ષણઃ-ધર્મધર્માસત્ત્વાપત્તિલક્ષણો વિરોધઃ । કિમિત્યાહ-અપરિહાર્ય એવ-અપરિહરણીય એવ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શનિ । એકાન્તત એવ ધર્મ-ધર્મિણોર્ભેદેઽધ્યુપગમ્યમાને

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ધર્મો અને ધર્મા પરસ્પર વ્યાપ્ત (અનુવિદ્ધ) હોવાથી ધર્મો પણ ગૌણપણે ધર્મરૂપ છે અને ધર્મા પણ ગૌણપણે ધર્મરૂપ છે... (એ જ તે બેનો અનુવેધ છે...) એટલે તે બંનેનો ભેદાભેદ છે, અન્યથા ધર્મનું ધર્મપણું કે ધર્માનું ધર્મપણું જ ન રહે...

આ પ્રમાણે ધર્મ-ધર્માના ભેદાભેદની પ્રતીતિ પણ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત (કારણ) પણ ભેદના કારણ અને અભેદના કારણ કરતાં જુદું છે... એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે - “જે આકારે ભેદ તે જ આકારે અભેદ ન હોઈ શકે, વિરોધી હોવાથી...” તે બધું નિરર્થક છે, કારણ કે, ભેદ અને અભેદ એ બે માન્યા જ નથી, ભેદાભેદ નામની સ્વતંત્ર જાતિ જ છે. એટલે અમારા પક્ષમાં ભેદ-અભેદ એવા શબ્દપ્રયોગ નિર્વિષયક હોવાથી, કોઈ આપત્તિ જ ન આપી શકાય...

(હા, ભેદ અને અભેદ માનનારને ધર્મ-ધર્મના અભાવની આપત્તિરૂપ વિરોધ આવશે, એ નક્કી છે. એ જ વાત જણાવે છે -)

❖ એકાંત ભેદાભેદમાં દોષોનો અવકાશ ❖

(૮૬) જો ધર્મ-ધર્માનો સર્વથા ભેદ કે સર્વથા અભેદ માનવામાં આવે, તો ધર્મ-ધર્મા બંને અસત્ થઈ જવાની આપત્તિ અપરિહાર્ય રહેશે, અર્થાત્ તે આપત્તિનો પરિહાર કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. તે આ રીતે -

(૧) એકાંતભેદગતદોષ : જો ધર્મ અને ધર્માનો એકાંતે ભેદ માનવામાં આવે, તો સ્વભાવ પણ એક ધર્મરૂપ હોવાથી સ્વભાવરૂપ ધર્મ પણ ધર્માથી જુદો થઈ જતાં, ધર્મા નિઃસ્વભાવ બની જશે,

૧. પ્રેક્ષ્યતાં રજતમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. રજતમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘એકાન્ત એવ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ચ તતોઽન્યત્વાદિતિ । સ્વો ભાવઃ સ્વભાવસ્તસ્યૈવાત્મીયા સત્તેતિ શબ્દાર્થે ન નિઃસ્વભાવત્વા-
પત્તિરિતિ ચેત્, ન, જ્ઞેયત્વાદિધર્માનનુવેધે તદનવગતેઃ, તથાપિ તત્કલ્પનેઽતિપ્રસન્ન ઇતિ ॥

(૮૭) ધર્માણામપિ તદભાવે નિરાશ્રયત્વાત્ કેવલાનાં ગ્રહણાનુપપત્તેઃ તદિતરાન-
નુવેધાદભાવ એવેતિ તદસત્ત્વાપત્તિઃ । એકાન્તાભેદેઽપ્યન્યતરાભાવતસ્તન્નાન્તરીયકત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
સતિ કિમિતિ આહ-ધર્મિણો નિઃસ્વભાવત્વાપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-સ્વભાવસ્ય ધર્મત્વાત્ ।
તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્ય ચ-સ્વભાવસ્ય તતઃ-ધર્મિણઃ અન્યત્વાદિતિ । સ્વો ભાવઃ સ્વભાવ-
સ્તસ્યૈવ-ધર્મિણઃ આત્મીયા સત્તા ઇતિ-એવં શબ્દાર્થે સતિ ન નિઃસ્વભાવત્વાપત્તિઃ ધર્મિણઃ ।
ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્, જ્ઞેયત્વાદિધર્માનનુવેધે સતિ, 'આદિ'શબ્દાત્
પ્રમેયત્વાદિપરિગ્રહઃ, તદનવગતેઃ તસ્ય-અધિકૃતધર્મિણોઽનવગમાત્ । ન હ્યજ્ઞેયસ્વભાવં સદપિ
જ્ઞાયત ઇત્યર્થઃ । તથાપીત્યાદિ । તથાપિ-અનવગમેઽપિ તત્કલ્પને-ધર્મિકલ્પને અતિપ્રસન્નઃ,
અન્યસ્ય કસ્યચિદનવગતસ્ય કલ્પનાપત્તેરિતિ ॥

ધર્માણામપીત્યાદિ । ધર્માણામપિ-જ્ઞેયત્વાદીનાં તદભાવે-ધર્મ્યભાવે નિરાશ્રયત્વાત્-
નિરાધારત્વાત્ તથા કેવલાનાં ગ્રહણાનુપપત્તેઃ તથાઽનનુભવેન તથા તદિતરાનનુવેધાત્-
જ્ઞેયત્વાદીનાં સત્ત્વાદ્યનનુવેધાદભાવ એવ ઇતિ-એવં તદસત્ત્વાપત્તિઃ-ધર્મધર્મિણોરસત્ત્વાપત્તિઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અર્થાત્ સ્વભાવરહિત થઈ જતાં ધર્મોનો અભાવ થઈ જશે...

પૂર્વપક્ષ : “જે પોતાનો ભાવ, પોતાનું અસ્તિત્વ છે, તે જ સ્વભાવ છે” - આવી સ્વભાવની
વ્યુત્પત્તિ છે, એટલે સ્વભાવ એ કોઈ ધર્મ નથી, પણ ધર્મોની સત્તા એ જ તેનો સ્વભાવ છે અને તે
તેનાથી ભિન્ન ન હોવાથી, ધર્મો નિઃસ્વભાવ (=સ્વભાવરહિત) નહીં બને અને તેથી તેનો અભાવ
પણ નહીં થાય...

ઉત્તરપક્ષ : તો પણ જો ધર્મોનો ભેદ માનશો, તો પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે બધા ધર્મો, ધર્મોથી
જુદા થઈ જતાં, તે ધર્મો જ્ઞેય કે પ્રમેય નહીં બની શકે, અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન પણ નહીં થઈ શકે અને તે
પ્રમાણનો વિષય પણ નહીં બની શકે...

એ રીતે, જો તેનું જ્ઞાન ન થાય, તો તેનું અસ્તિત્વ પણ ન માની શકાય... જો ધર્મોનાં જ્ઞાન
વિના પણ ધર્મોની કલ્પના કરવામાં આવે, તો શશશુંગ વગેરેનું જ્ઞાન ન થવા છતાં પણ, તેની કલ્પના
કરવાની આપત્તિ આવશે ! તેથી, એકાંત ભેદ માનતાં ધર્મોનો અભાવ જ થશે...

(૮૭) જો ધર્મોનો અભાવ થશે, તો ધર્મો પણ નિરાધાર (આધાર વિનાના) બની જવાથી, કેવળ
ધર્મોનું પણ ગ્રહણ નહીં થઈ શકે, કારણ કે ઘટાદિ ધર્મો વિના માત્ર ધર્મનો કદી અનુભવ થતો નથી.

તદ્વ્યતિરેકેણ તત્સ્વરૂપાનુપપત્તેઃ તદસત્ત્વાપત્તિરેવ નિર્બીજકલ્પનાઽસમ્ભવાત્, અતિ-
પ્રસન્નાવ્યાહતેઃ, અન્યતરભાવસ્યૈવ અન્યતરકલ્પનાબીજત્વાયોગાત્, (૮૮) એકાન્તૈક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એકાન્તાભેદ इति । तथा एकांतेत्यादि । एकांताभेदेऽपि तदसत्त्वापत्तिरेवेति वक्ष्यमाणक्रिया-
योगः । कुत इत्याह-अन्यतराभावतः । एकांताभेदे हि धर्ममात्रं वा स्याद् धर्ममात्रं वैत्यन्यतरा-
भावः । ततः किमित्याह-तन्नान्तरीयकत्वात् यदभावस्तन्नान्तरीयकत्वात् कारणात्, धर्म-
नान्तरीयको धर्मो, धर्मनान्तरीयकश्च धर्म इति कृत्वा । किमित्याह-तद्व्यतिरेकेण-धर्माद्य-
भावेन तत्स्वरूपानुपपत्तेश्च-न यदभावस्तत्स्वरूपानुपपत्तेश्च धर्म्यादिस्वरूपायोगात्, अन्यतर-
स्याप्यभाव एवेति सम्बन्धः । धर्माभावे धर्मिणोऽप्यभावः, धर्म्यभावे च धर्मस्याप्यभाव एवेति
कृत्वा तदसत्त्वापत्तिरेव-धर्मधर्मिणोरसत्त्वापत्तिरेव । कल्पितो धर्मधर्मिभाव इत्याशङ्काऽपोहा-
याह-निर्बीजकल્પનાऽसम्भवात् एकाન્तૈકસ્વભાવે વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમન્તરેણ ધર્મધર્મિકલ્પના-
ઽસમ્ભવાત્ । અસમ્ભવશ્ચ અતિપ્રસન્નાવ્યાહતેઃ વાન્ધ્યેયઘ્વરવિષાળકલ્પનાસમ્ભવાત્, ઉભયત્ર

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તથા એકાંતભેદમતે, ધર્મો પણ પરસ્પર જુદા જુદા થવાથી, જ્ઞેયત્વ વગેરે ધર્મો પણ સત્ત્વ ધર્મથી
જુદા થઈ જશે અને તેમ થતાં સત્ત્વધર્મથી ભિન્ન શશશુંગની જેમ, જ્ઞેયત્વ વગેરે ધર્મો પણ અસત્ થઈ
જશે. આ રીતે એકાંતભેદ માનવામાં ધર્મ-ધર્મી બંને અસત્ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે...

(૨) એકાંતઅભેદપક્ષગતદોષ : જો ધર્મ-ધર્મીનો એકાંતે અભેદ માનવામાં આવે, તો ધર્મ ધર્મીરૂપ
અને ધર્મી ધર્મરૂપ બની જતાં, બેમાંથી એકનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થઈ જશે... (A) જો ધર્મ ધર્મીરૂપ બની
જતાં ધર્મનો અભાવ થશે, તો ધર્મ વિના ધર્મીનું સ્વરૂપ પણ સંગત નહીં થઈ શકે, કારણ કે ધર્મ વિના
ધર્મીનું 'ધર્મી'રૂપે અસ્તિત્વ જ ન ઘટે, અને (B) જો ધર્મી ધર્મરૂપ બની જતાં ધર્મીનો અભાવ થશે, તો
ધર્મનું સ્વરૂપ પણ સંગત નહીં થઈ શકે, કારણ કે ધર્મી વિના ધર્મનું 'ધર્મ'રૂપે અસ્તિત્વ જ ન ઘટે...
અહીં શબ્દાર્થ આ રીતે બેસાડવો - એકનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થતાં બીજાનું અસ્તિત્વ પણ પહેલાને
અવિનાભાવી હોવાથી (નાન્તરીયક...) બીજાનું પણ અસત્ત્વ થશે. નાન્તરીયક કેમ ? તો કહે છે -
(તદ્વ્યતિરેકેણ તત્સ્વરૂપાનુપપત્તેઃ) બીજાના [=જેનો અભાવ નથી તેના (ન યદભાવઃ)] સ્વરૂપની પણ
અનુપપત્તિ થશે... (ધર્મ ન હોય તો ધર્મિત્વ શી રીતે ?...) તેથી, એકાંતઅભેદમાં પણ ધર્મ-ધર્મીને
અસત્ માનવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીભાવ તો માત્ર કલ્પિત છે, વસ્તુતઃ ધર્મ અથવા ધર્મી એક જ છે. એટલે
અન્યતરના અભાવમાં બીજાનાં અસત્ત્વની આપત્તિ ન આવે.

ઉત્તર : જો વસ્તુ એકાંત એકસ્વભાવી છે, તો ધર્મ-ધર્મીની કલ્પના પણ જુદું જુદું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત
ન હોવાથી ન થઈ શકે.

૧. 'चेत्यन्य०' इति ड-पाठः । २. 'न यदभावस्तत्स्वरूपानुपपत्तेश्च' इति पाठो न विद्यते घ-पुस्तके । ३. धर्मादि०
इति क-पाठः ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 સ્વભાવત્વહાનેઃ, તથાવિધૈકસ્વભાવત્વસ્ય ન્યાયવિરુદ્ધત્વાત્, શક્તિભેદમન્તરેણ કાર્ય-
 ભેદાસિદ્ધેઃ તદિતરવ્યાવૃત્તેરપિ તત્ત્વતસ્તદવ્યતિરેકાત્, તદ્ભેદે ચ તદ્ભેદોપપત્તેઃ, અભિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 કલ્પનાબીજાભાવાવિશેષાત્ । અન્યતરેત્યાદિ । અન્યતરભાવસ્યૈવ-ધર્માદ્યન્યતરભાવસ્યૈવ ધર્માદ્ય-
 ન્યતરસંત્તાયા એવ અન્યતરકલ્પનાબીજત્વાયોગાત્-ધર્માદ્યન્યતરકલ્પનાકારણત્વાયોગાત્ ।
 અયોગશ્ચ એકાન્તૈકસ્વભાવત્વહાનેઃ । ન હ્યેકાન્તૈકસ્વભાવમનેકકલ્પનાબીજમ્ । તથાવિધે-
 ત્યાદિ । તથાવિધૈકસ્વભાવત્વસ્ય-ધર્મધર્મિકલ્પનાબીજૈકસ્વભાવત્વસ્ય ન્યાયવિરુદ્ધત્વાત્-
 યુક્તિવિરુદ્ધત્વાત્ । ન્યાયવિરુદ્ધત્વં ચ શક્તિભેદમન્તરેણ કાર્યભેદાસિદ્ધેઃ એકશક્તિકાત્ તતો
 ધર્મધર્મિકલ્પનાકાર્યભેદાનુપપત્તેઃ । તદિતરેત્યાદિ । તદિતરવ્યાવૃત્તેરપિ-ધર્મધર્મિવ્યાવૃત્તેરપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વિના પણ તેવું કલ્પીએ તો શશશુંગ વગેરેની પણ કલ્પના કરવાની આપત્તિ
 આવશે.

વળી, ધર્મ-ધર્મીમાંથી કોઈ એકની હાજરી, અન્યતરની કલ્પના ન કરાવી શકે. એકાંતઅભેદ
 માનવામાં ધર્મ કે ધર્મી જ શેષ રહેશે અને વસ્તુ એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, તે વસ્તુને જો ધર્મરૂપ
 માનશો, તો ધર્મીની કલ્પના નહીં થઈ શકે અને જો ધર્મીરૂપ માનશો, તો ધર્મની કલ્પના નહીં થઈ શકે..

(૮૮) પ્રશ્ન : એકસ્વભાવી વસ્તુથી બંનેની કલ્પના ન થઈ શકે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુથી અનેકની કલ્પના ન થઈ શકે, છતાં તમે
 કલ્પના કરશો, તો - તે અનેકની કલ્પના માટે પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ જરૂરી હોવાથી - વસ્તુની એક-
 સ્વભાવતા જ નહીં થટે...

પૂર્વપક્ષ : વસ્તુમાં, ધર્મ-ધર્મી બંનેની કલ્પના કરાવી શકે, એવો એક સ્વભાવ જ માની લઈએ,
 તો તો એકસ્વભાવતા પણ ઘટી શકશે અને ધર્મ-ધર્મીભાવ પણ સંગત થઈ જશે...

ઉત્તરપક્ષ : એવો એક સ્વભાવ માનવો યુક્તિવિરુદ્ધ છે, કારણ કે એકસ્વભાવી વસ્તુથી
 ધર્મકલ્પના અને ધર્મીકલ્પના - એમ જુદી જુદી કલ્પના ન થઈ શકે... જુદી જુદી કલ્પના માટે વસ્તુમાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

79. ધર્મધર્મિવ્યાવૃત્તેરપીતિ । ઇહ દ્વિધા વ્યાવૃત્તિઃ-અધર્મિવ્યાવૃત્તિરૂપા અધર્મવ્યાવૃત્તિરૂપા ચ ।
 તત્રાયં ઘટાદિરર્થો ધર્મીતિ કોઽર્થઃ ? અધર્મો ન ભવત્યેવમધર્મિત્વવ્યાવૃત્તિમાત્રમેવ ધર્મિત્વં । તથા નીલઃ
 ધર્મઃ પીતાદિ વા ધર્મ ઇતિ કોઽર્થઃ ? અધર્મો ન ભવતિ, ઇતિ અધર્મવ્યાવૃત્તિમાત્રમેવ ધર્મત્વમ્, ન પુનઃ
 કશ્ચિદ્ ધર્મી ધર્મો વા વાસ્તવઃ સમસ્તિ, નિરંશેકરૂપત્વાત્ સર્વભાવાનામિતિ ॥

૧. 'ધર્માદ્યન્યતરભાવસ્યૈવ' ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૨. 'સત્તાયાં એવ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-
 પાઠસ્ય મુખ્યત્વેનોલ્લેખઃ કૃતઃ । ઙ-પાઠસ્તુ 'સસ્વાયા એવ' ઇતિ । ૩. 'કરણત્વાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'હાનિઃ' ઇતિ
 ઙ-પાઠઃ । ૫. 'વ્યાવૃત્તેરપિ અધર્મં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ધાનભેદતો ધર્મસિદ્ધિપ્રસન્નાદન્યતરસ્યાપ્યભાવ એવેતિ તદસત્ત્વાપત્તિરેવ । (૮૯) એતેન 'અથ યેનાપ્યાકારેણ ભેદસ્તેનાપિ ભેદશ્ચાભેદશ્ચ' ઇત્યાદ્યપિ નિરાકૃતમેવ । અન્યોન્યવ્યાસિતો જાત્યન્તરાત્મકત્વેન ભેદાભેદપક્ષે તદસમ્ભવાત્ કેવલાકારાનુપપત્તેઃ ઇતરાનુવિદ્ધસ્ય ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ તદવ્યતિરેકાત્-એકસ્વભાવસ્ત્વવ્યતિરેકાત્ તદ્ભેદે ચ-વ્યાવૃત્તિભેદે ચ તદ્ભેદોપપત્તેઃ-વ્યાવૃત્તવસ્તુભેદોપપત્તેઃ । એવં ચાભિધાનભેદતઃ-અભિધાનભેદેન વ્યાવૃત્તિલક્ષણેન ધર્મસિદ્ધિપ્રસન્નાદ વ્યાવૃત્તીનામેવ ધર્મત્વેન તથા વસ્તુનાં ભેદભાવેન । ન ચૈતદિષ્યત ઇતિ અન્યતરસ્યાપ્યભાવ એવેતિ । તદસત્ત્વાપત્તિરેવેતિ વ્યાખ્યાતમેતત્ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન વિરોધપરિહારેણ 'અથ યેનાપ્યાકારેણ ભેદઃ તેનાપિ ભેદશ્ચાભેદશ્ચ' ઇત્યાદ્યપિ પૂર્વપક્ષવચનં નિરાકૃતમેવ । કુત ઇત્યાહ-અન્યોન્યવ્યાસિતો જાત્યન્તરાત્મકત્વેન ભેદાભેદપક્ષે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શક્તિભેદ (સ્વભાવભેદ) માનવો જરૂરી છે, જે એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અસંભવિત છે.

પૂર્વપક્ષ : એક જ (વ્યાવૃત્તિરૂપ) સ્વભાવી વસ્તુનો, અધર્મીથી વ્યાવૃત્તરૂપે ધર્મી તરીકે અને અધર્મથી વ્યાવૃત્તરૂપે ધર્મ તરીકે ઉલ્લેખ થઈ જશે. આમ, સ્વભાવભેદ વિના પણ, વસ્તુનો વ્યાવૃત્તિભેદ ધર્મ-ધર્મીરૂપે ઉલ્લેખ થઈ જશે...

ઉત્તરપક્ષ : વ્યાવૃત્તિ પણ, વસ્તુથી સર્વથા જુદી ન હોવાથી, વસ્તુરૂપ જ છે, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદે વસ્તુભેદ છે... (આ વાતનું હમણાં જ આગળ સ્પષ્ટીકરણ થશે.) જો વ્યાવૃત્તિ અને વસ્તુ અભિન્ન ન હોય, તો વ્યાવૃત્તિના ભેદે વસ્તુનો ભેદ ન થાય...

વ્યાવૃત્તિ એ ખાલી નામ જુદું આપ્યું છે, બાકી તેના ભેદથી વસ્તુનો ભેદ પડતો હોવાથી, વ્યાવૃત્તિ એ ધર્મરૂપ જ સિદ્ધ થશે. (આશય એ કે ઘટત્વ ધર્મ, પટાદિથી જુદો પડતો હોવાથી જ ઘટનો ધર્મ કહેવાય છે ને પટત્વ પટનો ધર્મ કહેવાય છે, તેમ અઘટવ્યાવૃત્તિથી ઘટ કહેવાય છે ને અપટવ્યાવૃત્તિથી પટ કહેવાય છે... આમ, વ્યાવૃત્તિના ભેદથી વસ્તુનો ભેદ પડતો હોવાથી તે પણ ધર્મ જ છે.)

એટલે (વ્યાવૃત્તિ પણ ધર્મ સ્વરૂપ જ હોવાથી), વ્યાવૃત્તિ માનવા છતાં પૂર્વોક્ત આપત્તિઓ (શક્તિભેદ વિના કાર્યભેદ ન ઘટે વગેરે)નો પરિહાર થતો નથી, એટલે જો ધર્મ-ધર્મીનો એકાંત અભેદ હોય, તો એકનો અભાવ અને તેનાથી બીજાનો પણ અભાવ થશે જ...

❖ અનેકાંતવાદની નિર્દોષતા ❖

(૮૯) એમ અનેકાંતવાદમાં વિરોધનો પરિહાર હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે “જે

૧. અનેકાન્તવાદપ્રવેશટિપ્પનકે દ્વે પદ્યે, યથાહિ-

“ન નરો નર એવેતિ ન સિંહઃ સિંહ એવ વા । શબ્દવિજ્ઞાનકાર્યાણાં ભેદાજ્ઞાત્યન્તરં હિ તત્ ॥

ન નરઃ સિંહરૂપત્વાત્ ન સિંહો નરરૂપતઃ । સામાનાધિકરણ્યેન નરસિંહઃ પ્રતીતિતઃ ॥”

૨. ‘ભેદેઽપિ વ્યાવૃત્તિઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. ‘વ્યાખ્યાતમેવ તત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. એતદર્થ પ્રેક્ષ્યતાં ૨૭૮મં

પૃષ્ઠમ્ ।

પ્રશ્નનર્હત્વાદિતિ ॥

(૧૦) યચ્ચોક્તમ્-કિञ્ચ ભેદાભેદમભ્યુપગચ્છતા અવશ્યમેવેદમઙ્ગીકર્તવ્યમ્-ઇહ ધર્મધર્મિણોર્ધર્મધર્મિતયા ભેદઃ, સ્વભાવતઃ પુનરભેદઃ' ઇત્યાદિ તદપિ 'એકધર્મિપ્રતિ-બદ્ધત્વેઽપિ ધર્માણાં મિથો ભેદાદ્ ધર્મધર્મિભાવેન ભેદઃ.... મિથો ભેદેઽપિ ચાશેષધર્માણાં ધર્મિણા વ્યાપ્તેર્વિશિષ્ટાન્યોન્યાનુવેધતોઽભેદઃ' ઇત્યાદિના પ્રત્યુક્તમ્, પ્રકારાન્તરેણ ભેદાભેદ-સિદ્ધેઃ । તથા ચોક્તમ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદસમ્ભવાત્ તસ્ય-અથ યેનાપ્યાકારેણેત્યાદેર્વિકલ્પજાતસ્ય અસમ્ભવાત્ । ઉપપત્તિમાહ-કેવલાકારાનુપપત્તેઃ અનન્તરોદિતભેદાભેદપક્ષે ઇતરાનુવિદ્ધસ્ય ચ-ભેદાકારાનુવિદ્ધસ્ય ચાભેદા-કારસ્ય પ્રશ્નનર્હત્વાત્ કેવલ્યાભાવેન નરસિંહે સિંહપ્રશ્નતુલ્યત્વાદિતિ ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-'કિञ્ચ ભેદાભેદમભ્યુપગચ્છતા અવશ્યમેવેદમઙ્ગીકર્તવ્યમિહ ધર્મધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિતયા ભેદઃ, સ્વભાવતઃ પુનરભેદઃ' ઇત્યાદિ, તદપિ 'એકધર્મિ-પ્રતિબદ્ધત્વેઽપિ ધર્માણાં મિથો ભેદાદ્ ધર્મધર્મિભાવેન ભેદઃ' 'મિથો ભેદેઽપિ ચાશેષધર્માણાં ધર્મિણા વ્યાપ્તેર્વિશિષ્ટાન્યોન્યાનુવેધતોઽભેદઃ' ઇત્યાદિના પૂર્વોક્તેન પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આકારે ભેદ છે, તે આકારે ભેદ-અભેદ બંને અને જે આકારે અભેદ છે, તે આકારે અભેદ-ભેદ બંને માનવામાં તો વિરોધ છે... વગેરે" - તેનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે અમે ભેદાભેદ એ જાત્યન્તર માનીએ છીએ, કેવળ ભેદ કે કેવળ અભેદાકાર જ ન હોવાથી, યેન આકારેણ ભેદઃ - એવા પ્રશ્નને જ અવકાશ નથી, અમારે અભેદાકારથી ભેદાકાર અનુવિદ્ધ જ હોય છે. જેમ નરસિંહ અવતારમાં, નર કે સિંહ બેમાંથી એકે નથી છતાં નરસિંહ છે, તેમ અમારે ભેદ કે અભેદ ન હોવા છતાં ભેદાભેદ છે..

(૮૦) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે "જો ભેદાભેદ માનશો, તો પણ આટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું જ પડશે, કે ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મીરૂપે ભેદ છે, પણ સ્વભાવથી બંનેનો અભેદ છે" - તે કથનનો પણ ઉત્તર અમે "એક ધર્મી સાથે જોડાયેલા હોવા છતાં, સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે ધર્મો જુદા જુદા હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, બંનેનો ધર્મ-ધર્મીરૂપે ભેદ છે, જો ભેદ ન હોત તો - બધા ધર્મો ધર્મીરૂપે એક થઈ જતાં - જુદા ધર્મોની પ્રતીતિ જ ન થઈ શકત" - આ કથનથી આપી જ દીધો છે અને "ધર્મ-ધર્મીનો પરસ્પર ભેદ હોવા છતાં, દ્રવ્ય તે સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે બધા ધર્મોને વ્યાપીને રહ્યો હોવાથી-બધાં ધર્મોનો પરસ્પર વિશિષ્ટ (=એક ધર્મીથી પ્રતિબદ્ધ થવારૂપે) અનુવેધ (મિશ્રણ) થવાથી - ધર્મધર્મીનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે" - એ કથનથી અમે ધર્મ-ધર્મીના અભેદનો પણ ઉત્તર આપી દીધો... કારણ કે ધર્મ-ધર્મીના ભેદાભેદની સિદ્ધિ, અમે તમે કહો છો તેવા સ્વતંત્ર ભેદ કે અભેદરૂપે નહીં, પણ જાત્યન્તર એવા

૧. ૨૧તમે પૃષ્ઠે । ૨. સમીક્ષ્યતાં ૧૧૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૧૧૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. વૃદ્ધૈરિતિ । ૫. 'અનન્તરોદિતે ભેદાભેદ૦' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૬. ૨૧તમે પૃષ્ઠે । ૭. પ્રેક્ષ્યતાં ૧૧૫તમં પૃષ્ઠં ૧૧૬તમં ચ ।

(૧૧) “નાભેદો ભેદરહિતો ભેદો વાઽભેદવર્જિતઃ ।

કેવલોઽસ્તિ યતસ્તેન કુતસ્તત્ર વિકલ્પનમ્ ? ॥

યેનાકારેણ ભેદઃ કિં તેનાસાવેવ કિં દ્વયમ્ ?

અસત્ત્વાત્ કેવલસ્યેહ સતશ્ચ કથિતત્વતઃ ॥

યતશ્ચ તત્ પ્રમાણેન ગમ્યતે હ્યુભયાત્મકમ્ ।

અતોઽપિ જાતિમાત્રં તદનવસ્થાદિદૂષણમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકારાન્તરેણ-અન્યોન્યાનુવેધલક્ષણેન ભેદાભેદસિદ્ધેઃ । તથા ચોક્તં વૃદ્ધૈઃ-નાભેદો ધર્મ-ધર્મિણોર્ભેદરહિતઃ, ભેદો વા તયોરેવ અભેદવર્જિતઃ કેવલોઽસ્તિ, યતસ્તેન-કારણેન કુતસ્તત્ર-ભેદેઽભેદે વા વિકલ્પનમ્ ? કિમ્ભૂતમિત્યાહ-યેનેત્યાદિ । યેન આકારેણ ભેદઃ કિં તેના-સાવેવ-ભેદ એવ ? કિં દ્વયં-ભેદશ્ચાભેદશ્ચ કિમ્ ? इत्येवं વિકલ્પનમયુક્તમિત્યાહ-અસત્ત્વાત્ કેવલસ્યેહ ભેદસ્યાભેદસ્ય વા સતશ્ચ-ઇતરાનુવિદ્ધતયા શબલસ્ય કથિતત્વતઃ કારણાદિતિ ।

યતશ્ચેત્યાદિ । યતશ્ચ-યસ્માચ્ચ કારણાત્ તત્-વસ્તુ પ્રમાણેન-પ્રત્યક્ષેણ ગમ્યત એવ ઉભયાત્મકં-ધર્મિધર્માત્મકમ્, તથાપ્રતીતેઃ । અતોઽપિ કારણાત્ જાતિમાત્રં તત્ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભેદાભેદરૂપે જ કરીએ છીએ... પૂર્વાચાર્યો વડે કહેવાયું છે કે -

(૯૧) “(૧) ભેદરહિત કેવળ અભેદ અને અભેદરહિત કેવળ ભેદ અમે માન્યો જ ન હોવાથી, ભેદાભેદઘટક ભેદ કે અભેદમાં, વિકલ્પોની ઉદ્ભાવના શી રીતે કરી શકાય ? (ન જ કરી શકાય) કારણ કે તે દોષો તો એકાંત ભેદાભેદમાં જ લાગે છે.

(૨) ‘જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ છે કે ભેદ-અભેદ બંને ?’ એવો વિકલ્પ અહીં અયુક્ત છે, કારણ કે કેવળ ભેદ કે કેવળ અભેદ અમે સ્વીકાર્યો જ નથી, પણ ભેદાકાર અભેદાકારથી મિશ્રિત અને અભેદાકાર ભેદાકારથી મિશ્રિત - એમ શબ્દરૂપે જ ભેદાભેદનો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે પૂર્વોક્ત વિકલ્પ અહીં અસંભવિત છે.

(૩) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મ-ધર્મીરૂપે જ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી વસ્તુને ધર્મ-ધર્મીરૂપ જ માનવી જોઈએ... માટે, અનવસ્થા વગેરે દૂષણો અપારમાર્થિક જૈંતિરૂપ છે, કારણ કે જો ખરેખર અનવસ્થા હોત, તો વસ્તુની તેવી સિદ્ધિ જ ન થવાથી ધર્મ-ધર્મીરૂપે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ ન થાત, પણ થાય તો છે જ...

પ્રશ્ન : અનવસ્થા દોષનું અપાદાન શી રીતે થતું હતું ?

❖ જાતિ એ નિશ્ચયસ્થાન છે...

૧-૨. અનુદ્વિષ્ । ૩. અસદુત્તરં જાતિઃ, કેવલમસદુત્તરમિત્યર્થઃ । ૪. અનુદ્વિષ્ । ૫. ‘ભેદાભેદવિકલ્પેન’ इति ड-पाठः ।

(૧૨) एवं ह्युभयदोषादिदोषा अपि न दूषणम् ।

सम्यग् जात्यन्तरत्वेन भेदाभेदप्रसिद्धितः ॥^१

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનવસ્થાદિદૂષણમ્,⁸⁰ સતિ તસ્મિન્સ્તદનવસ્થિતતયા પ્રમાણાપ્રવૃત્તેઃ ।

एवं हीत्यादि । एवमेव⁸¹ उभयदोषादिदोषा अपि न दूषणम् । ‘आदि’शब्दाद् वैयधि-
करण्यपरिग्रहः । कुतो न दूषणमित्याह-सम्यगित्यादि । सम्यक्-न्यायोपपन्नतया जात्यन्तरत्वेन

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : આ રીતે - ધર્મ-ધર્મીનો જે અંશે ભેદ છે, તે અંશે ભેદ જ છે, કે ભેદાભેદ છે ? જો ‘ભેદ જ છે’ એમ કહો તો અનેકાંતવાદની ક્ષતિ થશે અને જો ‘ભેદાભેદ છે’ એમ કહો તો ફરી એ જ પ્રશ્ન થશે, કે અહીં પણ જે અંશની અપેક્ષાએ ભેદ છે, તે અંશની અપેક્ષાએ ભેદ જ છે, કે ભેદાભેદ છે ? ... એમ અનવસ્થા આવે.

પણ, પ્રત્યક્ષ દ્વારા ધર્મ-ધર્મીનું સંવેદન થતું હોવાથી, અનવસ્થા વગેરે એકે દોષોનો અવકાશ નથી.

(૮૨) (૪) પૂર્વોક્ત રીતે, ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ, તે નૃસિંહની જેમ એક અલગ જ જાતિરૂપે યુક્તિસંગત હોવાથી, તે વિશે સંશય વગેરે દોષોનો પણ અવકાશ નથી.

પ્રશ્ન : સંશય વગેરે દોષોનું આપાદાન શી રીતે થતું હતું ?

ઉત્તર : આ રીતે - (A) સંશય : ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ-અભેદ બંને રૂપે પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, ધર્મ-ધર્મી બંને પરસ્પર ભિન્ન છે, કે અભિન્ન ? ...

(B) વિરોધ : ધર્મ-ધર્મીનો જો ભેદ હોય તો અભેદ શી રીતે ? અને અભેદ હોય તો ભેદ શી રીતે ? (C) વૈયધિકરણ્ય : બરફ વગેરે જે શીતસ્પર્શનું અધિકરણ હોય, તે ઉષ્ણસ્પર્શનું અધિકરણ ન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

80. સતિ તસ્મિન્સ્તદનવસ્થિતતયા પ્રમાણાપ્રવૃત્તેરિતિ । સતિ તસ્મિન્-અનવસ્થાદિદૂષણે તદનવસ્થિતતયા-વસ્તુનોડનવસ્થિતતયા પ્રમાણસ્યાપ્રવૃત્તેઃ । યદિ હિ અનવસ્થાદોષો વાસ્તવઃ કશ્ચિદ્ વસ્તુનિ સ્યાત્ તદાડનવસ્થિતત્વેન તસ્ય ન નિયતરૂપમુભયાત્મકવસ્તુગ્રાહકતયા પ્રમાણં-પ્રત્યક્ષાદિ તત્ર પ્રવર્તતે । પ્રવર્તતે ચ તત્, અતો જ્ઞાયતે ઉભયાત્મકમેવ વસ્ત્વિતિ ॥

81. ઉભયદોષાદિદોષા અપીતિ । ઉભયદોષો નામ સંશયદોષઃ કિમમૂ દ્રવ્યપર્યાયૌ ભિન્નૌ ઉત્તરિવદ-ભિન્નૌ, ઉભયોરપ્યાકારયોસ્તત્ર પ્રતિભાસનાત્ ? ॥

82. વૈયધિકરણ્યપરિગ્રહ ઇતિ । વિભિન્નમધિકરણમસ્યેતિ વ્યધિકરણસ્તદ્વાવો વૈયધિકરણ્યં તસ્ય

૧. અનુદ્રુપ્ । ૨. ‘દોષોઽપિ’ ઇતિ ક-પાઠશ્ચિન્ત્યઃ । ૩. ‘નિયમરૂપ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘પ્રમાણં પ્રતિ પ્રત્યક્ષાદિ’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૫. ‘કિંચિદરૂ(?)દ્રવ્ય૦’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૬. ‘કિંચિદસૂદ્રવ્ય૦’ ઇતિ । ૬. ‘કુતશ્ચિદભિન્નૌ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તેનાનેકાન્તવાદોઽયમજ્ઞૈઃ સમુપકલ્પિતઃ ।

ન યુજ્યતે વચો વક્તુમિતિ ન્યાયાનુસારિણઃ ॥”^૧

(૧૩) અપરસ્ત્વાહ-સદસદ્રૂપં વસ્ત્વિત્યત્ર કથં ધર્મધર્મિભાવઃ ? કથં ચ ન સ્યાત્ ? સદસત્ત્વયોર્ધર્મત્વે તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય વસ્તુનોઽભાવાદ્ ધર્મ્યસિદ્ધેઃ, તદ્ધર્મિભાવે વા વસ્તુત્વેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હેતુના ભેદાભેદપ્રસિદ્ધિતઃ કારણાદિતિ । યેનૈતદેવં તેનેત્યાદિ । તેન-કારણેન અનેકાન્ત-વાદોઽયમજ્ઞૈઃ સમુપકલ્પિતો ન યુજ્યતે વચો વક્તુમિતિ-एवं ન્યાયાનુસારિણ इति ॥

અપરસ્ત્વાહ-સદસદ્રૂપં વસ્ત્વિત્યત્ર-ઉભયરૂપે તત્ત્વે કથં ધર્મધર્મિભાવઃ ? કથમિતિ ક્ષેપે । નૈવેત્યભિપ્રાયઃ । સિદ્ધાન્તવાદ્યાહ-કથં ચ ન સ્યાદ્ ધર્મધર્મિભાવ इति ? અત્રાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બની શકે અને અગ્નિ વગેરે જે ઉષ્ણસ્પર્શનું અધિકરણ હોય, તે શીતસ્પર્શનું અધિકરણ ન બની શકે... તેથી વસ્તુ જો સત્ત્વનું અધિકરણ હોય તો અસત્ત્વનું અને અસત્ત્વનું અધિકરણ હોય તો સત્ત્વનું અધિકરણ ન બની શકે... (D) અસંભવઃ વિરોધ વગેરે દોષો હોવાથી, ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ અને એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ સંભવી શકે નહીં.

પણ, પ્રત્યક્ષ દ્વારા ધર્મ-ધર્મીનું ભેદાભેદરૂપે, વસ્તુનું સદસદ્રૂપે જ સંવેદન થતું હોવાથી, તે વિશે સંશય વગેરે દોષોનો અવકાશ નથી, કારણ કે જે રૂપે યથાર્થ સંવેદન થતું હોય, તે રૂપે જ તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ...

(પ) તેથી જે વ્યક્તિઓ ન્યાયના (યુક્તિના) અનુસારે ચાલનારા છે, તે વ્યક્તિઓને ‘આ અનેકાંતવાદ તો અજ્ઞાનીઓ વડે કલ્પાયો છે’ - એવું વચન બોલવું યોગ્ય નથી, કારણ કે યુક્તિઅનુસારી વ્યક્તિએ યુક્તિસંગત વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ...”

❖ વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનવામાં ધર્મ-ધર્મીભાવની અસંગતિ નથી ❖

(૮૩) પૂર્વપક્ષઃ વસ્તુને જો સદસદ્રૂપ માનશો, તો ધર્મ-ધર્મીભાવ શી રીતે સંગત થશે ?

ઉત્તરપક્ષઃ કેમ સંગત નહીં થાય ?

પૂર્વપક્ષઃ કારણ કે (૧) સત્ત્વ-અસત્ત્વને જો ધર્મરૂપ માનશો, તો - વસ્તુ પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પરિગ્રહઃ । સત્ત્વાસત્ત્વયોર્હિ પરસ્પરવિરુદ્ધતયા શીતોષ્ણસ્પર્શયોરિવ નૈકમધિકરણમુપપચતે । ન હિ યદેવ શીતસ્પર્શાધિકરણં તુષારાદિ તદેવોષ્ણસ્પર્શસ્યાપિ વ્યવહ્રિયતે અનુભૂયતે વા, લોકેન વ્યધિકરણત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત્ તયોઃ ॥

❖ આવું કહેવાથી ગ્રંથકારશ્રી એ સૂચવે છે કે, ‘જે લોકો તેવું બોલે છે, તે લોકો પોતાના દર્શનમાં અંધશ્રદ્ધા રાખી યુક્તિસંગત પણ અનેકાંતવાદને જોતાં નથી.’ તે ખૂબ જ દયાજનક ઘટના છે..

તદ્વ્યતિરિક્તધર્માનુપપત્તેરિતિ ? ॥

(૧૪) અત્રોચ્યતે-સદસત્ત્વયોર્ધર્મત્વે તત્સમાનપરિણામસ્ય વસ્તુત્વાભિધાનસ્ય ધર્મિત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્, તસ્ય ચ કથञ્ચિત્ સદસત્ત્વાભ્યામન્યત્વાત્ ધર્મધર્મિભાવઃ । તથાહિ-કથञ્ચિત્ સદસત્ત્વાભ્યામન્ય એવ તત્સાધારણાત્મા વસ્તુત્વપરિણામઃ, તથાઽનુભવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદસત્ત્વયોરિત્યાદિ । સદસત્ત્વયોર્ધર્મત્વે સતિ તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય-સદસત્ત્વવ્યતિરિક્તસ્ય વસ્તુનો-ઽભાવાત્ અપરસ્ય, તદુભયમાત્રતયા તસ્યેતિ ભાવઃ । ધર્મ્યસિદ્ધેઃ કારણાત્ર ધર્મિધર્મભાવઃ । તદ્ધર્મિભાવે વા તયોઃ-સદસત્ત્વયોર્ધર્મિત્વે વા વસ્તુત્વેન હેતુના, તયોરેવ વસ્તુત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । કિમિત્યાહ-તદ્વ્યતિરિક્તધર્માનુપપત્તેઃ-સદસદ્રૂપવસ્તુધર્મિવ્યતિરિક્તધર્માનુપપત્તેર્ન ધર્મધર્મિભાવ ઇતિ, ન સદસત્ત્વમાત્રે વસ્તુનિ ધર્મિણ્યપરધર્મભાવ ઇત્યર્થઃ ॥

અત્રોચ્યતે-સદસત્ત્વયોર્ધર્મત્વે સતિ । કિમિત્યાહ તદિત્યાદિ । તત્-સમાનપરિણામસ્ય તયોઃ-સદસત્ત્વયોસ્તુલ્યપરિણામસ્ય । કિમ્ભૂતસ્યેત્યાહ-વસ્તુત્વાભિધાનસ્ય, એતદભિધેયસ્યે-ત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-ધર્મિત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્ કારણાત્ તસ્ય ચ-વસ્તુસમાનપરિણામસ્ય કથञ્ચિત્-પ્રતિભાસભેદાદિહેતુતયા સદસત્ત્વાભ્યાં સકાશાત્ અન્યત્વાત્ । કિમિત્યાહ-ધર્મધર્મિભાવઃ, તત્સમાનપરિણામસ્ય ધર્મિત્વાત્ તયોશ્ચ ધર્મત્વાદિત્યર્થઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ સદસત્ત્વાભ્યાં સકાશાત્ અન્ય એવ તત્સાધારણાત્મા-સદસત્ત્વસાધારણાત્મા વસ્તુત્વપરિણામો ધર્મિરૂપઃ । કુત ઇત્યાહ-તથાઽનુભવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રૂપ જ હોવાથી - સત્ત્વ-અસત્ત્વ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન રહેતાં, ધર્મીરૂપે કોઈ રહેશે જ નહીં, અને (૨) સત્ત્વ-અસત્ત્વને જો ધર્મીરૂપ માનશો તો - સત્ત્વ-અસત્ત્વ રૂપ ધર્મ પણ ધર્મીરૂપ બની જતાં - સત્ત્વ-અસત્ત્વ રૂપ ધર્મી વિના બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ જ ન રહેતાં, ધર્મીરૂપે કોઈ રહેશે જ નહીં. - આમ પહેલી રીતે ધર્મી ન રહેવાથી અને બીજી રીતે ધર્મ ન રહેવાથી, બંને રીતે ધર્મ-ધર્મીભાવ તો અસંગત જ રહે, કારણ કે બંનેમાંથી એકનો પણ અભાવ થતાં ધર્મ-ધર્મીભાવ ઘટી શકે નહીં.

(૯૪) ઉત્તરપક્ષ : સત્ત્વ-અસત્ત્વ તે બે ધર્મ છે અને તે બંને ધર્મોના તુલ્યપરિણામવાળી જે વસ્તુ છે, તે જ ધર્મી છે. આ જે વસ્તુનો સમાનપરિણામ છે, તે સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મથી કથંચિદ્ (અપેક્ષાએ) ભિન્ન છે - એમ ધર્મ-ધર્મી બંનેનું જુદું-જુદું અસ્તિત્વ હોવાથી, ધર્મ-ધર્મીભાવની સંગતિ અવિરોધપણે થઈ શકે.

તે જ કહે છે - સત્ત્વ-અસત્ત્વના સમાનપરિણામસ્વરૂપ જે વસ્તુત્વપરિણામ^{૧૮} છે, તે સત્-અસત્થી કથંચિત્ અન્ય છે, કારણ કે તેવું જ અનુભવસિદ્ધ છે કે, જ્યાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ છે, ત્યાં જ તેનાથી ભિન્ન

❖ તુલ્યપરિણામ એટલે બંનેમાં રહેલો જે સમાનપરિણામ...

સિદ્ધત્વાત્, વસ્તુ ઇત્યેકરૂપતયા પ્રતીતેઃ । ન ચેયં તદુભયમાત્રનિબન્ધનૈવ, પ્રતિભાસભેદાત્ ।
 એવમપિ તન્નિબન્ધનત્વાભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞાત્, રૂપમાત્રાદેવ તદ્રસાદિપ્રતીતિસિદ્ધેઃ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધત્વાત્ । તથા-⁸³તદ્દેશનિયતતયા તદતિરિક્તાનુભવસિદ્ધત્વાત્ । એતદેવાહ-વસ્ત્વિતિ-એવમ્
 એકરૂપતયા પ્રતીતેઃ કારણાત્ । ન ચેયં પ્રતીતિઃ તદુભયમાત્રનિબન્ધનૈવ-સદસત્ત્વોભય-
 માત્રકારણૈવૈકાન્તેન । કુત ઇત્યાહ-પ્રતિભાસભેદાત્ । પ્રતિભાસઃ-આકારઃ । એવમપિ-પ્રતિભાસ-
 ભેદેઽપિ સતિ તન્નિબન્ધનત્વાભ્યુપગમે, પ્રક્રમાદ વસ્ત્વિતિ પ્રતીતેઃ, તદુભયમાત્રનિબન્ધનત્વાઙ્ગી-
 કરણે । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-રૂપમાત્રાદેવ સકાશાત્ તદ્રસાદિપ્રતીતિસિદ્ધેઃ
 તસ્મિન્-અધિકૃતવસ્તુનિ રસાદિપ્રતીતિસિદ્ધેઃ, અન્યત એવાન્યાકારવિજ્ઞાનભાવેન । એવં ચ રસાદ્ય-
 ભાવપ્રસજ્ઞાત્ ઇતિ ભાવનીયમ્ । ન ચૈતદિત્યાદિ । ન ચૈતત્ સમાનપરિણામસ્ય વસ્તુનો ધર્મિત્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સમાનપરિણામરૂપ વસ્તુ પણ છે. કારણ કે ત્યાં 'વસ્તુ' એમ એક રૂપે પણ પ્રતીતિ થાય છે.

પ્રશ્ન : 'વસ્તુ' એવી પ્રતીતિ સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મના કારણે જ થાય છે, એવું માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : પણ એવું ન માની શકાય, કારણ કે 'વસ્તુ' એવી પ્રતીતિનો આકાર જુદો હોવાથી, તે પ્રતીતિનું કારણ પણ જુદું જ માનવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : આકાર જુદો હોવા છતાં, તે પ્રતીતિને સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મમૂલક માની લઈએ, અર્થાત્ અન્યપ્રતીતિ પણ અન્યમૂલક માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો રૂપથી પણ રસની પ્રતીતિ થવા લાગશે, કારણ કે જો અન્યથી પણ અન્યની પ્રતીતિ થઈ શકતી હોય, તો અહીં પણ કંઈ અસમંજસ નથી અને એ રીતે, જો રૂપથી પણ રસની પ્રતીતિ થવા લાગશે, તો પછી રસને માનવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે, રસની પ્રતીતિ વડે જે રસ પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તે નહીં થઈ શકે, કારણ કે તે રસપ્રતીતિ તો રૂપમૂલક પણ હોઈ શકે છે. - આમ અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી, અન્યપ્રતીતિ અન્યમૂલક માની શકાય નહીં. તેથી 'વસ્તુ' એવી પ્રતીતિ માટે, ધર્મારૂપ જુદા તત્ત્વનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

વળી, સમાનપરિણામરૂપ વસ્તુને ધર્મારૂપ માનવામાં શાસ્ત્રવિરોધ પણ નથી, કારણ કે પ્રાચીન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

83. તદ્દેશનિયતતયા તદતિરિક્તાનુભવસિદ્ધત્વાત્ ઇતિ । તદ્દેશનિયતતયા-સત્ત્વાસત્ત્વધર્માક્રાન્ત-
 પ્રદેશપ્રતિબદ્ધતયા તદતિરિક્તાનુભવેન-કથશ્ચિત્ સત્ત્વાસત્ત્વાતિરિક્તાનુભવેન સિદ્ધત્વાત્ સમાનપરિણામલક્ષણસ્ય
 ધર્મિણઃ ॥

❖.....❖

ચૈતદતન્નાનુપાતિ, તુલ્યાંશસ્ય દ્રવ્યત્વાભ્યુપગમાત્, અસ્ય ચ તદ્ભાવોપપત્તેરિતિ ॥

(૧૫) તદ્ધર્મિભાવેઽપિ વસ્તુત્વેન ચેતનત્વા-ઽચેતનત્વ-મૂર્તત્વા-ઽમૂર્તત્વ-જ્ઞેયત્વ-પ્રમેયત્વાદિધર્મસિદ્ધેર્ધર્મધર્મિભાવોપપત્તિરેવ । ન ચ સદસતી એવ ચેતનત્વાદિ, તન્માત્રતત્ત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિજ્ઞાનમ્ અતન્નાનુપાતિ, તન્નવિરોધીત્યર્થઃ । કુત્વિત્યાહ-તુલ્યાંશસ્ય દ્રવ્યત્વાભ્યુપગમાત્, દ્રવ્યાર્થપર્યાયાર્થચિન્તાયાં વૃદ્ધગ્રન્થેષુ, અસ્ય ચ-તત્સમાનપરિણામસ્ય તદ્ભાવોપપત્તેઃ-તુલ્યાંશ-ત્વોપપત્તેરિતિ ॥

પક્ષાન્તરમધિકૃત્ય સમાધિમાહ તદ્ધર્મિભાવેઽપીત્યાદિના । તદ્ધર્મિભાવેઽપિ-તયોઃ સદસત્ત્વયોર્ધર્મિત્વેઽપિ વસ્તુત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-ચેતનત્વા-ઽચેતનત્વ-મૂર્તત્વા-ઽમૂર્તત્વ-જ્ઞેયત્વપ્રમેયત્વાદિધર્મસિદ્ધેઃ । વિજ્ઞાન-ઘટાદિષુ ધર્મધર્મિભાવોપપત્તિરેવ સદસત્ત્વયોર્ધર્મિત્વે ચેતનત્વાદીનાં ધર્મત્વાદિતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સદસતી એવ સત્ત્વમસત્ત્વં ચેત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રંથોમાં, દ્રવ્ય અને પર્યાયની વિચારણા વખતે ‘તુલ્યાંશ’નો જ દ્રવ્યરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે.

આશય એ કે, ઘટના અનેક પર્યાયોમાં (પૃથુબુદ્ધોદરાકાર, રક્તત્વ, નવપુરાણત્વ, ઈહત્યત્વ, ઈદાનીંતનકાલત્વ વગેરેમાં) જે તુલ્યાંશ છે, તે જ દ્રવ્ય છે. (તિર્યક્સામાન્યરૂપ) તેમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં જે સમાનપરિણામ છે, તે પણ તુલ્યાંશ હોવાથી દ્રવ્ય-ધર્મી છે.

તેથી, તુલ્યપરિણામરૂપ વસ્તુ ધર્મી અને સત્ત્વ-અસત્ત્વ વગેરે ધર્મો - એમ બંનેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી, ધર્મ-ધર્મીભાવ પણ અવિરોધપણે ઘટી જશે.

❖ અન્ય રીતે ધર્મ-ધર્મીભાવની સંગતિ ❖

(૮૫) સત્ત્વ-અસત્ત્વને જો ધર્મીરૂપ માનવામાં આવે, તો પણ ધર્મ-ધર્મીભાવની સંગતિ થઈ જશે, તે આ રીતે - (૧) સત્ત્વ-અસત્ત્વ તે ધર્મી, અને (૨) ધર્મી પણ એક પ્રકારની વસ્તુ જ હોવાથી, તેમાં ચેતનત્વ, અચેતનત્વ (જડત્વ), મૂર્તત્વ (રૂપરસાદિવાળાપણું), અમૂર્તત્વ (રૂપાદિરહિતપણું), જ્ઞેયત્વ (સામાન્યોપયોગ વિષયત્વ), પ્રમેયત્વ (વિશેષોપયોગ વિષયત્વ) વગેરે ધર્મો છે. આ રીતે સત્ત્વ-અસત્ત્વની ધર્મીરૂપે અને ચેતનત્વાદિની ધર્મરૂપે સિદ્ધિ થતી હોવાથી, જ્ઞાન-ઘટ વગેરે બધા પદાર્થોમાં ધર્મ-ધર્મીભાવની સંગતિ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ : ચેતનત્વ વગેરે તો સદસદ્દરૂપ જ છે, તેનાથી જુદા નથી, માટે ચેતનત્વ વગેરે ધર્મોની અલગરૂપે સિદ્ધિ થવી અશક્ય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

84. જ્ઞેયત્વ-પ્રમેયત્વાદિધર્મસિદ્ધેરિતિ । અત્ર જ્ઞેયત્વં સામાન્યોપયોગઃ, પ્રમેયત્વં તુ વિશેષપરિચ્છેદ ઇતિ ॥

૧. ‘પર્યાયાર્થચિન્તાયા વૃદ્ધ૦’ इति ड-पाठः । ૨. ‘ધર્મસિદ્ધિરિતિ’ इति क-च-पाठः । ૩. ‘સામાન્યત્વોપયોગઃ’ इति च-पाठः ।

સર્વત્ર તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્ સાઙ્કર્યેણ ચેતનત્વાદ્યભાવઃ । ન ચ વિશિષ્ટે સદસતી એવ તત્, ભેદક-મન્તરેણ વિશિષ્ટત્વાસિદ્ધેઃ, તન્માત્રત્વાવિશેષાત્ । ઇતિ કથચ્છિત્ તદતિરિક્તચેતનત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેતનત્વાદિ । ચૈતનત્વમચેતનત્વં ચેત્યાદિ । કુત ઇત્યાહ-તન્માત્રેત્યાદિ । તન્માત્રતત્ત્વે તન્માત્રસ્ય-સદસન્માત્રસ્ય તત્ત્વે-ચૈતનાદિતત્ત્વે સર્વત્ર અવિશેષેણ તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્-ચેતનત્વાદિભાવપ્રસજ્ઞાત્ । એવં ચ સર્વત્ર તદ્ભાવે સાઙ્કર્યેણ હેતુના ચેતનત્વાદ્યભાવઃ-ચેતનત્વાચેતનત્વાદ્યભાવઃ, મિથો વિરુદ્ધાનામન્યોન્યાત્મતાભાવાદિત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ વિશિષ્ટે કેનચિદ્ રૂપેણ સદસતી એવ તત્-ચેતનત્વાદિ । કુત ઇત્યાહ-ભેદકમન્તરેણ વૈસ્ત્વન્તરં વિશિષ્ટત્વાસિદ્ધેઃ । અત્રૈવ યુક્તિમાહ-તન્માત્રત્વાવિશેષાત્-સદસન્માત્રત્વાભેદાદ્ ભાવનીયમેતત્ । ઇતિ-એવં કથચ્છિત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : જો ચેતનત્વ વગેરેને સદસદ્રૂપ જ માનવામાં આવે, તો સદસદ્રૂપ તો જડ-ચેતન બધા પદાર્થમાં હોવાથી, ચેતનત્વ વગેરે ધર્મો પણ, બધા પદાર્થોમાં રહેવા લાગશે અને તેથી તો જડમાં પણ ચેતનત્વ આવી જવાથી, તેની જડતાનો લોપ થશે અને ચેતનમાં પણ જડત્વ આવી જવાથી, તેની ચેતનતાનો લોપ થશે.

તથા, ચેતનત્વ વગેરે ધર્મો જો સદસદ્રૂપ જ હોય, તો જડ-ચેતન વગેરે બધા પદાર્થો સદસદ્રૂપે તો એકસરખા જ હોવાથી - ‘આ જડ છે - આ ચેતન છે’ એમ નિયતરૂપે જે વસ્તુનો વ્યવહાર થાય છે, તે નહીં થઈ શકે... એટલે તે વ્યવહારની સંગતિ માટે, ભેદક તરીકે ચેતનત્વ વગેરે ધર્મોનો અલગરૂપે સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : જ્ઞાન-ઘટ વગેરે પદાર્થોમાં વિશેષપ્રકારની સદ્રૂપતાને જ ચેતનત્વાદિ માની, તેનાથી જ ચેતન-અચેતન વગેરે નિયત વ્યવહાર ન ઘટાવી શકાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સદસદ્રૂપતા તો સર્વત્ર સમાન છે, તેને વિશેષપ્રકારની બતાવવા માટે કોઈ ભેદક બીજી વસ્તુ અવશ્ય માનવી પડશે... જો કોઈ ભેદક જ નહીં હોય, તો - સદસદ્રૂપતા તો સર્વત્ર સમાન હોવાથી - વસ્તુનો નિયતરૂપે વ્યવહાર જ નહીં થઈ શકે.

તેથી, તે વ્યવહારની સંગતિ માટે, સત્ત્વ-અસત્ત્વથી કથંચિદ્ બિન્ન એવા ચેતનત્વ વગેરે ભેદકનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ, નહીંતર ‘આ ચેતન છે - આ જડ છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તે નહીં થઈ શકે, કારણ કે તેવા જ્ઞાન માટે તેનો વિષય માનવો જરૂરી છે, પણ જો માત્ર સદસદ્રૂપતા જ હોય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

85. મિથો વિરુદ્ધાનામન્યોન્યાત્મતાભાવાદિતિ । યદા હિ પરસ્પરવિરુદ્ધા અપિ ચેતનાચેતનાશ્ચ ભાવાઃ સદસન્માત્રૈકરૂપતયા ધર્માન્તરસ્ય ભેદકારિણોઽભાવાદેકરૂપતાં પ્રતિપદ્યન્તે, તદા ન કિશ્ચિચ્ચેતનમચેતનં વા નિયતરૂપતયા વસ્તુ વ્યવહારપથાવતારિ સ્યાદિતિ ॥

૧. ‘ચેતનમચેતનં ચેત્યાદિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ચેતનાદિત્વે સર્વત્રઽવિશેષેણ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. ‘વૈસ્ત્વ-ન્તરવિશિષ્ટ૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. ‘ચેતનસ્વભાવાઃ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

દિસિદ્ધિઃ; અન્યથા તજ્ઞાનાયોગાત્ નિર્વિષયત્વાત્ ॥

(૧૬) શક્તિભેદમન્તરેણૈકતોડનેકકાર્યાસિદ્ધેરિતિ । એવમિતરેતરાનુવિદ્ધતુલ્યે-
તરાનેકાન્તાત્મકત્વે વસ્તુનઃ પ્રતિપત્તિનુરોધતસ્તથા તથા ધર્મધર્મિભાવો ન વિરુદ્ધ્યત ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્ભેદકત્વલક્ષણેન તદતિરિક્તચેતનત્વાદિસિદ્ધિઃ-સદસદતિરિક્તચેતનત્વા-
દિસિદ્ધિઃ । ઇત્થં ચૈતદગ્નીર્કર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તજ્ઞાના-
યોગાત્-ચેતનત્વાદિજ્ઞાનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ નિર્વિષયત્વાત્ સદસતોસ્તદ્ભાવેન ॥

અથ સદસતી એવ વિષય ઇત્યાશઙ્ક્યાહ-શક્તિભેદમન્તરેણૈકતઃ-સદસદાદેઃ અનેક-
કાર્યાસિદ્ધેઃ-તત્ત્વચેતનાદ્યનેકજ્ઞાનકાર્યાસિદ્ધેઃ ઇતિ । ઉપસંહરન્નાહ-એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તેન
પ્રકારેણ ઇતરેતરાનુવિદ્ધાશ્ચ તે તુલ્યેતરાનેકાન્તાશ્ચેતિ વિગ્રહઃ । તદાત્મકત્વે સતિ વસ્તુનઃ
પ્રતિપત્તિનુરોધતો યો યથા પ્રતિપત્તા તદનુરોધેન તથા તથા-ઉક્તવત્ તેન તેન પ્રકારેણ ધર્મધર્મિ-
ભાવો ન વિરુદ્ધ્યતે, ઉભયનિમિત્તયોગાત્ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો - ચેતનત્વ વગેરે કોઈ જુદો વિષય જ ન રહેવાથી - ચેતનત્વ વગેરેનું જ્ઞાન જ ન થઈ શકે.

(૯૬) પ્રશ્ન : સદસદ્વસ્તુતાને જ વિષય બનાવી, તેનાથી જ ચેતનત્વ અચેતનત્વ વગેરે અનેક જ્ઞાન ન થઈ શકે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે શક્તિભેદ (સ્વભાવભેદ) વિના, માત્ર સદસદ્વસ્તુથી ચેતન-અચેતન વગેરે જુદા જુદા અનેક જ્ઞાનરૂપ કાર્ય ન થઈ શકે અને સ્વભાવભેદ માટે, ચેતનત્વ વગેરે ભેદક તત્ત્વનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડશે.

ઉપસંહાર : એક જ વસ્તુમાં સમાન-અસમાનપરિણામ ઘટાવવાના છે, સમાન પૂર્વે ઘટાવ્યો છે : જ્યાં સદસત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તે જ દેશમાં વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે, એટલે સમાનપરિણામ છે અને એક જ વસ્તુમાં ચેતન, મૂર્ત, પ્રમેય વગેરે જુદી જુદી પ્રતીતિ થાય છે એટલે અસમાન પણ છે એ બંને પરસ્પર અનુવિદ્ધ છે...

આમ, વસ્તુમાં તુલ્ય-અતુલ્ય બંને પરિણામ હોવાથી, વસ્તુનો તુલ્ય અંશને આશ્રયીને ધર્મી તરીકે અને અતુલ્ય અંશને આશ્રયીને ધર્મ તરીકે વ્યપદેશ થઈ જશે - આ રીતે, ધર્મ-ધર્મીભાવની વ્યવસ્થા અવિરોધપણે સંગત થઈ શકશે.

❖ ધર્મ-ધર્મીભાવની વ્યવસ્થા, પ્રતિપત્તાના અનુસારે થાય છે, તેથી જો તુલ્યાંશ તરીકે વસ્તુની અને અતુલ્યાંશ તરીકે સત્વાસત્ત્વની વિવક્ષા હોય, તો વસ્તુની ધર્મરૂપે અને સત્ત્વ-અસત્ત્વનો ધર્મરૂપે વ્યપદેશ થશે અને તુલ્યાંશ તરીકે સદસદ્વસ્તુતાની અને અતુલ્યાંશ તરીકે ચેતનત્વાદિની વિવક્ષા હોય, તો સત્ત્વાસત્ત્વનો ધર્મરૂપે અને ચેતનત્વાદિનો ધર્મરૂપે વ્યપદેશ થશે - આમ, પ્રતિપત્તાના અનુસારે ધર્મ-ધર્મીભાવની વ્યવસ્થા થાય છે.

૧. 'નિર્વિષયત્વાત્' ઇતિ પાઠાન્તરં સમસૂચિ ગ-પ્રતૌ । ૨. 'ડકતો નૈકકાર્યાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'રોધતસ્તથા ધર્મં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. 'તત્ત્વચેતનત્વાદ્યનેકં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૫. 'પ્રતિપત્તેરનુ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૧૭) યદપ્યુક્તમ્-‘સંવિત્રિષ્ટા વિષયવ્યવસ્થિતયઃ, ન ચ સદસદ્રૂપં વસ્તુ સંવેદ્યતે, ઊભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યાભાવાત્’ ઇત્યાદિ, તદપિ અસામ્પ્રતમ્, ઊભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યા-ભાવાસિદ્ધેઃ, સદસદ્રૂપસ્ય વસ્તુનો વ્યવસ્થાપિતત્વાત્, સંવેદનસ્યાપિ ચ વસ્તુત્વાત્, તથા યુક્તિસિદ્ધેશ્ચ । (૧૮) તથાહિ-સંવેદનં પુરોઽવસ્થિતે ઘટાદૌ તદ્ભાવેતરાભાવાધ્યવસાય-રૂપમેવોપજાયતે, તદ્ભાવમાત્રસ્યેતરાભાવાનનુવિદ્ધસ્યા⁸⁶ભાવાપત્તિતસ્તદનુવેધે વસ્તુસ્થિત્યા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદપ્યુક્તમ્^૪ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે ‘સંવિત્રિષ્ટા વિષયવ્યવસ્થિતયઃ, ન ચ સદસદ્રૂપં વસ્તુ સંવેદ્યતે, ઊભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યાભાવાત્’ ઇત્યાદિ તદપિ અસામ્પ્રતમ્-અશોભનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઊભયરૂપસ્ય સંવેદનસ્યાભાવાસિદ્ધેઃ કારણાત્ । અસિદ્ધિરપિ સદસદ્રૂપસ્ય વસ્તુનો વ્યવસ્થા-પિતત્વાત્, તથા સંવેદનસ્યાપિ ચ વસ્તુત્વાત્ તથા યુક્તિસિદ્ધેશ્ચ । એનામેવ દર્શયતિ તથાહી-ત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । સંવેદનં-વિજ્ઞાનં પુરોઽવસ્થિતે ઘટાદૌ વિષયે તદ્ભાવેતરા-ભાવાધ્યવસાયરૂપમેવ-ઘટભાવાઽઘટાભાવપરિચ્છેદરૂપમેવ ઉપજાયતે, તદ્ભાવમાત્રસ્ય-ઘટ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સંવેદનની પણ ઉભયરૂપતા ❖

(૯૭) તમે જે કહ્યું હતું કે, “વિષયની વ્યવસ્થા જ્ઞાનના આધારે છે... પણ સદસદ્રૂપ વસ્તુનું સંવેદન જ નથી થતું, કેમ નથી થતું ? તો કે સદસદ્રૂપ જ્ઞાન જ નથી થતું. જો તેવું જ્ઞાન થાત, તો કહી શકાત કે વસ્તુ સદસદ્રૂપે સંવેદાય, પણ તેવું જ્ઞાન જ ન થતું હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ સદસદ્રૂપ નથી...” - તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે સંવેદન તે સદસદ્રૂપ નથી - એવું નથી, અર્થાત્ સંવેદન પણ સદસદ્રૂપ થાય છે જ...

પ્રશ્ન : શી રીતે ?

ઉત્તર : અમે પહેલાં જ વ્યવસ્થા કરી, કે બધી જ વસ્તુ સદસદ્રૂ ઉભયાત્મક છે, તેથી સંવેદન પણ એક વસ્તુ જ હોવાથી, તે પણ સદસદ્રૂ ઉભયાત્મક છે... વળી, યુક્તિ દ્વારા પણ સંવેદનની સદસદ્રૂપતા સિદ્ધ થાય છે.

(૯૮) તે આ રીતે -

જ્યારે સામે રહેલા ઘટાદિ પદાર્થને આશ્રયીને સંવેદન થાય, ત્યારે તે સંવેદન ઘટનો પણ બોધ કરે છે અને ઘટ સિવાયના પદાર્થ નથી, એવો પણ બોધ કરે છે. આમ, ઘટજ્ઞાનરૂપે અને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

86. અભાવાપત્તિતસ્તદનુવેધે સતીતિ સૌત્રં પદમ્ । યદિ હિ ઘટાદિસત્ત્વમ્ અઘટાસત્ત્વેનાનુવિદ્ધં ન સ્યાત્ તદા કથં ઘટઃ સકલપ્રમાતૃભિર્વિવિક્તરૂપતયા પરિચ્છિદ્યમાનો ઘટતે ? અતો નિયમાત્ તત્ર

૧. ૩૧તમે પૃષ્ઠે । ૨. અત્ત આરમ્બ ‘વ્યવસ્થાપિતત્વાત્’ પર્યન્તઃ પાઠો નાસ્તિ ગ-પ્રતૌ । ૩. અતઃ પરં ‘સદસદ્રૂપે’પર્યન્તકઃ પાઠઃ ક-પ્રતૌ નાસ્તિ । ૪. ૩૧તમે પૃષ્ઠે ।

સ્વપ્રતિભાસિસંવેદનાજનકત્વે તદ્ગ્રહણાનુપપત્તેઃ । ન ચ સદસદ્રૂપે વસ્તુનિ સન્માત્રપ્રતિ-
ભાસ્યેવ તત્ત્વતસ્તત્પ્રતિભાસિ, સમ્પૂર્ણાર્થાપ્રતિભાસનાત્, નરસિંહે સિંહસંવેદનવત્ । ન ચૈત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવમાત્રસ્ય ઇતરાભાવાનનુવિદ્વસ્ય અઘટાભાવાનનુવિદ્વસ્ય । કિમિત્યાહ-અભાવાપત્તિતો
વસ્તુસ્થિત્યાઽઘટત્વેન તદનુવેધે-અન્યાસત્વાનુવેધે સતિ વસ્તુસ્થિત્યા-પરમાર્થવૃત્ત્યા સ્વપ્રતિ-
ભાસિસંવેદનાજનકત્વે, ઉભયરૂપસંવેદનાજનકત્વે इत्यर्थः । કિમિત્યાહ-તદ્ગ્રહણાનુપપત્તેઃ
તસ્ય-ઉભયરૂપસ્ય વસ્તુનો ગ્રહણાનુપપત્તેરિતિ । યદ્ યથારૂપં તત્ તથાઽગૃહ્યમાણં કથં ગૃહીતં
નામેતિ ભાવનીયમ્ । ન ચૈત્યાદિ । ન ચ સદસદ્રૂપે વસ્તુનિ ઉભયાત્મકે સન્માત્રપ્રતિભાસ્યેવ,
સંવેદનમિતિ ગમ્યતે, તત્ત્વતસ્તત્પ્રતિભાસિ-સદસદ્રૂપવસ્તુપ્રતિભાસિ । કુત્તરિત્યાહ-સમ્પૂર્ણાર્થા-
પ્રતિભાસનાત્ અસત્ત્વાપ્રતિભાસનેન । નરસિંહે સિંહસંવેદનવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । ન સિંહસંવેદનં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પટાભાવના જ્ઞાનરૂપે - એમ ઉભયરૂપે જ સંવેદનની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, સંવેદનને ઉભયરૂપ જ
માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષઃ ઘટાદિ વસ્તુ તો માત્ર ઘટસત્ત્વરૂપ જ છે, તેથી તેનું સંવેદન પણ ઘટસત્ત્વરૂપે જ માનવું
જોઈએ, પટાદિ અસત્ત્વરૂપે નહીં... તો પછી ઉભયરૂપે સંવેદનની ઉત્પત્તિ શી રીતે ?

ઉત્તરપક્ષઃ ઘટાદિ વસ્તુ પટાદિઅસત્ત્વરૂપ નહીં હોય, તો બધા પ્રમાતાઓને જે પટથી જુદારૂપે
ઘટનો બોધ થાય છે, તે નહીં થઈ શકે. તેથી ઘટાદિ વસ્તુને માત્ર ઘટસત્ત્વરૂપ નહીં, પણ પટાદિ-
અસત્ત્વરૂપ પણ માનવી જોઈએ, નહીંતર પટસત્ત્વરૂપ પણ બની જતાં ઘટ વસ્તુનો જ અભાવ થશે.

પ્રશ્નઃ વસ્તુ ભલે સદસદ્રૂપ હોય, પણ તેને આશ્રયીને થતું સંવેદન માત્ર ઘટજ્ઞાનરૂપે જ થાય,
એવું ન માની શકાય ?

ઉત્તરઃ ના, કારણ કે પારમાર્થિક રીતે વિચારીએ, તો “જેવો પદાર્થ હોય, તેવું જ જો જ્ઞાન
થાય, તો જ તે જ્ઞાન દ્વારા વસ્તુનું ગ્રહણ થયું કહેવાય” તેથી, વસ્તુ સદસદ્રૂપ હોય, પણ સદસદ્રૂપના
અધ્યવસાયરૂપે જ્ઞાન ન થાય, તો વસ્તુનું ગ્રહણ જ ન થઈ શકે. તે આ રીતે -

સદસદ્રૂપ વસ્તુને આશ્રયીને થતું જ્ઞાન, જો માત્ર સદ્રૂપતાનો જ પ્રતિભાસ કરે, તો તે જ્ઞાન
દ્વારા - સંપૂર્ણતયા (સદસદ્રૂપે) વસ્તુનું સંવેદન ન થવાથી - વાસ્તવમાં વસ્તુનું ગ્રહણ જ નહીં થઈ
શકે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અઘટાસત્વાનુવેધોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ; અન્યથા વસ્તુનોઽભાવાપત્તિઃ । અતોઽભાવાપત્તિઃ સકાશાત્ તદનુવેધે-
સત્તાનુવેધે સતિ સ્વપ્રતિભાસે(?સી)ત્યાદિ યોજનીયમ્ ॥

૧. ‘સ્થિત્યા ઘટત્વેન’ इति क-पाठः । ૨. ‘અસમ્પૂર્ણાં’ इति क-पाठः ।

દુભયપ્રતિભાસિ ન સંવેદ્યતે, તદન્યવિવિક્તતાવિશિષ્ટસ્યૈવ સંવિત્તેસ્તદન્યવિવિક્તતા ચાભાવ
ઇતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

(૧૧) તદેવાસહાયં તદન્યવિવિક્તમિતિ ચેત્, કો વા કિમાહ ? કિન્તુ તદેવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નરસિંહપ્રતિભાસિ, એવં ચ વસ્તુનોઽગ્રહણમેવેતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ એતત્-સંવેદનમ્ ડુભય-
પ્રતિભાસિ, પ્રક્રમાત્ સદસદુભયપ્રતિભાસાત્ સદસદુભયપ્રતિભાસનશીલમ્, ન સંવેદ્યતે, કિન્તુ
સંવેદ્યતે એવ । યુક્તિમાહ-તદન્યવિવિક્તતાવિશિષ્ટસ્યૈવ-સંવેદનાન્તરવિવિક્તતાવિશિષ્ટસ્યૈવ
સંવિત્તેઃ કારણાત્, તદન્યવિવિક્તતા ચાભાવસ્તદન્યેષાં તત્ર ઇતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્,
ઉક્તનીત્યૈવ 'ન હ્યસતિ ચૈતનાત્વેઽણુશ્ચેતનાસ્વભાવો નામ' ઇત્યાદિલક્ષણયા ॥

તદેવેત્યાદિ । તદેવ-અધિકૃતસંવેદનમ્ અસહાયમ્-અન્યરહિતં તદન્યવિવિક્તં-સંવેદના-
ન્તરવિવિક્તમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કો વા કિમાહ ? ઇત્યમેવૈતદિત્યર્થઃ । કિન્તિવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ, સિંહસંવેદન દ્વારા - નૃસિંહ પદાર્થનો સંપૂર્ણતયા પ્રતિભાસ ન થવાથી, તેના દ્વારા નૃસિંહનું
ગ્રહણ જ અસંભવિત છે, તેમ સન્માત્રપ્રતિભાસી જ્ઞાન દ્વારા, સદસદ્ગુણ વસ્તુનો સંપૂર્ણતયા પ્રતિભાસ
ન થવાથી, તેના દ્વારા સદસદ્ગુણ વસ્તુનું ગ્રહણ જ અસંભવિત રહેશે... તેથી, સદસદ્ગુણ વસ્તુના
ગ્રહણ માટે, સંવેદન પણ સદસદ્ગુણ ઉભયપ્રતિભાસી જ માનવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : સદસદ્ગુણ ઉભયપ્રતિભાસી સંવેદનનો ક્યાં અનુભવ થાય છે ?

ઉત્તર : થાય જ છે, કારણ કે પટસંવેદનના અભાવથી વિશિષ્ટ એવા ઘટસંવેદનનો અનુભવ
થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે ઘટનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ઘટનું જ સંવેદન થાય છે, પટનું નહીં. - આમ, ઘટસંવેદન
તે ઘટસંવેદનરૂપે સત્ છે અને પટસંવેદનરૂપે અસત્ છે, કારણ કે તે સંવેદનનો અનુભવ, માત્ર
ઘટસંવેદનરૂપે નહીં, પણ પટસંવેદનથી જુદારૂપે - પટસંવેદનના અભાવરૂપે પણ થાય છે. જેમ,
પરમાણુમાં ચેતનતા ન હોવાથી, તેને ચેતનસ્વભાવી માનવો અસંભવિત છે અને ચેતનરૂપે તેની પ્રતીતિ
જ ન થઈ શકે, તેમ સંવેદનમાં જો અસદ્ગુણતા હોય જ નહીં, તો પટસંવેદનથી જુદારૂપે તેની પ્રતીતિ
જ ન થઈ શકે. - આ વિષય પૂર્વોક્ત રીતે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારવો.

તેથી, સંવેદન પણ સદસદ્ગુણ (ઉભયરૂપ) થાય જ છે. માટે, તમે જે કહ્યું હતું કે “જ્ઞાનના
આધારે વિષયવ્યવસ્થા થાય છે, પણ ઉભયરૂપ જ્ઞાન જ ન થતું હોવાથી, વસ્તુને ઉભયરૂપ માની
શકાય નહીં” - તે બધું કથન નિરસ્ત થાય છે.

(૯૯) પૂર્વપક્ષ : ઘટસંવેદન, જ્યારે બીજા જ્ઞાનની સહાયતાથી રહિત હોય, ત્યારે તેનો
પટાદિસંવેદનથી જુદારૂપે અનુભવ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ : એ વાત તો બરાબર જ છે, એમાં કોણ ના પાડે છે ?

૧. 'તદન્યસંવિવિક્ત' ઇતિ ક-પાઠઃ ૨. 'નીત્યૈવ ન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'ચેતનાત્વેઽણુ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

૪. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૫તમં પૃષ્ઠમ્ ।

સહાયત્વં સહાયાભાવં ભેદકમન્તરેણ સસહાયસ્યેવ ન યુજ્યતે इति ब्रूमः । असहायं च घटोऽयं न पटादीति क्षयोपशमानुरूपमपरित्यक्तान्योन्यगर्भं संवेदनमाविद्वदङ्गनादि-
प्रतीतमित्यविषयोऽयं विवादस्य । न चैतदनर्थजम्, तद्भावभावित्वोपलब्धेः, तदन्यस्य

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિ । કિન્તુ તદેવાસહાયત્વમ્-અન્યરહિતત્વં સહાયાભાવં મુખ્યં ભેદકમન્તરેણ-વિના સસહાયસ્યેવ-અપરસ્ય ન યુજ્યતે इति ब्रूमः, ન તુ કિશ્ચિદન્યત્ । પ્રકૃતયોજનામાહ-અસહાયં ચેત્યાદિ । અસહાયં ચ-તદન્યવિવિક્ટં ચ । કથમિત્યાહ-ઘટોઽયં ન પટાદીતિ-એવં ક્ષયોપ-
શમાનુરૂપં⁸⁷ તદનન્તર્ધર્મકત્વેઽપિ નિયમપ્રવૃત્ત્યા, અપરિત્યક્તાન્યોન્યગર્ભમ્, ઇતરેતરાનુવેધાત્, સંવેદનમિતિ વિશેષ્યમ્ । આવિદ્વદઙ્ગનાદિપ્રતીતમ્, સકલલોકપ્રસિદ્ધમિત્યર્થઃ । इति-એવં

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

અસહાય એવા ઘટસંવેદનને, અન્યવિવિક્ટ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી, પણ તેમાં અસહાયત્વ-રૂપ વિશેષણ સહાયાભાવરૂપ ભેદક વિના નહીં ઘટી શકે... જેમ સસહાય એવા (પટ-ઘટ ઉભય) સંવેદનમાં સહાયાભાવ ન હોવાથી ઘટસંવેદન અન્યવિવિક્ટ નથી, તેમ આ પણ અન્યવિવિક્ટ નહીં બને અને અસહાયજ્ઞાન, ‘અયં ઘટઃ, ન પટઃ’ વગેરે સ્વરૂપે - અન્યોન્યાનુવિદ્ધ સ્વરૂપનું જ (સત્વાસત્ત્વ ઉભયસ્વરૂપનું જ) સર્વને પ્રતીત છે, એમાં કોઈ વિવાદ જ નથી, એવું સંવેદન તો વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધાને પ્રતીતિસિદ્ધ છે.

હવે જેવી વસ્તુ છે તેવું જ તેનું જ્ઞાન થાય છે, અહીં ઘટાદિ વસ્તુમાં, અનંત ધર્મો છે અને વિષયવસ્તુ પ્રમાણે જ્ઞાન માનવામાં તો બધા ધર્મોનું બધા પ્રમાતાને જ્ઞાન માનવાનો પ્રસંગ આવે, પણ તેવું ન થવાનું કારણ જ્ઞાનાવરણાદિનો તેવો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ છે.. બસ, આ ક્ષયોપશમને અનુસારે પ્રમાતાને ‘ઘટો ન પટઃ - મૃત્યો ન સુવર્ણમયઃ’ ઇત્યાદિ રૂપ જ જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે, વસ્તુનું જ જ્યારે સદસદ્રૂપ સંવેદન થતું હોય, ત્યારે “વસ્તુ સદસદ્રૂપ શી રીતે ?” - એવો વિવાદ ફોગટનો જ છે.

❖ સદસદ્રૂપ સંવેદન પદાર્થજન્ય જ છે ❖

સદસદ્રૂપ જ્ઞાન, પદાર્થ વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું નહીં કહેવું, કારણ કે (૧) પદાર્થ હોય તો સદસદ્રૂપ જ્ઞાન થાય છે, અને (૨) પદાર્થ ન હોય તો તેનું જ્ઞાન પણ નથી થતું, કારણ કે સંવેદન એ પરિણામી અર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું છે. આમ, અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

87. તદનન્તર્ધર્મકત્વેઽપિ નિયમપ્રવૃત્ત્યેતિ । यदि हि विषयवस्तुमात्राधीनमेव संवेदनं प्रवर्तते तदा-
ऽनन्तधर्मणो विषयस्य भावात् हेलयैव सकलधर्मावगमः सकलप्रमातृणां प्रसज्येत । न चैवं दृश्यते ।
अतो नियतेनैव रूपेण यद् विज्ञानं विजृम्भते तज्ज्ञायते नूनं कश्चिदन्यो नियमहेतुरस्ति, स च ज्ञानावरणादि-
कर्मक्षयोपशम एवेति ॥

૧. પ્રસિદ્ધમ્ इति क-पाठः । ૨. ‘માત્રાધીનં સંવેદનં’ इति क-पाठः । ૩. ‘प्रवर्तते’ इति क-पाठः । ૪. ‘यदि ज्ञानं’ इति क-पाठः ।

તુ તદાભાસત્વાત્, તસ્યાપિ ચ કદાચિત્ તથાવિધાનુભવનિબન્ધનત્વેન અનિમિત્ત-
ત્વાયોગાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતીતત્વાદેવ અવિષયોઽયં વિવાદસ્ય, અતો યાદૃશમિદં તાદૃશોઽર્થોઽપીતિ ભાવઃ । ન ચૈતદિ-
ત્યાદિ । ન ચૈતત્-અન્તરોદિતં સંવેદનમ્ અનર્થજમ્ અવસ્તુનિમિત્તમ્ । કુત્તરિત્યાહ-તદ્વાવ-
ભાવિત્વોપલબ્ધેઃ-અર્થભાવે ભાવિત્વોપલબ્ધેરસ્ય પરિણામ્યર્થગ્રહણસ્વભાવતયા ન વિરુદ્ધૈવે-
યમિતિ ભાવનીયમ્ । ક્વચિદેતદર્થાભાવેઽપિ ભવતિ વિકલ્પજમિત્યાશઙ્કાનિરાસાર્થમાહ-તદન્ય-
સ્યેત્યાદિ । તદન્યસ્ય તુ-અનર્થજસ્યાધિકૃતસંવેદનતુલ્યસ્ય તુ તદાભાસત્વાત્-સંવેદના-
ભાસત્વાત્, તથાવિધનિર્વિકલ્પકવદિતિ હૃદયમ્, તસ્યાપિ ચ-તદાભાસસ્ય કદાચિત્ ઇહ વાઽમુત્ર

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, કે પદાર્થ વિના સદસદ્રૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી અને તદ્ભાવભાવિત્વની જે ઉપલબ્ધિ
થાય છે તે હંમેશાં વિરુદ્ધ નથી, અર્થાત્ ભ્રમરૂપ નથી...

પૂર્વપક્ષ : તમે કહ્યું કે સદસદ્રૂપ સંવેદન, અર્થ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય છે... પણ તેવો નિયમ
નથી. ક્યારેક અર્થ ન હોવા છતાં માત્ર વિકલ્પથી પણ તેવું સંવેદન થાય છે, જેમ કે મરુમરીચિકા
વગેરે જ્ઞાનો...

ઉત્તરપક્ષ : જો અર્થ વિના તે ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે સંવેદન નથી, પણ તેનો આભાસ છે.
તેવા પ્રકારના નિર્વિકલ્પની જેમ...

❖ દ્વિયંદ્ર વગેરે જ્ઞાન પણ અનુભવમૂલક ❖

ક્યારેક તો તે સંવેદનાભાસ પણ નિષ્કારણ નથી હોતું, પણ પૂર્વે થયેલા તેવા પ્રકારના ઈલલોક-
પરલોકના અનુભવને કારણે હોય છે - એટલે તે પણ સદંતર અનર્થજન્ય નથી.

(આશય : જાંઝવાના જળમાં પાણી ન હોવા છતાં પાણી દેખાય છે, તે પણ, પૂર્વે ક્યાંક તળાવ
વગેરેમાં તેવું ચાકચિક્ય જોયું હોય અને પછી પાણી જોયું હોય, તેના કારણે દેખાતું હોય છે... એટલે
તે અનુભવ પણ પૂર્વના પાણીજન્ય જ હોય છે, નિર્નિમિત્ત નહીં... કારણ કે અનાદિ સંસારમાં આવા
અનુભવો અનેકવાર થયા હોય..)

❖ પ્રશ્નકારને મૂલતઃ એ સિદ્ધ કરવું છે, કે વસ્તુ વિના પણ જ્ઞાન થતું હોવાથી, સદસદ્રૂપ જ્ઞાન થાય માટે વસ્તુ
પણ સદસદ્રૂપ જ હોય, એવું માનવું જરૂરી નથી, પણ, ગ્રંથકારશ્રી એ સિદ્ધ કરશે કે, જ્ઞાન તો વસ્તુમૂલક જ હોવાથી,
જેવું જ્ઞાન થાય તેવી વસ્તુ માનવી જ જોઈએ.

❖ આશય : બૌદ્ધો નિર્વિકલ્પ અર્થજન્ય-પ્રમાણ માને છે ને સવિકલ્પ અપ્રમાણ માને છે, એટલે અહીં કહે છે -
સદસદ્રૂપ સંવેદન વસ્તુજન્ય હોય તો પ્રમાણ, અન્યથા આભાસ... જેમ વસ્તુ ન હોતા તેનું નિર્વિકલ્પ થાય તો તે અર્થજન્ય
ન હોવાથી તમારે પણ નિર્વિકલ્પાભાસરૂપ જ માનવું પડે છે, તેમ અમે પણ તેવા જ્ઞાનને આભાસરૂપ જ માનશું...

૧. 'અવિષયો વિવાદસ્ય' इति ड-पाठः । २. 'न वस्तु' इति ड-पाठः । ३. 'विकल्पकमित्या' इति ड-
पाठः । ४. 'चामुत्र' इति क-पाठः, पूर्वमुद्रिते तु 'वामुत्र' इत्येव पाठः, अत्र तु D प्रतानुसारेण इहपदस्योपादानं कृतम् ।

(૧૦૦) અત્રાહ-અસ્ત્યેતદુભયવિધં સંવેદનમ્ । નાસ્યાપહૃતિરાસ્થીયતે, કિન્ત્વેત-
દપાસ્તકલ્પનાનુબન્ધેન સંવેદનેનૈકસ્વભાવે એવાવબુદ્ધે બોધ્યે તદનુભવસામર્થ્યસમુત્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વા તથાવિધાનુભવનિબન્ધનત્વેન-^{૮૮}તત્તદધ્યારોપાનુભવનિબન્ધનત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-
અનિમિત્તત્વાયોગાત્ કારણાત્ । ન ચૈતદનર્થજમિતિ યોગઃ ॥

અત્રાહ-અસ્ત્યેતદુભયવિધમ્-ઉભયપ્રકારં સંવેદનમ્ । નાસ્યાપહૃતિરાસ્થીયતેઽસ્માભિઃ,
કિન્ત્વેતત્-ઉભયવિધં સંવેદનમ્ અપાસ્તકલ્પનાનુબન્ધેન-નિરસ્તકલ્પનાંસમ્બન્ધેન, નિર્વિકલ્પ-
કેનેત્યર્થઃ । સંવેદનેન-વિજ્ઞાનેન એકસ્વભાવ એવ-ન નાનાસ્વભાવે અવબુદ્ધે-અવગતે બોધ્યે
વસ્તુનિ ભૂયઃ તદનુભવસામર્થ્યસમુત્થાપિતં-યથોદિતાનુભવવીર્યજનિતં વિકલ્પદ્વયં ઘટઃ અયં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તેવા દૃષ્ટાંતો લઈને સદસદ્ગુણ સંવેદન પણ નિમિત્ત વિના જ થાય છે, એવું સિદ્ધ ન
કરી શકાય.

❖ સદસદ્ગુણ સંવેદન વસ્તુજન્ય નથી-આશંકા ❖

(૧૦૦) બૌદ્ધઃ ઉભયગુણ સંવેદન અમને માન્ય છે, અપલાપ કરતા નથી, પણ તે સંવેદન,
નિર્વિકલ્પ એવા સંવેદનથી જ્ઞાત (અવબુદ્ધ), એકસ્વભાવી એવી વસ્તુના વિષયમાં, તે અનુભવથી
(નિર્વિકલ્પથી) જ જન્ય બે વિકલ્પગુણ છે, પણ સદસદ્ગુણ વસ્તુજન્ય નથી.

(પરમાર્થઃ બૌદ્ધો, નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સ્વલક્ષણગુણ વસ્તુજન્ય માને છે, અને સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પ-
જન્ય... તેઓ કહે છે, વસ્તુ એકસ્વભાવી જ છે, જેમાંથી તેનું નિર્વિકલ્પ થાય... પછી તે નિર્વિકલ્પ-
માંથી સદ્ અને અસદ્ગુણ બે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય. એ જ ઉભયગુણ સંવેદન છે. અને વિકલ્પોનો
વિષય દુનિયામાં હાજર હોય એવું જરૂરી નથી. કારણ કે વિકલ્પો નિર્વિષયક હોય છે. એટલે તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૮૮. તત્તદધ્યારોપાનુભવનિબન્ધનત્વેનેતિ । શૈશિશુરૂપીતભાવમરુમરીચિકાદ્વિચન્દ્રાદિષુ યોઽધ્યારોપઃ
અસત્યપિ તથાભૂતે વિષયવસ્તુનિ તથાકારાવભાસલક્ષણઃ । સ ચાસાવનુભવશ્ચ સ નિબન્ધનં યસ્ય સ તથા,
તદ્વાવસ્તત્ત્વં તેન । ઇદમુક્તં ભવતિ-યોઽયં સામ્પ્રતં મરુમરીચિકાદૌ વિતથાર્થઃ પ્રતિભાસઃ પ્રથમે સ નૂનં
તથાવિધદોષાદિહ લોકે પરલોકે વા તથાવિધાવભાસસ્ય પ્રાક્ સત્તાયાં સત્યાં ન પુનરન્યથા, અતઃ
પ્રાક્પ્રવૃત્તમરુમરીચિકાપ્રતિભાસપૂર્વક એવ સામ્પ્રતો મરુમરીચિકાદિપ્રતિભાસઃ અનાદિત્વાત્ સંસારસ્ય ॥

❖ સ્વલક્ષણ તે પૃથક્-પૃથક્ (અત્યંત વિજાતીય-બિલકુલ સદૃશતા વિનાના) અને કાણે-કાણે નાશ પામે એવા
પરમાણુગુણ છે.

૧. 'નાનુવેદને' इति क-घ-पाठः । २. 'संवेदेन' इति ङ-पाठः । ३. 'स्वसंवेदने' इति ङ-पाठः
४. 'सामर्थ्यसमुत्थापितं यथोदितानुभववीर्यं' इति ङ-पाठः । ५. 'समारोपानुभव' इति ख-पाठः । ६. 'शशिश्वेत' इति च-पाठः ।

પિતં વિકલ્પદ્વયમ્, ન પુનર્ભાવાભાવાત્મકવસ્તુપ્રભવમ્, ઇતિ ન સૂક્ષ્મધિય આસ્થામનોરથં પૂરયતિ, યતોઽભાવસ્ય કૃત્યક્રિયાસુ ઉપરતવ્યાપારતયાઽભાવત્વમ્ । યદ્દસાવપિ કાર્ય-ક્રિયાસુ કક્ષાં બઢ્ઢીયાત્ કો ભાવાદભાવસ્ય ભવતા વિશેષો દર્શિતઃ સ્યાત્ ? અતો વ્યુપ-રતેઽક્ષવ્યાપારેઽર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારપ્રસૂતો નાસ્તિતાવિકલ્પઃ સ્વાતન્ત્ર્યં પરિહરતીતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન પટાદીત્યેતદિહ વર્તતિ, ન પુનર્ભાવાભાવાત્મકવસ્તુપ્રભવમ્, નિર્વિષયત્વાત્ વિકલ્પાનામ્ ઇતિ-એવં ન સૂક્ષ્મધિયઃ-નિપુણમતેઃ આસ્થામનોરથં પૂરયતિ એતદ્ વિકલ્પદ્વયમ્ । અત્રૈવ યુક્તિમાહ-યત ઇત્યાદિના । યતો-યસ્માત્ અભાવસ્ય કૃત્યક્રિયાસુ-અર્થક્રિયાસુ ઉપરતવ્યાપારતયા કારણેન અભાવત્વમ્, નાન્યથા । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-યદ્દસાવપિ-અભાવઃ કાર્ય-ક્રિયાસુ-અર્થક્રિયાસુ કક્ષાં બઢ્ઢીયાત્-યત્નં કુર્યાત્ કસ્તર્હિ ભાવાત્ સકાશાત્ અભાવસ્ય-તુચ્છસ્ય ભવતા-ભાવાભાવાત્મકવસ્તુવાદિના વિશેષો દર્શિતઃ સ્યાત્ ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ વ્યુપરતેઽક્ષવ્યાપારે તદુત્તરકાલમ્ અર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારપ્રસૂતઃ, નિર્વિકલ્પકસામર્થ્યાદ્ભૂત ઇત્યર્થઃ । નાસ્તિતાવિકલ્પઃ-ન પટાદીત્યાદિરૂપઃ સ્વાતન્ત્ર્યં પરિહર-તીતિ । અભાવાક્ષસમ્બન્ધાભાવેન ભાવમાત્રવસ્ત્વનુભવપરતન્ત્ર ઇત્યભિપ્રાયઃ । એષ પૂર્વપક્ષ ઈતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વસ્તુજન્ય નથી અને તો વસ્તુ પણ ઉભયરૂપ ન રહે...) એટલે સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા માટે તે વિકલ્પદ્વય શ્રદ્ધેય નથી... (અર્થાત્ તેનાથી વસ્તુ પણ સદસદ્રૂપ સિદ્ધ ન થઈ શકે...)

પ્રશ્ન : પણ તે વિકલ્પ ઉભયરૂપ વસ્તુજન્ય નથી તે માનવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : અભાવ તો કોઈ કાર્ય કરી શકતો નથી, તેથી જ તેને અભાવ કહેવાય છે... વસ્તુમાં રહેલ અસદ્રૂપ જો પોતાના વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે, તો તે અસદ્રૂપ જ ન રહે, ભાવની જેમ સદ્રૂપ જ બની જાય... અને, તો તમે (ભાવ-અભાવાત્મક વસ્તુવાદીઓ) ભાવ અને અભાવનો ભેદ શી રીતે સંગત કરશો ?

તેથી, અભાવાંશનો કોઈ જ વ્યાપાર ન હોવાથી, વસ્તુના અભાવાંશ દ્વારા સ્વતંત્રતયા નાસ્તિતા-રૂપ (પટાદિ નથી એવા) વિકલ્પની ઉત્પત્તિ જ અસંભવિત છે. (એટલે અસદ્રૂપ વિકલ્પ, અસદ્રૂપ વસ્તુજન્ય નથી.)

પ્રશ્ન : તો તેની ઉત્પત્તિ શેનાથી થશે ?

ઉત્તર : અર્થને જણાવનાર જે નિર્વિકલ્પ સંવેદન છે, તેના સામર્થ્યથી આ નાસ્તિતા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે નિર્વિકલ્પ સંવેદન માત્ર ભાવરૂપ વસ્તુના જ અનુભવરૂપ છે, અભાવરૂપ વસ્તુના નહીં, કારણ કે અભાવાંશ સાથે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ જ ન થતો હોવાથી, અભાવરૂપ વસ્તુનો અનુભવ જ અસંભવિત છે.

(૧૦૧) અત્રોચ્યતે-‘તદનુભવસામર્થ્યસમુત્થાપિતં વિકલ્પદ્વયમ્’^૧ इत्यनवद्यमेव, किन्तु न तद्द्वयनिमित्तस्वभावतामन्तरेणास्माद् द्वयप्रसूतिः, हेत्वभेदेऽपि फलभेदाभ्यु-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અત્રોચ્યતે સમાધિઃ-તદનુભવસામર્થ્યસમુત્થાપિતં વિકલ્પદ્વયમિત્યનવદ્યમેવ-અપાપ-મેવ, કિન્તુ ઇદમવદ્યં ન તદ્દ્વયનિમિત્તસ્વભાવતામન્તરેણ । નેતિ પ્રતિષેધે । તત્ત્વ તદ્ દ્વયં ચ તદ્દ્વયમ્-અધિકૃતવિકલ્પદ્વયમ્, તસ્ય નિમિત્તસ્વભાવતા-કારણસ્વભાવતા તદ્દ્વયનિમિત્ત-સ્વભાવતા, તામન્તરેણ-વિના । અસ્માત્-અર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારાદ્ દ્વયપ્રસૂતિઃ, દ્વયમિતિ વિકલ્પદ્વયમ્ । કુતો ન પ્રસૂતિરિત્યાહ-હેત્વભેદેઽપિ સતિ ફલભેદાભ્યુપગમે ક્રિયમાણેઽભ્યુપ-ગમવિરોધાત્, “અયમેવ હિ ભેદો ભેદહેતુર્વા ભાવાનાં યદુત વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ કારણભેદશ્ચ”

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ આ રીતે, માત્ર ભાવરૂપ વસ્તુના અનુભવરૂપ એવા નિર્વિકલ્પ સંવેદનને પરતંત્ર રહીને જ, નાસ્તિતાવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ નિર્વિકલ્પ સંવેદનથી જ સદસદ્રૂપ વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, વિકલ્પદ્વય સદસદ્રૂપ પદાર્થજન્ય છે, એવું માંની શકાય નહીં.

❖ બૌદ્ધ આશંકાની સચોટ સમીક્ષા ❖

(૧૦૧) ઉત્તરપક્ષઃ તમે જે કહ્યું હતું કે “વસ્તુના અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ સંવેદનનાં સામર્થ્યથી સદસદ્રૂપ વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ થાય છે”=તે કથન તો *બરાબર જ છે, તેમાં કોઈ દોષ નથી.

પણ નિર્વિકલ્પથી વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ માટે નિર્વિકલ્પમાં જો બેની કારણતારૂપ બે સ્વભાવ ન હોય તો તેમાંથી બેનો જન્મ ન થાય, નહીંતર તમારા જ અભ્યુપગમનો વિરોધ આવશે, કારણ કે તમે પણ હેતુના અભેદથી ફળનો ભેદ માન્યો જ નથી. જુઓ -

કહ્યું છે કે - “વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ તે જ વસ્તુનો ભેદ છે અને કારણભેદ તે જ વસ્તુના ભેદનું કારણ છે.”

ફળ બે છે, બે વિકલ્પ... તો હેતુ પણ બે સ્વભાવરૂપ બે જ જોઈએ...

બૌદ્ધઃ “કાર્યભેદ માટે ઉપાદાનહેતુનો ભેદ જરૂરી છે, નિમિત્તહેતુનો ભેદ નહીં” - આવો જ અમારો સ્વીકાર હોવાથી, પ્રસ્તુતમાં અભ્યુપગમવિરોધ નહીં આવે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સંવેદનનું સામર્થ્ય તે વિકલ્પદ્વયનું ઉપાદાનકારણ છે જ નહીં અને તેથી કાર્યભેદ માટે તેનો ભેદ નહીં માનવો પડે..

❖ અહીં બૌદ્ધને મૂલતઃ એ ફલિત કરવું છે, કે નિર્વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માત્ર ભાવરૂપ વસ્તુથી થાય છે અને વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ વસ્તુથી થતી જ ન હોવાથી, વિકલ્પદ્વયના આધારે વસ્તુ પણ સદસદ્રૂપ છે, એવું સિદ્ધ ન કરી શકાય.

❖ અહીં પૂર્વોક્ત કથનને બરાબર કહેવાનું કારણ એ છે, કે નિર્વિકલ્પ સંવેદન તે દર્શનરૂપ છે અને વિકલ્પદ્વય તે જ્ઞાનરૂપ છે... દર્શન તે જ્ઞાનનું કારણ બને - તે જૈનદર્શનનો પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે, તેથી તેવું માનવામાં કોઈ દોષ નથી...

૧. પ્રેક્ષતાં ૧૨૭ત્તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. પ્રેક્ષતાં ૮૬ત્તમં પૃષ્ઠમ્ ।

પગમેઽભ્યુપગમવિરોધાત્ । ઉપાદાનહેત્વભેદે સતિ સ વિરોધઃ ન ચ તત્સામર્થ્યમુપાદાનમસ્ય, અહેતુકં તર્હ્યેતત્ સૌત્રાન્તિકપક્ષે તદપરસ્યાભાવાત્, તસ્યૈવ વાસનાદિત્વાત્ । ન ચ તત્ત્વત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યભ્યુપગમાત્ । ઉપાદાનહેત્વભેદે સતિ સ વિરોધઃ-અભ્યુપગમવિરોધઃ । ન ચ તત્સામર્થ્યમ્-અર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારલક્ષણમ્, ઉપાદાનમસ્ય-અધિકૃતવિકલ્પદ્વયસ્ય, અતોઽયં ન દોષ ઇત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અહેતુકં તર્હ્યેતત્-વિકલ્પદ્વયમ્ । કુત ઇત્યાહ-સૌત્રાન્તિકપક્ષે-બાહ્યાર્થવાદિમતે તદપરસ્ય-યથોદિતસામર્થ્યાતિરિક્તસ્ય અભાવાત્ કારણાત્ । વાસનાદિ તદિત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-તસ્યૈવ વાસનાદિત્વાત્, ન હ્યાધિકૃતસામર્થ્યાતિરિક્તમન્યદ્ વાસનાદિ, અનભ્યુપગમાત્; યોગાચારપક્ષે ત્વાલયમધિકૃત્ય ઉપરિષ્ટાદ્ વક્ષ્યામઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે જો નિર્વિકલ્પસામર્થ્ય પણ ઉપાદાનકારણ નહીં બને, તો સૌત્રાન્તિકમતે (બાહ્યાર્થવાદીમતે) - બીજું કોઈ જ કારણ ન રહેવાથી - વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ નિર્હેતુક માનવાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ કારણ વિના જ બે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા લાગશે, જે કદી દેખાતું નથી.

આશય : તે વિકલ્પોત્પત્તિનાં કારણ તરીકે, નિર્વિકલ્પસામર્થ્ય માનવાની જ તેમની કલ્પના છે. (અર્થ નહીં, અર્થને કારણ માનવામાં આવે, તો તજજન્ય વિકલ્પને અત્રાન્ત માનવું પડે, જે ઈષ્ટ નથી.) હવે જો તે નિર્વિકલ્પસામર્થ્ય પણ કારણ ન બને, તો તેમના મતે બીજું કોઈ જ કારણ ન રહે અને તો વિકલ્પની નિર્હેતુકતા જ થાય.

બૌદ્ધ : વિકલ્પદ્વય નિર્હેતુક નહીં બને, કારણ કે તેના ઉપાદાનહેતુ તરીકે ‘વાસના’ તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે જુદી જુદી વાસનાથી જુદા જુદા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે..

સ્યાદ્વાદી : પણ, સૌત્રાન્તિકમતે (બાહ્યાર્થવાદી બૌદ્ધવિશેષના મતે) નિર્વિકલ્પસામર્થ્ય એ જ વાસના છે, તેનાથી અતિરિક્ત એવું વાસના વગેરે કોઈ તત્ત્વ જ નથી, કે જે ઉપાદાન કારણ તરીકે બની શકે અને નિર્વિકલ્પને તો ઉપાદાન માન્યું નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં નિર્વિકલ્પને ઉભયસ્વભાવી માનવું પડે છે - આ રીતે ઉપાદાન કારણ તરીકે કોઈ જ ન રહેવાથી, વિકલ્પદ્વયની નિર્હેતુકતા યથાવસ્થિત જ રહેશે... યોગાચારમતે (બૌદ્ધવિશેષમતે), વિકલ્પદ્વયના કારણ તરીકે ‘આલયવિજ્ઞાન’ સ્વીકૃત છે, પરંતુ તે પણ ઘટતું નથી, એ અમે આગળ કહીશું.

❖ ઉપાદાન-નિમિત્તની વ્યવસ્થા પણ અસંગત ❖

વળી, બૌદ્ધમતે “વાસના તે ઉપાદાનકારણ અને નિર્વિકલ્પ તે નિમિત્તકારણ” - એમ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણની જુદી જુદી વ્યવસ્થા પણ અસંગત છે, કારણ કે હેતુ તરીકે તો બંને સમાન છે,

❖ પ્રશ્નકાર, વિકલ્પની ઉત્પત્તિમાં નિર્વિકલ્પને નિમિત્તકારણ માનશે અને કાર્યભેદ માટે નિમિત્તકારણનો ભેદ જરૂરી ન હોવાથી, નિર્વિકલ્પ તો એકરૂપ જ સાબિત થશે. આ રીતે અભ્યુપગમવિરોધ-નિર્વિકલ્પની ઉભયરૂપતા - વિકલ્પદ્વયની નિર્હેતુકતા વગેરે એકે આપત્તિ આવતી નથી, એવો પ્રશ્નકારનો આશય છે...

સ્ત્રીતાવુપાદાનેતરહેત્વોર્થેદસિદ્ધિઃ, હેતુલક્ષણાવિશેષાત્, વિશિષ્ટલક્ષણાયોગાચ્ચ ॥

(૧૦૨) ન ચાસાધારણાદિહેતુતયા તત્સિદ્ધિઃ, આદ્યસ્યાસમ્ભવાત્, એકસ્યૈવાનેક-કાર્યકૃત્ત્વાત્ સર્વબુદ્ધૈર્જ્ઞેઃ, અન્યથા તદતત્ત્વપ્રસન્નઃ । સ્વભાવભેદમન્તરેણ ચાધિકૃત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તત્ત્વતતસ્ત્રીતાૌ સામાન્યેનૈવ ઉપાદાનેતરહેત્વોઃ નામમાત્રકલ્પિતયોર્થેદસિદ્ધિઃ । કુત ઇત્યાહ-હેતુલક્ષણાવિશેષાત્ સામાન્યેન વિશિષ્ટલક્ષણાયોગાચ્ચ દ્વયોરપિ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ અસાધારણાદિહેતુતયા અસાધારણ ઉપાદાનહેતુઃ સાધારણસ્તિતર-ઇત્યેવમ્ભૂતયા તત્સિદ્ધિઃ-ઉપાદાનેતરહેત્વોર્થેદસિદ્ધિઃ । કુત ઇત્યાહ-આદ્યસ્ય-અસાધારણસ્ય હેતોઃ અસમ્ભવાત્ । કથમસમ્ભવ ઇત્યાહ-એકસ્યૈવેત્યાદિ । એકસ્યૈવ-વસ્તુનોઽનેકકાર્યકૃત્ત્વાત્-અનેકકાર્યકરણશીલત્વાત્ । એતદેવાહ-સર્વબુદ્ધૈઃ-સર્વજ્ઞૈર્જ્ઞેરેકસ્ય । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્તવ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
બેમાં વિશેષ કોઈ ફેરફાર નથી અને જો કોઈ વિશેષતા જ ન હોય, તો 'આ ઉપાદાન અને આ નિમિત્ત' - એમ બંનેનો ભેદ જ સંગત ન થઈ શકે...

(૧૦૨) બૌદ્ધ : (૧) જે અસાધારણ કારણ હોય તે ઉપાદાનકારણ, અને (૨) જે સાધારણ કારણ હોય તે નિમિત્તકારણ - આમ, ઉપાદાન-નિમિત્તનો ભેદ સંગત થઈ શકશે.

સ્યાદ્વાદી :- એવું પણ અસંભવિત છે, કારણ કે અસાધારણ કારણ ત્યારે કહેવાય કે તે એક જ કાર્યનું કારણ હોય, અન્યનું નહીં...

પ્રશ્ન : તદ્ તદ્ વદ્ધિ વગેરે તદ્ તદ્ ધૂમના જ કારણ હોય છે, તો એક જ કારણથી એક જ કાર્ય થાય છે જ ને ?

ઉત્તર : ના. દરેક વસ્તુ, સર્વ સર્વજ્ઞોનાં જ્ઞાનમાં કારણ બને છે, એટલે દરેક વસ્તુ અનેક જ્ઞાનરૂપ કાર્ય તો ઉત્પન્ન કરે જ છે... જો સર્વ સર્વજ્ઞો સર્વ વસ્તુને ન જાણે - એક પણ વસ્તુ જાણવી રહી જાય તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું જ ન રહે... એટલે અસાધારણ કારણ કોઈ છે જ નહીં અને તેથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

89. સર્વજ્ઞૈર્જ્ઞેરેકસ્યેતિ । યદા સર્વેઽપિ બુદ્ધાઃ સર્વાત્મના સર્વમપિ વસ્તુ અતીતાનાગતવર્તમાનભેદ-ભન્નં પશ્યન્તિ તદા ન કિન્ચિદ્ વિષયવસ્તુ કસ્યચિદ્ બુદ્ધજ્ઞાનસ્યાસાધારણરૂપેણાલમ્બનભાવં પ્રતિપદ્યતે; અતો વિવક્ષિતબુદ્ધજ્ઞાનસ્ય ય ઉપાદાનહેતુઃ કલ્પ્યતે, સોઽપિ ન તત્ર સાધારણભાવેન વ્યાવૃત્તઃ, વિવક્ષિત-બુદ્ધવ્યતિરિક્તબુદ્ધજ્ઞાનાનાં તસ્યાલમ્બનત્વાદિતિ ॥

❖ જે કારણ કાર્યરૂપે પરિણમે તે ઉપાદાન અને પરિણમનમાં જે સહાય કરે તે નિમિત્ત - આમ સ્યાદ્વાદમતે તો બંનેની વ્યવસ્થા સંગત જ છે, પણ બૌદ્ધમતે સંગત નથી...

❖ વસ્તુ જ્યારે એક સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં કારણ બને, ત્યારે તે બીજા સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પણ કારણ હોય છે જ, અન્યથા બીજા સર્વજ્ઞને તે વસ્તુ ન જણાય... તેથી દરેક વસ્તુ સર્વ બુદ્ધોના જ્ઞાનમાં સાધારણ કારણ છે, કોઈ પ્રતિનિયત વિશે અસાધારણ કારણ નહીં...

૧. 'અસાધારણોપા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'નાનેકકાર્યકારિત્વં સાધારણત્વં' ઇતિ ટિપ્પણકં ડ-પ્રતૌ ।

સામર્થ્યસ્યાપિ તદુભયનિમિત્તવાનુપપત્તેઃ તદેકત્વાપત્તિઃ । તથાહિ-યેન સ્વભાવેન તદેકસ્ય નિમિત્તં તેનૈવાપરસ્યેતિ તદ્વત્ તદિતરસ્યાપિ તત્ત્વમ્, તત્તત્ત્વાન્યથાઽયોગાત્, તદુભય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્ન્યુપગમે તદતત્ત્વપ્રસંગ્ઃ તેષાં-બુદ્ધાનામબુદ્ધત્વપ્રસંગ્ઃ, તદેકાપરિજ્ઞાને તત્સર્વજ્ઞત્વાભાવાદિત્યર્થઃ । પ્રકૃતમેવાધિકૃત્યાહ-સ્વભાવેત્યાદિ । સ્વભાવ-ભેદમન્તરેણ ચાધિકૃતસામર્થ્યસ્યાપિ ઉપન્યસ્તવિકલ્પદ્વયનિમિત્તસ્ય તદુભયનિમિત્તવા-નુપપત્તેઃ તત્ત્વ તત્ ઉભયં ચ તદુભયં પ્રક્રાન્તવિકલ્પોભયં તત્કારણવાનુપપત્તેઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-તદેકત્વાપત્તિઃ તસ્ય-પ્રક્રાન્તવિકલ્પોભયસ્યૈકત્વાપત્તિઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહી-ત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । યેન સ્વભાવેન તત્-અધિકૃતસામર્થ્યમ્, એકસ્ય નિમિત્તમ્, પ્રક્રમાત્ વિકલ્પસ્ય, તેનૈવ-સ્વભાવેન અપરસ્ય-વિકલ્પસ્ય ઇતિ-એવં તદ્વત્-એકવિકલ્પવત્ તદિતરસ્યાપિ-અપરવિકલ્પસ્યાપિ તત્ત્વમ્-એકવિકલ્પત્વમ્ । કુત ઇત્યાહ-તત્તત્ત્વાન્યથા-ઽયોગાત્, તસ્ય-અધિકૃતસામર્થ્યસ્વભાવસ્ય તત્ત્વં યેનૈવ તેનૈવેત્યનેન પ્રકારેણૈકત્વં તત્તત્ત્વં તદન્યથાઽયોગાત્, ન હિ તદેવાકુર્વતસ્તત્તત્ત્વમિતિ ભાવનીયમ્ । તદુભયનિમિત્તત્વૈકસ્વભાવત્વે-ઽસ્યાદોષ ઇતિ વિભ્રમવ્યપોહાયાહ-તદુભયેત્યાદિ । તદુભયનિમિત્તત્વમ્-અધિકૃતવિકલ્પોભય-નિમિત્તત્વમેવ એકો ભાવઃ-સ્વભાવો યસ્યાધિકૃતસામર્થ્યસ્ય તત્તદુભયનિમિત્તત્વૈકભાવં તદ્વાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વોક્ત રીતે ઉપાદાન-નિમિત્તની વ્યવસ્થા અસંગત જ રહેશે.

❖ નિર્વિકલ્પ સંવેદનને ઉભયરૂપ માનવું જ પડશે ❖

વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિમાં, વસ્તુના અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પસામર્થ્યને, જો નિમિત્તકારણ માનો, તો પણ તે નિર્વિકલ્પને ઉભયસ્વભાવી તો માનવું જ પડે, નહીંતર - જુદા જુદા વિકલ્પ માટે જુદું જુદું નિમિત્ત ન રહેવાથી - બંને વિકલ્પ એકરૂપ જ થઈ જશે...

ભાવ એ છે કે, નિમિત્ત કારણ જો એકરૂપ હોય, તો તે (નિર્વિકલ્પ), જે સ્વભાવથી પ્રથમ વિકલ્પનું નિમિત્ત બનશે, તે જ સ્વભાવથી બીજા વિકલ્પનું નિમિત્ત બનશે. આમ એક જ સ્વભાવથી બીજા વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાથી, બીજો વિકલ્પ પણ પહેલા વિકલ્પ જેવો જ થશે. જો બંને વિકલ્પ એક જેવા જ નહીં થાય, તો તે નિમિત્તની એકસ્વભાવતા જ નહીં ઘટે, કારણ કે બે જુદી વસ્તુ બનાવે અને છતાં વસ્તુ (સ્વભાવ) તે જ છે, તેમ શી રીતે કહેવાય ? માટે, એકસ્વભાવી નિર્વિકલ્પથી વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ ન માની શકાય.

પ્રશ્ન : નિર્વિકલ્પનો એવો સ્વભાવ છે કે, જે તે બે જુદા જુદા વિકલ્પનું કારણ બને છે...

૧. 'તત્તત્ત્વાન્યથાયોગાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તત્કારણાનુપપત્તેઃ' ઇતિ ઙ-પ્રતૌ । ૩. 'તદેકવિકલ્પવત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'તદન્યથાયોગાત્' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૫. 'સ્વભાવત્વસ્યાદોષ' ઇતિ ક-પાઠઃ, 'સ્વત્વે સ્યાદદોષ' ઇતિ તુ ઙ-પાઠઃ ।

નિમિત્તત્વૈકભાવત્વે ચિત્રતયા તદ્વેદસિદ્ધેઃ, (૧૦૩) ઇતિ ભાવાભાવાત્મકવસ્તુપ્રભવમેવ તદ્વિકલ્પદ્વયમ્, પારમ્પર્યેણ તન્નિમિત્તત્વાત્ । અતોઽત્યન્તસૂક્ષ્મધિયઃ કિં નાસ્થામનોરથં પૂરયતીતિ વાચ્યમ્ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તસ્મિન્ સતિ ચિત્રતયા કારણેન, ન હ્યનેકગર્ભમેકમચિત્રં નામેત્યર્થઃ । તદ્વેદસિદ્ધેઃ-પ્રક્રમા-દધિકૃતસામર્થ્યસ્ય સ્વભાવભેદસિદ્ધેઃ ઇતિ-એવમુક્તનીત્યા ભાવાભાવાત્મકવસ્તુપ્રભવમેવ તત્-અધિકૃતવિકલ્પદ્વયમ્ । કુત ઇત્યાહ-પારમ્પર્યેણ તન્નિમિત્તત્વાત્-તદુદ્ભવાન્નિર્વિકલ્પકા-દુત્પત્તેરિતિ । ન હિ શુક્લવસ્તુપ્રભવાદવિકલ્પાચ્છુક્લપીતવિકલ્પદ્વયપ્રભવ ઇત્યાલોચનીયમ્ । અત્ત ઇત્યાદિ । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ અત્યન્તસૂક્ષ્મધિયઃ-ઇત્યમાલોચકસ્ય કિં નાસ્થા-મનોરથં પૂરયતીતિ વાચ્યમ્ ? પૂરયત્યેવેત્યર્થઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : પણ એ રીતે તો, નિર્વિકલ્પના સ્વભાવમાં ઉભયસ્વભાવ આવશે જ, કારણ કે જુદા જુદા નિમિત્તવાળો સ્વભાવ એકરૂપ ન હોઈ શકે. માટે વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ માટે, નિર્વિકલ્પને પણ ઉભયસ્વભાવી તો માનવું જ પડશે.

❖ સદસદ્રૂપ વિકલ્પદ્વયની વસ્તુજન્યતા ❖

(૧૦૩) સદસદ્રૂપ બંને વિકલ્પની ઉત્પત્તિ, ભાવ-અભાવાત્મક વસ્તુથી જ થાય છે. તે આ રીતે - ભાવ-અભાવરૂપ વસ્તુથી, સદસદ્રૂપ નિર્વિકલ્પ સંવેદન થાય અને તે નિર્વિકલ્પ સંવેદનના સામર્થ્યથી, ઉભયસ્વભાવી વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ, પરંપરાએ વસ્તુથી જ વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ થાય છે.

માટે, વસ્તુને પણ ઉભયરૂપ માનવી જ જોઈએ. વસ્તુ જો માત્ર શુક્લ જ હોય, તો તજજન્ય નિર્વિકલ્પથી, શુક્લતાનો જ વિકલ્પ થશે, શુક્લ-પીત ઉભયરૂપતાનો નહીં... તે રીતે વસ્તુ જો માત્ર સદ્રૂપ જ હોય, તો તજજન્ય નિર્વિકલ્પથી માત્ર સદ્રૂપતાનો જ વિકલ્પ થઈ શકે, અસદ્રૂપતાનો નહીં... પણ, અસદ્રૂપતાનો વિકલ્પ પણ થાય તો છે જ, તેથી વસ્તુને અસદ્રૂપ પણ માનવી જ જોઈએ, એમ ફલિત થાય છે.

આમ વિકલ્પદ્વય, (ઉભયરૂપ) વસ્તુજન્ય છે, એ સિદ્ધ થતાં, વસ્તુ પણ ઉભયરૂપ છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાને શ્રદ્ધેય બને જ છે... (પૂર્વપક્ષીએ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાને શ્રદ્ધેય નથી કહ્યું, તો સિદ્ધાંતી અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાને જ એ સમજાય એમ કટાક્ષ કરે છે....)

❖ અહીં નિર્વિકલ્પને ઉભયસ્વભાવી સિદ્ધ કરવા પાછળ એવો આશય છે, કે જો વસ્તુ ઉભયરૂપ ન હોય તો તજજન્ય નિર્વિકલ્પ પણ ઉભયસ્વભાવી ન જ હોઈ શકે. ફલતઃ વસ્તુ પણ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થશે.

૧. 'ત્વૈકસ્વભાવત્વે' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'કલ્પકત્વોત્પત્તેરિતિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૧૦૪) યદપિ ચોક્ત્મ^૧ - ‘યતોઽભાવસ્ય કૃત્યક્રિયાસુ ઊપરતવ્યાપારતયાઽભાવત્વમ્’
 ઇત્યેતદપિ ન નો બાધાયૈ, પરરૂપેણાર્થક્રિયાઽકરણાત્ તદ્રૂપસ્ય ચ તત્રાભાવાત્ । તતશ્ચ
 ‘યદ્દસાવપિ કાર્યક્રિયાસુ કક્ષાં બંધનીયાત્ કો ભાવાદભાવસ્ય ભવતા વિશેષો દર્શિતઃ
 સ્યાત્’ ઇત્યેતદપ્યત્રાનવકાશમેવ, તથાકાર્યક્રિયાઽકરણાદિતિ । (૧૦૫) અતો વ્યુપ-
 રતેઽપ્યક્ષવ્યાપારેઽર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારપ્રસૂતો નાસ્તિતાવિકલ્પઃ તત્પ્રસૂતત્વાદેવ કથં
 સ્વાતન્ત્ર્યં પરિહરતિ ઇતિ ચિન્તનીયમ્, અન્યથાભૂતેઽર્થે તથાપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારાનુપપત્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદપિ ચોક્ત્મ^૨ પૂર્વપક્ષે - ‘યતોઽભાવસ્ય કૃત્યક્રિયાસુ ઊપરતવ્યાપારતયાઽભાવત્વમ્’
 ઇતિ એતદપિ ન નઃ - તાસ્માકં બાધાયૈ । કુત્ ઇત્યાહ - પરરૂપેણાર્થક્રિયાઽકરણાત્ તદ્રૂપસ્ય
 ચ - પરરૂપસ્ય ચ તત્ર - વસ્તુનિ અભાવાત્ । તતશ્ચ ‘યદ્દસાવપિ કાર્યક્રિયાસુ કક્ષાં બંધનીયાત્
 કો ભાવાદભાવસ્ય ભવતા વિશેષો દર્શિતઃ સ્યાત્’, ઇત્યેતદપિ અત્ર - ઉદિતપક્ષે અનવકાશ-
 મેવ । કુત્ ઇત્યાહ - તથા - તેન પરરૂપભાવપ્રકારેણ કાર્યક્રિયાઽકરણાદિતિ । અતો વ્યુપરતે-
 ઽપ્યક્ષવ્યાપારે પરનીત્યાઽપિ અર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારપ્રસૂતો નાસ્તિતાવિકલ્પઃ તત્પ્રસૂત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૦૪) વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “અભાવનો કોઈ પણ કાર્યમાં વ્યાપાર ન હોવાથી જ, તેને અભાવ કહેવાય છે” - તે કથન પણ અમારી બાધા માટે નથી, કારણ કે વસ્તુ પરરૂપે કોઈ પણ અર્થક્રિયા કરતી જ નથી અને પરરૂપ ત્યાં નથી જ...

આશય એ છે કે, ઘડો પાણી ધારણ કરવું વગેરે રૂપ ઘડાસંબંધી જ અર્થક્રિયા કરે છે, ઘડામાં પટરૂપ ન હોવાથી, ઘડો તે પટસંબંધી શીતત્રાણ વગેરે રૂપ અર્થક્રિયા કરતો નથી. આમ ઘડો, પટરૂપે કોઈપણ અર્થક્રિયા ન કરતો હોવાથી, અભાવાંશ તો વ્યાપારરહિત જ છે.

તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “જો અભાવ પણ કાર્યક્રિયામાં વ્યાપાર કરવા લાગશે, તો તમે ભાવ કરતા અભાવ જુદો છે - એવું શી રીતે બતાવી શકશો ?” તે કથનને પણ અહીં અવકાશ નથી, કારણ કે ઘટાદિ વસ્તુઓ પરરૂપે અર્થક્રિયા ન કરતી હોવાથી, અભાવાંશ તે અર્થક્રિયામાં અવ્યાપૃત જ છે, માટે ભાવ-અભાવનો ભેદ પણ અસંગત નથી.

❖ બૌદ્ધવ્યવસ્થા માટે પણ વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનવી જરૂરી છે ❖

(૧૦૫) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઈન્દ્રિયનો વ્યાપાર અટકી ગયા પછી પણ, અર્થને જણાવનાર એવાં નિર્વિકલ્પ સંવેદનનાં સામર્થ્યથી, નાસ્તિતાવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે - આમ, નિર્વિકલ્પથી જ તેની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, વસ્તુ દ્વારા સ્વતંત્રતયા તેની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે...” - આ પણ પૂર્વપક્ષનું કથન વિચારણીય છે, અર્થાત્ અયુક્ત છે, કારણ કે નાસ્તિતાવિકલ્પ પણ, ભાવમાત્ર વસ્તુના નિર્વિકલ્પને પરતંત્ર છે જ નહીં... (સ્વતંત્ર જ છે...)

૧. ૧૩૮તમે પૃષ્ઠે । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૧૩૮તમં પૃષ્ઠં । ૩. ૧૩૮તમે પૃષ્ઠે । ૪. સમીક્ષ્યતાં ૧૩૮તમં પૃષ્ઠં ।

અતથાભૂતાચ્ચ તતો ન નાસ્તિતાવિકલ્પપ્રસૂતિરિતિ ભાવનીયમ્ । (૧૦૬) એતેન યદિ “પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં પદાર્થમાત્રાસ્વેવ લબ્ધપ્રતિષ્ઠં તાસામેવાવગમો યુક્તઃ, તત્ર વ્યાપાર-સમ્ભવાત્, અવ્યાપારેઽપિ પરિચ્છેદે રૂપપ્રવૃત્તેઽપિ રસાવસાયઃ અશક્યપરિહારઃ સંમ્પદ્યોત”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાદેવ-અર્થપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારપ્રસૂતત્વાદેવ કથં સ્વાતન્ત્ર્યં પરિહરતિ, ભાવમાત્રવસ્ત્વ-નુભવપારતન્ત્ર્યાસિદ્ધેઃ ઇતિ ચિન્તનીયમ્ । એતદેવ ભાવયતિ-અન્યથાભૂતેઽર્થે-ભાવમાત્રે તથા-ઉભયવિકલ્પજનકત્વેન પરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારાનુપપત્તેઃ કારણાત્ । અતથાભૂતાચ્ચ તતઃ-તથાપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારાત્ ન નાસ્તિતાવિકલ્પપ્રસૂતિઃ, ન હિ શુક્લપરિચ્છેદાનુભવસંસ્કારાત્ પીતવિકલ્પપ્રસૂતિઃ ઇતિ ભાવનીયમ્ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન ન્યાયેન યદિ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં પદાર્થમાત્રાસ્વેવ-સ્વલક્ષણરૂપાસુ લબ્ધપ્રતિષ્ઠં વર્તતે, તતઃ તાસામેવ-પદાર્થમાત્રાણામ્ અવગમો યુક્તઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્રેત્યાદિ । તત્ર-તાસુ પદાર્થમાત્રાસુ વ્યાપારસમ્ભવાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય : વસ્તુ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થતાં, નિર્વિકલ્પ પણ ઉભયરૂપ વસ્તુવિષયક હોવાથી, તેનાથી ઉત્પન્ન થતો અસત્ વિકલ્પ પણ, પરંપરાએ અસત્રૂપને જ પરતંત્ર છે - નિર્વિષયક નથી (તે સ્વતંત્રપણે જ વસ્તુને સ્પર્શે છે, નિર્વિકલ્પને પરતંત્ર રહીને નહીં...)

જેમ શુક્લવસ્તુજન્ય નિર્વિકલ્પથી માત્ર શુક્લરૂપ જ વિકલ્પ થઈ શકે, પીતરૂપ નહીં... માટે, વસ્તુ માત્ર ભાવરૂપ હોય, તો તજજન્ય નિર્વિકલ્પથી માત્ર ભાવરૂપ જ વિકલ્પ થઈ શકે, અભાવરૂપ (નાસ્તિતારૂપ) નહીં. તેથી ભાવ-અભાવરૂપ વિકલ્પદ્વયની ઉત્પત્તિ માટે, વસ્તુને પણ ભાવ-અભાવ ઉભયરૂપ માનવી જ પડશે...

❖ અભાવાંશનું પણ પ્રત્યક્ષ શક્ય ❖

(૧૦૬) પૂર્વપક્ષ : સ્યાદ્વાદભંગાદિમાં દિવાકરાદિ કહે છે → સ્વલક્ષણ પદાર્થ વિશે જ પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર થતો હોવાથી, પ્રત્યક્ષની પ્રતિષ્ઠા માત્ર ભાવરૂપ પદાર્થ વિશે જ છે અને તેથી, પ્રત્યક્ષ દ્વારા પદાર્થની માત્રાનો=સ્વલક્ષણનો=સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થનો જ બોધ થઈ શકે... અભાવના વિષયમાં પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર જ ન હોવાથી, તેના દ્વારા અભાવનો બોધ શક્ય નથી.

જો અભાવમાં તેનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં પણ, પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેનો બોધ માની લઈએ, તો તો બધી જ વ્યવસ્થા અસમંજસ થઈ જશે, અર્થાત્ રૂપ વિશે પ્રવર્તેલું પ્રત્યક્ષ રસનો પણ બોધ કરવા લાગશે.

❖ અભાવાંશ વિશે પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર ન હોવાનું કારણ એ કે, ઈન્દ્રિયનો સંબંધ માત્ર ભાવ સાથે જ છે, અભાવ સાથે નહીં અને જે વિશે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થાય, તે વિશે જ પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર થઈ શકે...

૧. ‘સમાપદ્યેતેતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘પ્રસૂતત્વાદેવ ચ કથં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ભવાપાર૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ઇતિ યદુચ્યતે પરૈસ્તદપિ પ્રતિક્ષિતમિતિ, પદાર્થમાત્રાણામેવોક્તવ્દ્ ભાવાભાવાત્મકત્વાત્, અન્યથા તત્માત્રતાનુપપત્તેઃ, ઇતરેતરાભાવાત્મકત્વે તત્તદ્ભાવસિદ્ધેઃ ॥

(૧૦૭) તતશ્ચ 'પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં પદાર્થમાત્રાસ્વેવ લબ્ધપ્રતિષ્ઠં તાસામેવાવગમો યુક્તઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવ્યાપારેઽપિ ન વિદ્યતે વ્યાપારો યસ્મિન્, પ્રક્રમાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય, તદવ્યાપારં-વિષયાન્તરમભાવાદિ તસ્મિન્નપિ તદ્વિષયેઽપિ પરિચ્છેદેઽધ્યુપગમ્યમાને, સામર્થ્યાત્ પ્રત્યક્ષસ્યૈવ । કિમિત્યાહ-રૂપ-પ્રવૃત્તેઽપિ પરિચ્છેદકત્વેન પ્રત્યક્ષે રસાવસાયઃ-રસપરિચ્છેદઃ । કિમિત્યાહ-અશક્યપરિહારઃ સમ્પદ્યેત, અવ્યાપારેઽપિ વિષયે તત્પરિચ્છેદસિદ્ધેરિત્યભિપ્રાયઃ । ઇતિ એતદ્ યદુચ્યતે પરૈઃ-સ્યાદ્વાદભજ્ઞાદૌ દિવાકરાદિભિઃ તદપિ પ્રતિક્ષિતં-નિરાકૃતમેવ ઇતિ । કુત્વિત્યાહ-પદાર્થ-માત્રાણામેવોક્તવ્દ્ ભાવાભાવાત્મકત્વાત્ કારણાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા તત્માત્રતાનુપપત્તેઃ-પદાર્થમાત્રતાનુપપત્તેઃ । કથમિત્યાહ-ઇતરેત્યાદિ । ઇતરેતરાભાવાત્મકત્વે સતિ તત્તદ્ભાવસિદ્ધેઃ-પદાર્થમાત્રાણાં પદાર્થમાત્રભાવસિદ્ધેઃ, અન્યથા તત્સાદ્ધર્મનિવારણીયમિત્યર્થઃ ॥

તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ 'પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં પદાર્થમાત્રાસ્વેવ લબ્ધપ્રતિષ્ઠં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ છે કે, રૂપ વિશે પ્રવર્તેલું પ્રત્યક્ષ માત્ર રૂપનો જ બોધ કરે છે, રસનો નહીં, કારણ કે તેનો વ્યાપાર માત્ર રૂપ વિશે જ છે. પણ, જો વ્યાપાર વિના પણ અભાવનો બોધ થતો હોય, તો રૂપવિષયક પ્રત્યક્ષનો, રસ વિશે વ્યાપાર ન હોવા છતાં, તેના દ્વારા રસનો બોધ કેમ ન થાય ? થશે જ, જે કદી જોવાતું નથી... તેથી, જેના વિશે વ્યાપાર હોય તેનો જ બોધ માનવો જોઈએ, ફલિતઃ અભાવ વિશે વ્યાપાર ન હોવાથી અભાવનો બોધ અસંભવિત જ રહેશે.

ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વોક્ત રીતે, તમારું બધું જ કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે ઘટ વગેરે દરેક પદાર્થ ભાવ-અભાવ ઉભયરૂપ જ માનવા પડે, નહીંતર તે પદાર્થની પદાર્થરૂપતા જ ન ઘટે...

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે પટથી જુદો હોય તો જ ઘડાનું અસ્તિત્વ નિયતરૂપે ઘટી શકે, નહીંતર ઘડો તે પટરૂપ પણ બની જતાં, ઘડાનાં અસ્તિત્વનો જ લોપ થશે. તેથી દરેક વસ્તુ, બીજા પદાર્થના અભાવરૂપ માનવી જ જોઈએ.

(૧૦૭) એ રીતે, દરેક વસ્તુ ભાવ-અભાવ ઉભયરૂપ હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પદાર્થમાં જ પ્રતિષ્ઠા હોવાથી, તેના દ્વારા પદાર્થનો જ બોધ થઈ શકે, કારણ કે પદાર્થ વિશે

❖ અભાવનો બોધ નથી થતો - એમ કહેવા દ્વારા પૂર્વપક્ષને એ ફલિત કરવું છે, કે વસ્તુમાં અભાવ છે જ નહીં અને અભાવ ન હોવાથી, વસ્તુની માત્ર સદ્રૂપતા જ સિદ્ધ થતાં સ્યાદ્વાદનો ભંગ થશે.

૧. સ્યાદ્વાદભજ્ઞાદૌ દિવાકરાદિભિઃ ઇતિ વ્યાખ્યાયઽવગમ્યતે । ૨. 'પ્રત્યક્ષરસાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તત્ર વ્યાપારસમ્ભવાત્^૧ ઇત્યત્રાવિસંવાદ એવ, કિન્તુ યથાઽવસ્થિતાનામવગમે કથમેક-
રૂપતાઽવગમસ્યેતિ ચિન્તનીયમ્ । અભાવે વ્યાપારાભાવાદિતિ ચેત્, ન, ભાવાનુવિદ્ભત્વેન
તસ્ય વ્યાપારાભાવાસિદ્ધેઃ, યથાઽવસ્થિતાર્થપ્રકાશનસ્વભાવત્વાત્, તાસાં ચ તથાઽવસ્થિત-
ત્વાત્, અન્યથા તદ્ગ્રહણાયોગાત્ । (૧૦૮) એવં ચ 'અવ્યાપારેઽપિ પરિચ્છેદે રૂપપ્રવૃત્તેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તાસામેવાવગમો યુક્તઃ, તત્ર વ્યાપારસમ્ભવાત્^૨ ઇત્યત્રાવિસંવાદ એવ વસ્તુસ્થિત્યાઽવયોઃ,
કિન્તુ યથાઽવસ્થિતાનાં-પદાર્થમાત્રાણામ્ અવગમે કથમેકરૂપતાઽવગમસ્ય ઉભયરૂપત્વાત્
તાસામિતિ ચિન્તનીયમ્ એતત્ । પરાભિપ્રાયમાહ-અભાવે વ્યાપારાભાવાદિતિ ચેત્, એકરૂપતા-
વગમસ્ય ઇતિ એતદાશંક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । ભાવાનુવિદ્ભત્વેન હેતુના તસ્ય-અભાવસ્ય
વ્યાપારાભાવાસિદ્ધેઃ તત્રાવગમસ્યેતિ । અસિદ્ધિમેવાહ-યથાઽવસ્થિતાર્થપ્રકાશનસ્વભાવત્વાત્,
અવગમસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, તાસાં ચ-પદાર્થમાત્રાણાં તથા-ઉભયરૂપતયા અવસ્થિતત્વાત્ । ઇત્યં
ચૈતદક્ષીર્ત્વમિત્યાહ-અન્યથા-ઉભયરૂપતાન્યુપગમે તદ્ગ્રહણાયોગાત્-પદાર્થમાત્રાણાં ગ્રહણા-
યોગાત્, ભાવમાત્રતયેતિ-ભાવઃ । એવં ચ સતિ 'અવ્યાપારેઽપિ પરિચ્છેદે રૂપપ્રવૃત્તેઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ તેનો વ્યાપાર રહેલો છે” - તે કથન તો બરાબર જ છે, તેમાં કોઈ વિસંવાદ નથી, કારણ કે અમે
પણ એવું માનીએ છીએ જ કે, જે પદાર્થ વિશે વ્યાપાર હોય તે પદાર્થનો બોધ થાય.

પરંતુ, તમે જે કહ્યું હતું કે - “પ્રત્યક્ષ તો માત્ર ભાવરૂપ પદાર્થનું જ થાય છે” - તે કથન
વિચારણીય છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો, જેવો પદાર્થ હોય તેવો જ બોધ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, પદાર્થ
જો ભાવાભાવ ઉભયરૂપ હોય, તો તેનો બોધ પણ ભાવાભાવ ઉભયરૂપ જ માનવો જોઈએ. તેથી
પ્રત્યક્ષ-માત્ર ભાવરૂપે જ થાય - એવું તમે કહી શકો નહીં.

પૂર્વપક્ષ : સર્વથા તુચ્છ એવા અભાવ વિશે પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર જ ન થતો હોવાથી, પ્રત્યક્ષ દ્વારા
તેનો બોધ પણ ન થઈ શકે.

ઉત્તરપક્ષ : અભાવાંશ તે સર્વથા તુચ્છ નથી, કારણ કે તે ભાવાંશની સાથે મિશ્રિત પણ છે,
અર્થાત્ કથંચિદ્ ભાવરૂપ પણ છે અને તેથી ઈન્દ્રિયનો સંબંધ પણ થઈ શકતાં, અભાવાંશ વિશે પ્રત્યક્ષનો
વ્યાપાર અસંભવિત નથી.

પ્રશ્ન : તો શું અભાવ વિશે પણ પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર થાય ?

ઉત્તર : હા, કેમ નહીં ? કારણ કે યથાવસ્થિત અર્થને જણાવવાનો તો પ્રત્યક્ષનો સ્વભાવ જ
છે. વસ્તુ જો સદસદ્ગુણે રહેલી હોય, તો તેનું પ્રત્યક્ષ પણ સદસદ્ગુણે થવું જ જોઈએ... પ્રત્યક્ષ જો
માત્ર સદ્ગુણ જ માનવામાં આવે, તો - સદસદ્ગુણ સંપૂર્ણ વસ્તુનો બોધ ન થવાથી - તેના દ્વારા વસ્તુનું
ગ્રહણ જ સંગત નહીં થઈ શકે...

(૧૦૮) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “અભાવ વિશે વ્યાપાર ન હોવા છતાં પણ, જો પ્રત્યક્ષ

૧. પ્રેક્ષતાં ૧૪૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. સમીક્ષતાં ૧૪૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'તસ્ય ભાવસ્ય' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

રસાવસાયોઽશક્યપરિહારઃ સમ્પદ્યેત' ઇતિ^૧ એતદુક્તિમાત્રમ્, અભિમતવિષયે વ્યાપારસ્ય દર્શિતત્વાત્ । ન ચૈવમનભિમતે રસાદાવસૌ, તસ્ય તત્પ્રકાશનસ્વભાવત્વાસિદ્ધેઃ, ઇતિ ન તત્ર રસાવસાયાપત્તિરેવ, કુતોઽસ્યાશક્યપરિહારતેતિ ? અતો ભાવમાત્રસ્યૈવાભાવત્વાનુપપત્તેઃ, લોકાનુભવયુક્તિવિરોધાત્, અન્યવિવેકવિશિષ્ટતાયાશ્ચ પરપક્ષેઽયોગાત્, તુચ્છત્વેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રસાવસાયોઽશક્યપરિહારઃ સમ્પદ્યેત' ઇત્યેતત્-પૂર્વપક્ષોદિત^૨ ઉક્તિમાત્રં-નિરર્થકમ્ । કુત ઇત્યાહ-અભિમતવિષયે-અભાવાચ્ચે વ્યાપારસ્ય અવગમસમ્બન્ધિનો દર્શિતત્વાત્ । ન ચૈવમિત્યાદિ । ન ચૈવમભાવવત્ અનભિમતે રસાદૌ વિષયે અસૌ-અવગમવ્યાપારઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય, પ્રક્રમાદ્ રૂપાવગમસ્ય, તત્પ્રકાશનસ્વભાવત્વાસિદ્ધેઃ-રસપ્રકાશનસ્વભાવત્વાસિદ્ધેઃ ઇતિ-એવં ન તત્ર રસાવસાયાપત્તિરેવ અતત્સ્વભાવતયા । કુતોઽસ્ય-રસાવસાયસ્ય અશક્યપરિહારતેતિ ? । નૈવેત્યર્થઃ । અત ઇત્યાદિ । અતઃ સ્થિતમેતદુભયરૂપમેવ તદિતિ પ્રતિપત્તવ્યમિતિ યોગઃ । હેતૂનાહ-ભાવમાત્રસ્યૈવ-અભાવાવિશિષ્ટસ્ય અભાવત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ લોકાનુભવયુક્તિવિરોધાત્, ભાવસ્ય હ્યભાવત્વે લોકાદિવિરોધઃ પ્રકટઃ । અન્યવિવેકવિશિષ્ટો ભાવોઽભાવ ઇતિ મોહાપોહાયાહ-અન્યવિવેકવિશિષ્ટતાયાશ્ચ ભાવગતાયાઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દ્વારા અભાવનો બોધ માનશો, તો રૂપવિષયક પ્રત્યક્ષનો, રસ વિશે વ્યાપાર ન હોવા છતાં પણ, રસનો બોધ થવા લાગશે" - તે બધું કથન પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ જણાઈ આવે છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર અભિમત વિષય એવા અભાવ અંગે અમે સિદ્ધ કરી આપ્યો... અર્થાત્ અભાવાંશ તો પ્રત્યક્ષનો અભિમત વિષય હોવાથી, તે વિશે તો પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર સંભવિત જ છે.

જ્યારે રૂપવિષયક પ્રત્યક્ષ માટે 'રસ' તે અનભિમત વિષય છે. એટલે તેમાં (રસમાં) તેનો (રૂપપ્રત્યક્ષનો) વ્યાપાર હોતો નથી, તેનું કારણ એ કે રૂપપ્રત્યક્ષનો સ્વભાવ રસનું પ્રકાશન (બોધ) કરવાનો હોતો જ નથી. માટે, તમે જે કહ્યું હતું કે - "રસનો પણ બોધ થવા લાગશે અને તેનો પરિહાર કરવો અશક્ય થશે" - તે આપત્તિ જ નથી, તો પરિહારની અશક્યતાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં ?

❖ વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ માનવી જ રહી ❖

વળી, અભાવાવિશિષ્ટ ભાવમાત્ર જ વસ્તુ હોય તો તેમાં અભાવત્વ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે માત્ર ભાવરૂપ વસ્તુ અભાવરૂપ હોવામાં લોક-અનુભવાદિનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. (અને તો તે વસ્તુ જ ન રહે, તેની પ્રતીતિ જ ન થાય, કારણ કે વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે અને તેની પ્રતીતિ પણ સદસદ્રૂપે જ થાય તે સિદ્ધ કર્યું છે. જ્યારે તમે તો માત્ર ભાવરૂપ વસ્તુ માની.)

જે એમ કહ્યું હતું કે - "અન્યાભાવથી વિશિષ્ટ એવો ભાવ એ જ વસ્તુ છે (અને તેથી જ તેનું ઉભયરૂપે સંવેદન થાય છે.) ..." એ પણ બરાબર નથી; કારણ બૌદ્ધમતે ભાવમાં અભાવની વિશિષ્ટતા

તસ્ય તેન સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ, તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્ત્યભાવાત્, વિવેકસ્ય વસ્તુતાઽશક્તેઃ, અપ્રતિ-
બદ્ધસ્ય ચ વિશેષણત્વાયોગાત્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ઉભયરૂપમેવ તદિતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્; અન્યથા
તદનુપપત્તેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરપક્ષેઽયોગાત્ । અયોગે કારણમાહ-તુચ્છત્વેન તસ્ય-અન્યવિવેકાભાવસ્ય તેન-ભાવેન સહ
સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્ત્યભાવાત્, ભાવ-વિવેકયોરિતિ । इहैव
યુક્તિમાહ-વિવેકસ્ય વસ્તુતાઽશક્તેઃ પ્રતિબન્ધાસિદ્ધયૈવ । અપ્રતિબદ્ધ એવાયં વિશેષણં
ભવિષ્યતીત્યાશઙ્કાનિરાસાર્થમાહ-અપ્રતિબદ્ધસ્ય ચ - અન્યવિવેકસ્ય વિશેષણત્વાયોગાત્ ભાવં
પ્રતિ । અયોગશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્-યસ્ય કસ્યચિદ્ વિશેષણત્વાપત્તેઃ । અત ઉભયરૂપમેવ
ભાવાભાવરૂપતયા તત્-વસ્તુ ઇતિ-એવં પ્રતિપત્તવ્યમ્, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદનુપપત્તેઃ-
વસ્ત્વનુપપત્તેઃ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ સંભવિત નથી, કારણ કે (૧) અભાવ તુચ્છ હોવાથી તેની સાથે સંબંધ ન થાય, અને (૨) અભાવ
વસ્તુરૂપ ન હોવાથી તેનો ભાવ સાથે તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ ઘટી ન શકે... તે આ રીતે -

પટભેદ તે અભાવરૂપ છે અને ઘટ તે ભાવરૂપ છે. તેથી (૧) ભાવ-અભાવનો તાદાત્મ્ય પણ
ન ઘટી શકે, અને (૨) ભાવથી ભાવની જ અને અભાવથી અભાવની જ ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી,
ભાવ-અભાવ વચ્ચે તદુત્પત્તિ સંબંધ પણ ન ઘટી શકે - આમ, સંબંધ જ ન ઘટવાથી, પટભેદ તે
વસ્તુસ્વરૂપ બન્યા વિના ઘટનું વિશેષણ બની શકે નહીં. આ જ વાતને જણાવવા યુક્તિ કહે છે કે -
વિવેકનો=અભાવનો ભાવ સાથે સંબંધ અસિદ્ધ હોવાથી જ, તે અભાવ વસ્તુરૂપ ન બને, તેનામાં
વસ્તુતાની શક્તિ ન રહે.. અને વસ્તુરૂપ બન્યા વિના, ભાવની સાથે અપ્રતિબદ્ધ (=અસંબદ્ધ) એવો
તે અભાવ, કોઈનું વિશેષણ પણ ન બની શકે..

પ્રશ્ન : સંબંધ ન હોવા છતાં પણ વિશેષણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો ગધેડો પણ ઊંટનું વિશેષણ બનવા લાગશે, અર્થાત્ કોઈપણ કોઈનું પણ વિશેષણ
બનવા લાગશે અને તેમ થતાં તો વિશેષણ-વિશેષ્યની વ્યવસ્થા જ અસંગત થશે. તેથી પટભેદને વિશેષણ
બનાવી ઘટને જ અભાવરૂપ કહેવો યોગ્ય નથી.

નિષ્કર્ષ : વસ્તુને સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ભાવરૂપ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અભાવરૂપે -
એમ ભાવાભાવરૂપ જ માનવી જોઈએ. જો સ્વરૂપે ભાવ અને પરરૂપે અભાવ ન માનવામાં આવે, તો
વસ્તુની વસ્તુરૂપતા જ ન રહે.

❖ અહીં પૂર્વપક્ષની માન્યતા પ્રમાણે જ દોષનું આપાદન કર્યું હોવાથી, સંબંધ પણ પૂર્વપક્ષની માન્યતા પ્રમાણે
જ બતાવ્યો છે... બૌદ્ધો, તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ બે જ સંબંધ માને છે.

૧. 'તસ્ય તત્ર સમ્બન્ધાઽ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'દ્રવ્યયોરેવ સંયોગઃ' ઇતિ ટિપ્પણકં ઙ-પ્રતૌ । ૩. 'બન્ધસિદ્ધયૈવ'
ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

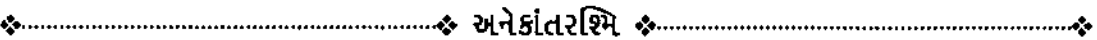
(१०९) आह-एवमप्यस्ति-नास्तीतिविकल्पौ स्वस्वरूपनियतौ न युज्येते, तत्त्वतः शबलवस्तुबलोत्पत्तेरिति । उच्यते-को वा किमाह ? किन्तु नेमौ स्वस्वरूपनियतावेव, क्षयोपशमभेदात् प्रधानोपसर्जनभावत इतरेतराक्षेपेण प्रवृत्तेरिति । उक्तं च -

(११०) “अयमस्तीति यो ह्येष भावे भवति निश्चयः ।

नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते ॥

आहेत्यादि । आह-एवमप्यस्तिनास्तीतिविकल्पौ यथोदितौ स्वस्वरूपनियतौ प्रत्येकरूपतया न युज्येते । कुत इत्याह-तत्त्वतः-परमार्थेन शबलवस्तुबलोत्पत्तेः-सदसद्रूपवस्तु-सामर्थ्योत्पत्तेर्द्वयोरपि इति । उच्यतेऽत्र समाधिः-को वा किमाह-इत्थमेवैतत्, किन्तु नेमौ-अस्तिनास्तीतिविकल्पौ स्वस्वरूपनियतावेव एकान्ततः प्रत्येकरूपतया । कुत इत्याह-क्षयोपशमभेदात् द्रव्यादिनिमित्तात् प्रधानोपसर्जनभावत इतरेतराक्षेपेण-अस्तित्वाद्यपेक्षया प्रवृत्तेः तयोरिति । उक्तं च अन्यैरपि-अयमस्तीति-एवं यो ह्येष भावे-सत्तारूपे भवति

✽ અસ્તિ-નાસ્તિ બંને વિકલ્પની નિયતતા ✽

(૧૦૯) પૂર્વપક્ષ : (જો વસ્તુ ઉભયરૂપ હોય તો) અસ્તિ અને નાસ્તિ એવા જે બે વિકલ્પો થાય છે, તે બંને એક જ (ઉભયરૂપી) વસ્તુથી ઉત્પન્ન થાય છે. (નહીં કે અસ્તિ એવો વિકલ્પ સદંશમાંથી અને નાસ્તિ એવો વિકલ્પ અસદંશમાંથી) તો પછી તે બંને પ્રત્યય પણ પ્રત્યેકરૂપે (જુદા-જુદા) પોતપોતાના સ્વરૂપવાળા ન હોઈ શકે. (હેતુનો અભેદ હોવાથી ફળનો પણ અભેદ જ થાય...)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર જ છે, તે બંને પ્રત્યય પોતપોતાના જુદા જુદા રૂપવાળા છે જ નહીં, પણ પ્રમાતાના તેવા ક્ષયોપશમાનુસારે (૧) જ્યારે સ્વદ્રવ્યાદિની મુખ્યરૂપે વિવક્ષા હોય અને પરદ્રવ્યાદિની ગૌણરૂપે વિવક્ષા હોય, ત્યારે અસ્તિત્વવિકલ્પનો મુખ્યરૂપે અને નાસ્તિતાવિકલ્પનો ગૌણરૂપે અનુભવ થાય છે, અને (૨) જ્યારે પરદ્રવ્યાદિની મુખ્યરૂપે વિવક્ષા હોય અને સ્વદ્રવ્યાદિની ગૌણરૂપે વિવક્ષા હોય, ત્યારે નાસ્તિતાવિકલ્પનો મુખ્યરૂપે અને અસ્તિત્વવિકલ્પનો ગૌણરૂપે અનુભવ થાય છે...

આ રીતે, યદ્યપિ બંને વિકલ્પો શબ્દરૂપે જ થાય છે, પણ ક્ષયોપશમના ભેદે, તે-તેની પ્રધાનતા વખતે તે તે વિકલ્પનો મુખ્યરૂપે અનુભવ થાય છે, અને ત્યારે પણ ગૌણરૂપે તો બીજો વિકલ્પ ભળેલો હોય છે જ. કહ્યું છે કે -

(૧૧૦) “સત્તા અંશને આશ્રયીને, આ ઘડો છે - એવો જે અસ્તિત્વનો નિશ્ચય થાય છે, તે નિશ્ચય ‘આ પટાદિ નથી’ - એમ બીજી વસ્તુનાં નાસ્તિત્વસંવેદન વિના ન થઈ શકે, અર્થાત્ નાસ્તિત્વથી મિશ્રિતરૂપે જ અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે.

नास्तीत्यपि च संवित्तिर्न वस्त्वनुगमं विना ।

ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपष्टम्भनवर्जितम् ॥^३ इति ।

❖.....❖ व्याख्या❖
निश्चयः तदुत्थो नैष भवति वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते, ⁹⁰तत्तदभावसंवित्पूर्वक इत्यर्थः ॥

नास्तीत्यपि च संवित्तिर्न वस्त्वनुगमं विना तुच्छ-असदाश्रयैव, एवं ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपप्लब्धनवर्जितं, निरालम्बनमिति । एतेनेत्यादि । एतेन-तत्त्वतः क्षयोपशमभेदनिबन्धन-गर्भेणानन्तरोदितपरिहारेण यौगपद्यमपि अनन्तरोदितविकल्पयोः, 'अपि'शब्दादेकत्वमपि

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

અભાવ અંશને આશ્રયીને, આ પટાદિ નથી - એવું જે નાસ્તિત્વનું સંવેદન થાય છે, તે પણ વસ્તુના અનુગમ (આલંબન) વિના અસંભવિત છે, કારણ કે કોઈ પણ જ્ઞાન આલંબન વિના ન થઈ શકે, ફલતઃ અસ્તિત્વથી મિશ્રિતરૂપે જ નાસ્તિત્વનો વિકલ્પ થાય છે.”

આ કથનથી પૂર્વપક્ષીની યોગપદ્ય અને એકત્વની આપત્તિનો પણ નિરાસ થાય છે, તે આ રીતે -

પૂર્વપક્ષ : (ક) ઉભયરૂપ એક જ વસ્તુથી અસ્તિ-નાસ્તિ બંને વિકલ્પ થતાં હોય તો બંનેનો હેતુ એક જ હોવાથી બંને સાથે જ થવા જોઈએ; ઘટોડસ્તિ - પટો ન એમ ક્રમસર નહીં... અને (ખ) ઉભયરૂપ એક જ વસ્તુથી જન્ય હોવાથી બંને એક જ થઈ જશે, નિમિત્તભેદ વિના વિકલ્પભેદ ન હોય...

ઉત્તરપક્ષ : (ક) તે સાથે જ થાય છે - ક્ષયોપશમાનુસારે પ્રધાનભાવે અસ્તિત્વનો બોધ થાય, ત્યારે ગૌણભાવે નાસ્તિત્વનો બોધ હોય જ છે... (ખ) તેમ એકત્વનો પરિહાર પણ → વાસ્તવમાં તે બે એક હોવા છતાં પણ તેઓમાં માત્ર પ્રધાન-ગૌણભાવ હોય છે, તેથી ઉલ્લેખ ક્રમસર એકનો જ

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

90. तत्तदभावसंवित्पूर्वक इति । तस्य-वस्त्वन्तरस्य घटापेक्षया पटादेस्तस्मिन् घटे यकाभावसंवित्
तत्पूर्वक इति ॥

91. यौगपद्यमपीति । एकवस्त्वात्मकतया सत्त्वासत्त्वयोः सन्निहितयोः सतोः सदसद्विकल्पयोर्यौगपद्यं प्राप्नोतीति परस्याशयः ॥

92. एकत्वमपि निमित्ताभेदद्वाराऽऽयातमिति । एकत्वम्-एकरूपता सत्त्वासत्त्वविकल्पयोः । कीदृशमित्याह-निमित्ताभेदद्वाराऽऽयातं निमित्तस्य सदसद्रूपवस्तुनो योऽभेदः-अनानात्वं स एव द्वारम्-उपायस्तेनायातम्-आपन्नं यो हि येन सह सर्वथाऽभिन्ननिमित्तः स तेन सह ऐक्यमाप्नोति, यथा सदस-द्विकल्पयोरन्यतरस्य स्वरूपमभिन्ननिमित्तौ च घटाद्येकवस्त्वाश्रितौ सदसद्विकल्पाविति स्वभावहेतुप्रयोग

१. 'नास्तीत्यपि न संवित्ति०' इति घ-पाठः । २. अनुष्टुप् । ३. 'विना अतुच्छ' इति ङ-पाठः । ४. 'एवं विज्ञानं न' इति घ-पाठः । ५. 'हारेण आयौग०' इति ङ-पाठः । ६. 'घटेकाभाव०' इति क-पाठः । ७. 'यौग्यपद्य(द्यं) प्राप्नोतीति' इति च-पाठः ।

एतेन यौगपद्यमपि प्रत्युक्तम्, क्षयोपशमवैचित्र्यादिति ॥

(१११) यच्चोक्तम्—'न च कार्यद्वारेणापि सदसद्रूपं वस्तु प्रतिपत्तुं शक्यते, यतो

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

निमित्ताभेदद्वाराऽऽयातं प्रत्युक्तं-निराकृतम् । कुत इत्याह-क्षयोपशमवैचित्र्यात् । स ह्यनेक-
धर्मात्मके वस्तुनि कस्यचित् कश्चिद्⁹³ यस्तथा प्राथम्यादिभेदेन तद्धेतुरिति ॥

यच्चोक्तमित्यादि । यच्चोक्तं^३ मूलपूर्वपक्षे 'न च तत् कार्यद्वारेणापि सदसद्रूपं वस्तु

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય છે...

(ક્ષયોપશમાનુસારનું તાત્પર્ય : વસ્તુ અનંતધર્માત્મિક છે, તેમાં જે ધર્મના જ્ઞાનનાં આવરણનો જેવો ક્ષયોપશમ હોય, તેવું પ્રધાન ગૌણ કે પ્રથમ-દ્વિતીયભાવે ભેદેન જ્ઞાન થાય...)

પ્રશ્ન :- પણ જો એક જ વસ્તુને આશ્રયીને બંને થતા હોય તો બંનેમાં ભેદ શી રીતે ?

ઉત્તર :- નિમિત્ત સર્વાંશે એક જ છે - એવું નથી, પરંતુ કથંચિદ્ જુદું-જુદું પણ છે. તે આ રીતે - સત્ત્વાંશરૂપ નિમિત્તને લઈને અસ્તિત્વનો પ્રધાનરૂપે વિકલ્પ થાય અને અસત્ત્વાંશરૂપ નિમિત્તને લઈને નાસ્તિત્વનો પ્રધાનરૂપે વિકલ્પ થાય- આમ, નિમિત્ત જુદા હોવાથી, તે બંનેનો કથંચિદ્ ભેદ પણ છે .

આશય : બધા પ્રાણીઓને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ વિચિત્ર હોય છે. એટલે તેઓ જ્યારે સત્ત્વરૂપ અંશને લઈને વસ્તુનો બોધ કરે, ત્યારે પ્રધાનતાથી અસ્તિત્વનો વિકલ્પ થાય અને જ્યારે અસત્ત્વરૂપ અંશને લઈને વસ્તુનો બોધ કરે, ત્યારે પ્રધાનતાથી નાસ્તિત્વનો વિકલ્પ થાય - આમ બંને વિકલ્પો જુદા જુદા થાય...

અને પ્રધાન-ગૌણભાવે બંનેનો અભેદ પણ છે - એમ ભેદાભેદરૂપ સ્યાદાદ જ માનવો જોઈએ.

❖ કાર્ય દ્વારા વસ્તુની સદસદ્વૃત્તાનું જ્ઞાન ❖

(૧૧૧) વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “વસ્તુ સદસદ્ગુણ છે - એવું કાર્ય દ્વારા પણ ન જાણી શકાય, કારણ કે સદસદ્ગુણ કાર્યની કદી ઉપલબ્ધિ જ નથી થતી” - તે કથનનો પણ અહીં અવકાશ

❖ विवरणम् ❖

इति ^३पराकृतम् ॥

93. यस्तथा प्राथम्यादिभेदेन तद्धेतुरिति । विचित्रो हि ज्ञानावरणादिक्षयोपशमः प्राणिनाम्, ततस्तद्वशात् कस्यापि प्रथमतया सत्त्वांशमसत्त्वांशं वा विषयतया समबलम्बमानो नियतैकरूपविकल्पहेतुः सम्पद्यते इति यौगपद्यदोषपरिहारः । एकत्वपरिहारस्तु निमित्ताभेदस्य सदसत्त्वयोः कथञ्चिद् भिन्नत्वेनासिद्धत्वादिति स्वयमेव बोद्धव्यः ॥

१-२. ३२तमे पृष्ठे । ३. 'पराकृतम्' इति क-पाठः । ४. 'सत्त्वांशे'त्यादेरारभ्य 'घटादिरूपतया'पर्यन्तकः पाठो न वर्तते च-प्रतौ । ५. पूर्वमुद्रिते तु 'व्यम्' इत्यशुद्धपाठः, तस्य च N प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।

નોભયરૂપં કાર્યમુપલભ્યતે' इत्यादि, एतदप्यनवकाशम्, वस्तुस्थित्योभयरूपस्यो-
पलम्भस्य साधितत्वात् । 'न च तत् कार्यकरणे प्रवर्तमानं केनचिदाकारेण करोति,
केनचिन्न करोति, एकस्य करणाकरणविरोधात्' इत्याद्यप्यसारम्, विरोधासिद्धेः ।
तथाहि-पर्यायात्मना करोति, द्रव्यात्मना न करोतीति कुत एकस्य करणाकरणविरोध

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિપત્તું શક્યતે, યતો નોભયરૂપં કાર્યમુપલભ્યતે इत्यादि, एतदप्यनवकाशम् । कुत
इत्याह-वस्तुस्थित्योभयरूपस्योपलम्भस्य साधितत्वात्, अनन्तरमेव । 'न च तत् कार्यकरणे
प्रवर्तमानं केनचिदाकारेण करोति, केनचिन्न करोति, एकस्य करणाकरणविरोधात्'
इत्याद्यपि मूलपूर्वपक्षोक्तमेव असारम् । कुत इत्याह-विरोधासिद्धेः । एनामेव दर्शयति
तथाहीत्यादिना । तथाहि पर्यायात्मना करोति नैमित्तिकेन रूपेण तथापरिणतेः, द्रव्यात्मना
न करोति मृदादिरूपेण तथाऽपरिणतेः इति कुत एकस्य करणाकरणविरोध इति ? नैव ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો કાર્ય પણ ઉભયરૂપે જ ઉપલબ્ધ થાય છે, એવું અમે પૂર્વે જ સિદ્ધ
કરી ગયા... તેથી, કાર્ય દ્વારા કારણ પણ સદસદ્રૂપ જણાય છે જ.

પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “કારણ સદસદ્રૂપ ન હોઈ શકે, કારણ કે વસ્તુ જ્યારે કાર્ય
કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે અમુક આકારે કાર્ય કરે અને અમુક આકારે કાર્ય ન કરે - એવું ન બને. કેમ ન
બને ? તો કે એક જ વસ્તુ કરે અને ન પણ કરે તે બંનેનો વિરોધ છે” - તે બધું કથન અસાર સાબિત
થાય છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ - જુદા જુદા નિમિત્તને આશ્રયીને - કરે અને ન કરે બંને બની શકે,
તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. તે આ રીતે -

(૧) માટી વગેરે કારણો, ચક્ર વગેરે નિમિત્તને આશ્રયીને, ઘટ-કપાલાદિ પર્યાયરૂપે જ કાર્ય
ઉત્પન્ન કરે છે, માટી વગેરે દ્રવ્યરૂપે નહીં, કારણ કે માટી વગેરેરૂપ તો ત્રણે કાળમાં અવિચલિતપણે
રહેલ છે, તેથી તેને કંઈ ઉત્પન્ન કરવાના ન હોય - આમ, એક જ કારણ, પર્યાયને આશ્રયીને કાર્ય
કરે છે અને દ્રવ્યને આશ્રયીને કાર્ય નથી કરતું... (મતલબ કે કારણ પર્યાયરૂપ કાર્યને જ ઉત્પન્ન કરે,
દ્રવ્યરૂપ કાર્યને નહીં, કારણ કે દ્રવ્ય એ કાર્ય જ નથી...)

(૨) માટી વગેરેનો સ્વભાવ, પોતાનું કાર્ય કરવાનો જ છે, બીજાનું કાર્ય કરવાનો નહીં, કારણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

94. નૈમિત્તિકેન રૂપેણ તથાપરિણતેરિતિ । નિમિત્તાચ્ચક્રચીવરાદેઃ સકાશાદ્ ભવતીતિ નૈમિત્તિકં
તેન રૂપેણ કારણેન તથા-ઘટાદિરૂપતથા પરિણતેર્મુદાદેઃ કારણસ્ય । મૃત્તિકા હિ કાર્યં જનયન્તી નૈમિત્તિકેન
ઘટાદિના રૂપેણ નિવર્તયતિ; ન તુ મૃદાદિરૂપેણાપિ, તસ્ય ત્રિષ્વવિચલિતરૂપત્વાદિતિ ॥

ઇતિ ? અથવા સ્વકાર્યકર્તૃત્વેન કરોતિ, કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વેન ન કરોતિ, અતઃ કેનચિ-
દાકારેણ કરોતિ, કેનચિન્ન કરોતીતિ કોઽત્ર વિરોધઃ ? ॥

(૧૧૨) ન ચ સ્વકાર્યકર્તૃત્વમેવ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વમ્ । યદિ સ્યાદ્, યથા સ્વકાર્ય
કરોતિ, એવં કાર્યાન્તરમપિ કુર્યાત્, કર્તૃત્વાનન્યત્વાદકર્તૃત્વસ્ય, વિપર્યયો વા, તતશ્ચા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતત્ તાવત્ કાર્યમધિકૃત્યોક્તમ્ । અધુના કારણમધિકૃત્યાહ-અથવા સ્વકાર્યકર્તૃત્વેન કરોતિ,
કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વેન ન કરોતિ, અતઃ કેનચિદાકારેણ કરોતિ, કેનચિન્ન કરોતીતિ કોઽત્ર
વિરોધઃ ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ ॥

ન ચ સ્વકાર્યકર્તૃત્વમેવ એકરૂપં કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વમ્ । કથમિત્યાહ-યદિ સ્યાત્-
એતદેકમેવ, તતઃ કિમિત્યાહ-યથા સ્વકાર્ય કરોતિ તત્, એવં કાર્યાન્તરમપિ કુર્યાત્ ।
કસ્માદિત્યાહ-કર્તૃત્વાનન્યત્વાત્ અકર્તૃત્વસ્ય નાન્યથાઽનન્યત્વમિતિ ભાવિતમેતત્ । વિપર્યયો
વા-યથા કાર્યાન્તરં ન કરોતિ, એવં સ્વકાર્યમપિ ન કુર્યાત્ અકર્તૃત્વાનન્યત્વાત્ કર્તૃત્વસ્યેતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

કે માટી ઘડાને જ ઉત્પન્ન કરે છે, કપડાને નહીં અને તંતુ કપડાને જ ઉત્પન્ન કરે છે, ઘડાને નહીં.
આમ, એક જ કારણ, સ્વકાર્યકર્તૃત્વેન કરે છે અને પરકાર્ય અકર્તૃત્વેન નથી કરતું...

એટલે એક જ કારણ કોઈક આકારે (અવચ્છેદેન - અપેક્ષાએ) કરે તો કોઈક અપેક્ષાએ ન પણ
કરે, એટલે કારણમાં (પર્યાયાત્મના - સ્વકાર્યકર્તૃત્વેન) કર્તૃત્વ (સત્ત્વ) અને (દ્રવ્યાત્મના - પરકાર્યકર્તૃત્વેન)
અકર્તૃત્વ (અસત્ત્વ) હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી... (એટલે વસ્તુની ઉભયરૂપતા અવિરુદ્ધ છે...)

❖ કર્તૃત્વને જ અકર્તૃત્વરૂપ ન માની શકાય ❖

(૧૧૨) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું પરકાર્યઅકર્તૃત્વ જુદું નથી, પણ સ્વકાર્યકર્તૃત્વ જ પરકાર્યકર્તૃત્વ
છે, તેથી નિમિત્ત તો એક જ રહેશે અને એક જ નિમિત્તથી કરણ-અકરણ બંને તો ન જ બની શકે.

ઉત્તરપક્ષ : જો સ્વકાર્યકર્તૃત્વને જ પરકાર્યઅકર્તૃત્વ માનવામાં આવે, તો (૧) અકર્તૃત્વ પણ
કર્તૃત્વરૂપ બનશે અને તો વસ્તુનું પરકાર્યઅકર્તૃત્વ પણ પરકાર્યકર્તૃત્વરૂપ બનશે (નહીંતર તેનું અનન્યપણું
ન ઘટે) - આ રીતે, વસ્તુમાં પરકાર્યકર્તૃત્વ પણ આવી જવાથી, વસ્તુ જેમ, પોતાનું કાર્ય કરે છે, તેમ
બીજા કાર્યો પણ કરવા લાગશે, અર્થાત્ માટી દ્વારા કપડા વગેરે પણ બનવા લાગશે, અથવા તો (૨)
કર્તૃત્વ પણ અકર્તૃત્વરૂપ બનવાથી, વસ્તુનું સ્વકાર્યકર્તૃત્વ પણ સ્વકાર્યઅકર્તૃત્વરૂપ બનશે. આ રીતે,
વસ્તુમાં સ્વકાર્યનું પણ અકર્તૃત્વ રહેવાથી, વસ્તુ જેમ બીજાનાં કાર્યો નથી કરતી, તેમ પોતાનાં કાર્યો
પણ નહીં કરે, અર્થાત્ માટી દ્વારા કપડા વગેરેની જેમ, ઘડો પણ નહીં બને અને આ રીતે તો કોઈ જ
કાર્ય ન કરવાથી, વસ્તુ કરણ જ નહીં બને... માટે, કર્તૃત્વને જ અકર્તૃત્વરૂપ ન માની શકાય.

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 કારણત્વમિતિ । (૧૧૩) સ્યાદેતત્ કિં હિ નામ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વમન્યદ્ યદાશ્રિત્યા-
 નન્યત્વયુક્ત્યનુસારેણાકારણત્વં પ્રતિપાદ્યતે, કિન્તુ સ્વકાર્યકર્તૃત્વમેવૈકસ્વભાવં કાર્યા-
 ન્તરાકર્તૃત્વમિતિ । હન્ત તર્હિ યેનૈવ સ્વભાવેન કરોતિ તેનૈવ ન કરોતીત્યેતદાપન્નમ્ । એવં
 ચાભિન્નનિમિત્તત્વે સત્યેકત્ર કર્તૃત્વાકર્તૃત્વયોર્વિરોધ ઇતિ । તથાહિ-તેનૈવ સ્વભાવેન કરોતિ,
 ન કરોતિ ચેતિ વ્યાહતમેતત્, એકસ્વભાવસ્યૈકત્રૈવોપયોગાત્ । કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વં તત્ર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ભાવઃ । તતશ્ચ એવમ્-અનેન પ્રકારેણ અકારણત્વમિતિ, કુર્વતઃ કારણત્વયોગાત્ । સ્યાદેતત્
 । કિં હિ નામ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વમન્યત્ સ્વકાર્યકર્તૃત્વાત્, યદાશ્રિત્યાનન્યત્વયુક્ત્યનુસારેણ
 ઉક્તલક્ષણેન અકારણત્વં પ્રતિપાદ્યતેઽધિકૃતકારણસ્ય, નૈવ કિન્ચિદન્યત્, કિન્તુ સ્વકાર્ય-
 કર્તૃત્વમેવૈકસ્વભાવં કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વમિતિ-એવં ચ તદેકમેવેત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-
 હન્ત તર્હિ યેનૈવ સ્વભાવેન કરોતિ તેનૈવ ન કરોતીત્યેતદાપન્નમ્ અર્થતઃ । એવં ચાભિન્ન-
 નિમિત્તત્વે સત્યેકત્ર કર્તૃત્વાકર્તૃત્વયોર્વિરોધ ઇતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-તથાહિ તેનૈવ સ્વભાવેન
 કરોતિ, ન કરોતિ ચેતિ-વ્યાહતમેતત્ । કુત્ત ઇત્યાહ-એકસ્વભાવસ્યૈકત્રૈવોપયોગાત્, અન્યથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૧૩) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું તો માત્ર સ્વકાર્યકર્તૃત્વ જ છે, તે સિવાય પરકાર્યઅકર્તૃત્વ જેવું કશું
 જ નથી, તો પછી “સ્વકાર્યકર્તૃત્વ અને પરકાર્યઅકર્તૃત્વનો અભેદ માનશો, તો પરકાર્ય પણ કરવા
 લાગશે અથવા સ્વકાર્ય પણ ન કરવાથી અકારણ બનશે” - વગેરે દોષોનું આપાદન તમે શી રીતે કરી
 શકો ?

પ્રશ્ન : એ રીતે જો પરકાર્યઅકર્તૃત્વ નહીં રહે, તો વસ્તુ શું પર કાર્ય પણ કરવા લાગશે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે વસ્તુનો જે સ્વકાર્યકર્તૃત્વ સ્વભાવ છે, તેનો જ ‘પરકાર્યઅકર્તૃત્વ’ એવો
 પણ એક સ્વભાવ છે, તેથી પરકાર્ય કરવાની આપત્તિ નહીં આવે (અર્થાત્ વસ્તુ એક જ સ્વભાવથી
 સ્વકાર્યકર્તા અને પરકાર્ય-અકર્તા છે...)

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! એ રીતે તો કારણ જે સ્વભાવથી કાર્ય કરે છે, તે જ સ્વભાવથી કાર્ય નહીં
 કરવાની આપત્તિ આવશે અને તો એક જ નિમિત્તથી એક જ વસ્તુમાં કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ બે વિરોધી ધર્મ
 માનવાના થયા એ આપત્તિ આવશે. તે આ રીતે -

વસ્તુ જે સ્વભાવે કાર્ય કરે, તે જ સ્વભાવે ‘કાર્ય ન કરે’ એવું શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે
 એકસ્વભાવનો માત્ર એક જ ઠેકાણો ઉપયોગ હોય, જો અનેક ઠેકાણે જુદો જુદો ઉપયોગ હોય, તો
 તેની એકસ્વભાવતા જ ન રહે. તેથી સ્વભાવનો જો કાર્ય કરવામાં ઉપયોગ હશે, તો ‘કાર્ય નહીં કરવામાં’
 ઉપયોગ નહીં હોય - એમ વિરોધ હોવાથી, સ્વકાર્યકર્તૃત્વને જ ‘પરકાર્યઅકર્તૃત્વ’ એવા સ્વભાવે ન
 માની શકાય.

પરિકલ્પિતમિતિ ચેત્, એતદપ્યમનોહરમ્ । કુતઃ ? કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્ય તત્ર પરિકલ્પિત-
ત્વાદ્ વસ્તુતોઽસત્ત્વાત્ તદ્વાવાપત્યા કાર્યાન્તરભાવપ્રસજ્ઞાત્ ॥

(૧૧૪) અથાશક્લા-સ્વકાર્યકર્તૃત્વવ્યતિરિક્તં કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વં પરિકલ્પિતં
સ્વકાર્યકર્તૃત્વમેવ પુનઃ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્વભાવમભ્યુપગમ્યત ઇતિ । એષાઽપ્યયુક્તા,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વથૈકત્વાયોગઃ । કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વં તત્ર-કારણે પરિકલ્પિતમિતિ ચેત્, એતદપ્યમનોહરમ્ ।
કુત ઇત્યાહ-કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્ય તત્ર-કારણે પરિકલ્પિતત્વાત્ કારણાત્, અત એવ વસ્તુતો-
ઽસત્ત્વાત્-અવિદ્યમાનત્વાત્ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્ય તદ્વાવાપત્યા-કાર્યાન્તરકર્તૃત્વભાવાપત્યા ।
કિમિત્યાહ-કાર્યાન્તરભાવપ્રસજ્ઞાત્^{૯૫} નિ હિ તદ્વાવમન્તરેણ તદભાવ ઇતિ ભાવના ॥

અથાશક્લા પરસ્ય-સ્વકાર્યકર્તૃત્વવ્યતિરિક્તં કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વં પરિકલ્પિતં સ્વકાર્ય-
કર્તૃત્વમેવ પુનઃ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્વભાવમભ્યુપગમ્યત ઇતિ । એતદાશક્યાહ-એષાઽપ્યયુક્તા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું સ્વકાર્યકર્તૃત્વ જ વાસ્તવિક છે, બાકી પરકાર્યઅકર્તૃત્વ તો કાલ્પનિક છે. તેથી
વસ્તુ તો માત્ર સ્વકાર્યકર્તૃત્વરૂપ જ રહેશે.

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ અમનોહર છે, કારણ કે પરકાર્યઅકર્તૃત્વ જો કલ્પિત હોય, તો
વાસ્તવમાં તે અસત્ છે - એવું જ ફલિત થશે અને એ રીતે વસ્તુમાં જો પરકાર્યઅકર્તૃત્વ નહીં રહે,
તો - પરકાર્યકર્તૃત્વ આવી જતાં - વસ્તુથી બીજા કાર્યો પણ થવા લાગશે, અર્થાત્ માટીથી કપડા વગેરે
પણ બનવા લાગશે. કારણ કે જો કપડા વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન ન કરે, તો તેના અકર્તૃત્વનો અભાવ ન
હોઈ શકાય.

(૧૧૪) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું જે સ્વકાર્યકર્તૃત્વ છે, તેનાથી જુદું પરકાર્યઅકર્તૃત્વ જ કલ્પિત છે,
બાકી પરકાર્યઅકર્તૃત્વનો સાવ જ અભાવ નથી, કારણ કે સ્વકાર્યકર્તૃત્વનો 'પરકાર્યઅકર્તૃત્વ' એવો
એક સ્વભાવ છે. તેથી પરકાર્ય કરવાની આપત્તિ નહીં આવે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

95. ન હિ તદ્વાવમન્તરેણ તદભાવ ઇતિ । ન-નૈવ હિ:-યસ્માત્ તદ્વાવં-કાર્યાન્તરભાવમન્તરેણ-
વિના તદભાવ:-કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વાભાવઃ ॥

❖ પૂર્વપક્ષકાર, કારણમાં માત્ર સ્વકાર્યકર્તૃત્વરૂપ માનવાનો આગ્રહ એટલા માટે કરે છે, કારણ કે તેમ માનવાથી
કારણ સ્વકાર્યકર્તૃત્વરૂપે કાર્ય કરે અને અન્યકાર્યઅકર્તૃત્વરૂપે કાર્ય ન કરે - એવી વાત રહે જ નહીં... પરિણામે, જુદા
જુદા ધર્મરૂપે કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ=કરણ-અકરણ એકત્ર રહે તે વાત જ ઊડી જશે અને એકાંત એક-સદ્ગુણતાની સાબિતી
થઈ જશે... પણ, ગ્રંથકારશ્રી કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ બંને સાબિત કરવા દ્વારા, તેનું નિરાકરણ કરવા કટિબદ્ધ છે...

૧. 'એવ ચ વસ્તુ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

દત્તોત્તરત્વાત્ । તથાહિ-યેનૈવ સ્વભાવેન કરોતિ તેનૈવ ન કરોતીત્યેતદાપન્નમિત્યાદિ તદેવા-
વર્તતે । અનેનૈવ 'સર્વાત્મના ચ કરણે તદ્ભાવરૂપમેવ સ્યાત્' ^૧ ઇત્યાદિ પ્રતિક્ષિતમ્, અભાવસ્ય
વસ્તુધર્મત્વાત્, કથञ्चિદવ્યતિરેકાત્, કાર્યાન્તરાકારણત્વાદિતિ, તસ્માદ્ વ્યવસ્થિતમેતત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આશંકા । કુત્ ઇત્યાહ-દત્તોત્તરત્વાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ યેનૈવ
સ્વભાવેન કરોતિ તેનૈવ ન કરોતીત્યેતદાપન્નમિત્યાદિ પૂર્વોક્તં તદેવાવર્તતે । અનેનૈવ-
ઉક્તન્યાયેન 'સર્વાત્મના ચ કરણે તદ્ભાવરૂપમેવ સ્યાત્' ^૧ ઇતિ એતત્ પ્રતિક્ષિતમ્, અભાવસ્ય
વસ્તુધર્મત્વાત્ । 'ન હ્યસતિ ચેતનાત્વેઽણુશ્ચેતનાસ્વભાવો નામ' ^૨ ઇત્યનેન પ્રકારેણ, અત એવ
કથञ्ચિદવ્યતિરેકાદ્ ભાવાદભાવસ્ય, કાર્યાન્તરાકારણત્વાદિતિ । યસ્માદેવં તત્ તસ્માદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : આ આશંકા પણ અયુક્ત છે, કારણ કે આનો ઉત્તર અમે પહેલા જ આપી દીધો.
તે આ રીતે - કર્તૃત્વનો જ અકર્તૃત્વ એવો સ્વભાવ માનવામાં આવે, તો કારણ જે સ્વભાવથી કાર્ય
કરે, તે જ સ્વભાવથી કાર્ય નહીં કરવાની આપત્તિ આવે... પણ, એકસ્વભાવનો એક જ ઉપયોગ
હોવાથી, કાર્ય કરવામાં ઉપયોગ હોય તો ન કરવામાં ઉપયોગ ન રહે, અર્થાત્ એક જ સ્વભાવમાં
કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ બંનેનો વિરોધ છે - એમ પૂર્વોક્ત રીતે, પૂર્વપક્ષનું કથન અયુક્ત છે.

તમે જે કહ્યું હતું કે - "સર્વાત્મના કરે તો કારણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે અભાવ તો તુચ્છ
હોવાથી કશું કરતો નથી... વગેરે..." તે બધું ખંડિત થયું, કારણ કે (૧) અભાવ પણ વસ્તુનો ધર્મ
છે, એટલે વસ્તુથી (ભાવથી) કથञ્ચિદ્ અભિન્ન છે... (એટલે અભાવ તુચ્છ નથી) અને (૨) વસ્તુ
કાર્યાતરુનું અકારણ પણ છે...

(આશય : વસ્તુ સર્વાત્મના કાર્ય કરતી હોય, તો તેનો અભાવાંશ પણ કંઈ કરતો હોય,
તેવી પૂર્વપક્ષની માન્યતા નથી, તેનું ખંડન થયું - અભાવરૂપ વસ્તુધર્મ, ભાવથી અભિન્ન હોવાથી
કંઈ કરે નહીં તેવું નથી અને તે શું કરે ? તો કે - કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વેન અભાવાંશ વ્યાપૃત થાય છે.
અર્થાત્, માટી, મૃત્ત્વેન ઘટ કરે છે, અતન્તુત્વેન પટાદિ નથી કરતી... ઘટ કરવા માટે પટાદિનું
અકરણ પણ જરૂરી છે જ. એટલે કારણ સર્વાત્મના વ્યાપૃત થયું... સૂક્ષ્મમિદં તત્ત્વં નિપુણેન વિચાર-
ણીયમ્)

પ્રશ્ન : અભાવ તે વસ્તુનો ધર્મ શી રીતે ?

ઉત્તર : વસ્તુ તે પોતાનાં કાર્યનું જ કારણ છે, બીજાનાં કાર્યનું નહીં. તેથી, પરકાર્યઅકારણ=
પરકાર્યકારણાભાવ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે, પણ વસ્તુમાં જો અભાવરૂપતા ન માનવામાં આવે, તો
પરકાર્યકારણાભાવ તે વસ્તુનો સ્વભાવ ન જ બની શકે... જેમ પરમાણુમાં ચેતનતા ન હોવાથી, તેને

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૧૫૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨-૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૩તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. સમીક્ષ્યતાં ૭૫તમં પૃષ્ઠમ્ ।

સદસદ્રૂપં વસ્તુ । તથા ચોક્તમ્-

“યસ્માત્ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યં કાર્યતોઽપ્યવગમ્યતે ।

તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યં વસ્ત્વેકમુભયાત્મકમ્ ॥”^૧ ઇતિ ॥

(૧૧૫) અપરસ્ત્વાહ-નનુ ચ વસ્તુનઃ સ્વરૂપેણ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વમિત્યેત-
દિષ્યત એવેતિ સિદ્ધસાધ્યતા । એતદપ્યયુક્તમ્ સ્વમતવિરોધાત્ । તથાહિ-એવમિચ્છતા વસ્તુન
એવ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ ધર્માવિત્યેષ્ટવ્યમ્, વક્તવ્યં ચ ધર્મધર્મિણોરન્યત્વમનન્યત્વમન્યાનન્યત્વં
ચેતિ । કિઞ્જાતઃ ? યદ્યન્યત્વમવસ્તુત્વાદિપ્રસન્નઃ । કથમ્ ? ઇહ ચ વસ્તુ ધર્મવ્યતિરિક્તં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યવસ્થિતમેતત્ સદસદ્રૂપં વસ્તુ । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ-યસ્માત્ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યમ્ ઉક્તવત્
કાર્યતોઽપ્યવગમ્યતે ઉક્તનીતેઃ, તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યં ન્યાયવિદા વસ્ત્વેકમુભયાત્મકં-
સદસદ્રૂપમિતિ ॥

અન્યસ્ત્વાહ વૈશેષિકઃ-નનુ ચ વસ્તુનઃ-ઘટાદેઃ સ્વરૂપેણ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વ-
મિત્યેતદિષ્યત એવ ઇતિ-એવં સિદ્ધસાધ્યતા, ઉભયાત્મકમિતિ । એતદાશંક્યાહ-એતદપ્ય-
યુક્તમ્, સ્વમતવિરોધાત્ । એનમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । એવમિચ્છતા
યથોદિતં વસ્તુન એવ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ ધર્માવિત્યેષ્ટવ્યં પરેણ । વક્તવ્યં ચ ધર્મધર્મિણોરન્યત્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ચેતનસ્વભાવી ન કહી શકાય, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. તેથી, ભાવથી અભાવનો કથંચિદ્ અભેદ
માનવો જોઈએ. આમ વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે, એવું નિશ્ચિત થયું... આ વિશે કહ્યું છે કે -

“પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેવું જ સંવેદન થાય છે અને કાર્ય દ્વારા પણ તેવું જ જણાય છે, તેથી એક જ
વસ્તુ સદસદ્રૂ ઉભયરૂપ છે - એવો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ....”

❖ વૈશેષિકદર્શિત સિદ્ધસાધ્યતા અયુક્ત ❖

(૧૧૫) વૈશેષિકઃ ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની
અપેક્ષાએ અસત્ છે - એવું તો અમે માનીએ જ છીએ, એમાં તમે નવું શું સિદ્ધ કર્યું ? તેથી પૂર્વોક્ત
સર્વ કથન, સિદ્ધસાધ્યતા દોષથી પ્રસ્ત છે.

સ્થાદ્વાદી : તમારું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તમારા મતે સદસદ્રૂપ વસ્તુ સિદ્ધ જ નથી,
છતાં તમે - વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનશો, તો પોતાના મતનો વિરોધ આવશે. તે આ રીતે -

વસ્તુને જો સદસદ્રૂપ માનવામાં આવે, તો વસ્તુના બે ધર્મ સ્વીકારવા પડશે - સત્ત્વ અને
અસત્ત્વ... પરંતુ અહીં તમારે કહેવું પડશે કે, સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ધર્મ અને ધર્મા વચ્ચે (૧) ભેદ છે,
(૨) અભેદ છે, કે (૩) ભેદાભેદ છે ? વૈશેષિકમતે આ ત્રણે વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે.

૧. સન્તુલ્યતાં ચતુર્સ્ત્રિશદ્વપુષ્ટાંતં પદ્યમ્ । ૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. ‘સ્વસ્વવિરોધાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તત્ત્વ સ્વરૂપેણ સત્ પરરૂપેણ चासदित्यभ्युपगमाद् धर्माणां च परत्वात् तद्रूपेणासत्त्वा-
दवस्तुत्वप्रसङ्गः ॥

(૧૧૬) ન ચ તત્ત્વ પ્રક્રાન્તધર્મવ્યતિરિક્તમપિ સ્વરૂપેણ સત્ પરરૂપેણ चासत्, અત્યન્તાભાવપ્રસંગાદિત્યુક્તદોષાપત્તિરેવ । નાપત્તિઃ, તસ્ય યથોદિતત્વાનુપપત્તેઃ । અથ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

मनन्यत्वमन्यानन्यत्वं चेति विकल्पाः । किञ्चातः ? यद्यन्यत्वं धर्मधर्मिणोः अवस्तुत्वादि-
प्रसङ्गः तयोरेव । 'आदि'शब्दाद् ⁹⁶धर्मधर्मिप्राप्तिपरिग्रहः । कथमित्याह-इह च वस्तु धर्म-
व्यतिरिक्तं तच्च स्वरूपेण सत् पररूपेण च असदित्यभ्युपगमात् कारणात् तथा धर्माणां
च परत्वात् तद्रूपेण-सदादिना धर्मरूपेण असत्त्वात् हेतोः अवस्तुत्वप्रसङ्गः ॥

અત્રૈવ ભાવનાં કુર્વન્નાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્-વસ્તુ ન પ્રક્રાન્તધર્મવ્યતિરિક્તમપિ-
મૌલધર્મવ્યતિરિક્તમપિ સ્વરૂપેણ સત્ પરરૂપેણ चासत् । ન ચ ન કસ્માત્ ? અત્યન્તાભાવ-
પ્રસંગાત્ । યદિ નૈવંરૂપમ્, ખરવિષાણં તર્હિ તદિતિ ભાવના । ઇતિ-એવં ઉક્તદોષાપત્તિરેવ
સ્વરૂપેણાપ્યસત્ત્વાત્, અવસ્તુત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । અન્નાહ-નાપત્તિઃ અનન્તરોદિતા । કુત્વ ઇત્યાહ-
તસ્ય-મૂલધર્મવ્યતિરિક્તસ્ય વસ્તુનો યથોદિતત્વાનુપપત્તેઃ । સ્વરૂપેણ સત્ પરરૂપેણ चासदिति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ પ્રથમ વિકલ્પની અઘટિતતા ❖

(૧) ધર્મ-ધર્મીનો જો ભેદ માનવામાં આવે, તો ધર્મ-ધર્મીની વસ્તુરૂપતા જ નહીં ઘટે, કારણ કે
વસ્તુ તે ધર્મથી જુદી હોવાથી, વસ્તુ માટે ધર્મ પણ 'પર' બનશે અને "દરેક વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ અને
પરરૂપે અસત્ છે" - એ નિયમ પ્રમાણે, પર એવા ધર્મરૂપે (=સત્ત્વાસત્ત્વરૂપે) પણ વસ્તુ અસત્ થશે. -
આ રીતે સત્ત્વરૂપે પણ ન રહેવાથી - વસ્તુ અસત્ બની જતાં - વસ્તુની વસ્તુરૂપતા જ નહીં રહે,
અર્થાત્ વસ્તુ 'અવસ્તુ' બની જશે...

(૧૧૬) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ ને પરરૂપે અસત્ છે, પણ તે ધર્મથી ભિન્ન એવી વસ્તુ
તેવી નથી...

ઉત્તરપક્ષ : તો, તે ધર્મથી ભિન્ન વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ ન હોવાથી ખરવિષાણની જેમ તેનો
અત્યંતાભાવ થશે. એટલે તેને પણ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ માનવી જ પડશે અને તો તે પરરૂપે
(ધર્મરૂપે) અસત્ બનવાથી અવસ્તુ જ થશે...

પૂર્વપક્ષ : એ આપત્તિ નથી, કારણ કે ધર્મથી ભિન્ન વસ્તુ; સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે
જ નહીં કે જેથી તમે ધર્મરૂપે અસત્ બનવાથી અવસ્તુત્વની આપત્તિ આપી શકો...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

96. ધર્મધર્મિપ્રાપ્તિપરિગ્રહ ઇતિ । ધર્માણાં ધર્મિરૂપેણ પ્રાપ્તિઃ ધર્મધર્મિપ્રાપ્તિઃ ॥

૧. પ્રેક્ષ્યતાં તૃતીયા પદ્ધિઃ ।

कीदृक् तदिति कथनीयम् । अव्यपदेशार्हमिति चेत्, न, स्ववचनविरोधात्, अधिकृत-
व्यपदेशेन व्यपदेशात्; अन्यथाऽव्यपदेशार्हमिति शब्दाप्रवृत्तेः । (११७) सच्छब्दादि-
व्यपदेशार्हं न भवतीति चेत्, किमत्र क्षुण्णमिति वाच्यम्, यतो न तत् सन्नाप्यसदिति
चेत्, सदसत् तर्हि नियमतः । एतदपि नैव तत्त्वत इति चेत्, किं तदन्यत् ? अतो-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

यथोदितं तदनुपपत्तेः, मूलधर्मव्यतिरिक्तं वस्तु नैवेष्यत इत्यर्थः । अत्रोत्तरम्-अथ कीदृक् तत्-
वस्तु इति-एतत् कथनीयम् । अव्यपदेशार्हमिति चेत्, अत्रोत्तरम्-न, स्ववचनविरोधात् ।
एनमेवाह-अधिकृतव्यपदेशेन-अव्यपदेशार्हमित्यनेन व्यपदेशात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-
अन्यथाऽव्यपदेशार्हमिति-एवं शब्दाप्रवृत्तेः । सच्छब्दादिव्यपदेशार्हं न भवति इति चेत्,
अत्रोत्तरम्-किमत्र क्षुण्णं यत् सच्छब्दादिव्यपदेशार्हं न भवत्येतद् वाच्यम्, यतो न तत्-
वस्तु सन्नाप्यसदिति चेत्, क्षुण्णम् । एतदाशङ्क्याह-सदसत् तर्हि नियमतो यद् वस्तु न च
सन्नाप्यसत् तदित्थम्भूतमेव । एतदपि नैव तत्त्वत इति चेत्, यदुत सदसदिति । एतदाशङ्क्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદાદી : તો વસ્તુને કેવી માનો છો ?

વૈશેષિક : 'અવ્યપદેશયોગ્ય' માનીએ છીએ, અર્થાત્ તે વસ્તુનો શબ્દ દ્વારા અભિલાપ અશક્ય છે.

સ્યાદ્વાદી : એવું ન માની શકાય, કારણ કે તેમાં સ્વવચનનો જ વિરોધ આવે છે. તે આ રીતે -
(૧) તમે એક બાજુ કહો છો કે, વસ્તુનો શબ્દ દ્વારા અભિલાપ જ અશક્ય છે, અને (૨) એકબાજુ
'અવ્યપદેશયોગ્ય' શબ્દથી જ વસ્તુનો અભિલાપ કરો છો. જો વસ્તુ સર્વથા અવ્યપદેશયોગ્ય જ હોય,
તો 'અવ્યપદેશયોગ્ય' એવા શબ્દથી પણ વસ્તુનો વ્યપદેશ ન થઈ શકે અને વ્યપદેશ કરો તો સ્વવચનનો
વિરોધ યથાવસ્થિત જ રહે.

(૧૧૭) વૈશેષિક : વસ્તુનો સાવ જ વ્યપદેશ ન થઈ શકે - એવું અમે નથી કહેતાં, પરંતુ અમારો કહેવાનો આશય એ કે, વસ્તુનો સત્-અસત્ વગેરે શબ્દોથી વ્યપદેશ ન થઈ શકે, બીજા 'અવ્યપદેશ-યોગ્ય' શબ્દથી તો તેનો વ્યપદેશ થઈ જ શકે છે.

સ્પાદ્વાદી : સત્-અસત્ વગેરે શબ્દોથી વ્યપદેશ ન થાય, એનાથી તમે ફલિત શું કર્યું ?

વૈશેષિક : ફલિત એ કર્યું કે, વસ્તુ (સ્વરૂપે) સત્ પણ નથી અને (પરરૂપે) અસત્ પણ નથી.

થશે. સ્યાદ્વાદી : વસ્તુ જો સત્ પણ ન હોય અને અસત્ પણ ન હોય, તો નિયમા સદસદ્વરૂપ સિદ્ધ

वैशेषिक : ना, वास्तवमां वस्तु सदसद्गुण यज्ञ नथी.

१. 'क्षणमिति' इति क-पाठः, 'क्षूणमिति' तु घ-पाठः । २. 'तदन्यदन्यतोऽति०' इति ड-पाठः । ३. 'नैवेमिष्यत' इति ड-पाठोऽशुद्धः । ४-५. उभयत्र 'क्षणं' इति घ-ड-पाठः ।

ઉત્તરિક્તમ્ તથાવિધબુદ્ધિગ્રાહ્યમિતિ चेत्, तत्रापि बुद्धिरिति न्यायातीतमेतत् । तथाहि-
तत्र सत्रासन्न सदसद् बुद्धिगोचरश्चेत्यद्भुतमेतत् । स्वकार्यसत्त्वाभ्युपगमे च व्यर्थाऽपर-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિં તદન્યત્ વસ્તુ ? અંતોઽત્તરિક્તં સદસતઃ તથાવિધબુદ્ધિગ્રાહ્યમિતિ चेत्, तथाविधा-
अव्यपदेश्या । एतदाशङ्क्याह-तथापि-त्रिकोटीशून्ये बुद्धिरिति न्यायातीतमेतत् । एतदेवाह
तथाहीत्यादिना । तथाहि तत्-वस्तु न सत्रासन्न सदसत् त्रिकोटीशून्यं बुद्धिगोचरश्चेत्य-
द्भुतमेतत्, ⁹⁷कर्मशक्त्यभावे विषयत्वायोगादित्यर्थः । स्वकार्यसत्त्वापेक्षया सदेव तदित्या-
शङ्कानिरासार्थमाह-स्वकार्यसत्त्वाभ्युपगमे च वस्तुनो व्यर्थाऽपरयोगकल्पना-सदन्तर-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : જો સદસદ્વસ્તુ પણ નથી, તો તે સિવાય વસ્તુ કેવી છે ?

વૈશેષિક : તે વસ્તુ સદસત્થી ભિન્ન છે અને એવી બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય છે, કે જે બુદ્ધિનો વ્યપદેશ જ અશક્ય છે.

સ્યાદ્વાદી : આ તો તમે બહુ આશ્ચર્યની વાત કરી ! વસ્તુ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, સદસત્ પણ નથી. આમ, જ્ઞાનની વિષયભૂત વસ્તુનું, જ્યારે કોઈ સ્વરૂપ - સામર્થ્ય જ નિયત નથી, ત્યારે તે બુદ્ધિથી શી રીતે ગ્રાહ્ય બની શકે ?

(કર્મશક્ત્યભાવે વિષયત્વાયોગાત્ - જે વસ્તુ જ્ઞાનનો વિષય બને તેમાં કર્મત્વ આવે, જેમ કે - પટં જાનામિ અહીં દ્વિતીયા કર્મત્વ. જેમાં કર્મશક્તિ જ નથી તે વિષય ન બને. જે સત્-અસત્-સદસત્ નથી તેમાં કર્મશક્તિ ન હોવાથી વિષય ન બને...)

વૈશેષિક : વસ્તુનું સામર્થ્ય સાવ જ અનિયત છે - એવું નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરતી હોવાથી, સ્વકાર્યસત્ત્વની અપેક્ષાએ સત્ છે અને સત્ હોવાથી તે બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય પણ બની શકે છે. (આશય : કારણનું કાર્ય તો સત્ છે જ, એટલે કાર્યના સત્ત્વની અપેક્ષાએ કારણ પણ સત્ છે.)

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે દરેક વસ્તુ, જો સ્વકાર્યસત્ત્વની અપેક્ષાએ જ સત્ બની જતી હોય, તો સત્તા નામના અલગ પદાર્થનો યોગ માનવાની જરૂર શી ? આશય એ કે, વૈશેષિકો ‘સત્તા’ નામનો એક અલગ પદાર્થ માને છે અને તે સત્તાનો જેમાં યોગ થાય, તે પદાર્થ ‘સત્’ કહેવાય છે, એવું માને છે... પણ, પદાર્થનાં સત્પણાનો વ્યવહાર, જ્યારે સ્વકાર્યસત્ત્વની અપેક્ષાએ જ થઈ જતો હોય, ત્યારે અલગ સત્તા નામનો પદાર્થ અને તેનો યોગ માનવાની જરૂર શું ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

97. कर्मशक्त्यभाव इति । कर्मणः-ज्ञानादिक्रियाविषयस्य वस्तुनः सामर्थ्यं तस्याभावे ॥

૧. ‘યતોઽતિ૦’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘અવ્યપદેશા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

યોગકલ્પના, નિયતરૂપતાદિતયા ચ સ્વપરરૂપસત્ત્વાસત્ત્વદોષોઽનિવારિતપ્રસર એવેતિ યત્કિન્નિદેતત્ ॥

(૧૧૮) એવં ધર્માણામપિ વસ્તુવ્યતિરિક્તત્વાત્ સ્વરૂપેણ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વ-મિતિ ધર્માન્તરપ્રાપ્તિઃ । તત્રાપ્યયમેવ ન્યાય ઇત્યનિષ્ઠા । સ્યાદેતત્ ન ધર્માણાં ધર્માન્તર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોગકલ્પના નિયત⁹⁸રૂપાદિતયા ચ કારણેન વસ્તુધર્માણાં સ્વ⁹⁹પરરૂપસત્ત્વાસત્ત્વદોષોઽનિવારિત-પ્રસર એવ, ધર્માન્યત્વે¹⁰⁰ વસ્તુનસ્તદ્રૂપેણાસત્ત્વાત્, ઇતિ-એવં યત્કિન્નિદેતત્ પરોદિતમ્ ॥

એવં ધર્માણામપિ-પ્રસ્તુતાનાં વસ્તુવ્યતિરિક્તત્વાત્ કારણાત્ સ્વરૂપેણ સત્ત્વમિતિ પરરૂપેણ ચાસત્ત્વમિતિ કૃત્વા ધર્માન્તરપ્રાપ્તિઃ । તત્રાપિ-ધર્માન્તરે અયમેવ ન્યાય ઇત્યનિષ્ઠા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, સ્વકાર્યસત્ત્વ પણ વસ્તુનો એક પ્રકારનો ધર્મ જ છે અને તેને ધર્મથી ભિન્ન માનવામાં, સ્વકાર્યસત્ત્વ પણ 'પર' બનશે... વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોવાથી, પર એવા સ્વકાર્યસત્ત્વરૂપે પણ વસ્તુ અસત્ અને અને તો પૂર્વોક્ત દોષ અનિવાર્ય જ રહે.

(૧૧૮) વળી, વસ્તુથી જુદા હોવાથી, સત્ત્વ વગેરે ધર્મો પણ, સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોવાથી, સત્ત્વાદિ ધર્મોમાં પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ જુદા ધર્મો માનવા પડશે અને તે ધર્મોમાં પણ સ્વરૂપે સત્ત્વ-પરરૂપે અસત્ત્વ થવાથી અનવસ્થા થશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

98. નિયતરૂપાદિતયા ચ કારણેન વસ્તુધર્માણામિતિ । વસ્તુધર્માણાં-વસ્તુસ્વરૂપાણામ્ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં ભિન્નમપિ સ્વકાર્યસત્ત્વં ધર્મિસ્વશરીરલક્ષણમભ્યુપગમ્યમાનં નિયમાત્-નિયમેનૈકેન કેનચિદ્રૂપેણારિત । તત્ત્થ 99. સ્વપરરૂપસત્ત્વાસત્ત્વદોષોઽનિવારિતપ્રસર એવ । અત્રૈવ હેતુમાહ-100. ધર્માન્યત્વે વસ્તુનસ્તદ્રૂપેણાસત્ત્વાદિતિ । ધર્માન્યત્વે સત્ત્વાસત્ત્વલક્ષણધર્મવિભિન્નત્વે સતિ વસ્તુનઃ સ્વકાર્યસત્ત્વલક્ષણસ્ય તદ્રૂપેણ વિભિન્નધર્મસ્વભાવલક્ષણેનાસત્ત્વાત્-અવિદ્યમાનત્વાત્ । એવં ચ ધર્મિસ્વભાવત્વં ધર્માસત્ત્વભાવમાપન્નમિતિ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિતે અનેકાન્તજયપતાકોદ્ધોતદીપિકાટિપ્પણકે

સદસદધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

❖ સ્વકાર્યસત્ત્વ ભલે સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મથી ભિન્ન હોય, તો પણ ધર્મોનાં સ્વરૂપરૂપ હોવાથી તે ધર્મ છે, અને ધર્મ હંમેશા કોઈ નિયત સ્વરૂપનો જ હોવાથી તે કોઈક સ્વરૂપે તો નિયત છે જ...

૧. 'રૂપેણાસત્ત્વ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'વાઽસત્ત્વ૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'ધર્મસ્વશરીર૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'સત્ત્વાદિતિ ધર્માન્યત્વે સત્ત્વલક્ષણે ધર્મવિભિન્નત્વે સતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'સ્વકાર્યસ્વત્ત્વલક્ષણતદ્રૂપેણ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. 'ધર્મસ્વભાવ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. 'ટિપ્પનકે' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

મિષ્યતે, અપિ તુ ત એવ સ્વરૂપેણ સન્તિ, પરરૂપેણ ચ ન સન્તીતિ ન તદ્વિલક્ષણે સદસત્ત્વે
ઇતિ । એતદપ્યસમીચીનમ્, વસ્તુન્યપિ સમાનત્વાત્ । અઙ્ગીકરણે ચ ધર્માભાવ-
પ્રસન્નેનાભ્યુપગમવિરોધાત્, (૧૧૯) તદ્ભાવેઽપિ તસ્યેતિ સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ । સમવાય-
ભાવાત્ કથમનુપપત્તિરિતિ ચેત્, ન, તસ્યાસિદ્ધત્વાત્ પદાર્થાન્તરત્વેન સમવાયિકલ્પત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્ ન ધર્માણાં ધર્માન્તરમિષ્યતે, અપિ તુ ત એવ-ધર્માઃ સ્વરૂપેણ સન્તિ, પરરૂપેણ
ચ ન સન્તિ । ઇતિ-એવં ન તદ્વિલક્ષણે સદસત્ત્વે, અતો ન ધર્માણાં ધર્માન્તરપ્રાપ્તિરિત્યભિપ્રાય
ઇતિ । એતદપ્યસમીચીનમ્-અશોભનમ્ । કુત્ત્વમ્-ઇત્યાહ-વસ્તુન્યપિ સમાનત્વાત્ । તથાહિ-તદેવ
સ્વરૂપેણ સત્ પરરૂપેણ ચાસદિત્યપિ વક્તું શક્યત એવં । અઙ્ગીકરણે ચ અસ્ય પક્ષસ્ય
ધર્માભાવપ્રસન્નેન હેતુના અભ્યુપગમવિરોધાત્ । તદ્ભાવેઽપિ-વ્યતિરિક્તધર્મભાવેઽપિ તસ્યેતિ
સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ તસ્ય-વસ્તુનઃ એતે ધર્મા ઇતિ સમ્બન્ધાસિદ્ધેઃ, વસ્તુવન્તરેણ ભેદાવિશેષાદિત્યર્થઃ ।
સમવાયભાવાત્ કારણાત્ કથમનુપપત્તિઃ તસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્ય આહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વૈશેષિકઃ : સત્ત્વાદિ મૂળધર્મો જુદા છે - એ તો બરાબર છે, પણ તે મૂળધર્મોમાં બીજા ધર્મો ઇષ્ટ
નથી, કારણ કે તે મૂળધર્મો જ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે, પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મ તેનાથી
જુદા નથી, તેથી ધર્મમાં પણ બીજા ધર્મો માનવાની આપત્તિ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તો પછી વસ્તુ અંગે પણ તેમ જ માની લો કે
વસ્તુ પણ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ (એમ સદસદ્ધરૂપ) છે, સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ જુદા ધર્મો તેનાથી
પણ જુદા નથી. અને એવું માની લેશો, તો ધર્મો કરતાં ધર્મનું જે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારો છો, તે
તમારા અભ્યુપગમનો વિરોધ આવશે.

❖ ધર્મને જુદા માનવામાં સંબંધની અસંગતિ ❖

(૧૧૯) ધર્મ-ધર્મોને જો જુદા માનવામાં આવે, તો 'આ ધર્મોના આ ધર્મો છે' એમ ધર્મ-ધર્મોનો
સંબંધ જ નહીં ઘટે... આશય એ કે, જેમ ઘટ અને પટ જુદા હવાથી ઘટનો પટ એમ કહેવાતું નથી,
તેમ ઘટ અને ધર્મો જુદા હોય તો ઘટના ધર્મો પણ નહીં કહી શકાય...

વૈશેષિકઃ : અમે ધર્મ-ધર્મો વચ્ચે સમવાય સંબંધ માન્યો હોવાથી, સંબંધની અસંગતિ નહીં રહે...

સ્યાદ્વાદી : પણ, 'સમવાય' સંબંધ જ અસિદ્ધ છે, કારણ કે તે અલગ પદાર્થરૂપ હોવાથી, સમવાય
પણ સમવાયી જેવો જ છે, અર્થાત્ જેમ ધર્મ-ધર્મોના જોડાણ માટે સમવાયની જરૂર પડે, તેમ ધર્મ-
ધર્મો અને સમવાયના જોડાણ માટે પણ સંબંધની જરૂર પડશે.

❖ વૈશેષિકો, સમવાય નામનો એક અલગ પદાર્થ સ્વીકારે છે.

૧. 'વાસદિત્યપિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'શક્યત્ત્વમ્' ઇત્યાહ અઙ્ગીઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ધર્માભાવેઽપિ' ઇતિ ચ-
પાઠઃ ।

અન્યસમવાયવ્યતિરેકેણ તત્સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ । અભ્યુપગમે ચ તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્ત
ઇત્યનવસ્થા । સ્વસમવાયિસમ્બન્ધકસ્વભાવદ્વયાઙ્ગીકરણે ચ તતસ્તસ્ય વ્યતિરિક્તેતર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન, તસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । તસ્યેતિ સમવાયસ્ય । અસિદ્ધત્વં ચ પદાર્થાન્તરત્વેન સમવાયિકલ્પત્વાત્
પ્રસ્તુતસમવાયસ્ય । તતઃ કિમિત્યાહ-અન્યસમવાયવ્યતિરેકેણ તત્સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ તસ્ય-
મૂલસમવાયસ્ય સમવાયિભિઃ સમ્બન્ધાનુપપત્તેઃ । અભ્યુપગમે ચ અન્યસમવાયસ્ય તત્રાપ્યયમેવ
વૃત્તાન્તઃ-અન્ય સમવાયાપત્તિલક્ષણ ઇત્યનવસ્થા । સ હિ સ્વસમ્બન્ધકસ્વભાવઃ સમવાયિ-
સમ્બન્ધકસ્વભાવશ્ચેત્યતો ન દોષ ઇતિ પરાભિપ્રાયં ચેતસિ નિધાયાહ-સ્વસમવાયીત્યાદિ । સ્વશ્ચ
સમવાયાત્મા, સમવાયિનૌ ચ ધર્મધર્મિણૌ, સ્વસમવાયિનઃ તેષાં સમ્બન્ધકં ચ તત્ સ્વભાવદ્વયં
ચેતિ વિગ્રહઃ, તસ્ય અઙ્ગીકરણે ચ-અભ્યુપગમે ચ । કિમિત્યાહ-તતઃ-સમવાયાત્ તસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે, બીજો સમવાય પણ માનવો પડશે, નહીંતર મૂળસમવાયનો સમવાયી (ધર્મ-ધર્મી) સાથે
સંબંધ જ નહીં થતે...

વૈશેષિક : તો અમે, સમવાય અને સમવાયીનું જોડાણ કરનાર બીજો સમવાય માનશું. હવે તો
વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : તો પણ દોષ જ છે, કારણ કે સમવાય-સમવાયી વચ્ચેનો બીજો સમવાય પણ, કયા
સંબંધથી સમવાય-સમવાયીમાં જોડાશે ? તે માટે જો ત્રીજો સમવાય સ્વીકારો, તો તેના જોડાણ માટે
પણ ચોથો સમવાય માનવો પડશે... અને એ રીતે અનવસ્થા થશે.

વૈશેષિક : સમવાય દ્વારા, માત્ર ધર્મ-ધર્મીનો જ સંબંધ નથી થતો, પણ તે સમવાયી (ધર્મ-
ધર્મી) સાથે પોતાનો પણ સંબંધ થાય છે - આ રીતે, ધર્મ-ધર્મીને જોડવાનો અને પોતાને જોડવાનો -
આમ સમવાયના બે સ્વભાવ છે.

સ્યાદ્વાદી : અહીં પણ વિકલ્પદોષરૂપી વીજળી માથે પડશે જ. તે આ રીતે - તે બંને સ્વભાવ,
સમવાયથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) જો ભિન્ન માનશો, તો “સમવાયના બે સ્વભાવ છે” એમ સમવાય અને સ્વભાવદ્વયનો
સંબંધ કયો ? (તેમાં પાછો સમવાય વગેરે માનવાથી અનવસ્થા...) અને (૨) જો અભિન્ન માનશો,
તો બંને સ્વભાવ એક થઈ જશે, કારણ કે સમવાયથી અભિન્ન, જેમ સમવાયનું સ્વરૂપ જુદું નથી,
તેમ બંને સ્વભાવ પણ જુદા જુદા નહીં રહે, અથવા તો સમવાય અનેક થઈ જશે, કારણ કે
જેમ સ્વભાવદ્વયનું જુદું જુદું સ્વરૂપ છે, તેમ સ્વભાવદ્વયથી અભિન્ન સમવાયનું પણ જુદું-જુદું સ્વરૂપ
થશે.

વિકલ્પદોષાશનિરનિવારિતપ્રસરઃ । (૧૨૦) સ ઇહપ્રત્યયગમ્ય ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યેહ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વસમવાયિસમ્બન્ધકસ્વભાવદ્વયસ્ય વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પદોષાશનિરનિવારિતપ્રસરઃ । તથાહિ-
યદિ તત્ તતઃ-સ્વભાવદ્વયસમવાયાત્ વ્યતિરિક્તં તસ્યેતિ કઃ સમ્બન્ધઃ ? અથાવ્યતિરિક્તમેકત્વ-
મસ્યાધિકૃતસ્વભાવદ્વયસ્ય એકસ્માત્ સમવાયાદવ્યતિરિક્તત્વાત્, તત્સ્વરૂપવત્; અનેકત્વં વા
સમવાયસ્યાધિકૃતસ્વભાવદ્વયાદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્સ્વરૂપવદેવેતિ । સ ઇહપ્રત્યયગમ્ય ઇતિ ચેત્
સઃ-સમવાયઃ, ઇહપ્રત્યયગમ્યો વર્તતે, યથોક્તમ્-“અયુતસિદ્ધાનામાધાર્યાધારભૂતાનાં યઃ સમ્બન્ધઃ
ઇહપ્રત્યયહેતુઃ સમવાયઃ, ભવતિ ચાયમિહેત્યવિગાનેન પ્રત્યય તન્તુષુ પટ ઇત્યાદૌ । ન ચાયમનિમિત્તઃ,
સદાભાવાદિપ્રસંગાત્, ન ચ સમવાયિનિમિત્તઃ, અતત્પરિચ્છેદકત્વાત્, અતો યન્નિમિત્તોઽયં સ
સમવાયઃ” ઇતિ । એતદાશંક્યાહ-ન તસ્યેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં । તસ્ય-ઇહપ્રત્યયસ્ય ઇહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સમવાયની સિદ્ધિ અસંભવિત ❖

(૧૨૦) વૈશેષિકઃ : “તંતુઓમાં પટ છે, પટમાં ગુણ-ક્રિયા છે, દ્રવ્યાદિમાં સત્તા છે” વગેરે
સ્થળોમાં, સમવાય દ્વારા જ ‘અહીં આ છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે અને ઇહ ઇદં પ્રતીતિ દ્વારા જ સમવાયની
સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન : ‘ઇહ ઇદં’ એવી પ્રતીતિ, શું નિમિત્ત (કારણ) વિના જ ન માની શકાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે કારણ વિનાનું કાર્ય, કાંતો આકાશની જેમ સર્વદા સત્ થશે, અને
કાંતો શશશૃંગની જેમ સર્વદા અસત્ થશે, જે પ્રસ્તુતમાં અસંભવિત છે...

પ્રશ્ન : તો કારણ તરીકે અલગ સમવાયને માનવા કરતાં, સમવાયીને (ધર્મ-ધર્મીને) જ માની
લઈએ તો ?

ઉત્તર : એવું પણ ન માની શકાય, કારણ કે સમવાયી દ્વારા તેનો બોધ નથી થતો, તેનો વિષય
જુદો છે. તેથી, જેનાં કારણે ‘ઇહ ઇદં’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, તે સમવાયરૂપ અલગ તત્ત્વનો અવશ્ય
સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે -

“અયુતસિદ્ધ (અપૃથક્સિદ્ધ) અને આધાર-આધેયભૂત એવા પદાર્થોમાં ‘આ અહીં છે’ એવી
ઇહ ઇદં પ્રતીતિમાં જે કારણભૂત સંબંધ છે, તેને સમવાય કહેવાય છે.”

સ્યાદ્વાદી : ‘ઇહ ઇદં’ પ્રતીતિનાં કારણ તરીકે સમવાયને ન માની શકાય, કારણ કે ‘આ
સમવાયીમાં સમવાય છે’ - અહીં સમવાય વિના પણ ઈહપ્રતીતિ તો થાય જ છે... તે પ્રતીતિના
કારણ તરીકે બીજો સમવાય પણ ન માની શકાય, કારણ કે તમે તો માત્ર એક જ સમવાય માનો છો.

પ્રશ્ન : ‘સમવાયીમાં સમવાય’ તે પ્રતીતિ અંતર્ગત જે સમવાય છે, તેને જ ‘ઇહ ઇદં’ પ્રતીતિના

૧. ‘તત્ તતો વ્યતિરિક્તં તસ્યેતિ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ, ‘તત્ તતો (તઃ) સ્વભાવદ્વયસમવાયાત્ તત્ તતો વ્યતિરિક્તં’ ઇતિ તુ
હ-પાઠઃ ।

સમવાયિષુ સમવાય ઇતિ વ્યભિચારોપલબ્ધેઃ । (૧૨૧) પ્રતિનિયતધર્મિધર્મસ્વભાવ-
સ્તત્સમ્બન્ધ ઇતિ ચેત્, ન, તત્સ્વભાવસ્યાપિ ધર્મત્વાદ્ ધર્માદ્યાત્મભૂતત્વાનુપપત્તિતો
વાઙ્માત્રત્વાત્, આત્મભૂતત્વે ચ ભેદાભ્યુપગમવિરોધઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમવાયિષુ સમવાય ઇતિ-એવં વ્યભિચારોપલબ્ધેઃ । તથા ચ ભવત્યત્રાપીહપ્રત્યયઃ, ન ચ
તદપરસમવાયનિબન્ધનઃ, તસ્યાભાવાત્ વિવક્ષિતસમવાયસ્ય ચાત્ર સમવાયિકલ્પત્વાત્
સમવાયિબુદ્ધયૈવ ગ્રહણાત્ તસ્યૈવ પ્રત્યયાન્તરનિમિત્તત્વેઽતિપ્રસજ્ઞ ઇતિ ભાવનીયમેતત્ । પ્રતિ-
નિયતેત્યાદિ । પ્રતિનિયતધર્મિધર્મસ્વભાવઃ સ એવ ધર્મી તદ્ધર્મી તદ્ધર્મધર્મિસ્વભાવઃ, ત એવ
ચ ધર્માસ્તદ્ધર્મિધર્મસ્વભાવા इत्येवम्ભૂતઃ તત્સમ્બન્ધઃ-ધર્મધર્મિણોઃ સમ્બન્ધઃ । ઇતિ ચેત્,
એતદાશ્લક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । તત્સ્વભાવસ્યાપિ-અનન્તરોદિતધર્મિધર્મસ્વભાવસ્યાપિ ।
કિમિત્યાહ-ધર્મત્વાત્ કારણાત્ ધર્માદ્યાત્મભૂતત્વાનુપપત્તિતઃ “અન્યે ધર્મા ધર્મિણઃ” इत्य-
ભ્યુપગમેન વાઙ્માત્રત્વાત્ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ ધર્મિપરિગ્રહઃ । આત્મભૂતત્વે ચ અધિકૃતસ્વભાવસ્ય,
ધર્માદિરિતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-ભેદાભ્યુપગમવિરોધઃ ધર્મધર્મિણોર્ભેદ ઇતિ યોઽભ્યુપગમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ તરીકે માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે પ્રતીતિ અંતર્ગત સમવાયનો, સમવાયીરૂપે (સંબંધીરૂપે) જ બોધ થાય
છે, સંબંધરૂપે નહીં. તેથી તે સમવાય દ્વારા સમવાયીની જ પ્રતીતિ થઈ શકે, ‘ઇહ ઇદં’ એવી પ્રતીતિ
નહીં... છતાં પણ તેનાથી ‘ઇહ ઇદં’ પ્રતીતિની ઉત્પત્તિ માનશો, તો - બીજા પ્રત્યયની પણ ઉત્પત્તિ
થઈ શકવાથી - તંતુષુ પટઃ વગેરેમાં પણ તંતુથી જ સંબંધની પ્રતીતિ માની શકાશે.

નિષ્કર્ષ : સમવાય વિના પણ ઈહપ્રતીતિ થતી હોવાથી (કારણ વિના પણ કાર્યની ઉપલબ્ધિરૂપ
વ્યભિચાર હોવાથી) ઈહપ્રત્યયના કારણ તરીકે સમવાયને ન માની શકાય. તેથી ઈહપ્રત્યય દ્વારા
સમવાયસિદ્ધિ પણ ન થઈ શકે અને સમવાય સિદ્ધ ન થતાં, તેના દ્વારા ધર્મ-ધર્મીની વ્યવસ્થા અસંગત
જ રહેશે... માટે, ધર્મને જુદો માનવામાં સંબંધની સંગતિ અશક્ય જ રહેશે.

(૧૨૧) વૈશેષિક : માટી વગેરે ધર્મીનો સ્વભાવ ‘સત્ત્વાદિ ધર્મના ધર્મી’રૂપ છે અને સત્ત્વાદિ
ધર્મનો સ્વભાવ ‘માટી વગેરે ધર્મીના ધર્મ’રૂપ છે - આમ, જે પ્રતિનિયત સ્વભાવ છે, તે જ ધર્મ-
ધર્મીના સંબંધ રૂપ છે, અને તેનાથી, ધર્મીના ધર્મ એવો વ્યપદેશ થઈ જશે. માટે સંબંધસંગતિ અશક્ય
નથી...

સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ માત્ર બોલવા પૂરતું છે, કારણ કે એ સ્વભાવ પણ ધર્મરૂપ જ છે.
તમે ધર્મને ધર્મથી ભિન્ન માન્યો હોવાથી તે સ્વભાવ; ધર્મી-ધર્મ (આત્મભૂત) સ્વભાવરૂપ બની ન
શકે.. એટલે તેને સ્વભાવ કહેવો વાણીવિલાસ જ છે... અને જો તે સ્વભાવ હોય - આત્મભૂત હોય,
તો પછી ધર્મી-ધર્મ જુદા છે એવી તમારી માન્યતા જ ખંડિત થશે... વળી, ધર્મના ધર્મ નથી હોતા,

(૧૨૨) અથાનન્યત્વં તયોઃ, તદ્વ્યવસ્થાઽયોગઃ અન્યોન્યાત્મકત્વેનેતરનિરા-
કરણાત્ । અનિરાકરણેઽપિ સદસત્ત્વયોરેકત્વેન તદ્ યથા સ્વરૂપેણ સત્, એવં પર-
રૂપેણાપિ સ્યાદિત્યાદ્યુક્તમ્ । અસમ્ભવિનૌ ચ નિરાધારૌ ધર્માવિતિ યત્કિન્નિદેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તદ્વિરોધઃ, ધર્માણાં ચ ધર્માન્તરપ્રાસિરિત્યસ્યોપલક્ષણમેતત્, એવમપ્યધ્યુપગમવિરોધાદિતિ ॥

અથેત્યાદિ । અથ અનન્યત્વં તયોઃ-ધર્મધર્મિણોઃ । અત્રાહ-તદ્વ્યવસ્થાઽયોગઃ-ધર્મધર્મ-
વ્યવસ્થાઽયોગઃ । કથમિત્યાહ-અન્યોન્યાત્મકત્વેન હેતુના ઇતરનિરાકરણાત્-દ્વિતીયનિરા-
કરણાત્ । તથાહિ-યદિ ધર્મિણોઽવ્યતિરિક્તા ધર્માસ્તતો ધર્મિમાત્રં તે, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્,
તત્સ્વરૂપવદિતિ ન સન્ત્યેવ ધર્મા ઇતીતરનિરાકરણમ્ । એવં ધર્મિણોઽપિ વાચ્યમ્-ધર્મા-
વ્યતિરેકાદિતિ ધર્મધર્મિવ્યવસ્થાઽયોગઃ । અનિરાકરણેઽપિ ઇતરસ્ય । કિમિત્યાહ-સદસત્ત્વ-
યોરેકત્વેન એકધર્મ્યવ્યતિરેકદ્વારાયાતેન હેતુના । કિમિત્યાહ-તત્-વસ્તુ યથા સ્વરૂપેણ સદેવં
પરરૂપેણાપિ સ્યાત્, સદસત્ત્વયોરેકત્વાદિત્યર્થઃ । ઇત્યાદ્યુક્તં પ્રાક્ । ધર્માવ્યતિરેકાદ્ ધર્મિણ
એવાસત્ત્વં ભવિષ્યતીત્યપ્યાશઙ્ક્યાહ-અસમ્ભવિનૌ ચ નિરાધારૌ ધર્મૌ સદસલ્લક્ષણૌ ન સ્ત
એવ ઇતિ યત્કિન્નિદેતત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવી માન્યતાનો પણ વિરોધ થશે... આમ, સંબંધની અસંગતિ યથાવસ્થિત જ રહેવાથી ધર્મ-ધર્મીના
ભેદરૂપ પ્રથમ વિકલ્પ અયુક્ત છે.

❖ દ્વિતીય વિકલ્પની અઘટિતતા ❖

(૧૨૨) (૨) ધર્મ-ધર્મીનો જો અભેદ માનવામાં આવે, તો ધર્મ-ધર્મીની વ્યવસ્થા જ નહીં ઘટે,
કારણ કે બંને એક થવાથી, એકનો લોપ થશે. તે આ રીતે - (A) ધર્મીથી જો ધર્મો અભિન્ન માનશો,
તો જેમ ધર્મીનું સ્વરૂપ જુદું નથી, તેમ ધર્મો પણ જુદા નહીં રહે, અર્થાત્ ધર્મનો લોપ થશે, અને (B)
ધર્મથી જો ધર્મો અભિન્ન માનશો, તો જેમ ધર્મનું સ્વરૂપ જુદું નથી, તેમ ધર્મીનું સ્વરૂપ પણ જુદું નહીં
રહે, અર્થાત્ ધર્મીનો લોપ થશે.

આ રીતે ઈતરનો લોપ કદાચ ન પણ માનો, તો પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો - એક ધર્મીથી,
અભિન્ન થઈ જતાં - એક રૂપ બનશે, અર્થાત્ સત્ત્વ પણ અસત્ત્વરૂપ અને અસત્ત્વ પણ સત્ત્વરૂપ બનશે
અને તેથી તો વસ્તુ સ્વરૂપની જેમ પરરૂપે પણ સત્ બનશે અથવા તો પરરૂપની જેમ સ્વરૂપે પણ અસત્
બનશે... વગેરે બધા દોષો પૂર્વે કહ્યા છે જ.

શંકા : ધર્મ સાથે અભેદ હોવાથી ધર્મીનો જ લોપ થશે, ધર્મનો શી રીતે ?

સમાધાન : જો ધર્મીનો લોપ થશે, તો ધર્મો પણ નિરાધાર (આધાર વિનાના) તો શી રીતે રહી
શકે ? ફલતઃ ધર્મનો પણ લોપ થાય જ... માટે અભેદ પણ પણ અયુક્ત છે.

(૧૨૩) અથાન્યાનન્યત્વમ્, અંતોઽનેકાન્તવાદાભ્યુપગમાદેકાન્તવાદિનઃ સ્વમત-
વિરોધ इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इति प्रथमोऽधिकारः ।

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

❖ व्याख्या ❖

अथान्यानन्यत्वं धर्मधर्मिणोः, अतोऽनेकान्तवादाभ्युपगमात् कारणात् एकान्तवादिनः
स्वमतविरोध इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

समाप्तः 'सदसद्रूपवस्तुवक्तव्यता'ऽधिकारः ॥

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

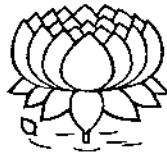
❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖

※ તૃતીય વિકલ્પ પ્રમાણે અનેકાંતશરણ ※

(૧૨૩) (૩) ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ પણ નહીં, અભેદ પણ નહીં, પરંતુ ભેદાભેદ માનશો, તો
અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર થવાથી, એકાંત વાદીઓને પોતાના મતનો વિરોધ આવશે, માટે પ્રસંગથી
સર્યું.

નિષ્કર્ષ : તેથી, વસ્તુને સદસદ્રૂપ જ માનવી જોઈએ અને તે સદસદ્રૂપતા પણ, વસ્તુથી કથંચિદ્
અભિન્ન જ માનવી જોઈએ.

॥ આ પ્રમાણે સદસદ્રૂપવસ્તુવક્તવ્યતા સ્વરૂપ પહેલા અધિકારનું
ગુજરાતી વિવેચન દેવ-ગુરુકૃપાએ પરિપૂર્ણ થયું ॥

૧. 'અતો નૈકાન્ત૦' इति क-पाठः । ૨. 'प्रथमः परिच्छेदः' इति क-घ-पाठः । ૩. 'समाप्तः ॥ छ ॥ सद०'
इति ड-पाठः ।

*** ॥ દ્વિતીયોઽધિકારઃ ॥ ***

(૧૨૪) યચ્ચોક્તમ્^૧—‘એતેન નિત્યાનિત્યમપિ પ્રત્યુક્તમવગન્તવ્યમ્, વિરોધાદેવ’^૨ ઇત્યાદિ, તદપિ ન સમ્યક્, પ્રમાણતસ્તથાઽવગમાત્ । તથાહિ-અધ્યક્ષેણ નિત્યાનિત્યમેવ તદવગમ્યતે; અન્યથા તદવગમાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તથા ચ યદિ તદપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈક-સ્વભાવં સર્વથા નિત્યમભ્યુપગમ્યતે^૩, એવં તર્હિ તદ્ વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવં વા સ્યાત્, અજનન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકારાન્તરમધિકૃત્યાહ-યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં^૪ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે ‘એતેન નિત્યા-નિત્યમપિ પ્રતિક્ષિતમવગન્તવ્યમ્, વિરોધાદેવ’ ઇત્યાદિ તદપિ ન સમ્યક્ । કુત્ ઇત્યાહ-પ્રમાણતસ્તથાઽવગમાત્ । તથેતિ નિત્યાનિત્યપ્રકારેણાવગમાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહી-ત્યાદિના । તથાહિ અધ્યક્ષેણ નિત્યાનિત્યમેવ તત્-વસ્તુ^૫ અવગમ્યતે; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદવગમાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । એતદ્ભાવનાયાહ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ યદિ તત્-વસ્તુ ‘અપ્રચ્યુતા-નુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવમ્’^૬ ઇતિ પૂર્વવર્ત્ । એતેન પ્રકારેણ સર્વથા નિત્યમભ્યુપગમ્યતે, એવં તર્હિ તત્-વસ્તુ વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવં વા સ્યાત્, અજનનસ્વભાવં વા । કિઞ્ચાતઃ ? યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ ※

દરેક વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે - એમ સિદ્ધ કરી, હવે નિત્યનિત્ય શી રીતે ? તે સિદ્ધ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી બીજા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે.

(૧૨૪) પૂર્વપક્ષ ગ્રંથમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, “નિત્ય અને અનિત્યનો વિરોધ હોવાથી, વસ્તુ નિત્યાનિત્ય છે - એનું પણ ખંડન થાય છે..” - વગેરે કથન બરાબર નથી; કારણ કે પ્રમાણ દ્વારા, વસ્તુનો નિત્યાનિત્યરૂપે જ બોધ થાય છે. જો વસ્તુને નિત્યાનિત્ય નહીં માનો, તો વસ્તુનો બોધ જ નહીં થાય. હવે તેનું કારણ કહે છે -

※ વસ્તુને માત્ર નિત્યરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા ※

જો વસ્તુને અપ્રચ્યુત (વિનાશ ન પામે તેવી) અનુત્પન્ન (ઉત્પન્ન ન થાય તેવી) સ્થિર (અપ્રચલિત) એવા એક સ્વભાવવાળી અને સર્વથા નિત્ય માનશો, તો, તે વિશે વિકલ્પો ઘટી શકતા નથી. તે આ રીતે - તે એકસ્વભાવી વસ્તુ (૧) વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી છે, કે (૨) ^૭વિજ્ઞાનઅજનન-સ્વભાવી ? અર્થાત્ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, કે નહીં...

❖ દ્વિતીય વિકલ્પનો ખુલાસો યદ્યપિ ગ્રંથમાં નથી કર્યો, પણ દરેક પદાર્થ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવારૂપે પ્રતીત હોવાથી, વિજ્ઞાનઅજનનસ્વભાવ સંભવિત જ નથી. (જો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ ન હોય તો જ્ઞાન જ ન થાય અને તો વસ્તુ જ સિદ્ધ ન થાય...) માટે તેનું નિરાકરણ સ્વયં સમજી લેવું...

૧. ‘અર્હમ્ અથ દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ૩૪તમે પૃષ્ઠે । ૩. સન્તુલ્યતાં યદુકં ૩૪તમે પૃષ્ઠે । ૪. ૩૪તમે પૃષ્ઠે । ૫. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૪તમં પૃષ્ઠમ્ ।

સ્વભાવં વા । યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, એવં સતિ સર્વત્ર સર્વદા સર્વેષાં તદ્વિજ્ઞાનપ્રસંગઃ, તસ્યૈ-
કસ્વભાવત્વાત્ । ન ચૈતદેવં ક્વચિત્ કદાચિત્ કસ્યચિદેવ તદ્વિજ્ઞાનભાવાત્ ॥

(૧૨૫) ન ચ સર્વથૈકસ્વભાવસ્ય દેશાદિકૃતો વિશેષ ઇતિ કલ્પના યુજ્યતે,
તદ્ભાવેઽનિત્યત્વપ્રસંગાત્ । સહકારિણમપેક્ષ્ય જનયતીતિ ચેત્, ન, એકાન્તનિત્યસ્યા-
પેક્ષાઽયોગાત્ । તથાહિ-સહકારિણા તસ્ય કશ્ચિદ્ વિશેષઃ ક્રિયતે ન વેતિ વાચ્યમ્ । યદિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવમિત્યયમ્, એવં સતિ સર્વત્ર ક્ષેત્રે સર્વદા કાલે સર્વેષાં પ્રમાતૃણાં તદ્વિજ્ઞાન-
પ્રસંગઃ-અધિકૃતવસ્તુવિજ્ઞાનપ્રાપ્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્, ક્ષેત્રાદિર્ભિવિશેષા-
નાધાનાદિત્યર્થઃ । ન ચૈતદેવં-યથોક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-ક્વચિત્ ક્ષેત્રે કદાચિત્ કાલે કસ્યચિદેવ
પ્રમાતુઃ તદ્વિજ્ઞાનભાવાત્ તસ્મિન્-વસ્તુનિ વિજ્ઞાનભાવાત્ ॥

પ્રકૃતમેવ સમર્થયતે ન ચેત્યાદિના । ન ચ સર્વથૈકસ્વભાવસ્ય વસ્તુનો દેશાદિકૃતો
વિશેષ ઇતિ-એવમ્ભૂતા કલ્પના યુજ્યતે । કુત ઇત્યાહ તદ્ભાવે-દેશાદિકૃતવિશેષભાવેઽનિત્યત્વ-
પ્રસંગાત્ । ન હિ પ્રાક્સ્વસ્વભાવનિવૃત્તિમન્તરેણ વસ્તુનો વિશેષઃ । સહકારિણમપેક્ષ્ય
આલોકાદિકં જનયતીતિ ચેદ્ વસ્તુવિજ્ઞાનમિતિ । અત્રાહ-ન, એકાન્તનિત્યસ્ય વસ્તુનઃ
અપેક્ષાઽયોગાત્, એકરૂપતયેતિ ભાવઃ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ સહકારિણા
તસ્ય-વસ્તુનઃ કશ્ચિદ્ વિશેષઃ ક્રિયતે ન વેતિ વાચ્યમ્ । ઉભયથાઽપિ દોષમાહ-યદિ ક્રિયતે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) તેને જો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી માનવામાં આવે, તો - તે વસ્તુ સર્વથા એકસ્વભાવી
હોવાથી - તેનો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ કાયમ માટે અવસ્થિત જ રહે અને તેથી તો સર્વ ઠેકાણે, સર્વ
કાળે, સર્વ પ્રમાતાઓને તત્પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન થવા લાગે, પણ આવું તો જોવાતું નથી, કારણ કે
કોઈક ક્ષેત્રમાં, કોઈક કાળે, કોઈક જ પ્રમાતાને, વસ્તુનો બોધ થાય છે.

(૧૨૫) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ તો સર્વથા એકસ્વભાવી જ છે, પણ દેશ-કાળાદિ દ્વારા, તેમાં એવી
વિશેષતાનું આધાન થાય છે, કે જેથી વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ સર્વથા હોવા છતાં પણ, નિયત દેશ-કાળમાં
નિયત પ્રમાતાને જ પદાર્થનો બોધ થશે. તેથી નિયત વ્યવસ્થા અઘટિત નથી.

ઉત્તરપક્ષ : નિત્ય વસ્તુમાં, જો દેશાદિકૃત વિશેષતાનું આધાન માનશો, તો તે વસ્તુ અનિત્ય જ
બનશે, કારણ કે વિશેષતાનું આધાન ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે પૂર્વ સ્વભાવની નિવૃત્તિ થાય અને
પૂર્વ સ્વભાવની નિવૃત્તિ એ જ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે.

પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ, આલોક વગેરે સહકારીને અપેક્ષીને, નિયતરૂપે જ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે,

૧. 'યદ્યાદ્યપક્ષઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ક્વચિદેવ ક્ષેત્રે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'ન ચેત્યાદિના' ઇતિ પાઠો ઙ-પ્રતૌ
નાસ્તિ । ૪. 'એવમ્ભૂતકલ્પના' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ક્રિયતે સ કિમર્થાન્તરભૂતોઽનર્થાન્તરભૂતો વેતિ ? યદ્યર્થાન્તરભૂતસ્તસ્ય કિમાયાતમ્ ? સ તસ્ય વિશેષકારક ઇતિ ચેત્, ન, અનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-સ વિશેષસ્તતો ભિન્નો-ઽભિન્નો વેતિ તદેવાવર્તત ઇત્યનવસ્થા ॥

(૧૨૬) અથાનર્થાન્તરભૂતઃ સ વિદ્યમાનોઽવિદ્યમાનો વા । યદિ વિદ્યમાનઃ કથં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 સ કિમર્થાન્તરભૂતોઽનર્થાન્તરભૂત ઇતિ ? અત્રાપ્યુભયથાઽપિ દોષમાહ-યદ્યર્થાન્તરભૂતસ્તસ્ય કિમાયાતં વસ્તુનઃ ? તત્તદવસ્થમેવેત્યર્થઃ । સઃ-વિશેષોઽર્થાન્તરભૂતઃ તસ્ય-વસ્તુનો વિશેષ-કારકઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ સ વિશેષઃ-મૂલવિશેષકૃતઃ તતઃ-વસ્તુનો ભિન્નોઽભિન્નો વા (ઇતિ) તદેવાવર્તતે ઇતિ-એવમેને પ્રકારેણ અનવસ્થા ચક્રકાનિવૃત્તેરિતિ ॥

અથાનર્થાન્તરભૂતઃ સહકારિણા ક્રિયતે વિશેષો વસ્તુનઃ । અત્રાપિ વિકલ્પયુગલમાહ-સ વિદ્યમાનોઽવિદ્યમાનો વા । ઇહાપિ દોષમાહ-યદિ વિદ્યમાનઃ કથં ક્રિયતે ? કરણે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
 અર્થાત્ ઘડો તો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી જ છે, પણ તે ત્યારે જ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે, કે જ્યારે પ્રકાશની સહકારિતા હોય... આમ સહકારીની અપેક્ષા હોવાથી, સર્વદા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષઃ એકાંત નિત્યરૂપ પદાર્થને તો કોઈની અપેક્ષા જ નથી હોતી, તે આ રીતે - સહકારી દ્વારા, તે વસ્તુનો કોઈક વિશેષ (૧) કરાય છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) સહકારી દ્વારા નિત્ય વસ્તુનો કોઈક વિશેષ કરાય - એવું માનશો, તો તે વિશેષ વસ્તુથી (A-૧) ભિન્ન છે, કે (A-૨) અભિન્ન ? (A-૧) જો ભિન્ન માનશો, તો તે વિશેષ દ્વારા વસ્તુને ફાયદો શું થશે ? જેમ પટથી ઘડાને કશો ઉપકાર નથી થતો, તેમ ભિન્ન એવા વિશેષથી પણ વસ્તુ પરનો ઉપકાર નહીં થાય...

પ્રશ્નઃ સહકારીકૃત વિશેષથી, વસ્તુમાં વિશેષતાનું આધાન થાય છે, તેથી ઉપકાર થઈ જ શકશે ને ?

ઉત્તરઃ મૂળ વિશેષથી, વસ્તુમાં જે વિશેષ કરાય છે, તે પણ વસ્તુથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન માનશો તો ઉપકાર નહીં થાય અને જો તેને પણ વિશેષકારક માનશો, તો તેનાથી જે વિશેષ થશે, તે પણ વસ્તુથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન ?... વગેરે રીતે અનવસ્થા થશે.

(૧૨૬) (A-૨) સહકારીકૃત વિશેષ વસ્તુથી અભિન્ન પણ ન માની શકાય, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પ થશે કે, તે વિશેષ, વસ્તુમાં (A-૨-A) વિદ્યમાન છે, કે (A-૨-B) અવિદ્યમાન ?

૧. 'ભૂત ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'નાનાવસ્થાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ઽભિન્નો વા તદે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'દોષ ઇત્યાહ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. સન્તુલ્યતાં યદુક્તં વિવરણે ૨૮તમે પૃષ્ઠે ૧૧૧માયાં પઙ્ક્ત્યામ્ । ૬. 'વા ક્રિયતે ઇહાપિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ક્રિયતે ? કરણે વાઽનવસ્થાપ્રસન્નઃ । સકૃત્ કરણેઽપિ વિદ્યમાનત્વાવિશેષેણ ભૂયો ભૂયઃ કરણમિત્યનવસ્થા ॥

અથાવિદ્યમાનઃ, વ્યાહતમેતત્-સતોઽનર્થાન્તરભૂતોઽવિદ્યમાનશ્ચ ઇતિ । કરણે વાઽનિત્યત્વાપત્તિરિતિ । તથાહિ-તસ્મિન્ ક્રિયમાણે પદાર્થ એવ કૃતઃ સ્યાત્, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તસ્ય ॥

(૧૨૭) અથ મા ભૂદયં દોષઃ, ન ક્રિયત ઇત્યાશ્રીયતે । ન તર્હિ સ તસ્ય સહકારી,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાઽનવસ્થાપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-સકૃત્-એકવારં કરણેઽપિ વિદ્યમાનત્વાવિશેષેણ હેતુના ભૂયો ભૂયઃ-પુનઃ પુનઃ કરણમિત્યનવસ્થા ॥

અથાવિદ્યમાનઃ ક્રિયતે । અત્રાહ-વ્યાહતમેતત્ સતઃ-વિદ્યમાનસ્ય વસ્તુનોઽનર્થાન્તરભૂતોઽવિદ્યમાનશ્ચ, વિદ્યમાનાવ્યતિરિક્તો હિ વિદ્યમાન એવ ઇતિ કૃત્વા । કરણે વા અવ્યતિરિક્તસ્ય અવિદ્યમાનસ્ય અનિત્યત્વાપત્તિઃ, વસ્તુન ઇતિ પ્રક્રમઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ તસ્મિન્-અવ્યતિરિક્તેઽવિદ્યમાને વિશેષે ક્રિયમાણે પદાર્થ એવ કૃતઃ સ્યાત્, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તસ્ય-વિશેષસ્ય ॥

અથ મા ભૂદયં દોષઃ-અનન્તરોદિતઃ, ન ક્રિયત ઇત્યાશ્રીયતે સહકારિણા કશ્ચિદ્ વિશેષઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(A-૨-A) જો વિદ્યમાન હોય, તો સહકારી દ્વારા તેને કરવાની શી જરૂર ?

પ્રશ્ન : વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, સહકારી દ્વારા તેની ઉત્પત્તિ માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અનવસ્થા થશે, કારણ કે વિદ્યમાન હોવા છતાં, સહકારી વડે જેમ પ્રથમસમયે વિશેષ કરાય છે, તેમ બીજા સમયે પણ કરાશે, તેમ ત્રીજા સમયે પણ... એમ વિશેષની સતત ઉત્પત્તિ થયા કરશે...

(A-૨-B) વસ્તુ અભિન્ન વિશેષને અવિદ્યમાન પણ ન માની શકાય, કારણ કે તેવું માનવું વિરોધગ્રસ્ત છે. તે આ રીતે - એકબાજુ કહો છો, કે વિશેષ તે વસ્તુથી અભિન્ન છે, અર્થાત્ વસ્તુ સત્ હોવાથી તદઅભિન્ન વિશેષ પણ સત્ છે, અને એકબાજુ કહો છો કે, વિશેષ અવિદ્યમાન-અસત્ છે.

← એમ પૂર્વાપર વિરોધ થાય છે.

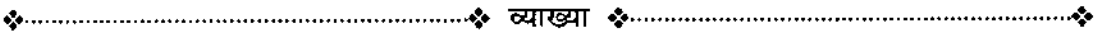
અવિદ્યમાન એવા વસ્તુઅભિન્ન વિશેષને કદાચ માની પણ લઈએ, તો પણ 'સહકારી દ્વારા તે કરાય છે' - એવું માનશો, તો પદાર્થ અનિત્ય માનવો પડશે, કારણ કે સહકારી દ્વારા વિશેષની ઉત્પત્તિ થવાથી - વિશેષઅભિન્ન પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ થતાં - પદાર્થ પણ અનિત્ય જ થશે.

(૧૨૭) પૂર્વપક્ષ : (૨) આ બધા દોષોથી છૂટવા, અમે એવું માનશું કે, સહકારી દ્વારા વસ્તુનો કોઈ વિશેષ થતો જ નથી.

અકિञ્ચિત્કરત્વાત્ । અકિञ્ચિત્કરત્વેઽપિ સહકારિત્વેઽતિપ્રસङ્ગઃ । તથાહિ-યદિ કञ્ચન વિશેષમકુર્વન્નપિ સ તસ્ય સહકાર્યભ્યુપગમ્યતે, સર્વભાવાનામેવ તત્સહકારિત્વપ્રસङ્ગઃ, તદ્વિશેષાકરણેન અવિશેષાદિતિ વ્યર્થા સહકારિકલ્પના ॥

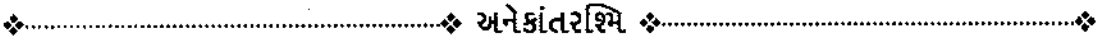
(૧૨૮) અથોચ્ચતે-એવમ્ભૂત એવ તસ્ય વસ્તુનઃ સ્વભાવો યેન વિશેષાકારકમપિ પ્રતિનિયતમેવ સહકારિણમપેક્ષ્ય કાર્યં જનયતીતિ । એતદપિ મનોરથમાત્રમ્, વિકલ્પા-નુપપત્તેઃ । તદ્વિદ્ધિ યદાઽભીષ્ટસહકારિસન્નિધૌ કાર્યં જનયતિ તદાઽસ્યાનન્તરોદિતસહકાર્ય-

❖ વ્યાખ્યા ❖

અત્રાહ-ન તર્હિ સ તસ્ય-વસ્તુનઃ સહકારી । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-અકિञ્ચિત્કરત્વાત્ કારણાત્ । એવમભ્યુપગમે દોષમાહ-અકિञ્ચિત્કરત્વેઽપિ સતિ સહકારિત્વેઽભ્યુપગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસङ્ગઃ । એનમુપદર્શત્રાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ યદિ કञ્ચન વિશેષમ્ અકુર્વન્નપિ સઃ-પદાર્થ આલોકાદિઃ તસ્ય-વસ્તુનઃ સહકાર્યભ્યુપગમ્યતે, તતઃ કિમિત્યાહ-સર્વભાવાનામેવ તત્સહકારિત્વપ્રસङ્ગઃ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-તદ્વિશેષાકરણેન અવિશેષાત્ તસ્ય-વસ્તુનો વિશેષા-કરણેનાવિશેષાત્ સર્વભાવાનામ્, ઇતિ-એવં વ્યર્થા સહકારિકલ્પના ॥

અથેત્યાદિ । અથ ઉચ્ચતે પેરેણ-એવમ્ભૂત એવ તસ્ય વસ્તુનઃ સ્વભાવઃ-ધર્મો યેન વિશેષાકારકમપિ પ્રતિનિયતમેવ સહકારિણમપેક્ષ્ય આલોકાદિ કાર્યં જનયતિ વિજ્ઞાનાદિ-કમિતિ । એતદાશંક્યાહ-એતદપિ મનોરથમાત્રમ્ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

ઉત્તરપક્ષઃ જો તેના દ્વારા કોઈ વિશેષ જ ન થતો હોય, તો તે સહકારી જ ન બની શકે... જો અકિંચિત્કરને પણ સહકારી માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગ આવશે. તે આ રીતે -

તે પદાર્થ, કોઈ વિશેષ ન કરવા છતાંય, જો તેને સહકારી માનવામાં આવે, તો જગતવર્તી તમામ પદાર્થો - વિશેષ ન કરવા છતાં પણ - સહકારી બનવા લાગશે, અર્થાત્ માટીના જેમ ચકાદિ સહકારી છે, તેમ કપડા વગેરે પણ સહકારી બનવા લાગશે અને તો વ્યવસ્થા અસમંજસ થશે, માટે સહકારીની કલ્પના વ્યર્થ છે.

(૧૨૮) પૂર્વપક્ષઃ વસ્તુનો એવો સ્વભાવ જ છે, કે જેથી પ્રતિનિયત (આલોકાદિ) સહકારીની અપેક્ષા રાખીને જ, જ્ઞાનાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે... પછી તે સહકારી ભલે કોઈ વિશેષ ન કરતો હોય, અર્થાત્ અકિંચિત્કર હોય...

ઉત્તરપક્ષઃ આ કથન પણ માત્ર મનોરથ પૂરતું જ છે, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પોની અસંગતિ છે. તે આ રીતે -

આલોકાદિ ઈચ્છિત સહકારીનું સંનિધાન થયે, જ્યારે તે વસ્તુ વિજ્ઞાનાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે

પેક્ષાલક્ષણઃ સ્વભાવો નિવર્તતે ન વેતિ વાચ્યમ્ । યદિ નિવર્તતેઽનિત્યત્વપ્રસન્નઃ, સ્વભાવ-
નિવૃત્તૌ સ્વભાવિનોઽપિ તદવ્યતિરેકેણ તદ્વદેવ નિવૃત્તેઃ ।

અથ ન નિવર્તતે, કાર્યાજનનપ્રસન્નઃ, તત્સ્વભાવાનિવૃત્તેઃ, પૂર્વવત્ । તથાહિ-ય એવ
તસ્ય કાર્યાજનનકાલે સ્વભાવઃ, જનનકાલેઽપિ સ એવ; ઇતિ કથં જનયતિ કથં વા ન
પૂર્વમપીતિ ચિન્ત્યમ્ ॥

(૧૨૧) તેન સહ જનનસ્વભાવત્વાત્ તદ્ભાવે જનયતિ, તદ્ભાવાચ્ચ ન પૂર્વમપીતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્દ્વીત્યાદિના । તત્-વસ્તુ યસ્માદ્ યદાઽભીષ્ટસહકારિસન્નિધૌ કાર્યં જનયતિ વિજ્ઞાનાદિ,
તદાઽસ્ય-વસ્તુનો ઽનન્તરોદિતસહકાર્યપેક્ષાલક્ષણઃ-અકિંચિત્કરસહકાર્યપેક્ષાલક્ષણઃ
સ્વભાવઃ-ધર્મો નિવર્તતે ન વેતિ વાચ્યમ્ । ઉભયથાઽપિ દોષમાહ-યદિ નિવર્તતેઽધિકૃત-
સ્વભાવસ્તતઃ કિમિત્યાહ-અનિત્યત્વપ્રસન્નઃ । કુત્તરિત્યાહ-સ્વભાવનિવૃત્તૌ સત્યાં સ્વભાવિ-
નોઽપિ-ધર્મિણઃ તદવ્યતિરેકેણ-સ્વભાવાભેદેન હેતુના તદ્વદેવ-સ્વભાવવદેવ નિવૃત્તેઃ કારણાત્ ॥

અથ ન નિવર્તતે સ સ્વભાવઃ । અત્રાહ-કાર્યાજનનપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-તત્સ્વભાવા-
નિવૃત્તેઃ-અકિંચિત્કરસહકાર્યપેક્ષાલક્ષણસ્વભાવાનિવૃત્તેઃ । પૂર્વવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । એતદેવ ભાવયતિ
તથાહિત્યાદિના । તથાહિ ય એવ તસ્ય-વસ્તુનઃ કાર્યાજનનકાલે સ્વભાવો જનનકાલેઽપિ
સ એવ, સર્વદા સ્વસ્વભાવાનિવૃત્તેઃ । ઇતિ-એવં કથં જનયતિ કાર્યં તદા કથં વા ન પૂર્વમપિ
જનયતિ સ્વભાવાભેદાદિતિ ભાવ ઇતિ-એવં ચિન્ત્યમ્ ॥

આહ-તેન-સહકારિણા સહ જનનસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ તદ્ભાવે-સહકારિભાવે જનયતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, ત્યારે તે વસ્તુનો, પૂર્વોક્ત ‘અકિંચિત્કર સહકારીની અપેક્ષા રાખવારૂપ’ સ્વભાવની નિવૃત્તિ (૧)
થાય છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો થાય છે, તો વસ્તુ અનિત્ય માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે સ્વભાવની નિવૃત્તિ
થયે, તદ્દભિન્ન સ્વભાવવાન્ વસ્તુની પણ નિવૃત્તિ થાય જ... (૨) જો તાદૃશ સ્વભાવની નિવૃત્તિ ન
થાય, તો પહેલાની જેમ, કાર્યોત્પત્તિ વખતે પણ ‘અકિંચિત્કર સહકારીની અપેક્ષા રાખવારૂપ’
સ્વભાવની નિવૃત્તિ ન થવાથી, ત્યારે પણ સહકારીની અપેક્ષા ઊભી જ રહે અને તેથી તો કાર્યની
ઉત્પત્તિ નહીં જ થઈ શકે. તે આ રીતે -

વસ્તુનો, જે સ્વભાવ કાર્યજનનકાળે હતો, તે જ સ્વભાવ કાર્યજનનકાળે છે. તેથી તે સ્વભાવ,
જેમ પહેલા કાર્ય નહોતો કરતો, તેમ હમણા પણ કાર્ય નહીં કરે, અથવા તો જેમ હમણા કાર્ય કરે છે,
તેમ પહેલા પણ કેમ ન કરે ? જો કે સ્વભાવ તો બંને સ્થળે એક જ છે, તો પછી આવો ભેદ શાનો ?

(૧૨૮) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનો સ્વભાવ, સહકારી સાથે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનો છે, તેથી વસ્તુ

ચેત્, ન, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવત્વસ્યાપિ નિત્યત્વે સતિ સદા તજ્જનનપ્રસજ્ઞાત્, અન્યથાઽધિકૃતસ્વભાવસ્ય નિત્યત્વાનુપપત્તેઃ । તથાહિ-યદિ સદા તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવં કિં ન જનયતિ ? અજનયદ્ વા કથં સદા તત્સ્વભાવમિતિ ? તતશ્ચ યદા તદ્ ભવતિ તદા તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવમ્, ન તુ સદેત્યવશ્યમઙ્ગીકર્તવ્યમ્; અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદા તદભાવાચ્ચ-સહકાર્યભાવાચ્ચ ન પૂર્વમપિ જનયતિ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । એતદેવ દર્શયતિ તેનેત્યાદિના । તેન-સહકારિણા સહ તજ્જનન-સ્વભાવત્વસ્યાપિ-કાર્યજનનસ્વભાવત્વસ્યાપિ નિત્યત્વે સતિ સદા તજ્જનનપ્રસજ્ઞાત્-કાર્ય-જનનપ્રસજ્ઞાત્ । વિપક્ષે બાધામાહ અન્યથેત્યાદિના । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમેઽધિકૃત-સ્વભાવસ્ય-તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવસ્ય નિત્યત્વાનુપપત્તેઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યા-દિના । તથાહિ યદિ સદા તેન-સહકારિણા સહ તજ્જનનસ્વભાવં-કાર્યજનનસ્વભાવમ્, વસ્ત્વિતિ પ્રક્રમઃ, કિં ન જનયતિ કાર્યમ્ ? અજનયદ્ વા કથં સદા તત્સ્વભાવં-તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવમિતિ ? નૈવ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ યદા તદ્ ભવતિ કાર્યં તદા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કાર્યજનનસ્વભાવી હોવા છતાં પણ, જ્યારે સહકારીનું સંનિધાન થાય, ત્યારે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે, અને જ્યારે ન થાય ત્યારે ન કરે... માટે કાર્યોત્પત્તિ વખતે - સહકારીનું સંનિધાન હોવાથી - કાર્ય કરશે અને કાર્યોત્પત્તિ પહેલા - સહકારીનું સંનિધાન ન હોવાથી - કાર્ય નહીં કરે. આમ, કોઈ દોષ નહીં રહે.

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવું છે, કારણ કે ‘સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ પણ જો નિત્ય હશે, તો - તે સ્વભાવ હંમેશા રહ્યો હોવાથી - સદા કાર્યની ઉત્પત્તિ થવા લાગશે ! કેમ કે તેવો સ્વભાવ હોવાથી, તે સહકારી જ્યાં હશે ત્યાંથી સાથે લઈને પણ તેઓ બધા ભેગા મળીને કાર્ય કરશે જ ... અને જો સદા કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો અધિકૃત સ્વભાવ નિત્ય નહીં બની શકે. તે આ રીતે -

‘સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ જો હંમેશા છે, તો તે વસ્તુ, હંમેશા કાર્યને કેમ ન કરે ? જો તે વસ્તુ, હંમેશા કાર્યને ન કરે, તો તેમાં તે સ્વભાવ કાયમ રહ્યો છે - એવું શી રીતે કહી શકાય ?

❖ સહકારી હોય તે વખતે તેવો સ્વભાવ માનીએ અને સહકારી ન હોય તે વખતે ન માનીએ, તો યદ્યપિ કાર્ય નિયતરૂપે જ થશે, પણ તે રીતે કાદાચિત્કતાથી સ્વભાવને અનિત્ય માનવો પડે છે, જે એકાંત નિત્યવાદીમતે અસંભવિત છે, માટે તે સ્વભાવને જો તેઓ નિત્ય માને, તો વશ્યમાણ દોષ આવશે.

૧. ‘યદ્ ભવતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવસ્યપિ કાર્યં’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

સદા તસ્યાપિ ભાવાપત્તિઃ, સદા તેન સહ તજ્જનનસ્વભાવત્વાદિતિ । એવં ચ સ્વભાવભેદે કથમેકાન્તનિત્યતેતિ ચિન્ત્યમ્ ॥

(૧૩૦) સ્યાદેતત્ ન તત્ર સ્વભાવભેદઃ, આકાલમપિ તસ્ય તથૈકસ્વભાવત્વાત્ । તથાહિ-આકાલમવિચલિતસ્વભાવમેવેદમિત્યંવિધં યેન તત એવ તત્તત્સહકારિસન્નિધાવેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તેન-સહકારિણા સહ તજ્જનનસ્વભાવં-કાર્યજનનસ્વભાવં વસ્તુ, નં તુ સદેત્યવશ્યમઙ્ગીકર્તવ્યં પોરેણ; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સદા તસ્યાપિ ભાવાપત્તિઃ સહકારિણઃ । કુત્તિત્યાહ-સદા તેન-સહકારિણા સહ તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્-વિવક્ષિતકાર્યજનનસ્વભાવત્વાદ વસ્તુન ઇતિ । એવં ચ સ્વભાવભેદે સતિ વસ્તુનઃ કથમેકાન્તનિત્યતેતિ-એતત્ ચિન્ત્યમ્, નૈવેત્યર્થઃ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે ન તત્ર-વસ્તુનિ સ્વભાવભેદઃ । કુત્તિત્યાહ-આકાલમપિ, યાવદપિ કાલસ્તાવદિત્યર્થઃ, તસ્ય-વસ્તુનઃ તથા-ચિત્રસહકારિયોગાનેક-કાર્યસાધકત્વેન એકસ્વભાવત્વાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ આકાલં-યાવદપિ કાલઃ અવિચલિતસ્વભાવમેવ-અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવમેવ ઇદં-વસ્તુ ઇત્યં-વિધમ્-એવમ્પ્રકારં યેન તત એવ વસ્તુનઃ તત્તત્સહકારિસન્નિધાવેવ સતિ તદૈવ તદૈવ-વિશિષ્ટે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ : તેથી એમ જ માનવું જોઈએ કે વસ્તુ જ્યારે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે જ સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ સ્વભાવ હોય છે, તે સિવાયના કાળમાં નહીં, નહીંતર સહકારીનું અસ્તિત્વ પણ કાયમ સ્વીકારવું પડશે, કારણ કે ‘સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ, સદા ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે સહકારીનું સદા સંનિધાન હોય.

પણ, સહકારીનું સદા સંનિધાન હોય - એવું તો દેખાતું નથી, તેથી વસ્તુનો, સહકારીસંનિધાન વખતે કાર્યજનનસ્વભાવ અને સહકારીઅસંનિધાન વખતે કાર્યઅજનનસ્વભાવ હોવાથી - એમ સ્વભાવભેદ હોવાથી - એકાંત નિત્યતાની સંગતિ ન જ થઈ શકે.

❖ એકાંતનિત્યમતે અસમંજસતાનું આપાતતઃ નિવારણ ❖

(૧૩૦) પૂર્વપક્ષઃ : વસ્તુમાં સ્વભાવભેદ તો નથી જ, કારણ કે તેનો સ્વભાવ ત્રણે કાળમાં એકરૂપ જ છે...

પ્રશ્ન : જો સ્વભાવ એકરૂપ હોય, તો તેનાથી જુદા-જુદા કાર્યો કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : સહકારીની વિચિત્રતાના કારણે... તે આ રીતે - કાર્ય બે પ્રકારનાં છે : (૧) સ્વારૂપિક, અને (૨) નૈમિત્તિક... (૧) ઘટની ‘નવત્વ, પુરાણત્વ... વગેરે’ જે સ્વાભાવિક અવસ્થા છે, તે ‘સ્વારૂપિક’ કાર્ય કહેવાય, કારણ કે ઘટ જ નવ-પુરાણાદિ સ્વરૂપે પરિણમે છે, અને (૨) ‘ઘટનું જ્ઞાન’ વગેરે જે કાર્ય છે, તે ‘નૈમિત્તિક’ છે, કારણ કે જ્ઞાન વિશે ઘટ, નિમિત્તરૂપે જ વ્યાપાર કરે છે, પોતે જ

૧. ‘ભાવે ભેદઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘નનુ સદે’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ય ૩. ‘પત્તેઃ સહ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

તદૈવ તદૈવ તસ્યૈવ તસ્યૈવાવસ્થા-સંવેદનાદેર્ભાવઃ । તથા ચ સતિ તદનિવૃત્તાવપિ ન પૂર્વવત્ તદભાવઃ, તસ્ય સહકારિણસ્તદૈવ ભાવાત્ । ન ચ પૂર્વમપિ ભાવઃ, તસ્યૈવાભાવાત્ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાલે તસ્યૈવ તસ્યૈવ-વિશિષ્ટસ્ય કાર્યસ્ય અવસ્થા-સંવેદનાદેઃ-સ્વારૂપિકસ્ય નિમિત્તભાવ-જન્યસ્ય ચ ભાવ ઇત્યુત્પાદઃ । તથા ચ સતિ કિમિત્યાહ-તદનિવૃત્તાવપિ-અનન્તરોદિતસ્વભાવા-નિવૃત્તાવપિ ન પૂર્વવત્ તદભાવઃ-કાર્યાભાવઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્ય સહકારિણો વિશિષ્ટસ્ય તદૈવ ભાવાત્ કારણાત્ । ન ચ પૂર્વમપિ ભાવઃ, પ્રક્રમાત્ કાર્યસ્ય, તસ્યૈવ-સહકારિણો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે રૂપે પરિણમતો નૈથી.

આ બંને પ્રકારના કાર્યો, વસ્તુથી ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય, કે જ્યારે તે તે સહકારીનું સંનિધાન થાય... ઘડો બનાવાની શક્તિ તો અરણ્યસ્થ માટીમાં પણ છે, પણ સહકારીનું સંનિધાન ન હોવાથી, તે કાર્ય કરતી નથી, હવે જો તે જ માટી કુંભશાળામાં લવાય, તો સહકારીનું સંનિધાન થતાં, તે અવશ્ય કાર્ય કરે છે.

આમ, ત્રણે કાળમાં એકસ્વભાવી પણ વસ્તુ, સહકારી સંનિધાન વખતે જ કાર્ય કરે, તે સિવાયના કાળમાં નહીં.

તેથી તમે જે દોષ આપ્યો હતો કે “સ્વભાવની નિવૃત્તિ ન થઈ હોવાથી, તે સ્વભાવ જેમ પહેલા કાર્ય નહોતો કરતો, તેમ હમણા પણ નહીં કરે” તે દોષ પણ નહીં રહે, કારણકે પૂર્વે તો સહકારી નહોતો, જ્યારે હમણા તો સહકારી વિદ્યમાન હોવાથી, તે અવશ્ય કાર્ય કરશે. અને બીજો તમે જે દોષ આપ્યો કે - “અથવા હમણાની જેમ પહેલા પણ કાર્ય કરવા લાગશે” - તેવું પણ નહીં બને, કારણ કે પૂર્વે સહકારી ન હોવાથી, તે વસ્તુ કાર્ય કરવા નહીં પ્રવર્તે.

પ્રશ્ન : તો પણ અધિકૃત કાર્યોત્પત્તિ વખતે ‘સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ તો નિવૃત્ત થશે જ ને ? કારણ કે કાર્ય તો ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે, તો હવે ‘કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ શી રીતે ટકે ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અથ ‘નિત્યાનિત્યા’ધિકારે કિન્નિલ્લિખ્યતે- 1. સ્વારૂપિકસ્ય નિમિત્તભાવજન્યસ્ય ચેતિ । સ્વારૂપિકસ્ય-સ્વરૂપમાત્રભાવસ્ય નવપુરાણત્વાદેર્નિમિત્તભાવેન જન્યતે યદ્ ઘટાદિ તન્નિમિત્તભાવજન્યં તસ્ય ઘટાદિગોચરસંવેદનસ્યૈવ । નવપુરાણત્વાદિકાદ્યવસ્થા ઘટસ્ય સ્વાભાવિક્ય એવ । યચ્ચ સ્વગોચરં સંવેદનં તત્ર નિમિત્તભાવેનૈવ ઘટો વ્યાપ્રિયતે, ન ચ સ્વયં તદ્દૂપતયા પરિણામેનેતિ ॥

❖ આમ, એક જ ઘટવસ્તુને આશ્રયીને, અવસ્થા તે સ્વારૂપિક કાર્ય છે અને સંવેદન તે નૈમિત્તિક કાર્ય છે.

૧. ‘કારિણસ્તદૈવાભાવાભાવાત્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ઇત્યુત્પાદેઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવે જન્યતે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘પરિણામતેતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ચ તદુદયેઽપિ તન્નિવૃત્તિઃ, તથાસ્વભાવત્વાત્ । ન ચ પુનસ્તસ્યૈવ કરણમ્, તથાસ્વભાવ-
ત્વાદેવ । કિમેતદેવમ્ ? અચિન્ત્યોઽપર્યનુયોગાર્હઃ સ્વભાવ ઇતિ ॥

(૧૩૧) અહો દુરન્તઃ સ્વદર્શનાનુરાગઃ । એવમપિ મિથો વિરુદ્ધં ભાષયતિ-તદુદયેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽભાવાત્, પૂર્વમસ્ય ચાનવસ્થાનાત્ તેન ન કાદાચિત્કત્વવિરોધઃ । ન ચ તદુદયેઽપિ-અધિકૃત-
કાર્યોત્પાદેઽપિ તન્નિવૃત્તિઃ-અનન્તરોદિતસ્વભાવનિવૃત્તિઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તથાસ્વભાવત્વાત્, તથા-
તેન પ્રકારેણ કાલભવનલક્ષણેન આત્મસત્તાયાઃ સ્થિતિરિત્યર્થઃ । ન ચ પુનઃ તસ્યૈવ-કૃતકાર્યસ્ય
કરણં તથાસ્વભાવત્વાદેવ એવંવિધ એવાસાવિતિ । કિમેતત્-અનન્તરોદિતમ્ એવં સ્વતન્ત્ર-
રાજક્રીડાપ્રખ્યમ્ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-અચિન્ત્યઃ-અચિન્તનીયો યોગિજ્ઞાનવત્ અપર્યનુયોગાર્હઃ-
ન પર્યનુયોગમર્હત્યગ્ન્યાદેરૌણ્યાદિવત્ સ્વભાવ ઇતિ કિમત્ર કુર્મઃ ? ॥

એતદાશઙ્ક્યાહ-અહો દુરન્તઃ સ્વદર્શનાનુરાગ ઇતિ પૂર્વવત્ । એવમપિ-યથોક્તં મિથઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : વસ્તુનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, જેથી કાર્યોત્પત્તિ બાદ પણ તે સ્વભાવ યથાવસ્થિત જ રહે.

પ્રશ્ન : ‘સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ’ સ્વભાવ, જો સદા અવસ્થિત જ હોય, તો સદા તેનું તે જ કાર્ય કેમ ન કરે ?

ઉત્તર : તેનો એવો સ્વભાવ જ છે.

પ્રશ્ન : અરે ! આ તે કેવો સ્વભાવ કે, કાર્યજનનસ્વભાવ અવસ્થિત રહેવા છતાં એકવાર કાર્ય થયા પછી પુનઃ ન કરે ? આ તો રાજાની કીડા જેવું સ્વચ્છંદ છે... કરવાનો સ્વભાવ વિદ્યમાન છે, તો પણ કાર્ય ન કરે - એવું કેમ ?

ઉત્તર : સ્વભાવનો પ્રભાવ યોગીના જ્ઞાનની જેમ અચિન્ત્ય છે, તેથી તે વિશે કોઈ જ પ્રશ્ન ન કરવો... અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, તો તે દહન જ કરવાનો, પછી તમે કહો કે “પાણી તો ઠંડક કરે છે, તો પછી અગ્નિ પણ કેમ નહીં ?” - તે બરાબર નથી, કારણ કે સ્વભાવ અંગે કોઈ પ્રશ્નનો અવકાશ જ નથી.

❖ પૂર્વપક્ષીનું સર્વ કથન વિરોધગ્રસ્ત ❖

(૧૩૧) ઉત્તરપક્ષ : અહો ! પોતાના દર્શનનો કેટલો ગાઢ અનુરાગ ! તમે એકાંતવાદને ટકાવવા

❖ જેમ યોગીનું જ્ઞાન અતીત (વિનષ્ટ) અનાગત (અનુત્પન્ન) વસ્તુને પણ જાણે છે, તે અચિન્ત્ય પ્રભાવ જ છે, તેમ સ્વભાવનો પ્રભાવ પણ સમજવો...

૧. ‘પૂર્વ અસ્ય વાઽવ૦’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨. ‘કાર્યોત્પાદેઽપિ તન્નિવૃત્તિઃ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૩. ‘પ્રકારેણાકાલ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘સ્થિતિરિત્યર્થઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘તત્ર પુનસ્તસ્યૈવ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૬. ‘પ્રેક્ષતાં ૧૦૧તમં પૃષ્ઠમ્ ।

તન્નિબન્ધનસ્ય સતો ન તસ્ય નિવૃત્તિઃ, અવિકલતથાત્વે ચ ન પુનસ્તસ્યૈવ કરણમિતિ વ્યાહતમ્ । યદ્યનિવૃત્તિઃ કથમકરણમ્ ? અકરણં ચેત્, કથમનિવૃત્તિઃ ? યદૈવ તત્ કૃતં ન ચ ભૂયઃ કરિષ્યતિ તદૈવ, તદૈવ તત્તત્કરણસ્વભાવો જરયેવ યૌવનં તદકરણ-સ્વભાવેનાપનીતઃ, અન્યથા તદ્ભાવેન બલાત્ તત્ફલપ્રસન્નઃ । ન હ્યગ્નિરનપગતે દહનસ્વભાવે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પરસ્પરં વિરુદ્ધં ભાષયતિ-અસંજ્ઞતમુલ્લાપયતિ । કથમેતદ્ વિરુદ્ધમિત્યાહ-તદુદયેડપીત્યાદિ । તદુદયેડપિ તસ્માત્-સ્વભાવાત્ ઉત્પાદેડપિ, વિવક્ષિતકાર્યસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, તન્નિબન્ધનસ્ય-વિવક્ષિતકાર્યનિબન્ધનસ્ય સતઃ-ભવતઃ ન તસ્ય-સ્વભાવસ્ય નિવૃત્તિઃ । અવિકલતથાત્વે ચ તત્સ્વભાવસ્ય, ન પુનઃ તસ્યૈવ-વિવક્ષિતકાર્યસ્ય કરણમિતિ વ્યાહતમ્, તત્તાદવસ્થ્યે તદ-કરણવિરોધાત્ । તથા ચાહ-યદ્યનિવૃત્તિરિત્યાદિ । યદ્યનિવૃત્તિર્વિવક્ષિતકાર્યકરણસ્વભાવસ્ય કથમકરણં વિવક્ષિતકાર્યસ્ય ? અકરણં ચેદ્ વિવક્ષિતકાર્યસ્ય કથમનિવૃત્તિઃ વિવક્ષિત-કાર્યકરણસ્વભાવસ્ય ? એતદ્ભાવનાયૈવાહ-યદૈવેત્યાદિ । યદૈવ તત્ કૃતં-વિવક્ષિતકાર્યં ન ચ ભૂયઃ-પુનઃ કરિષ્યતિ-તદૈવ તદૈવ । કિમિત્યાહ-તત્તત્કરણસ્વભાવ ઇતિ । તસ્ય-વસ્તુનસ્તત્કરણસ્વભાવઃ-વિવક્ષિતકાર્યકરણાત્મભાવઃ । જરયેવ યૌવનમિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । તદ-કરણસ્વભાવેન-વિવક્ષિતકાર્યકરણાત્મભાવલક્ષણેન અપનીતઃ-તિરસ્કૃતઃ । ઇત્થં ચૈતદ-ઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદ્ભાવેન-તત્તત્કરણસ્વભાવભાવેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરસ્પર વિરોધી કથન કરવા પણ તૈયાર છો !

પૂર્વપક્ષ :- અમારા કથનમાં વિરોધ શું ?

ઉત્તરપક્ષ : તમે એકબાજુ કહો છો કે, કાર્યોત્પત્તિ થયા પછી પણ કાર્યનો કારણીભૂત એવો કારણમાં રહેલો સ્વભાવ (સહકારી સાથે મળીને કાર્ય કરવારૂપ સ્વભાવ) યથાવસ્થિત જ છે, અને એકબાજુ કહો છો કે, સંપૂર્ણતયા તે સ્વભાવ અવસ્થિત હોવા છતાં પણ, ફરી તેનું તે જ કાર્ય ન થાય - આ બધું કથન વિરોધગ્રસ્ત છે, કારણ કે જો તેનો સ્વભાવ નિવૃત્ત ન થાય, તો - કારણીભૂત સ્વભાવ અવસ્થિત જ હોવાથી - કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય ? અને જો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો કારણીભૂત સ્વભાવ હાજર [=અનિવૃત્ત] જ છે - એવું શી રીતે કહી શકાય ?

વસ્તુ દ્વારા, જ્યારે કાર્ય કરાયું, ત્યારે જ તે વસ્તુનો કરણસ્વભાવ માનવો જોઈએ. ત્યારબાદ ફરી તે જ વસ્તુ, તે જ કાર્યને ઉત્પન્ન નથી કરતી, માટે તે વસ્તુનો અકરણસ્વભાવ માનવો જોઈએ... જેમ ઘડપણથી જુવાનીનું નિવારણ થાય છે, તેમ અકરણસ્વભાવથી કરણસ્વભાવનું પણ નિરાકરણ થશે, જો પછી પણ કરણસ્વભાવ રહે, તો પછી બલાત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી પડે.

૧. 'યદૈવ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તત્કરણં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'પરસ્પરવિરુદ્ધ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૪. 'તદૈવ તદૈવ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ન દહતિ, સ્વભાવાપગમે ચ નિયતમનિત્યતા । (૧૩૨) તથાપિ એકદાહ્યદહને તદદહનાદ્ દાહ્યાન્તરદહનાચ્ચાદોષ ઇતિ ચેત્, ન, સર્વથા સ્વભાવભેદમન્તરેણોક્તાનુપપત્તેઃ । ન ચ યેનૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બલાત્-સામર્થ્યાત્ તત્ફલપ્રસન્નઃ-વિવક્ષિતકાર્યપ્રસન્નઃ । અમુમેવાર્થ સ્થૂરોક્ત્યા નિદર્શનાન્તરેણાહ ન હીત્યાદિના । ન હિ અગ્નિરનપગતે દહનસ્વભાવે નૈશ્ચયિકે ન દહતિ, કિન્તુ દહત્યેવ, નૈશ્ચયિકસ્ય દહનસ્વભાવસ્યૈવમાત્મકત્વાત્ । સ્વભાવાપગમે ચ વિવક્ષિતકાર્યોદયે સત્ય-ભ્યુપગમ્યમાને નિયતમનિત્યતાઽધિકૃતવસ્તુનઃ, અતાદવસ્થ્યસ્યૈવાનિત્યત્વાદિતિ । નિદર્શનમ-ધિકૃત્યાહ-તથાપીત્યાદિ । તથાપિ-એવમપિ એકદાહ્યદહને સત્યગ્નેઃ તદદહનાદ્ દગ્ધત્વેનૈવ દાહ્યાન્તરદહનાચ્ચ તદદગ્ધત્વેન અદોષો ન હ્યગ્નિરનપગતે દહનસ્વભાવે ન દહતીત્યાદિ । ઇતિ-એવં ચેન્મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત ઇત્યાહ-સર્વથા-એકાન્તેન સ્વભાવભેદમન્તરેણ, તદેકસ્વભાવત્વ એવેત્યર્થઃ । ઉક્તાનુપપત્તેઃ એકદાહ્યદહને તદદહનં દાહ્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તેવો સ્વભાવ હોય તો અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, એવું શી રીતે ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! જ્યાં સુધી અગ્નિનો દહનસ્વભાવ નિવૃત્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તે અગ્નિ બાળે જ, ન બાળે-એવું ન બને... તે રીતે જ્યાં સુધી કરણસ્વભાવ નિવૃત્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુ કાર્ય કરે જ, ન કરે- એવું ન બને... માટે, કરણસ્વભાવની નિવૃત્તિ માનવી જ પડે અને તેથી તો વસ્તુ અનિત્ય જ બને, કારણ કે 'સર્વદા તે જ સ્વભાવે ન રહેવું' એ જ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે...

(૧૩૨) પૂર્વપક્ષ : અગ્નિ, એક ઈંધણને બાળ્યા પછી તેને બાળતો નથી, પણ બીજા ઈંધણને બાળે છે... એટલે સ્વભાવ પણ ઊભો રહે છે, અને પૂર્વે બાળેલા ઈંધણને બાળતું નથી... તેમ, કરણસ્વભાવી પણ વસ્તુ, અનુત્પન્નને જ ઉત્પન્ન કરે, ઉત્પન્નને નહીં. માટે પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અગ્નિને પણ જો સર્વથા એકસ્વભાવી માનવામાં આવે, તો ઉપરોક્ત કથન સંગત જ ન થઈ શકે, માટે અગ્નિમાં પણ સ્વભાવભેદ તો માનવો જ પડશે. તે આ રીતે -

જો અગ્નિમાં રહેલો એકસ્વભાવ માત્ર દહનનો હોય તો બંનેને બાળે અને અદહનનો હોય, તો એકેને ન બાળે. એટલે એકનું દહન અને બીજાનું અદહન, તે અગ્નિના સ્વભાવભેદને જ સિદ્ધ કરે છે. તેથી સ્વભાવભેદ વિના; તમારી વાત શક્ય નથી...

વળી, ઘાસ-લાકડા વગેરે ઘણા પદાર્થો બાળી શકાય એવા છે, પણ અગ્નિ, તે બધા જ પદાર્થોને બાળે એવું નિયત નથી, કારણ કે કેટલાક પદાર્થોને (ઘાસને) બાળે અને કેટલાક પદાર્થોને (કાષ્ટને) હમણાં ન પણ બાળે. તેથી યદ્યપિ અગ્નિ, તૃણ-કાષ્ટ ઉભયદહનસ્વભાવી છે, પણ બંનેને એકસાથે ન

૧. 'નિત્યમનિત્યતા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ગમે વિવક્ષિત' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પ્રેક્ષ્યતાં ૧૭૯તમં પૃષ્ઠમ્ ।

૪. 'ભાવ એવેત્યર્થઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્વભાવેનૈકં દાહ્યં દહતિ તેનૈવ દાહ્યાન્તરમ્, (૧૩૩) તસ્ય તથાતદનિયતત્વે દાહ્યાન્તરવત્ તદા તદદહનપ્રસજ્ઞાત્ । નિયતત્વે ચ તદ્દહનાદહનયોરન્યત્ર તંદસિદ્ધેઃ સ્થિતઃ કથચ્છિત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્તરદહનં ચેત્યુક્તમ્, ન ચૈતદ્ દ્વયમેકસ્વભાવત્વાદુપપદ્યતે, તદદહનવદ્ દાહ્યાન્તરદહનાયોગાદ્ વિપર્યયો વા હેત્વભેદાદિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

દોષાન્તરમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ યેનૈવ સ્વભાવેનૈકં દાહ્યં દહતિ, અગ્નિરિતિ પ્રક્રમઃ, તેનૈવ દાહ્યાન્તરમ્-અન્યત્ । કુત ઇત્યાહ-તસ્ય-સ્વભાવસ્ય તૃથા-તેન દહનાદહનપ્રકારેણ તદ-નિયતત્વે તયોઃ-દાહ્યયોરનિયતત્વે દહનાદહનં પ્રતિ । કિમિત્યાહ-દાહ્યાન્તરવત્-યન્ન દહતિ તદ્વત્, તદા-તસ્મિન્ કાલે તદદહનપ્રસજ્ઞાત્, યદ્ દહતિ તદ્દહનપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તદનિયતત્વાવિશેષેણ ઉભયદહનસ્વભાવોઽપ્યસૌ તદ્ દહનાદહનં પ્રત્યનિયત ઇત્યેકં ન દહતિ તદેતદનિયતત્વં યદપિ દહતિ તત્રાપ્યવિશિષ્ટમેવેતિ તદદહનપ્રસજ્ઞઃ સ્પષ્ટઃ । નિયતત્વે ચ તસ્ય વસ્તુસ્વભાવસ્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બાળતી હોવાથી, માનવું જ જોઈએ કે વસ્તુ જે સ્વભાવે એક દાહ્યને બાળે તે જ સ્વભાવે બીજા દાહ્યને બાળે એવું નથી.

પણ, વસ્તુને જો એકસ્વભાવી માનવામાં આવે, તો હમણાં અગ્નિ, જેમ કાષ્ટને દહન નથી કરતી, તેમ - તેનો સ્વભાવ તૃણ વિશે પણ રહ્યો હોવાથી - તૃણને પણ દહન નહીં કરવાની આપત્તિ આવે.

વળી, તે જે સ્વભાવે એકને બાળે, તે જ સ્વભાવે બીજાને બાળે, એવું તમે નહીં કહી શકો. (કારણ કે પહેલાં બાળનાર અગ્નિ, બીજાને ન બાળતી હોવા છતાં, તે સ્વભાવ ઉપસ્થિત રહેવાથી બીજાને પણ બાળનારી માનવી પડશે... સ્વભાવ જુદો જુદો હોય, તો તેનું સમાધાન થઈ શકે કે હમણાં માત્ર પહેલાં બાળવાનો જ સ્વભાવ હોવાથી માત્ર પહેલાં જ દહન થશે, બીજાનું નહીં અથવા બીજાનું જ અદહન થશે, પહેલાંનું નહીં. કારણ કે બંનેને બાળવાનો સ્વભાવ, જુદો જુદો હોવાથી જ બંનેનું એકસાથે દહન થતું નથી...)

(૧૩૩) એક જ સ્વભાવે બેનું દહન કેમ ન થટે - તેનું કારણ જણાવે છે -

(ક) શેને બાળે અને શેને નહીં, તે જો અનિયત હોય, તો જેમ કાષ્ટને નથી બાળતો, તેમ તૃણને પણ નહીં બાળે. તે આ રીતે -

તેમાં બંનેને બાળવાનો સ્વભાવ છે, પણ કોને બાળે અને કોને નહીં તે જ અનિયત છે. હવે એકને બાળતો નથી, તો કોને ન બાળવું ? તે અનિયતત્વ જેવું કાષ્ટ પ્રત્યે છે, તેવું તૃણ પ્રત્યે પણ છે, એટલે તો તૃણને પણ નહીં બાળે.

(ખ) જો આને જ બાળે અને આને ન જ બાળે એમ નિયત હોય, તો જેને (કાષ્ટને) બાળતો

૧. 'તદસિદ્ધિરિતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તથાનેન દહનાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'તદહનં' ઇતિ ઘ-પાઠોઽશુદ્ધઃ ।

૪. 'તસ્યા સ્વભાવં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સ્વભાવભેદઃ, ઇતિ આકાલમપિ તસ્ય તથૈકસ્વભાવત્વમનેકકાર્યભાવાદેર્ન સત્ર્યાય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ખ્યુપગમ્યમાને ક્વેત્યાહ-તદ્દહનાદહનયોઃ તયોઃ-દાહ્યયોર્યે દહનાદહને તયોર્યદ્ દહતિ તદ્ દહત્યેવ, યચ્ચ ન દહતિ તન્ન દહત્યેવેત્યેવમ્ભૂતે । કિમિત્યાહ-અન્યત્ર-પ્રતિયોગિનિ યત્ તદા ન દહતિ તન્ન, તદસિદ્ધેઃ-દહનાસિદ્ધેઃ, ન ચૈતદેવમિતિ સ્થિતઃ કથન્નિત્ સ્વભાવભેદઃ, ઇતિ-એવમ્ આકાલમપિ-યાવદપિ કાલસ્તાવદપિ તસ્ય-વસ્તુનઃ તથૈકસ્વભાવત્વમ્-અપ્રચ્યુતાનુત્પન્ન-સ્થિરૈકરૂપતયા અનેકકાર્યભાવાદેઃ કારણાત્ । ‘આદિ’શબ્દાત્ તત્તત્કૃતૌ તત્તદવસ્થાભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી, ત્યાં દહનસ્વભાવ નથી. (એટલે તમે જે ઉભયદહનસ્વભાવ માનેલો તે ખંડિત થયો.) એથી સ્વભાવભેદ સિદ્ધ થયો.

તે રીતે વસ્તુને પણ કરણ-અકરણસ્વભાવી માનવી જ જોઈએ, નહીંતર માત્ર કરણસ્વભાવી માનવામાં, ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરવાની આપત્તિ આવે.

❖ એકાંત નિત્યવાદીમતે સર્વત્ર અસંગતિ ❖

નિષ્કર્ષઃ તેથી વસ્તુને, જો અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન અને સ્થિર એકસ્વભાવી માનવામાં આવે, તો તેના દ્વારા અનેક કાર્યની સંગતિ નહીં જ થઈ શકે. તે આ રીતે -

(૧) વિજ્ઞાનની અસંગતિ : ઘટજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનો અમુક નિયત કાળે જ થાય છે, પરંતુ વસ્તુ જો કરણસ્વભાવી જ હોય, તો સદા વિજ્ઞાનજનન થયા જ કરશે અને જો-અકરણસ્વભાવી હોય, તો તેનાથી કદી વિજ્ઞાન જ નહીં થાય. એ જ રીતે બીજા કાર્યો અંગે પણ સમજવું...

(૨) અવસ્થાની અસંગતિ : વસ્તુ જો એકસ્વભાવી હોય તો તેમાં નવી-જુની વગેરે અવસ્થા ન ઘટે.

(૩) તત્કૃતિમાં તે તે અવસ્થાની અસંગતિ : સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ... વગેરે કાર્ય કરતી વખતે કુંભાર, તે તે કાર્યના અનુસારે જુદી જુદી અવસ્થાએ પરિણમે છે... કુંભાર, જ્યારે અન્ય અવસ્થાએ પરિણમ્યો હોય, ત્યારે તે ઘડો બનાવે અને અન્ય અવસ્થાએ પરિણમ્યો હોય, ત્યારે તે કોડીયા વગેરે બનાવે. આમ જુદા જુદા કાર્યને આશ્રયીને, કર્તાનો જુદો જુદો વ્યાપાર થાય છે, પણ કર્તા જો એકસ્વભાવી જ હોય, તો તેની જુદી જુદી અવસ્થા અને વ્યાપાર ઘટી જ ન શકે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

2. ન ચૈતદેવમિતિ-ન પુનરેતદેવં યદુત્ દહનસ્યાસિદ્ધિરેવ । યદિ હિ નિત્યસ્વરૂપતયા એકસ્વભાવઃ, તદા યાવત્ત્વેન કાલાન્તરયોગેનાપિ દાહ્યમસ્તિ તદેકદાહ્યદહનકાલે સર્વં દહ્યેત, ન ચ તદસ્તિ, અતો બલાદસ્ય દગ્ધુંશક્યં તૃણકાષ્ટાદપિ પ્રતીત્ય દહનાદહનસ્વભાવતેતિ ॥

3. તત્તત્કૃતૌ તત્તદવસ્થાભાવગ્રહ ઇતિ । તસ્ય તસ્ય સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદેઃ કાર્યસ્ય કૃતૌ કરણે

૧. ‘તદસિદ્ધિર્દહનાસિદ્ધિર્ન’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. ‘તત્કૃતૌ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘એકત્વભાવસ્વભાવ એક તદા’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૪. ‘યાવત્ તેન’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘દગ્ધું શક્યં’ ઇતિ ય-ચ-પાઠઃ ।

સજ્જતમિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમિતિ । એવં તાવદેકાન્તનિત્યપક્ષે વિજ્ઞાનાદિકાર્યાયોગાત્ તદવગમાભાવ ઇતિ ॥

(૧૩૪) અથાપિ પ્રકૃત્યૈકક્ષણસ્થિતિધર્મકમેકાન્તનિત્યમભ્યુપગમ્યતે । એવમપિ વિજ્ઞાનાદિકાર્યાયોગાત્ તદવગમાભાવ એવ, તદભાવભાવિનો વિજ્ઞાનસ્ય તત્કાર્યત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રહઃ । ન સન્ન્યાયસજ્જતમિતિ-એવં સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્, તદેકકરણાકરણયોઃ સ્વભાવ-
ભેદનાન્તરીયકત્વાદિતિ । એવં તાવદેકાન્તનિત્યપક્ષે કિમિત્યાહ-વિજ્ઞાનાદિકાર્યાયોગાત્
કારણાત્, ‘આદિ’શબ્દાદવસ્થાપરિગ્રહઃ, તદવગમાભાવ ઇતિ-એકાન્તનિત્યાવગમાભાવ ઇતિ ॥

દ્વિતીયપક્ષમધિકૃત્યાહ-અથાપીત્યાદિ । અથાપિ પ્રકૃત્યૈકક્ષણસ્થિતિધર્મકમેકાન્ત-
નિત્યમભ્યુપગમ્યતે વસ્તુ । એવમપિ વિજ્ઞાનાદિકાર્યાયોગાત્ કારણાત્ તદવગમાભાવ એવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ પ્રમાણે એકાંતનિત્યપક્ષે, વિજ્ઞાન વગેરે કાર્યો ન ઘટી શકવાથી, એકાંત નિત્યનો અવગમ
પણ નહીં થઈ શકે. માટે વસ્તુને એકાંતનિત્યરૂપ માની શકાય નહીં.

❖ વસ્તુને એકાંત અનિત્યરૂપ માનવામાં પણ દોષપરંપરા ❖

(૧૩૪) એકાંતવાદી : વસ્તુ, સ્વભાવથી માત્ર એક જ ક્ષણ રહેનારી છે, તેથી વસ્તુને એકાંતે
માત્ર અનિત્યરૂપ જ માનવી જોઈએ.

સ્યાદ્વાદી : એકાંત અનિત્યપક્ષે પણ, વિજ્ઞાન વગેરે કાર્યો ન ઘટી શકવાથી, એકાંત અનિત્યનું
પણ વિજ્ઞાન ન જ થઈ શકે.

એકાંતવાદી : અનિત્યમતે વિજ્ઞાન કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે, જ્યારે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યારે કારણીભૂત પદાર્થ તો નષ્ટ થઈ
ગયો છે... આશય એ છે કે, કારણની બીજી ક્ષણે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે પ્રથમ ક્ષણે પદાર્થ
અને દ્વિતીયક્ષણે તજજન્ય વિજ્ઞાન થાય, પણ દરેક પદાર્થ ક્ષણિક (ક્ષણસ્થાયી) હોવાથી, પ્રથમક્ષણીય
પદાર્થનો દ્વિતીયક્ષણે નાશ થઈ જશે... ફલતઃ વિજ્ઞાનક્ષણે પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ન રહે અને જો પદાર્થનું
અસ્તિત્વ ન રહે, તો ‘આ વિજ્ઞાન આ પદાર્થનું કાર્ય છે’ એનો નિશ્ચય જ ન થાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તસ્યાસ્તસ્યાસ્તત્તત્કાર્યકરણાનુકૂલાયા અવસ્થાયાઃ કુમ્ભકારાદેઃ કાર્યકર્તુઃ સમ્બન્ધિન્યા ભાવગ્રહઃ સત્તાઙ્ગી-
કારઃ । કુમ્ભકારો હિ અન્યાવસ્થાતોઽપરિણતો ઘટં કુરુતેઽવસ્થાન્તરગતશ્ચ શરાવોદજ્જનાદીનિ કાર્યાણિ,
વ્યાપારભેદસ્યોપલભ્યાત્ ॥

❖ વિજ્ઞાનાદિકાર્યનો અસંભવ થવાથી, વસ્તુનું વસ્તુત્વ જ ન રહે (અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવાત્) અને તો તેનો
અવગમ જ ન થાય... અર્થાત્ તેવી વસ્તુ ન હોવાથી જ અવગમ ન થાય...

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘સત્ત્વ કાર્યં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવભેદનાન્તરીયં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

નિશ્ચયાત્ । (૧૩૫) ન ચ સર્વથૈકક્ષણસ્થિતિધર્મણઃ સત્તૈવ યુક્તા, દ્વિતીયાદિક્ષણા-
સ્થિત્યભાવે સતિ તત્ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વાયોગેન તદન્યત્વાદિવિકલ્પાનુપપત્તેઃ । સ્યાદેતત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एकान्तानित्यावगमाभाव एव । कुत इत्याह-तदभावभाविनः-वस्त्वभावभाविनः । विज्ञानस्य
तत्कार्यत्वानिश्चयात्, अर्थात्यन्तपरोक्षतयेति भावः । न चेत्यादि । न च सर्वथा-एकान्तेन
क्षणस्थितिधर्मणः-वस्तुनः सत्तैव युक्ता । कुत इत्याह-द्वितीयादीत्यादि । द्वितीयादिक્ષणा-
स्थित्यभावे सति तत्क्षणस्थितिधर्मकत्वायोगेन तस्यैव वस्तुनः क्षणस्थितिधर्मकत्वायोगेन
हेतुना तदन्यत्वादिविकल्पानुपपत्तेश्च, तयोः-प्रथमक्षणस्थितिद्वितीयादिक્ષणास्थित्योरन्यत्वाद-
विकल्पैरघटमानत्वात् क्षणस्थितिधर्मसत्तायाः । तथाहि-तयोः प्रथमक्षणस्थितिद्वितीयादि-
क्षणस्थित्योः अन्यत्वमनन्यत्वमन्यानन्यत्वमवाच्यत्वं वा स्यात् । अन्यत्वे क्षणान्तरस्थितेरिव
प्रस्तुतास्थित्यविरोधात् क्षणस्थितित्वाभावः । अनन्यत्वे प्रथमक्षणेऽप्यस्थितिः, द्वितीयादिष्वपि

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ક્ષણિક પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત છે ❖

(૧૩૫) જો પદાર્થ સર્વથા એકક્ષણ સ્થિતિસ્વભાવી જ માનવામાં આવે, તો તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ
જ નહીં ઘટે. તે આ રીતે -

ક્ષણિકમતે ક્ષણસ્થિતિકત્વનો અર્થ - ‘દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ હોતે છત્રે પ્રથમક્ષણસ્થિતિ’ એવો
માનવો જરૂરી છે, કારણ કે આમાંથી જો પ્રથમક્ષણસ્થિતિરૂપ અર્થ ન મનાય, તો - પ્રથમક્ષણે પણ
અસ્તિત્વ ન ઘટતાં - વસ્તુનો જ અભાવ થશે અને જો દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિરૂપ અર્થ ન માનો, તો
દ્વિતીયાદિક્ષણમાં અસ્થિતિનો અભાવ માનવો પડશે (અર્થાત્ સ્થિતિ માનવી પડશે) અને તો ક્ષણસ્થિતિ-
ધર્મકત્વનો જ અયોગ થશે, અર્થાત્ ક્ષણમાત્ર સ્થિતિ નહીં ઘટે. એટલે ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વનો અર્થ દ્વિતીય-
ક્ષણઅસ્થિતિ હોવાથી પ્રથમક્ષણસ્થિતિ એવો જ માનવો પડે.

અને દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અસ્થિતિનો અભાવ હોવાથી તત્ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વ હોવું શક્ય નથી અને
દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અસ્થિતિનો અભાવ કેમ છે? તો તેનું કારણ એ કે તે તદન્યત્વાદિવિકલ્પથી અનુપપન્ન
છે. તે આ રીતે - પ્રથમક્ષણસ્થિતિ અને દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિ બંને (૧) ભિન્ન છે, (૨) અભિન્ન છે,
(૩) ભિન્ન-અભિન્ન છે, કે (૪) અવાચ્ય છે?

(૧) ભિન્ન તો ન માની શકાય, કારણ કે જેમ એક જ કાળે, ક્ષણિક એવી ઘટક્ષણનો, ભિન્ન
એવી પટક્ષણ સાથે વિરોધ નથી, અર્થાત્ ઘટક્ષણ અને પટક્ષણ બંને એક સાથે રહી શકે છે, તેમ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

4. ક્ષણાન્તરસ્થિતેરિવ પ્રસ્તુતાસ્થિત્યવિરોધાત્ ક્ષણસ્થિતિત્વાભાવ इति । यथाहि-क्षणिकस्य घटादेः
स्वकाले पटादिक्षणेन सह वस्त्वन्तरत्वाच्च विरोधः, एवं द्वितीयक्षणभाविन्या अस्थित्याऽपि सह

૧. ‘ક્ષણસ્થિત્ય૦’ इति क-पाठः । ૨. ‘કાલે ઘટાદિ૦’ इति ख-पाठः ।

દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતૌ પ્રથમક્ષણસ્થિતેરભાવાદ્ ભાવે વા તદનુપપત્તેઃ પ્રતિયોગ્યભાવાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વા સ્થિતિઃ, અન્યથાઽન્યત્વાયોગાત્, તયોરૈક્યે હ્યનન્યત્વમિતિ ભાવનીયમ્ । અન્યાનન્યત્વે વિરોધઃ, સહાનવસ્થાનાત્ । અવાચ્યત્વે સ્વવચનવિરોધઃ, અવાચ્યત્વેનૈવ વાચ્યત્વાત્ । સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતૌ સત્યાં પ્રથમક્ષણસ્થિતેરભાવાત્ કારણાદ્ ભાવે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રથમક્ષણસ્થિતિ અને દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિ બંને ભિન્ન હોવાથી બંને વચ્ચે વિરોધ નહીં રહે અને તો બંને એક સાથે રહી જ શકશે અને તેથી તો દ્વિતીયક્ષણીય અસ્થિતિ સાથે પ્રથમક્ષણીય સ્થિતિ પણ રહી જવાથી, દ્વિતીયક્ષણે પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનવાની આપત્તિ આવશે, જે ક્ષણિકતાને બાધાકારક છે...

(૨) જો સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંનેને અભિન્ન માનવામાં આવે, તો સ્થિતિ પણ અસ્થિતિરૂપ બનવાથી, પ્રથમક્ષણે પણ પદાર્થની અસ્થિતિ થશે, અથવા તો અસ્થિતિ પણ સ્થિતિરૂપ બનવાથી, દ્વિતીયક્ષણે પદાર્થની સ્થિતિ થશે...

(૩) પ્રથમક્ષણસ્થિતિ અને દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિ બંનેનો ભેદ-અભેદ બંને માનવામાં તો સહાનવસ્થાન વિરોધ છે, કારણ કે બંનેનો ભેદ હોય તો અભેદ શી રીતે ? અને અભેદ હોય તો ભેદ શી રીતે ?

(૪) બંનેને અવાચ્ય (અકથ્ય) પણ ન માની શકાય, કારણ કે જો સર્વથા અવાચ્ય જ હોય, તો તે 'અવાચ્ય' શબ્દથી પણ કહી નહીં શકાય.

આમ, વિકલ્પો ન ઘટવાથી, દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં અસ્થિતિનો અભાવ હોવાથી - વિશેષ્ય/વિશેષણભાવરૂપ પૂર્વોક્ત અર્થ અસંગત થતાં - ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વનો જ અયોગ થશે... (કેમ અયોગ ? તેના કારણ માટે જ ગ્રંથમાં કહ્યું કે - તદન્યત્વાદિવિકલ્પાનુપપત્તેઃ) એટલે ખરેખર તો ક્ષણિક તત્ત્વની સિદ્ધિ જ હજી થઈ શકતી નથી.

❖ બૌદ્ધકૃત ક્ષણિકતાની સંગતિ ❖

બૌદ્ધ : પૂર્વોક્ત ભિન્ન વગેરે ચારે વિકલ્પો, ત્યારે જ ઘટી શકે, કે જ્યારે (૧)પ્રથમક્ષણસ્થિતિ, અને (૨) દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિ સ્વરૂપ બંને પ્રતિયોગી હાજર હોય... પણ બંને પ્રતિયોગીની, એક સાથે વિદ્યમાનતા જ અસંભવિત છે. તે આ રીતે -

(૧) પક્ષ : પ્રથમક્ષણસ્થિતિ, પ્રથમક્ષણે જ હોય છે, દ્વિતીયક્ષણે નહીં, માટે જે વખતે દ્વિતીય-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પ્રથમક્ષણસ્થિતેર્ન વિરોધઃ સદ્ગચ્છતે, અન્યત્વાવિશેષાત્, તતશ્ચ સ્થૂળનાભાવાત્ દ્વિતીયેઽપિ ક્ષણે પ્રથમક્ષણભાવ્ સત્ત્વં સ્થિતિમદુપપદ્યત્ત્વેત્ત્વમ્ ઇતિ ॥

❖ પૂર્વોક્ત ચારે વિકલ્પો, આ ઉભયસંબંધી=ઉભયપ્રતિયોગીક છે, તેથી વિકલ્પોના 'પ્રતિયોગી' તરીકે આ બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તદન્યત્વાદિવિકલ્પાનુપપત્તિઃ । તથાહિ-દ્વિતીયક્ષણે તદેવ ન ભવતીતિ । ઉક્તં ચ-

(૧૩૬) “ન તત્ર^{PP} કિઞ્ચિદ્ ભવતિ ન ભવત્યેવ કેવલમ્”^૩ ઇતિ ॥

નન્વેવમપિ ભવનાદૂર્ધ્વમભવનાત્ તત્કાદાચિત્કત્વતસ્તદુત્પત્તેઃ, અત એવ નાશાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વા પ્રથમક્ષણસ્થિતેઃ તદનુપપત્તેઃ-દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિત્યનુપપત્તેઃ^૫ તસ્યાસાવસ્થિતિરિતિ કૃત્વા કિમિત્યાહ-પ્રતિયોગ્યભાવાત્ પક્ષદ્વયેઽપિ તદન્યત્વાદિવિકલ્પાનુપપત્તિઃ તયોઃ-પ્રથમ-ક્ષણસ્થિતિદ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિત્યોરન્યત્વાદિવિકલ્પાઘટમાનતા । એતદ્ભાવનાયૈવ આહ-તથાહી-ત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । દ્વિતીયક્ષણે તદેવ ન ભવતિ યત્ પ્રથમક્ષણેઽભૂદિતિ । ઉક્તં ચ ધર્મકીર્તિના-

“ન તત્ર કિઞ્ચિદ્ ભવતિ ન ભવત્યેવ કેવલમ્”^૩ ઇતિ વાર્તિકે ॥

એતદાશઙ્ક્યાહ-નન્વેવમપીત્યાદિ । નન્વેવમપિ-તદેવ ન ભવતીત્યસ્મિન્નપિ પક્ષે ભવના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ક્ષણઅસ્થિતિ રહી છે, તે વખતે તો પ્રથમક્ષણસ્થિતિનું અસ્તિત્વ જ નથી...

(૨) પક્ષ : જો પ્રથમક્ષણસ્થિતિ છે, તો દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ નથી, કારણ કે જેની સ્થિતિ છે, તેની જ અસ્થિતિ ન હોય, અને બંને એક જ વસ્તુના છે...

આ રીતે બંને પક્ષમાં, પ્રથમક્ષણસ્થિતિ અને દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિ બંને એકીસાથે ન ઘટવાથી, તે બંનેને આશ્રયીને ભિન્નાદિ વિકલ્પો ઘટી શકે નહીં.

પ્રશ્ન : તો ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ શી રીતે કરશો ?

ઉત્તર : જે વસ્તુ પ્રથમક્ષણે રહી હતી, તે જ વસ્તુ દ્વિતીયક્ષણે નથી રહેતી, અર્થાત્ જે વસ્તુનું પ્રથમક્ષણે ભવન હતું, તે જ વસ્તુનું દ્વિતીયક્ષણે અભવન થાય છે - આમ, માત્ર એક જ ક્ષણ ભવન હોવાથી, વસ્તુની ક્ષણિકતા સિદ્ધ થશે. ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

(૧૩૬) “ઉત્પત્તિક્ષણ પછી દ્વિતીયક્ષણે કોઈ વસ્તુનું એવું કંઈ રહેતું નથી, કે જેને ‘વસ્તુ’ કહી શકાય, પણ એટલું કહી શકાય, કે પૂર્વક્ષણમાં થનારી વસ્તુ ઉત્તરક્ષણમાં નથી હોતી.” (પ્રમાણવાર્તિક ૩/૨૭૮)

❖ ક્ષણિકવાદની સચોટ સમીક્ષા ❖

ઉત્તરપક્ષ : ‘જે પ્રથમક્ષણે થાય તે જ બીજી ક્ષણે ન થાય’ એ પક્ષમાં પણ દોષ આવે છે. તે આ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૫. તસ્યાસાવસ્થિતિરિતિ કૃત્વેતિ । તસ્ય-પ્રથમક્ષણભાવિનઃ પદાર્થસ્ય સમ્બન્ધિની અસૌ-દ્વિતીયક્ષણભાવિની અસ્થિતિરિતિ ॥

❖ હવેનો વિષય ગહન છે, તેનું એકાગ્રતાથી અધ્યયન કરવું.

૧. ‘ધર્મકીર્તિકૃતે વાર્તિકે’ । ૨-૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. ‘કૃત્વા તસ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

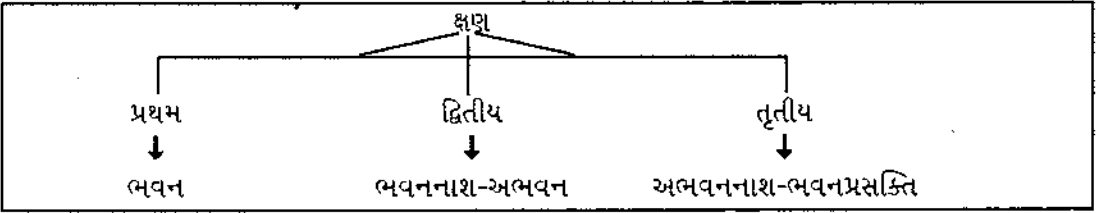
❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવનોન્મજ્જનપ્રસન્નઃ । સ્યાદેતત્ ન ભવતીતિ ભવનક્રિયાપ્રતિષેધમાત્રમેતુકમદઃ, તત્

દૂર્ધ્વમભવનાત્ કારણાત્ તત્કાદાચિત્કત્વતઃ તસ્ય-અભવનસ્ય કાદાચિત્કત્વેન હેતુના તદુત્પત્તેઃ-અભવનોત્પત્તેઃ કારણાત્ । અત એવ-ઉત્પત્તેરેવ હેતોઃ કિમિત્યાહ-નાશાત્ અભવનસ્ય ભવનોન્મજ્જનપ્રસન્નઃ, તદ્ભવનનાશાન્યથાઽનુપપત્તેરિતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રીતે - “જે વસ્તુ કાદાચિત્ક (અમુક નિયત વખતે જ) હોય, તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જે ઉત્પન્ન થાય, તે - ક્ષણિક હોવાથી - અવશ્ય નાશ પામે છે” - આ નિયમ પ્રમાણે વસ્તુનું, પ્રથમક્ષણે ભવન થશે, દ્વિતીયક્ષણે ભવનનો નાશ થયા પછી જ અભવન થતું હોવાથી, તે પણ કાદાચિત્ક થશે (સર્વદા નહીં રહે) અને તેથી તેની પણ ઉત્પત્તિ માનવી પડશે અને ઉત્પન્ન પદાર્થ દ્વિતીયક્ષણે નાશ થતો હોવાથી, તૃતીયક્ષણે - અભવનનો નાશ થઈ જતાં - ફરી તે પદાર્થનું ભવન માનવું પડશે, કારણ કે અભવનનો નાશ ભવન વિના અસંભવિત છે... ફલતઃ નષ્ટ પદાર્થનું ફરી અસ્તિત્વ માનવું પડશે, જે કદી જોવાતું નથી. (અને તેમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ ન થાય.)

બૌદ્ધ : “તે બીજી ક્ષણે ન થાય” એ કથનથી, અમે દ્વિતીયક્ષણે ભવનનો માત્ર પ્રતિષેધ કર્યો છે અને આ પ્રતિષેધ તો નિર્હેતુક (હેતુ વિનાનો) હોવાથી, તેની કાદાચિત્કતા નથી, કારણ કે સહેતુક (હેતુને આધીન ઉત્પન્ન થનાર) પદાર્થની જ કાદાચિત્કતા હોય, નિર્હેતુકની નહીં - આમ, ભવન-પ્રતિષેધ-અભવન અકાદાચિત્ક હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ માનવાની આપત્તિ નહીં આવે.

સ્થાદ્વાદી :- (ક) અભવન કાદાચિત્ક છે, સર્વદા નથી (સહેતુક છે) અને (ખ) અભવન ભવનપૂર્વક છે. એટલે, ભવનની જેમ અભવન પણ કાદાચિત્ક સિદ્ધ થાય અને તેનો હેતુ ભવન જ સિદ્ધ થાય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

6. તદ્ભવનનાશાન્યથાઽનુપપત્તેરિતિ । તસ્ય-પ્રાચ્યક્ષણવર્તિનો ભવનસ્ય યદ્ભવનં દ્વિતીયક્ષણેન તસ્ય યોઽસૌ નાશસ્તૃતીયક્ષણે તસ્ય અન્યથા-વિનષ્ટભાવેન ડન્મજ્જનમન્તરેણાનુપપત્તેઃ-અઘટનાત્ ॥

❖ સિદ્ધાંતીએ પ્રથમક્ષણે ભવન, તદુત્તર અભવન, તદુત્તર અભવનનાશની આપત્તિ આપી, કારણ કે જે પ્રથમક્ષણે હોય તે દ્વિતીયક્ષણે ન જ હોય અને દ્વિતીયક્ષણે જે હોય તે તૃતીયક્ષણે ન જ હોય... માટે, અભવન જે દ્વિતીયક્ષણે છે, તે તૃતીયક્ષણે ન રહેતાં પુનઃ ભવનની આપત્તિ આવે... પણ બૌદ્ધ એમ કહે છે કે - ભવન પછી જે અભવન આવે છે તે કોઈ વસ્તુ નથી કે જેનો અભાવ તૃતીયક્ષણે આપાદિત થાય... અભવન=ભવનનિષેધ અને આ ભવનનિષેધ અહેતુક છે અને અહેતુક કાદાચિત્ક ન હોય માટે તેનો નાશ થશે જ નહીં...

૧. ‘પત્તિરિતિ’ इति क-पाठः । २. ‘लक्षणस्तस्य’ इति क-पाठः । ३. ‘भावोन्मज्जनमन्तरेणानु’ इति च-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते तु ‘उन्मज्जनमज्जनमन्त’ इति पाठः ।

કથમસ્ય કાદાચિત્કત્વાદિ ? ઉચ્યતે-ભવનકાદાચિત્કતયા તત્પૂર્વકત્વેન તદ્દેતુત્વો-
પપત્તેઃ, અન્યથા ભવનેઽપ્યુત્પત્ત્યાદ્યભાવઃ, તસ્યાપિ અભવનક્રિયાપ્રતિષેધમાત્રત્વાત્

❖ વ્યાખ્યા ❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે ન ભવતીતિ ભવનક્રિયાપ્રતિષેધમાત્રમહેતુકમદઃ-
એતત્, તત્ કથમસ્ય-અભવનસ્ય કાદાચિત્કત્વાદિ ? , હેતુભાવાધીનત્વાત્ કાદાચિત્કત્વસ્ય
'આદિ'શબ્દાત્ તન્નાશભવનોન્મજ્જનગ્રહઃ ॥

ઉચ્યતેઽત્ર સમાધિઃ-ભવનકાદાચિત્કતયા કારણેન તત્પૂર્વકત્વેન-ભવનપૂર્વકત્વેન હેતુના
તદ્દેતુત્વોપપત્તેઃ-ભવનહેતુત્વોપપત્તેઃ અભવનસ્ય, યદ્ભવનાન્તરં તત્ સ એવ તસ્ય હેતુરિતિ ।
અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્બુપ્પગમે ભવનેઽપ્યુત્પત્ત્યાદ્યભાવઃ-ઉત્પત્તિ-નાશાભાવઃ । કુત
ઈત્યાહ-તસ્યાપિ-ભવનસ્ય અભવનક્રિયાપ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ કારણાત્ । કાઽભવનસ્ય ક્રિયેત્યા-

❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖

(જૈન વગેરે મતે, કારણનો કાર્યમાં કથંચિદ્ સદ્ભાવ (અન્વય) હોય છે, તે બૌદ્ધ માનતો નથી, કારણ કે તે માત્ર પર્યાયવાદી છે, નિરન્વય વસ્તુનો નાશ માને છે. એટલે તેમના મતે આનંતર્ય એ જ કાર્યકારણભાવનો નિયામક છે અને એવું આનંતર્ય તો ભવન-અભવન વચ્ચે પણ છે જ. એટલે અભવનને ભવનહેતુક માનવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

પ્રશ્ન : કારણ તો તેને કહેવાય, કે જેનું અનુસરણ કાર્યમાં થતું હોય, પણ ભવનનું અનુસરણ અભવનમાં ન થતું હોવાથી, ભવનને કારણ શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર : પણ બૌદ્ધો, કારણનું અનુસરણ કાર્યમાં માનતાં જ નથી, તેથી એ રીતે કાર્યકારણની વ્યવસ્થા જ ન હોવાથી, ભવનને કારણ માનવામાં કોઈ બાધ નથી. આ રીતે અભવનની પણ કાદાચિત્કતા-સહેતુકતા-ઉત્પત્તિ-નાશ માનવા જ જોઈએ, નહીંતર ભવનમાં પણ ઉત્પત્તિ-નાશ કશું નહીં થટે...

બૌદ્ધ : કેમ ન થટે ?

સ્યાદ્વાદી : અભવનની જેમ, ભવન પણ અભવનક્રિયાના પ્રતિષેધરૂપ જ છે અને આ પ્રતિષેધ તો નિર્હેતુક હોવાથી, તેની કાદાચિત્કતા નથી. આમ, ભવન પણ અકાદાચિત્ક હોવાથી, તેના પણ

❖ વિવરણમ્ ❖

7. યદ્ભવનાન્તરં તત્ સ એવ તસ્ય હેતુરિતિ । યસ્ય-ઘટાદેઃ સમ્બન્ધિનો ભવનાદનન્તરં તત્-અભવનં
સ એવ-ઘટાદિર્ભવનરૂપસ્તસ્ય-અભવનસ્ય હેતુઃ અન્વયાભાવેન તસ્યાનન્તર્યમાત્રનિબન્ધનત્વાદ્ ભવન્મતે
કાર્યકારણભાવસ્ય ॥

❖ કારણ કે તેમ માને તો દ્વિતીયક્ષણે પણ કારણનું અનુસરણ થતાં ક્ષણિકતાનો વિલોપ થાય છે...

૧. 'યસ્ય ઘટાદિર્ભવનરૂપસ્તસ્ય' इति च-पाठः । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'પત્તૌ ભવનસ્ય હેતુ' इत्याधिकपाठः ।

૩. 'કારણાભાવસ્ય' इति ख-पाठः ।

(૧૩૭) ઉભયત્ર તદતિરિક્તક્રિયાઽભાવાત્, સત્સ્વભાવાદિજન્યાજનકત્વેન હેત્વયોગતો-
ઽહેતુકત્વાપત્તેશ્ચ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દક્ય આહ-ઉભયત્ર-ભવનેઽભવને ચ તદતિરિક્તક્રિયાઽભાવાત્-ભવનાભવનાતિરિક્ત-
ક્રિયાઽભાવાત્ । અભવનસ્ય નાશત્વેન હેત્વયોગ ઇત્યેતદપિ સમાનમિત્યભિધાતુમાહ-સત્સ્વભાવા-
દિજન્યાજનકત્વેન કારણેન હેત્વયોગતઃ કારણાત્ અહેતુકત્વાપત્તેશ્ચ ભવનસ્ય, ઉત્પત્ત્યાદ્યભાવ
ઇતિ ક્રિયાયોગઃ । તથાહિ-ભવનં જન્યોત્પાદસ્તસ્યાપિ હેતુર્ન યુજ્યતે એવેતિ સ હિ સત્સ્વભાવ-
જન્યજનકઃ, અસત્સ્વભાવજન્યજનકઃ, ઉભયસ્વભાવજન્યજનકઃ, અનુભયસ્વભાવજન્યજનકો વા
ભવેત્ । સર્વથાઽપિ દોષઃ । યદિ સત્સ્વભાવં જન્યમ્, કથં તજ્જનકઃ ? અથાસત્સ્વભાવમેવ
તત્ તથાપિ કથં તજ્જનકઃ ? ઉભયસ્વભાવત્વે વિસેધઃ । અનુભયસ્વભાવત્વે અવસ્તુતા
ઇત્યુત્પાદહેત્વભાવ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પત્તિ-નાશ કશું નહીં થાય, એમ અમે પણ કહી જ શકીએ...

(૧૩૭) બૌદ્ધ : અભવનની તો એવી ક્યાં કોઈ ક્રિયા જ છે ? કે જેથી તમે ભવનને અભવન-
ક્રિયાના નિષેધરૂપ કહી શકો.

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો ભવનમાં પણ શક્ય જ છે, કારણ કે ભવન પણ માત્ર ભવનક્રિયાસ્વરૂપ
જ છે, છતાં તેના નિષેધને જો અભવન કહી શકાય, તો અભવન પણ માત્ર અભવનક્રિયાસ્વરૂપ
હોવા છતાં તેના નિષેધને ભવન કેમ ન કહી શકાય ?

(આશય : પૂર્વપક્ષ કહે છે - ભવનમાં ક્રિયા છે, તેથી તેનો અભાવ તે અભવન... અભવનમાં
તો કશું છે જ નહીં... તો પછી તેનો અભાવ તે ભવન કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર - ભવનમાં પણ
'હોવા' સ્વરૂપથી ભિન્ન કોઈ ક્રિયા નથી... તેમ અભવનમાં પણ ન હોવા સ્વરૂપ ક્રિયા માની જ
શકાય છે.)

બૌદ્ધ : અભવન તો નાશરૂપ હોઈ તુચ્છ હોવાથી, તેનું તો કોઈ જ કારણ નથી, જ્યારે ભવન
તો વાસ્તવિક હોવાથી તેનું કારણ કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે વિકલ્પો ઘટતાં નથી. તે આ રીતે - ભવન એટલે કાર્યોત્પત્તિ. હવે ભવનનું
જે કારણ છે, તે કેવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે ? (૧) સત્સ્વભાવી, (૨) અસત્સ્વભાવી, (૩) ઉભય-
સ્વભાવી, કે (૪) અનુભયસ્વભાવી ? બધી જ રીતે દોષ આવશે.

(૧) પ્રથમ પક્ષ તો ન માની શકાય, કારણ કે કાર્ય જો સત્સ્વભાવી-વિદ્યમાન જ હોય, તો
તેને ઉત્પન્ન શું કરવાનું ? એ તો છે જ... (૨) બીજો પક્ષ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે કાર્ય જો
અસત્સ્વભાવી હોય, તો શશશુંગની જેમ, તેને ઉત્પન્ન કરવું સંભવિત જ નથી... (૩) એક જ ઠેકાણે
સદ્-અસદ્ બંને સ્વભાવનો વિરોધ હોવાથી, કાર્યને ઉભયસ્વભાવી માનવારૂપ તૃતીય પક્ષ પણ અયુક્ત

(૧૩૮) ન ચાયં ભવનક્રિયાપ્રતિષેધો જ્યાયાન્, વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । સ હિ ભવન-સ્વભાવસ્યાભવનસ્વભાવસ્ય વા ક્રિયેત । ન તાવદ્ ભવનસ્વભાવસ્ય, અશક્યત્વાત્; અન્યથા ભવનસ્વભાવત્વવિરોધાત્ । અભવનસ્વભાવભવનક્રિયાપ્રતિષેધે તુ પ્રયાસવૈયર્થ્યં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષાન્તરમાહ-ન ચાયમિત્યાદિ । ન ચાયં ભવનક્રિયાપ્રતિષેધો જ્યાયાન્-શોભનઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ કારણાત્ । એનામેવાહ સ હીત્યાદિના । સ યસ્માદ્ ભવનક્રિયાપ્રતિષેધો ભવનસ્વભાવસ્ય સતોઽભવનસ્વભાવસ્ય વા ક્રિયેત । કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષમિત્યાહ-ન તાવદ્ ભવનસ્વભાવસ્ય ભવનક્રિયાપ્રતિષેધઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ અશક્યત્વાત્, ભવનસ્વભાવસ્ય તત્ત્વં નિષેદ્ધમશક્યમિતિ । અતઃ એવાહ-અન્યથા ભવનસ્વભાવત્વવિરોધાત્, ન તત્ક્રિયાનિષેધમિતિ । અભવનસ્વભાવભવનક્રિયાપ્રતિષેધે તુ અભ્યુપગમ્યમાને પ્રયાસવૈયર્થ્યમ્, યતો ના^૧ભવન-

❖.....❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖.....❖

છે, અને (૪) કાર્ય અનુભવસ્વભાવી પણ ન માની શકાય, કારણ કે જો તે સત્ પણ નહીં હોય અને અસત્ પણ નહીં હોય, તે તેની વસ્તુરૂપતા જ નહીં ઘટે...

આ પ્રમાણે, કારણ દ્વારા એકે પ્રકારના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થતી હોવાથી, કારણ જેવું કશું છે જ નહીં. - આમ, હેતુનું જ અસ્તિત્વ ન હોવાથી, ભવન પણ નિર્હેતુક જ બને.

❖ ભવનક્રિયાનો પ્રતિષેધ અયુક્ત ❖

(૧૩૮) ક્ષણિકમતે તમે, બીજી ક્ષણે ભવનની ક્રિયાનો પ્રતિષેધ માનો છો, પણ ભવનક્રિયા-પ્રતિષેધ જ શોભન નથી, કારણ કે વિકલ્પો ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે - તે ભવનક્રિયાપ્રતિષેધ, કેવા ભવનની ક્રિયાનો પ્રતિષેધ કરે છે, (૧) ભવનસ્વભાવી, કે (૨) અભવનસ્વભાવી ?

(૧) ભવનસ્વભાવી પદાર્થની ભવનક્રિયાનો પ્રતિષેધ તો શક્ય જ નથી, કારણ કે તેનો તો હોવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તેનો પ્રતિષેધ ન જ થઈ શકે... જો પ્રતિષેધ માનશો, તો તે (ભવન સ્વભાવ) તેનો સ્વભાવ જ નહીં બને, કારણ કે જે તત્ત્વનો નિષેધ થવાનો હોય, તેને હાજરરૂપે શી રીતે મનાય ?

(૨) અભવનસ્વભાવી પદાર્થની ભવનક્રિયાનો પ્રતિષેધ પણ વ્યર્થ જ છે, કારણ કે જેનો સ્વભાવ જ ન હોવાનો છે, તે 'નથી' એમ કહેવાનો શો અર્થ ? તેના નિષેધનો પ્રયાસ તો ફોતરા ખાંડવાની જેમ નિર્થક છે. (અનાજ ખાંડવું સાર્થક છે, કારણ કે લોટ થાય. ફોતરા ખાંડવા નિર્થક...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૮. ના^૧ભવનસ્વભાવં ભવનમિતિ । ભવનમિતિ હિ શબ્દઃ સત્ત્વમાહ, અભવનમિતિ તુ તદ્વિપર્યયમ્, તતો ન-નૈવાભવનં સ્વભાવં-તુચ્છરૂપં ભવનં-સત્ત્વં ભવતિ, કિન્ત્વભવનસ્વભાવમભવનમેવ ભવતિ । एवं चैकान्ततुच्छाभवनस्य प्रतिषेधे केवलतुष्यण्डनवत् प्रयासवैयर्थ्यमेव, स्वयमेव तत्र प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥

૧. 'પ્રતિષેધાભવનં' इति क-पाठः । २. 'नाभावनस्वभावं भवनमिति' इति ख-पाठः । ३. 'कण्डनवत्' च-पाठः ।

ભવનાપત્તિર્વેતિ, (૧૩૯) એવં ચ 'તદેવ ન ભવતિ' ઇતિ વાઙ્માત્રમેતત્, શબ્દાર્થાનુ-
પપત્તેશ્ચ । તથાહિ- 'તદેવ' ઇતિ ભવનસ્વભાવં પરામૃશ્ય 'ન ભવતિ' ઇત્યભિદધતઃ શબ્દાર્થ-
વિરોધઃ । યદા ન ભવતિ ન તદા ભવનસ્વભાવમિતિ ચેત્, અભવનસ્વભાવં તર્હિ ન ભવતીતિ
તદેવેતિ ન શોભન ઉપન્યાસઃ । તત્ ક્ષણભવનસ્વભાવમિતિ ચેત્, કથં દ્વિતીયક્ષણે ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
સ્વભાવં ભવનમિતિ । તથા ભવનાપત્તિર્વેતિ અભવનસ્વભાવભવનક્રિયાપ્રતિષેધે બલાદ્ ભવના-
પત્તિઃ । એવં ચ તદેવ ન ભવતીતિ વાઙ્માત્રમેતત્, ઉક્તવત્, અભવનાયોગાત્; તથા શબ્દાર્થા-
નુપપત્તેશ્ચ તદેવ ન ભવતીત્યત્ર । એનામેવ દર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તદે-
વેતિ ભવનસ્વભાવં પરામૃશ્ય વસ્તુ ન ભવતીત્યભિદધતઃ સતઃ શબ્દાર્થવિરોધઃ પ્રકટ એવ ।
યદા ન ભવતિ તત્, ન તદા ભવનસ્વભાવં સત્ત્વ ભવતિ । ઇતિ-એવં ચેન્મન્યસે, એતદા-
શબ્દવ્યાહ-અભવનસ્વભાવં તર્હિ ન ભવતીતિ-એવં તદેવેતિ ન શોભન ઉપન્યાસઃ, તદેવેત્યનેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અથવા તો અભવનસ્વભાવની ભવનક્રિયાનો પ્રતિષેધ, માનવામાં તો ભવનની જ આપત્તિ થશે, કારણ કે અભવનસ્વભાવની ભવનક્રિયાપ્રતિષેધ એટલે અભવનનું ન હોવું તે, અર્થાત્ ભવનનું હોવું... (એટલે તમે અભવનસ્વભાવની નિષેધ કરો છો, એનો મતલબ જ એ છે કે, ભવનસ્વભાવની અસ્તિત્વ કહો છો.)

(૧૩૯) તેથી તમે જે કહ્યું હતું કે - “પ્રથમક્ષણે જેનું ભવન છે, તેનું જ બીજું ક્ષણે અભવન થાય છે” - તે બધું માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે.

વળી, તમે જે બોલો છો કે, 'તદેવ ન ભવતિ' - તેનો શબ્દાર્થ પણ નથી ઘટતો, કારણ કે 'તદેવ' પદથી, વસ્તુનો ભવનસ્વભાવરૂપે ઉલ્લેખ કરો છો અને તેનો જ પાછો 'ન ભવતિ' પદથી, અભવનસ્વભાવરૂપે ઉલ્લેખ કરો છો, એમાં તો સ્પષ્ટ વિરોધ છે... જે ભવનસ્વભાવની હોય તે અભવનસ્વભાવની શી રીતે હોઈ શકે ?

બૌદ્ધ : જ્યારે 'ન ભવતિ' એવો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, ત્યારે વસ્તુ ભવનસ્વભાવની હોતી જ નથી, તેથી ભવનસ્વભાવની જ અભવનસ્વભાવની કહેવારૂપ વિરોધ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : જો ત્યારે ભવનસ્વભાવની ન જ હોય, તો 'તદેવ (ભવનસ્વભાવની જ) ન ભવતિ' એવો ઉપન્યાસ અયુક્ત ઠરશે, અર્થાત્ તેમાં તદેવ પદ નહીં ઘટે, (અભવનસ્વભાવં ન ભવતિ એમ કહેવું જોઈએ.)

આશય : તદેવ દ્વારા કહેવાય છે કે, જે પૂર્વક્ષણે હતું, તે જ પછીની ક્ષણે નથી... હવે, 'તે' દ્વારા, પૂર્વક્ષણના પદાર્થનો ઉલ્લેખ થયો... તે તો ભવનસ્વભાવની છે અને તમારે તો અભવનસ્વભાવની નથી એમ કહેવું છે, તો 'તે' દ્વારા તેનો ઉલ્લેખ શી રીતે થાય ?

બૌદ્ધ : 'તદેવ' પદથી અમે એ જણાવીએ છીએ, કે વસ્તુ ક્ષણસ્વભાવની છે, તેથી અર્થ એ થશે

ભવતિ ? । એકક્ષણભવનસ્વભાવમિતિ ચેત્, ન હ્યસાવપિ નૈકઃ । તદેકક્ષણભવન-
સ્વભાવમિતિ ચેત્, નાસૌ તદતિરેકેણ કશ્ચિત્ ઇતિ નિબન્ધનાભાવતો યત્કિન્નિદેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવનસ્વભાવસ્યાભિધાનાત્ । તત્-ભવનં ક્ષણભવનસ્વભાવમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-
કથં દ્વિતીયક્ષણે ન ભવતિ ? તસ્યાપિ ક્ષણત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । એકક્ષણસ્થિતિસ્વભાવમિતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન હ્યસાવપિ નૈકઃ । કિં તર્હિ ? એક એવ । તદેકક્ષણભવનસ્વભાવં
તસ્મિન્નેવૈકસ્મિન્ ક્ષણે ભવનં સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા । ઇતિ-એવં ચેન્મન્યસે, એતદાશઙ્ક્યાહ-
નાસૌ-ક્ષણઃ તદતિરેકેણ-ભવનાતિરેકેણ કશ્ચિત્, તદક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તદૈવ¹⁰ તદપરક્ષણા-
ભાવાત્, અનવસ્થાપત્તેરિતિ ભાવનીયમ્ । ઇતિ નિબન્ધનાભાવતઃ કારણાદ્ યત્કિન્નિદેતત્
યદુત્ તદેકક્ષણભવનસ્વભાવમિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે 'ક્ષણસ્વભાવી વસ્તુ જ બીજી ક્ષણે નથી હોતી.'

સ્યાદ્વાદી : વસ્તુ જો ક્ષણસ્વભાવી જ હોય, તો બીજી ક્ષણે પણ કેમ ન રહે ? પહેલીની જેમ,
બીજી પણ એક પ્રકારની ક્ષણ જ છે ને ! અને ક્ષણમાં રહેવાનો તો વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે.

બૌદ્ધ : વસ્તુ માત્ર એકક્ષણસ્વભાવી છે, તેથી બીજી ક્ષણે નહીં રહે.

સ્યાદ્વાદી : જેમ પહેલી ક્ષણ એક જ છે, તેમ બીજી ક્ષણ પણ માત્ર એક જ છે, તેથી
એકક્ષણસ્વભાવી વસ્તુ બીજી ક્ષણે પણ રહેશે જ.

બૌદ્ધ : તે જ (પહેલી જ) એક ક્ષણમાં રહેવાનો સ્વભાવ છે.

સ્યાદ્વાદી : ભવન સિવાય 'ક્ષણ' જેવું કોઈ જુદું તત્ત્વ જ નથી, કે જેને આશ્રયીને તમે 'તે જ
એકક્ષણ રહેવાનો સ્વભાવ' રૂપ નિયમન કરી શકો. જો 'તે જ એકક્ષણ' એવો અલગ પદાર્થ માનશો,
તો તે ક્ષણ અક્ષણિક બનવાની આપત્તિ આવશે.

આશય : (પદાર્થ, ક્ષણિક છે એટલું જ માનો, તો પદાર્થ પોતે જ ક્ષણરૂપ થઈ શકે.) જો પદાર્થનું
ક્ષણિકત્વ, કોઈ એક વિશિષ્ટ ક્ષણમાં રહેવાથી નક્કી થતું હોય, તો તે ક્ષણ (કાળનું એક ઘટક) પદાર્થથી
જુદી સિદ્ધ થાય... હવે તે ક્ષણથી પદાર્થ તો ક્ષણિક સિદ્ધ થયો, પણ તે ક્ષણને ક્ષણિક સિદ્ધ કરવા,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

9. તદક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ । યેન ક્ષણેન-કાલેન સમયલક્ષણેન ઘટાદિરર્થઃ ક્ષણિકતયા વ્યવહ્રિયતે
તસ્ય ક્ષણસ્ય અક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । કુત્ ઇત્યાહ- 10. તદૈવ તદપરક્ષણાભાવાદિતિ । તદૈવવિવક્ષિત-
પ્રથમક્ષણકાલે તસ્માદ્ અપરસ્ય ક્ષણસ્યાભાવાત્ યેન તદેવ ક્ષણિકઃ ક્રિયતે । અથ તસ્યાપ્યપરઃ ક્ષણોઽભ્યુ-

૧. 'તસ્ય ક્ષણિક' ઇતિ ક-પાઠઃ, 'તસ્માત્ ક્ષણાપ્ત્યા ક્ષણિક' ઇતિ તુ ચ-પાઠઃ । ૨. 'ક્ષણિકઃ ક્રિયતે ।
તદૈવપરક્ષણસ્યાભાવાત્ । અથ તસ્યાપ્યપરઃ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૧૪૦) એવં ચ તદતિરિક્તોત્પત્ત્યભાવાદવિશિષ્ટભવનાનન્તરમભવનમિતિ પ્રાપ્તમ્ ।
તથા ચ સતિ ક્ષણિકત્વેऽપ્યનિશ્ચયઃ, તત્કાદાચિત્કતયા તુ તદુત્પત્ત્યાદ્યપરિહતમેવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ-ઉક્તનીત્યા¹¹ તદતિરિક્તોત્પત્ત્યભાવાત્-ભવનાતિરિક્તોત્પત્ત્યભાવાત્
અવિશિષ્ટભવનાનન્તરમભવનમિતિ પ્રાપ્તં ન્યાયતઃ । તથા ચ સતિ કિમિત્યાહ-¹²ક્ષણિકત્વે-
ઽપ્યનિશ્ચયઃ, અવિશિષ્ટભવનમાત્રસિદ્ધેઃ તત્કાદાચિત્કતયા તુ-અભવનકાદાચિત્કતયા તુ

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

તેના માટે પણ બીજી વિશિષ્ટ ક્ષણ માનવી પડશે... એમ અનવસ્થારૂપી લતા આકાશમંડળને
શોભાવનારી ફેલાઈ જશે ! અનવસ્થાના ભયથી બીજી ન માનો, તો તે ક્ષણ અક્ષણિક થઈ જશે અને
તો ક્ષણિકવાદ નષ્ટ થશે... તેથી ક્ષણ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી, કે જે ક્ષણિકતાનો વ્યવહાર કરાવી
શકે, માટે ‘તે જ એક ક્ષણમાં રહેવાનો વસ્તુનો સ્વભાવ છે’ - તે કથન નિર્વિષયક છે. (‘ક્ષણ’ શબ્દનો
વાચ્ય પદાર્થ ‘વસ્તુ’ શબ્દના વાચ્ય પદાર્થથી જુદો નથી...)

(૧૪૦) વળી, ઉક્ત રીતે, ક્ષણની જેમ, ભવનથી અતિરિક્ત ઉત્પત્તિ પણ નથી, અર્થાત્ ભવન
જ ઉત્પત્તિ છે, તે સિવાય બીજું કશું જ નથી, ફલતઃ ક્ષણિક એવા વિશેષણરહિત માત્ર સત્ત્વરૂપ જ
ભવન બનશે અને તદનંતર અભવન થશે - આનાથી બે દોષ આવશે :

(૧) ક્ષણિકતાનો અનિશ્ચય : આમ, વિશેષણવિકલ, માત્ર સત્ત્વરૂપ ભવન સિવાય, ઉત્પત્તિ-
નાશ કશું જ ન હોવાથી ‘આ ભવન ક્ષણિક છે’ એવો નિશ્ચય જ નહીં થઈ શકે.

આશય : પૂર્વપક્ષીએ ‘તદેવ ન ભવતિ’ દ્વારા ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં
ઉપર મુજબ, ભવનને એક ક્ષણસ્વભાવી માનવામાં દોષો આવવાથી, તેના ક્ષણિકત્વનો નિર્ણય થઈ
શકતો નથી...

(૨) અભવનની ઉત્પત્તિ આદિ : ભવન પછી જ અભવન થતું હોવાથી, અભવન પણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પગમ્યતે, તર્હિ તસ્યાપ્યપરેણ ક્ષણેન ભાવ્યં તસ્યાપિ ચાન્યેનેત્યનવસ્થાલતા નભોમણ્ડલમાલિની સર્પતિ ।
અત એવાહ-અનવસ્થાપત્તેરિતિ । વ્યાખ્યાતાર્થમેવ ॥

11. તદતિરિક્તોત્પત્ત્યભાવાદવિશિષ્ટભવનાનન્તરમભવનમિતિ પ્રાપ્તમિતિ । તદતિરિક્તાયાઃ-
પદાર્થાતિરિક્તાયા ઉત્પત્તેરભાવાત્, પદાર્થ એવોત્પત્તિરિત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-અવિશિષ્ટભવનાનન્તરં ક્ષણિકમિતિ
વિશેષણવિકલસત્ત્વમાત્રાનન્તરં અભવનમિતિ પ્રાપ્તમ્ ॥

12. ક્ષણિકત્વેઽપ્યનિશ્ચય ઇતિ । અવિશિષ્ટભવનમાત્રસિદ્ધેઃ ક્ષણિકમિદમિતિ પ્રાગુક્તયુક્તેરેવ
નિશ્ચેતુમશક્યતયેત્યર્થઃ ॥

૧. ‘ક્ષણિકમિતિ પ્રાપ્તમિ વિશેષણ૦’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨.
‘વિકલમાત્રાનન્તરં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૧૪૧) ન નશ્વરમભવનમ્, તુચ્છત્વાદિતિ ચેત્, ભવનેऽપ્યતુચ્છતયા સમાનમેતત્ । ન સમાનમ્, તસ્ય અભવનાવિરોધાત્ । અભવનસ્ય ભવને કો વિરોધઃ ? નીરૂપસ્ય સરૂપતાપત્તિરિતિ ચેત્, સરૂપસ્ય કથં નીરૂપતાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ । (૧૪૨) સ્વહેતોસ્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદનન્તરભાવેન તદુત્પત્ત્યાદિ અભવનોત્પત્તિનાશોત્તરોન્મજ્જનાખ્યમ્ અપરિહૃતમેવ, ઉક્તનીતિ-તાદવસ્થ્યાદિતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-નેત્યાદિ । ન નશ્વરમભવનં ભવનાન્તરમપિ ભવતુ । કુત્ત્વિત્યાહ-તુચ્છત્વાત્-નિઃસ્વભાવત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ભવનેऽપ્યતુચ્છતયા સત્સ્વભાવત્વેન સમાનમેતત્-અનશ્વરત્વમ્ । ન સમાનમ્, તસ્ય-ભવનસ્ય અભવનાવિરોધાત્ કારણાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અભવનસ્ય ભવને કો વિરોધઃ ? નીરૂપસ્ય અભવનસ્ય સરૂપતાપત્તિ-વિરોધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સરૂપસ્ય ભવનસ્ય કથં નીરૂપતાપત્તિરિતિ-એતદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કાદાચિત્કથતાં તેની પણ ઉત્પત્તિ-જ્ઞાનાદિ થશે જ અને તો અભવનનો નાશ થતાં, ફરી ભવનની ઉત્પત્તિ માનવાની આપત્તિ આવશે, માટે પૂર્વોક્ત દોષ યથાવસ્થિત જ રહેશે.

(૧૪૧) બૌદ્ધ : અભવનનો નાશ જ નથી થતો, કારણ કે અભવન તો તુચ્છ નિઃસ્વભાવ/અસત્ હોવાથી અનશ્વર છે.

સ્યાદ્વાદી : તેવું કથન તો ભવન અંગે પણ સમાન જ છે, કે જેમ અભવન તુચ્છતયા અનશ્વર માનો છો, તેમ ભવનને પણ અતુચ્છતયા અનશ્વર કેમ ન મનાય ? આશય એ કે, ક્ષણિકમતે તો બધા જ પદાર્થ નશ્વર છે, છતાં અસત્તયા (તુચ્છતયા) જો અભવનને અનશ્વર માની શકાતું હોય, તો ભવનને પણ તેમ કેમ ન માની શકાય ? પછી ભલે ને તે અતુચ્છ / સત્ હોય.

બૌદ્ધ : બંનેમાં સમાનતા નથી, કારણ કે ભવનનું તો અભવન થવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

સ્યાદ્વાદી : તો અભવનનું પણ પછીની ક્ષણે ભવન થવામાં ક્યાં કોઈ વિરોધ છે ?

બૌદ્ધ : વિરોધ એ જ કે, નીરૂપ (=આકારથી રહિત તુચ્છ) એવા અભવનને સરૂપ (=આકારથી સહિત અતુચ્છ) માનવાની આપત્તિ આવે છે... જે નીરૂપ હોય, તે સરૂપ શી રીતે બની શકે ?

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો ભવન અંગે પણ સમાન છે, કારણ કે ભવન-નશ્વર હોવાથી - બીજી ક્ષણે અભવન બનશે, પરંતુ અહીં પણ વિરોધ ઊભો જ રહેશે કે, ભવન તો સરૂપ છે, તે જ નીરૂપ એવા અભવનરૂપ શી રીતે બની શકે ?

❖ હવે બૌદ્ધ, અભવનની અનશ્વરતા સાબિત કરશે, કારણ કે જો તે નશ્વર હોય, તો અભવનનો નાશ થતાં ભવનની ઉત્પત્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે... પણ, ગ્રંથકારશ્રી અભવનનો પણ નાશ સિદ્ધ કરી, ભવનની ઉત્પત્તિ માનવાનો પ્રસંગ ઊભો જ રાખશે.

૧. 'ભવત્ । કુત્' ઇતિ ઘ-ઙ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'અભવનવિરોધાત્' ઇતિ પાઠઃ । અત્ર તુ A-D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

ત્વભાવત્વાત્ ઇતિ ચેત્, અભવનસ્યૈવંસ્વભાવભવનેઽપિ કો દોષઃ ? હેત્વભાવનિઃસ્વભાવતે
ઇતિ ચેત્, ન, તદ્ભવનસ્યૈવ તદ્દેતુત્વાત્, તદ્ભાવભાવિત્વાત્, ભાવાભવનસ્યાભાવભવનાત્,
તુચ્છતયા તદ્ભાવસિદ્ધેઃ, અન્યથા તન્નાશાયોગાત્ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાચ્યમ્, સમાનમેતદિત્યભિપ્રાયઃ । ન સમાનમિત્યાવેદયતિ સ્વહેતોરિત્યાદિના । સ્વહેતોઃ સકાશાત્
તત્સ્વભાવભાવાત્-ક્ષણાદૂર્ધ્વં નીરૂપતાસ્વભાવોત્પાદાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-
અભવનસ્યૈવંસ્વભાવભવને-ક્ષણાદૂર્ધ્વં સ્વરૂપતાસ્વભાવોત્પાદે કો દોષઃ ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ ।
હેત્વભાવનિઃસ્વભાવતે દોષઃ ઇતિ ચેત્ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । (ન-) નૈતદેવં યદુક્તં
ભવતા । કુત ઇત્યાહ-તદ્ભવનસ્યૈવ યદભવનમેતત્ તસ્યૈવેત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-તદ્દેતુત્વાત્-
અભવનહેતુત્વાત્ । કુત એતદેવમિત્યાશઙ્ક્યાહ-તદ્ભાવભાવિત્વાત્-ભવનભાવભાવિત્વાત્
અભવનસ્ય । કસ્તુચ્છસ્ય ભાવ ઇત્યાશઙ્ક્યાપોહાયાહ-ભાવાભવનસ્ય-તુચ્છસ્ય અભાવભવનાત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૪૨) બૌદ્ધ : પોતાના હેતુથી, ભવનની એ રીતે જ ઉત્પત્તિ થાય છે, કે જેથી પ્રથમક્ષણે તે
સરૂપ રહે અને તે પછીની ક્ષણે તેનો નીરૂપ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય.

સ્યાદ્વાદી : એવું તો અભવન અંગે પણ માની શકાય, કે પોતાના હેતુથી અભવનની એ રીતે
જ ઉત્પત્તિ થાય છે, કે જેથી પ્રથમક્ષણે તે નીરૂપ રહે અને તે પછીની ક્ષણે તેનો સરૂપ સ્વભાવ ઉત્પન્ન
થાય - આવું પણ માનવામાં દોષ શું ?

બૌદ્ધ : બે દોષ છે : (૧) અભવનનો તો એવો કોઈ હેતુ જ નથી, કે જેનાથી ઉપરોક્ત સ્વભાવની
ઉત્પત્તિ થાય, અને (૨) અભવન તો નિઃસ્વભાવ છે, તેથી તેમાં એક ક્ષણ નીરૂપ અને પછી સરૂપ
બનવાનો સ્વભાવ રહી શકે નહીં... આમ, હેતુઅભાવ અને નિઃસ્વભાવતારૂપ બે દોષ હોવાથી,
પૂર્વોક્ત કથન અસંગત છે.

❖ પ્રથમ-દોષનું નિરાકરણ ❖

સ્યાદ્વાદી : અભવન નિર્હેતુક નથી, કારણ કે જેનું અભવન છે, તેનું ભવન જ તેના હેતુ તરીકે
વિદ્યમાન છે.

પ્રશ્ન : ભવન તે હેતુ તરીકે શી રીતે બને ?

ઉત્તર : કારણ કે પૂર્વક્ષણે ભવન હોય, તો જ બીજી ક્ષણે - ક્ષણિક એવા ભવનનો નાશ થતાં
- અભવન થાય છે. આમ, ભવન હોય તો જ અભવન થતું હોવાથી; ભવન એ અભવનનો હેતુ
છે.

પ્રશ્ન : પરંતુ અભવન તો તુચ્છ છે. તેનો ભાવ જ નથી, તે થતું જ નથી, તો પછી 'ભવન
હોય તો અભવન થાય' એમ શી રીતે કહેવાય ?

(૧૪૩) ન ચ તન્નિઃસ્વભાવમેવ, તુચ્છજ્ઞેયસ્વભાવત્વાત્, અન્યથા તજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ 'તદેવ ન ભવતિ' ઇત્યજ્ઞાતોક્તપ્રસજ્ઞાત્, તજ્ઞાનેનાભવનાજ્ઞાનાત્, કાલભેદેન તદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદેવ હ્યભાવભવનં યદ્ ભાવાભવનમિતિ । એવં ચ તુચ્છત્તયા નીરૂપતયા તદ્ભાવસિદ્ધેઃ-અભવનભાવસિદ્ધેઃ । અભવનં ચ ભાવશ્ચેતિ વિરુદ્ધમ્ । ભાવ એવ નાશ ઇતિ તુ કથં ન વિરુદ્ધમ્ ? । તત્ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વેન । અભવનમપિ કાદાચિત્કતયેતિ । અત એવાહ-અન્યથા તન્નાશા-યોગાદિતિ-ભવનનાશાયોગાદિતિ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ તન્નિઃસ્વભાવમેવ અભવનમ્ । કુત ઇત્યાહ-તુચ્છજ્ઞેયસ્વભાવત્વાત્, અન્યથા તજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ-અભવનજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-'તદેવ ન ભવતિ' ઇત્યજ્ઞાતોક્તપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તજ્ઞાનેન-ભવનજ્ઞાનેન અભવનાજ્ઞાનાત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરઃ ભાવનો અભાવ થવો, તે જ અભાવનો ભાવ છે. આમ, અભવનનો ભાવ, ભાવના અભાવરૂપે-તુચ્છરૂપે સિદ્ધ થાય છે...

પૂર્વપક્ષઃ અભવન પણ હોય અને તેનો ભાવ પણ હોય એ તો વિરુદ્ધ છે. (આશય એ કે, એક બાજુ 'અભવન' કહેવું અને તેનો 'ભાવ' કહેવો એમાં તો વિરોધ જ છે ને ?)

ઉત્તરપક્ષઃ તો ભવન પણ હોય અને તેનો નાશ-અભાવ પણ હોય એ પણ વિરુદ્ધ જ છે ને ?

પૂર્વપક્ષઃ ના. ભવનનો એવો સ્વભાવ જ છે કે ક્ષણમાત્ર જ રહે, પછી અભાવ થાય (એટલે ભાવ અને તેનો નાશ જુદી જુદી ક્ષણે થાય છે) એટલે તેમાં વિરોધ નથી.

ઉત્તરપક્ષઃ તો પછી અભવન પણ ઉપરોક્ત રીતે કાદાચિત્ક હોવાથી તેનો પણ ભાવ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. અન્યથા, જો ભવનના અભાવને, અભવનના ભાવરૂપે ન માનો તો ભવનનો નાશ જ નહીં થાય. જે ક્ષણિકતાનો વિલોપકારક બનશે. આમ, ભાવની પછીની ક્ષણે જ અભવનની સ્થિતિ હોવાથી, અભવનના અસ્તિત્વની કાદાચિત્કતા પણ સિદ્ધ થશે.

❖ દ્વિતીય દોષનું નિરાકરણ ❖

(૧૪૩) અભવન તે સર્વથા નિઃસ્વભાવ જ છે, એવું પણ નથી, કારણ કે તુચ્છસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવ તો તેમાં રહેલો જ છે, જો જ્ઞેયસ્વભાવ ન માનવામાં આવે, તો - તે જ્ઞાનનો વિષય જ ન બનવાથી - અભવનનું જ્ઞાન જ નહીં થાય અને જ્ઞાન વિના તો "તદેવ ન ભવતિ" એવું અભવનવિષયક કથન, જ્ઞાન વિના જ કહેવું ગણાશે, જે તમને પણ ઈષ્ટ નથી, કારણ કે જ્ઞાન વિનાનું કથન બાલ-પ્રલાપપ્રાયઃ છે.

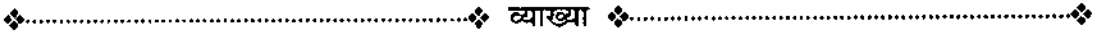
બૌદ્ધઃ "તદેવ ન ભવતિ"માં તદેવ-ભવનના જ્ઞાનથી જ અભવનનું જ્ઞાન માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદીઃ પણ તેમ માની શકાય નહીં, કારણ કે કાળના ભેદે જ ભવન, અભવન બને છે.

(સમાનકાળે નહીં) એટલે ભવનનાં જ્ઞાનથી અભવનનું જ્ઞાન ન થઈ શકે...

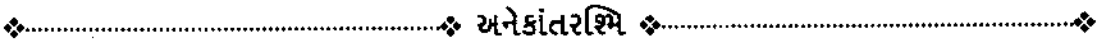

તત્ત્વાદિતિ । તત્સ્યૈવ ક્ષણાદૂર્ધ્વમભવનસ્વભાવત્વાત્ પ્રત્યક્ષેણ તથાગ્રહણાત્ યથાર્થ તત્પ્રવૃત્તેરભવનજ્ઞાનાદુક્તદોષાભાવ ઇતિ ચેત્, ન, વિહિતોત્તરત્વાત્, 'કાલભેદેન તદ-તત્ત્વાત્', અન્યથા તદનુપપત્તે: (૧૪૪) ભાવિનશ્ચેન્દ્રિયેણાગ્રહણાત્, અતિપ્રસજ્ઞાત્,

અજ્ઞાનં ચ કાલભેદેન ભવનાભવનયોસ્તદતત્ત્વાત્-ભવનસ્યૈવાભવનત્વાદિતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-તત્સ્યૈવેત્યાદિ । તત્સ્યૈવ-ભવનસ્ય વસ્તુનઃ ક્ષણાદૂર્ધ્વમભવનસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-પ્રત્યક્ષેણ તથાગ્રહણાત્-ક્ષણાદૂર્ધ્વમભવનસ્વભાવતયા ગ્રહણાત્ । કિમેતદેવમિત્યાહ-યથાર્થ તત્પ્રવૃત્તે:-પ્રત્યક્ષપ્રવૃત્તે: । કિમિત્યાહ અભવનજ્ઞાનાત્ કારણાત્ ઉક્તદોષાભાવ:-તજ્ઞાનેનાભવનાજ્ઞાનાદિત્યાદિદોષાભાવઃ ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-વિહિતોત્તરત્વાત્ । તદેવ સ્મારયતિ કાલભેદેનેત્યાદિના । કાલભેદેન ભવનાભવનયોઃ તદતત્ત્વાત્-ભવનસ્યૈવાભવનત્વાત્ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદનુપપત્તે:-અભવનાનુપપત્તે: । ¹³તત્કાલભાવિભવનાભિન્નમભવનં ચ ભવનમેવેતિ તદનુપપત્તિ: । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ભાવિનશ્ચ-અભવનસ્ય ઇન્દ્રિયેણાગ્રહણાત્ । ગ્રહણે દોષમાહ-

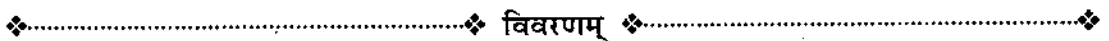

બૌદ્ધ : ભવન જ પછીની ક્ષણે અભવનસ્વભાવવાળું થાય છે - આમ, અભવન પણ ભવનનો જ સ્વભાવ છે... હવે પ્રત્યક્ષ દ્વારા, જેવો વસ્તુનો સ્વભાવ હોય, તે રૂપે જ વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોવાથી - અર્થાત્ જેવો પદાર્થ હોય તેવી જ પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી - પ્રત્યક્ષ દ્વારા ભવનનું તેની પછીની ક્ષણે અભવનસ્વરૂપે પણ ગ્રહણ થશે જ, ફલતઃ ભવનવિષયક જ્ઞાનથી અભવનસ્વભાવનો પણ બોધ થઈ જતાં, પૂર્વોક્ત દોષ નહીં રહે.

સ્યાદ્વાદી : આનો ઉત્તર તો અમે પહેલા જ આપી દીધો, કે ભવન-અભવન બંને ભિન્ન-ભિન્નકાલીન છે. કાળના ભેદે જ ભવન અભવન બને છે. એટલે, જ્યારે ભવનનું પ્રત્યક્ષ થાય, ત્યારે તે અભવનસ્વભાવ છે જ નહીં, એટલે અભવનનું જ્ઞાન ન થઈ શકે...

જો ભવન-અભવન વચ્ચે કાળભેદ ન માનો, તો સમાનકાલીન ભવનથી અભિન્ન અભવન, તે ભવનરૂપ જ બની જશે. એટલે તો અભવન જ રહે નહીં...

(૧૪૪) પ્રશ્ન : ભલેને ભવન અને અભવન કાળભેદે થાય.. પણ, જે પ્રથમક્ષણે ભવન જણાય છે, તે વખતે જ દ્વિતીયક્ષણભાવી અભવનનું પ્રત્યક્ષ કેમ ન થાય ?

13. તત્કાલભાવિભવનાભિન્નમભવનં ચ ભવનમેવેતિ । અયમભિપ્રાય:-વિવક્ષિતકાલભાવિના ભવનેન સહ યદ્યભિન્નમભ્યુપગમ્યતે અભવનં તદા તદ્ભવનમેવ ભવતીતિ ॥

નીરૂપત્વાચ્ચ । ન ચાનેન ક્વચિદ્ ભવનવદ્ભવનગ્રહઃ, તથાનિશ્ચયાભાવાત્ । ન ચ નિરંશાનુભવભાવેઽપિ વિભ્રમાત્ તદભાવઃ, ભવનનિશ્ચયસ્યાપ્યભાવાપત્તેઃ । ન ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતિપ્રસજ્ઞાત્ તદ્વદન્યસ્યાપિ ગ્રહણેન દોષાન્તરમાહ-નીરૂપત્વાચ્ચ । અભવનસ્ય નીરૂપત્વં નીરૂપસત્ત્વાદ્યુપલક્ષણમિતિ ॥

અભ્યુચ્ચયમભિધાતુમાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ અનેન-પ્રત્યક્ષેણ ક્વચિત્-એકત્ર સર્વત્ર વા ક્વચિદપિ ભવનવદ્-યથા ભવને તથા અભવને ગ્રહઃ । કુતો નેત્યાહ-તથાનિશ્ચયાભાવાત્-ભવન ઇવ નિશ્ચયાભાવાત્ । અભવને આશઙ્કાન્તરાપોહાયાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ નિરંશાનુભવ-ભાવેઽપિ સતિ વિભ્રમાત્ હેતોઃ તદભાવઃ-અભવનનિશ્ચયાભાવઃ । કુત ઇત્યાહ-¹⁴ભવનનિશ્ચય-સ્યાપિ તન્નિબન્ધનસ્ય અભાવાપત્તેઃ કારણાત્ । આશઙ્કાન્તરાપોહાયાહ-ન ચેત્યાદિ' । ન ચ તન્નિબન્ધનાનુભવે-ભવનનિશ્ચયનિબન્ધનાનુભવે ન વિભ્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યૈવ-અભવન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઉત્તર : ભાવી પદાર્થ ઈન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહી ન શકાય, કારણ કે ઈન્દ્રિય દ્વારા તો માત્ર વર્તમાનકાલીન પદાર્થનું જ ગ્રહણ થાય છે, જ્યારે અભવન તો ભવિષ્યકાલીન છે, છતાં પણ તેનું ગ્રહણ માનશો, તો તેની જેમ, અતીત-અનાગતકાલીન બીજા પદાર્થનું પણ ગ્રહણ માનવું પડશે, જે અઘટિત છે. તથા, અભવન તો અરૂપ (=નિઃસ્વભાવ) હોઈ તુચ્છરૂપ છે, માટે તેનું તો ઈન્દ્રિય દ્વારા શી રીતે ગ્રહણ થઈ શકે ?

વળી, પ્રત્યક્ષ દ્વારા, જેમ ભવનનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ અભવનનું ગ્રહણ સંભવિત જ નથી, કારણ કે જો અભવનનું પણ ગ્રહણ થતું હોત, તો ભવનની જેમ તેનો પણ નિશ્ચય થાત, જે થતો નથી. જ્યારે ઘટઃ એવો નિર્ણય થાય, ત્યારે અઘટઃ (ઘટો નાસ્તિ) એવો નિર્ણય થતો નથી. એટલે ઘટઃ એવા પ્રત્યક્ષ વખતે અઘટઃનું પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહીં.

બૌદ્ધમતે વસ્તુ નિરંશ છે, તેમાં ભવન-અભવન બંનેનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી, વિભ્રમનાં કારણે, અભવનનો નિશ્ચય નથી થતો - એવું તો કહી શકાય નહીં; કારણ કે જો નિશ્ચય થાય તો આખાનો-ભવન/અભવન બંનેનો થાય અને ન થાય તો આખાનો - ભવન/અભવન બંનેનો ન થાય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

14. ભવનનિશ્ચયસ્યાપિ તન્નિબન્ધનસ્યેતિ । નિરંશાનુભવનિબન્ધનસ્ય ॥

❖ પૂર્વપક્ષી; ભવનને જ અભવનસ્વભાવી માની, ભવનના પ્રત્યક્ષથી અભવનનું પ્રત્યક્ષ માને છે. પણ ભવનવિષયક પ્રત્યક્ષ તે ભવન વખતે છે અને અભવન તે પછીની ક્ષણે છે, માટે અભવન તે ભવિષ્યકાલીન બને છે.

❖ મૂળ તો બૌદ્ધને, અભવનનું પ્રત્યક્ષ એટલા માટે સિદ્ધ કરવું છે, કારણ કે તેમ કરવાથી 'તદેવ ન ભવતિ' એ કથન, જ્ઞાનપૂર્વક જ હોવાથી, બાલપ્રલાપરૂપ ન બને, ફક્તઃ ભવનવિષયક પ્રત્યક્ષથી અભવનનું જ્ઞાન થઈ જશે... પણ ગ્રંથકારશ્રી તેના નિરાકરણ માટે સચોટ સમીક્ષા કરે છે.

તન્નિબન્ધનાનુભવે ન વિભ્રમઃ, તસ્યૈવ તત્ત્વાત્ । ન ચૈકસ્ય ક્વચિદ્ વિભ્રમઃ ક્વચિન્નેતિ, એકત્વવિરોધાત્ । ન ચાન્તેઽભવનનિશ્ચયાત્ તદ્ગતિઃ, તત્રાપિ તદયોગાત્ । ન ચ કપાલભવનનિશ્ચય એવ ઘટાભાવનિશ્ચયઃ, તદભવનસ્ય નિરુપાખ્યત્વાત્ । ન ચ તદ્દ્વારેણ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિશ્ચયનિબન્ધનાનુભવસ્યૈવ તત્ત્વાત્-ભવનનિશ્ચયનિબન્ધનત્વાત્ । ન ચૈકસ્ય સતોઽનુભવસ્ય ક્વચિદ્ વિભ્રમઃ ક્વચિન્નેતિ-એતત્ । કુત્વિત્યાહ-એકત્વવિરોધાત્ । નિરંશમેવૈકમ્, ન તસ્ય ક્વચિદિતિ વિભાગઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અન્તે-સન્તાનવિનાશે અભવનનિશ્ચયાત્ કારણાત્ તદ્ગતિઃ-અભવનગતિઃ । કુત્વિત્યાહ-તત્રાપીત્યાદિ । તત્રાપિ-અન્તે તદયોગાત્-અભવન-નિશ્ચયાયોગાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ કપાલભવનનિશ્ચય એવ, કપાલગ્રહણં ભસ્માદ્યુપલક્ષણમ્, ઘટાભવનનિશ્ચયઃ, ઘટાભવનં કાષ્ઠાભવનાદિસૂચકમ્ । કુતો નેત્યાહ-તદભવનસ્ય-ઘટાદ્ય-ભવનસ્ય નિરુપાખ્યત્વાત્-તુચ્છત્વાત્ । ન ચ તદ્દ્વારેણ-કપાલભવનદ્વારેણ, ઘટાભવનનિશ્ચય ઇતિ વર્તતે । કુતો નેત્યાહ-તેનેત્યાદિ । તેન-કપાલભવનેન સહ તસ્ય-ઘટાભવનસ્ય । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવું પણ કહી શકાય નહીં કે, ભવનના નિશ્ચયના કારણભૂત પ્રત્યક્ષમાં વિભ્રમ નથી અને અભવનના નિશ્ચયના કારણભૂત પ્રત્યક્ષમાં વિભ્રમ છે, કારણ કે બંનેનું કારણભૂત પ્રત્યક્ષ એક જ છે. અને, એક જ પ્રત્યક્ષમાં, ક્યાંક વિભ્રમનું હોવું અને ક્યાંક ન હોવું એવું મનાય નહીં, નહીં તો પ્રત્યક્ષ એક ન રહે (સાંશ થાય..)

તેથી, જો અભવનનો નિરંશ અનુભવ હોત તો ભવનની જેમ, અભવનનો પણ નિશ્ચય થાત જ, પણ થતો તો નથી.

બૌદ્ધ : ઘટાદિ પદાર્થો ક્ષણિક છે, તેથી ઘટસંતાનની હાજરીમાં ઘટના પ્રત્યક્ષ વખતે અભવનનો નિશ્ચય ભલે ન થતો હોય; પણ ક્ષણિક ઘટોની પરંપરા પૂરી થાય, અર્થાત્ ઘડો ફૂટી જાય, ત્યારે 'ઘટો નાસ્તિ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, તે જ અભવનનો નિશ્ચય છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, ત્યારે પણ; કપાલ છે, એવો જ નિશ્ચય થાય છે - ઘટ નથી એવો નહીં... એટલે અભવનનો નિશ્ચય ત્યાં પણ નથી.

બૌદ્ધ : કપાલના ભવનનો નિશ્ચય એ જ ઘટના અભવનનો નિશ્ચય છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે ઘટઅભવન તો તુચ્છ હોવાથી અતુચ્છ એવા કપાલના નિશ્ચયને જ ઘટ-અભવનના નિશ્ચયરૂપ ન માની શકાય..

બૌદ્ધ : કપાલનિશ્ચય એ જ ઘટાભાવનિશ્ચય નથી, પણ કપાલનિશ્ચય દ્વારા જ ઘટાભાવનિશ્ચય છે.

સ્યાદ્વાદી :- કપાલને (રાખને) જોઈને ઘટઅભવનનો (કાજઅભવનનો) નિશ્ચય ત્યારે થઈ શકે, કે જ્યારે તે બંને વચ્ચે પ્રતિબંધ (સંબંધ) હોય... પણ કપાલભવન અને ઘટઅભવન વચ્ચે તાદાત્મ્ય

તેન તસ્ય પ્રતિબન્ધાસિદ્ધેઃ । ન ચ તદભવનધર્મકમેવ કપાલભવનમ્, અનભ્યુપગમાત્ ।
 इति तत्तुच्छत्वेऽपि नश्वरत्वादिसिद्धिः (૧૪૫) ઉત્પાદાદિમત્ત્વે ભવનાભવનયોરભેદ ઇતિ
 चेत्, न, तुच्छेतरत्वविशेषात्, निवृत्तिभेदाद् ग्रहणनानात्वात् । इति कुतोऽस्य क्षण-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 પ્રતિબન્ધાસિદ્ધેઃ, તાદાત્મ્યાદ્યનભ્યુપગમાત્ । ન ચ તદભવનધર્મકમેવ-ઘટાભવનધર્મકમેવ
 કપાલભવનમ્ । કુત્ત્વે-અનભ્યુપગમાત્ । ઇતિ-એવં તત્તુચ્છત્વેઽપિ-અભવનતુચ્છત્વેઽપિ
 સતિ નશ્વરત્વાદિસિદ્ધિઃ-ઉત્પત્તિનાશોત્તરોન્મજ્જનસિદ્ધિઃ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-ઉત્પાદાદિમત્ત્વે સતિ ભવનાભવનયોરભેદઃ તુલ્યધર્મતયા । ઇતિ ચેત્,
 एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवम् । कुत इति हेतूनाह-तुच्छेतरत्वविशेषाद् भवना-
 भवनयोः । तथाहि-तुच्छमभवनम्, अतुच्छं भवनमिति विशेषः । तथा निवृत्तिभेदाद् भवनस्य
 ह्यभवनं निवृत्तिर्भवनं त्वभवनस्य । तथा ग्रहणनानात्वात् । एकमतुच्छतया गृह्यते, अन्यत्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે તદુત્પત્તિ એક પણ સંબંધ, તમારા મતે ઘટતા નથી. તે આ રીતે -

(૧) અભવનનું ભવન સાથે તાદાત્મ્ય તો અસંભવિત જ છે, કારણ કે તમે તેવું તાદાત્મ્ય માન્યું
 જ નથી, અને (૨) કપાલનું ભવન એ ઘટ અભવનથી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી, કારણ કે અભવન
 તુચ્છ હોવાથી કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન ન કરી શકે... આ બે સિવાય બીજો તો કોઈ સંબંધ તમે માનતાં
 નથી, તેથી બંને વચ્ચે સંબંધ જ ન હોવાથી, કપાલભવન દ્વારા ઘટઅભવનનો નિશ્ચય થઈ શકશે નહીં.

અને, કપાલભવન એ જ ઘટ-અભવનરૂપ ધર્મવાળું છે, તેવું તો તમે માનતાં નથી; કારણ કે
 તુચ્છ એવા અભવન અને અતુચ્છ એવા ભવન વચ્ચે ધર્મ-ધર્મીભાવ કેવી રીતે થાય ? (સ્યાદ્વાદમતે,
 કપાલ પણ ઘટનો ઉત્તર પર્ચાય છે, બંને વચ્ચે કથંચિદ્ અભેદ છે... પણ નિરન્વય-નાશવાદી બૌદ્ધો
 તેવું માની શકે નહીં... ઉપરાંત ભવનને અભવનધર્મક માનવામાં વિરોધ આવે.)

સારાંશ : તેથી તુચ્છ હોવા છતાં પણ, તેને જ્ઞેયસ્વભાવી તો માનવો જ પડશે અને આમ
 સસ્વભાવી સિદ્ધ થતાં, હેતુ દ્વારા, તે ક્ષણિકસ્વભાવે જ ઉત્પન્ન થશે. અને ક્ષણિકસ્વભાવી હોવાથી,
 પ્રથમક્ષણે ભવન, દ્વિતીયક્ષણે ભવનનાશ-અભવનની ઉત્પત્તિ અને તૃતીયક્ષણે અભવનનાશ-ભવનની
 ઉત્પત્તિ. આમ ફરી ભવનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ યથાવસ્થિત જ રહેશે.

❖ ભવન-અભવનના અભેદનો પરિહાર ❖

(૧૪૫) બૌદ્ધ : જો અભવનનો પણ ઉત્પાદ-નાશ માનશો, તો ભવન-અભવન વચ્ચે કોઈ
 ભેદ જ નહીં રહે, બંનેનો અભેદ થઈ જશે.

સ્યાદ્વાદી : ઉત્પાદાદિરૂપે બંનેનો અભેદ હોવા છતાં, સ્વરૂપાદિની અપેક્ષાએ તો બંનેનો ભેદ
 સંગત જ છે. તે આ રીતે - (૧) અભવન તુચ્છરૂપ છે, જ્યારે ભવન તો અતુચ્છરૂપ છે, (૨) અભવન
 તે ભવનની નિવૃત્તિરૂપ થાય છે, જ્યારે ભવન અભવનની નિવૃત્તિરૂપ છે, અને (૩) અભવનનું ગ્રહણ
 તુચ્છરૂપે થાય છે, ભવનનું ગ્રહણ અતુચ્છરૂપે થાય છે - આમ, સ્વરૂપ-નિવૃત્તિ-ગ્રહણને આશ્રયીને,

સ્થિતિધર્મકત્વમેવ, ક્ષણાન્તરેऽપિ સ્થિત્યાપત્તે: ? इत्यलं विस्तरेण । तदेवमिहापि विज्ञानादिकार्यायोग इति स्थितम् ॥

(૧૪૬) નિત્યાનિત્યં પુનઃ, કથચ્છિદવસ્થિતત્વાત્, અનેકસ્વભાવત્વાત્, નિબન્ધનો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તુચ્છતયા, इत्येवमुत्पादादिसाम्येऽपि भवनाभवनयोः रूप-रसादेरिव भेदः । सर्वोपसंहारमाह-इति-एवमुक्तनीते: कुतोऽस्य-वस्तुनः क्षणस्थितिधर्मकत्वमेव ? । अभवने कारणमाह-क्षणान्तरेऽपि अस्थितिव्यतिरेकादिना स्थित्यापत्तै: । इत्यलं विस्तरेण । तदेवमिहापि-क्षणस्थितिधर्मके वस्तुनि विज्ञानादिकार्यायोग इति स्थितम् ॥

સ્વપક્ષમધિકૃત્ય આહ-નિત્યાનિત્યં પુનઃ વસ્તુ કથચ્છિદવસ્થિતત્વાત્,¹⁵ તત્તથાભવનેન તથાઽનેકસ્વભાવત્વાત્, નિમિત્તોપાદાનહેતુસ્વભાવભેદેન નિબન્ધનોપપત્તે: તત્તત્સ્વભાવભાવેન જનયતિ વિજ્ઞાનાદિકં કાર્યમ્ । ‘આદિ’શબ્દાત્ સ્વોપાદાનકાર્યગ્રહઃ¹⁶ । इति-एवम् अवगम्यते-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તુચ્છરૂપે થાય છે, ભવનનું પ્રહણ અતુચ્છરૂપે થાય છે - આમ, સ્વરૂપ-નિવૃત્તિ-પ્રહણને આશ્રયીને, રૂપ-રસની જેમ, ભવન-અભવનનો ભેદ પણ સંગત જ છે.

નિષ્કર્ષ : ઉક્ત રીતે, દરેક પદાર્થની ક્ષણસ્થાયિતા ઘટશે જ નહીં, કારણ કે ક્ષણિક માનવા માટે દ્વિતીયક્ષણઅસ્થિતિવિશિષ્ટ પ્રથમક્ષણસ્થિતિ માનવી પડે, પણ સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંને, ભિન્ન-અભિન્ન-ભિન્નાભિન્ન કે અવાચ્ય છે ?... વગેરે વિકલ્પો દ્વારા, સ્થિતિ સાથે અસ્થિતિ ન ઘટવાથી - ફલતઃ અસ્થિતિરૂપ સ્વભાવ ન રહેતાં - બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ થતાં એકાંત ક્ષણિકતાનો લોપ થશે.

આ પ્રમાણે, એકાંતઅનિત્યપક્ષે પણ, વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિક જ ન રહેતા વિજ્ઞાન વગેરે કાર્યો ન ઘટવાથી, એકાંત અનિત્યનું જ્ઞાન પણ નહીં થઈ શકે.

❖ (૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ ❖

(૧૪૬) હવે ગ્રંથકારશ્રી, નિત્યાનિત્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું ? તે સમજાવે છે -

પૂર્વક્ષણવર્તી માટી વગેરે જ, ઘટાદિરૂપે પરિણમે છે, કોઈ નવો પદાર્થ નહીં, એમ નિત્યાનિત્ય-રૂપે જ વસ્તુનું અવસ્થાન હોવાથી, વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપ જ માનવી જોઈએ.

નિત્ય વસ્તુ જોયસ્વભાવી હોય તો સદા જ્ઞાન... ન હોય તો ક્યારેય નહીં... અનિત્ય વસ્તુ; બીજી ક્ષણે ન હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ ન થાય વગેરેથી તે બધાના જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

15. તત્તથાભવનેનેતિ । तस्य-प्राच्यक्षणवर्तिनो मृदादेस्तथाभवनेन-घटादिरूपतया परिणत्या ॥

16. સ્વોપાદાનકાર્યગ્રહ इति । स्वः-आत्मा मृदादेः सम्बन्धी उपादानं यस्य तत् तथा तच्च तत् कार्यं च घटादिलक्षणं तस्य ग्रहः ॥

પપત્તેર્જનયતિ વિજ્ઞાનાદિકમિત્યવગમ્યતે । નિત્યાનિત્યત્વં ચ વસ્તુનો દ્રવ્યપર્યાયો-
ભયરૂપતત્વાત્, અનુવૃત્તવ્યાવૃત્તાકારસંવેદનગ્રાહ્યત્વાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમેવેતિ । (૧૪૭)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જ્ઞાયતે । એવં જ્ઞાનોપાય ઉક્તઃ ॥

અધુના નિત્યાનિત્યત્વમાહ-નિત્યાનિત્યત્વં ચ વસ્તુનો દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપત્વાત્
કારણાત્ । દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપત્વં ચ અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્તાકારસંવેદનગ્રાહ્યત્વાત્ । કિમિત્યાહ-
પ્રત્યક્ષસિદ્ધમેવેતિ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપદર્શને । મૃત્પિણ્ડ-શિવક-
સ્થાસક-ઘટ-કપાલાદિષુ ભેદેષુ અવિશેષેણ-સામાન્યેન સર્વત્રાનુવૃત્તો મૃદન્વયઃ સંવેદ્યતે,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો નિત્યાનિત્યનું જ્ઞાન કેમ થાય ?

જુઓ; નિત્યાનિત્યરૂપ વસ્તુ

(ક) કથંચિત્ અવસ્થિત છે. એટલે અનિત્યની જેમ બીજી ક્ષણે નથી - તેવું નથી. એટલે જ્ઞાન થઈ શકે...

(ખ) તે અનેકસ્વભાવી છે. એટલે જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે જ્ઞેયસ્વભાવી અને જ્યારે જ્ઞાન ન થાય ત્યારે અજ્ઞેયસ્વભાવી...

વળી, તે નિમિત્તકારણ પણ બને, જ્ઞાનાદિનું ! અને ઉપાદાનકારણ પણ બને, ઘટાદિનું ! એટલે નિત્યપક્ષની એકે આપત્તિ નથી.

આમ હોવાથી નિત્યાનિત્યરૂપ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જ શકે, કારણ કે જ્ઞાનના બંને કારણ - (૧)વસ્તુ હોવી, અને (૨) વસ્તુનો જ્ઞેયસ્વભાવ હોવો બંને - હાજર છે. (નિબન્ધનોપપત્તેઃ) અને વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ હોવાથી, બીજા કાર્યો પણ એટલે જ સંગત થાય છે...

❖ નિત્યાનિત્યરૂપતાની સિદ્ધિ ❖

પ્રશ્ન : વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ છે, તેમાં દ્રવ્યાંશને લઈને વસ્તુ 'નિત્ય' છે અને પર્યાયાંશને લઈને વસ્તુ 'અનિત્ય' છે.

પ્રશ્ન : વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે, એવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : પ્રત્યક્ષથી... કારણ કે અનુવૃત્ત આકારના સંવેદનથી વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ જણાય અને વ્યાવૃત્ત આકારના સંવેદનથી વસ્તુ પર્યાયરૂપ જણાય. તે આ રીતે -

(૧૪૭) (૧) મૃત્પિંડ, શિવક, સ્થાસક, ઘટ, કપાલ વગેરે બધા ભેદોમાં, સમાનરૂપે માટીની અનુગતતાનું સંવેદન થાય છે. આમ, સર્વત્ર અનુગતરૂપે સંવેદિત જે મૃદંશ છે, તે 'દ્રવ્ય' રૂપ છે, અને (૨) મૃત્પિંડ, શિવક વગેરે બધા ભેદોમાં, જુદા જુદા રૂપે પર્યાયનું સંવેદન થાય છે. આમ,

૧. 'વિજ્ઞાનાદિકમપ્યેવમવ૦' इति क-पाठः । २. 'तथाहीत्युपप्रदर्शने' इति क-घ-पाठः ।

તથાહિ-મૃત્પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસક-ઘટ-કપાલાદિષ્વવિશેષેણ સર્વત્રાનુવૃત્તો મૃદન્વયઃ સંવેદ્યતે, પ્રતિભેદં ચ પર્યાયવ્યાવૃત્તિઃ । તથા ચ ન યથાપ્રતિભાસં મૃત્પિણ્ડાદિસંવેદનં તથાપ્રતિભાસમેવ શિવકાદિષુ, આકારભેદાનુભવાત્ । ન ચ યથાપ્રતિભાસભેદં તદ્વિજાતીયેષુ ઉદક-દહન-પવનાદિષુ તથાપ્રતિભાસભેદમેવ શિવકાદિષુ, મૃદન્વયાનુભવાત્ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાડનુભવાત્ । પ્રતિભેદં ચ-ભેદં ભેદં પ્રતિ ચ મૃત્પિણ્ડાદિપર્યાયવ્યાવૃત્તિઃ, સંવેદ્યતે इति વર્તતે । एतद्भावनार्यैवाह-तथा चेत्यादि । तथा च न यथाप्रतिभासं-न यथाऽऽकारं मृत्पिण्डादिसंवेदनं तथाप्रतिभासमेव शिवकादिषु, संवेदनमिति वर्तते । कुतो नेत्याह-आकार-भेदानुभवात् कारणात् । न च यथाप्रतिभासभेदं तद्विजातीयेषु-मृत्पिण्डादिविजातीयेषु । केचित्स्याह-उदक-दहन-पवनादिषु भेदेषु तथाप्रतिभासभेदमेव शिवकादिषु । कुत इत्याह-मृदन्वयानुभवात् कारणात् । न चास्य स्वसंवेद्यस्यापि संवेदनस्यापह्नवः-अपलापः कर्तुं

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સર્વત્ર વ્યાવૃત્તિરૂપે સંવેદિત જે ભેદાંશ છે, તે ‘પર્યાય’રૂપ છે.

પ્રશ્ન : અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ બંનેનું સંવેદન આપણને શી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર : (૨) જેવો આકાર મૃત્પિંડનાં સંવેદનમાં જણાય છે, તેવો જ આકાર શિવકનાં સંવેદનમાં નથી જણાતો, કારણ કે દરેક સંવેદનમાં જુદા-જુદા આકારનો અનુભવ થાય છે. આમ, દરેક ભેદોનું વ્યાવૃત્તિરૂપે સંવેદન થાય છે, અને (૧) મૃત્પિંડથી વિજાતીય એવા પાણી-અગ્નિ-પવન વગેરેમાં, જેમ સાવ જુદો જુદો જ પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ શિવક-સ્થાસક વગેરેમાં પણ સાવ જુદો જ પ્રતિભાસ થાય છે એવું નથી, કારણ કે અહીં તો માટીરૂપે દરેકનું એક સરખું જ સંવેદન થાય છે. આમ, દરેક ભેદોનું અનુવૃત્તિરૂપે સંવેદન થાય છે.

આ રીતે, સંવેદન દ્વારા અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિવિધયા દ્રવ્ય-પર્યાયની સિદ્ધિ થતી હોવાથી, વસ્તુને, દ્રવ્યાંશને લઈને નિત્યરૂપ અને પર્યાયાંશને લઈને અનિત્યરૂપ-એમ નિત્યાનિત્યરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

તથા, સંવેદન, સ્વસંવેદ્ય હોવાથી તેનો અપલાપ ન થઈ શકે...

આશય : અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે, એમ કહ્યું... કોઈ કહે કે તેવું સંવેદન જ થતું નથી... તો તેનો જવાબ છે કે, એ સ્વસંવેદ્ય છે... સ્વ=દરેક વ્યક્તિ-પૂર્વપક્ષી પણ... તમને પોતાને જ એનો અનુભવ થાય છે પછી તેનો અપલાપ કરી ન શકાય, કારણ કે તેમાં પ્રતીતિવિરોધ છે. સામે પાણી દેખાતું હોય, તે વખતે કોઈ કહે કે, ‘અહીં પાણી નથી’ તો તે શી રીતે મનાય ? કારણ કે પાણીની પ્રતીતિ તો સ્પષ્ટપણે થાય છે.

ચાસ્ય સ્વસંવેદ્યસ્યાપિ સંવેદનસ્યાપહ્લવઃ કર્તું યુજ્યતે, પ્રતીતિવિરોધાત્ । (૧૪૮) ન ચ નિરાકારમેવ સંવેદનમ્, અર્થાન્તરસ્યેવ તતો વિવક્ષિતાર્થાપરિચ્છેદાત્ । ન હ્યર્થાકારાનુભવ-વ્યતિરેકેણાપરોઽર્થપરિચ્છેદ ઇતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, સર્વસ્ય સર્વાર્થપરિચ્છેતૃત્વાપત્તેશ્ચ ॥

(૧૪૯) પ્રદીપવત્ પ્રતિનિયતાર્થપ્રકાશકસ્વભાવત્વાત્ તસ્યાયમદોષ ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યુજ્યતે, પ્રતીતિવિરોધાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ નિરાકારમેવ એકાન્તેન સ્વસંવેદનમ્ । કુત્તરિત્યાહ-અર્થાન્તરસ્યેવ અવિષયાભિમતસ્ય તતઃ-સંવેદનાત્ । કિમિત્યાહ-વિવક્ષિતાર્થા-પરિચ્છેદાત્ । એતદ્વાવનાયાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માત્ અર્થાકારાનુભવવ્યતિરેકેણાપરઃ-અન્યોઽર્થપરિચ્છેદ ઇતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અતિપ્રસજ્ઞશ્ચ તદાકારતાઽભાવે તદ્વદપરપરિચ્છેદેન ॥

દોષાન્તરમાહ-સર્વસ્ય, સંવેદનસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, સર્વાર્થપરિચ્છેતૃત્વાપત્તેશ્ચ, પરિચ્છેદ-વદપરિચ્છેદ્યાકારશૂન્યત્વાવિશેષાદિતિ હૃદયમ્ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ પ્રદીપવદિત્યાદિના । પ્રદીપવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । પ્રતિનિયતાર્થપ્રકાશક-સ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ તસ્ય-સંવેદનસ્ય અયમ્-અનન્તરોદિતો દોષઃ અદોષઃ । ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ નિરાકારવાદીની દલીલનું નિરાકરણ ❖

(૧૪૮) નિરાકારવાદી : સંવેદન તો નિરાકાર છે, તેમાં અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ વગેરે કોઈ આકાર નથી, તો પછી તેના આધારે નિત્યાનિત્યરૂપતાની વ્યવસ્થા શી રીતે કરી શકાય ?

સ્યાદ્વાદી : સંવેદન જો નિરાકાર હોય, અર્થાત્ તેમાં જો વિષયનો કોઈ આકાર જ ન આવતો હોય, તો ઘટજ્ઞાનમાં જેમ પટનો બોધ નથી થતો, તેમ આકાર ન હોવાથી - ઘટનો બોધ પણ નહીં થાય.

પદાર્થના આકારનો અનુભવ તે જ પદાર્થનું જ્ઞાન છે, તે સિવાય બીજો કોઈ અર્થપરિચ્છેદ છે જ નહીં, માટે સંવેદનમાં આકારતાનો અનુભવ તો માનવો જ પડે, નહીંતર અતિપ્રસંગ એ આવે કે, ઘટસંવેદનમાં, જેમ ઘટની આકારતા ન હોવા છતાં પણ ઘટનો બોધ થાય છે, તેમ ઘટ સિવાયના પદાર્થનો પણ બોધ થશે...

અને તેનાથી એ દોષ પણ આવશે કે, ઘટસંવેદનમાં, જેમ ઘટનો આકાર ન હોવા છતાં પણ ઘટનો બોધ થાય છે, તેમ પટ વગેરે બધા જ પદાર્થનો બોધ થવા લાગશે ! પછી ભલે ને તેમાં પટાદિનો આકાર ન હોય... ફલતઃ સર્વસંવેદનો, સર્વ પદાર્થના બોધક બનશે ! માટે આકારનું નિયમન તો માનવું જ પડશે...

(૧૪૯) નિરાકારવાદી : પ્રદીપમાં અર્થનો આકાર આવતો નથી, છતાં તે નિયત દેશાદિમાં રહેલ અર્થનો જ પ્રકાશક બને છે, તેમ જ્ઞાનમાં અર્થાકાર ન આવવા છતાં તે નિયત અર્થનું જ પ્રકાશક બને. એટલે ઉપરોક્ત આપત્તિઓ ન આવે.

ન, તદ્ધર્માતિક્રમાત્, તદવગુણિતપદાર્થસ્યાપરેણાપ્રતીતેઃ, તથાઽનુભવાભાવાત્, તસ્યાપિ ચ જ્ઞાનત્વેન ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ ॥

(૧૫૦) પ્રકાશકં ગ્રાહકમેવેતિ ચેત્, અતદાકારં કથં તદ્ગ્રાહકમિતિ વાચ્યમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્તરિત્યાહ-તદ્ધર્માતિક્રમાત્-પ્રકાશકધર્માતિક્રમાત્ સંવેદનસ્ય । અતિક્રમશ્ચ તદવગુણિતપદાર્થસ્ય સંવેદને સંવેદનપ્રભોપચારાત્ સંવેદનાવ-ગુણિતપદાર્થસ્ય અપરેણ-તદર્થાન્તરભૂતેન કેનચિત્ અપ્રતીતેઃ કારણાત્ । અપ્રતીતિશ્ચ તથા-ઽનુભવાભાવાત્, તસ્યાપિ ચ અપરસ્ય જ્ઞાનત્વેન હેતુના ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ-તદ્ધર્માતિ-ક્રમાનતિવૃત્તેઃ । પ્રદીપસ્તુ સ્વપ્રભાઽવગુણિતં તદપરેણ સંવેદનેન પ્રત્યાયયતીત્યેવં પ્રકાશક ઇતિ તદ્ધર્માતિક્રમઃ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-પ્રકાશકં ગ્રાહકમેવેતિ ચેત્, નિર્દર્શનમાત્રં તુ પ્રદીપઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અતદાકારમિતિ, પ્રક્રમાદનર્થાકારમર્થાકારશૂન્યમ્, કથં તદ્ગ્રાહકમ્-અર્થગ્રાહકમિતિ વાચ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : જ્ઞાન, પ્રકાશક ખરું; પણ પ્રદીપવત્ પ્રકાશક નથી, કારણ કે તેનાથી અવગુંઠિત-પ્રકાશિત-વિષયભૂત પદાર્થનો, બીજા જ્ઞાનથી અનુભવ થતો નથી. (ચૈત્રને ઘટજ્ઞાન થયું, એટલે ઘટ ચૈત્રજ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયો, તો ચૈત્રને પણ જણાવો જોઈએ, પણ તેવું બનતું નથી.)

જ્યારે દીપક જેને પ્રકાશિત કરે, તેનો બીજા જ્ઞાનથી અનુભવ થાય છે... એટલે જે રીતે દીપક પ્રકાશક છે, તે રીતે જ્ઞાન નહીં.

નિરાકારવાદી : દીપકથી પ્રકાશિત વસ્તુ પણ, ઘટાદિને જણાતી નથી જ... એટલે સામ્ય જ છે.

સ્યાદ્વાદી : છતાં, દીપકથી પ્રકાશિત વસ્તુનો જ્ઞાનથી તો અનુભવ થાય છે જ. જ્યારે જ્ઞાનથી પ્રકાશિત વસ્તુનો તો પોતાના સિવાય બીજા કોઈ જ્ઞાનથી પણ અનુભવ નથી થતો. (જ્ઞાનને પ્રકાશક કહ્યું - તે માટે નિરાકારવાદી કહે છે -)

(૧૫૦) નિરાકારવાદી : જે પ્રકાશક હોય, તે જ ગ્રાહક હોય (અથવા જે ગ્રાહક હોય, તે જ પ્રકાશક હોય) એટલે, બીજા જ્ઞાનથી તેનું ગ્રહણ ન થાય તો પણ કોઈ આપત્તિ નથી (બીજું જ્ઞાન પ્રકાશક ન હોય તો ગ્રાહક ન પણ બને...)

સ્યાદ્વાદી : દીપકમાં તો પ્રકાશક-ગ્રાહક જુદા જુદા છે...

નિરાકારવાદી : દીપક તો સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું, બાકી સર્વોપનય નથી લેવાનો...

સ્યાદ્વાદી : તો પણ, જો તે જ્ઞાનમાં અર્થાકારતા જ ન હોય, તો તે જ્ઞાન અર્થનો ગ્રાહક બને જ શી રીતે ? તે તમારે કહેવું જોઈએ... પણ, આ વિશે તમે શું કહો છો ?

૧. 'સંવેદતે સંવેદન૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સ્વભાઽવગુણિતં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

(૧૫૧) કિમત્રોચ્યતે ? । તસ્યાર્થાકારતાઽનુપપત્તેઃ, અર્થાત્ તસ્ય વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પા-યોગેન તત્રાસમ્ભવાત્ । વ્યતિરિક્તત્વે, નાસૌ અર્થસ્ય, સજ્ઞાનુપપત્તેઃ । અવ્યતિરિક્તત્વે તુ ન સંવેદને, અર્થાત્મકત્વાત્ અર્થતુલ્યાકારતાયા અપ્યમૂર્તસ્યોપરજ્ઞકયોગાભાવેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મેતત્ । આહ-કિમત્રોચ્યતે ? તસ્યેતિ પ્રક્રમાત્ સંવેદનસ્ય અર્થાકારતાઽનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ અર્થાત્ સકાશાત્ તસ્ય-આકારસ્ય વ્યતિરિક્તેતરવિકલ્પાયોગેન હેતુના તત્ર-સંવેદને અસમ્ભવાત્ કારણાત્ । એતદેવ ભાવયતિ વ્યતિરિક્તત્વ ઇત્યાદિના । વ્યતિરિક્ત-ત્વેઽર્થાકારસ્યાધ્યુપગમ્યમાને નાસૌ અર્થસ્ય આકારઃ । કુત ઇત્યાહ-સજ્ઞાનુપપત્તેઃ તસ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવાત્ । અવ્યતિરિક્તત્વે તુ ન સંવેદનેઽર્થાકારઃ । કુત ઇત્યાહ-અર્થાત્મકત્વાત્ અર્થ એવાસાવિતિ । અર્થતુલ્યાકારતાઽર્થાકારતેત્યપ્યસદિત્યાવેદયન્ આહ અર્થેત્યાદિના । અર્થતુલ્યા-કારતાયા અપિ । કિમિત્યાહ-અમૂર્તસ્ય સંવેદનસ્ય ઉપરજ્ઞકયોગાભાવેન, છાયાઽણ્વાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ નિરાકારવાદી દ્વારા કુવિકલ્પજાળ ❖

(૧૫૧) નિરાકારવાદી : તેમાં તમે શું મોટી ધાડ મારી ? વિકલ્પો ન ઘટવાથી, સંવેદનમાં અર્થાકારતા સંભવિત જ નથી. તે આ પ્રમાણે → તે અર્થાકારતા, પદાર્થથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) ભિન્ન તો ન માની શકાય, જો બંનેનો ભેદ જ હોય, તો બંને વચ્ચે સંબંધ જ ન ઘટવાથી - “આ અર્થનો આકાર છે” - એવો સંબંધીરૂપે વ્યવહાર જ નહીં થઈ શકે.

(૨) અભિન્ન માનશો, તો સંવેદનમાં તે આકારનું અસ્તિત્વ જ નહીં ઘટે, કારણ કે અર્થની સાથે અભેદ હોવાથી, તે આકાર પણ અર્થરૂપ જ બનશે અને તે અર્થ સંવેદનમાં આવી જતો હોય - એવું તો કદી દેખાતું જ નથી.

પ્રશ્ન : અર્થરૂપ આકાર તે સંવેદનમાં નથી આવતો , પણ અર્થ જેવો આકાર - અર્થતુલ્યાકાર તે તો સંવેદનમાં આવી શકે ને ?

ઉત્તર : ના, અર્થની તુલ્ય આકારતા જ્ઞાનમાં લાવવા માટે તેનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાનમાં પડવું જોઈએ... પણ, જ્ઞાન તો અમૂર્ત હોવાથી, અર્થના પ્રતિબિંબરૂપ છાયાપુદ્ગલો સાથે તેનો સંબંધ જ નથી થતો, તો તેનો આકાર શી રીતે આવે ? (દર્પણમાં પ્રતિબિંબ કે પ્રકાશમાં પડછાયો પડે છે, તે તુલ્યાકાર હોય છે, તે છાયાપુદ્ગલોથી પડે છે - એમ સમજવું.) તેમ અદૃશ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય ત્યારે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

17. ઉપરજ્ઞકયોગાભાવેનેતિ । ઉપરજ્ઞકેન પદાર્થેન સહ યોગસ્ય-સમ્બન્ધસ્ય અભાવેન ॥

18. છાયાઽણ્વાદિસમ્બન્ધાભાવેનેતિ । યદિ હિ દૃશ્યવસ્તુનઃ છાયાઽણુભિઃ, ‘આદિ’શબ્દાદદૃશ્ય-

અભાવાદિતિ । (૧૫૨) યત્કિંચિદેતત્, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્, સંવેદનાર્થગ્રહણપરિણામ-
સ્યાર્થાકારતાઽભ્યુપગમાત્, તથા ચોક્તદોષાનુપપત્તેઃ, તસ્યૈવ તથારૂપત્વાદિતિ । ઉક્તં ચ
વાદિમુખ્યેન-“ન વિષયગ્રહણપરિણામાદૃતેઽપરઃ સંવેદને વિષયપ્રતિભાસો યુજ્યતે યુક્ત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમ્બન્ધાભાવેનેત્યર્થઃ । અભાવાત્ કારણાત્ અર્થાકારતાનુપપત્તિઃ ઇતિ ક્રિયા । એતદાશઙ્ક્યાહ-
યત્કિંચિદેતત્-અનન્તરોદિતમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । એતદેવાહ સંવેદને-
ત્યાદિના । સંવેદનસ્ય અર્થગ્રહણપરિણામસ્તથાઽનુભવસિદ્ધૌ બહિર્મુખાવભાસઃ સંવેદનાર્થગ્રહણ-
પરિણામઃ, તસ્ય અર્થાકારતાઽભ્યુપગમાત્ । તથા ચ-એવં ચ ઉક્તદોષાનુપપત્તેઃ । અનુપ-
પત્તિશ્ચ તસ્યૈવ-સંવેદનસ્ય તથારૂપત્વાત્-અર્થગ્રહણપરિણામરૂપત્વાત્ । ન ચૈતત્ સ્વમનીષિક-
યોચ્યત ઇતિ જ્ઞાપકમાહ-ઉક્તં ચ વાદિમુખ્યેન-શ્રીમલ્લવાદિના સમ્મતૌ । કિમિત્યાહ-ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ જ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી તેમાં કોઈ આકાર આવી શકે નહીં. ફલતઃ અર્થતુલ્યાકારતાનો પણ સંવેદનમાં
અવકાશ નથી, તેથી સંવેદનને નિરાકાર જ માનવું જોઈએ.

❖ જ્ઞાનની સાકારતાનું સ્વરૂપ ❖

(૧૫૨) સ્યાદ્વાદીઃ નિરાકારવાદીનું સર્વકથન અસાર છે, કારણ કે અમારો અભિપ્રાય તેઓ
સમજ્યા નથી... અમે એવું માનતાં જ નથી કે, અર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં આવે અને તેથી તે જ્ઞાન
સાકાર બને.

પ્રશ્ન : તો તમે અર્થાકારતા કેવી માનો છો ?

ઉત્તર : સંવેદનનો, જે ‘અર્થને ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ’ છે, તેને જ અમે ‘અર્થાકારતા’
કહીએ છીએ... આશય એ છે કે, જ્ઞાન સ્વ-પરનિશ્ચાયક છે અને તેથી તેના દ્વારા સ્વ-પર બંનેનું
ગ્રહણ થાય છે, તેમાં પોતાનું ગ્રહણ અંતર્મુખતયા કરે છે અને પદાર્થનું ગ્રહણ બહિર્મુખતયા કરે છે -
અહીં બહિર્મુખે ભાસતો, જે સંવેદનનો અર્થગ્રહણપરિણામ છે, તે જ ‘અર્થાકારતા’ માનીએ છીએ.

તેથી, ‘અર્થનો આકાર જ્ઞાનમાં આવશે’ એ કથનને લઈને, તમે આપેલ દોષો સંગત થશે નહીં,
કારણ કે અહીં તો સંવેદન જ અર્થગ્રહણના પરિણામરૂપ છે... પૂજ્ય મલ્લવાદીજીએ સન્મતિર્કટીકામાં
કહ્યું છે કે -

“સંવેદનમાં, વિષયગ્રહણપરિણામ સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થપ્રતિભાસ નથી, કારણ કે બીજો
કોઈ હોવામાં યુક્તિઓ ઘટતી નથી.”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પદાર્થેન ચ જ્ઞાનસ્ય સંયોગો ભવેત્, તદા યુજ્યેતાપ્યર્થતુલ્યાકારતા જ્ઞાનસ્ય, ન ચૈવમમૂર્તત્વેન જ્ઞાનસ્ય,
મૂર્તિવિષયાયાસ્તદાકારતાયા અભાવાદિતિ ॥

યોગાત્” ઇતિ ॥

(૧૫૩) ન ચેદં સંવેદનં भ्रान्तमिति शक्यते वक्तुम्, देशकालनरावस्थाऽभेदेन प्रवृत्तेः । तथाहि-देशान्तरे कालान्तरे नरान्तरेऽवस्थान्तरे च मृत्पिण्डादिषु यथोक्तलक्षण-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

विषयग्रहणपरिणामादृतेऽपरः-अन्यः संवेदने विषयप्रतिभासः तत्प्रतिबिम्बादिरूपः । युक्त्ययोगादिति । युक्त्ययोगश्च लेशतो दर्शित एव । विशेषतस्तु सर्वज्ञसिद्धिटीकातोऽवसेयः ॥

ન ચેદમિત્યાદિ । ન ચેદં સંવેદનમ્-અધિકૃતમન્વયવ્યતિરેકવદ્ भ्रान्तमिति शक्यते वक्तुम् । કુત્તરિત્યાહ-દેશકાલનરાવસ્થાઽભેદેન પ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । દેશાન્તરે કાલાન્તરે નરાન્તરેઽવસ્થાન્તરે ચ મૃત્પિણ્ડાદિષુ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

યુક્તિઓ કેમ નથી ઘટતી ? તેનું સ્વરૂપ અહીં સંક્ષેપથી બતાવ્યું છે, વિશેષ માટે, પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિટીકાનું અવલોકન કરવું...

સારાંશ : ફલતઃ પદાર્થપ્રતિભાસ માટે, અર્થગ્રહણપરિણામ તો માનવો જ પડશે અને તે અર્થગ્રહણપરિણામ જ અર્થાકારતા રૂપ હોવાથી, સંવેદનને નિરાકાર માની શકાય નહીં. આ રીતે સંવેદનની સાકારતા અબાધિતપણે સિદ્ધ થશે.

❖ દ્રવ્ય-પર્યાયનું સંવેદન અભ્રાન્ત છે ❖

(૧૫૩) શિવક, સ્થાસક વગેરેની, માટીરૂપે જે અનુવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે અને કથંચિદ્ ભેદાંશને લઈને જે વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે, તે સંવેદનને ‘ભ્રાંત’ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે આ સંવેદન તો અભ્રાંતરૂપે પ્રતીત છે. તે આ રીતે -

(૧) ગુજરાત કે રાજસ્થાન બધે જ ઠેકાણે, (૨) કોઈ પણ વ્યક્તિને, (૩) ગ્રીષ્મ કે શીત કોઈ પણ કાળમાં, (૪) બાળ કે યુવા કોઈ પણ અવસ્થામાં, મૃત્પિંડાદિ વિશે અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે જ.

પૂર્વપક્ષ : બધા જ સંવેદન ‘સત્ય’ જ હોય, એવું નથી, કેટલાક ભ્રાંત પણ હોઈ શકે. જેમ કે (૧) દૂરના દેશથી થતું આકાશના ઢલાણનું જ્ઞાન, (૨) ગ્રીષ્મ વગેરે કાળમાં થતું કીરણોમાં પાણીનું જ્ઞાન, (૩) દૂરદેશવર્તી પુરુષને થતું ઠૂંઠામાં પુરુષનું જ્ઞાન, અને (૪) પીળીયા વગેરે રોગાવસ્થામાં થતું શંખની પીળાશનું જ્ઞાન... વગેરે.

ઉત્તરપક્ષ : તે બધા જ જ્ઞાનોનો તો, અનુક્રમે (૨) દેશાંતરમાં, (૨) કાળાંતરમાં, (૩) પુરુષાંતરમાં, અને (૪) અવસ્થાંતરમાં બાધ જણાય છે, માટે તેઓને તો ભ્રાંત માનવા યોગ્ય જ છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત રીતે, અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિના સંવેદનનો તો કયાંય બાધ જણાતો નથી, માટે યથોક્ત સંવેદનને તો અભ્રાંત જ માનવું જોઈએ.

❖ અહીં યદ્યપિ દેશની દૂરતા જ દોષભૂત છે, પણ તેની વિવક્ષા ન કરી, પુરુષની મુખ્યતયા વિવક્ષા કરી છે.

મેવ સંવેદનં પ્રવર્તતે । ન ચાર્થપ્રભવમવિસંવાદિ સંવેદનં વિહાય જાતિવિકલ્પેભ્યઃ પદાર્થ-
વ્યવસ્થા યુજ્યતે પ્રતીતિબાધિતત્વેન તેષામનાદેયત્વાત્ । ન ચૈકાન્તનિત્યેષુ યથોક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યથોક્તલક્ષણમેવ સંવેદનં પ્રવર્તતે,¹⁹ ન તુ ગગનાવનતિ-માયોદક-સ્થાણુપુરુષ-શઙ્ખાદિપીતાદિ-
સંવેદનવદ્ દેશાન્તરાદાવન્યથારૂપમિતિ । ન ચાર્થપ્રભવં તદ્વાવભાવિતયા અવિસંવાદિ બાધા-
ઽભાવેન સંવેદનં વિહાય-પરિત્યજ્ય જાતિવિકલ્પેભ્યઃ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તાદિલક્ષણેભ્યઃ
પદાર્થવ્યવસ્થા યુજ્યતે । કુત ઇત્યાહ-પ્રતીતિબાધિતત્વેન હેતુના તેષાં-જાતિવિકલ્પાનામ્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, યથોક્ત સંવેદન તો - પદાર્થ હોય તો જ થાય અને પદાર્થ વિના ન થાય, એમ અર્થની
સાથે અવિનાભાવ હોવાથી - 'અર્થજન્ય' છે અને તેમાં કદી પણ બાધ ન જણાતો હોવાથી, તે
'અવિસંવાદી' છે. આમ, દ્રવ્ય-પર્યાયિનું, જ્યારે અર્થજન્ય અવિસંવાદી સંવેદન થતું હોય, ત્યારે તે
વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માનવી જ જોઈએ.

આવું યથાર્થ સંવેદન હોવા છતાં પણ, “દ્રવ્ય-પર્યાય બંને ભિન્ન છે, અભિન્ન છે, કે ભિન્ના-
ભિન્ન છે?...” વગેરે જાતિ વિકલ્પો (=દોષાભાસરૂપ વિકલ્પો) પાડી-પાડીને, એકાંત નિત્ય કે
અનિત્યરૂપે પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવી બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે તે બધા જ કુવિકલ્પોનો તો,
અર્થજન્ય અવિસંવાદી પ્રતીતિથી બાધ થઈ જવાથી - તેઓનું અસ્તિત્વ નિર્બાધ ન રહેતાં - તેઓ ગ્રાહ્ય
બની શકે નહીં. માટે વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માનવામાં વ્યતિરિક્તાદિ વિકલ્પો બાધક બનતાં નથી.

❖ એકાંત નિત્યમતે યથોક્ત સંવેદનની અસંગતિ ❖

પદાર્થને જો એકાંત નિત્ય માનવામાં આવે, તો મૃત્પિંડાદિમાં થતું અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન
ઘટી શકશે નહીં, કારણ કે આ બંને સંવેદન અનુક્રમે દ્રવ્યાંશ અને પર્યાયાંશને લઈને થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

19. ન તુ ગગનાવનતિ-માયોદક-સ્થાણુપુરુષ-શઙ્ખાદિપીતાદિસંવેદનવદ્ દેશાન્તરાદાવ-
ન્યથારૂપમિતિ । તત્ર ગગનાવનતેઃ પ્રતિભાસો દૂરદેશવશેન, માયોદકસ્ય મરીચિકાદૌ ગ્રીષ્માદિપ્રતપ્ત-
કાલવશેન, સ્થાણૌ પુરુષપ્રતિભાસસ્તુ તથાવિદ્યાસન્નિહિતપ્રદેશવર્તિપુરુષવશેન વિદ્યમાનસ્યાપિ દૈશભેદસ્યા-
વિવક્ષણાત્, શઙ્ખાદૌ પીતાદિસંવેદનસ્ય તુ કાચકામલાદ્યુપહતલોચનત્વાવસ્થાવશેન, અવસ્થાયા એવ પ્રાધાન્યેન
વિવક્ષણાત્ ॥

❖ પૂર્વપક્ષવાદમાં, પૂર્વપક્ષીએ આ બધા વિકલ્પો પાડીને, વસ્તુની દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપતાનું નિરાકરણ કર્યું હતું.
જુઓ નિત્યાનિત્યપૂર્વપક્ષ.

૧. 'બાધાભાવેન' ઇતિ ક-ક-પાઠઃ । ૨. 'ગમનાવતુ ગમનાવનતિ' ઇતિ ઋ-પાઠઃ, 'ગમનાવનતિ' ઇતિ તુ ચ-
પાઠઃ । ૩. 'ગમનાવનતેઃ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. ભાસસ્તુ ન તથાં ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. 'વચ્ચે વિદ્યમાન' ઇતિ ક-
પાઠઃ । ૬. 'દેશભેદવિવક્ષણાત્' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. 'અવસ્થા એવ' ઇતિ ક-પાઠઃ, 'અનવસ્થાયા' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ,
અત્ર J-K-M-T-પ્રતપાઠઃ ।

સંવેદનસમ્ભવઃ, વ્યાવૃત્તાકારનિબન્ધનસ્ય પર્યાયભેદસ્યાભાવાત્, અન્યથૈકાન્તનિત્યત્વા-
નુપપત્તેઃ । (૧૫૪) તથા ચોક્તમ્-

“ભાવેષ્વેકાન્તનિત્યેષુ નાન્વયવ્યતિરેકવત્ ।

સંવેદનં ભવેદ્ ધર્મભેદાભાવાદિહ સ્ફુટમ્ ॥”^૧ इत्यादि ।

તથૈકાન્તનશ્વરેષ્વપિ નાધિકૃતસંવેદનભાવો યુજ્યતે, અનુવૃત્તાકારનિબન્ધનસ્ય
દ્રવ્યાન્વયસ્યાભાવાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનાદેયત્વાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ એકાન્તનિત્યેષુ પદાર્થેષુ યથોક્તસંવેદનસમ્ભવઃ, યથોક્ત-
મન્વયવ્યતિરેકવત્ । કુતો ન સમ્ભવ इत्याह-વ્યાવૃત્તાકારનિબન્ધનસ્ય પર્યાયભેદસ્યાભાવાત્
એકાન્તનિત્યેષુ, અન્યથા-પર્યાયભેદે સતિ એકાન્તનિત્યત્વાનુપપત્તેઃ । તથા ચોક્તમિતિ
જ્ઞાપકમાહ-ભાવેષ્વેકાન્તનિત્યેષુ-અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવેષુ નાન્વયવ્યતિરેકવત્ સંવેદનં
ભવેત્ । કુત इत्याह-ધર્મભેદાભાવાત્-પર્યાયભેદાભાવાત્ । इह स्फुटमित्यादि । તથૈકાન્ત-
નશ્વરેષ્વપિ, ભાવેષ્વિતિ પ્રક્રમઃ, નાધિકૃતસંવેદનભાવો યુજ્યતે, અધિકૃતમન્વયવ્યતિરેકવત્ ।
કુતો ન યુજ્યતે इत्याह-અનુવૃત્તાકારનિબન્ધનસ્ય દ્રવ્યાન્વયસ્યાભાવાત્ ॥

❖.....❖ એકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ, એકાંત નિત્યપદાર્થમાં તો માત્ર દ્રવ્યાંશ જ છે, પર્યાયોનો ભેદ છે જ નહીં, કારણ કે જો
પ્રતિક્ષણ પર્યાયો જુદા જુદા માનો, તો - પર્યાયો બદલાતા વસ્તુ પણ બદલાઈ જતાં - વસ્તુની નિત્યતા
જ સંગત નહીં થાય. ફલતઃ પર્યાયભેદ ન હોવાથી, તન્મૂલક વ્યાવૃત્તાકાર પણ ન રહેતાં, અનુવૃત્તિ-
વ્યાવૃત્તિરૂપે થતું અવિસંવાદી સંવેદન ઘટી શકશે નહીં. કહ્યું છે કે -

(૧૫૪) “અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિર એકસ્વભાવવાળા એકાંતનિત્ય પદાર્થો વિશે -
પર્યાયભેદ ન હોવાથી - અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિવાળું સંવેદન થઈ શકે નહીં. એ વાત સ્પષ્ટ છે.”

❖ એકાંત અનિત્યભતે યથોક્ત સંવેદનની અસંગતિ ❖

પદાર્થને જો એકાંત અનિત્ય માનવામાં આવે, તો પણ મૂર્ખિંડાદિમાં થતું અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિનું
સંવેદન ઘટી શકશે નહીં, કારણ કે એકાંત અનિત્ય પદાર્થમાં તો માત્ર પર્યાયભેદ જ છે, પર્યાયોમાં
અનુગત એવો કોઈ દ્રવ્યાંશ છે જ નહીં... ફલતઃ દ્રવ્યાંશ ન રહેવાથી, તન્મૂલક અનુવૃત્તાકાર પણ ન
રહેતાં, અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિરૂપે થતું અવિસંવાદી સંવેદન ઘટશે નહીં.

પ્રશ્ન : કારણ દ્વારા, પોતાના જેવા જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પૂર્વક્ષણીય કારણ અને
ઉત્તરક્ષણીય કાર્ય - બંનેની સદૃશતાને લઈને, અનુવૃત્તાકારે સંવેદન થાય છે...

ઉત્તર : ના, કારણ કે નિરન્વય ક્ષણિકમતે, પૂર્વક્ષણીય હેતુની જયારે સર્વથા નિવૃત્તિ થાય,
ત્યારે જ ઉત્તરક્ષણીય કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, કાર્ય નિર્હેતુક બનશે. (એટલે, કારણ દ્વારા સદૃશ
કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં.)

ન ચ નિરન્વયનશ્વરવાદિનસ્તતસ્તત્સદૃશાન્યપ્રભવઃ સમ્ભવતિ, સર્વથા હેતુનિવૃત્તા-
વહેતુકત્વપ્રસંગાત્, અન્યથાઽન્વયસિદ્ધેરિતિ । (૧૫૫) ઉક્તં ચ-

“સર્વથા કારણોચ્છેદાદ્ ભવેત્ કાર્યમહેતુકમ્ ।

તચ્છક્ત્યવયવાધારસ્વભાવાનામનન્વયાત્ ॥”^૧ ઇત્યાદિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ નિરન્વયનશ્વરવાદિનસ્તતઃ-નિરન્વયનશ્વરાદ્ વસ્તુનઃ તત્સદૃશસ્ય
અન્યસ્ય પ્રભવઃ-ઉત્પાદઃ સમ્ભવતિ । કુતો ન સમ્ભવતીત્યાહ-સર્વથા હેતુનિવૃત્તૌ સત્યામ્
અહેતુકત્વપ્રસંગાત્, તત્સદૃશસ્યાભાવાત્ તદ્ભાવ ઇતિ કૃત્વા । અન્યથા-તત્ એવ તદ્ભાવાત્
અન્વયસિદ્ધેરિતિ । ઉક્તં ચેતિ જ્ઞાપકમાહ-સર્વથા કારણોચ્છેદાત્ તન્નિરન્વયભવનેન ભવેત્
કાર્યમહેતુકમ્ અભાવાદ્ ભાવભૂતેઃ । તચ્છક્તેઃ-કારણશક્તેરવયવાઃ તચ્છક્ત્યવયવાઃ-શક્તિશક્તિ-
મતોરભેદાત્ કારણાવયવા એવ, તચ્છક્ત્યવયવાશ્ચ તે આધારસ્વભાવાશ્ચેતિ, પ્રક્રમાત્ કાર્યસ્યેતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આંશય એ છે કે, જ્યારે ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યારે મૃત્પિંડરૂપ કારણ કોઈપણ રૂપે કશે હોતું
નથી, કારણ કે બૌદ્ધે પૂર્વક્ષણગત કારણનો નાશ થાય, ત્યારે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ માની છે, એમ કારણની
અવિદ્યમાનતામાં જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, કાર્ય નિર્હેતુક બનશે... ફલતઃ કાર્યકાળે એવો
કોઈ પદાર્થ જ નહીં રહે, કે જે પોતાના જેવા કાર્યને બનાવી શકે. માટે નિરન્વય નશ્વર વસ્તુથી,
તત્સદૃશ અન્યની ઉત્પત્તિ જ અસંભવિત છે.

જો કારણ સર્વથા નાશ પામતું હોય (અન્યથા...) અને જો તેની સદૃશતા કાર્યમાં મૂકીને જતું
હોય તો અન્વય સિદ્ધ થવાથી ક્ષણિકવાદ અસિદ્ધ થશે...

(૧૫૫) માટે યથોક્ત સંવેદન તો અસંગત જ રહેશે. કહ્યું છે કે -

“કારણનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો હોવાથી, કાર્ય નિર્હેતુક બનશે અને તેથી કાર્યને રાખવાનો જેમાં
સ્વભાવ છે, તેવા કારણના અવયવોનો (ઘટરૂપ કાર્ય માટે મૃત્પિંડના પરમાણુઓનો) અન્વય નહીં
થાય... ફલતઃ અનુગતાંશ ન રહેવાથી, અનુવૃત્તાકારે થતું સંવેદન અધટિત રહેશે.”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

20. તત્સદૃશસ્યાભાવાત્ તદ્ભાવ ઇતિ કૃત્વેતિ । તસ્ય-ઘટાદર્જન્યસ્ય યઃ સદૃશઃ-મૃત્પિંડાદિસ્તસ્ય
સમ્બન્ધિનોઽભાવાત્ સકાશાત્, તમાશ્રિત્યેત્યર્થઃ । તદ્ભાવઃ તસ્ય-ઘટાદર્ભાવઃ-ઉત્પાદ ઇતિ કૃત્વા અહેતુકત્વ-
પ્રસંગઃ । ન હિ ઘટોત્પત્તિકાલે મૃત્પિંડલક્ષણં ત્રૈલોક્યેઽપિ ક્વચિદસ્તિ તદ્દિનાશે એવ તદુત્પત્યમ્બુપગમાત્,
ઇત્યહેતુકમેવ તત્ । અતો નિરન્વયનશ્વરાદ્ વસ્તુનસ્તત્સદૃશાન્યોત્પાદો ન સમ્ભવત્યેવેતિ સ્થિતમ્ ॥

❖ દ્વિતીયાદિક્ષણે પ્રથમક્ષણગત વસ્તુનો કોઈપણ પ્રકારે અન્વય થતો નથી, એવી બૌદ્ધની માન્યતા છે અને
તેથી જ તેઓ નિરન્વયનાશવાદી કહેવાય છે..

૧. અનુદ્વપ્ । ૨. ‘વસ્તુનસ્ત(ત્સ)દૃશોત્પાદો ન’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ન ચાસ્ય સંવેદનસ્ય બાધકઃ પ્રત્યયોઽસ્તિ, કદાચિદપ્યનુપલબ્ધેઃ । ન ચ યોગિપ્રત્યયો બાધક ઇતિ યુજ્યતે વક્તુમ્, પ્રમાણાભાવાત્ । (૧૫૬) ઉક્તં ચ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિગ્રહઃ, તેષામ્ અનન્વયાત્, ઉચ્છેદેન ઇત્યાદિ । ન ચાસ્ય સંવેદનસ્ય અન્વયવ્યતિરેકવતો બાધકઃ પ્રત્યયોઽસ્તિ । કુત ઇત્યાહ-કદાચિદપ્યનુપલબ્ધેઃ, જાતિવિકલ્પભાવનાકાલેઽપિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ યોગિપ્રત્યયોઽપાસ્તાશેષપ્રપન્નો બાધકઃ, અસ્ય પ્રત્યયસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, ઇતિ યુજ્યતે વક્તુમ્ । કુતો ન યુજ્યત ઇત્યાહ-પ્રમાણાભાવાત્, યોગિપ્રત્યયાગ્રહણાદિત્યર્થઃ । ઉક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ યથોક્ત સંવેદનની નિર્બાધકતા ※

અનુવૃત્ત અને વ્યાવૃત્તાકારે થતાં સંવેદનમાં કોઈ બાધક પ્રતીતિ નથી, કારણ કે તેની બાધક પ્રતીતિ કદી ઉપલબ્ધ જ નથી થતી.

તમે વ્યતિરિક્ત-અવ્યતિરિક્ત (ભેદાભેદ...) વગેરેના વિકલ્પો ઉઠાવો, તો પણ પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ તો અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત સંવેદનની જ છે (એટલે તેનો બાધક કોઈ ન બને.)

પૂર્વપક્ષ : ‘ક્ષણિકાઃ સર્વે સંસ્કારાઃ’ વગેરે રૂપે થતું, યોગીઓનું જ્ઞાન બાધક બનશે...

આશય : આપણને સહુને થતું જ્ઞાન વાસનાજન્ય છે, તેથી તેમાં વિકલ્પો, અન્વય વગેરે હોય છે. યોગીને જે જ્ઞાન થાય છે, તે શુદ્ધ છે, વાસનાદિ માયાપ્રપંચથી રહિત છે અને તે જ્ઞાન જ આપણા જ્ઞાનનું બાધક બનીને ક્ષણિક વસ્તુને સિદ્ધ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ : પણ “યોગીઓને માત્ર ક્ષણિકનું જ જ્ઞાન થાય છે, નિત્યનું નહીં” એવું કહેવામાં પ્રમાણ શું ? કારણ કે યોગીના જ્ઞાનનું જ્ઞાન તો આપણને થતું જ નથી.

પૂર્વપક્ષ : ‘ક્ષણિકાઃ સર્વે સંસ્કારાઃ’ એવી દેશના અપાતી હોવાથી જણાય છે કે, યોગીને માત્ર ક્ષણિકતાનું જ જ્ઞાન હશે.

ઉત્તરપક્ષ : એવું નથી કે, જેવી દેશના અપાય તેવું જ જ્ઞાન હોય... કારણ કે દેશના તો ઘણી વાર શ્રોતાને અનુસારે પણ અપાતી હોય છે. જેમ કે -

(૧) કોઈક વ્યક્તિને કોઈક વસ્તુ પર દ્વેષ હોય, ત્યારે અદ્વૈતાંશને પ્રધાન કરીને એવી દેશના અપાય છે, કે “અરે ભાઈ ! શા માટે દ્વેષ કરો છો ? તે પણ એકપ્રકારનું આપણું જ સ્વરૂપ છે, આપણા સ્વરૂપમાં જ દ્વેષ કરવાથી મતલબ શું ?... વગેરે”

(૨) કોઈક વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ પર ગાઢ રાગ હોય, ત્યારે દ્વૈતાંશને પ્રધાન કરીને એવી દેશના અપાય છે, કે “અરે ભાઈ ! શા માટે રાગ કરો છો ? એ વસ્તુમાં તો આપણું કશું જ નથી, એવી પરાયી વસ્તુ પર રાગ કરવાથી શું મતલબ ?... વગેરે.”

(૩) એક બ્રાહ્મણને પોતાની ભાર્યા પર ઘણો પ્રેમ હતો... એક વખત તેની ભાર્યા મરી ગઈ... છતાં પણ તેને એકાએક આઘાત ન લાગી જાય, તે માટે તટસ્થે “હજુ મરી નથી” એવો ઉપદેશ આપ્યો..

એ રીતે, શ્રોતાના અનુસારે દેશના અપાતી હોવાથી, વૈરાગ્ય ઊભો કરવા પણ ‘ક્ષણિકાઃ સર્વે

“નિત્યં યોગી વિજાનાતિ ક્ષણિકં નેતિ કા પ્રમા ?

દેશનાયા વિનેયાનુગુણ્યેનાપિ પ્રવૃત્તિઃ ॥”^૧ ઇત્યાદિ ।

તસ્માદન્વયાવિનાભૂતો વ્યતિરેકઃ, વ્યતિરેકાવિનાભૂતશ્ચાન્વય ઇતિ વસ્તુસ્વભાવઃ ।

(૧૫૭) તથા ચોક્તમ્-

“નાન્વયસ્તદ્ વિભેદત્વાન્ન ભેદોઽન્વયવૃત્તિઃ ।

મૃદ્ધેદદ્વયસંસર્ગવૃત્તિ જાત્યન્તરં હિ તત્ ॥”^{૨,૩}

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેતિ જ્ઞાપકમાહ-નિત્યં યોગી વિજાનાતિ ક્ષણિકં નેતિ કા પ્રમા ? ન કિંચિત્ પ્રમાણમ્, તજ્ઞાનાગ્રહણાદિતિ । દેશના પ્રમાણં ભવિષ્યતીતિ એતદપોહાયાહ-દેશનાયા વિનેયાનુગુણ્યેનાપિ પ્રવૃત્તિઃ ભૂતાત્મનો દ્વૈતાદ્વૈતદેશનાવદ્ બ્રાહ્મણસ્ય મૃતજાયાઽમૃતદેશનાવચ્છેત્યાદિ । યસ્માદેવં તસ્માદિત્યાદિ । તસ્માત્ અન્વયાવિનાભૂતો વ્યતિરેકઃ, તદ્ગર્ભત્વાત્, વ્યતિરેકાવિનાભૂત-શ્ચાન્વયઃ, તદ્ગર્ભત્વાદેવ, ઇતિ વસ્તુસ્વભાવઃ-વસ્તુન આત્મીયા સત્તા । તથા ચોક્તમિતિ જ્ઞાપકમાહ-નાન્વયેત્યાદિ । નાન્વયઃ તત્, પ્રક્રમાદ્ ઘટવસ્તુ । કુત ઇત્યાહ-વિભેદત્વાત્ ઊર્ધ્વાદિરૂપેણાવધારણપ્રતિષેધશ્ચાયમન્વય એવ નેતિ । એવં ન ભેદ ઇતિ ન ભેદ એવ । કુત ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સંસ્કારાઃ’ એવી દેશના અપાઈ હોય, માટે દેશનાને અનુસારે યોગીને ક્ષણિકનું જ જ્ઞાન છે - એવો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં. (૧૫૬) કહ્યું છે કે -

“યોગી નિત્યને જાણે અને ક્ષણિકને ન જાણે - એમાં પ્રમાણ શું ? તેમનું જ્ઞાન આપણે તો ગ્રહણ કરી શકતા નથી અને દેશનાની પ્રવૃત્તિ તો શ્રોતાને અનુસારે પણ હોઈ શકે.”

❖ દ્રવ્ય-પર્યાયની અવિનાભાવિતા ❖

તેથી (૧) મૃત્પિંડ, શિવક વગેરેનો પરસ્પર ભેદ, તે અન્વયથી અવિનાભૂત છે, અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિનો સર્વથા ભેદ જ નથી. કથંચિદ્ અન્વય પણ છે, અને (૨) મૃત્પિંડાદિનો પરસ્પર અન્વય, તે ભેદથી અવિનાભૂત છે, અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિનો સર્વથા અન્વય જ નથી, કથંચિદ્ ભેદ પણ છે. આવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી, વસ્તુને અન્વય-વ્યતિરેકવાળી જ માનવી જોઈએ. (૧૫૭) કહ્યું છે કે -

“મૃત્પિંડાદિનો, પરસ્પર માત્ર અન્વય જ નથી, કારણ કે ઉર્ધ્વાદિ આકારે તેઓનો ભેદ પણ છે અને પરસ્પર માત્ર ભેદ જ નથી, કારણ કે માટીરૂપે તેઓનો અભેદ પણ છે, પણ મૃદ્ધ (અન્વય) અને ભેદ - એ બંને સંબંધથી રહેલ, જાત્યન્તર ઘટ છે.

૧ અનુષ્ટુપ । ૨. ‘સન્તુલ્યતામિદં પદ્યં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રસ્ય (અ. ૫, સૂ. ૨૧)’ શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃતાયા ભાષ્યાનુસારિણી-ટીકાયાઃ ૩૭૭તમપૃષ્ઠગતેન નિમ્નાવતારિતેન પદ્યેન સહ-

“નાન્વયો ભેદરૂપત્વાન્ન ભેદોઽન્વયરૂપતઃ । મૃદ્ધેદદ્વયસંસર્ગવૃત્તિર્જાત્યન્તરં ઘટઃ ॥” ૩. અનુષ્ટુપ । ૪. ‘ન નૈતદિતિ ન ભેદ એવ’ ઇતિ હ-પાઠઃ ।

તસ્માત્ તદ્ યત એવ નિત્યમ્, અત એવાનિત્યમ્, દ્રવ્યાત્મના નિત્યત્વાત્, તસ્ય ચાભ્યન્તરીકૃતપર્યાયત્વાત્; યત એવ ચાનિત્યમ્, અત એવ નિત્યમ્, પર્યાયાત્મનાનિત્ય-ત્વાત્, તસ્ય ચાભ્યન્તરીકૃતદ્રવ્યત્વાત્, ઉભયરૂપસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્, એકાન્તભિન્નસ્ય ચોભયસ્ય અભાવાત્, તથાનુપલબ્ધેઃ । ઉક્તં ચ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્વયવૃત્તિતઃ-મૃદ્રૂપેણ વૃત્તેઃ । કિં તર્હિ ? મૃદ્ધેદ્દ્વયસંસર્ગવૃત્તિ અન્વયભેદસમ્બન્ધેન વર્તતે । જાત્યન્તરમ્ એવ તત્-વસ્તિત્વાદિ ॥

પૂર્વપક્ષગ્રન્થયોજનામાહ-યસ્માદેવં તસ્માદિત્યાદિ । તસ્માત્ તત્-વસ્તુ યત એવ નિત્યમ્-અનુવૃત્તાકારપ્રત્યયગ્રાહ્યમ્, અત એવાનિત્યં-વ્યાવૃત્તાકારપ્રત્યયગ્રાહ્યમ્ । ઉપપત્તિમાહ-દ્રવ્યાત્મના નિત્યત્વાત્ કારણાત્, તસ્ય ચ-દ્રવ્યાત્મનઃ અભ્યન્તરીકૃતપર્યાયત્વાત્, અન્યથા દ્રવણા-નુપપત્તિરિતિ ભાવના । યત એવ ચ અનિત્યમત એવ નિત્યમિતિ પૂર્વવત્ । ઉપપત્તિશ્ચ પર્યાયાત્મના અનિત્યત્વાત્ કારણાત્, તસ્ય ચ-પર્યાયાત્મનઃ અભ્યન્તરીકૃતદ્રવ્યત્વાત્, અન્યથા પર્યાયણાયોગ ઇતિ હૃદયમ્ । ઉભયરૂપસ્ય ચ દ્રવ્યપર્યાયોભયાપેક્ષયા અનુભવસિદ્ધત્વાત્ અનુવૃત્તવ્યાવૃત્તા-કારસંવેદનભાવેન । એકાન્તભિન્નસ્ય ચોભયસ્ય દ્રવ્ય-પર્યાયલક્ષણસ્ય કિમિત્યાહ-અભાવાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

* વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધિ *

(૧) તેથી વસ્તુ, જે કારણથી નિત્ય છે, અનુવૃત્તિથી ગ્રાહ્ય છે, તે જ કારણથી અનિત્ય છે, વ્યાવૃત્તિથી ગ્રાહ્ય છે, કારણ કે મૃત્પિંડાદિ દ્રવ્યાત્મના (માટીરૂપે) નિત્ય છે અને દ્રવ્યરૂપ વસ્તુ પણ ગૌણરૂપે પર્યાયપણું સ્વીકારે જ છે, નહીંતર 'તે તે પર્યાયોમાં જવારૂપ' દ્રવ્યનું લક્ષણ જ નહીં ઘટે - આમ, દ્રવ્યાંશ-પર્યાયાંશનો કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી, જેમ દ્રવ્યાંશને લઈને વસ્તુ નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્યાંશથી અભિન્ન પર્યાયાંશને લઈને વસ્તુ અનિત્ય છે.

(૨) વસ્તુ, જે કારણથી અનિત્ય છે, તે જ કારણથી નિત્ય છે, કારણકે મૃત્પિંડાદિ પર્યાયાત્મના (શિવકાદિરૂપે) અનિત્ય છે અને પર્યાયરૂપવાળી વસ્તુ પણ ગૌણરૂપે દ્રવ્યપણું સ્વીકારે જ છે, નહીંતર 'અવસ્થાએ-અવસ્થાએ બદલાવારૂપ' પર્યાયનું લક્ષણ જ નહીં ઘટે. (નાશ પામવાની જગ્યાએ 'બદલાય' છે આવો પ્રયોગ એક અનુવૃત્ત અંશનું જ સૂચન કરે છે.) આમ, પર્યાયાંશ-દ્રવ્યાંશનો કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી, જેમ પર્યાયાંશને લઈને વસ્તુ અનિત્ય છે, તેમ પર્યાયાંશથી અભિન્ન દ્રવ્યાંશને લઈને વસ્તુ નિત્ય છે.

વસ્તુનું, અનુવૃત્તાકારે અને વ્યાવૃત્તાકારે સંવેદન થતું હોવાથી, દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપતા તો અનુભવસિદ્ધ છે, માટે તે તો માનવી જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ તો માની લઈએ, પણ તે બંનેનો અભેદ માનવાની જરૂર શી ?

(૧૫૮) “દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ ।

ક્વ કદા કેન કિંરૂપા દૃષ્ટા માનેન કેન વા ?”^૧૩

(૧૫૯) સ્યાદેતત્ પર્યાયનિવૃત્તૌ દ્રવ્યનિવૃત્તિર્ભવતિ, કિં વા નેતિ ? કિઞ્ચાતઃ ?
યદિ ભવતિ, અનિત્યમેવ તત્, નિવૃત્તિમત્ત્વાત્, પર્યાયસ્વાત્મવત્ । અથ ન ભવતિ, હન્ત
તર્હિ દ્રવ્યપર્યાયયોર્ભેદપ્રસન્નઃ । તથાહિ-પર્યાયેભ્યોઽન્યદ્ દ્રવ્યમ્, તન્નિવૃત્તાવપિ તસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભાવશ્ચ તથાઽનુપલબ્ધેઃ-તથેતીતરેતરવિવિક્તતયાઽદર્શનાત્ । ઉક્તં ચેતિ જ્ઞાપકમાહ-દ્રવ્યં
પર્યાયવિયુતમ્ એકાન્તેન તથા પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતા એકાન્તેનૈવ ક્વ દેશે કદા કાલે કેન-
પ્રમાત્રા કિંરૂપા ઇતરેતરવિકલ્પેન નીરૂપતાપત્તેરિત્યર્થઃ, દૃષ્ટાઃ-ઉપલબ્ધા માનેન કેન વા-
પ્રત્યક્ષાદિના ઇત્યાદિ ॥

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે પર્યાયનિવૃત્તૌ સત્યાં દ્રવ્યનિવૃત્તિર્ભવતિ કિં વા નેતિ ?
કિઞ્ચાતઃ ? । યદિ ભવતિ, અનિત્યમેવ તત્-દ્રવ્યમ્ નિવૃત્તિમત્ત્વાત્ કારણાત્, પર્યાય-
સ્વાત્મવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । અથ ન ભવતિ, હન્ત તર્હિ દ્રવ્યપર્યાયયોર્ભેદપ્રસન્નઃ । એતદેવ ભાવયતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ કે એકાંતભિન્ન માત્ર દ્રવ્ય કે પર્યાય છે જ નહીં, કારણ કે બંનેની ભિન્નરૂપે
કદી ઉપલબ્ધિ જ થતી નથી. (૧૫૮) કહ્યું છે કે -

“(૧) પર્યાય વિનાનું માત્ર દ્રવ્ય, અને (૨) દ્રવ્ય વિનાના માત્ર પર્યાયો, કયા ઠેકાણે, કયા
કાળે, કઈ વ્યક્તિ વડે, કયા સ્વરૂપે, કયા પ્રમાણથી જોવાયા છે ? નથી જ જોવાયા.”

તેથી, બંનેનો કથંચિદ્ અભેદ તો માનવો જ જોઈએ, માટે પૂર્વોક્ત રીતે, વસ્તુની નિત્યાનિત્ય-
રૂપતા સંગત જ છે.

❖ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો અનુવેધ ❖

(૧૫૮) પૂર્વપક્ષ : જ્યારે શિવકાદિ પર્યાયની નિવૃત્તિ થાય, ત્યારે માટીરૂપ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ
(૧) થાય છે, કે (૨) નહીં ? બંને રીતે દોષ છે. તે આ રીતે -

(૧) જો થાય છે, તો - નિવૃત્તિ થતી હોવાથી - જેમ પર્યાયનું સ્વરૂપ અનિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય
પણ અનિત્ય બની જશે.

(૨) જો નથી થતી, તો તો દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ સિદ્ધ થશે. તે આ રીતે - જેમ ઊંટની નિવૃત્તિ

❖ કયા સ્વરૂપે - ઇતરેતરવિકલ્પેન નીરૂપતાપત્તેઃ - એનો ભાવાર્થ એ કે, દ્રવ્ય-પર્યાય, પરસ્પર વિના નીરૂપ,
અર્થાત્ સ્વરૂપરહિત થઈ જાય, કારણ કે પર્યાયાશ્રયત્વમ્ એ જ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે અને દ્રવ્યાશ્રિતત્વમ્ એ જ પર્યાયનું સ્વરૂપ
છે.

૧. इदं पद्यमुद्धतमवतरणरूपेण श्रीसिद्धसेनगणिभिः तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य (अ. ५, सू. २९) भाष्यानुसारिण्यां स्वकीयायां
टीकायां (पृ. ३७८) । २. अनुष्टुप् ।

નિવૃત્તેઃ, ક્રમેલકાદિવ કર્કં ઇતિ । (૧૬૦) એતદપ્યયુક્તમ્, કથચ્છિન્નિવૃત્તિભાવાત્, તત્ તન્નિવૃત્તેઃ, સમ્બન્ધબીજભાવાત્ । અનુભવસિદ્ધશ્ચાયમ્ । તથાહિ-દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપં વસ્તુ, ઇતરેતરવિનિર્મુક્તસ્યોભયસ્યાગ્રહણાત્, યુક્ત્યનુપપત્તેશ્ચ । અનુપપત્તિશ્ચોર્ધ્વાદ્યા-કારરહિતસ્ય મૃદ્દ્રવ્યસ્યાસમ્ભવાત્, ઊર્ધ્વાદ્યાકારસ્યાપિ મૃદ્દ્રવ્યરહિતસ્ય । ન હિ મુકુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહીત્યાદિના । તથાહિ પર્યાયેભ્યઃ સકાશાત્ અન્યદ્ દ્રવ્યમ્, તન્નિવૃત્તાવપિ-પર્યાયનિવૃત્તાવપિ તસ્યાનિવૃત્તેઃ-દ્રવ્યસ્યાનિવૃત્તેઃ કારણાત્ । ક્રમેલકાત્-ઉષ્ટ્રાદિવ કર્કઃ-અશ્વવિશેષ ઇતિ નિદર્શનમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-કથચ્છિન્ન-કેનચિત્ પ્રકારેણ તન્નિમિત્તત્વલક્ષણેન નિવૃત્તિભાવાત્ । કુત્ ઇત્યાહ-તત્ તન્નિવૃત્તેઃ તસ્ય-દ્રવ્યસ્ય પર્યાયનિવૃત્તેઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સમ્બન્ધબીજભાવાત્ તસ્ય નિવૃત્ત ઇતિ તત્ર સમ્બન્ધબીજભાવઃ । અનુભવસિદ્ધશ્ચાયમ્-કથચ્છિન્નિવૃત્તિભાવઃ । એતદેવ દર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપ-પ્રદર્શને । દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપં વસ્તુ, ઇતરેતરવિનિર્મુક્તસ્યોભયસ્યાગ્રહણાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ । તથા યુક્ત્યનુપપત્તેશ્ચ । અનુપપત્તિશ્ચોર્ધ્વાદ્યાકારરહિતસ્ય મૃદ્દ્રવ્યસ્યાસમ્ભવાત્ । ન મૂર્ત્તમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(મરણ) થવા છતાં કર્કની (વિશેષ પ્રકારના ઘોડાની) નિવૃત્તિ ન થતી હોવાથી, ઊંટથી કર્કનું જુદું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેમ પર્યાયનો નાશ થવા છતાં પણ, દ્રવ્યનો નાશ ન થતો હોવાથી, સિદ્ધ થાય છે કે, પર્યાયથી દ્રવ્ય જુદું છે.

માટે, દ્રવ્ય-પર્યાયનો અભેદ ન જ માની શકાય.

(૧૬૦) ઉત્તરપક્ષ : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે જ્યારે પર્યાયની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય છે જ. (તે આ રીતે -) નાશ પામેલ પર્યાયના નિમિત્ત (કારણ-આશ્રય)રૂપે દ્રવ્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યનો પર્યાય નિવૃત્ત થયો એમ કહેવાતું હોવાથી દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે ષષ્ઠી દ્વારા વ્યક્ત થતો સંબંધ છે જ...

❖ દ્રવ્યનો કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ અનુભવસિદ્ધ ❖

વળી, પર્યાયની નિવૃત્તિ થયે દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ અનુભવસિદ્ધ છે. તે આ રીતે - વસ્તુ તે દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ છે, કારણ કે ઉભયરૂપે જ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. .. દ્રવ્યથી રહિત માત્ર પર્યાયનું કે પર્યાયથી રહિત માત્ર દ્રવ્યનું ગ્રહણ કદી થતું નથી.

બીજી વાત, (૧) પર્યાયરહિત દ્રવ્યનું, કે (૨) દ્રવ્યરહિત પર્યાયનું અસ્તિત્વ પણ યુક્તિસંગત જણાતું નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) શિવક - સ્થાસ - ઉર્ધ્વ વગેરે આકારથી રહિત માત્ર મૃદ્દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત છે, કારણ કે આકાર વિનાનું મૃદ્દ્રવ્ય તો કદી દેખાતું નથી, ફલતઃ તેનો ઉર્ધ્વાદિ આકાર પણ માનવો જ જોઈએ. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થાય કે - “મૃદ્દ્રવ્યં, ન અનાકારં (=સાકારં) મૂર્ત્તત્વાત્” જે જે મૂર્ત્ત હોય તે બધા જ પદાર્થો કોઈકને કોઈક આકારે જ રહે છે...

લિતાદ્યાકારશૂન્યં વિયત્કુસુમદ્રવ્યમસ્તિ । ન ચાદ્રવ્યાસ્તન્મુકુલિતાદયઃ । इत्यन्योन्या-
नुविद्धोभयरूपवस्तुसिद्धिः ॥

(૧૬૧) અત એવ ઘટપર્યાયનિવૃત્તૌ કપાલકાલેઽપિ તદ્બુદ્ધ્યા મૃદનુભૂયતે, મૃન્નિવૃત્તૌ ચોર્ધ્વાદિપર્યાયવન્નાનુભૂયતે । મૃદનિવૃત્તાવપ્યૂર્ધ્વાદિનિવૃત્તિત એવ તદ્વેદસિદ્ધિ-
રિતિ ચેત્, ન, ઋર્ધ્વાદિર્મૃદઃ સર્વથા ભેદાસિદ્ધેઃ, તત્સ્વરૂપાનનુવિદ્ધસ્યાનુપલમ્ભાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાકારમિત્યનુમાનમેતત્ । ઋર્ધ્વાદ્યાકારસ્યાપિ મૃદ્દ્રવ્યરહિતસ્ય, અસમ્ભવાદિતિ વર્તતે । ન
હીત્યાદિ નિદર્શનમ્ । ન હિ મુકુલિતાર્ધમુકુલિતાદ્યાકારશૂન્યં વિયત્કુસુમદ્રવ્યમસ્તિ,
સર્વાવિસંવાદાત્ । ન ચાદ્રવ્યાસ્તન્મુકુલિતાદયઃ-વિયત્કુસુમમુકુલિતાદયઃ । ઇતિ-એવમ્
અન્યોન્યાનુવિદ્ધોભयरूपवस्तुसिद्धिः ॥

યત એવમ્ અત એવ ઘટપર્યાયનિવૃત્તૌ સત્યાં કપાલકાલેઽપિ તદ્બુદ્ધ્યા-કપાલબુદ્ધ્યા
મૃદનુભૂયતે । મૃન્નિવૃત્તૌ ચ સત્યામ્ ઋર્ધ્વાદિપર્યાયવન્નાનુભૂયેત્ । ન હિ મૃન્નિવૃત્તાવૂર્ધ્વાદિપર્યાયો-
ઽનુભૂયતે । મૃદનિવૃત્તાવપિ સત્યામ્ ઋર્ધ્વાદિનિવૃત્તિત એવ કારણાત્ તદ્વેદસિદ્ધિઃ-મૃદ
ઋર્ધ્વાદિર્ભેદસિદ્ધિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, ઋર્ધ્વાદેઃ પર્યાયસ્ય મૃદઃ સકાશાત્ સર્વથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

મુકુલિત (સંકુચિત) અર્ધમુકુલિત (અર્ધસંકુચિત) વગેરે કોઈ આકાર જ જેમાં નથી, તેવું
આકાશકુસુમ નામનું દ્રવ્ય જેમ હોતું જ નથી (તેમ આકાર વિનાનું દ્રવ્ય ન હોય), અને (૨) જે દ્રવ્ય
જ નથી તેવા આકાશકુસુમના મુકુલિત વગેરે આકારો જેમ હોતા નથી (તેમ દ્રવ્ય વિનાના આકારો ન
હોય.)

સારાંશ : તેથી વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય છે અને તે દ્રવ્ય-પર્યાય બંને પરસ્પર
અનુવિદ્ધ (જોડાયેલ) છે, માટે પર્યાયની નિવૃત્તિ થયે દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ ઈષ્ટ જ છે.

* દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ *

(૧૬૧) વસ્તુ તે દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ છે, માટે જ તો ઘટપર્યાય નષ્ટ થયા પછી પણ, કપાલ
અવસ્થા વખતે, કપાલબુદ્ધિથી માટીનો અનુભવ થાય છે... જો માટીરૂપ દ્રવ્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય,
તો તો ઉર્ધ્વાદિઆકારની જેમ માટીનો પણ અનુભવ થશે જ નહીં... ફલતઃ દરેક પર્યાયમાં દ્રવ્યરૂપ
અનુગત અંશ તો માનવો જ પડશે...

પૂર્વપક્ષ : માટીનું નિવર્તન ન થવા છતાં પણ, ઉર્ધ્વાદિ આકારોનું નિવર્તન થાય છે, એથી
સિદ્ધ થાય છે કે, માટીરૂપ દ્રવ્યથી ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયો જુદા જ છે. જો જુદા ન હોત, તો માટીની જેમ,
ઉર્ધ્વાદિ આકારો પણ ન બદલાત, માટે દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ સિદ્ધ થશે.

ક્ષીરોદકાદિભિર્વ્યભિચાર ઇતિ ચેત્, ન, તેષાં પૂર્વ પશ્ચાચ્ચ ભેદેનાપિ સિદ્ધેઃ, (૧૬૨)
ભિન્નોપાદાનત્વેન ચ તન્નિવૃત્તાવપિ પૃથગ્ મૃદસ્તદ્વિકારાપત્તેશ્ચ । કપાલાદ્યાકાર એવ
તદ્વિકાર ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ મૃદઃ સર્વથા ભેદાસિદ્ધેઃ । અત એવ કથન્નિદૂર્ધ્વાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તત્સ્વરૂપાનનુવિદ્ધસ્ય-મૃત્સ્વરૂપાનનુવિદ્ધસ્ય અનુપલમ્ભાત્
ઠુર્ધ્વાદિપર્યાયસ્ય ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-ક્ષીરોદકાદિભિઃ, 'આદિ'શબ્દાન્મજ્જિતાદૌ ગુડદધ્યાદિગ્રહઃ, વ્યભિચારઃ,
તૈષામપીતરેતરસ્વરૂપાનનુવેધેનાનુપલમ્ભેઽપિ ભેદાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-
નૈતદેવમ્, તેષાં-ક્ષીરોદકાદીનાં પૂર્વ સમ્બન્ધાત્ પશ્ચાચ્ચ હંસાદિવિભાગકરણેન ભેદેનાપિ સિદ્ધેઃ
કારણાત્ । ન ચૈવમિહ ભેદેનાપિ સિદ્ધિઃ ॥

દોષાન્તરમાહ ભિન્નેત્યાદિના । ભિન્નોપાદાનત્વેન ચ, મૃદૂર્ધ્વાકારયોરિતિ પ્રક્રમઃ,
તન્નિવૃત્તાવપિ-ઠુર્ધ્વાકારનિવૃત્તાવપિ સત્યાં પૃથગ્ મૃદઃ સકાશાત્, તદ્વિકારાપત્તેશ્ચ-ઠુર્ધ્વાદિ-
વિકારાપત્તેશ્ચ કાષ્ઠભસ્મવદિતિ । કપાલાદ્યાકાર એવ તદ્વિકારઃ-ઠુર્ધ્વાદ્યાકારવિકારઃ કાષ્ઠ-
ભસ્મકલ્પઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્યાપિ-કપાલાદ્યાકારસ્ય મૃદઃ સકાશાત્ સર્વથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : માટીરૂપ દ્રવ્યથી, ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયનો સર્વથા ભેદ અસિદ્ધ છે, કારણ કે મૃત્સ્વરૂપથી
રહિત માત્ર ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયનો કદી ઉપલંભ (=સાક્ષાત્કાર-પ્રત્યક્ષ) જ નથી થતો.

પૂર્વપક્ષ : જુદા રૂપે સાક્ષાત્કાર તો મિશ્રિત થયેલા દૂધ-પાણી, દહીં-ગોળમાં પણ ક્યાં થાય
છે ? છતાં પણ તેઓ તો પરસ્પર જુદા જ છે ને ? તેથી જુદારૂપે સાક્ષાત્કાર ન થવામાત્રથી દ્રવ્ય-
પર્યાયનો અભેદ છે-એવું સિદ્ધ ન થઈ જાય.

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! દૂધ-પાણી વગેરે તો પહેલા પણ જુદારૂપે દેખાય છે અને પછી જ્યારે હંસ
વગેરે દ્વારા વિભાગ કરાય, ત્યારે પણ જુદારૂપે દેખાય છે. માટે દૂધ-પાણી વગેરેનો તો ભેદ માનવો
સંભવિત છે, પણ દ્રવ્ય-પર્યાયનું તો ત્રણે કાળમાં, સર્વથા ભેદરૂપે તો કદી સંવેદન થતું જ નથી, માટે
દૂધ-પાણીની જેમ, દ્રવ્ય-પર્યાયનો સર્વથા ભેદ માનવો અયુક્ત છે.

(૧૬૨) બીજી વાત, માટી અને ઉર્ધ્વાદિ આકાર જો સર્વથા જુદા હોય, તો - બંનેનું ઉપાદાન
કારણ જુદું રહેવાથી - જેમ લાકડાની નિવૃત્તિ થયે રાખરૂપે વિકાર થાય છે, તેમ ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયની
નિવૃત્તિ થયે, ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયનો, માટીથી જુદો વિકાર પણ થવો જોઈએ, જે દેખાતો નથી...

પૂર્વપક્ષ : ઘટના ઉર્ધ્વાદિ આકારનો નાશ થયા પછી, ઠીકરાનો આકાર પેદા થાય છે. આ
ઠીકરાના આકારને જ ઉર્ધ્વાદિ આકારનો વિકાર માની લઈએ તો ?

૧. 'મૃત્તદ્વિકારાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તૈષામપીતરસ્વરૂપાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'કરણેનાપિ સિદ્ધેઃ' ઇતિ ક-
પાઠઃ ।

નિવૃત્તિઃ, તદાત્મભૂતકપાલાદ્યાકારાનિવૃત્તેઃ, મૃદોઽપિ ચ નિવૃત્તિઃ, તથાવિધોર્ધ્વાદ્યપૃથ-
ગ્ભવનાત્મસ્વભાવનિવૃત્તેઃ । ઇતિ સર્વત્રૈવ તદ્ભેદાભેદનાન્તરીયકઃ શબલવસ્તુવ્યવસ્થાકારી
સકલપ્રમાત્રાન્તસંવેદનનિબન્ધનઃ કથञ્ચિન્નિવૃત્તિભાવઃ સુયુક્તિયુક્ત ઇતિ ત્યક્ત્વા પરોદિત
ઇતિ માત્સર્યં તત્ત્વવ્યવસ્થાહેતુરિત્યાશ્રિત્ય મહાગુણં ભાવ્યતામેષ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદાસિદ્ધેઃ । અત એવ કથञ્ચિદૂર્ધ્વાદિનિવૃત્તિઃ, ન સર્વથા । કુત ઇત્યાહ-તદાત્મભૂતો-
ર્ધ્વાદ્યાત્મભૂતકપાલાદ્યાકારાનિવૃત્તેઃ । મૃદોઽપિ ચ નિવૃત્તિઃ, કથञ્ચિદિતિ વર્તતે, તથાવિધો-
ર્ધ્વાદ્યપૃથગ્ભવનાત્મસ્વભાવનિવૃત્તેઃ, તદનિવૃત્તૌ તુ તદપૃથગ્ભવનાયોગ ઇતિ ભાવના । ઇતિ-
એવં સર્વત્રૈવ-પટાદિદીર્ઘત્વાદૌ તદ્ભેદાભેદનાન્તરીયકઃ-દ્રવ્ય-પર્યાયભેદાભેદનાન્તરીયકઃ,
કથञ્ચિન્નિવૃત્તિભાવ ઇતિ સમ્બન્ધઃ । અયમેવ વિશિષ્યતે-શબલવસ્તુવ્યવસ્થાકારી-દ્રવ્ય-
પર્યાયશબલવસ્તુવ્યવસ્થાકરણશીલઃ । પુનરપિ વિશિષ્યતે સકલેત્યાદિના । સકલપ્રમાતૃણામ્
અભ્રાન્તં યત્ સંવેદનં તન્નિબન્ધનઃ-તત્કારણભૂતઃ તદ્વ્યવસ્થાપિતો વેતિ કથञ્ચિન્નિવૃત્તિભાવઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષઃ : તેમ ન માની શકાય, કારણ કે તે કપાલાકાર પણ માટીથી સર્વથા જુદો નથી. ફલતઃ
માટીથી જુદો, ઉર્ધ્વાદિ આકારનો કોઈ વિકાર જ ન હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયનો માટીરૂપ
દ્રવ્ય સાથે કથંચિદ્ અભેદ પણ છે.

બંનેનો અભેદ હોવાથી, (૧) ઉર્ધ્વાદિ આકારની પણ કથંચિદ્ જ નિવૃત્તિ થાય છે, સર્વથા
નહીં, કારણ કે તેના જ વિકારભૂત કપાલાકાર તો નિવૃત્ત થયો નથી. દ્રવ્યાંશને લઈને કપાલાકાર
પણ ઘટીય ઉર્ધ્વાકારથી અભિન્ન છે... ફલતઃ ઉર્ધ્વાકારની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ સ્વઅભિન્ન
કપાલાકારની નિવૃત્તિ ન થઈ હોવાથી, ઉર્ધ્વાકારનું, કપાલાકારરૂપે હમણાં પણ અસ્તિત્વ છે, અને
(૨) માટીની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ તો થશે જ, કારણ કે માટીનો, ‘ઉર્ધ્વાદિ આકારની સાથે અભેદપણે
રહેવાનો’ સ્વભાવ હતો અને તેથી જ્યારે ઉર્ધ્વાદિ આકારની નિવૃત્તિ થાય, ત્યારે આ સ્વભાવની પણ
નિવૃત્તિ માનવી જ પડશે, નહીંતર અપૃથગ્ભવન કોની સાથે ? ઉર્ધ્વાદિ આકાર તો નિવૃત્ત થઈ ગયો.
આમ સ્વભાવની નિવૃત્તિ થવાથી, માટીરૂપ દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય છે.

આ રીતે, ઘટ-ઉર્ધ્વતાદિ, પટ-દીર્ઘતાદિ વગેરે બધે જ ઠેકાણે, દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ હોવાથી,
પર્યાયની નિવૃત્તિ થયે દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ સંગત જ છે.

(૧) આ દ્રવ્ય-પર્યાયનો કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ જ, દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ શબલવસ્તુનો વ્યવસ્થાકારક
છે, અર્થાત્ કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવથી વસ્તુની ઉભયરૂપતા સિદ્ધ થાય છે, અને (૨) કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ
સકળ પ્રમાતાઓને અભ્રાન્તપણે થતાં સંવેદનનું કારણ અથવા તેવા સંવેદનથી સિદ્ધ થાય છે. આમ
તે યુક્તિયુક્ત છે. કારણ કે એના વિરુદ્ધમાં જે યુક્તિઓ અપાય છે, તે બધી અનુભવવિરુદ્ધ હોવાથી

(૧૬૩) ન ચાસૌ કપાલમૃદ્ ઘટમૃદઃ સર્વથાઽન્યૈવ, તદત્યન્તભેદે તસ્યા અમૃત્ત્વ-પ્રસજ્ઞાત્, યથોદકં ન મૃત્, તતોઽત્યન્તભેદાત્, એવમસાવપિ સ્યાત્, તસ્યાવિશેષાદિતિ । સ્યાદેતત્ અતત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્ કપાલપદાર્થસ્ય મૃત્સ્વભાવતા, નોદકસ્ય, તેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યભાવાત્ । इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्, वस्तुनोऽसजातीयेतरव्यावृत्ताव्यावृत्तोभय-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનન્તરનિર્દર્શિતસ્વરૂપઃ, અનુભવવિરુદ્ધકુયુક્ત્યપોહેન સુયુક્તિયુક્તઃ, ઇતિ-અસ્માદ્દેતોઃ ત્યક્ત્વા પરોદિત ઇતિ-એવં નિબન્ધનં માત્સર્યં તથા તત્ત્વવ્યવસ્થાહેતુઃ સર્વાપરિકલ્પિતસિદ્ધેરિતિ-એવં નિબન્ધનમાશ્રિત્ય મહાગુણમ્ । કિમિત્યાહ-ભાવ્યતામેષઃ-કથञ्चित्रिवृत्तिभाव इति ॥

આરેકાન્તરનિરાસાયાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ અસૌ કપાલમૃદ્ ઘટમૃદઃ સકાશાત્ સર્વથાઽન્યૈવ-અર્થાન્તરભૂતૈવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદત્યન્તભેદે-ઘટમૃદોઽત્યન્તભેદેઽભ્યુપગમ્યમાને તસ્યાઃ-કપાલમૃદઃ અમૃત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । કથમિત્યાહ-યથોદકં ન મૃત્ તતઃ-ઘટમૃદઃ અત્યન્ત-ભેદાત્, એવમસાવપિ-કપાલમૃત્ સ્યાદમૃદેવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્ય-અત્યન્તભેદસ્ય ઘટમૃદા સહ અવિશેષાદિતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ સ્યાદેતદિત્યાદિના । સ્યાદેતત્ અતત્સ્વભાવેભ્યઃ-અમૃત્સ્વભાવેભ્ય ઉદકાદિભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્ કારણાત્ કપાલપદાર્થસ્ય-અધિકૃતસ્ય મૃત્સ્વભાવતા, નોદકસ્ય મૃત્સ્વભાવતા । કુત્ત ઇત્યાહ-તેભ્યઃ-અમૃત્સ્વભાવેભ્ય ઉદકાદિભ્ય એવ વ્યાવૃત્ત્યભાવાત્ । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કુયુક્તિ છે. (આશય : જે પણ તર્ક અપાય છે, તે અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય છે.)

તેથી, “આ કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ તો બીજાએ - અન્યતીર્થિકોએ કહ્યો છે, તે કેમ મનાય ?” - એવા માત્સર્યને છોડીને, “આના દ્વારા જ સર્વ વસ્તુની વાસ્તવિક સિદ્ધિ થતી હોવાથી આ જ તત્ત્વ-વ્યવસ્થાનું કારણ છે” - એવો મહાન્ત ગુણ સામે લાવીને, કથંચિદ્ નિવૃત્તિભાવ જ ભાવિત કરવો જોઈએ.

❖ પર્યાયોનો પણ પરસ્પર કથંચિદ્ અભેદ માનવો જોઈએ ❖

(૧૬૩) કપાલની માટી, ઘટની માટીથી સર્વથા જુદી જ નથી, કારણ કે જો સર્વથા જુદી માનવામાં આવે, તો કપાલમૃદ્ની માટીરૂપતા જ નહીં રહે... તે આ રીતે - ઘટમૃદ્થી અત્યંતભિન્ન પાણી જેમ માટીરૂપ નથી, તેમ અત્યંતભિન્ન એવી કપાલમૃદ્ પણ માટીરૂપ નહીં રહે. કેમકે બંનેમાં રહેલ અત્યંતભેદ તો સમાન છે. ફલતઃ તે ‘અમૃત્’ બનવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ : પાણી તો અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિ પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત નથી, માટે તે માટીરૂપ ન બને - એ તો સહજ છે... પણ, કપાલમૃત્ તો અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિ પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત છે, તો પછી - ઘટમૃદ્થી ભિન્ન હોવા છતાં પણ - તેની માટીરૂપતા કેમ ન ઘટે ?

સ્વભાવાપત્તેઃ । તથાહિ-અમૃત્સ્વભાવેભ્ય એવોદકાદિભ્યો વ્યાવૃત્તસ્વભાવઃ એવં સતિ કપાલપદાર્થઃ સ્યાત્, ન તુ મૃત્પિણ્ડશિવકઘટાદિભ્યો મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ, તદ્વ્યાવૃત્તૌ અમૃત્સ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ । યથૈવામૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સન્ મૃત્સ્વભાવો ભવતિ, એવં મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ વ્યાવૃત્તોઽમૃત્સ્વભાવઃ સ્યાત્, ન્યાયાનુગતમેતત્, અન્યથાઽમૃત્સ્વભાવ-વ્યાવૃત્તાવપિ મૃત્સ્વભાવત્વાનુપપત્તેઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હ્યુદકમમૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તમ્, અમૃત્ત્વાદેવ । ઇતિ-એતદપિ અસમીક્ષિતાભિધાનં વર્તતે । કુત્ત ઇત્યાહ-વસ્તુનઃ-કપાલમૃદાદેઃ અસજાતીયેતરેભ્યો વ્યાવૃત્તાવ્યાવૃત્તતયા ઉભય-સ્વભાવાપત્તેઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । અમૃત્સ્વભાવેભ્ય એવોદકાદિભ્યઃ, 'આદિ'શબ્દાદ્ દહનાદિગ્રહઃ, વ્યાવૃત્તસ્વભાવઃ-ભિન્નસ્વભાવઃ એવં સતિ-અતત્સ્વભાવવ્યાવૃત્ત્યભ્યુપગમે સતિ કપાલપદાર્થઃ સ્યાત્, ન તુ મૃત્પિણ્ડ-શિવક-ઘટાદિભ્યો મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ વ્યાવૃત્તસ્વભાવઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદ્વ્યાવૃત્તૌ-યથોદિતમૃત્સ્વભાવવ્યાવૃત્તૌ સત્યામ્ અમૃત્સ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્, કપાલપદાર્થસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-યથૈવેત્યાદિ । યથૈવ અમૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સન્ કપાલપદાર્થઃ મૃત્સ્વભાવો ભવતિ, એવં મૃત્સ્વભાવે-ભ્યોઽપિ વ્યાવૃત્તઃ સન્ અમૃત્સ્વભાવઃ સ્યાત્-ભવેત્, ન્યાયાનુગતમેતત્, ન્યાયશ્ચ યો યત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવર્તતે નાસૌ તત્સ્વભાવો ભવતીત્યયમ્ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે । કિમિત્યાહ-અમૃત્સ્વભાવવ્યાવૃત્તાવપિ સત્યામ્, પ્રક્રમાત્ કપાલપદાર્થસ્ય, મૃત્સ્વભાવત્વાનુપપત્તેઃ । યો યત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવર્તતે ન સ તત્સ્વભાવ એવ ભવતીતિ કૃત્વા ન્યાયાનુગતમેતદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષઃ તમારું આ કથન પણ અસમીક્ષિત છે, કારણ કે એ રીતે તો વસ્તુના, (૧) વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત, અને (૨) સજાતીયથી અવ્યાવૃત્ત - એમ બે સ્વભાવ માનવાની આપત્તિ આવશે.

કારણ કે (એવં સતિ) જો કપાલની, અમૃત્ પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિ માનશો, તો પછી તો કપાલ, અમૃત્ એવા ઉદકાદિથી જ વ્યાવૃત્ત થશે; મૃત્સ્વભાવી મૃત્પિણ્ડાદિ પદાર્થોથી નહીં, કારણ કે જો મૃત્પિણ્ડાદિથી પણ વ્યાવૃત્ત માનો, તો કપાલ અમૃત્ થઈ જાય..

જે રીતે તે ઉદકાદિ અમૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવાથી મૃત્ છે, તેમ મૃત્પિણ્ડાદિ મૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અમૃત્ (=ઉદકાદિ) છે - આ ન્યાયાનુસારી જ છે; કારણ કે 'જે જે સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત હોય તે તે સ્વભાવવાળો ન હોય' - એવો ન્યાય છે.

જો એ ન્યાય ન માનો, તો ઉદકાદિ અમૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવા છતાં તમે તેને મૃત્ માની નહીં

(૧૬૪) સ્યાદેતત્ વસ્તુતઃ સજાતીયેતરવ્યાવૃત્તસ્વરૂપત્વાત્ પ્રતિનિયતૈકસ્વ-
ભાવત્વાત્ સર્વભાવાનાં યથોક્તદોષાભાવઃ । તથા ચ યથૈવાસૌ કપાલભાવ ઉદકાદિભ્યો
વ્યાવૃત્તઃ સન્ મૃત્સ્વભાવઃ, એવં ઘટાદિભ્યોઽપિ, તસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્ તેનૈવ રૂપેણ
વ્યાવૃત્તત્વાદિતિ । એતદપ્યયુક્તમ્, અનુભવવિરુદ્ધત્વાત્ । તથાહિ-યદિ સ યેનૈવ સ્વભાવે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરાભિપ્રાયમાહ સ્યાદેતદિત્યાદિના । સ્યાદેતત્ વસ્તુતઃ-પરમાર્થતઃ સજાતીયેતરવ્યાવૃત્ત-
સ્વરૂપત્વાત્ કારણાત્ પ્રતિનિયતૈકસ્વભાવત્વાત્ સર્વભાવાનાં-કપાલાદીનામ્ । કિમિત્યાહ-
યથોક્તદોષાભાવઃ-અમૃત્સ્વભાવવ્યાવૃત્તાવપિ મૃત્સ્વભાવત્વાનુપપત્યવસાનદોષાભાવઃ । એત-
ન્દ્વાવનાયૈવાહ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ યથૈવાસૌ કપાલભાવ ઉદકાદિભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સન્
મૃત્સ્વભાવઃ, એવં ઘટાદિભ્યોઽપિ વ્યાવૃત્તો મૃત્સ્વભાવ એવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્
તેનૈવ-એકસ્વભાવેન રૂપેણ વ્યાવૃત્તત્વાદિતિ । એતદાશ્લક્યાહ-એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શંકો. (જે ઉપર માન્યું છે.)

નિષ્કર્ષ : એટલે તમારે (૧) વિજાતીયવ્યાવૃત્ત, અને (૨) સજાતીય-અવ્યાવૃત્ત એવો ઉભય-
સ્વભાવ માનવો જ પડશે.

(૧૬૪) પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ સજાતીય-વિજાતીય બંનેથી વ્યાવૃત્તસ્વરૂપવાળી છે, કારણ કે સર્વ ભાવો
પ્રતિનિયત એક સ્વભાવવાળા જ હોય છે.. (આશય : કપાલ, ઉદકાદિથી તો વ્યાવૃત્ત છે જ,
મૃત્પિંડાદિથી પણ વ્યાવૃત્ત જ છે, કારણ કે તેનો નિયત એક જ સ્વભાવ-કપાલત્વ છે... જે મૃત્પિંડમાં
નથી.) એટલે તમે ઉપર ઉભયસ્વભાવનો દોષ આપ્યો તે નહીં આવે...

તેથી કપાલ, જેમ જળાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી મૃત્સ્વભાવી છે, તેમ ઘટાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી
પણ મૃત્સ્વભાવી છે, કારણ કે તેનો તો તે એક સ્વભાવ જ છે અને તે એક સ્વભાવથી જ, તે જળ-
ઘટાદિથી વ્યાવૃત્ત છે. માટે મૃત્સ્વભાવની અસંગતિ નહીં થાય... જેમ ગૌ, ગોત્વ સ્વભાવથી જ,
અશ્વ-ઊંટ બંનેથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, તેમ કપાલ એક મૃત્સ્વભાવથી જ ઉદક-મૃત્પિંડ બંનેથી વ્યાવૃત્ત
થાય છે.

❖ માટે પૂર્વોક્ત નિયમ તો માનવો જ પડશે, તેથી કપાલમૃદ્ની મૃત્સ્વભાવતા માટે, મૃત્સ્વભાવી ઘટાદિથી
તેનું વ્યાવર્તન ન કરી શકાય... ફલતઃ સજાતીયથી અવ્યાવૃત્ત સ્વભાવ માનવાથી - કપાલમૃદ્ સર્વથા ઘટમૃદ્થી વ્યાવૃત્ત
ન થતાં - કપાલમૃદ્ અને ઘટમૃદ્નો કથંચિદ્ અભેદ સિદ્ધ થશે જ.

❖ પૂર્વપક્ષીનો, સજાતીયથી પણ વ્યાવૃત્ત કરવાનો એ આશય છે, કે તેથી કપાલમૃદ્ અને ઘટમૃદ્ બંને જુદી જ
સિદ્ધ થતાં, બંનેનો અભેદ ન ઘટે... પણ ગ્રંથકારશ્રી, સજાતીયથી વ્યાવૃત્ત માનવામાં તેની માટીરૂપતા જ નહીં રહે -
એમ બતાવશે.

૧. 'ભાવાનામયથોક્ત૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

નામૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તસ્તેનૈવ મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ, હન્ત તર્હિ યથૈવામૃત્સ્વભાવભાવૈ-
કાન્તવિભિન્નાવભાસહેતુઃ, તથાવ્યાવૃત્તેઃ, એવં મૃત્સ્વભાવાપેક્ષયાઽપિ સ્યાત્, તદત્યન્ત-
વિલક્ષણબુદ્ધિજનનસ્વભાવવ્યાવૃત્ત્યન્યથાઽનુપપત્તેઃ । ન ચ ભવતિ, મૃત્સ્વભાવસ્ય તત્રા-
નુભૂયમાનત્વાત્ । (૧૬૫) પ્રતિનિયતૈકસ્વભાવાનુભવનિબન્ધનાભ્યુપગમે ચ પર્યાયતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનુભવવિરુદ્ધત્વાત્ કારણાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તૈથાહીત્યુપદર્શને । યદિ
સઃ-કપાલપદાર્થો યેનૈવ સ્વભાવેન અમૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્ત ઉદકાદિભ્યઃ તેનૈવ
મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ-મૃત્પિણ્ડાદિભ્યઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-હન્ત તર્હીતિ । 'હન્ત'શબ્દો વિવાદે
તર્હાક્ષમાયામ્ । યથૈવ-યેનૈવ પ્રકારેણ અમૃત્સ્વભાવેભ્યો ભાવેભ્ય ઉદકાદિભ્ય એકાન્ત-
વિભિન્નાવભાસહેતુરસૌ । કુત્ત ઇત્યાહ-તથા-તેન પ્રકારેણ વ્યાવર્ત્તમાનાત્યન્તવિલક્ષણબુદ્ધિ-
જનનસ્વભાવલક્ષણેન વ્યાવૃત્તેઃ કારણાત્, એવં મૃત્સ્વભાવાપેક્ષયાઽપિ સ્યાત્ તદેકાન્ત-
વિભિન્નાવભાસહેતુરેવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદત્યન્તવિલક્ષણબુદ્ધિજનનસ્વભાવવ્યાવૃત્ત્યન્યથા-
ઽનુપપત્તેઃ, વ્યાવર્ત્તમાનાત્યન્તવિલક્ષણબુદ્ધિજનનસ્વભાવેન વ્યાવૃત્તેરન્યથાઽનુપપત્તેરિતિ । ન ચ
ભવતિ તદેકાન્તવિભિન્નાવભાસહેતુઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-મૃત્સ્વભાવસ્ય તત્ર-કપાલપદાર્થેઽનુભૂય-
માનત્વાત્ કારણાત્ ॥

અથ જ્વરાદિશમનૌષધિનિદર્શનેન પ્રતિનિયતં મૃત્પિણ્ડાદિષુ તથૈકસ્વભાવાનુભવનિબન્ધનં
કિન્ચિદિષ્યત ઇત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રતિનિયતેત્યાદિ । પ્રતિનિયતં ચ તત્ એકસ્વભાવાનુભવ-
નિબન્ધનં ચ-તુલ્યસ્વભાવાનુભવકારણં ચેતિ વિગ્રહઃ, તસ્ય અભ્યુપગમસ્તસ્મિન્ સતિ પર્યાયતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષઃ : આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તેમાં અનુભવનો વિરોધ છે. તે આ પ્રમાણે -
જેમ કપાલ, અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિથી, વ્યાવર્ત્તમાન એવી અત્યંત વિલક્ષણ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાના
વ્યાવૃત્તિના સ્વભાવવાળો હોવાથી, તેનાથી તેનો એકાંતભિન્નપણે અવભાસ થાય છે.

તેમ તેનો મૃત્સ્વભાવી પિંડાદિથી પણ એકાંતભિન્નપણે અવભાસ થશે, કારણ કે, તેનાથી
પણ તે તેવી જ વ્યાવૃત્તિવાળો છે... જો તેવો એકાંતભિન્ન અવભાસ ન થાય, તો તેનાથી તેવી
વ્યાવૃત્તિવાળો પણ તેને ન માની શકાય... અને તેવો અવભાસ તો થતો નથી, કારણ કે મૃત્પિંડમાં
રહેલા મૃત્સ્વભાવનો અનુભવ તો કપાલમાં પણ થાય છે જ.

(૧૬૫) પૂર્વપક્ષઃ : જેમ અનેક ઔષધિમાં જવરશમનનો એક જ સ્વભાવ હોય છે, તેમ તેવી
એક ચોક્કસ વસ્તુ કલ્પીશું કે જે ઘટ-મૃત્પિંડ વગેરેમાં મૃત્સ્વભાવરૂપ એક સ્વભાવના અનુભવનું કારણ
થાય...

૧. 'તથાહીત્યુપદર્શને' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ભાવેભ્યો મૃત્પિંડાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'વ્યાવર્ત્તમાનાઽત્યન્તં'
ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. 'વ્યાવર્ત્તમાનાત્યન્તં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતે પાઠઃ, અત્ર તુ ક-
પાઠાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

સમાનપરિણામ એવાભ્યુપગત ઇતિ ન કાચિન્નો બાધેતિ । અતો ન ચાસૌ કપાલમૃદ્ ઘટમૃદઃ સર્વથાઽન્યૈવ, તદત્યન્તભેદે તસ્યા અમૃત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ સ્થિતમ્ ॥

(૧૬૬) તત્તન્મૃત્ત્વેનાન્વયઃ સાધયિતુમિષ્ટઃ, એતચ્ચ મૃત્ત્વમધિકૃતઘટમૃદો-
ઽત્યન્તભિન્નાયામપિ ઘટાન્તરકપાલમૃદિ વિદ્યત એવેતિ વ્યભિચારિ તત્ કથં ન બાધેતિ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પર્યાયેણ સમાનપરિણામ એવાભ્યુપગતઃ પ્રતિનિયતશબ્દેન, ઇતિ-એવં ન કાચિત્ નઃ-અસ્માકં બાધેતિ । અતો ન ચાસૌ કપાલમૃદ્ ઘટમૃદઃ સર્વથાઽન્યૈવ, તદત્યન્તભેદે તસ્યા અમૃત્વ-પ્રસજ્ઞાદિતિ સ્થિતં નિગમનમેતત્ પૂર્વવત્ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ તત્તન્મૃત્ત્વેનેત્યાદિના । તસ્યાઃ-વિવક્ષિતકપાલમૃદઃ તન્મૃત્ત્વમ્-અધિકૃત-ઘટમૃત્ત્વં તત્તન્મૃત્ત્વં તેન, તસ્યા એવ તથાભાવેનેત્યર્થઃ । અન્વયઃ સાધયિતુમિષ્ટો જૈનસ્ય । મૃત્ત્વ-મત્ર સાધનમ્, તન્મૃત્ત્વં તુ સાધ્યમ્ । એતચ્ચ મૃત્ત્વમધિકૃતઘટમૃદઃ સકાશાત્ અત્યન્ત-ભિન્નાયામપિ । કસ્યામિત્યાહ-ઘટાન્તરકપાલમૃદિ ભિન્નસન્તાનવર્તિન્યાં વિદ્યત એવેતિ કૃત્વા વ્યભિચારિ-અનેકાન્તિકં તન્મૃત્ત્વેઽતન્મૃત્ત્વે ચ ભાવાત્ પ્રમેયત્વવદનિત્યત્વસિદ્ધૌ । યસ્માદેવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : તમે નામ બદલીને, ખરેખર તો બંને વચ્ચે સમાનપરિણામ જ માન્યો, તેમાં અમને વાંધો જ નથી... માટે કપાલમૃદ્નો જો ઘટમૃદ્થી અત્યંતભેદ માનવામાં આવે, તો - તેની મૃદ્ધરૂપતા જ ન રહેતાં - તેને અમૃત્સ્વભાવી માનવાની આપત્તિ આવશે ! માટે બંનેને ભિન્ન ન મનાય, ફક્તઃ બંનેનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે.

(૧૬૬) પૂર્વપક્ષ : ઘટમૃદ્નું જ કપાલમૃદ્ધરૂપે પરિણમન હોવાથી, તમે કપાલમૃદ્ અને ઘટમૃદ્નો અભેદ કરવા માટે, આવું અનુમાન કરો છો - ‘કપાલમૃદ્ વિવક્ષિતઘટમૃદ્ભિન્ના મૃત્ત્વાત્’ - કપાલની માટી ઘડાની માટીથી અભિન્ન છે, કારણ કે માટીરૂપ છે - પણ આ અનુમાનનો હેતુ વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ સાધ્ય સિવાય પણ રહે છે, કારણ કે મૃત્ત્વ તો, વિવક્ષિત (પાટલીપુત્રના) ઘડાની માટીથી અતિરિક્ત, મથુરાના ઘડાના કપાલમાં પણ રહે છે, જ્યાં વિવક્ષિતઘટમૃત્ત્વનો અન્વય નથી.

જેમ ‘શબ્દઃ, અનિત્યઃ, પ્રમેયત્વાત્’ એ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વહેતુ-અનિત્યથી અતિરિક્ત નિત્યમાં પણ હોવાથી - વ્યભિચારીરૂપ હોઈ સ્વસાધ્યનો સાધક નથી બનતો, તેમ પ્રસ્તુત હેતુ પણ સ્વસાધ્યનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. મૃત્ત્વમત્ર સાધનમ્, તન્મૃત્ત્વં તુ સાધ્યમિતિ । અત્ર હિ પરેણ સ્વમિતિમોહાન્મૃત્ત્વેન હેતુના કિલાચાર્યેણ કપાલેષુ વિવક્ષિતઘટમૃત્ત્વં સાધયિતુમારબ્ધમાસ્ત ઇત્યુત્પ્રેક્ષિતમ્ ॥

૧. ‘ન કદાચિન્નો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તદભ્યન્તરભેદે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવપ્રમેયત્વં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘સ્વમિતિમોહાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘ઘટે મૃત્ત્વં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૧૬૭) અત્રોચ્યતે-અધિકૃતઘટમૃદ એવ સ્વકપાલમૃત્ત્વાત્ એકવસ્તુસન્તાનત્વાત્, સતઃ સર્વથાઽસત્ત્વાનાપત્તેઃ, તદુત્પત્ત્યાદિદોષપ્રસજ્ઞાત્ । ઇતિ નૈવાસૌ કપાલમૃદ ઘટમૃદઃ સર્વથાઽન્યૈવ, તસ્યા એવ તથાભાવાત્, અન્યથાઽબીજત્વેન કપાલાનુપપત્તેઃ, અસત એવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્-તસ્માત્ કથં ન બાધા યેનોચ્યતે 'નં કાચિન્નો બાધેતિ ?' । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રેત્યાદિ । અત્ર ઉચ્યતે । કિમિત્યાહ-અધિકૃતઘટમૃદ એવ સ્વકપાલમૃત્ત્વાત્, બાધાઽભાવ ઇતિ વૈક્ષ્યમાણક્રિયાયોગઃ । 'સ્વ'ગ્રહણં ઘટાન્તરકપાલમૃદવ્યવચ્છેદાર્થમ્ । સ્વકપાલમૃત્ત્વં ચ એકવસ્તુસન્તાનત્વાત્ । એક એવાસૌ વસ્તુસન્તાનો ભાવાવ્યવચ્છેદેન । એકવસ્તુસન્તાનત્વં ચ સતઃ સર્વથાઽસત્ત્વાનાપત્તેઃ । ન હિ સદસદ્ ભવતિ । કુત ઇત્યાહ-તદુત્પત્ત્યાદિદોષપ્રસજ્ઞાત્, અસદુત્પત્તિત્રાશસદન્તરોન્મજ્જનપ્રસજ્ઞાદિત્યર્થઃ । ઇતિ-એવં નૈવાસૌ કપાલમૃદ વિવક્ષિતા ઘટમૃદો વિવક્ષિતાયા એવ સર્વથાઽન્યૈવ, અન્યા તુ ભવત્યૂર્ધ્વાદ્યપૃથગ્ભવનાત્મસ્વભાવનિવૃત્ત્યા, કિન્ત્વન્યૈવ ન । કુત ઇત્યાહ-તસ્યા એવ-વિવક્ષિતઘટમૃદઃ તથાભાવાત્-વિવક્ષિતકપાલમૃત્ત્વેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાધક નહીં બને, અર્થાત્ કપાલમૃદ્માં ઘટમૃદ્નો અન્વય સિદ્ધ નહીં કરી શકે. તેથી તમે શી રીતે કહી શકો કે "અમને કોઈ જ બાધા નથી."

(૧૬૭) ઉત્તરપક્ષઃ પહેલા અમારા કથનનો આશય સમજો - વિવક્ષિત ઘડાની માટી, તે જ વિવક્ષિતઘડાના કપાલની માટીરૂપ છે, કારણ કે ઘડાની માટીનો પ્રવાહ જ અવિચ્છિન્નપણે સ્વકપાલની (ઠીકરારૂપ) માટીમાં અનુસ્યૂત થાય છે, કારણકે કપાલ અને ઘડો, એક જ વસ્તુસંતાનની ક્ષણો છે.

પૂર્વપક્ષઃ ઘડો તો નષ્ટ થઈ ગયો, તો કપાલ અને ઘડામાં એક જ સંતાન કેમ મનાય ? (ઘડાની પૂર્વ-ઉત્તર ક્ષણોમાં એક સંતાન માની શકાય, ઘટ-કપાલમાં નહીં...)

ઉત્તરપક્ષઃ સત્ વસ્તુ ક્યારેય સર્વથા અસત્ નથી થતી... નહીં તો સત્નો નાશ થતાં અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવી પડે. વળી, અસત્ની ઉત્પત્તિ માનો તો નાશ પણ માનવો પડે અને તો ફરી સત્ની ઉત્પત્તિ થાય...

આમ, કપાલની માટી ઘટની માટીથી સર્વથા જુદી જ નથી, પણ કથંચિદ્ ઘટની માટીરૂપ જ છે, કારણ કે ઘટની માટી જ, કપાલની માટીરૂપે પરિણમે છે. હા ! ઘટની માટીમાં જેવો ઉર્ધ્વાદિ આકાર છે, તેવો કપાલની માટીમાં ન હોવાથી, બંનેનો કથંચિદ્ ભેદ માની પણ શકાય, પણ સર્વથા ભેદ તો ન જ મનાય... જો સર્વથા ભેદ માનવામાં આવે, તો કપાલની માટીનું, કોઈ ઉત્પાદક બીજ જ ન રહેવાથી, કપાલની ઉત્પત્તિ જ નહીં થાય અને તેથી તો કપાલનું અસ્તિત્વ જ નહીં ઘટે.

❖ જે ઘડાનો જે કપાલ હોય, તે કપાલમાં જ, તે ઘડાનો પ્રવાહ અનુસ્યૂત રહે છે, અન્યકપાલમાં નહીં - એવું કહેવા માટે જ 'સ્વ' પદનો નિવેશ કર્યો છે.

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૨૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'બાધાભાવ ઇતિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૩. દૃશ્યતાં ૨૨૯તમં પૃષ્ઠમ્ ।

સત્તાઽયોગાદતિપ્રસજ્ઞાદિતિ । (૧૬૮) ન ચૈવં ઘટાન્તરકપાલમૃદાધિકૃતઘટમૃદાત્મિકા, અતત્પૂર્વિકત્વાત્ સદન્તરસ્ય સદન્તરત્વવિરોધાત્, તદ્ભાવેન ઇતરોચ્છેદાપત્તેઃ તદ્વદિતરસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવાત્ । ભાવશ્ચ અન્યથા-અન્યેન પ્રકારેણ તસ્યા એવ તથાઽભવનલક્ષણેન અબીજત્વેન હેતુના કપાલાનુપપત્તેઃ-વિવક્ષિતકપાલાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ અસત એવ સત્તાઽયોગાત્ । અયોગશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્^{૨૨} તત્પ્રતિનિયતશક્ત્યભાવેન તદ્વત્ તદન્તરાપત્તેરિતિ હૃદયમ્ । ન ચૈવમિત્યાદિ । ન ચૈવં ઘટાન્તરકપાલમૃત્ અવિવક્ષિતા અધિકૃતઘટમૃદાત્મિકા-વિવક્ષિતઘટમૃદાત્મિકા । કુત્ ઇત્યાહ-અતત્પૂર્વિકત્વાત્ । સા-અધિકૃતઘટમૃત્ પૂર્વા યસ્યાઃ-વિવક્ષિતકપાલમૃદઃ સા તત્પૂર્વિકા, ન તત્પૂર્વિકા અતત્પૂર્વિકા, તદ્ભાવસ્તસ્માત્ । ઇહૈવ યુક્તિમાહ સદન્તરસ્યેત્યાદિના । સદન્તરસ્ય-અધિકૃતઘટમૃદાદેઃ સદન્તરત્વવિરોધાત્-ઘટાન્તરકપાલમૃત્વાદિવિરોધાત્ । એનમેવાહ-તદ્ભાવેન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ કે પૂર્વના કોઈ માટી વગેરે કારણ વિના, અભાવમાંથી કપાલરૂપ સત્ પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. જો અભાવમાંથી કપાલની ઉત્પત્તિ માનો, તો, સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે; (કારણ કે તંતુ વગેરેમાં પટને ઉત્પન્ન કરવાની નિયત શક્તિ હોવાથી તંતુમાંથી પટ જ ઉત્પન્ન થાય, ઘટ નહીં. પણ અભાવમાં તો કોઈ શક્તિ નથી, તે તુચ્છ છે, એટલે તે નિયત કાર્ય ન કરી શકે. કાં તો એકે કાર્ય ન કરે, કાં તો બધા જ કાર્ય કરે...)

(૧૬૮) પ્રશ્ન : પાં ઘડાની માટીરૂપે, જેમ પા ઘડાના કપાલની માટી છે, તેમ માં ઘડાના કપાલની માટી પણ કેમ ન બને ?

ઉત્તર : કારણ કે પા ઘડાની માટી પૂર્વક, માત્ર પા ઘડાના કપાલની માટી જ છે, મા ઘડાના કપાલની માટી નહીં, તેથી મા ઘડાના કપાલની માટીને પા ઘડાની માટીરૂપ ન માની શકાય.

કારણ કે એક સત્ વસ્તુ (પા. ઘડાની માટી) બીજી સત્ વસ્તુ (મા. કપાલની માટી) રૂપ બનતી નથી - તેમાં વિરોધ^૧ છે... થાય તો, બીજી વસ્તુનો (મા. કપાલની માટીનો) સર્વથા નાશ થાય...

વળી, તેની જેમ, પા. કપાલમૃદ્નો પણ નાશ થશે, કારણ કે તેનું કોઈ ઉપાદાનકારણ જ નહીં રહે. (કેમ નહીં રહે ? તો કે -) તેનું ઉપાદાનકારણ - પા. ઘટમૃદ્ તો મા. કપાલમૃદ્ને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, પા. કપાલમૃદ્ નિર્દોષક થશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

22. તત્પ્રતિનિયતશક્ત્યભાવેન તદ્વત્ તદન્તરાપત્તેરિતિ । તસ્ય-અસતઃ પ્રતિનિયતાયાઃ-વિવક્ષિતૈ-કકાર્યજનિકાયાઃ શક્તેરભાવેન હેતુના તદ્વત્-વિવક્ષિતકાર્યવત્ તદન્તરાપત્તેઃ-કાર્યાન્તરભવનપ્રસજ્ઞાત્ ॥

❖ ઘડો, 'પા' એટલે પાટલીપુત્રસંબંધી સમજવો અને 'મા' એટલે મથુરાસંબંધી સમજવો.

૧. 'ચૈવમિત્યાદિના । ન' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તદુપાદાનત્વપ્રસજ્ઞાત્, અહેતુકત્વાપત્તેઃ, યુક્ત્યનુભવવિરોધાત્ । મૃત્સમાનપરિણામા તુ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદન્તરસ્ય સદન્તરત્વભાવેન અધિકૃતઘટમૃદાદેઃ, ઘટાન્તરકપાલમૃદાદિભાવેનેત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-
 ઇતરોચ્છેદાપત્તેઃ-ઘટાન્તરકપાલમૃદાદ્યુચ્છેદાપત્તેઃ, ²³અધિકૃતઘટમૃદાદૌ તત્પ્રવેશાદિત્યર્થઃ । તતઃ
 કિમિત્યાહ-તદ્વદિતરસ્યેતિ । અત્ર તદ્વદિતિ ઘટાન્તરકપાલમૃદાદ્યુચ્છેદાપત્તિવદિતરસ્ય-સદન્તર-
 સ્યાધિકૃતઘટમૃદાદિનિબન્ધનસ્ય વિવક્ષિતકપાલમૃદાદેરુચ્છેદાપત્તિઃ । કુત્વેત્યાહ-અતદુપાદાન-
 ત્વપ્રસજ્ઞાત્, તત્-અધિકૃતઘટમૃદ્વસ્તુ ઉપાદાનં યસ્ય સદન્તરસ્ય-વિવક્ષિતકપાલમૃત્લક્ષણસ્ય
 તત્ તદુપાદાનં તદ્ભાવસ્તદુપાદાનત્વં તસ્ય નચા પ્રતિષેધઃ, ન તદુપાદાનત્વમતદુપાદાનત્વમ્, તત્પ્ર-
 સજ્ઞાત્, તસ્યાન્યત્ર પ્રવિષ્ટત્વાદિત્યર્થઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અહેતુકત્વાપત્તેઃ, ઇતરસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આ થયો મૂળગ્રંથનો શબ્દાર્થ... હવે વ્યાખ્યા-વિવરણના આધારે તેના ભાવાર્થ પર જઈએ-)

ભાવાર્થઃ બૌદ્ધઃ પા. ઘડાના કપાલની માટી, જેમ મા. ઘડાની માટી સાથે અન્વય નથી રાખતી, તેમ પા. ઘડાની માટી સાર્થે પણ નહીં રાખે, કારણ કે એ પણ છે તો કપાલની જ માટી ને ! અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે - “પાઘટકપાલમૃત્, ન પાઘટમૃદાત્મિકા, કપાલમૃત્ત્વાત્, માઘટકપાલમૃદ્વત્” - આ અનુમાનથી તો, ઘડાની માટીનો, સ્વકપાલમાં પણ અન્વય નહીં થઈ શકે.

અહીં વ્યાપક એવા સંબંધિત્વની અનુપલબ્ધિ છે. (કપાલમૃત્વહેતુથી પા.ઘટમૃદ્ અને કપાલ-મૃદ્માં સંબંધિતાની અનુપલબ્ધિ બતાવી.) હવે વ્યાપકના અભાવથી વ્યાખ્યનો (સંબંધિત્વના અભાવથી વ્યાખ્ય એવા નિત્યત્વનો - અન્વયનો) અભાવ સિદ્ધ થાય એટલે તો તેમાં અન્વય સિદ્ધ થશે નહીં.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

23. ‘અધિકૃતઘટમૃદાદૌ તત્પ્રવેશાદિત્યર્થઃ’ ઇત્યાદિકસ્ય ‘તસ્યાન્યત્ર પ્રવિષ્ટત્વાદિત્યર્થઃ’ ઇતિ પર્યન્તસ્યાયમભિપ્રાયઃ-ઐહ બૌદ્ધઃ પ્રાહ-યથા ‘પાટલિપુત્રક’ઘટસ્ય સમ્બન્ધિની કપાલમૃત્ ન ‘માથુર’ઘટેન સહ કક્ષુનાન્વયમાવહતિ, एवं ‘પાટલિપુત્રક’ઘટેનાપિ કપાલમૃત્ત્વાત્તસ્યાઃ । પ્રયોગઃ-યા યા કપાલમૃત્ સા સા ન તત્સમ્બન્ધિની, કપાલમૃત્ત્વાત્, યથા ‘માથુર’ઘટકપાલમૃત્ કપાલમૃત્ત્વેયમતો ન તત્સમ્બન્ધિનીતિ વ્યાપકત્વાનુપલબ્ધિઃ ॥ અત્ર સૂરિઃ પ્રાહ-ન હ્યસ્માભિઃ કપાલમૃત્ત્વમાત્રં મૃત્મયનિબન્ધનમભ્યુપગમ્યતે, કિન્તુ

❖ અન્વયને અસિદ્ધ કરવાં પાછળ બૌદ્ધનો એ આશય છે કે, કોઈ અનુગત અંશ ન રહેવાથી, માત્ર પર્યાયરૂપતા જ સિદ્ધ થતાં, ક્ષણિકતાની જ સિદ્ધિ થશે.

૧. ‘કૃતમૃદાદેઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તસ્યાનયા પ્રતિષેધઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ઇતરસ્ય સદન્તરસ્ય પ્રાગ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘કાજ્ઞાનાન્વયમાવહતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘તસ્યાઃ પ્રયોગઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘કપાલમૃદઃ તસ્યાપ્રયોગઃ’ ઇતિ પાઠઃ । ૬. ‘તસ્ય સમ્બન્ધિની’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. ‘કપાલમૃત્ત્વે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૮. ‘વ્યાપકત્વાનુપલબ્ધિઃ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૯. ‘માત્રાય નિબન્ધન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ‘માત્રમન્મયનિબન્ધન’ ઇતિ તુ ચ-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘માત્રમન્મયનિ’ ઇતિ પાઠઃ । અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠઃ સંસ્થાપિતઃ ।

ભવતિ, તથાપ્રતીતેઃ । ન ચૈતાવદન્વયલક્ષણમ્, અપિ ત્વનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ તત્તન્મૃત્ત્વમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રાહ્નિર્દર્શિતસ્વરૂપસ્ય, એવં યુક્ત્યનુભવવિરોધાત્ કારણાત્, ન ઘટાન્તરકપાલમૃદધિકૃત-
ઘટમૃદાત્મિકેતિ યોજનીયમ્, કિન્તુ મૃત્સમાનેત્યાદિ । મૃત્સમાનપરિણામા તુ ભવતિ ઘટાન્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્ઘાટી : અમે કંઈ કપાલમૃત્ત્વને અન્વયનું કારણ નથી માનતાં, પણ પાટલિપુત્રીય ઘટના વર્ણગંધરસાદિ ધર્માના અન્વયરૂપે જે તત્પૂર્વકત્વ છે; તેને જ અન્વયનું કારણ માનીએ છીએ, અને એ તો માથુરીય કપાલમૃદ્માં નથી જ... એટલે તેના વડે વ્યભિચાર ન આપી શકાય...

આમ, પા.ઘટથી સ્વકપાલમૃદ્ જ ઉત્પન્ન થાય, માથુરકપાલમૃદ્ નહીં... જો થાય તો માથુરકપાલમૃદ્, માથુરઘટમૃદ્થી અજન્ય થવાથી તેને માથુરકપાલમૃદ્ કહેવાય જ નહીં, અને તેથી તો તેનો અભાવ જ થઈ જાય...

તેમ પરમાર્થથી, માથુરકપાલમૃદ્નો પા.કપાલમૃદ્માં પ્રવેશ થઈ ગયો, કારણ કે બેનું જુદું જ્ઞાન થતું નથી. (માથુરકપાલમૃદ્, પા.ઘટમૃદ્થી જન્ય હોવાથી તે પણ પા.કપાલમૃદ્ થઈ ગઈ. તેમાં જ માથુરકપાલમૃદ્નો પ્રવેશ થઈ ગયો, તેથી તો તેનો ઉચ્છેદ થયો...)

તેમ પા.ઘટ પણ મા.કપાલને જ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, પોતાના કપાલને જુદો તો ઉત્પન્ન કરતો નથી, એટલે પા.કપાલનો પણ મા.કપાલમાં પ્રવેશ થવાથી પા.કપાલનો પણ ઉચ્છેદ થયો...

આ રીતે, મા.ઘડાના કપાલની માટી અને પા.ઘડાના કપાલની માટી- બંનેનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે, પરંતુ તેવું તો કોઈને ઈષ્ટ પણ નથી અને કદી જોવાતું પણ નથી, કારણ કે તેમાં યુક્તિ-અનુભવ બંનેનો વિરોધ છે. તેથી પા.ઘડાની માટીનો અન્વય માત્ર પા.ઘટકપાલની માટીમાં જ માનવો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

‘પાટલિપુત્રક’ઘટવર્ણગન્ધરસાદિધર્માન્વયેન તત્પૂર્વકત્વમ્, તત્ત્વ ‘માથુર’ઘટકપાલમૃદિ નાસ્તિ । અતો ન તથા ‘પાટલિપુત્રીય’ઘટકપાલેષ્વન્વયવ્યભિચાર ઉદ્ભાવનીયઃ । એવં ચ ‘પાટલિપુત્ર’ઘટાત્ સ્વકપાલમૃદેવ જન્મ લભતે, ન તુ ‘માથુર’ઘટકપાલમૃત્, અન્વયનિબંધનતદ્વર્ણરસગંધસ્પર્શાદિધર્માનુગમાભાવાત્ । યદિ ચ પાટલિપુત્રકઘટાન્માથુરઘટકપાલમૃત્ સ્યાત્, તદા ‘માથુર’ઘટકપાલમૃદો ‘માથુર’ઘટાજન્યત્વેન ‘માથુર’-ઘટકપાલમૃદિતિ જ્ઞાનાભિધાનાયોગેન ચાભાવવ્યવહારયોગ્યૈવ સા સ્યાત્ । એવં ચ પરમાર્થચિન્તાયાં ‘માથુર’-ઘટકપાલમૃદઃ ‘પાટલિપુત્રક’ઘટકપાલમૃદિ પ્રવેશ આપન્નઃ પાર્થક્યાનુપલમ્ભપ્રસન્નવશેનેતિ । એવં ચ ‘પાટલિપુત્રક’ઘટસ્યાપિ પરમાર્થતો ‘માથુર’ઘટકપાલેષુ વ્યાપારાત્ સ્વકપાલાનાં પૃથગજન્મપ્રસન્નેન તેષાં તેષુ પ્રવેશાદુચ્છેદ એવ સ્યાત્ । ન ચૈતદ્ દૃષ્ટમિષ્ટં વા કસ્યચિદિતિ ॥

૧. ‘દન્વયનિમિત્ત’ં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૨૨૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘પરિણામાનુભવતિ’ ઇતિ ક-ક-પાઠઃ । ૪. ધર્મા ચ યેનાત્ત્વં ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘ન માથુરં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘યોગ્યેવ સા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. ‘લમ્ભેન પ્રસન્નો વશેન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૮. ‘એવં પાટલિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૯. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘પૃથગ્ જન્મ’ ઇતિ પાઠ ઉપન્યસ્તઃ, અત્ર તુ ૦-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્ય સ્થાપના કૃતા ।

એતચ્ચ તદ્રૂપશક્તિપરિણામાદિસજ્જતં તત્તથાભાવાધ્યવસાયહેતુરવિગાનપ્રતીયમાનં વિશિષ્ટ-
મેવ, ઇતિ નાત્યન્તભિન્નાયાં મૃદિ વર્તત ઇતિ બાધાઽભાવઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કપાલમૃત્ । કુત ઇત્યાહ-તથાપ્રતીતેઃ તથા-મૃત્સમાનપરિણામતયા પ્રતીતેઃ-પરિચ્છેદાત્ ।
અધિકૃતઘટકપાલમૃદ્યપ્યયમેવાસ્તિત્વિતિ તદ્વદન્વયાભાવ ઇતિ એતદાશંક્યાહ-ન ચૈતાવદિત્યાદિ ।
ન ચૈતાવત્-સમાનપરિણામમાત્રમ્ અન્વયલક્ષણમ્, અપિ તુ અનેકસ્વભાવે વસ્તુનિ-ઘટમૃદાદૌ
તત્તન્મૃત્ત્વમિતિ પૂર્વવત્ । એતચ્ચ-તત્તન્મૃત્ત્વં તદ્રૂપશક્તિપરિણામાદિ-સજ્જતમ્-અધિકૃતઘટ-
મૃદ્રૂપશક્તિપરિણામાદિના સજ્જતં-યુક્તિયુક્તમ્ । ‘આદિ’શબ્દાત્ તદ્ગન્ધાદિગ્રહઃ । એતદેવ વિશિષ્યતે-
તત્તથાભાવાધ્યવસાયહેતુઃ તસ્યાઃ-અધિકૃતઘટમૃદસ્તથાભાવઃ-વિવક્ષિતકપાલમૃદ્ભાવસ્તત્તથા-
ભાવસ્તસ્મિન્નધ્યવસાયસ્તત્તથાભાવાધ્યવસાયસ્તથા તત્સ્વરૂપગ્રાહકો બોધવિશેષસ્તસ્ય હેતુઃ-કારણં
તત્તન્મૃત્ત્વમ્, તથા ચ સોઽયં ઘટ ઇતિ તત્કપાલેષુ ભવત્યધ્યવસાયઃ । એવમવિગાનપ્રતીયમાનં
વિશિષ્ટમેવ તત્તન્મૃત્ત્વમિતિ નાત્યન્તભિન્નાયાં મૃદિ, પ્રક્રમાદ્ ઘટાન્તરકપાલમૃદિ, વર્તત ઇતિ-
એવં બાધાઽભાવઃ । તત્તશ્ચ સાધૂક્તં ‘ન કાચિન્નો બાધેતિ’ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જોઈએ. મા.ઘટકપાલની માટીમાં નહીં.

હા, મા.ઘટકપાલની માટી તે માટીના સમાનપરિણામવાળી તો છે જ, કારણ કે માટીના સમાનપરિણામરૂપે જ તેનો અનુભવ થાય છે... પરંતુ સમાનપરિણામ હોવા માત્રથી, પા.ઘટનો મા.ઘટકપાલની માટીમાં અન્વય થઈ જાય એવું નથી.

પૂર્વપક્ષ : સમાનપરિણામવાળામાં પણ અન્વય ન થતો હોય, તો પછી, પા.ઘટકપાલમૃદ્ પણ પા.ઘટમૃદ્ને સમાનપરિણામવાળી જ છે અને એટલે તો તેમાં પણ અન્વયનો અભાવ થશે.

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ ભાઈ; સમાનપરિણામમાત્રથી અમે અન્વય કહેતા જ નથી, પણ અનેક સ્વભાવવાળી (મૃત્વ, ઘટત્વ, પાટલીપુત્રીયત્વ.. વગેરે) વસ્તુમાં તત્ તત્ મૃત્ત્વમ્ એ જ અન્વય છે. અર્થાત્ ઘટ, કપાલાદિ અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ (માટી)માં પા.ઘટમૃત્ત્વ - મા.ઘટમૃત્ત્વ એ જ અન્વય છે, એટલે કપાલમૃદ્નું ઘટમૃત્ત્વરૂપે હોવું તે જ અન્વય છે, તેનું કારણ મૃદ્ અનેકસ્વભાવી છે તે છે (માટી અનેકસ્વભાવી હોવાથી તે માટીનું ઘટ-કપાલાદિ મૃદ્રૂપે પરિણમન અબાધિત હોવાથી, માટીનું, તત્તત્ મૃત્ત્વ તે જ અન્વય છે.)

પૂર્વપક્ષ : તે બધા મૃત્ત્વ એક જ છે, તત્મૃત્ત્વ કંઈ વિશિષ્ટ નથી અને તો પછી તે મૃત્ત્વ તો મા.ઘટ/કપાલમાં હોવાથી, પૂર્વોક્ત વ્યભિચાર આવશે જ...

ઉત્તરપક્ષ : ના, પા.કપાલમૃત્ત્વ એ પા.ઘટમૃદ્ના રૂપાદિથી (રૂપ, શક્તિ, પરિણામ, ગંધાદિથી) યુક્ત હોવાથી ‘આ પા.ઘટનું જ ઠીકરું છે’ એવા જ્ઞાનનું કારણ છે, એટલે વિરોધ વિના સહુને તે રીતે

૧. ‘મેવાસ્તિ તદ્વદં’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ‘મૃદપ્યમેવાસ્તિત્વિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર D-I-F-G-પ્રતપાઠઃ । ૨. ‘પરિણામાદિના ગતં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘હેતુસ્તયા અધિં’ ઇતિ હ-પાઠઃ । ૪. ૨૨૪તમે પૃષ્ઠે ।

(૧૬૧) એવમન્વયવ્યતિરેકવદ્ વસ્તુસિદ્ધૌ યદપિ પરૈશ્ચોદ્યતે-“તથાપિ તત્ર કિઞ્ચિન્નિવર્તત એવાપરં તિષ્ઠત્યેવેતિ તદ્વેદાપત્યાઽનેકાન્તવાદહાનાદિ”, તદપિ પરિહૂતમેવ, કેવલોભયાસિદ્ધેઃ, વસ્તુન એવ શબલરૂપત્વાત્ નિવર્તમાનસ્ય કથઞ્ચિદનિવર્તમાના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતિદેશેન દૂષણાન્તરં પરિહરન્નાહ-એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા અન્વયવ્યતિરેકવદ્ વસ્તુસિદ્ધૌ સત્યાં યદપિ પરૈશ્ચોદ્યતે કુશાગ્રીયબુદ્ધિભિઃ તથાપિ તત્ર-નિત્યાનિત્યે વસ્તુનિ કિઞ્ચિન્નિવર્તત એવ, અન્યથૈકાન્તનિત્યત્વાપત્તેઃ; અપરં તિષ્ઠત્યેવ, અન્યથૈકાન્તાનિત્યતાપત્તેઃ । ઇતિ-એવં તયોઃ-નિવર્તમાનતિષ્ઠતોર્ભેદાપત્યા કારણેન અનેકાન્તવાદહાનાદિ-અનેકાન્તવાદહાનં નિવર્તમાનસ્યૈકાન્તાનિત્યતયા તિષ્ઠતશ્ચ નિત્યતયા, ‘આદિ’શબ્દાત્ તદેકાન્તદોષશ્ચોક્તનીત્યેતિ, તદપિ પરિહૂતમેવ । કુત ઇત્યાહ-કેવલોભયાસિદ્ધેઃ કેવલયોરુભયયોઃ-નિવર્તમાન-તિષ્ઠતોઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રતીત થતું તે વિશિષ્ટમૃત્વ જ છે. એટલે મા.કપાલમૃદ્માં તે નથી જ અને તેથી વ્યભિચાર પણ નથી.

સાર : અવિરોધપણે પ્રતીત થતાં વિશિષ્ટ પ્રકારના તત્ત્વમૃત્વને જ હેતુ બનાવી, વિવક્ષિતઘટ-કપાલની માટીમાં, વિવક્ષિતઘટની માટીનો અન્વય સિદ્ધ કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે -- “કપાલમૃદ્ વિવક્ષિતઘટમૃદભિન્ના તન્મૃત્ત્વાત્” - આવો મૃત્વરૂપ હેતુ, સાધ્યથી અત્યંત ભિન્ન મા. ઘટકપાલની માટીમાં ન હોવાથી, વ્યભિચાર પણ નહીં આવે, માટે કોઈ જ બાધ ન હોવાથી, અમે જે કહ્યું હતું કે, “અહીં અમને બાધા નથી” - તે બરાબર જ છે, માટે વસ્તુને અન્વય-વ્યતિરેકવાળી જ માનવી જોઈએ.

❖ અનેકાંતવાદહાનિનો નિરાસ ❖

(૧૬૮) પૂર્વોક્ત રીતે, ભેદાભેદવાળી વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી, બીજાઓ વડે જે કહેવાય છે કે → “નિત્યાનિત્યરૂપ વસ્તુમાં, પર્યાયરૂપ કોઈક અંશ તો નિવૃત્ત થાય જ છે, નહીંતર એકાંત નિત્યતાની આપત્તિ આવશે અને દ્રવ્યરૂપ કોઈક અંશ તો સ્થાયી રહે જ છે, નહીંતર એકાંત અનિત્યતાની આપત્તિ આવશે. હવે અહીં, નિવર્તમાન અને સ્થાયી બંને અંશનો ભેદ જ માનવો પડશે અને તેથી તો અનેકાંતવાદની હાનિ જ થશે, કારણ કે પર્યાયરૂપ નિવર્તમાન અંશ તો એકાંતે અનિત્ય છે અને દ્રવ્યરૂપ સ્થાયી અંશ તો એકાંતે નિત્ય છે... ફલતઃ કોઈ એક જ અંશ નિત્યાનિત્યરૂપ બની શકશે નહીં.

(સ્પષ્ટીકરણ : એક અંશ નિત્ય, એક અંશ અનિત્ય હોવાથી અને તે બેનો ભેદ હોવાથી, નિત્યાનિત્યરૂપ કોઈ નહીં રહે અને તેથી અનેકાંતવાદની હાનિ થશે...) ઉપરાંત જે અંશ નિત્ય છે તેમાં એકાંતનિત્યના દોષો અને જે અંશ અનિત્ય છે તેમાં એકાંતઅનિત્યના દોષો આવશે.” ← તે સંપૂર્ણ કથનનો પરિહાર થાય છે, કારણ કે માત્ર નિવર્તમાનરૂપ પર્યાયાંશ કે માત્ર અનિવર્તમાનરૂપ

વ્યતિરિક્તસ્વભાવત્વાત્, તત્તદનુભવસિદ્ધેસ્તદેતદિત્યવગમાત્, ન તદવેદિનોઽક્ષયોપશમાત્, અનિવર્તમાનસ્યાપિ કથञ्चित્ત્રિવર્તમાનાવ્યતિરિક્તસ્વભાવત્વાત્, સ્વભાવસ્ય ચાપર્યનુયોગાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસિદ્ધેઃ કારણાત્ પરિહતમ્ । એતદેવ ભાવયતિ વસ્તુન ઇત્યાદિના । વસ્તુન એવ શબ્લરૂપત્વાત્, ઉક્તનીતેઃ । એવં ચ નિવર્તમાનસ્ય કથञ्ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તત્સમ્બન્ધબીજનિબન્ધનેન અનિવર્તમાનાવ્યતિરિક્તસ્વભાવત્વાત્ । એતત્ સ્વભાવત્વં ચ તત્તદનુભવસિદ્ધેઃ તસ્મિન્ન-નિવર્તમાને તદનુભવસિદ્ધેઃ-નિવર્તમાનાનુભવસિદ્ધેઃ । સિદ્ધિશ્ચ તદેતદિત્યવગમાત્ કપાલેષુ ઘટ-કપાલાનીતિ પરિચ્છેદાત્ । નાયં 'નાલિકેર'દ્વીપવાસિનઃ પ્રથમદર્શન ઇત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-ન તદવેદિનોઽક્ષયોપશમાત્ । કપાલેષુ ન ઘટકપાલાનીતિ પરિચ્છેદઃ, કસ્ય ? તદવેદિનઃ-ઘટા-વેદિનઃ । કસ્માદિત્યાહ-અક્ષયોપશમાત્-ક્ષયોપશમાભાવાત્ । ધૂમાગ્નિજન્યત્વવદિતિ ભાવનીયમ્ ॥

લેશતઃ પ્રાસન્ગિકમભિધાય પ્રકૃતમેવાહ-અનિવર્તમાનસ્યાપિ કથञ્ચિદિતિ પૂર્વવત્ નિવર્તમાનસ્વભાવાવ્યતિરિક્તસ્વભાવત્વાત્ તત્તદનુભવસિદ્ધેરિત્યાદિ યથાયોગં યોજનીયમ્ । કિમયમેવમ્ભૂતસ્વભાવ ઇત્યેતત્પરિજિહીર્ષયાઽઽહ-સ્વભાવસ્ય ચાપર્યનુયોગાત્-પર્યનુયોગા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

દ્રવ્યાંશ-બંનેમાંથી એકેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ જ નથી.

પ્રશ્ન : બંનેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કેમ નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે દરેક વસ્તુ શબ્લરૂપ છે, માટે (૧) નિવર્તમાન પર્યાયાંશ સ્વભાવ પણ, અનિવર્તમાન એવા દ્રવ્યાંશથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે, કારણ કે 'તે દ્રવ્યનો પર્યાય છે' - એવા સંબંધ હોવાનું કારણ તો ઊભું જ રહે છે. અર્થાત્ પર્યાયાંશનો સ્વભાવ સર્વથા નિવર્તમાન જ નથી, પણ કથંચિદ્ અનિવર્તમાન પણ છે, એટલે જ તો કપાલમાં પણ ઘટપર્યાયિની પ્રતીતિ થાય છે, જો પર્યાય સર્વથા નિવર્તમાન જ હોત, તો કપાલમાં 'આ ઘડાના કપાલ છે' એવી પ્રતીતિ શી રીતે થાત ?

પ્રશ્ન : જો કપાલાવસ્થામાં પણ ઘટપર્યાય અનિવર્તમાન હોય, તો નાળિયેર દ્વીપવાસી વ્યક્તિને જેણે ક્યારેય ઘડો જોયો નથી, તેને પણ, પ્રથમદર્શને જ કપાલમાં 'આ ઘડાના કપાલ છે' એવો બોધ થવો જોઈએ ને ? પણ થતો તો નથી, પછી ઘટપર્યાય અનિવર્તમાન શી રીતે ?

ઉત્તર : જેમ ધૂમ અગ્નિજન્ય હોવા છતાં પણ, જેને તેવો ક્ષયોપશમ ન હોય તે વ્યક્તિને અગ્નિજન્યત્વનો બોધ નથી થતો, તેમ ઘટપર્યાય અનિવર્તમાન હોવા છતાં પણ, નાળિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિને, તેવો ક્ષયોપશમ જ નથી, કે જેથી કપાલમાં ઘટપર્યાયનો બોધ થઈ શકે. તેથી નિવર્તમાન પર્યાયાંશ સર્વથા અનિત્ય જ નથી, નિત્ય પણ છે.

(૨) અનિવર્તમાન દ્રવ્યાંશનો સ્વભાવ પણ, નિવર્તમાન એવા પર્યાયાંશથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અર્થાત્ દ્રવ્યાંશનો સ્વભાવ સર્વથા અનિવર્તમાન જ નથી, કથંચિદ્ નિવર્તમાન પણ છે, તેથી

ન્યાયયુક્તત્વાત્, અન્યથા વસ્ત્વનુપપત્તેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવાત્ । અભાવશ્ચ ન્યાયયુક્તત્વાત્ । અનુભવસહાયત્વેન વિપક્ષે બાધામાહ-અન્યથા વસ્ત્વ-નુપપત્તેઃ । ²⁴તદ્ભેદાભેદમન્તરેણ નિવર્તમાન-તિષ્ઠતોરગ્રહણેનાભાવપ્રસંગાદિત્યુક્તપ્રાયમ્ । તતશ્ચૈત-દુક્તં ભવતિ-અનેકાન્તાત્માકે તસ્મિન્ વસ્તુતત્ત્વે એકાન્તવિકલ્પાનવસર એવ, યથા મેચકે એકાન્ત-કૃષ્ણાદિવિકલ્પસ્ય । એવં ત ન તત્ર કિञ્ચિદેકાન્તેન નિવર્તતે, નાપિ તિષ્ઠતિ । કિં તર્હિ ? વસ્ત્વેવ તત્ તથા ભવતીતિ સિદ્ધમેતત્ । એવંવિધે ચાસ્મિન્ એકાન્તવિકલ્પનં સત્ત્વાદિનાઽગ્ન્યૌષ્ણ્યાદિ-પ્રતિષેધકલ્પમિતિ ભાવિતસ્યાદ્વાદમાર્ગેનાપકર્ણયિતવ્યમ્ । ઇતિ અલં વિસ્તરેણ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનિવર્તમાન દ્રવ્યાંશ સર્વથા નિત્ય જ નથી, અનિત્ય પણ છે.

પ્રશ્ન : આ તે કેવો વિચિત્ર સ્વભાવ ? નિવર્તમાન તે જ અનિવર્તમાન ? અનિવર્તમાન તે જ નિવર્તમાન ?

ઉત્તર : સ્વભાવનો કદી પ્રશ્ન કરી શકાય નહીં. સૂર્ય કેમ પ્રકાશે છે ? તે પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. વળી, જો એવો સ્વભાવ ન હોય - નિવર્તમાન અનિવર્તમાનનો ભેદાભેદ ન હોય તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે, કારણ કે ભેદાભેદ વિના તેનું જ્ઞાન જ નહીં થાય. તે આ રીતે --

(૧) જો દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ હોય, તો - બંનેનો સંબંધ જ ન ઘટવાથી - ‘આ દ્રવ્યનો આ પર્યાય નિવૃત્ત થાય છે’ એવો બોધ જ શી રીતે થશે ?, અને (૨) જો બંનેનો અભેદ જ હોય, તો - પર્યાય પણ દ્રવ્યરૂપ બની જતાં - વસ્તુ અવિચલિત જ બની જશે, તો પછી ‘આ ઘડો તૂટી ગયો’ એવો બોધ શી રીતે થશે ?

આ રીતે, એકાંત ભેદ કે અભેદમાં વસ્તુનો અભાવ જ થતો હોવાથી, દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદરૂપ સ્વભાવ જ માનવો જોઈએ. એટલે આવો સ્વભાવ યુક્તિયુક્ત હોવાથી કોઈ પ્રશ્નનો અવકાશ નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

24. તદ્ભેદાભેદમન્તરેણ નિવર્તમાન-તિષ્ઠતોરગ્રહણેનાભાવપ્રસંગાદિતિ । તયોઃ-દ્રવ્ય-પર્યાયયોર્ભેદા-ભેદમન્તરેણ-વિના કિમિત્યાહ-નિવર્તમાન-તિષ્ઠતોરંશયોરગ્રહણેન હેતુના અભાવપ્રસંગાત્ । અયમત્રા-ભસન્ધિઃ-ભેદાભેદ એવ સતિ દ્રવ્યપર્યાયયોર્નિવર્તમાન-તિષ્ઠતોરંશયોર્ગ્રહણમુપપદ્યતે । એકાન્તતો ભેદે તુ કથમસ્યેદં નિવર્તતે ઇતિ વ્યપદેશઃ । અભેદે ત્વવિચલિતરૂપત્વાત્ કથં નિવૃત્તિગ્રહણમ્ ? અતઃ એકાન્તભેદેઽભેદે ચ સતિ વસ્તુનોઽભાવ એવ સ્યાદિતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘તિષ્ઠતોઃ અંશેન ગ્રહણેન’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु ऽ-प्रतानुसारेण ‘तिष्ठतोरंशयोरग्रहणेन’ इति पाठशुद्धिः कृता । २. ‘एकान्ताभेदे’ इति क-पाठः । ३. ‘अथ’ इति ख-च-पाठः ।

(૧૭૦) નં ચેહ કિઞ્ચિન્ન નિવર્તતે, એકાન્તાનિવૃત્તૌ તદ્વિલક્ષણબુદ્ધ્યભાવતઃ કપાલપ્રતિપત્ત્યસિદ્ધેર્વિશેષાભાવાત્ તસ્યાપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવત્વાત્ । ન ચોર્ધ્વાદ્યાકાર એવ કપાલાદ્યાકારઃ, પ્રતીત્યાદિભેદતઃ તદ્દેદસિદ્ધેઃ, ન ચાસન્તાવિમૌ, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઇહ-વસ્તુનિ કિઞ્ચિન્ન નિવર્તતે, અપિ તુ નિવર્તતેઽપિ કિઞ્ચિત્ । કુત્ત ઇત્યાહ-એકાન્તેત્યાદિ । એકાન્તાનિવૃત્તૌ સત્યાં²⁵ તત્તત્ત્વેન તદ્વિલક્ષણબુદ્ધ્યભાવતઃ, પ્રક્રમાદ્ ઘટવિલક્ષણબુદ્ધ્યભાવતઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-કપાલપ્રતિપત્ત્યસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ વિશેષાભાવાત્ । વિશેષાભાવશ્ચ તસ્ય, પ્રક્રમાદ્ ઘટવસ્તુનઃ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવત્વાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઊર્ધ્વાદ્યાકાર એવ-એકાન્તેન કપાલાદ્યાકારઃ પ્રતીત્યાદિભેદતઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અનેકાંતવાદમાં એકાંતગત દોષોનો અનવકાશ ❖

(૧૭૦) જેમ મેચક મણિમાં ‘કાળો હોય તો, પીળો કેમ?’ વગેરે વિકલ્પોનો અવકાશ નથી, તેમ અનેકાંતાત્મક વસ્તુતત્ત્વમાં પણ, એકાંતપક્ષભાવી વિકલ્પોનો અવકાશ નથી. (આશયઃ નિત્યાનિત્યતા વસ્તુની જ છે. એક અંશમાં નિત્યતા, બીજા અંશમાં અનિત્યતા તેવું નથી, કારણ કે બંને અંશ ભિન્નાભિન્ન છે, એટલે જ નિત્ય-અનિત્યના વિકલ્પો શક્ય નથી.) અનેકાંતાત્મક વસ્તુતત્ત્વમાં, એકાંતે કશું નિવૃત્ત પણ નથી થતું અને એકાંતે કશું સ્થાયી પણ નથી રહેતું, કારણ કે વસ્તુ જ કથંચિદ્ નિવૃત્ત થાય છે અને સ્થાયી રહે છે - આવા યથાર્થ સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં કરાતા વિકલ્પો તો, અગ્નિની ઉષ્ણતાના પ્રતિષેધ માટે કરાતા વિકલ્પોની જેમ, સ્યાદ્વાદમાર્ગથી ભાષિત વ્યક્તિને શ્રવણીય બનતાં નથી.

❖ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિભાવની સિદ્ધિ ❖

વસ્તુનો કોઈ પણ અંશ નિવૃત્ત નથી થતો - એવું નથી, અર્થાત્ કોઈક અંશ તો નિવૃત્ત થાય જ છે... જો કોઈપણ અંશની નિવૃત્તિ ન થતી હોત, તો ઘટપર્યાય અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવી બનવાથી - પૂર્વ અપર અવસ્થામાં કોઈ ભેદ જ ન રહેવાથી, ઘટ કરતાં વિલક્ષણ બોધ જ નહીં થાય... એટલે કપાલનો બોધ સિદ્ધ જ નહીં થાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. તત્તત્ત્વેનેતિ । તસ્ય-ઘટાદેવસ્તુનોઽવિચલિતરૂપત્વેન તત્ત્વ-ઘટાદિત્વમેવ તેન ॥

❖ અગ્નિનો ઉષ્ણતાસ્વભાવ (૧) સત્ છે, કે (૨) અસત્ ? જો સત્ હોય તો સૌથી પહેલા અગ્નિનું સ્વરૂપ જ બળી જવું જોઈએ, પણ એવું તો દેખાતું નથી અને જો અસત્ હોય તો તેના દ્વારા કોઈનું પણ દહન ન થવું જોઈએ... આમ, વિકલ્પો ન ઘટવાથી અગ્નિનો ઉષ્ણતાસ્વભાવ માની શકાય નહીં - આવા કુવિકલ્પોની જેમ, એકાંતવાદીએ કરેલ કુવિકલ્પો પણ શ્રવણીય બનતા નથી.

૧. ‘ન ચેહ ન કિઞ્ચિન્ન’ इति क-पाठः । ૨. ‘वस्तुनि न किञ्चिन्’ इति क-पाठः ।

પ્રતિપત્તેઃ । ન ચ દ્વિચન્દ્રાદિપ્રતિપત્તિવદ્ ભ્રાન્તેયમ્, અવિગાનતસ્તદ્ભાવાત્ । (૧૭૧) ન ચ ચિત્રે નિમ્નોત્તરપ્રતિપત્ત્યા વ્યભિચારઃ, તત્ર સમસ્પર્શજ્ઞાનબાધકોપલબ્ધેઃ । ન ચૈવમસ્યા-સ્તત્સિદ્ધિઃ, તથાઽનુભવાભાવાત્ । ન ચ દોષક્ષયે તદ્ભાવે તત્ તુલ્યતા, તદ્ભાવે પ્રમાણા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘આદિ’શબ્દાત્ કાર્યભેદગ્રહઃ । તદ્ભેદસિદ્ધેઃ-ઠર્ધ્વાદ્યાકાર-કપાલાદ્યાકારયોર્ભેદસિદ્ધેઃ । ન ચાસન્તાવિમૌ-ઠર્ધ્વાદ્યાકાર-કપાલાદ્યાકારૌ તથાપ્રતિપત્તેઃ-અસ્તિત્વેન પ્રતિપત્તેઃ । ન ચ દ્વિચન્દ્રાદિપ્રતિપત્તિવદ્ ભ્રાન્તેયમ્-ઠર્ધ્વાદ્યાકારકપાલાદ્યાકારપ્રતિપત્તિઃ । કુત્તરિત્યાહ-અવિગાનતઃ-અવિગાનેન તદ્ભાવાત્-અધિકૃતપ્રતિપત્તિભાવાત્ । ન ચ ચિત્રે નિમ્નોત્તરપ્રતિપત્ત્યા અવિગાનભાવોત્પન્નયા વ્યભિચારઃ-અનૈકાન્તિકતા । કુત્તરિત્યાહ-તત્ર-ચિત્રનિમ્નોત્તરપ્રતિપત્તૌ સમસ્પર્શજ્ઞાનબાધકોપલબ્ધેઃ । ન ચૈવમસ્યાઃ-ઠર્ધ્વાદિભેદપ્રતિપત્તેઃ તત્સિદ્ધિઃ-અભેદજ્ઞાન-બાધકસિદ્ધિઃ । કુત્તરિત્યાહ-તથાઽનુભવાભાવાત્ । તથા-તેન પ્રકારેણ અભેદજ્ઞાનબાધકભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) પૂર્વે જે ઘટનો આકાર હતો, તે જ કપાલનો આકાર છે..., એવું તો કહી ન શકાય; કારણ કે ઠર્ધ્વાદિ આકાર અને કપાલાદિ આકાર બંનેની પ્રતીતિ જુદી જુદી થાય છે અને બંનેના કાર્ય જુદા જુદા છે (ઘટ પાણી ભરવા કામ આવે ને કપાલ રાખ ભરવા કામ આવે.)

વળી, “આ બંનેનો આકાર વાસ્તવમાં છે જ નહીં (આશય : બધા-આકાર વાસનાજનિત છે, વસ્તુ તો એકની એક જ છે... જ્ઞાનમાં કોઈ આકાર નથી...)” - એવું પણ કહી ન શકાય, કારણ કે બંને આકારનો અસ્તિત્વરૂપે બોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : અસ્તિત્વરૂપે બોધ તો બે ચંદ્રનો પણ થાય છે, છતાં તે બોધ, જેમ ભ્રાંત છે, તેમ બે આકારનો બોધ પણ ભ્રાન્ત જ છે.

ઉત્તરપક્ષ : એવું નથી, કારણ કે દ્વિચન્દ્રવિષયક બોધ તો દૃષ્ટિદોષવાળાને જ થાય છે, નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાને નથી થતો. જ્યારે, ઘટ-કપાલનો બોધ તો સહુને નિરપવાદ થાય છે... (માટે તેને અભ્રાંત જ માનવો જોઈએ.)

(૧૭૧) પૂર્વપક્ષ : ચિત્રમાં સહુને પર્વત વગેરે ઉંચા દેખાય છે, ને ખીણ વગેરે નીચા દેખાય છે - આમ સહુને નિરપવાદ છે, છતાં તે ભ્રાન્ત છે, કારણ કે બધા એક જ કપડા પર છે (એટલે નિરપવાદ પ્રતીતિના બળે અભ્રાન્ત માની લેવાની ભૂલ ન કરવી...)

ઉત્તરપક્ષ : ચિત્રનો સ્પર્શ કરીએ ત્યારે ખબર પડે છે કે, કશું ઊંચું-નીચું નથી. એટલે તે જ્ઞાન તો બાધિત છે... જ્યારે ઘટ-કપાલના ભેદજ્ઞાનનું બાધક અભેદજ્ઞાનનો તો કોઈને અનુભવ થતો નથી. (જે અભેદજ્ઞાન થાય છે, તે કથંચિદ્ અભેદનું છે, જે બાધક બનતું નથી.)

પ્રશ્ન : બંનેના ભેદજ્ઞાનમાં, બંને આકારનું અભેદજ્ઞાન જ બાધક નહીં બને ?

ભાવાત્ । (૧૭૨) ન ચ યોગિજ્ઞાનં પ્રમાણમત્ર, તત એવ હેતોઃ । ન ચ તથાવિધસ્તદુપદેશ એવ પ્રમાણમ્, તસ્યાપ્યાકારશૂન્યત્વે તદસમ્ભવાત્ । (૧૭૩) ન ચાસત્યપૃષ્ઠા ભ્રાન્તિપ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લક્ષણેનાનુભવાભાવાત્ । ન ચ દોષક્ષયે સત્યાત્મન એવ તદ્ભાવે-અભેદજ્ઞાનબાધકભાવે તત્તુલ્યતા-ચિત્રનિમ્નોત્તરપ્રતિપત્તિતુલ્યતા । કુત્ત ઇત્યાહ-તદ્ભાવે-અભેદજ્ઞાનબાધકભાવે પ્રમાણાભાવાત્, દોષક્ષયે એવમ્ભૂતં જ્ઞાનં ભવિષ્યતિ નાન્યાદૃશમિત્યત્ર ન પ્રમાણમ્ । ન ચ યોગિજ્ઞાનં પ્રમાણમત્ર-તદ્ભાવે । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્ત એવ હેતોઃ, પ્રમાણાભાવાદેવેત્યર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ તથાવિધઃ-ભેદાભાવપ્રતિપાદકઃ “અસન્તો ભેદાઃ સદાઽભાવાત્” ઇત્યાદિઃ તદુપદેશ એવ-યોગ્યુપદેશ એવ પ્રમાણમ્ અત્ર । કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્યાપિ-યોગિન આકારશૂન્યત્વે સતિ તદસમ્ભવાત્-ઉપદેશા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઉત્તર : ના, કારણ કે એવા અભેદજ્ઞાનનો કદી અનુભવ જ નથી થતો, કે જે બાધક બની શકે.

પૂર્વપક્ષ : વાસનાદિ દોષને કારણે ભેદજ્ઞાન થાય છે. જ્યારે આત્મા મુક્ત થઈ જાય - વાસના ટળી જાય તો અભેદજ્ઞાન થાય અને તે બાધક છે. એટલે બંને આકારના ભેદનું જ્ઞાન પણ, ચિત્રમાં થતાં નિમ્ન-ઉન્નતજ્ઞાનની જેમ ભ્રાંત જ બનશે...

ઉત્તરપક્ષ : પરંતુ દોષક્ષય થયે, માત્ર “અભેદનું જ જ્ઞાન થાય છે, ભેદનું નહીં” - એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

(૧૭૨) પૂર્વપક્ષ : યોગીનું જ્ઞાન તેમાં પ્રમાણ ન બને ? (યોગીને અભેદનું જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રમાણ છે. તેથી તેમનો અભેદ જ છે.)

ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે યોગીને પણ માત્ર “અભેદનું જ જ્ઞાન થાય છે, ભેદનું નહીં” - એમાં શું પ્રમાણ ?

પૂર્વપક્ષ : તેમાં તેવો ઉપદેશ જ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ → “કપાલ વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓ જો ખરેખર વાસ્તવિક હોય, તો હંમેશા તેઓનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ, પણ અસ્તિત્વ હંમેશા તો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. અસન્તો ભેદાઃ સદાઽભાવાદિતિ । યદિ હિ કપાલાદયોઽવસ્થાભેદા વસ્તુસન્તો ભવેયુસ્તદા સર્વદાઽપ્યમીષાં ભાવઃ સ્યાત્ । ન ચ સર્વદાઽપ્યેતેષાં ભાવઃ । અતસ્ત્રિષ્વપિ કાલેષુ વિદ્યમાનતથા પ્રતીયમાનં મૃન્માત્રમેવ વસ્તુ સદિતિ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિચરિતે અનેકાન્તજયપતાકોદ્ધોતદીપિકાટિપ્પણકે

નિત્યાનિત્યવસ્ત્વધિકારઃ ॥

૧. ‘પ્રમાણાન્તરસ્યાપ્યાકાર૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ન ચાસત્યપીઠા ભ્રાન્તિ૦’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ક્ષયે તદ્ભાવે તત્તુલ્યતાનવદોષક્ષયે સત્યાત્મન એવ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ પ્રેસદોષેણ ‘પ્રમાણભાવા૦’ ઇતિ પાઠઃ । ૫. સદાભાવાત્ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિત-પાઠઃ ।

પત્તિઃ, ક્વચિદદર્શનાત્, અન્તરુપત્વવસમુદ્ભવાયા અપિ તદ્દ્રષ્ટુસ્તદધ્યારોપેણ પ્રવૃત્તેઃ ।
ન ચાજન્માનુપલબ્ધપીતભાવકામલિશઙ્ખપીતપ્રતિપત્ત્યા વ્યભિચારઃ, તદ્ભાવજન્માન્તરોપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમ્ભવાત્ । કિં હિ અનાકાર ઉપદિશતિ ? ॥

દોષાન્તરમાહ-ન ચેત્યાદિના । ન ચ અસત્યપૃષ્ઠા-અસત્યપૂર્વા ભ્રાન્તિપ્રતિપત્તિઃ । કુત
इत्याह-क्वचिददर्शनात् असत्यपृष्ठाया भ्रान्तेः । अन्तरुपप्लवसमुद्भवाया अपि चिन्मात्रो-
पलब्धादिरूपायाः तद्द्रष्टुः-सत्यमात्राद्रष्टुः तदध्यारोपेण-सत्यमात्राध्यारोपेण केशाद्यपेक्षया
प्रवृत्तेः कारणात् । न चेत्यादि । न च आजन्मानुपलब्धप्रीतभावश्चासौ कामली च 'नालिकेर'-
द्वीपवासिप्रख्यस्तस्य शङ्खप्रीतप्रतिपत्तिः तथा व्यभिचारः । न च कुत इत्याह-तद्भावश्च-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દેખાતું નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાનરૂપે પ્રતીત થતું માટીરૂપ તત્ત્વ જ સત્ છે.”
← આમ, ભેદાભાવને સૂચવનાર ઉપદેશથી જ જણાય છે કે, યોગીને માત્ર અભેદનું જ જ્ઞાન છે,
ભેદનું નહીં... જો ખરેખર ભેદનું પણ જ્ઞાન હોત, તો ભેદાભાવનો ઉપદેશ જ કેમ આપત ?

ઉત્તરપક્ષ : આકારશૂન્ય યોગી ઉપદેશ ન આપી શકે. જો યોગીનો ઉપદેશ માનો તો યોગીનો
આકાર માનવો પડે અને એટલે જો યોગીનો આકાર હોય, તો ઘટનો આકાર હોવામાં પણ શું વાંધો
છે ? (ઘટેન કિં અપરાદ્ધમ ? યેન તસ્યાકારાસંભવઃ)

❖ ભ્રાન્તિ પણ સત્યમૂલક જ હોય ❖

(૧૭૩) ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ ન્યાયથી ભેદજ્ઞાનને કદાચ ભ્રાન્ત માની પણ લો, તો પણ ભેદનાં
અસ્તિત્વનું નિરાકરણ તો ન જ થઈ શકે, કારણ કે તેવું ભ્રાંતજ્ઞાન પણ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે
તેવી વસ્તુનું પૂર્વે દર્શન થયું હોય, બાકી અસત્યમૂલક ભ્રાંતિ તો કદી દેખાતી જ નથી.

પ્રશ્ન : બારીની બહાર ખુલ્લા આકાશમાં નજર નાખવા પર, સફેદ વાળ કે ગુચ્છ જેવું કંઈક
અસત્ પ્રતીત થાય છે, જેને ‘કેશોન્દુક’ કહેવાય છે. અહીં એકના બદલે બીજી વસ્તુ પ્રતીત થાય છે,
એવું નથી... પણ આંતરિક ઉપપ્લવના કારણે તેવી અસદ્વિષયક ભ્રાંતિ થાય છે, તો આવી ભ્રાંતિ
તો અસત્યમૂલક હોઈ જ શકે ને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે ત્યાં પણ કેશાદિનો સત્યતયા અધ્યારોપ કરીને જ, કેશનો પ્રતિભાસ
પ્રવર્તે છે અને તેવો સત્યતયા અધ્યારોપ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે વાસ્તવિકરૂપે પૂર્વે કેશનું દર્શન
થયું હોય... ફલતઃ તેવો પ્રતિભાસ પણ સત્યમૂલક જ હોય.

પ્રશ્ન : આ જન્મમાં જેણે કદી પીળો રંગ જોયો જ નથી, તેવા કમળાના દર્દી નાળિયેર દ્વીપવાસી
વ્યક્તિને પણ, શંખના પીળા રંગનું ભ્રાંતજ્ઞાન તો થાય જ છે ને ? આ ભ્રાંતિ પણ સત્યમૂલક શી રીતે
માની શકાય ? કારણ કે આ વ્યક્તિએ પહેલા તો પીળો રંગ કદી જોયો જ નથી.

લબ્ધિબલેન તત્પ્રવૃત્તેઃ, અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્ । ઇતિ અનુપચરિતાકારસિદ્ધ્યા પર્યાય-સિદ્ધિરિતિ ।

(૧૭૪) એતેન 'સ્યાદારેકા-ન હિ કૂટસ્થનિત્યતયા' ઇત્યાદિ^૧ યદાશક્ક્યોક્ત^૨-
'પર્યાયવ્યતિરિક્તસ્ય દ્રવ્યસ્યાસિદ્ધેઃ' ઇત્યાદિ, તદપિ પ્રતિક્ષિતમેવાવગન્તવ્યમ્, કથચ્છિદ્
વ્યતિરેકસિદ્ધેરિતિ । તથાહિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પીતભાવશ્ચ જન્માન્તરોપલબ્ધિશ્ચ સંસારાનાદિતયા તદ્ભાવજન્માન્તરોપલબ્ધી એતયોર્બલં-સામર્થ્ય
તેન, તત્પ્રવૃત્તેઃ-અનન્તરોદિતપીતપ્રતિપત્તિપ્રવૃત્તેઃ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે । કિમિત્યાહ-અતિ-
પ્રસજ્ઞાત્, પञ्चवर्णातिरिक्तवर्णान्तरप्रतिपत्तिप्रसज्ज्ञादित्यर्थः । ઇતિ-એવમ્ અનુપચરિતાકાર-
સિદ્ધ્યા હેતુભૂતયા પર્યાયસિદ્ધિઃ, આકારસ્યૈવ પર્યાયત્વાત્ ઇતિ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન 'સ્યાદારેકા-ન હિ કૂટસ્થનિત્યતયા' ઇત્યાદિ
યદાશક્ક્યોક્ત^૩ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે 'પર્યાયવ્યતિરિક્તસ્ય દ્રવ્યસ્યાસિદ્ધેઃ' ઇત્યાદિ તદપિ સર્વ
પ્રતિક્ષિતમેવાવગન્તવ્યમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-કથચ્છિદ્ વ્યતિરેકસિદ્ધેઃ પર્યાયેભ્યો દ્રવ્યસ્ય ઇતિ ।
એતદેવોપદર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । અન્યોન્યવ્યાપ્તિભાવેન હેતુના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! એક તો પીળો રંગ દુનિયામાં છે અને બીજું સંસાર અનાદિ છે, માટે આ
જન્મમાં ભલે તેને તેવો બોધ ન થયો હોય, પણ જન્માંતરમાં તો તેને તેવો બોધ થયો જ હશે. (જે પણ
વસ્તુ દુનિયામાં છે, તેનો બોધ અનાદિ ભૂતકાળમાં થયો જ હોય...) ફલતઃ તે બ્રાંતિ પણ સત્યમૂલક
જ ઠરશે... જે વસ્તુ સંસારમાં છે જ નહીં અને તેથી કદી પૂર્વે બોધ જ નથી થયો તેવા પદાર્થની તો
બ્રાંતિ સંભવિત જ નથી, નહીંતર પાંચ વર્ણથી અતિરિક્ત છઠ્ઠા વર્ણનો પણ બ્રાંતિરૂપે અનુભવ થવા
લાગશે !

❖ દ્રવ્ય-પર્યાયની સિદ્ધિ ❖

તેથી ભેદજ્ઞાન પણ સત્યમૂલક જ હોઈ ઉધ્વાદિ આકાર અને કપાલાદિ આકાર બંનેનો ભેદ
સિદ્ધ થશે જ... આમ, અનુપચરિત (વાસ્તવિક) રૂપે બંને આકારની સિદ્ધિ થવાથી, પર્યાયની સિદ્ધિ
પણ થશે જ, કારણ કે આકાર જ એક પ્રકારનો પર્યાય છે.

(૧૭૪) ઉપરોક્ત કથનથી, “અમે દ્રવ્યને કૂટસ્થ નિત્ય નથી માનતા, પણ પરિણામનિત્ય
માનીએ છીએ” - એવી આશંકા ઉપાડીને પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત
દ્રવ્યની સિદ્ધિ જ અસંભવિત છે” - તે બધું જ કથન નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે દ્રવ્યનો,
પર્યાયથી કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ જ છે. તે આ પ્રમાણે -

૧. 'ઇતિ' ઇતિ પાઠો ઘ-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ૩૭તમે પૃષ્ઠે । ૪. 'ભૂતયો(?) પર્યાયઃ'
ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ૩૭તમે પૃષ્ઠે ।

(૧૭૫) “અન્યોન્યવ્યાપ્તિભાવેન દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ કથમ્ ।
 ભેદાભેદો વિરુદ્ધઃ સ્યાત્ તદ્વાવાનુપપત્તિઃ ? ॥
 નાન્યોન્યવ્યાપ્તિરેકાન્તભેદેઽભેદે ચ યુજ્યતે ।
 અતિપ્રસંગાદૈક્યાચ્ચ, શબ્દાર્થાનુપપત્તિઃ ॥
 અન્યોન્યમિતિ યદ્દેદં વ્યાપ્તિશ્ચાહ વિપર્યયમ્ ।
 ભેદાભેદે દ્વયોસ્તસ્માદન્યોન્યવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ ॥
 એવં શબ્લરૂપેઽસ્મિન્ વ્યાવૃત્ત્યનુગમાવપિ ।
 સ્યાદ્વાદનીતિતઃ સિદ્ધૌ તથાઽનુભવસુસ્થિતૌ ॥”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કયોરિત્યાહ-દ્રવ્યપર્યાયયોઃ । કિમનયોરિત્યાહ-કથં ભેદાભેદો વિરુદ્ધઃ સ્યાત્ ? નૈવ । કુત
 इत्याह-तद्वावानुपपत्तिः-अन्योन्यव्याप्तिभावानुपपत्तेः ॥

તથાહિ નાન્યોન્યવ્યાપ્તિરેકાન્તભેદેઽભેદે ચ યુજ્યતે । કુત इत्याह-अतिप्रसङ्गात्
 एकान्तभेदे ‘हिमवद्-विन्ध्य’योरन्योन्यव्याप्तिप्रसङ्गात्, ऐक्याच्च एकान्तभेदेऽणोरप्यात्मनैव
 अन्योन्यव्याप्तिप्रसङ्गात् तथा शब्दार्थानुपपत्तिः कारणात् ॥

અનુપપત્તિશ્ચાન્યોન્યમિતિ યદ્દેદં વ્યાપ્તિશ્ચાહ-વિપર્યયમ્ અભેદમ્ યસ્માદેવં ભેદાભેદે
 द्वयोस्तस्मादन्योन्यव्याप्तिसम्भवः ॥

એવં જાત્યન્તરાત્મકભેદાભેદવિકલ્પસિદ્ધ્યા શબ્લરૂપેઽસ્મિન્ વસ્તુનિ વ્યાવૃત્ત્ય-
 नुगमावपि स्याद्वादनीतितः सिद्धौ । तथा-तच्चित्रभावतयाऽनुभवसुस्थितौ-व्यावृत्त्यनुगमा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૭૫) “(૧) દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને પરસ્પર વ્યાપ્તિભાવે રહ્યા હોવાથી, બંનેનો ભેદાભેદ
 શી રીતે વિરુદ્ધ ગણાય ? જો ભેદાભેદ ન માનવામાં આવે, તો બંનેની પરસ્પર વ્યાપ્તિ જ નહીં ઘટે.

(૨) પરસ્પર વ્યાપ્તિ, જો એકાંતભેદમાં પણ થતી હોય, તો હિમાલય અને વિન્ધ્ય પર્વતની
 પણ વ્યાપ્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવશે અને જો એકાંત અભેદમાં પણ થતી હોય, તો પરમાણુની,
 પોતાની સાથે પણ વ્યાપ્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવશે, વળી, એકાંત ભેદ કે અભેદમાં ‘અન્યોન્ય-
 વ્યાપ્તિ’નો શબ્દાર્થ પણ અસંગત છે. તે આ રીતે -

(૩) ‘બે પદાર્થોનું પરસ્પર જોડાણ’ - આમાં ‘પરસ્પર’ અંશ બે પદાર્થોનો ભેદ સૂચવે છે અને
 ‘જોડાણ’ અંશ બે પદાર્થનો અભેદ સૂચવે છે. તેથી દ્રવ્ય-પર્યાયનો જો ભેદાભેદ માનવામાં આવે, તો
 જ અન્યોન્યવ્યાપ્તિ ઘટી શકે, અન્યથા નહીં.

(૪) આમ, દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે ભેદાભેદ રૂપ જાત્યન્તર હોવાથી, સ્યાદ્વાદનીતિથી, શબ્લરૂપ
 વસ્તુમાં વ્યાવૃત્તિ અને અનુગમ પણ સિદ્ધ થશે જ... અને તે વસ્તુના વ્યાવૃત્તિ-અનુગમ, તેવા પ્રકારના

ઇત્થં પ્રમાણસિદ્ધેઽસ્મિન્ વિરોધોદ્ધાવનં નૃણામ્ ।

વ્યસનં ધીજડત્વં વા પ્રકાશયતિ કેવલમ્ ॥

(૧૭૬) ઇત્યલં વિસ્તરેણ ॥

॥ નિત્યાનિત્યવસ્ત્વધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

વ્યાખ્યા

નુભવસુસ્થિતાવિતિ નિર્દર્શિતમેતત્ ॥

ઇત્થમ્-એવં પ્રમાણસિદ્ધેઽસ્મિન્ ભેદાભેદે વિરોધોદ્ધાવનં નૃણામ્ કિં કરોતીત્યાહ-
વ્યસનં ધીજડત્વં વા પ્રકાશયતિ કેવલમ્, ન કિञ્ચિદન્યત્ । ઇત્યલં વિસ્તરેણ ઇતિ
પૂર્વપક્ષોન્યસ્તસ્ય સમસ્તસ્યૈવ નિરાકૃતત્વાત્ ॥

ઇતિ નિત્યાનિત્યવસ્ત્વધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

અનેકાંતરશ્મિ

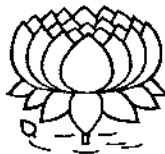
અનુભવથી પણ સારી રીતે સિદ્ધ થયેલા છે.”

આ રીતે, દ્રવ્ય-પર્યાયિનો ભેદાભેદ જ્યારે પ્રમાણસિદ્ધ હોય, ત્યારે વિરોધો ઉભા કરવા, તેના
દ્વારા તો, માણસોનું કેવળ એકપ્રકારનું વ્યસન અથવા બુદ્ધિની જડતા જ પ્રકાશિત થાય છે.

(૧૭૬) નિષ્કર્ષ : દ્રવ્ય-પર્યાયિનો ભેદાભેદ સિદ્ધ થવાથી, દ્રવ્યાંશને લઈને વસ્તુ નિત્ય છે અને
પર્યાયાંશને લઈને વસ્તુ અનિત્ય છે=એમ વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ જ માનવી જોઈએ... નિત્યાનિત્યપક્ષ
અંગે, પૂર્વપક્ષી દ્વારા ઉપન્યસ્ત સમસ્ત કથનનું નિરાકરણ થઈ ગયું હોવાથી, હવે વિસ્તારથી સર્યું...

॥ આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યવસ્તુવક્તવ્યતા સ્વરૂપ બીજા અધિકારનું

ગુજરાતી વિવેચન દેવગુરુકૃપાએ પરિપૂર્ણ થયું ॥

પરિશિષ્ટ - ૧

અનેકાંતજયપતાકા પ્રથમ-ત્રિતીય અધિકાર વિશેષ ટીપ્પણો...

(પૃ. ૧૮, પં. ૧૦) અહીં જિનવચન અને ચિંતામણિનું સર્વસાધર્મ્ય નથી લેવાનું, કેમ કે તે બંને દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર ફળ તો અત્યંત ભિન્ન છે.

(પૃ. ૧૯, પં. ૨૧) અર્થાત્ સ્થૂળ ઉક્તિઓ દ્વારા શકીકૃતિનું નિરાકરણ અને એ નિરાકરણ દ્વારા પણ શકીકૃતિઓનું તુચ્છપણું બતાવાય છે..

(પૃ. ૨૨, પં. ૨૧) પ્રશ્ન : કર્મ ક્યાં અનાદિ છે, એ તો વધુમાં વધુ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પછી ખરી જ પડવાના ને ? ઉત્તર : પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિકાળથી તેનો સંયોગ હોવાથી તે અપેક્ષાએ કર્મને અનાદિ કહ્યા.

(પૃ. ૨૮, પં. ૯) વ્યાખ્યામાં મૂકેલ 'પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદાત્' અને 'અભિન્નનિમિત્તત્વાત્' એ બેનું તાત્પર્ય -

પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જુદા જુદા હોવાથી ઘટ અને પટમાં ઘટત્વ/પટત્વરૂપે ભેદ હોય તો ભેદ જ હોય અને ઘટ-ઘટ વચ્ચે એક જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોવાથી ઘટત્વરૂપે અભેદ હોય તો અભેદ જ હોય.

(પૃ. ૨૮, પં. ૨૩) સંવાદકજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રમાણ માનવા જતાં ચક્રક દોષ આવે.

તાત્પર્ય એ કે, જો પરતઃ પ્રામાણ્ય માનવામાં આવે, તો ચક્રક થાય. કારણ કે, જ્યારે સંવાદિપ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે મારું જ્ઞાન સંવાદક છે આવું જ્ઞાન થાય અને ત્યારે જ જ્ઞાનનિષ્ઠપ્રામાણ્ય=યથાવસ્થિતાર્થજ્ઞાપકત્વલક્ષણવિશેષ સિદ્ધ થાય. આ પરતઃ પ્રામાણ્યની વાત છે, અહીં ચક્રક દોષ આવે. કારણ કે માણસ સંવાદિપ્રવૃત્તિઈચ્છુક હોય છે, તે, જ્ઞાનમાં જ્યાં સુધી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી પ્રવર્તે નહીં અને પ્રવૃત્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી તમારા મતે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય નહીં, એ જ ચક્રક...

(પૃ. ૩૨, પં. ૨૩) પ્રશ્ન : વસ્તુ સર્વાત્મના કામ કરે છે, એટલે તો માત્ર સત્ત્વરૂપ જ કેમ થાય ? સર્વસ્વરૂપમાં તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મ આવે અને તો તેનાથી વસ્તુ પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભયરૂપ જ થવી જોઈએ ને ? ઉત્તર : ના, વસ્તુ સર્વાત્મના કામ કરે, તો પણ તેનું સત્ત્વાકાર જ કામ કરી શકે, અસત્ત્વાકાર નહીં અને તો તેનાથી થનાર વસ્તુ સત્ત્વરૂપ=ભાવરૂપ જ બને. તે આ રીતે - (અસદ્રૂપ તો...)

(પૃ. ૩૭, પં. ૧૯) ‘પર્યાયો નાશ પામે અને દ્રવ્ય ટકે’ - આ વાત તો જ સંભવે કે જો પર્યાય કરતાં દ્રવ્યનું જુદું અસ્તિત્વ હોય, પણ તે જ સંભવતું નથી. (એ જ વાત જણાવે છે -)

(પૃ. ૪૮, પં. ૧૪) વ્યાખ્યામાં જે ‘પ્રવૃત્તિનિમિત્તાભાવેન શબ્દાપ્રવૃત્તેઃ’ લખ્યું છે એનો ભાવ એ કે, સાસ્નાદિમત્ત્વગોત્વ તે ‘ગો’શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. તેવી રીતે જો ‘અયં સ્થાણુઃ’ આવા શબ્દપ્રયોગનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ફક્ત સ્થાણુત્વ જ છે, પુરુષત્વ નહીં, કારણ કે પુરુષત્વવાનમાં તેવા પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ નથી થતો, પણ તમારા મતે (=અનેકાંતમતે) તો સર્વત્ર પુરુષત્વ પણ રહેલું જ છે, માટે પુરુષત્વાડસંસૃષ્ટસ્થાણુત્વ કે જે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તે ન મળતાં ‘સ્થાણુઃ’ આવા પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ ન થાય...

(પૃ. ૭૫, પં. ૨૫) કુક્કાચાર્ય : પૃ. ૧૬ પર પણ કુક્કાચાર્યની વાત આવી હતી, તે અને આ કુક્કાચાર્ય જુદા હોવા જોઈએ... કારણ કે ત્યાં પૂર્વવંશજ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જ્યારે અહીં કુક્કાચાર્યના મતના નિરાકરણની વાત છે..

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા. બ્રાહ્મણ હતા અને તેમના વંશીય તરીકે જ પહેલાં અને હમણાં બતાવેલા કુક્કાચાર્ય હોઈ શકે.. હવે એ કુક્કાચાર્યે કોઈક પ્રકરણ રચ્યું હોય, એટલે તેટલા અંશે તેમનો અનિઘ માર્ગ કહેવાય અને તેનું અનુસરણ હરિભદ્રસૂરિ મ. સા.એ કર્યું.. પણ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમની કેટલીક માન્યતા ખોટી હોય અને તેનું નિરાકરણ અહીં કર્યું હોય એવું પણ બને..

આ તો એક સંભાવનામાત્ર છે, આવી અનેક કલ્પનાઓ થઈ શકે.. વિદ્વાનો યથાયોગ્ય વિચારણા કરી તથ્યનો નિર્ણય કરે... અમને આ વિશેનો કોઈ ઇતિહાસ મળ્યો નથી..

(પૃ. ૭૮, પં. ૨૫) પ્રશ્ન : તમે કહ્યું કે સત્ત્વાસત્ત્વ ઉભય રહેતાં હોવાથી વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ માનવી જોઈએ, પણ તમારી આ વાત વ્યાજબી જણાતી નથી. કારણ કે, સત્ત્વાસત્ત્વ બે વસ્તુ દુનિયામાં છે જ નહીં... જે સત્ત્વ છે એ જ અસત્ત્વ છે... પૃથ્વીમાં જે રૂપે સત્ત્વ છે તે જ રૂપે અસત્ત્વ છે.. તો પછી ઉભય જ ન હોવાથી ઉભયરૂપ માનવાની આપત્તિ ક્યાંથી આવે ?

ઉત્તર : તમારી વાત શક્ય નથી, જુઓ - (તમે વસ્તુમાં ...)

(પૃ. ૯૦, પં. ૧૮) એટલે એકાંતે એકરૂપ સેતિકાથી જો બીજાને પણ તૃપ્તિ થાય તો માનવું જ પડે કે એકમાં તે સંપૂર્ણતયા ઉપયોગવાળી નહોતી, બેમાં જુદા જુદા અંશે ઉપયોગવાળી હતી...

(પૃ. ૯૩, પં. ૧૩) કારણ કે સેતિકા અને ઘટ બંને એકસ્વરૂપવાળા હોવાથી તેમાં બેમાં વિશેષ શું ? કે જેથી ઘટથી બે કાર્ય થાય ને સેતિકાથી માત્ર એક જ ! હવે વધુ ચર્ચાથી સર્યું.

(પૃ. ૧૦૫, પં. ૧૩) (ઉભયની પ્રતીતિ ઉભયનાં અસ્તિત્વ વિના ન જ હોઈ શકે.)

(પૃ. ૧૦૫, પં. ૨૧) (અન્યથા ઘટાદિમાં દેખાતું સ્વ-પરવૈશિષ્ટ્ય અનુપપન્ન થાય.)

(પૃ. ૧૦૬, પં. ૨૧) પ્રશ્ન : જો અબાદિઅસત્ત્વ ઘટમાં જ રહેશે, તો પટમાં અબાદિઅસત્ત્વાભાવ સિદ્ધ થતાં પટ અબૂરૂપ=જળરૂપ થવાની આપત્તિ આવે..

ઉત્તર : વાત સાચી છે, પણ અબાદિઅસત્ત્વ ઘટમાં જ રહે તેવું નહીં માનીએ, પણ અબાદિઅસત્ત્વ ઘટસત્ત્વથી જ અનુવિદ્ય નથી, પણ પટાદિસત્ત્વથી પણ અનુવિદ્ય છે તેમ માનીશું.. આ જ વાત 'અથવા' કરીને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે..

(પૃ. ૧૦૯, પં. ૧૬) તેથી ભાવ એ કે, પૃથ્વીમાં રહેલું જળાસત્ત્વ, જળમાં જ જળાસત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવે એવું ન બને, કારણ કે જળમાં જળાસત્ત્વનો અનુવેધ નથી.. એટલે જળસત્ત્વ સિવાય પાર્થિવસત્ત્વ વગેરે તમામની સાથે જળાસત્ત્વનો અનુવેધ માનવો જ રહ્યો અને તો પાર્થિવમાં પાર્થિવસત્ત્વ અને જળાસત્ત્વરૂપ ઉભયરૂપતા આવશે જ..

(પૃ. ૧૧૪, પં. ૧૯) એટલે તમે જેવો અનેકાંતવાદ (=કેવળ ભેદના સમાનાધિકરણ કેવળ-અભેદને સ્વીકારવારૂપ અનેકાંતવાદને) કલ્પીને તેના વિશે દોષો રજૂ કર્યા તેવો અનેકાંતવાદ અમે માનતા જ નથી (અને એટલે તેને લઈને અમને દોષો પણ ન આવે.

(પૃ. ૧૨૭, પં. ૨૬) આ પદાર્થ ઉપલક્ષ્ય રીતે વિચારતાં અસંગત ભાસે -

(૧) સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં જે તુલ્યાંશ છે=બંનેમાં સમાન રીતે રહેનાર વસ્તુત્વપરિણામ છે, એ જ દ્રવ્ય છે - આવું ગ્રંથકારનું કહેવું છે..

પ્રશ્ન એ થાય કે, વસ્તુત્વપરિણામ ધર્મ કે ધર્મી? આગળ સ્વયં જ ચેતનત્વ વગેરેને ધર્મ કહેવાના છે, તો પછી તેની જેમ વસ્તુત્વ પણ ધર્મ જ કહેવાય ને ?

(૨) વળી જો તુલ્યાંશને દ્રવ્ય કહો, તો તમામ ઘડામાં રહેલ ઘટત્વરૂપ તુલ્યાંશને પણ દ્રવ્ય=ધર્મી માનવાની આપત્તિ આવે !

આ પ્રશ્નોના સમાધાન માટે + સ્પષ્ટતા માટે આમ વિચારી શકાય કે -

‘સદસદરૂપં વસ્તુ’ આમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ એ ધર્મ છે અને સ્વાભાવિક છે કે ધર્મી તરીકે વસ્તુ મળે.. પણ પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકારે ક્વચિત્ વસ્તુત્વ + વસ્તુ વચ્ચે અભેદની વિવક્ષાથી વાત કરી છે.. ક્વચિત્ ભેદની વિવક્ષાથી વાત કરી છે.. ‘વસ્તુ’ એ સદસદ્ બંનેને ઉદ્દેશીને તુલ્ય રીતે કહેવાય છે, તેથી વસ્તુ એ દ્રવ્યરૂપ છે તેમ સાબિત થાય.. દ્રવ્યરૂપે=ધર્મી તરીકે તો વસ્તુ જ લેવી જોઈએ.. વસ્તુત્વ એ વસ્તુથી અભિન્ન હોવાથી તેને પણ દ્રવ્ય તરીકે કહેવામાં આવે છે..

ફલિતાર્થ એ કે, વસ્તુ એ ધર્મી બની શકે અને સત્ત્વ-અસત્ત્વ એના ધર્મ તરીકે સાબિત થાય.. જેમ વસ્તુ ધર્મી છે, તેમ તેની સાથે સંલગ્ન વસ્તુત્વપરિણામ પણ ધર્મી કહી શકાય, કારણ કે પરિણામ અને પરિણામવાળાનો કથંચિદ્ અભેદ છે.. બસ, આ જ વિવક્ષાને સામે રાખીને અહીં વસ્તુત્વ-પરિણામને ધર્મી તરીકે કહ્યો..

(પૃ. ૧૨૮, પં. ૨૫) સત્ત્વ/અસત્ત્વ જેવી રીતે વસ્તુથી અભિન્ન છે, તેવી જ રીતે ચેતનત્વાદિ પણ વસ્તુથી અભિન્ન હોવાથી, ચેતનત્વ=સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ થવાથી તે બંને વચ્ચે ધર્મ-ધર્મીભાવ ન ઘટી શકે...

(પૃ. ૧૩૫, પં. ૧૮) ‘તદેવાસહાયં ... વિવાદસ્ય’ એ પંક્તિનો ભાવાર્થ :

પૂર્વપક્ષ : ઘટસંવેદન તે ઘટસંવેદનભિન્ન એવા પટાદિસંવેદનની ભિન્નતાથી વિશિષ્ટ છે.. આનો અર્થ એ જ થાય કે ઘટસંવેદનમાં પટનો અનુભવ નથી થતો.. મતલબ કે ઘટમાં માત્ર ઘટ જ અનુભવાય એટલે જ ઘટસંવેદન ઘટસંવેદનભિન્નસંવેદનાન્તરવિવિક્ત કહેવાય... ઘટમાં માત્ર ઘટ જ અનુભવાય= ઘટસંવેદન અસહાય હોય..

ફલિતાર્થ એ થયો કે, અસહાય એવું ઘટસંવેદન તેને જ તમે સંવેદનાન્તરવિવિક્ત કહો છો.. આમાં નવું શું થયું ? ઘટસંવેદનનું અસહાયત્વ હોવું જ તેનું તદન્યવિવિક્તત્વ છે, એ કંઈ જુદી વસ્તુ નથી કે જેના દ્વારા તમે સિદ્ધ કરવા માંગો છો તે સત્ત્વાસત્ત્વોભયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ જાય..

ઉત્તરપક્ષ : (કો વા...) અસહાયત્વને તદન્યવિવિક્તત્વરૂપ માનો.. કોણ કહે છે તમને કે જુદું

માનો.. પણ એ અસહાયત્વ કેવલઘટસંવેદનમાં જ કેમ ? ઘટ-પટ ઉભયસંવેદનમાં કેમ નહીં ? આ બાબતનો ખુલાસો તો તમારે કરવો જ પડશે અને કહેવું જ પડશે કે સહાયાભાવ નામનું ભેદક તત્ત્વ કેવળ ઘટસંવેદનમાં જ છે, ઘટ-પટ ઉભયસંવેદનમાં નહીં.. આ સહાયાભાવરૂપ ભેદક જો સંવેદનમાં માનો, તો વસ્તુમાં તમે સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય ધર્મ માની જ લીધા, કારણ કે સહાયાભાવ એ અસત્ત્વ જ છે ને ?

અને બીજી વાત 'અયં ઘટઃ, ન પટાદિ' આ રીતે ઘટભિન્નપટવૈવિક્ત્યનું જ્ઞાન થાય જ છે.. માટે જ્ઞાન તદન્યવિવિક્ત છે તેવું જણાઈ જ જાય છે.. આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ આ બાબત વિવાદનો વિષય નથી.

(પૃ. ૧૪૪, પં. ૨૧) સ્પષ્ટતા - અભાવાંશ કોઈ અર્થક્રિયા નથી કરતો, પરંતુ પોતાના જ્ઞાનને તો ઉત્પન્ન કરે જ છે.. વસ્તુમાં અસત્ત્વ રહેલ છે અને તે 'વસ્તુ અસદ્ છે' આવા વિકલ્પને=જ્ઞાનને પેદા કરે છે જ.. એટલે કોઈ આપત્તિ આવતી નથી.

(પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૧) જો સમવાયને કારણ ન માની ધર્મ-ધર્મીને જ કારણ માની લેવામાં આવે તો 'તંતુષુ પટઃ' એવી આધારાધેયભાવને જણાવનારી પ્રતીતિ કેમ થાય ? 'તન્તવઃ પટશ્ચ' આવી પ્રતીતિ જ થઈ જાય ને ? પણ બંને પ્રતીતિ વિલક્ષણ છે, એટલે માનવું પડે કે 'તન્તવઃ પટઃ' એ પ્રતીતિમાં જે કારણસામગ્રી છે, તેના કરતાં કંઈક જુદું કારણ 'તંતુષુ પટઃ' આવી પ્રતીતિની કારણસામગ્રીમાં છે અને તે કારણ એ જ 'સમવાય' છે..

(પૃ. ૧૭૭, પં. ૧૧) મતલબ કે માટીનો અનાદિકાળથી એક જ સ્વભાવ છે કે - તે તે સમયે તે તે સહકારીના સંનિધાનમાં તે તે ચોક્કસ પ્રકારે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવું.. આ સ્વભાવમાં કદાપિ ફેરફાર થતો નથી..

(પૃ. ૧૮૧, પં. ૨૪) પૂર્વપક્ષે એમ કહ્યું કે - એક દાહ્ય વસ્તુના દહન પછી પણ વસ્તુનો દહનસ્વભાવ ચાલ્યો જતો નથી, હાજર જ હોય છે, કારણ કે બીજી દાહ્ય વસ્તુને તે ભવિષ્યમાં બાળે છે જ.. જો દહનસ્વભાવ ચાલ્યો ગયો એમ માનો, તો નવી વસ્તુને બાળી ન શકે.. તથા અદહનસ્વભાવ પણ હાજર જ હોય છે. અન્યથા દગ્ધને પણ બાળવા લાગે.. વસ્તુ દહન-અદહનરૂપ એક જ સ્વભાવવાળી અનાદિકાળથી છે..

ઉત્તરપક્ષે એમ જણાવે છે કે - દહન-અદહનસ્વભાવ નિયત માનવા જોઈએ.. મતલબ કે તૃણને બાળવાનો સ્વભાવ તૃણ બળી જતા રવાના થઈ જાય અને પર્ણ બળી જતાં પર્ણ બાળવાનો સ્વભાવ પણ રવાના થઈ જાય.. જો 'તૃણ કે પર્ણ'ને જણાવ્યા વિના ફક્ત દહનસ્વભાવ અને અદહનસ્વભાવ

માનો (મતલબ કે કોને બાળવાનો સ્વભાવ અને કોને ન બાળવાનો સ્વભાવ - એવું ન જણાવો) તો આ આપત્તિ આવશે - (જે હવે બતાવવા જઈ રહ્યા છે..)

(પૃ. ૧૮૨, પં. ૮) (કારણ કે બાળવા યોગ્ય તૃણાદિને એકીસાથે નહીં; પણ જુદા જુદા કાળે બાળે છે એટલે અમુક વખતે અમુકનું દહન અને અમુકનું અદહન - એમ અગ્નિમાં દહન-અદહન ઉભયસ્વભાવતા માનવી જ રહી..)

(પૃ. ૧૮૧, પં. ૨૫) જો કે આવું કહેવું પણ નિરર્થક જ છે, કારણ કે અભવનસ્વભાવી વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થતી - એવું કહેવાનો મતલબ જ શું? જેમ કાળી વસ્તુ કાળી છે - આવું કહેવું નિરર્થક છે તેમ..

(પૃ. ૨૧૮, પં. ૨૫) જો માટી અને ઊર્ધ્વાકાર વચ્ચે કથંચિદ્ અભેદ માનો, તો એ આપત્તિ ન આવે.. કારણ કે તેવું માનવામાં ઊર્ધ્વાકાર અને માટીના ઉપાદાનકારણ કથંચિદ્ અભિન્ન થવાથી ઊર્ધ્વાકારની કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થવા છતાં માટીની નિવૃત્તિ ન થઈ હોવાથી વિકાર માનવાની જરૂર ના રહે.. જ્યારે માટીની રાખ થશે, ત્યારે ઊર્ધ્વાકાર + માટી ઉભયની નિવૃત્તિ થઈ જતાં તેના વિકારરૂપ એવી રાખ ઉત્પન્ન થઈ જશે કે જે માટીથી ભિન્ન છે..

(પૃ. ૨૨૪, પં. ૨૧) (અર્થાત્ તન્મૃત્વ હોતે છતે પણ મૃત્વ રહે છે અને તન્મૃત્વભિન્ન હોતે છતે પણ મૃત્વ રહે છે. એટલે વ્યભિચાર સ્પષ્ટ છે.)

(પૃ. ૨૨૬, પં. ૨૦) પ્રશ્ન : જો એક સદન્તર એ બીજા સદન્તરરૂપ ન હોય, તો A ઘડાના કપાલની માટી A ઘડાની માટીરૂપ કેવી રીતે? તે બંને સત્ જ છે ને?

ઉત્તર : જ્યારે A ઘડાના કપાલની માટીનું અસ્તિત્વ આવે, ત્યારે A ઘડાની માટી A ઘડાની માટીરૂપે નાશ પામી ગઈ હોય છે અને A ઘડાના કપાલની માટીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.. જ્યારે B ઘડાના કપાલની માટી તો A ઘડાની માટી હાજર હોય ત્યારે પણ હાજર જ હોય છે.. A ઘડાની માટીમાં B ઘડાની માટીનો અભેદ ન રહી શકે..

જો B ઘડાના કપાલની માટીનો અભેદ માનો, તો તે વખતે A ઘડાની માટી નાશ પામી જવી જોઈએ, જેવી રીતે A ઘડાના કપાલની માટીથી અભિન્ન થવાથી A ઘડાની માટીનો નાશ થઈ જાય છે.

परिशिष्ट - २

अनेकान्तजयपताकाऽन्तर्गतानां
प्रमाणवार्तिकश्लोकानां स्वोपज्ञव्याख्यायाः
मनोरथनन्दिकृतवृत्त्याश्च समुपन्यासः ॥

पृ. ४४, पं. १

प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।

(स्वो०) यदयमह्रीकः-स्यादुष्टो दधि स्यान्नेति किमप्यश्लीलमयुक्तमहेयोपादेयमपरि-
निष्ठानादाकुलं प्रलपति, तदप्यनेन निरस्तं स्वभावेनैकान्तभेदात् ।

तदन्वये वा

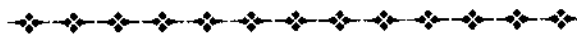
सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥१८२॥

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नाभिधावति । (३/१८३ पूर्वार्ध)

(स्वो०) तथा ह्युष्टोऽपि स्याद् दधि, नापि स एवोष्टो येनान्योऽपि स्यादुष्टः । तथा
दध्यपि स्यादुष्टः नापि तदेव दधि येनान्यदपि स्याद् दधि । तदनयोरेकस्यापि कस्यचि-
त्तद्रूपाभावस्याभावात्, स्वरूपस्य वा तद्भाविनः स्वनियतस्याभावात् न कश्चिद्विशेष इति दधि
खादेति चोदित उष्ट्रमपि खादेत् ।

(म०) एतेन सांख्यमतनिराकरणेनैवाह्रीका दिगम्बरा यत् स्यादुष्टो दधि वस्तुत्वात्, न
वा स्यादुष्टो विशेषरूपतया इति किमप्ययुक्ततया हेयोपादेयविषयापरिनिष्ठानादाकुलं प्रलपन्ति
तदपि प्रतिक्षिप्तम्, एकान्तस्य भेदस्य सम्भवात् ।

(म०) आकुलत्वमेवाख्यातुमाह-सर्वस्य वस्तुन उभयरूपत्वे स्वपररूपत्वे सति
तद्विशेषस्य दध्येव दधि नोष्टः, उष्ट्र एवोष्टो न दधीत्यस्य भेदस्य निराकृतेः, दधि खादेति
चोदितो नियोज्यः किमुष्टं प्रति नाभिधावति ।

पृ. ४६, पं. १

अथास्त्यतिशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्तते ॥३/१८३॥

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ।

(स्वो०) अथानयोः कश्चिदतिशयोऽस्ति येनायं तथा चोदितः क्षीरविकार एव प्रवर्तते नान्यत्र । स एवातिशयोऽर्थक्रियार्थप्रवृत्तिविषयो दधि । तत्फलविशेषोपादानभावलक्षितस्वभावं हि वस्तु दधीति । स च तादृशः स्वभावोऽन्यत्र नास्तीति प्रवृत्त्यभावादर्थिनः । तस्मात्तत्रोभयरूपमित्येकान्तवादः ॥

(म०) अथास्ति दध्नः सकाशाद् उष्ट्रस्यातिशयो विशेषः कश्चिद् येन विशेषेण चोदितेन भेदेन प्रतिनियमेन दधिशब्दात् दध्न्येव, उष्ट्रशब्दादुष्ट्र एव प्रवर्तते । एवं तर्हि स विशेष एवान्यत्रासम्भवी उष्ट्रो विशेषो दधिलक्षणेऽन्यत्र वस्तुनि नास्तीति सर्वं वस्त्वनुभयं न स्वपररूपम् किन्तु परमेव परस्मात् ॥

पृ. ४९, पं. १

(स्वो०) अपि च -

सर्वात्मत्वे च सर्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥३/१८४॥

भेदसंहारवादस्य तदभावादसम्भवः ।

(स्वो०) सोऽयमहीकः क्वचिदप्येकमाकारं प्रतिनियतमपश्यन् विभागाभावाद् भावानां कथमसंसृष्टाऽन्याकारवत्या बुद्ध्याऽधिमुच्येतार्थानभिलपेद्वा ? ततो भेदाग्रहात् तत्संहारवादो न स्यात्-स्यादुष्ट्रो दधि स्यान्नेति ।

अथ पुनरसंसृष्टावाकारौ प्रतिपद्य संहरेद् । एकरूपसंसर्गिण्या बुद्धेः क्वचित् प्रतिनियमा-त्तत्प्रतिभासकृत् एतयोः रूपयोः स्वभावभेदोऽपि स्यात्, एकानेकव्यवस्थितेः प्रतिभासविषय-त्वात् । तथा च नैकस्तदुभयरूप स्यादिति मिथ्यावाद एषः ।

स्थितमेतन्न भावानां कश्चित् स्वभावान्वयोऽस्ति । भेदलक्षणमेव तु सामान्यम् । अथ च प्रकृत्या केचिदेकज्ञानादिफलाः केचिन्नेति ।

भवतु नाम भावानां स्वभावभेदः सामान्यम् । येषां तु निरुपाख्यानां स्वभाव एव नास्ति तत्र कथं स्वभावभेदविषयाः शब्दाः ? तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यम्, कथंचिदव्यवस्थापितेषु विधिप्रतिषेधायोगात् । तथा च सर्वत्रायमन्वयव्यतिरेकाश्रयो व्यवहारो न स्याद्-उष्णस्वभावो-ऽग्निर्नानुष्ण इत्यपि, स्वभावान्तरस्यासतः कथंचिदव्यवस्थापनात् सर्वथा प्रतिपत्तेरग्निस्वभाव-स्याप्रतिपत्तिरिति व्यामूढं जगत् स्यात् ।

स्यादेतत्-न तत्र कस्यचिदसतो निषेधः । अनुष्णं सदेवार्थान्तरं निषिध्यत इति । कथमिदानीं सदसन्नाम ? न ब्रूमः सर्वत्रासत् । तत्र नास्तीति देशकालधर्मनिषेध एव सर्वत्र

भावेषु क्रियते, न धर्मिणः । तन्निषेधे तद्विषयशब्दप्रवृत्त्यभावात् । अनिर्दिष्टविषयस्य नञोऽप्रयोगात् । सोऽपि तर्हि देशादिप्रतिषेधः कथम् ? यस्मात्तत्रापि न देशादीनां प्रतिषेधो नाप्यर्थस्य ।

संबन्धो निषिध्यत इति चेत्, ननु तन्निषेधेऽपि तुल्यो दोषोऽनिषेधाद् असति शब्दाप्रवृत्तिरित्यादि । असतो वास्य निषेधे तद्वद्धर्मिणोऽपि निषेधः । न वै संबन्धस्य नास्तीति निषेधः । किं तर्हि ? नेह घटो नेदानीं नैवमित्युक्तो नानेन संबन्धोऽस्ति, नैतद्धर्मा वेति प्रतीतिः । तथा च संबन्धो निषिद्धो भवति । तथापि कथं निषेधो यावदस्य संबन्धो धर्मो वा नास्तीति मतिर्न भवति । न चास्याः कथंचिद्भावे संभवः, अभावेषु तथा भावात् । तस्मात् संबन्धाभावप्रतीतेः नायमिहेत्याद्या प्रतीतिः स्यात् । तदभावे न स्यात् । प्रतीतौ वा तदभावस्य यथाप्रतीतिमतस्तत्प्रभवाः शब्दाः केन निवार्यन्ते ? स एव हि शब्दानां न विषयो यो न वितर्काणाम् । ते चेत् प्रवृत्ताः को वचनस्य निषेद्धा ?

न ह्यवाच्यमर्थं बुद्ध्यः समीहन्ते । संबन्धस्य तु स्वरूपेणानभिधानमुक्तम्, अभिधाने संबन्धित्वेन बुद्धावुपस्थाजात् यथाभिप्रायमप्रतीतिः । तदयं प्रतीयमानोऽपि संबन्धिरूप एवेति स्वरूपेण नाभिधीयते । तस्मान्नाभाववत् संबन्धेऽपि प्रसङ्गः ।

अपि चायमभावमभिधेयं ब्रुवाणं प्रति प्रतिविदधन्नब्रुवाणः कथं प्रतिविदध्यात् ? वचने चास्य कथमभावोऽनुक्तः ? अथाभावमेव नेच्छेत् तेनावचनम् । तदेवेदानीं कथमभावो नास्तीति ? यत् पुनरेतद् अर्थनिषेधेऽनर्थकशब्दाप्रयोगात् निर्विषयस्य नञोऽप्रयोगः इत्यत्रोत्तरं वक्ष्यते । तस्मात् सन्त्यभावेऽपि शब्दाः ।

(म०) किञ्च-सर्वेषां भावानां सर्वात्मत्वे च भिन्नौ धीध्वनी न स्याताम् । एकविषयत्वात् । तयोधीध्वन्योरभेदात् भेदसंहारवादस्यासम्भवः स्यात् । उष्ट्राद् भिन्नं दधि इति भेदव्यवहारः, दध्येवोष्ट्रः इति च तदात्मतोपसंहारव्यवहारश्च बुद्धिशब्दयोरभेदान्न स्यात् । न हि बुद्धिशब्दयोर्भेदव्यवहारो युक्तः, तन्निबन्धनत्वात् तस्य । तदभावेऽपि भावे चातिप्रसङ्गात् । भेदप्रतीत्योर्भावात् तादात्म्योपसंहारश्च कथम्, तदधीनत्वात् तस्य ।

(स्वो०) तेषु कथं स्वभावभेद इति ? तत्रापि -

रूपाभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥३/१८५॥

(स्वो०) वस्तुवृत्तीनां शब्दानां किं रूपमभिधेयमाहोस्विद्वेद इति शङ्काऽपि स्यात् । अभावस्तु विवेकलक्षण एव, निमित्तीकर्तव्यस्य कस्यचिद्रूपस्याभावात् । तदभावेऽभावायोगात्, तद्भावलक्षणत्वाद् भावस्य । तस्मादयमेव स मुख्यो विवेकः । तस्य तथाख्यायिनः शब्दाः किं विवेकविषया इत्यस्थानमेवैतदाशङ्कायाः ।

तस्मात् सिद्धमेतत्-सर्वे शब्दाः विवेकविषयाः विकल्पकल्पाश्च । एते एकवस्तुप्रतिशरणा

अपि यथास्वमवधिभेदोपकल्पितैर्भेदैः भिन्नेष्विव प्रतिभात्सु बुद्धौ विवेकेषूपस्थापनाद्भिन्नविषया एव । तेन स्वभावस्यैव साध्यसाधनभावेऽपि न साध्यसाधनसंसर्गः ॥३/१८५॥

(म०) उक्तं तावद् भावादिशब्दानां व्यवच्छेदविषयत्वम् ।

येऽप्यभावादिशब्दा अभावस्य स्वरूपाभावात् तेऽपि रूपाभिधायिनो वस्तुवाचका नाशङ्क्या एव । ...

पृ. ६०, पं. ५

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ।

स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कुरुते ॥१/२१९॥

पृ. ६१, पं. १

गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ।

तेनात्माभिनिवेशो यावत् तावत् स संसारे ॥१/२२०॥

पृ. ६१, पं. ३

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ।

अनयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥१/२२१॥

(म०) नन्वात्मभावनयापि मोक्षोऽस्ति । तत् किं नैरात्म्यभावनया ? यदाहुः-आत्मा.. मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः^१ इत्यादि । अत्राह-

यः पश्यत्यात्मानं तत्रात्मन्यस्य द्रष्टुरहमिति शाश्वतोऽनपायी स्नेहो भवति । स्नेहादा-
त्मस्नेहात् सुखेषु तृष्यति, तृष्णावान् भवतीति । तृष्णा च सुखसाधनत्वेनाध्यवसितानां वस्तूनां
दोषानशुचित्वादीन् तिरस्कुरुते प्रच्छादयति । दोषतिरस्करणात् गुणदर्शी शुचित्वेष्टत्वगुणान्
पश्यन् परितृष्यन् ममेति ममेदं सुखम् इति गर्धमानस्तस्य सुखस्य साधनानि गर्भगमनादी-
न्युपादत्ते । तेनात्मदर्शनमूलत्वेन जन्मादेरात्माभिनिवेशो यावत् तावत् स आत्मदर्शी संसार
एव । न केवलं जन्मप्रबन्धः, तस्य दोषा अपि समस्ताः सन्तीत्याह-आत्मनि सति ततोऽन्य-

स्मिन् परसंज्ञा परबुद्धिर्भवति । स्वपरविभागाच्च कारणात् स्वपरयोर्यथाक्रमं परिग्रहोऽभि-
ष्वङ्गः, द्वेषः परित्यागस्तौ भवतः । अनयोरनुनयप्रतिषेधयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषा राग-
मात्सर्येर्ष्यादयः प्रजायन्ते ॥१/२१९-२२०-२२१॥

पृ. १११ पं. ६

य एव तर्हि कृतकः स एवानित्यः, भेदाभावात् प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । नैष दोषः ।
यस्मात्-

सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥३/४०॥

तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥३/४१॥

(स्वो०) सर्व एव हि भावाः स्वरूपव्यवस्थितयः । ते नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्माद-
परत्वप्रसङ्गात् । यद्येषामभिन्नमात्मभूतं रूपम्, न तत्तेषाम्, तदानीं तेषामभावात् । तदैव हि
स्यात्, तस्यैव भावात् तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् । तच्चात्मनि
व्यवस्थितममिश्रमेव । अर्थान्तरमयनैकसंबन्धेऽपि न तत्तेषां सामान्यम्, अतद्रूपत्वात्, द्वित्वादि-
संयोग-कार्य-द्रव्येष्वपि प्रसङ्गात् । न हि संबन्धिनाऽप्यन्येनान्ये समाना नाम तद्वन्तो नाम स्युः ।
भूतवत् कण्ठे गुणेन । नाभिन्नप्रत्ययविषया भूतवत् । तदात्मानमेव हि बुद्धिः संसृजन्ती
सामान्यविषया प्रतिभासते नैकसंबन्धिनाविति, भूतवत् । तद्वर्तिन्याः सा भ्रान्तिरिति चेत्,
तद्वर्तिनीति कुतः ? निर्बीजभ्रान्त्ययोगादिति चेत्, त एव तदेककार्या बीजम्, संख्या-संयोग-
कार्यद्रव्यादिमत्सु भूतादिष्वभावात् च । तत्र, तत्र सामान्यबुद्धौ निवेशाभावात् सामान्यमन्यत् ।
सति वा तस्यापि स्वात्मनि व्यवस्थानादमिश्रणमेवान्येन । तस्मादिमे भावाः स्वजातीयाभिमत-
दन्यस्माच्च व्यतिरिक्ताः, स्वभावेनैकरूपत्वात् । यतो यतो भिन्नास्तद्भेदप्रत्यायनाय कृतसन्निवेशैः
शब्दैः, ततस्ततो भेदमुपादाय स्वभावाभेदेऽप्यनैकधर्माणः प्रतीयन्ते । तेऽपि शब्दाः सर्वभेदाना-
क्षेपेऽप्येकभेदचोदनात् तत्स्वलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति । तदेकस्मादपि तस्य भेदोऽस्तीति ।

तस्मादेकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यस्तदपेक्षया व्यावृत्तयः, तदसंभवि-
कार्यकारणस्य तद्भेदात् । यावत्यश्च तद्व्यावृत्तयः तावत्यश्च श्रुतयोऽतत्कार्यकारणपरिहारेण
व्यवहारार्थाः । यथा प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः श्रावण इत्यतत्कारणकार्यपरिहारार्थम् । तस्मात्

स्वभावाभेदेऽपि येन धर्मेण नाम्ना यो विशेषो भेदः प्रतीयते न स शक्योऽन्येन प्रत्याययितुमिति नैकार्थाः सर्वशब्दाः ।

तत्र प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरिति ॥३/४०-४२॥

(म०) यदि य एव कृतकः स एवानित्यः भेदाभावात्, तदा प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यादित्याह-सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः आत्मात्मीयरूपव्यवस्थितत्वात् । स्वभावपरभावाभ्यां सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्तिभागिनो यस्मान्न केनचिन्मिश्राः तस्माद् यतो यतोऽस्वरूपादर्थत्वात् व्यावृत्तिरर्थानां तन्निबन्धनाः तत्तद्व्यावृत्तिनिमित्ता जातिभेदास्तद्विशेषावगाहिनः तत्स्वलक्षणाश्रयाः कल्प्यन्ते शब्दैः स्ववाच्यतया ॥३/४०-४१॥

पृ. १८६, पं. २

(स्वो०) नन्वत्र

न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ।

इत्युक्तम् ।

न ह्ययं विनाशोऽन्यो वा कश्चिद्भावस्य भवतीत्याह । किं तर्हि स एव भावो न भवति । यदि हि कस्यचिद्भावं ब्रूयान्न भावोऽनेन निवर्तितः स्यात् । तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । न हि कस्यचिद्भावेन भावो न भूतो नाम । तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत् । न भवतीति च प्रसज्यप्रतिषेध एष न पर्युदासः । अन्यथेहापि कस्यचिद्भावे न प्रतिषेधपर्युदासयो रूपभेदः स्यात् । उभयत्रापि विधेः प्राधान्यात् । एवं चाप्रतिषेधात् कस्यचित् पर्युदासोऽपि क्वचिन्न स्यात् । यदि हि किञ्चिन्निरुतेत यदा तद्व्यतिरेकि संस्पृश्येत तत्पर्युदासेन । तच्च नास्ति, सर्वत्र निवृत्तिर्भवतीत्युक्ते कस्यचिद्भावस्यैव प्रतीतेः । तथाऽनेनार्थान्तरभाव एवोक्तः स्यात् । न तयोः परस्परं विवेकः । अविवेके च पर्युदासः तदेवं व्यतिरेकाऽभावादन्वयोऽपि न स्यात्, तस्यैकस्वभावस्थितिलक्षणत्वात् । तत्स्थितिश्च तदन्यव्यतिरेके सति स्यात् । स च नास्तीत्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात् । तस्माद्यस्य नाशो भवतीत्युच्यते स स्वयमेव न भवतीत्युक्तं स्यात् । न वै घोषसाम्याद्विषयान्तरदृष्टो विधिः सर्वत्र योजनामर्हति । न हि गर्दभ इति नामकरणाद्वालेयधर्मा मनुष्येऽपि योज्याः । तथा न चैत्रस्य पुत्रो भवतीत्यत्र दृष्टो विधिर्विनाशेऽपि, विरोधात् । एवं चाभिधानेऽपि प्रयोजनमावेदितमेव ।

अतो

(म०) अत्राह-न तस्य भावस्य किञ्चिद् विनाशोऽन्यो वा भवति । किं तर्हि स एव

केवलं न भवति, व्यवहर्तव्यैकरूपत्वात् तस्य । तत्र च भेदाभेदविकल्पानवतारः ।

भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः ॥३/२७९॥

भावोऽवश्यं भवन्तमपेक्षते । स च स्वभाव एव, निःस्वभावस्य क्वचिद्व्यापारे समावेशा-
भावात् । व्यापार इति हि तथाभूतस्वभावोत्पत्तिः । सा निःस्वभावस्य कथं स्यात् ? कथमिदानीं
भवत्यभावः शशविषाणमित्यादिव्यवहारः ? न वै शशविषाणं किञ्चिद्भवतीत्युच्यतेऽपि त्वेव-
मस्य न भवतीति भावप्रतिषेध एव क्रियते ।

अपि च व्यवहर्तारः एतदेवं व्यापारवदिव समारोप्यादर्शयन्ति प्रकरणेन केनचित् । न तु
तथा । सर्वार्थविवेचनं हि तत्र तत्त्वम् । न कस्यचित् समावेशः । न खल्वेवं विनाशः, वस्तुनि
तदभावात् । असावपि यदि वक्तुभिरेवं ख्याप्यते न तु स्वयं तथा, तदा न भवतीतीष्टमेतत् ।
तस्मात् स्वयं भवन् स्वभावो विकल्पं नातिवर्त्तते तत्त्वमन्यत्वमिति ॥३/२७९॥

(म०) हि यस्माद् भावे विकल्प एष भेदाभेदात्मकः स्यात्, विधेर्वस्त्वनुरोधतः ।
नाशस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपो निःस्वभावत्वाद् भेदाभेदविकल्पाक्षमः । यदि च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि
वस्त्वन्तरविधिः, तदा पर्युदासात्र भिद्येत । उभयत्रापि विधेः प्राधान्यात् । पर्युदासो वा न सिध्येत्,
एकनिवृत्तावपरविधाने स स्यात्, निवृत्त्यसिद्धौ तु कथं युक्तः ? ॥३/२७९॥

यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यैस्तदन्यथाकारमकारि शिष्यैः ।
न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभूदहो अधृष्या तव शासनश्रीः ॥

- अखीगव्यवच्छेदद्वान्निशिका ।

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बोद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।

कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्दपिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।

यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।

परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।

ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलितकङ्क-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।

किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भद्रं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।

वाणीविसट्टरसभावमंथरा नच्चए सुइरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपार्श्वनाथचरित्रम्

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।

क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

-श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्

सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-

ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।

येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया

भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

-श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उडयमि मिहिरि भद्रं सुदिद्विणो होइ मग्गदंसणओ ।

तह हरिभद्रायरियमि भद्रायरियमि उदयमिए ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्वादरत्नाकरः

हरिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

शेषमतमतिशयाना अनेकान्तजयपताकेह ।
हर्तुं न शक्या केनापि वादिना नौमि तं वीरम् ॥
अनेकान्तविवरणम् ।

Anekant Jaypataka

જેણ વિણા લોગસસ વવહારો સવ્વહા ણ નિવ્વહહ ।
તસસ ભુવણેવ્કગુરુણો ણમો અણેગંતવાયસસ ॥
સન્મતિતર્કપ્રકરણમ્ ।

